

อภิธัมมมาวตาร

พระพุทธทศิตเถระ รจนา

พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต ตรวจชำระ

พระคันธสाराภิงค์ แปลและอธิบาย



โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสนา

จัดพิมพ์เป็นธรรมบรณการเนื่องในโอกาสมงคลอายุครบ ๘๖ ปี

พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต

วันที่ ๘ มกราคม ๒๕๔๙

อภิธัมมมาวตาร

คัมภีร์อธิบายพระอภิธรรม

แปลและอธิบาย พระคัมภีร์สาราถวิวงศ์

วัดท่ามะโอ ตำบลเวียงเหนือ อำเภอเมือง จังหวัดลำปาง

ISBN 974-93875-6-2

จัดพิมพ์ เนื่องในโอกาสสมณกาลอายุครบ ๘๖ ปีของพระธัมมานันทมหาเถระ
อัครมหาบัณฑิต วันที่ ๘ มกราคม ๒๕๕๙

จำนวนพิมพ์ ๒,๒๐๐ เล่ม

คอมพิวเตอร์/รูปเล่ม

พระคัมภีร์สาราถวิวงศ์

พิมพ์ที่ ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์

๔๔/๘๐-๘๑ ซอยบุญญมงคล ถนนก้านหินแม่น้ำ แขวงบางขุนเทียน

เขตจอมทอง กรุงเทพมหานคร ๑๐๑๕๐

โทรศัพท์ ๐-๒๘๐๒-๑๑๔๒

โทรสาร ๐-๒๘๐๒-๑๑๔๓

อนุโมทนา

เมื่อได้รับจดหมายจากพระคันธสาราภิวังศ์ในเรื่องการแปลและจัดพิมพ์คัมภีร์
อภิธัมมวาทารเป็นต้น ในโครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสนา ก้อนุโมทนาเป็นอย่างยิ่ง จึงเขียน
อนุโมทนาไว้ ณ ที่นี้ เพราะเป็นกุศลสำคัญ อันนับว่าเป็นงานของพุทธบุตร ที่ช่วยกัน
หล่อเลี้ยงรากแก้วของพระพุทธศาสนา เป็นการทำหน้าที่สืบทอดพระพุทธศาสนาขึ้นพื้นฐาน
ซึ่งควรช่วยกันส่งเสริมสนับสนุน

ที่พูดอย่างนี้ เพราะว่า งานแปลและพิมพ์หนังสืออรรถกถาและฎีกา ของพระคันธ-
สาราภิวังศ์นี้ ทำให้หวนระลึกย้อนไปนึกถึงสภาพการพระศาสนาในเมืองไทยของเราเมื่อ ๔๐-
๕๐ ปีก่อนโน้น

เวลานั้น เรามีพระไตรปิฎกบาลีอยู่ฉบับหนึ่ง คือ ฉบับสยามรัฐซึ่งเพิ่งพิมพ์ครบ
ชุดครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔-๒๔๗๐ (หลังจาก ร.๕ โปรดฯ ให้พิมพ์เป็นเล่มหนังสือแต่ยัง
ไม่เต็มชุด คือ เพียง ๓๙ เล่ม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๑-๒๔๓๖) พิมพ์เพียง ๑,๐๐๐ ชุด แล้วก็ใช้
กันมา จนถึง พ.ศ. ๒๕๐๓ จึงมีการพิมพ์เป็นครั้งที่ ๒ จำนวน ๕๐๐ ชุด ส่วนพระไตรปิฎก
ฉบับแปลภาษาไทย ที่จะให้ครบชุดครั้งแรก คือ ฉบับ ๒๕ พุทธศตวรรษ กว่าพิมพ์เสร็จ
ก็หลัง พ.ศ. ๒๕๐๐ หลายปี

ยิ่งคัมภีร์ในชั้นถัดจากพระไตรปิฎกลงมา แทบไม่ต้องพูดถึงเลย อรรถกถา ฎีกา
และคัมภีร์อื่นๆ ที่รู้จักและมีใช้กันจริง ก็เฉพาะที่เป็นแบบเรียนตามหลักสูตร ป.ธ. ๓-๙
อรรถกถา นอกจากนั้นมีแต่ที่พิมพ์ไว้ตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ ๖ ประมาณ พ.ศ. ๒๔๖๖ ซึ่งแม้
จะพิมพ์ด้วยกระดาษอย่างดีของเรา แต่เมื่อผ่านเวลามาราวครึ่งศตวรรษก็ผุเพราะใช้ลำบาก
ต้องค่อยๆ พลิกอย่างระมัดระวังนอกจากจะหลุดออกมาเป็นแผ่นๆ แล้ว แต่ละแผ่นเวลาจับ
พลิกถ้าไค้งอนิดเดียวก็หักหลุดออกมาเป็นชิ้นๆ

ยิ่งกว่านั้น แม้แต่อรรถกถาอย่างเดียวยังพิมพ์ไม่ครบ (พิมพ์ปฏิสัมพันธ์ภาคคุณ-

กถาเพียงตอนที่หนึ่ง และยังไม่ได้พิมพ์อรรถกถาแห่งเถรคาถา-เถรีคาถา-วิมานวัตถุ-เปตวัตถุ-อปทาน-พุทธวงศ์-จริยาปิฎก) ไม่ต้องพูดถึงคำแปล ซึ่งมีอยู่บ้างก็เป็นของเก่าแก่มาก ต้องไปหาในหอสมุดแห่งชาติ

อย่างไรก็ดี การที่คัมภีร์ซึ่งพิมพ์มานานแล้วและจำนวนพิมพ์ก็ไม่มาก เวลาต่อมาถึงครั้งก่อนศตวรรษยังจำหน่ายแจกจ่ายไม่หมด ก็แสดงให้เห็นว่ามีความต้องการน้อยคือมีการศึกษาค้นคว้ากันน้อยนั่นเอง

เพราะเหตุที่คัมภีร์ในภาษาบาลีเดิมก็พิมพ์ออกมาไม่ครบ และคำแปลก็หาได้ยาก ผู้ศึกษาค้นคว้าและทำงานด้านตำรับตำราทางพระพุทธศาสนา จึงยากลำบาก ต้องสูญเสียแรงและเวลามากมาย และต้องแสวงหาพิงพาคัมภีร์จากต่างประเทศ โดยใช่เหตุ ทั้งด้านพม่าและยุโรป

จนกระทั่งถึงช่วง ๒๕ ปีมานี้ จึงมีสำนักวัดบางแห่งและพุทธบริษัทกลุ่มเล็กๆ ซึ่งไฝ่ธรรมไฝ่ศึกษา ที่โน่นบ้าง ที่นี้บ้าง รวมตัวกันหรือตั้งกันขึ้นเอง ดำเนินการแปลและพิมพ์อรรถกถาเป็นต้น เป็นส่วนของงานเอกชน ที่ทำไปตามกำลังของตน แม้ว่าบางทีก็ทำงานกันแบบลั้มๆ ลุกๆ และไม่ตลอดรอดฝั่ง แต่ก็เป็นนิมิตดีที่แสดงว่าความตื่นตัวในการศึกษาค้นคว้าภาษาบาลีและพระธรรมวินัย ได้เกิดขึ้นแล้ว

เวลาต่อมาตามลำดับ จนกระทั่งเมื่อสถาบันใหญ่ๆ ทั้งมหาวิทยาลัยและมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เข้ามาจ้างงานชำระ-แปล-พิมพ์คัมภีร์ ในเมืองไทยจึงมีพระไตรปิฎกและอรรถกถาเป็นต้น ที่ผู้ศึกษาค้นคว้าจะหาได้สะดวกขึ้น

แต่กระนั้น คัมภีร์ชั้นฎีกา อนุฎีกา ลงมา ตลอดถึงสหศาสตรทั้งหลาย ส่วนใหญ่ก็ยังไม่ได้แปล และคัมภีร์ที่ยังไม่ได้พิมพ์เป็นอักษรไทยก็ยังมีอีกมาก จึงยังเป็นภาระของสำนักวัดบางแห่ง และกลุ่มพุทธบริษัทต่างๆ ที่ยังต้องทำงานสืบต่อมา

ในบรรดาสถานแห่งการศึกษาค้นคว้าทั้งหลาย วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง เป็นศูนย์กลางใหญ่สำคัญ ซึ่งเป็นที่รู้จักและยอมรับกันอย่างกว้างขวางว่าได้ชูประทีปแห่งการศึกษาค้นคว้าภาษาบาลีและพระธรรมวินัย ต่อเนื่องมาเป็นเวลายาวนาน ได้ผลิตครูอาจารย์ผู้รู้บาลีเชี่ยวชาญพระคัมภีร์ ซึ่งได้ออกไปมีส่วนสำคัญในการสืบทอดพระพุทธศาสนา

การที่พระคันธสราภิงค์ได้แปลและอธิบายคัมภีร์อภิธัมมวาทารเป็นต้น โดยได้รับความร่วมศรัทธาจากพุทธบริษัททั้งอุบาสกและอุบาสิกาพากันอุปถัมภ์จัดพิมพ์เผยแพร่ เป็นเครื่องยืนยันความที่ได้กล่าวแล้ว

ขอแสดงความชื่นชมอนุโมทนาต่อพระคันธสราภิงค์ที่ได้บำเพ็ญกิจของพุทธบุตร ในการเสริมรากแก้วแห่งพระพุทธศาสนา และต่อพุทธบริษัททั้งอุบาสกและอุบาสิกา ที่ได้ร่วมกันหล่อเลี้ยงรากแก้วนั้น เพื่อให้พระพุทธศาสนามีกำลังแข็งแรงมั่นคงที่จะแผ่ขยายประโยชน์สุขแก่พหุชนได้กว้างขวางยั่งยืนนาน



พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

๒๓ ตุลาคม ๒๕๔๘

เดโชพลเน มหา รตนตตยสส

โลกตตยํ สมธิตจจติ เยน โมกขํ

รทขา น จตถิ จ สมา รตนตตยสส

ตสมา สทา ภาชถ ตํ รตนตตยํ โภ.

เตลกฎาทคภา. คาถา ๓

ความคุ้มครองเช่นกับพระรัตนตรัย ซึ่งทำให้โลกสามบรรลุแดนเกษมด้วย
เดชาภาพอันยิ่งใหญ่แห่งพระรัตนตรัยนั้น หามิได้ ด้วยเหตุนี้ เชิญท่าน
ทั้งหลายช้องเสพพระรัตนตรัยนั้นเป็นนิตย์

คำอนุโมทนา

เมื่อข้าพเจ้าเดินทางมาประเทศไทย และพักอยู่ที่วัดโพธาราม จังหวัดนครสวรรค์ ใน พ.ศ. ๒๕๐๒ สมัยนั้นการศึกษาคัมภีร์ไวยากรณ์ชั้นสูงที่เรียกว่า คัมภีร์สัททวิเสส หรือ บาลีใหญ่ ได้สูญไปจากเมืองไทยแล้วหลายสิบปี ทำให้พระภิกษุสามเณรในไทยไม่อาจศึกษาค้นคว้าข้อมูลที่โบราณจารย์ผู้สืบทอดพระศาสนาได้อรรถาธิบายไว้โดยละเอียด

ท่านเจ้าอาวาสวัดโพธารามเวลานั้น คือ พระเดชพระคุณพระธรรมคุณาภรณ์ (เจ้าจิตปญโญ. ป.ธ.๙) ท่านเป็นผู้สนใจศึกษาคัมภีร์สัททวิเสสและพระไตรปิฎก และเป็นผู้นิมนต์ข้าพเจ้ามาสอนคัมภีร์สัททวิเสส (กัจจายนไวยากรณ์ วุตโตทัยปกรณ์ และสุโพธาลังการ) และอธิบายข้อความที่เข้าใจยากในพระไตรปิฎก (เช่น เสทโฆจนคถา ในคัมภีร์บริวาร เป็นต้น) ข้าพเจ้าจึงได้มีโอกาสเผยแพร่คัมภีร์สัททวิเสส แม้จะเป็นเพียงวิชาเลือกของนักศึกษา

ต่อมาข้าพเจ้าได้ย้ายมาเป็นเจ้าอาวาสวัดท่ามะโอใน พ.ศ. ๒๕๐๘ และได้เห็นว่าอาจารย์สัทธัมมโชติกะผู้ก่อตั้งมูลนิธิสัทธัมมโชติกะ ได้มาเผยแพร่พระอภิธรรมในไทยที่วัดระฆังโฆสิตาราม กรุงเทพมหานคร และจัดการเรียนการสอนพระอภิธรรมจนเป็นที่นิยมมากขึ้นตามลำดับ แต่การเรียนการสอนคัมภีร์สัททวิเสสกลับขาดสูญไป อาจทำให้ความเข้าใจรรถและพยัญชนะในพระไตรปิฎกคลาดเคลื่อนไป จึงคิดฟื้นฟูการเรียนการสอนคัมภีร์สัททวิเสส เพื่อให้กุลบุตรชาวไทยมีความรู้ความเข้าใจภาษาบาลีอย่างถ่องแท้ อันจะอำนวยประโยชน์ต่อการศึกษามหาภิธรรมขั้นพื้นฐานและพระไตรปิฎกเป็นอย่างดี ดังนั้นใน พ.ศ. ๒๕๑๘ ข้าพเจ้าจึงเปิดสอนปฐกฐนพิธีกรรมและคัมภีร์สัททวิเสสอื่นๆ โดยพระเดชพระคุณพระเทพกิตติปัญญาคุณ (กิตติวุฑโฒ ภิกขุ) ได้ส่งสามเณรจากจิตตภาวันมาศึกษาเล่าเรียนอย่างต่อเนื่องเป็นเวลาหลายปีพร้อมทั้งให้การอุปถัมภ์ปัจจัยสี่แก่วัดนี้ด้วย

ภายหลังจากนั้นข้าพเจ้าได้ส่งศิษย์เรียนดีหลายรูปไปศึกษาพระไตรปิฎกและภาษาสันสกฤตที่ประเทศสหภาพพม่า โดยเริ่มส่งพระคันธสราภิมังคล์ไปศึกษาที่วัดวิสุทธาราม

พาราณสี จังหวัดแปร เป็นเวลา ๗ ปี และวัดวิสุทธิาราม ชเวโงวุน จังหวัดมณฑลยี่ เป็นเวลา ๓ ปี ท่านรูปนี้ได้ศึกษาบาลีใหญ่กับข้าพเจ้าตั้งแต่เป็นสามเณรอายุ ๑๕ ปี และไปศึกษาต่อจนจบในระดับธรรมาจริยะ (เทียบเปรียญธรรม ๙ ประโยคในระบบการศึกษาของคณะสงฆ์ไทย) จากสถาบันรัฐบาลและสถาบันเอกชน จังหวัดย่างกุ้ง โดยสอบชั้นนักศึกษามาได้เป็นอันดับหนึ่งของจังหวัดแปร และสอบชั้นธรรมาจริยะของสถาบันเอกชนได้เป็นอันดับสองของประเทศ นอกจากนี้ ยังมีศิษย์อีก ๒ รูปซึ่งเรียนจบชั้นธรรมาจริยะของพม่า คือ พระมหาประนอม ธมฺมาลงฺกาโร วัดจากแดง จังหวัดสมุทรปราการ และพระมหาไพโรจน์ ญาณกุสโล คณะ ๒๕ วัดมหาธาตุฯ กรุงเทพมหานคร

ข้าพเจ้าตระหนักดีว่าภาษาบาลีที่พระพุทธรเจ้าตรัสสอนเป็นเหมือนภาษาหลักของพระพุทธศาสนา พุทธบุตรที่มีหน้าที่สืบทอดพระศาสนาควรมีความรู้แตกฉานในภาษาบาลี เพื่อให้สามารถเข้าใจพระไตรปิฎกซึ่งมีข้อความสุขุมลุ่มลึกด้วยอรรถและพยัญชนะ ยากที่คนทั่วไปจะเข้าใจได้เพียงอ่านจากคำแปล เหมือนคนทั่วไปที่ไม่อาจเข้าใจข้อความในกฎหมายได้ลึกซึ้งเหมือนนักกฎหมาย ดังนั้น ตลอดเวลากว่า ๓๐ ปีมา ข้าพเจ้าจึงอุทิศเวลาให้กับการสอนภาษาบาลีเป็นหลัก

บัดนี้ พระคันธसारิกวงศ์ได้กลับมาเปิดสอนบาลีใหญ่แก่พระภิกษุสามเณรที่วัดและดำเนินการแปลคัมภีร์ที่สำคัญและเข้าใจยากเพื่อเป็นคู่มือการเรียนการสอนพระอภิธรรมแก่นักศึกษาและครูอาจารย์ ดังเช่นคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ ปรมัตถทีปนี สัจจสังเขป ซึ่งได้จัดพิมพ์ไปแล้ว และคัมภีร์อภิธัมมวาทที่จัดพิมพ์ในครั้งนี้ นอกจากนี้ ท่านได้ร่วมกับคณะศิษย์วัดท่ามะโอริเริ่มโครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์ เพื่อแปลและอธิบายคัมภีร์ที่สำคัญทางศาสนาซึ่งส่วนใหญ่ไม่เคยได้รับการแปลมาก่อน ๙ คัมภีร์มีมูลฎีกาและอนุฎีกา เป็นต้น ทั้งนี้เพื่อเป็นพุทธานุชาและสืบทอดอายุพระพุทธศาสนา เป็นการบูชาคุณอาจารย์ในโอกาสวันฉลองอายุครบ ๘๐ ปีของข้าพเจ้าในพุทธศักราช ๒๕๕๓

ข้าพเจ้าขอชื่นชมอนุโมทนาผลงานและความอุตสาหะของคณะแปลคัมภีร์เป็นอย่างยิ่ง เพราะงานแปลคัมภีร์ต้องอาศัยความเชี่ยวชาญในบาลีใหญ่ ภาษาสันสกฤต และพระอภิธรรม อีกทั้งยังต้องมีความประณีตในการแปลและอธิบายให้สอดคล้องเป็นแนวเดียว

กันทั้งพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา ความยากลำบากในการแปลคัมภีร์ทั้งหลายนี้เป็นที่เข้าใจกันเพียงในกลุ่มนักวิชาการ ดังโบราณจารย์กล่าวว่า

วิทฺวา เอว วิชานาติ วิทฺวชฺชนปริสฺสมํ

น หิ วณฺณา วิชานาติ ครุํ ปสวเวทนํ

“บัณฑิตย่อมรู้เห็นความเหินห่างของบัณฑิต โดยแท้จริงแล้ว
หญิงหมั้นย่อมไม่อาจรู้ถึงความทุกข์ทรมานอย่างใหญ่หลวงในการคลอด
บุตรได้เลย”

หวังว่าตำราเล่มนี้จะเป็นส่วนหนึ่งแห่งประกายปัญญาที่ช่วยเอื้อให้หลักธรรมคำสอน
ของพระบรมศาสดาได้แพร่หลายในวิถีทางที่ถูกต้องสืบไป

พระธัมมานันทมหาเถระ

อัครมหาบัณฑิต

กันยายน ๒๕๔๘



ธมฺโม ติโลกสรโณ ปรมโ รसानํ

ธมฺโม มหคฺชรมตโน รตเนสุ โลกเก

ธมฺโม หเว ติภเว ทุกฺขวินาสเหตุ

ธมฺมํ สมาจรถ ชาคริกานุยุตฺตา.

เตลภฏาหคาคา. คาถา. ๘

พระธรรมเป็นสรณะในโลกสาม ยอดเยี่ยมกว่ารสทั้งหลาย พระธรรมเป็น
รัตนะทรงค่ากว่ารัตนะอื่นในโลก พระธรรมแลเป็นเหตุแห่งการกำจัดทุกข์ในภพ
สาม ท่านทั้งหลายจงเป็นผู้มีสติชวนชวาย ประพฤติธรรมอยู่เสมอเถิด



คำนำ

คำสอนของพระบรมศาสดาตลอด ๔๕ พรรษา จำแนกได้เป็น ๓ ปิฎก คือ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก เฉพาะพระอภิธรรมปิฎกเป็นคำสอนเกี่ยวกับสภาพธรรมเท่าที่มีได้ทั้งหมดโดยไม่ขึ้นกับประเภทบุคคลและสิ่งแวดล้อมใดๆ การเรียกชื่อสภาพธรรมคล้ายกับการเรียกน้ำว่า “H₂O” ตามสภาวะเดิม

พระผู้มีพระภาคเสด็จสู่ดาวดึงส์ในพรรษาที่ ๗ วันขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๘ พระพุทธองค์ประทับนั่งเหนือบัลลังก์มณฑปศิลาอาสน์ของท้าวสักกะ ทรงแสดงพระอภิธรรมโปรดสันตสุติเทพบุตรอดีตพุทธมารดาพร้อมกับเทวดาที่มาประชุมกันจากหิมาจักรวาลตลอดไตรมาส โดยจำพรรษา ณ สุธรรมสภาในดาวดึงส์นั้น แล้วเสด็จลงจากดาวดึงส์สู่สังกัสสนครในวันเพ็ญเดือน ๑๑ หลังจากนั้นทรงแสดงพระอภิธรรมโดยสังเขปแก่พระสารีบุตรเป็นบุคคลแรก ซึ่งท่านได้นำไปสอนแก่ภิกษุ ๕๐๐ รูปโดยไม่สังเขปและไม่พิสดารนักในเวลาต่อมา

ภายหลังคำสอนของพระสารีบุตรได้รับการจารึกขึ้นเป็นพระอภิธรรมปิฎก ๖ คัมภีร์ (พระอภิธรรมปิฎกมี ๗ คัมภีร์ คือ ธรรมสังคณี วิภังค ธาตุกถา ปุคคลบัญญัติ กถาวัตถุ ยมก และปฏิฐาน) ยกเว้นกถาวัตถุซึ่งเป็นคัมภีร์ที่พระโมคคัลลีบุตรติสสะแต่งตามอุเทศที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้โดยย่อ และเนื่องจากพระสารีบุตรและพระโมคคัลลีบุตรติสสะได้สอนพระอภิธรรมตามนัยที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ พระอภิธรรมปิฎกที่จารึกคำสอนของทั้งสองท่านจึงจัดเป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าด้วยเช่นกัน

ในพระอภิธรรมปิฎกและปิฎกอื่น มีเนื้อความอธิบายเป็นภาษาบาลีเรียกว่า อรรถกถา คัมภีร์อรรถกถามีมาแต่สมัยพุทธกาล เรียกว่า คัมภีร์มหาอรรถกถา เป็นอรรถาธิบายดั้งเดิม ประกอบด้วยคำอธิบายของพระพุทธเจ้าและพระสาวกตามสมควร ซึ่งมีการประชุมชำระในปฐมสังคายนาและสังคายนาครั้งอื่นๆ

หลังการสังคายนาครั้งที่ ๓ พระมหินทเถระได้ไปเผยแผ่พระศาสนาในลังกาทวีป

โดยนำพระไตรปิฎกและมหาอรรถกถาไปด้วย ท่านและพระสิงหลได้แปลพระไตรปิฎกและมหาอรรถกถาเป็นภาษาสิงหล เพื่อให้กุลบุตรชาวสิงหลศึกษาได้สะดวก ภายหลังคัมภีร์มหาอรรถกถาฉบับบาลีเดิมได้สาบสูญไป เพราะภัยสงครามที่เกิดขึ้นหลายครั้ง^๑

เมื่อพระพุทธโฆसाจารย์ได้เดินทางไปลังกาที่ปีในรัชสมัยพระเจ้ามหานาม (พ.ศ. ๙๕๓-๙๗๕) ได้ปริวรรตคัมภีร์มหาอรรถกถาเป็นภาษาบาลี เพื่อให้กุลบุตรผู้รู้ภาษาบาลีในประเทศต่างๆ ใช้เป็นคู่มือศึกษาพระไตรปิฎก ต่อมาพระอรรถกถาจารย์รูปอื่นๆ ก็ดำเนินรอยตามโดยปริวรรตคัมภีร์จากภาษาลังกาเป็นภาษาบาลี ปัจจุบันคัมภีร์อรรถกถาที่ปริวรรตจากภาษาสิงหลจึงมีอยู่อย่างครบถ้วน อนึ่ง คัมภีร์อรรถกถาของพระอภิธรรมปิฎกมี ๓ คัมภีร์ คือ อัญญสาลินี สัมโมหวิโนทนี และปัญจปกรณ

คัมภีร์อภิธัมมมาตารนี้ได้ประมวลสาระในพระอภิธรรมปิฎกทั้ง ๗ คัมภีร์และอรรถกถาพระอภิธรรม กอปรด้วยเนื้อหาที่เป็นคำร้อยแก้วและร้อยกรอง ๑,๔๑๖ ข้อ เพื่อให้กุลบุตรสามารถเรียนรู้พระอภิธรรมได้ง่าย คัมภีร์นี้มีเนื้อหาครอบคลุมกว้างกว่าคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะที่แต่งเป็นหลักสูตรเรียน จึงควรใช้เป็นคู่มือในการศึกษาค้นคว้าควบคู่ไปด้วย

อภิธัมมมาตาร แปลว่า “คัมภีร์ชี้แนะพระอภิธรรม” มีความหมายตามศัพท์ว่า “คัมภีร์ที่เป็นเครื่องข้ามพ้นพระอภิธรรม” เหมือนเรือสำเภาใหญ่เป็นอุปกรณ์ในการข้ามมหาสมุทร ท่านผู้แต่งได้กล่าวถึงความสำคัญของคัมภีร์นี้ไว้ในคำเริ่มคัมภีร์ว่า

“ข้าพเจ้าจักประพันธ์คัมภีร์นามว่า อภิธัมมมาตาร โดยย่อ อันไพเราะเจริญปัญญา แก่เหล่าภิกษุเพื่อความเป็นผู้ฉลาดในพระอภิธรรมอันเป็นปิฎกสูงสูดนั้น ซึ่งเป็นประดุจกุญแจ ดีเลิศใช้ไขบานประตูคือโมหะแก่ภิกษุผู้เข้าไปสู่มหานครแห่งพระอภิธรรม อันเป็นสำเภาของภิกษุผู้ข้ามมหาสมุทรแห่งพระอภิธรรมที่ข้ามได้ยากดุจสำเภาของพ่อค้าผู้ข้ามมหาสมุทรที่ข้ามได้ยาก และเหมือนดังรัตนทรงค่าที่วางไว้ในมือของภิกษุผู้ศึกษาพระอภิธรรม ท่านทั้งหลายผู้มีใจตั้งมั่นจงสดับคัมภีร์นั้นเถิด”^๒

ท่านผู้แต่งคัมภีร์นี้ได้รับยกย่องเป็นมหาภิณทิวแห่งเถรวาท จึงสามารถประดับคำในคัมภีร์ให้ไพเราะสละสลวย เพียบพร้อมด้วยรสคำและรสความ เหมาะเจาะด้วยเสียงและความหมาย คัมภีร์นี้จัดเป็นวรรณกรรมที่ยิ่งใหญ่บริบูรณ์ด้วยอรรถและพยัญชนะมานานกว่า

๑๕ ศตวรรษ เปรียบดังแก้วมณีทรงค่าที่ผ่านการเจียรนัยมาดีแล้ว ย่อมงามเพริศแพรวแก่บุคคลผู้พบเห็น

เนื้อความคัมภีร์แบ่งออกเป็น ๒๔ ปริจเฉท กล่าวถึงปรมัตถธรรม ๔ คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพานไว้ใน ๑๑ ปริจเฉทแรก และกล่าวถึงเรื่องเบ็ดเตล็ดทั่วไปใน ๑๓ ปริจเฉทหลัง มีรายละเอียดดังนี้ คือ

๑. จิตตนิเทศ คำอธิบายจิต ในปริจเฉทแรกนี้แสดงปรมัตถธรรม ๔ คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน ต่อจากนั้นแสดงความหมายของจิต ลักษณะ หน้าที่ (ระสี) อาการปรากฏ (ปัจจุปัญฐาน) และเหตุใกล้ (ปทัฐาน) ของจิต พร้อมทั้งประเภทของจิตโดยละเอียด มีทั้งคำร้อยแก้วและคาถาสลับกันไป รวมคาถาได้ ๕๕ บท

๒. เจตสิกนิเทศ คำอธิบายเจตสิก โดยแสดงความหมายและประเภทของเจตสิก มีทั้งคำร้อยแก้วและคาถา ๒๐ บทสลับกันไป

๓. เจตสิกวิภาคนิเทศ คำอธิบายเจตสิกเป็นหมวดหมู่ ในปริจเฉทนี้แสดงจำนวนและชื่อเจตสิก ๕๒ ดวง จากนั้นแสดงเจตสิกที่ประกอบได้ในจิตต่างๆ อย่างไพละประกอบด้วยคาถาล้วน ๓๘ บท

๔. เอกวิธาทีนนิเทศ คำอธิบายจิตที่มีประเภทเดียวเป็นต้น มีคาถา ๕๕ บท

๕. ภูมิบุคคลจิตตูปัตตนิเทศ คำอธิบายการเกิดขึ้นของจิตตามภูมิและบุคคล มีคาถา ๑๐๙ บท

๖. อารัมมณวิภาคนิเทศ คำอธิบายอารมณ์เป็นหมวดหมู่ โดยจำแนกอารมณ์ที่มีรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์ มีคาถา ๘๕ บท

๗. วิปากจิตตูปัตตนิเทศ คำอธิบายความเป็นไปแห่งวิปากจิต มีคาถา ๙๘ บท

๘. ปกิณณกนิเทศ คำอธิบายจิตโดยทั่วไปด้วยข้อเบ็ดเตล็ดโดยยกอุปมาต่างๆ มีคาถา ๘๕ บท

๙. ปุณฺณวิปากปัจฉยนิเทศ คำอธิบายปัจจัยของผลบุญ โดยแสดงปุณฺณวิปากสังขารเป็นต้น มีคาถา ๖๒ บท
๑๐. รุปรวิภาคนิเทศ คำอธิบายรูปเป็นหมวดหมู่ มีคาถา ๑๔๖ บท สลับกับคำอธิบายร้อยแก้วเป็นตอนๆ ไป
๑๑. นิตานนิเทศ คำอธิบายนิตาน มีคาถา ๑๐ บท และอธิบายนิตานด้วยคำร้อยแก้ว
๑๒. ปัญฺญัติตินิเทศ คำอธิบายบัญญัติ ส่วนใหญ่ประกอบด้วยคำร้อยแก้ว มีคาถาเดียว
๑๓. การกปฏิเวธนิเทศ คำอธิบายอัตตาและการแทงตลอดอัตตา เป็นคำอธิบายร้อยแก้ว ประกอบด้วยคาถา ๙ บทสลับกันไป
๑๔. รูปาวจรสมาธิภาวนานิเทศ คำอธิบายการเจริญรูปาวจรสมาธิ มีคาถา ๑๙๑ บท
๑๕. อรูปาวจรสมาธิภาวนานิเทศ คำอธิบายการเจริญอรูปาวจรสมาธิ มีคาถา ๒๖๓ บท
๑๖. อภิญญานิเทศ คำอธิบายอภิญญา มีคาถา ๖๑ บท
๑๗. อภิญญารัมมณนิเทศ คำอธิบายอารมณ์ของอภิญญา มีคาถา ๖๖ บท
๑๘. ทิฏฐิวิสุทธินิเทศ คำอธิบายทิฏฐิวิสุทธิต่อ ทิฏฐิบริสุทธิต่อ มีคาถา ๕๗ บท
๑๙. กังขาวิตรณวิสุทธินิเทศ คำอธิบายกังขาวิตรณวิสุทธิต่อ คือ ญาณบริสุทธิต่อที่ข้ามพ้นความสงสัย มีคาถา ๓๗ บท สลับคำร้อยแก้ว
๒๐. มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ คำอธิบายมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิต่อ คือ ญาณบริสุทธิต่อที่เป็นเครื่องรู้เห็นว่าเป็นทางหรือมิใช่ทาง มีคาถา ๓๕ บท
๒๑. ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ คำอธิบายปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิต่อ คือ ญาณ

บริสุทธิที่เป็นเครื่องรู้เห็นว่าเป็นทางหรือมิใช่ทาง มีคาถา ๓๕ บท

๒๒. ญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ คำอธิบายญาณทัสสนวิสุทธิ คือ ญาณรู้เห็น
บริสุทธิ มีคาถา ๕๖ บท

๒๓. กิเลสปหานกถา เรื่องการละกิเลสด้วยญาณต่างๆ ประกอบ
ด้วยคาถา ๑๗ บท มีคำร้อยแก้วรวมอยู่ด้วย

๒๔. ปัจจยนิเทศ คำอธิบายปัจจัย ๒๔ เป็นคำร้อยแก้ว มีคาถา
สลัจำนวน ๕ บท

นอกจากนี้ยังมีคําลงท้ายเรียกว่า นิคมนคาถา ๑๗ บท และคำร้อยแก้วที่บอกชื่อ
ท่านผู้แต่งและเมืองที่ท่านกษณะแต่งคัมภีร์นี้

คัมภีร์นี้ย่อความจากพระอภิธรรมปิฎกทั้ง ๗ คัมภีร์ (มีประมาณ ๕,๐๐๐ หน้า)
และอรรถกถาพระอภิธรรม ๓ เล่ม (มีประมาณ ๑,๕๐๐ หน้า) ตัวอย่างการสรุปความจาก
อรรถกถาพระอภิธรรม เช่น ในคัมภีร์อัฐฐสาลินี^๕ อธิบายความหมายของคำว่า กุศล โดย
ใช้คำ ๑๗๖ พยางค์ แต่คัมภีร์นี้กล่าวสรุปไว้เป็นหนึ่งคาถาที่มี ๓๒ พยางค์ไว้ว่า

กุจฺจิตานํ สลนโต

กุสํ นํ ลวเนน วา

กุเสน ลาดพพตฺตา วา

กุสฺสนติ ปวฺจจติ.^๕

“พระผู้มีพระภาคตรัสว่า กุศล เพราะความเป็น

- สภาพกำจัดบาปธรรมอันน่าตำหนิ
- สภาพละบาปธรรมที่ได้ชื่อว่า กุสะ (สภาพนอนเนื่องในกระแสดิจด้วยอาการ
น่าตำหนิ)
- สภาพควรถือเอาด้วยปัญญาที่ชื่อว่า กุสะ (สภาพขัดเกลาบาปธรรมอันน่า
ตำหนิ)”

อนึ่ง ท่านผู้แต่งได้รังสรรค์ชื่อใหม่ที่ไม่ปรากฏในพระอภิธรรมปิฎกและอรรถกถา
เพื่อย่อคำและสะดวกแก่การเรียก เช่นชื่อว่า หลีตูปปาหจิต ในคัมภีร์อัฐฐสาลินี^๕ กล่าวว่า
กิริยาเหตุกมโนวิฆฏณธาตุ โสมนสฺสสหคตา (กิริยาเหตุกมโนวิฆฏณธาตุที่เกิดร่วมกับ
โสมนัสสเวทนา) โดยคล้อยตามข้อความในคัมภีร์ธรรมสังคณีว่า

ยสฺมี สมเย มโนวิญญานธาดุ อุปฺปนฺนา โหติ กิริยา เนวกุสลา นาकुสลา น จ
กมฺมวิปากา โสมนสฺสสหคตา รูปารมฺมณา วา ๕เปฯ ธมฺมารมฺมณา วา.”

“มโนวิญญานธาดุที่สักว่ากระทำ ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล ไม่ใช่ผลกรรม อันเกิด
ร่วมกับโสมนัสเวทนา มีรูปเป็นอารมณ์...มีธรรมารมณ์เป็นอารมณ์ เกิดขึ้นอยู่ในสมัยใด”

ชื่อหสิตุปปาทจิตที่ท่านตั้งใหม่นี้ สอดคล้องกับคำอธิบายในคัมภีร์อัฐฐาสาลินีและ
วิสุทธิมรรควา

หสิตุปฺปาทวเสน ปวตฺติยํ อตีตํ นาคตปฺจอุปฺปนฺนารมฺมณา โหติ.”

“กิริยาเหตุกมโนวิญญานธาดุที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนานั้น มีอารมณ์เป็นอดีต
อนาคต และปัจจุบัน ในขณะที่เป็นไปด้วยการยังการยั้งให้เกิดขึ้น”

หสิตุปฺปาทนรสา.”

“มีหน้าที่ยังการยั้งให้เกิดขึ้น”

นอกจากนี้ แม้คัมภีร์ธรรมสังคณีและอัฐฐาสาลินีจะใช้ชื่อว่า กิริยาจิต คัมภีร์นี้ก็ใช้
เป็น กิริยาจิต ในบางแห่ง เพื่อย่อคำให้ครบพยางค์ตามฉันทลักษณ์ ที่จริงแล้วเมื่อลบสระ อิ
ใน กิ ก็สำเร็จเป็นรูปว่า กุริยา ดังคำว่า รตน = รตฺน, กิเลส = เกฺลส, เจตีย = เจตฺย ที่
ประกอบในคาถาประพันธ์ ดังสัททนต์ปิภรณ์ (สูตรมมาลา) กล่าววา

กิริยาติ มาคธิกา ภาสา. กุริยาคุริยาปตฺติวิภาคเทสโกติอาทิสฺ ปน กุริยาติ ปทํ
สกกฺกภาสาโต นยํ คเหตุวา วุตฺตวจนํ ปาวจเน อทสฺสนโต.”

“คำว่า กิริยา เป็นภาษามคธ ส่วนบทว่า กุริยา ในบาทคาถาว่า กุริยาคุริยาปตฺติ-
วิภาคเทสโก (พระชินเจ้าผู้ทรงแสดงจำแนกอาบัติที่เป็นกิริยาและอกิริยา) เป็นคำกล่าวโดย
รับเอานัยจากภาษาสันสกฤต เพราะไม่ปรากฏในพระพุทธพจน์”

จุดเด่นของอภิธัมมมาตารอีกข้อหนึ่ง คือ ประกอบด้วยคุณลักษณะทางภาษาที่
ดีเยี่ยม กล่าวคือ

๑. มีความไพเราะสละสลวย จับใจผู้อ่านด้วยการเลือกสรรคำใช้อย่างเหมาะสม

๒. มีความประณีตในการใช้คำ เช่น การบัญญัติศัพท์ว่า หสิตุปปาท, กุริยา เพื่อ

ให้สอดคล้องตามกฎหมายลักษณะ

๓. มีเนื้อหาชัดเจน ตรงประเด็น ไม่คลุมเครือ
๔. มีความสัมพันธ์ คือ ดำเนินความไปตามลำดับต่อเนื่องกัน ไม่วกวน
๕. จัดระเบียบความคิดอย่างเหมาะสม โดยเรียงลำดับประเด็นและเนื้อหาในประเด็นนั้นๆ ให้เข้าใจง่าย
๖. กล่าวระบุเฉพาะลักษณะที่เด่นชัดของสภาวะธรรมนั้นๆ โดยไม่กล่าวถึงลักษณะอื่นที่มีได้เหมือนกันในสภาวะธรรมทั่วไป เช่น กล่าวลักษณะเฉพาะของจิตว่า วิสยวิชานนลักขณ จิตตํ (จิต คือ สภาวะรู้อารมณ์)
๗. คำประพันธ์ในคัมภีร์นี้เป็นแม่แบบของบทร้อยกรองอื่นๆ เพราะลีลาในการประพันธ์มีความไพเราะยากที่คนรุ่นหลังจะแต่งให้ทัดเทียมได้

ปัจจุบันคัมภีร์อภิธัมมวาทารมีคัมภีร์อธิบายเป็นภาษาบาลี ๒ ฉบับ คือ

๑. ฉบับฎีกาเก่า ปรณโดยพระเถระไม่ปรากฏนาม ในคัมภีร์ปิฎกติดต่อตะมะ (ประวัติพระไตรปิฎก) และศาสนวงศ์ กล่าวว่า ท่านผู้แต่งฎีกาเก่า คือ พระวาจิสสระ ประเทศลังกา แต่ไม่พบหลักฐานในคำลงท้ายของคัมภีร์ ฉบับฎีกาเก่านี้อธิบายความไว้โดยสังเขป (มีจำนวน ๑๒๗ หน้าตามฉบับมหาจุฬาฯ)

๒. ฉบับฎีกาใหม่ ปรณาโดยพระสุมังคลสามี ประเทศลังกา ศิษย์ของพระสารีบุตรผู้ประพันธ์คัมภีร์สารัตถทีปนีในรัชสมัยของพระเจ้าปรากรมพาหุ (พ.ศ. ๑๖๙๖-๑๗๒๙) คัมภีร์นี้มีชื่อว่า อภิธัมมัตถวิภาสินี ท่านพระสุมังคลสามียังปรณาคัมภีร์ฎีกาของอภิธัมมัตถสังคหะชื่อว่า อภิธัมมัตถวิภาวินี^๑ อีกด้วย โดยปรณาฎีกาใหม่นี้ก่อน

ในการปรณาคัมภีร์ฎีกาใหม่ ท่านผู้แต่งมีเวลามาก จึงได้อธิบายความอย่างครบถ้วนบริบูรณ์ (มีจำนวน ๔๒๐ หน้าตามฉบับมหาจุฬาฯ) และได้รับการยกย่องชมเชยจากปราชญ์ทั้งหลาย ต่างจากการแต่งอภิธัมมัตถวิภาวินีซึ่งแปลคัมภีร์อธิบายอภิธัมมัตถสังคหะภาษาสิงหลมาเป็นภาษาบาลี และใช้เวลาแต่งเพียง ๒๔ วัน จึงทำให้มีข้อบกพร่องในบางแห่ง

คัมภีร์อภิธัมมวาทารมีคำแปลเป็นภาษาไทยแล้ว ๒ ฉบับ คือ

๑. ฉบับแปลโดยอาจารย์ไชยวัฒน์ กบิลกาญจน์ มุลนินิฏุมิพโลฯ จัดพิมพ์ในพุทธศักราช ๒๕๓๖

๒. ฉบับแปลโดยอาจารย์ประทุม เรืองวารี จัดพิมพ์ในพุทธศักราช ๒๕๔๓

ผู้แปลเห็นว่าทั้งสองฉบับมีเพียงคำแปลตามศัพท์ ไม่ได้อธิบายเพิ่มเติมเกี่ยวกับองค์ธรรมและข้อความอื่นที่ควรทราบ จึงแปลคัมภีร์นี้โดยเพิ่มเติมองค์ธรรมไว้อย่างบริบูรณ์ และมีคำอธิบายเกี่ยวกับหลักภาษาและหลักธรรมตามสมควร ทั้งนี้ได้อาศัยฎีกาเก่าและฎีกาใหม่ของคัมภีร์เป็นหลัก พร้อมด้วยคำอธิบายจากอภิธัมมวาทารนิสสัยใหม่ ซึ่งแต่งโดยพระสังฆราชพม่านามว่า พระมุนินทเถระ วัดสันจาง เมืองอังวะ (แต่งจบในวันแรม ๑๐ ค่ำ เดือน ๘ พุทธศักราช ๒๓๗๐)

ผู้แปลขอแนะนำข้อความบางส่วนจากฉบับแปลทั้ง ๓ ฉบับมาเทียบเคียงไว้พอเป็นสาธก ดังนี้

ตัวอย่าง ๑

อนนตกรุณาปณญ์

ตถาคตมनुตฺตร

วนทิตฺวา สิริสา พุทฺธ

ธมฺมํ สาธุคณฺหปิ จ.^{๑๒}

“ข้าพเจ้าขออภิวาทพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้หาใครยิ่งกว่ามิได้ มีพระกรุณาและพระปัญญาหาที่สุตมิได้ และพระธรรม รวมทั้งคณะสงฆ์ ด้วยเศียรเกล้า” [ฉบับแปลที่ ๑]

“ข้าพเจ้า (พระพุทธทศตะ) ขอถวายอภิวาทพระตถาคตพุทธเจ้า ผู้มีพระกรุณาคุณและพระปัญญาคุณอันหาที่สุตมิได้ ไม่มีผู้อื่นที่จะยิ่งไปกว่า พระธรรมและหมู่สงฆ์แห่งพระอริยสงฆ์ด้วยเศียรเกล้า” [ฉบับแปลที่ ๒]

“ข้าพเจ้า (ผู้ชื่อว่าพระพุทธทศตะ) ขอนอบน้อมพระตถาคตผู้ประเสริฐ ผู้มีพระกรุณาและพระปัญญาอันหาที่สุตมิได้ พร้อมด้วยพระธรรมและหมู่พระอริยสงฆ์ ด้วยเศียรเกล้า” [ฉบับแปลที่ ๓]

ตัวอย่าง ๒

ปณทุกมฺพลนามาย	สียายาตุลวิกโกโม
นิสินโน เทวราชสุส	วิมเล สิตเล ตเล.
ยํ เทวเทโว เทวานํ	เทวเทเวหิ ปุชิตो
เทเสสิ เทวโลกสฺมี	ธมฺมํ เทวปุรุษโต.
ตตถาหํ ปาฏวตฺถาย	ภิกฺขุณฺํ ปิฏฺฐุตฺตเม
อภิธมฺมาวตารนฺตุ	มรฺุํ มติวตฺถนํ.
ดาฬํ โมหกฺวาณฺสุส	วิฆาณฺณมนฺตฺตรํ
ภิกฺขุณฺํ ปวิสฺนฺตานํ	อภิธมฺมมหาปุรํ.
สุทฺตฺตรํ ตรนฺตานํ	อภิธมฺมโมหฺธี
สุทฺตฺตรํ ตรนฺตานํ	ตรวํ มกรารกํ.
อาภิธมฺมิภิกฺขุณฺํ	หตฺถสวณฺนตฺตรํ
ปวกฺขามิ สฺมาเสณ	ตํ สุณฺณถ สฺมาหิตา. ^{๑๓}

“พระผู้มีพระภาค ผู้ทรงแก้แล้วกล่าวหาผู้เปรียบมิได้ ผู้เป็นเทพยิ่งเทพแห่งเทพทั้งหลาย อันเทพแห่งเทพทั้งหลายบูชา ทูลเชิญประทับเบื้องหน้าทวยเทพ ประทับนั่งบนศิลาอาสน์ชื่อว่า ปณทุกัมพล อันเย็นปราศจากมลทินของท้าวสักกเทวราช ทรงแสดงธรรมได้ไว้ในเทวโลก เพื่อความแจ่มแจ้งในธรรมนั้น ข้าพเจ้าจักขอล่าอภิธัมมาวตาร อันมีความไพเราะ เป็นเครื่องทำปัญญาให้เจริญในพระอภิธรรมปิฎกแก่ภิกษุทั้งหลาย ซึ่งเป็นกุญแจไขทะเลวงบาน ประตูคือโมหะอันยอเยียม สำหรับภิกษุผู้จะเข้าไปสู่เมืองใหญ่คือพระอภิธรรมผู้จะข้ามห้วงน้ำใหญ่คือพระอภิธรรมที่ข้ามได้แสนยาก เป็นดุจแพสำหรับบุคคลผู้จะข้ามบ่อมังกรอันข้ามได้แสนยาก ฉะนั้นเป็นคุมืออันยอเยียมสำหรับภิกษุผู้เรียนอภิธรรมทั้งหลาย โดยย่อ ขอท่านทั้งหลายจงเป็นผู้มีจิตตั้งมั่นสดับอภิธัมมาวตารนั้นเถิด” [ฉบับแปลที่ ๑]

“เพื่อความเป็นผู้ฉลาดปราดเปรื่องในพระอภิธรรมที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้ทรงแก้แล้ว กล่าว ซึ่งจะหาผู้เปรียบปานมิได้ ผู้ทรงเป็นอดีเทพยิ่งกว่าเทพทั้งหลาย ผู้อันเหล่า

ทวยเทพน้อยใหญ่แวดล้อมบูชาแล้ว ประทับเหนือพื้นปัทมบุปผาสถาอันแห่งท้าวสักกเทวราช อันเป็นพื้นที่เย็นสะอาดปราศจากมลทิน ทรงแสดงไว้แล้วในเทวโลก จักกล่าวพระคัมภีร์ อภิธัมมวาท ซึ่งมี (อรรถ) อันไพเราะ ทั้งเป็นเครื่องประเทืองปัญญาในพระอภิธรรมปิฎก อันเป็นปิฎกที่ยอดเยี่ยมปิฎกหนึ่งแก่ภิกษุทั้งหลาย กุญแจอันยอดเยี่ยมสำหรับไขประตูคือ โมะหะแก่ภิกษุทั้งหลายผู้จะเข้าไปในมหานครคือพระอภิธรรม อุปกรณ์คือนาวาแห่งบุคคลผู้จะข้ามห้วงน้ำที่ข้ามได้ยากยิ่ง แก่ภิกษุทั้งหลายผู้จะข้ามห้วงมหรณพคือพระอภิธรรมที่ข้ามได้ยากอย่างยิ่ง และตำราคู่มืออันยอดเยี่ยมแก่ภิกษุทั้งหลายผู้ใส่ใจในพระอภิธรรม แต่โดยย่อของท่านทั้งหลายจงตั้งใจฟังอภิธัมมวาทนั้นเถิด” [ฉบับแปลที่ ๒]

“พระผู้มีพระภาคผู้องอาจไม่มีผู้ใดเปรียบ ทรงเป็นอดีตเทพยิ่งกว่าเทพทั้งหลาย อันคณาเทพแวดล้อมบูชาแล้ว ได้ประทับนั่งบนพื้นรัตนบัลลังก์อันหมดจดเย็นสบายชื่อว่า ปัทมบุปผาสถา ของท้าวवासพ ทรงแสดงพระอภิธรรมในสววรรค์ชั้นตรัยตริงค์

ข้าพเจ้าจักประพันธ์คัมภีร์นามว่า อภิธัมมวาท โดยย่อ อันไพเราะเจริญปัญญา แก่เหล่าภิกษุเพื่อความเป็นผู้ฉลาดในพระอภิธรรมอันเป็นปิฎกสูงส่งที่สุดนั้น ซึ่งเป็นประดุจกุญแจดีเลิศใช้ไขบานประตูคือโหมหะแก่ภิกษุผู้เข้าไปสู่มหานครแห่งพระอภิธรรม อันเป็นสำเภาของภิกษุผู้ข้ามมหาสมุทรแห่งพระอภิธรรมที่ข้ามได้ยากดุจสำเภาของพ่อค้าผู้ข้ามมหาสมุทรที่ข้ามได้ยาก และเหมือนดังรัตนะทรงค่าที่วางไว้ในมือของภิกษุผู้ศึกษาพระอภิธรรม ท่านทั้งหลายผู้มีใจตั้งมั่นจงสดับคัมภีร์นั้นเถิด” [ฉบับแปลที่ ๓]

ตัวอย่าง ๓

กามรูปภเวเสว	อฏฺฐารส ภวนฺติ हि
เทวจตุตทาสี จิตฺตานิ	โหนฺติ ตีสุ ภเวสุปิ. ^{๔๔}

“อนึ่ง จิต ๑๘ ดวง ย่อมมีในกามภพและรูปเท่านั้น จิต ๔๒ ดวงย่อมมีในภพทั้ง ๓” [ฉบับแปลที่ ๑]

“จริงอยู่ จิต ๑๘ ดวง ย่อมมีในกามภพและรูปเท่านั้น จิต ๔๒ ดวงย่อมมีในภพทั้ง ๓” [ฉบับแปลที่ ๒]

“จิต ๑๘ ดวง [รูปาวจรกุศลจิต ๕ รูปาวจรกิริยาจิต ๕ กุศลวิบากจักขุวิญญาณ ๑ กุศลวิบากโสตวิญญาณ ๑ กุศลวิบากสัมผัสจิต ๑ สันตິรณจิต ๒ อเหตุกกิริยาจิต ๒ (เว้นโฏฐัพพนจิต) และโสตาปัตติมรรคจิต ๑] ย่อมเกิดในกามภูมิและรูปภูมิ

จิต ๔๒ ดวง [มหากุศลจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘ อรูปาวจรกุศลจิต ๔ อรูปาวจรกิริยาจิต ๔ โลกุตตรจิต ๗ (เว้นโสตาปัตติมรรคจิต) อกุศลจิต ๑๐ (เว้นโทสมูลจิต ๒) และมโนทวาราวชชนจิต ๑] ย่อมเกิดในภูมิทั้ง ๓” [ฉบับแปลที่ ๓]

ตัวอย่าง ๔

ฌาน ชิวหา จ กาโย จ ตถา ภาวทวยมปิ จ
พฺรหฺมานํ ปน รูปีนํ ปญจ รูปา น วิชฺชเร.^{๔๕}

“ส่วนพวกพรหมผู้มีรูปทั้งหลาย ไม่มีรูป ๕ อย่าง คือ ฌานประสาท ชิวหาประสาท กายประสาท รวมทั้งวิญญาณทั้ง ๒” [ฉบับแปลที่ ๑]

“ก็แลรูปพรหมทั้งหลาย ย่อมไม่มีรูป ๕ อย่าง คือ ฌานประสาทรูป ชิวหาประสาทรูป กายประสาทรูป และภาวรูปทั้ง ๒” [ฉบับแปลที่ ๒]

“รูป ๕ อย่างคือ ฌานประสาท ชิวหาประสาท กายประสาท และภาวรูป ๒ ย่อมไม่มีแก่รูปพรหม” [ฉบับแปลที่ ๓]

ตัวอย่าง ๕

คนตุํ ปนิจเณ ปิฏฺเฐภิธมฺเม
โย ธมฺมเสนาปตฺตินา สมตฺตํ
หิตตฺตินา เตน จ ภิกฺขุณายํ
สกุจฺจ สมฺมา ปน ลิกฺขิตพฺโพ.^{๔๖}

“ก็ภิกษุรูปใดต้องการจะเรียนรู้สภาวะ ที่ท่านพระธรรมเสนาบติได้เรียนรู้ไว้ดีแล้วในอภิธรรมปิฎก อันว่าภิกษุผู้มีความต้องการด้วยประโยชน์นั้นพึงศึกษาอภิมมวตารนี้ อย่างเคารพโดยชอบเถิด” [ฉบับแปลที่ ๑]

“ก็ภิกษุใดปรารถนาจะลุล่วงความสำเร็จที่พระธรรมเสนาบดีสำเร็จมาแล้วในพระอภิธรรม-
ปิฎก ภิกษุผู้หวังประโยชน์เกื้อกูลนั้น พึงศึกษาพระคัมภีร์อภิธัมมมาตารนี้ให้ดี โดยความ
เคารพเกิด” [ฉบับแปลที่ ๒]

“ภิกษุใดใครจะลุล่วงความเสมอกับพระธรรมเสนาบดีในพระอภิธรรมปิฎก ภิกษุผู้ใคร่
ประโยชน์นั้นพึงศึกษาคัมภีร์อภิธัมมมาตารนี้โดยชอบด้วยความเคารพเกิด” [ฉบับแปลที่ ๓]

ตัวอย่าง ๖

อุทพุพพมณฑการ-	เมว สงเขปโต ปน
กตวา ตสเสว ฌาณสุส	วิภังคสุส วเสน ตุ.
“อวิชชาสมุทยา รูป-	สมุทโย”ติ हि आतिना
นयेเนกขนฺธสุส	อุทพุพพทสฺสเน.
ทส ทสาติ กตฺวาน	วุตฺตา ปญฺญาสลกฺขณา
เตสํ ปน วเสนापि	ธมฺเม สมनुปสฺสตี.
เอวํ รูปุทโย โหติ	เอวมสฺส วโย อิติ
อุเทติ เอวํ รูปมปิ	เอวํ รูปํ तु वेदि ज. ^๗

“ลักษณะ ๕๐ ที่ท่านกล่าวไว้ ในคราวที่เห็นความเกิดขึ้น และความปราศไปแห่ง
ชั้นแต่ละชั้น โดยนัยว่า “อวิชชาสมุทยา รูปสมุทโย (เพราะอวิชชาเกิดขึ้น รูปจึงเกิดขึ้น)”
ดังนี้ เป็นต้น โดยเกี่ยวกับเป็นบทจำแนกญาณนั้นนั่นแหละ โดยทำให้ไว้ว่า แต่ละชั้นนี้มี ๑๐ ลักษณะ
ดังนี้ (เหล่าใด) พระโยคาวจรครั้งทำการใส่ใจความเกิดขึ้น และความปราศไปโดยสังเขป
อย่างนี้แล้ว ก็ย่อมตามพิจารณาเห็นธรรมทั้งหลาย แม้ด้วยสามารถแห่งลักษณะ ๕๐ เหล่านั้น
ว่า รูปมีเหตุเกิดขึ้นอย่างนี้ รูปนี้มีเหตุปราศไปอย่างนี้ และว่ารูปเกิดขึ้นได้แม้อย่างนี้ รูปปราศไป
แม้อย่างนี้” [ฉบับแปลที่ ๑]

“ก็โยคีภิกษุทำมโนการความบังเกิด และความแปรไปโดยย่ออย่างนี้แล้ว ชื่อว่า
ย่อมพิจารณาเห็นธรรมทั้งหลาย แม้ด้วยอำนาจแห่งลักษณะ ๕๐ อย่าง ที่ท่านกล่าวแบ่งเป็น
ชั้นละ ๑๐ ในการพิจารณาเห็นความบังเกิด และความแปรไปแห่งชั้นแต่ละชั้น โดยนัย

มีอาทิว่า มีความเกิดขึ้นแห่งรูป ก็เพราะความเกิดขึ้นแห่งอวิชชา ดังนี้ ด้วยสามารถแห่งการจำแนกภูณนั้นนั่นแล้ว ย่อมมีความเกิดขึ้นแห่งรูปด้วยอาการอย่างนี้ ย่อมมีความแปรไปแห่งรูปด้วยอาการอย่างนี้ ดังนี้ รูปย่อมเกิดขึ้นด้วยอาการอย่างนี้ รูปย่อมแปรไปด้วยอาการอย่างนี้” [ฉบับแปลที่ ๒]

“เธอกำหนดรู้ความเกิดดับโดยสังเขปดังนี้แล้ว ย่อมยังเห็นธรรมทั้งหลายว่า ‘ความเกิดขึ้นของรูปย่อมมีอย่างนี้ [รูปเกิดขึ้นเพราะการเกิดของอวิชชา ตัณหา กรรม และอาหาร] ความดับไปของรูปย่อมมีอย่างนี้ [รูปดับไปเพราะความดับของอวิชชา ตัณหา กรรม และอาหาร] รูป[ที่เกิดจากกรรม จิต อุตุ และอาหาร]ย่อมเกิดขึ้นอย่างนี้ รูป[ที่เกิดจากกรรม จิต อุตุ และอาหาร]ย่อมดับไปอย่างนี้’ โดยจำแนกเป็นลักษณะ ๕๐ อย่างซึ่งแยกเป็นชั้นร้อยละ ๑๐ อย่างด้วยการกำหนดรู้ความเกิดดับของชั้นหนึ่งๆ ว่า ความเกิดขึ้นของรูป ย่อมมีเพราะความเกิดขึ้นของอวิชชา เป็นต้น ซึ่งพระศาสดาตรัสไว้ในคำอธิบายของอุทฺทยัพพญาณ” [ฉบับแปลที่ ๓]

ตัวอย่าง ๗

อุรคปุรนิวสเนน อาจริเณน ภทนต์พุทฺทตฺเตน สีลาจารสมฺปนฺเนน กโต อภิธมฺมาวตาโร นามายํ.^{๑๘}

“ปรกณนี้ ท่านอาจารย์ภทนต์พุทฺทตฺตะ ผู้อาศัยอยู่ ณ อุรคปุรวีหาร ผู้ถึงพร้อมด้วยศีลและอาจารย์ ได้แต่งไว้ ปรกณนี้ชื่อว่า อภิธมฺมาวตาร” [ฉบับแปลที่ ๑]

“พระคัมภีร์ชื่ออภิธมฺมาวตารนี้ อันอาจารย์“ภทนต์พุทฺทตฺตะเถระ” ผู้ถึงพร้อมด้วยศีลและอาจารย์ ซึ่งอาศัยอยู่ในอุรคปุรวีหารรจนเอาไว้แล้ว” [ฉบับแปลที่ ๒]

“จบคัมภีร์อภิธมฺมาวตารนี้อันประพันธ์โดยอาจารย์พระพุทฺทตฺตะ ผู้พำนักอยู่ในเมืองอุรคปุระ ผู้เพียบพร้อมด้วยศีลาจารวัตร” [ฉบับแปลที่ ๓]

งานทำบุญอายุหลวงพ่อดิฉันมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต เจ้าอาวาสวัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง เวียนมาถึงในเดือนมกราคม ทุกปีทั้งงานทำบุญอายุเวียนมาถึง คณะศิษยานุศิษย์มักร่วมกันจัดพิมพ์หนังสือธรรมะเผยแพร่ ทั้งนี้เพื่อสืบสานเจตนารมณ์ของท่านในการธำรงรักษาพระพุทธศาสนา ในปี ๒๕๔๙ นี้ ท่านจะมีอายุครบ ๘๖ ปี ทางวัดจึงจัดพิมพ์คัมภีร์ “อภิธัมมมาตาร” ซึ่งพระคัมภีร์สาราถวิวงศ์แปลและอธิบายไว้โดยสังเขป ทั้งนี้มีจุดมุ่งหมายเพื่อนำเสนอผลงานที่เป็นคู่มือการศึกษาพระอภิธรรมในปัจจุบัน

คัมภีร์นี้จัดพิมพ์ขึ้นสืบเนื่องจากโครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์ ซึ่งดำเนินการโดยคณะศิษย์วัดท่ามะโอที่มีพระคัมภีร์สาราถวิวงศ์เป็นประธาน เพื่อแสดงมุทิตาจิตต่อหลวงพ่เนื่องในโอกาสที่ท่านจะมีอายุครบ ๘๐ ปีใน พ.ศ. ๒๕๕๓ นอกจากคัมภีร์ในโครงการมีเนติติปกรณ์เป็นต้นแล้ว คณะศิษย์วัดท่ามะโอยังนำคัมภีร์ซึ่งมีความสำคัญมาแปลและพิมพ์เผยแพร่อย่างต่อเนื่องสืบไป โดยอยู่ภายใต้โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์นี้ ดังเช่นคัมภีร์อภิธัมมมาตารก็นับเป็นคัมภีร์เล่มแรกที่สืบเนื่องมาจากโครงการนี้ และคัมภีร์ปัชชัมม (คาถาน้ำผึ้ง) ซึ่งจะพิมพ์เผยแพร่เป็นลำดับต่อมา

ขอขอบคุณอาจารย์เทพพนม สุทธิมนิ ผู้ช่วยตรวจสอบภาพธรรม ผศ.นงค์นุช ศรีธนาอนันต์ ผู้ช่วยขัดเกลาคำแปลให้สละสลวย คุณวิลาวัลย์ อิมอาร์มณ และคุณดวงใจ มีกั้วาล ผู้ช่วยตรวจปรุ้ฟแก้คำผิด และคุณเนาวนุช ไตรนรพงศ์ ในฐานะผู้อ่านที่ให้ความเห็นที่มีประโยชน์และช่วยตรวจทานความเรียบร้อยให้หนังสือมีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

การบริจาคร่วมสร้างหนังสือธรรมะมีอานิสงส์มาก ทั้งนี้เพราะหนังสือธรรมะก็คือพระพุทธเจ้าผู้สามารถเทศน์และสั่งสอนเวไนยชนได้ จัดว่าเป็นการธำรงรักษาพระศาสนาและจุดประกายแห่งปัญญาแก่ปวงชน เหมือนการจุดประทีปในที่มืด และบอกทางแก่คนหลงทางเพื่อประโยชน์แก่มวลชนชั่วกาลนาน หนังสือที่ท่านทั้งหลายช่วยกันจัดสร้างต้นฉบับและพิมพ์เผยแพร่นี้จะนำไปมอบให้สำนักเรียน ห้องสมุด และประชาชนทั่วไปที่สนใจใฝ่รู้ธรรมะ โดยไม่มีการจำหน่ายแต่อย่างใด

ขออนุโมทนากุศลจิต คุณวันเพ็ญ กัญจนายน - คุณวรรณิ กัญจนายน - คุณ
ชัชณีย์ ฤทธิกะลัส ผู้อุปถัมภ์การจัดสร้างต้นฉบับคัมภีร์นี้ พร้อมด้วยท่านผู้บริจาคทรัพย์เพื่อ
จัดพิมพ์ไว้เป็นสมบัติในบวรพระพุทธศาสนา ขอให้ทุกท่านที่ได้บำเพ็ญบุญร่วมกันในครั้งนี้
จงมีความสุขสวัสดิ์ และเจริญรุ่งเรืองในธรรมของพระอริยเจ้าทั้งปวง

ด้วยอานุภาพแห่งพระรัตนตรัยและบุญกุศลอันเกิดจากการแปลและจัดพิมพ์คัมภีร์นี้
ขอจงเป็นพลวปัจจัยเกื้อหนุนให้หลวงพ่อมีสุภาพแข็งแรง มีอายุยืน เป็นร่มโพธิ์ร่มไทรของ
ศิษย์นานๆ

พระคันธสาราภิวังศ์

วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง

ธันวาคม ๒๕๔๘



นิททำ วิโนทยถ ภาวยถปปเมยุย

ทุกขั อนิจจัมปิ เจห อนตตต จ

เทเห รติ ชหถ ชชชรภาชนาเก

ธมมํ समाจรถ ชาคริกานุยุตฺตา.

เตลกฎาทคภา. คาถา. ๙

ท่านทั้งหลายพึงขจัดความโง่งวง พึงเจริญไตรลักษณ์ที่ประมาณค่ามิได้
ในพระศาสนานี้ กล่าวคือความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ และความไม่ใช่ตัวตน
จงละความยินดีในสรีระที่เปรียบดั่งภาชนะเก่า ท่านทั้งหลายจงเป็นผู้มีสติชวนชวย
ประพฤดิธรรมอยู่เสมอเถิด



คำชี้แจง

ข้อชี้แจงการใช้คัมภีร์อภิธัมมมาวตารฉบับนี้ มีดังต่อไปนี้

๑. ข้อความภายในวงเล็บเหลี่ยม [] ของคำแปลคาถา เป็นคำอธิบายเพิ่มเติมนอกเหนือไปจากคำบาลีต้นฉบับ ส่วนใหญ่แสดงถึงองค์ธรรมตามคำอธิบายที่พบในฎีกาใหม่ มีบางแห่งเขียนตามคำอธิบายในฎีกาเก่า

๒. ข้อความภายในวงเล็บกลม () เป็นคำแปลของศัพท์บาลีข้างหน้าวงเล็บ หรือเป็นคำอธิบายที่ไม่สำคัญ เช่น คำแสดงชื่อของผู้แต่งคัมภีร์ หรือคำแสดงชื่ออีกชื่อหนึ่ง เป็นต้น

๓. การนำเสนอข้อความที่อธิบายหลักภาษาและหลักธรรมของผู้แปลเอง จะใช้รูปแบบตัวอักษรที่ต่างกัน เพื่อให้สามารถสังเกตเห็นได้ และอยู่ภายในวงเล็บเหลี่ยม

๔. ต้นฉบับบาลีที่อ้างอิงในคัมภีร์เล่มนี้ ใช้ตามฉบับมหาจุฬาย ซึ่งปริวรรตจากฉบับฉันทะสังคีติ แต่ได้แก้ไขเพิ่มเติมโดยเทียบเคียงกับฉบับฉันทะสังคีติ ฉบับมูลนิธิภูมิพโลฯ และฉบับไทยที่ปริวรรตมาจากอักษรเทวนาครี ซึ่งมีศาสตราจารย์ ดร. มหะติวาริ เป็นบรรณาธิการ

๕. ในตำราอ้างอิงของหนังสือเล่มนี้ เลขเกี่ยวกับพระไตรปิฎก เลขตัวหน้าเป็นเลขเล่ม ตัวกลางเป็นเลขข้อ ส่วนตัวสุดท้ายเป็นเลขหน้า เช่น ขุ. ส. ๒๕.๘๕๖.๕๐๒ หมายถึง ขุททกนิกาย สุตตนิบาต เล่ม ๒๕ ข้อ ๘๕๖ หน้า ๕๐๒ ส่วนเลขเกี่ยวกับคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา เลขตัวหน้าเป็นเลขเล่ม ตัวหลังเป็นเลขหน้า เช่น อง. อ. ๒.๒๙๑ หมายถึง อรรถกถาอังคุตตรนิกาย เล่ม ๒ หน้า ๒๙๑ การอ้างอิงได้ใช้พระไตรปิฎกบาลี และอรรถกถาฎีกาฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เป็นหลัก บางคัมภีร์ที่ยังไม่มีฉบับมหาจุฬาย เช่น อรรถกถาธรรมบท ก็อ้างอิงจากฉบับมหามงกุฎ

๖. ฎีกาเก่าและฎีกาใหม่ที่อ้างถึงในที่นี้ ใช้ตามคำอธิบายของคาถาในคัมภีร์อภิธัมมมาวตาร ผู้อ่านอาจเทียบเคียงกับข้อความในฎีกาเหล่านั้นตามคาถานั้นๆ จึงมิได้อ้างเลขหน้าหรือเลขคาถาไว้โดยเฉพาะ



ลพฺธาน พุทฺธสมย์ อติทูลลภํ จ

สทฺธมฺม’มคฺค’มสมํ สิวทํ ดเถว

กัลยาณมิตฺตปวเร มติสมฺปทญจ

โก พุทฺธิมา อวิรตํ น ภเชยฺย ธมฺมํ.

เตลภาหคาคา. คาคา ๙๙

ธีรชนคนใดเล่า เมื่อได้พบพระพุทธศาสนาที่หาได้ยากยิ่ง พระสัทธรรม
อันประเสริฐให้ความเกษมไม่มีสิ่งใดเปรียบ กัลยาณมิตรที่ดั่งาม และความไพบุลย์
แห่งปัญญา จะไม่พึงชองเสพพระธรรมเป็นนิตย์หรือ



โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสนา

ความเป็นมา

แม้พระบรมศาสดาจะเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว พระธรรมวินัยซึ่งเป็นคำสั่งสอนของพระองค์ยังดำรงอยู่จนถึงปัจจุบันนี้ จึงกล่าวได้ว่าพระองค์ยังคงดำรงพระชนม์ชีพอยู่เพื่อโปรดเวไนยชนผู้ประพฤติดำตามคำสอน ทั้งคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาที่อธิบายพระไตรปิฎกซึ่งบูรพาจารย์รจนาไว้เพื่อให้อนุชนรุ่นหลังเข้าใจความหมายอย่างถูกต้อง ก็มีอยู่ครบถ้วน นับว่าเป็นโชคดีของชาวพุทธที่มีคัมภีร์ทางศาสนาบริบูรณ์

โดยเหตุที่พระไตรปิฎก อรรถกถาและฎีกา จารึกด้วยภาษาบาลี คนในยุคนี้จึงไม่อาจเข้าใจความหมายได้ แม้ว่าในปัจจุบันจะมีคัมภีร์แปลพระไตรปิฎกและอรรถกถาแล้ว แต่ก็เป็นการแปลตามศัพท์เท่านั้น ไม่มีคำอธิบายเกี่ยวกับหลักภาษาและหลักธรรม ทำให้ผู้ที่ไม่มีความรู้ภาษาบาลีและพระอภิธรรมไม่อาจเข้าใจเนื้อหาได้อย่างถ่องแท้ ส่วนคัมภีร์ฎีกาแทบจะไม่มีแปลเป็นภาษาไทย

ด้วยเหตุนี้ ถ้าคัมภีร์สำคัญทางพระพุทธศาสนาได้รับการแปลด้วยภาษาที่ไพเราะ สละสลวย มีคำอธิบายตามหลักภาษาและหลักธรรมอย่างละเอียด โดยอาศัยคำอธิบายจากอรรถกถาและฎีกา ก็จะเป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง

วัตถุประสงค์

- เพื่อการศึกษาค้นคว้าของพุทธศาสนิกชนทั่วไป
- เพื่อเป็นแหล่งข้อมูลความรู้ทางพระพุทธศาสนา
- เพื่อป้องกันสัทธรรมปฏิรูปที่อาจเกิดขึ้นจากการตีความผิดพลาด
- เพื่อสร้างมรดกธรรมไว้ในพระพุทธศาสนา

- เพื่อแสดงมุทิตาจิตต่อหลวงพ่เนื่องในโอกาสที่ท่านจะมีอายุครบ ๙๐ ปีใน พ.ศ.

๒๕๕๓

วิธีดำเนินงาน

คณะศิษย์ของวัดท่ามะโอที่ได้ศึกษาบาลีใหญ่และมีความเชี่ยวชาญพระอภิธรรมจะร่วมกันดำเนินงานให้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี โดยมีพระธัมมานันทมหาเถระเป็นประธานที่ปรึกษามีคณะกรรมการแปลและกรรมการอุปถัมภ์ ดังต่อไปนี้

- พระคันธสาราภังค์ (ธรรมาจริยะ, อภิวิงสะ)
- พระมหาประวดี ถาวรจิตโต (ป.ธ. ๗)
- พระเทพพนม สุทธิมน (มหาอาภิธรรมิกะโท)
- อาจารย์นิมิตร โพธิพัฒน์ (ป.ธ. ๙)
- อาจารย์เวทย์ บรรณกรกุล (ป.ธ. ๙)
- อาจารย์บุญ นพโสภณ (ป.ธ. ๗)
- อาจารย์จำรูญ ธรรมดา (ป.ธ. ๕)
- คุณดรุณี โตสมภาค (ฝ่ายอุปถัมภ์)
- คุณสมชาย เจริญสินคำ (ฝ่ายอุปถัมภ์)
- คุณเนาวนุช ไตรนรพงศ์ (ฝ่ายอุปถัมภ์)
- คุณเสริมสุข ปัทมสถาน (ฝ่ายอุปถัมภ์)
- คุณสุวรรณา เตชะวิบูลย์ (ฝ่ายอุปถัมภ์)
- คุณปรารักษ์มาศ นิติธรรม (ฝ่ายอุปถัมภ์)

ระยะเวลา

ระยะเวลาในการแปลนั้น ใช้เวลา ๕ ปี ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๔๘-๒๕๕๓

งบประมาณ

จากการบริจาคโดยมีวัตถุประสงค์ของสาธุชนผู้ให้การสนับสนุนโครงการนี้

ประโยชน์ที่จะได้รับ

- ช่วยให้พุทธศาสนิกชนเข้าใจหลักธรรมอย่างถูกต้อง
- เป็นตำราค้นคว้าของผู้สนใจใฝ่รู้ในพระพุทธศาสนา
- ช่วยไขข้อข้องใจเกี่ยวกับหลักภาษาและหลักธรรมในคัมภีร์
- สร้างศาสนทายาทที่มีคุณภาพไว้ในพระศาสนา

คัมภีร์ในโครงการ

คัมภีร์ที่สำคัญและแปลยากในโครงการ ๙ คัมภีร์ คือ

๑. เนตติปกรณ์ คัมภีร์อธิบายแนวทางในการศึกษาพระไตรปิฎก มี ๑๕๐ หน้า
๒. เนตติอรรถกถา คัมภีร์อธิบายของเนตติปกรณ์ มี ๒๙๗ หน้า
๓. เนตติฎีกา คัมภีร์อธิบายของเนตติอรรถกถา มี ๑๘๑ หน้า
๔. ปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถาคันฐี คัมภีร์อธิบายอรรถกถาของปฏิสัมภิทามรรค มี ๔๐๒ หน้า
๕. กังขาวิตรณี อรรถกถาที่แต่งอธิบายวินัยของพระภิกษุ มี ๔๑๔ หน้า
๖. กังขาวิตรณีฎีกา ฎีกาของคัมภีร์กังขาวิตรณี มี ๕๑๖ หน้า
- ๗-๙. มุลฎีกาและอนุฎีกา ตำราอธิบายอรรถกถาพระอภิธรรม มี ๓ เล่มจบ เล่ม ๑ มี ๒๖๐ หน้า เล่ม ๒ มี ๒๔๔ หน้า เล่ม ๓ มี ๓๘๑ หน้า

อนึ่ง เนตติปกรณ์เป็นตำราที่มีผู้รู้แปลไว้หลายสำนวนแล้ว แต่ยังไม่บริบูรณ์ด้วยอรรถและพยัญชนะตามคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา ทางโครงการจึงดำเนินการแปลอีกฉบับหนึ่งซึ่งมีผู้แปลเนตติปกรณ์ เนตติอรรถกถา และเนตติฎีกาเป็นบุคคลคนเดียวกัน ทั้งนี้เพื่อให้คำอธิบายเนตติปกรณ์เป็นแนวเดียวกันตลอดสายอย่างแท้จริง ส่วนคัมภีร์อีก ๖ เล่มไม่เคยได้รับการแปลมาก่อน โดยเฉพาะคัมภีร์มุลฎีกาและอนุฎีกาเป็นวรรณกรรมบาลีที่แปล

ยากที่สุดของนิกายเถรวาท

คัมภีร์เนติปกรณ์เป็นต้นกำลังอยู่ในระหว่างการแปลและอธิบาย คาดว่าจะดำเนินการ
จัดพิมพ์ได้ตั้งแต่ต้นปี พ.ศ. ๒๕๔๙-๒๕๕๒ ตามลำดับ

ประวัติผู้แต่ง

พระพุทธทศตเถระเป็นชาวทมิฬ เกิดที่เมืองอูรคปุระ^๑ ปัจจุบันคือเมืองอุไรปุระ (Uraipur) แคว้นโจฬะ (ในศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกว่า โจฬะ) ประเทศอินเดีย ในอดีต แคว้นนี้มีเมืองหลวงซึ่งตั้งอยู่ที่เมืองคานูล (Karnul)

ท่านเป็นผู้คงแก่เรียนและได้เดินทางไปศึกษาที่ประเทศลังกา ณ สำนักมหาวิทยาลัย ซึ่งได้รับยกย่องว่าเป็นสำนักใหญ่มีมาตรฐานการศึกษาสูง สืบทอดคำสอนดั้งเดิมของนิกายเถรวาทอย่างแท้จริงและบริบูรณ์ และมีแนวคำสอนที่พระอรรถกถาจารย์ เช่น พระพุทธโฆสาจารย์ เป็นต้น ใช้อ้างอิงในการแต่งคัมภีร์ โดยระบุไว้ในคำลงท้าย ท่านเปรียบดั่งมณีประดับวงศ์พระเถระแห่งสำนักมหาวิทยาลัย^๒ ได้รับยกย่องจากพระพุทธโฆสาจารย์^๓ และจัดเป็นกวีผู้ยิ่งใหญ่ในฝ่ายเถรวาทเหมือนเช่นอัสวโมชเป็นกวีสำคัญในฝ่ายพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน

ท่านมีชีวิตอยู่ในสมัยเดียวกับพระพุทธโฆสาจารย์ แต่ได้ไปศึกษาที่ประเทศลังกา ก่อนและคงมีอายุมากกว่า ดังคัมภีร์พุทธโฆสอุปัตติกล่าว่า “พระพุทธทศตเถระได้พบกับพระพุทธโฆสาจารย์กลางมหาสมุทรระหว่างเดินทางกลับอินเดีย เรื่องของท่านได้เล่นสวนกับเรือพระพุทธโฆสาจารย์ซึ่งมุ่งสู่ลังกา พระเถระทั้งสองรูปได้ทักทายกัน พระพุทธโฆสาจารย์กล่าวว่า ท่านกำลังเดินทางสู่เกาะลังกาเพื่อปริวรรตคัมภีร์อรรถกถาที่อยู่ในรูปภาษาสิงหลมาเป็นภาษามคธ และพระพุทธทศตเถระกล่าวว่า ท่านก็ไปเกาะลังกาด้วยวัตถุประสงค์เดียวกัน แต่คงมีชีวิตต่อไปไม่ยืนยาว จึงไม่อาจอยู่ทำกิจดังกล่าวให้สำเร็จ”^๔

นอกจากนี้ พระสังฆपालเถระผู้อารธนาให้พระพุทธโฆสาจารย์แต่งคัมภีร์วิสุทธิมรรค ก็เป็นผู้อารธนาให้พระพุทธทศตเถระแต่งคัมภีร์อุตตรวิจฉัยจากข้อความที่พระพุทธโฆสาจารย์กล่าวไว้ในคัมภีร์ว่า “ได้รับการเชิญชวนจากท่านพระสังฆปาละ”^๕ และจากข้อความที่พระพุทธทศตเถระกล่าวในคัมภีร์ว่า “ได้รับการวิงวอนโดยเคารพด้วยดีจากพระสังฆपालเถระ”^๖

จึงอนุมานได้ว่า พระสังฆपालเถระนั้นมีพรรษามากกว่าพระพุทโธสาจารย์ แต่น้อยกว่าพระพุทโธทัตเถระ และคงสรุปได้ว่าพระพุทโธทัตเถระมีพรรษาแก่กว่าพระพุทโธสาจารย์ เพราะการเชิญชวนเป็นกิริยาที่ผู้ใหญ่ว่าเชิญผู้น้อย ส่วนการวิงวอนเป็นกิริยาที่ผู้น้อยแสดงต่อผู้สูงอายุกว่า

ขณะพำนักอยู่ในประเทศลังกา ท่านได้ประพันธ์คัมภีร์ ๓ คัมภีร์ คือ ชินาลังการ ทันทธาตวงศ์ และโพธิวงศ์^๗ อย่างไรก็ตาม คัมภีร์ชินาลังการและคัมภีร์โพธิวงศ์ที่พบในฉบับปัจจุบัน แต่งโดยพระพุทธรักขิตเถระและพระอุปติสสเถระตามลำดับ^๘ แม้คัมภีร์ทันทธาตวงศ์ก็ไม่พบในวรรณกรรมบาลี มีแต่คัมภีร์ทาสฐาตวงศ์ที่แต่งโดยพระธรรมกิตติเถระ

หลังจากกลับถึงอินเดียได้แล้ว ท่านได้ประพันธ์คัมภีร์ ๕ คัมภีร์ โดยมีอรรถกถา-พุททวงศ์เป็นคัมภีร์สุดท้ายก่อนมรณภาพ^๙ รายชื่อคัมภีร์มีดังนี้

๑. รูปารูปวิภาค คัมภีร์จำแนกรูปและนาม เป็นอรรถกถาสังเขปที่แสดงพระอภิธรรมโดยย่อ เพื่อให้เยาวชนเรียนง่าย

๒. อภิธัมมวาท คัมภีร์ชี้แนะพระอภิธรรม เป็นอรรถกถาสังเขปที่ย่อความจากพระอภิธรรมปิฎกและอรรถกถาของพระพุทโธสาจารย์ แต่งตามคำอาราธนาของพระสุเมตติเถระ

๓. วินยวินิจฉัย คัมภีร์วินิจฉัยพระวินัย เป็นอรรถกถาสังเขปที่ย่อความพระวินัยหมวดอุกโกโตวิวัจค์และชั้นธะจากพระวินัยปิฎกและอรรถกถา แต่งตามคำอาราธนาของศิษย์ชื่อว่า พุทธสีหะ

๔. อุตตรวินิจฉัย คัมภีร์วินิจฉัยพระวินัยภาคหลัง เป็นอรรถกถาสังเขปที่ย่อความพระวินัยหมวดบรวารจากพระวินัยปิฎกและอรรถกถา แต่งตามคำอาราธนาของพระสังฆपालเถระ

๕. มรุตตถวิลาสินี คัมภีร์แสดงเนื้อความอันไพเราะ เป็นอรรถกถาคัมภีร์พุททวงศ์ จัดเป็นอรรถกถาประมวลความที่แต่งโดยปริวรรตจากคัมภีร์มหาอรรถกถาในรูปภาษาสิงหลมาเป็นภาษามคธ ตามคำอาราธนาของศิษย์ชื่อว่า พุทธสีหะ

แม้พระพุทธรูปที่แกะจะมีพรรณากว่า แต่คงแต่งคัมภีร์หลายฉบับหลังพระพุทธรูป
โฆสาจารย์ เนื่องจากในคัมภีร์อภิธัมมวาทาร วินยวินิจจัญ และอุตตรวินิจจัญ มีการนำข้อความ
จากอรรถกถาประมวลความของพระพุทธรูปโฆสาจารย์จำนวนมากมาประพันธ์เป็นคาถา และ
ในอรรถกถาพุทธวงศ์ยังได้พบคาถาที่นำมาจากคัมภีร์อัฐสาสนีของพระพุทธรูปโฆสาจารย์
โดยตรง^{๑๐}

ในระหว่างการแต่งคัมภีร์ ท่านพำนักอยู่ในวัดที่สร้างโดยอุบาสกชื่อว่า กัณหาส
(สันสกฤตใช้ กฤษณทาส = ทาสของพระนารายณ์) ในหมู่บ้านภูตมณฑล ณ เมืองท่ากาเวรี
ในแคว้นโจषะ (เรียกว่า กาวีรปัญฺฑนะ หรือ กาเวรปัญฺฑนะ ปัจจุบันเรียกว่า กาเวรี (Kaveri)
เช่นเดิม เป็นเมืองตั้งอยู่ติดแม่น้ำกาเวรีที่ไหลมาจากภูเขาศัจจิมฆาฏ บางมติว่ามาจากภูเข
กुरुคะ โดยไหลเป็นทางยาว ๔๕๗ ไมล์ผ่านไปถึงอ่าวเบงกอล) ดังข้อความในคำลงท้ายของ
คัมภีร์นี้ว่า

“ข้าพเจ้าผู้พำนักอยู่เสมอในปราสาททิศตะวันออกของวัดที่มีกำแพงและซุ้มประตู
งามด้วยลักษณะต่างๆ ประดับด้วยปราสาท[งามสง่า]ดุจยอดเขาไกรลาส เป็นวัดนำทัศนาจรอันรมย์
ซึ่งอุบาสกชื่อกัณหาสให้สร้างไว้ ณ เมืองท่ากาเวรีที่นารีนรมย์งามด้วยสวนนานาชนิด
คลาคล่ำด้วยกลุ่มบุรุษสตรี เพียบพร้อมด้วยสกุลอันหมดจดไม่เจือกัน มีความเจริญรุ่งเรือง
กอปรด้วยองค์ประกอบของเมือง[มีกำแพงและคูเมืองเป็นต้น]ทั้งหมด มีน้ำใสเย็นสะอาดดี
บริบูรณ์ด้วยรัตนนานัปการ เนื่องแน่นด้วยตลาดหลากหลาย ได้ประพันธ์คัมภีร์นี้โดยมีพระ
สมมติผู้เจริญสติในการขัดเกลากิเลสและความอ่อนโยน ผู้งามด้วยคุณธรรมมีศีลเป็นต้นได้วิงวอน
ดีแล้ว”^{๑๑}

สมัยที่พระพุทธรูปที่แกะมีชีวิตอยู่ อาจสรุปจากคำลงท้ายของคัมภีร์วินยวินิจจัญ
ได้ว่า ท่านอยู่ในรัชสมัยของพระเจ้าอัสจุตวิกรม^{๑๒} แต่กษัตริย์พระองค์นี้ไม่ได้รับการยืนยัน
จากนักประวัติศาสตร์อินเดียว่ามีชีวิตอยู่ในสมัยใด อย่างไรก็ตาม พระพุทธรูปโฆสาจารย์มีชีวิต
อยู่ในรัชสมัยของพระเจ้ามหาเสนะ กษัตริย์สิงหลผู้ครองราชย์ใน พ.ศ. ๙๕๓-๙๗๕ ดังนั้น
พระพุทธรูปที่แกะจึงน่าจะมีชีวิตอยู่ในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๙ เช่นเดียวกัน

คัมภีร์อภิธัมมาวตารที่ท่านแต่งนี้มีอายุเก่าแก่กว่าคัมภีร์อรรถกถาสังเขปพระอภิธรรม
เล่มอื่น เช่น สัจจสังเขปของพระธรรมบาลเถระ อภิธัมมัตถสังคหะ นามรูปปริจเฉท และ
ปรมัตถวินิจฉันย ของพระอนรุทธาจารย์ ถึงหลายร้อยปี อาจกล่าวได้ว่าคัมภีร์อภิธัมมาวตาร
เป็นอรรถกถาสังเขปฉบับแรกของพระอภิธรรมปิฎก และพระพุทฺธทัตตเถระก็เป็นบิดาแห่ง
การรจนอรรถกถาสังเขปของคัมภีร์ศาสนาพุทธนิกายเถรวาท

วจนารมโภ

๑. พุทฺโธ วิสุทฺตสฺสเนตฺตานโน สฺสทฺโธ วิกสิโต อาสิ	ปาปมฺลํ วินาสยิ ปทฺมํ สฺสคนฺธิกํ ยถา.
๒. มหตฺถิ กรฺรณา ยสฺส ชนตํ ทุตฺตรํ โอสม-	รตนการสาทิสสา กนฺตารํ โส อตารยิ.
๓. อฆปฺปพฺพมฺจ เขมมฺจ อโสภํ เทสยิ สตฺถา	มคฺคํ สนฺติมฺจ นิพฺภายิ กรฺรณาเวคเจตสา.
๔. ปญฺจโลจนสณฺณตฺโต ทิสฺวาน สฺสฏฺฐํ ปจฺจกฺขํ	ทฺวํ จาสนนฺการณํ อหุ โส ทิฆมทสฺสิโก.
๕. โอพาริกาณํ วิทฺธสิ ตํ ปฏฺวิจฺจ ชนา ปาป-	มเน โส นรนารินํ ปหาเย ปุณฺณการิโน.
๖. ตคฺคณฺณานุสฺสรนฺโตหิ วนฺทามิ สตตํ ตสฺส	ปคฺคยฺห สิริสาณฺชลิ การุณฺณํ พุทฺธเสวิตํ.
๗. วนฺทนฺเตน มยา เอวํ พเลนสฺสา วิโสเสมิ	ยา ลทฺธา ปุณฺณสมฺปทา อนฺตรายะ อเสสโต.
๘. พุทฺธทตฺเตน เถเรน สฺสปฺปสฺตถปฺสฺตเถน	กวิณฺณเจน สฺฐิมิตา ถิริสทสฺสินา กตํ.
๙. อภิชฺฌมาวตาโรติ นानานิปฺปนคฺคมฺภีร-	วิสฺสุตํ ยํ มโนรมํ นยํ ปกรณฺตุตมํ.
๑๐. ตสฺสสตฺถนิสฺสยา เนกา ตถาปิ เต น สาธเนตฺติ	สฺยามภาสาย สงฺขตา หิตํ หิตาภิลาสินํ.
๑๑. เตनารภิสฺสํ เอตสฺส ปาโมชฺชชนนตถาย	สคณฺณิํมตฺถนิสฺสยํ อาภิชฺฌมิกสาธนํ.

คนธสารถีวงศ์

พจนารมภ์

- ๑-๖. องค์ใดพระสัมพุทธ
 ตัดมูลเกลศมาร
 หนึ่งในพระทัยท่าน
 ราศี บ พันพัว
 องค์ใดประกอบด้วย
 โปรตหมู่ประชากร
 ชีทางบรรเทาทุกข์
 ชีทางพระนฤพาน
 พร้อมเบญจพิธจัก
 เห็นเหตุที่ไกลไกล
 กำจัดน้ำใจหยาบ
 สัตว์โลกได้พึงพิง
 ข้าฯ ขอประณตน์อม
 สัมพุทธการุญ
๗. ข้าพเจ้านมัสการอยู่อย่างนี้ได้รับผลบุญใด ขออำนาจแห่งผลบุญนั้นจงกำจัด
 อุปสรรคโดยสิ้นเชิง
- ๘-๙. พระพุทธทศตเถระผู้ทรงความรู้อยู่ในตำแหน่งกวี ผู้ได้รับยกย่องจากบุคคล
 ที่ควรยกย่อง ผู้รู้เห็นแก่่นสาร ได้ประพันธ์คัมภีร์อันยอดเยี่ยมมาขึ้นชมมีนัยสุขุมคัมภีร์ภาพ
 นานัปการ ปรากฏโดยชื่อว่า อภิธัมมวาท
๑๐. คัมภีร์แปลเป็นภาษาไทยของคัมภีร์นั้น ผู้รู้แต่งไว้หลายฉบับ แต่คัมภีร์แปล
 ดังกล่าวไม่อาจให้สำเร็จประโยชน์แก่ผู้ปรารถนาประโยชน์เกื้อกูล
๑๑. ดังนั้น ข้าพเจ้าจักแต่งคัมภีร์แปลที่เพียบพร้อมด้วยคำอธิบายเนื้อหาที่เข้าใจ
 ยากของคัมภีร์อภิธัมมวาทนั้น เพื่อยังความปรามาศให้บังเกิดแก่สัตบุรุษผู้เรียนพระอภิธรรม
 ทั้งหลาย

สารบัญ

อนุโมทนา		[๑]
คำอนุโมทนา		[๕]
คำนำ		[๙]
คำชี้แจง		[๒๕]
โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์		[๒๗]
ประวัติผู้แต่ง		[๓๑]
วจนารมโก		[๓๕]
พจนารมภ์		[๓๖]
สารบัญ		[๓๗]
คั่นถารัมภกถา		๑

ปริจเฉทที่ ๑ จิตตนิเทศ

ปรมัตถธรรม ๔		๓
ลักษณะของจิต		๓
ความหมายของจิต		๓
ประเภทของจิต		๔
กุศลจิต		๕
กามาวจรกุศลจิต		๗
รูปาวจรกุศลจิต		๑๓
อรุปาวจรกุศลจิต		๑๕
โลกุตตรจิต		๑๖
คากาสรูปกุศลจิต		๑๗
อกุศลจิต		๑๗

โลภมูลจิต		๑๘
โทสมูลจิต		๑๙
โมหมูลจิต		๒๐
คาถาสรูปอกุศลจิต		๒๐
อัปยากตจิต		๒๑
วิปากจิต		๒๑
กามาวจรวิปากจิต		๒๑
รูปาวจรวิปากจิต		๓๐
อรูปาวจรวิปากจิต		๓๐
โลกุตตรวิปากจิต		๓๒
อกุศลวิปากจิต		๓๔
คาถาสรูปวิปากจิต		๓๖
กิริยาจิต		๓๖
กามาวจรกิริยาจิต		๓๖
รูปาวจรกิริยาจิต		๔๐
อรูปาวจรกิริยาจิต		๔๐
คาถาสรูปกิริยาจิต		๔๒
เหตุที่ไม่มีโลกุตตรกิริยาจิต		๔๒
คำสรุปกิริยาจิตและจิตที่มีใช้กิริยาจิต.....		๔๒
คาถาสรูปจิต ๘๙ ดวง		๔๓
คำลงท้ายปริจเฉท		๔๓

ปริจเฉทที่ ๒ เจตสิกนิเทศ

คำปฐวีญา		๔๕
ความหมายของเจตสิก		๔๕
ประเภทของเจตสิก		๔๕

เจตสิกที่ประกอบในกามาวจรจิต.....		๕๖
เจตสิกที่ประกอบในรูปาวจรจิต		๖๗
เจตสิกที่ประกอบในอรูปาวจรจิต.....		๖๘
เจตสิกที่ประกอบในโลกุตตรจิต		๖๙
เจตสิกที่ประกอบในอกุศลจิต		๖๙
เจตสิกที่ประกอบในโลภมูลจิต		๗๖
เจตสิกที่ประกอบในโทสมูลจิต		๗๗
เจตสิกที่ประกอบในโมหมูลจิต		๗๙
อภยากตเจตสิก		๘๑
เจตสิกที่ประกอบในกามาวจรวิปากจิต.....		๘๒
เจตสิกที่ประกอบในรูปาวจรวิปากจิตเป็นต้น.....		๘๕
เจตสิกที่ประกอบในอกุศลวิปากจิต.....		๘๕
อภยากตเจตสิกฝ่ายกิริยา		๘๖
คําลงท้ายปริจเฉท		๘๗

ปริจเฉทที่ ๓ เจตสิกวิภาคนิเทศ

เจตสิก ๕๒ ดวง		๘๙
จิต ๑๒๑ ดวง		๙๐
อวินิพภาคเจตสิก ๘		๙๐
สัมปโยคณัย		๙๑
จำแนกจิตโดยองค์ฌาน		๙๖
จำแนกจิตโดยอินทรีย์		๙๗
จำแนกจิตโดยองค์มรรค		๙๙
จำแนกจิตโดยพละ		๑๐๐
คําลงท้ายปริจเฉท		๑๐๑

ปริจเฉทที่ ๔ เอกวิธาทินิเทศ

คำปฎิญา		๑๐๓
จำแนกจิตโดยประเภท		๑๐๓
จำแนกจิตโดยวัตถุ		๑๐๔
จำแนกจิตโดยอารมณ์		๑๐๔
จำแนกจิตโดยเหตุ		๑๐๕
จำแนกจิตที่เป็นเหตุให้รูปเกิดขึ้นเป็นต้น.....		๑๐๖
จำแนกจิตโดยกิจ		๑๐๘
จำแนกจิตโดยวิญญาณ วิญญาณธาตุ และอารมณ์		๑๑๐
ประเภทของจิตโดยอารมณ์		๑๑๑
คําลงท้ายปริจเฉท		๑๑๓

ปริจเฉทที่ ๕ ภูมิบุคคลจิตตูปัตตตินิเทศ

คำปฎิญา		๑๑๕
คติ ๕ ภพ ๓		๑๑๕
ภูมิ ๓๐		๑๑๖
บุคคล ๒๐ ตามปฏิสนธิ		๑๑๖
บุคคล ๑๑ จำพวก		๑๑๗
การเกิดขึ้นของจิตตามภูมิ		๑๑๘
การจำแนกจิตโดยบุคคล		๑๒๓
จิตที่เกิดแก่รูปพรหม		๑๒๖
จิตที่เกิดแก่อรูปพรหม		๑๓๑
จำแนกจิตโดยบุคคล ๑๒		๑๓๖
คําลงท้ายปริจเฉท		๑๓๙

ปริจเฉทที่ ๖ อารัมมณวิภาคนิเทศ

คำปฎิญา		๑๔๑

อาารมณั ๖	๑๔๑
รูปารมณั	๑๔๑
สัททารมณั	๑๔๒
คันธารมณั	๑๔๒
รสารมณั	๑๔๒
โผฏฐัพพารมณั	๑๔๓
ธรรมารมณั	๑๔๓
จำแนกอาารมณั ๖ โดยภูมิ	๑๔๓
การทักท้วงเรื่องอาารมณั	๑๔๔
การเฉลย	๑๔๔
ประเภทของอาารมณั	๑๔๕
ปริตตารมณั	๑๔๕
อาารมณั ๕	๑๔๕
ปัจจุบันอาารมณั	๑๔๖
จำแนกจิตโดยภูมิ	๑๔๖
จำแนกจิตโดยปริตตารัมมณติกะ.....	๑๔๖
จำแนกจิตโดยอดีตารัมมณติกะ	๑๔๘
จำแนกจิตโดยอาารมณั	๑๕๒
อาารมณัของจิตแต่ละดวง	๑๕๗
คำลงท้ายปริจเฉท	๑๖๐

ปริจเฉทที่ ๗ วิปากจิตตปวัตตินิเทศ

คำเชื้อเชิญ	๑๖๑
กรรมและวิปาก	๑๖๑
การให้ผลของกามาวจรกุศลกรรม.....	๑๖๒
การให้ผลต่างกันของกรรม	๑๖๒

มติของพระติปิฎกจุฬานาคเถระ	๑๖๓
เจตนาดวงหนึ่งก่อให้เกิดวิปากจิต ๑๖ ดวง.....	๑๖๓
การเกิดเวทนาตามอารมณ์และการกำหนดตทารัมมณจิต	๑๖๔
การเกิดปฏิสนธิด้วยติเหตุกรรมอย่างยิ่งยวด....	๑๖๕
กรรมเดียวย่อมก่อให้เกิดปฏิสนธิจิตหนึ่งเดียว.....	๑๗๑
การเกิดทวิเหตุปฏิสนธิด้วยทวิเหตุกรรมอย่างยิ่งยวด	๑๗๑
การเกิดอเหตุปฏิสนธิด้วยทวิเหตุกรรมอย่างอ่อน	๑๗๔
การเกิดตทารมณจิตต่อกจากอกุศลชวนจิต.....	๑๗๘
มติของพระมหาธรรมรักขิตเถระ.....	๑๗๙
อาคันตุกาวังค์	๑๗๙
นิยามธรรม ๕	๑๘๑
คําลงท้ายปริจเฉท	๑๘๓

ปริจเฉทที่ ๘ ปกิณณกนิเทศ

คำปญญา	๑๘๕
การเปรียบวิถิจิตเหมือนแมงมุม	๑๘๕
อารมณ์หนึ่งๆ ย่อมมาปรากฏในทวารทั้งสอง	๑๘๗
การเกิดขึ้นของอาวัชชนจิตเป็นต้น.....	๑๘๘
เหตุเกิดของจักขุวิญญาณจิตเป็นต้น.....	๑๙๐
ปฏิสนธิจิต ๑๙ ดวง	๑๙๒
อารมณ์ ๓ ของปฏิสนธิจิต	๑๙๓
อารมณ์ของกามาวจรปฏิสนธิ	๑๙๓
ตทารัมมณจิต ๑๑ ดวง	๑๙๓
จำแนกตทารมณโดยภูมิ	๑๙๓
การไม่เกิดตทารมณในรูปภูมิและอรุภูมิ.....	๑๙๔
การเกิดจักขุวิญญาณจิตเป็นต้นในรูปภูมิ.....	๑๙๕

การไม่เกิดตทารมณฺ์ต่อจากมหัคคตชวณะและโลกุตตรชวณะ.....	๑๙๕
การไม่เกิดตทารมณฺ์มจิตต่อจากกามาวจรชวณะบางดวง	๑๙๖
การเกิดตทารมณฺ์ทางมโนทวาร	๑๙๘
การเกิดวิถีสจิตทางมโนทวาร	๑๙๘
อกุศลวิปาก ๘๔ อย่าง	๑๙๙
อกุศลปฏิสนธิ ๑๑ อย่าง	๑๙๙
กิริยาจิตย่อมให้ผลไม่ได้	๑๙๙
ความหมายของปัจจัย	๒๐๐
ความหมายของเหตุ	๒๐๐
เหตุ ๖	๒๐๐
ความเป็นอุปการะของเหตุ ๖	๒๐๒
อธิบดี ๔	๒๐๔
คําลงท้ายปริจเฉท	๒๐๕

ปริจเฉทที่ ๙ ปุญญวิปากปัจจัยนิเทศ

คำเชื้อเชิญ	๒๐๗
ภาพ ๓ เป็นต้น	๒๐๗
ความเป็นปัจจัยของปุญญ ญาภิสังขาร.....	๒๐๘
ความเป็นปัจจัยของอปุญญาภิสังขาร.....	๒๑๐
ความเป็นปัจจัยของอาเนญชาภิสังขาร.....	๒๑๑
การให้ผลของปุญญาภิสังขาร	๒๑๒
การให้ผลของอปุญญาภิสังขาร	๒๑๓
การให้ผลของอาเนญชาภิสังขาร.....	๒๑๔
การเกิดขึ้นของปฏิสนธิจิตและจุติจิต.....	๒๑๕
โทษในการถือเอาเอกัตตนิย	๒๑๗
โทษในการถือเอานานัตตนิย	๒๑๘

การทักท้วงและการเฉลย	๒๑๘
คำลงท้ายปริจเฉท	๒๒๑
ปริจเฉทที่ ๑๐ รูปวิภาคินิเทศ	
คำปฎิญา	๒๒๓
ความหมายของรูป	๒๒๓
รูป ๒ ประเภท	๒๒๔
มหาภูตรูป ๔	๒๒๔
อุปาทายรูป ๒๔	๒๒๔
ความหมายของอุปาทายรูป	๒๒๕
ความหมายของธาตุ ๔	๒๒๕
ธรรมวัตถาน ๔	๒๒๖
ลักษณะเป็นต้นของธาตุ ๔	๒๒๖
ความหมายของจักขุ	๒๒๗
ประเภทของจักขุ	๒๒๗
ปัญญาจักขุ ๕ ประเภท	๒๒๘
สัมผัสการจักขุ	๒๒๙
จักขุประสาท	๒๓๑
โสตประสาท	๒๓๒
จ্ঞานประสาท	๒๓๓
ชีวหาประสาท	๒๓๓
กายประสาท	๒๓๓
ลักษณะเป็นต้นของประสาทรูป	๒๓๔
การคัดค้านมติอื่น	๒๓๕
ความหมายและลักษณะเป็นต้นของโคจรรูป	๒๓๖
อิติณทริย	๒๓๘

ปฐิมิทธิ		๒๓๙
ลักษณะเป็นต้นของอิตินิทธิและปฐิมิทธิ		๒๔๐
ชีวิตรูป		๒๔๑
หทัยวัตถุ		๒๔๑
อาหารรูป		๒๔๒
กายวิญญูติ		๒๔๓
วจีวิญญูติ		๒๔๔
อากาศธาตุ		๒๔๖
ลหุตาเป็นต้น		๒๔๖
อุปจยรูปและสันตติรูป		๒๔๘
ชรารูป		๒๔๙
อนิจจตาเป็นต้น		๒๕๐
ปภินกะ ๗ หมวด		๒๕๐
การประมวลรูป		๒๕๑
เหตุเกิดของรูป		๒๕๒
รูปที่เกิดจากกรรมเป็นต้นและรูปที่มีปัจจัยปรุงแต่ง		๒๕๙
ความเป็นหญิงเป็นต้นมีอยู่ทั่วร่างกาย.....		๒๖๐
เอกริชนัยเป็นต้น		๒๖๒
การเกิดขึ้นของรูป		๒๖๙
รูปกลาปในปฏิสนธิกาล		๒๗๐
รูปกลาปในปวัตติกาล		๒๗๓
คําลงท้ายปริจเฉท		๒๗๕
ปริจเฉทที่ ๑๑ นิพพานนิเทศ		
คํานิยาม		๒๗๗
ความหมายของพระนิพพาน		๒๗๗

ลักษณะเป็นต้นของพระนิพพาน.....		๒๗๘
พระนิพพานมีอยู่จริง		๒๗๘
ความสิ้นกิเลสอย่างเดียวไม่ใช่พระนิพพาน.....		๒๘๑
พระนิพพานเป็นความสิ้นกิเลสโดยอ้อม.....		๒๘๒
อรหัตตผลเป็นความสิ้นกิเลสโดยอ้อม.....		๒๘๒
ความสิ้นกิเลสชั่วขณะไม่ใช่พระนิพพาน.....		๒๘๓
ความสิ้นกิเลสที่ยังไม่เกิดขึ้นไม่ใช่พระนิพพาน...		๒๘๔
พระนิพพานไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง		๒๘๕
พระนิพพานเป็นสภาพหลุดพ้น		๒๘๕
พระนิพพานมีอยู่โดยสภาวะ		๒๘๖
บัญญัติไม่ใช่พระนิพพาน		๒๘๘
คําลงท้ายปริจเฉท		๒๙๑

ปริจเฉทที่ ๑๒ บัญญัติดินิเทศ

ประเภทของบัญญัติ		๒๙๓
อรรถบัญญัติ		๒๙๔
นามบัญญัติ		๒๙๔
บัญญัติ ๓ ประเภท		๒๙๕
ตัชชาบัญญัติ		๒๙๕
อุปาทาบัญญัติ		๒๙๕
อุปาทาบัญญัติ (อีกนัยหนึ่ง)		๒๙๖
อุปนิธบัญญัติ		๒๙๘
คำสรุปบัญญัติ		๒๙๘
คําลงท้ายปริจเฉท		๒๙๙

ปริจเฉทที่ ๑๓ การกปฏิเวธนิเทศ

ผู้ทำกรรมและผู้สววยผลกรรมไม่มีจริงโดยปรมาตย์		๓๐๑

โทษในการเชื่อว่าอัตตาคือเจตนา.....		๓๐๒
โทษในการเชื่อว่าอัตตาท่างจากเจตนาโดยลักษณะ.....		๓๐๓
โทษในการเชื่อว่าอัตตาท่างจากเจตนาโดยสถานที่.....		๓๐๕
การแสดงธรรมโดยประกอบใช้สมมุติบัญญัติ.....		๓๐๖
คำลงท้ายปริจเฉท		๓๐๘

ปริจเฉทที่ ๑๔ รูปาวจรสมาธิภาวนานิเทศ

คำปฎิญาณ		๓๑๑
ศีลเป็นพื้นฐานของการปฏิบัติธรรม.....		๓๑๑
ปฐิโพธ ๑๐		๓๑๓
องค์คุณของผู้สอนกรรมฐาน		๓๑๔
จริต ๖		๓๑๕
จริต ๖๔		๓๑๕
กรรมฐานที่เหมาะสมแก่จริต		๓๑๖
กรรมฐาน ๔๐		๓๑๗
กรรมฐาน ๑๐ ทำให้เกิดอุปจารสมาธิเท่านั้น		๓๑๗
กรรมฐาน ๑๑ ทำให้เกิดรูปฌาน.....		๓๑๘
กรรมฐาน ๑๑ ทำให้เกิดปฐมฌาน.....		๓๑๘
กรรมฐานที่ทำให้เกิดรูปฌานเบื้องต้น ๓ และฌานที่ ๔		๓๑๘
กรรมฐานที่ควรขยายมี ๑๐		๓๑๙
กรรมฐาน ๒๒ ทำให้เกิดปฐิภาคนิมิต.....		๓๑๙
กรรมฐานที่เกิดในภูมิต่างๆ		๓๒๐
กรรมฐานที่พึงกำหนดด้วยการเพ่งดูหรือส่ายาย		๓๒๐
กรรมฐานที่ก่อให้เกิดฌานต่างๆ		๓๒๑
ข้อปฏิบัติของผู้สอนกรรมฐาน		๓๒๒
ข้อปฏิบัติของผู้เรียนกรรมฐาน		๓๒๒

การจัดทำดวงกสิณ	๓๒๔
ขนาดของดวงกสิณ	๓๒๕
การปรารภความเพียร	๓๒๖
วิธีเพ่งกสิณ	๓๒๖
อุคคหนิมิต	๓๒๗
ปฏิกาคนิมิต	๓๒๙
ความต่างกันระหว่างอุคคหนิมิตกับปฏิกาคนิมิต	๓๒๙
ลักษณะของปฏิกาคนิมิต	๓๓๐
อุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิ	๓๓๐
ความต่างกันของสมาธิทั้งสอง	๓๓๑
ควรรักษาปฏิกาคนิมิต	๓๓๑
วิธีรักษาปฏิกาคนิมิต	๓๓๒
อัปปนาโกศล ๑๐ ประการ	๓๓๒
ไม่ควรละความเพียร	๓๓๔
ควรปรับวิริยะกับสมาธิ	๓๓๔
การบรรลุปฐมฌาน	๓๓๕
การได้ชื่อว่าบริกรรมเป็นต้น	๓๓๖
จิตดวงที่ ๖ และที่ ๗ ไม่เป็นชวนะ.....	๓๓๗
นิวรรณ์ ๕	๓๓๘
สมาธิเป็นปฏิปักษ์ต่อกามฉันทะ	๓๓๙
ปีติเป็นปฏิปักษ์ต่อพยาบาท	๓๓๙
วิตกเป็นปฏิปักษ์ต่อถีนมิทระ	๓๔๐
สุขเป็นปฏิปักษ์ต่ออุทธัจจะและกุกกุจจะ.....	๓๔๐
วิจารณ์เป็นปฏิปักษ์ต่อวิจิกิจฉา	๓๔๐
การเข้าฌานสมาบัติ	๓๔๐

วิธีขยายปฏิกาคณิมิต	๓๔๑
วสีภาวะ ๕ อย่าง	๓๔๒
โทษในความไม่ชำนาญในฌาน	๓๔๓
ฌานที่เสื่อมไป	๓๔๓
ฌานที่ตั้งอยู่	๓๔๓
ฌานที่เจริญขึ้น	๓๔๔
ฌานที่เป็นเหตุให้บรรลุธรรม	๓๔๔
การบรรลุทุติยฌาน	๓๔๔
การบรรลุตติยฌาน	๓๔๗
การบรรลุจตุตถฌาน	๓๔๙
ฌานตามจตุกกนัยและปัญจกนัย.....	๓๕๑
คำลงท้ายปริจเฉท	๓๕๒

ปริจเฉทที่ ๑๕ อรูปาวจรสมาธิภาวนานิเทศ

คำปฎิญา	๓๕๓
อากาสนัญญายตนฌาน	๓๕๓
วิญญานัญญายตนฌาน	๓๕๖
อากิญจัญญายตนฌาน	๓๕๗
เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน	๓๕๙
คำลงท้ายปริจเฉท	๓๖๔

ปริจเฉทที่ ๑๖ อภิญญานิเทศ

คำปฎิญา	๓๖๕
คำเชิญชวน	๓๖๕
อภิญญาเป็นเครื่องประดับ	๓๖๕
ประโยชน์ของอภิญญา	๓๖๖

อภิญญา ๕	๓๖๖
การฝึกจิตเพื่อบรรลุอภิญญา	๓๖๖
อิทธิวิริยญาณ	๓๖๘
ทิพโสตญาณ	๓๖๙
เจโตปริยญาณ	๓๗๑
ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ	๓๗๒
ทิพยจักขุญาณ	๓๗๔
คําลงท้ายปริจเฉท	๓๗๘

ปริจเฉทที่ ๑๗ อภิญญารัมมณินิเทศ

คำปฎิญาณ	๓๗๙
อารมณ์ ๗ ของอิทธิวิริยญาณ	๓๘๐
อารมณ์ ๔ ของทิพโสตญาณ	๓๘๑
อารมณ์ ๘ ของเจโตปริยญาณ	๓๘๒
อารมณ์ ๘ ของปุพเพนิวาสานุสสติญาณ.....	๓๘๗
อารมณ์ ๔ ของทิพยจักขุญาณ	๓๘๙
อารมณ์ ๘ ของอนาคตังสญาณ	๓๘๙
อารมณ์ ๕ ของยถากัมมุปคญาณ.....	๓๙๑
คําลงท้ายปริจเฉท	๓๙๒

ปริจเฉทที่ ๑๘ ทิฏฐิวิสูทธรินิเทศ

คำปฎิญาณ	๓๙๕
อุเทศของปัญญา	๓๙๕
องค์ธรรมและความหมายของปัญญา.....	๓๙๕
ความต่างกันของสัญญา วิญญาน และปัญญา....	๓๙๖
ลักษณะเป็นต้นของปัญญา	๓๙๖

ประเภทของปัญญา	๓๙๖
เหตุในการบรรลุปุทธิสัมภิตาญาณ.....	๔๐๑
วิธีเจริญปัญญา	๔๐๑
ขั้นที่ ๕	๔๐๒
การกำหนดรูปนาม	๔๐๓
ลักษณะของรูปนาม	๔๐๓
ไม่มีสิ่งอื่นนอกจากรูปนาม	๔๐๔
การเกิดขึ้นของทวิสุตติ	๔๐๗
คำลงท้ายปริจเฉท	๔๐๗

ปริจเฉทที่ ๑๙ กังขาวิตรณวิสุตตินิเทศ

กังขาวิตรณวิสุตติ	๔๐๙
การกำหนดเหตุปัจจัยของนาม	๔๑๐
การกำหนดเหตุปัจจัยของรูปนามด้วยกรรมและวิบาก	๔๑๒
การเกิดขึ้นของกังขาวิตรณวิสุตติ.....	๔๑๘
คำลงท้ายปริจเฉท	๔๑๘

ปริจเฉทที่ ๒๐ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุตตินิเทศ

การกำหนดรู้ความเกิดดับโดยสังเขป.....	๔๒๑
การกำหนดรู้ความเกิดดับโดยพิสดาร.....	๔๒๒
วิปัสสนูปกิเลส ๑๐	๔๒๗
ผู้ไม่เกิดวิปัสสนูปกิเลส	๔๒๘
ผู้เกิดวิปัสสนูปกิเลส	๔๒๘
แสงสว่าง	๔๒๘
ปีติ	๔๒๙
ปัสสัทธิ	๔๒๙

อุปกิเลส ๗ มีญาณเป็นต้น	๔๓๐
คำอธิบายของอุปกิเลส	๔๓๐
การเสื่อมไปของภาวนา	๔๓๑
มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ	๔๓๑
คำลงท้ายปริจเฉท	๔๓๒

ปริจเฉทที่ ๒๑ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ

ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ	๔๓๓
วิธีปฏิบัติตามลำดับ	๔๓๔
การเกิดมรรคจิต	๔๓๔
คำลงท้ายปริจเฉท	๔๓๖

ปริจเฉทที่ ๒๒ ญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ

โคตรภูญาณเป็นอัมโพหาริกญาณ.....	๔๓๙
มรรคญาณที่ ๑	๔๔๐
การเกิดผลจิต	๔๔๓
พระโสดาบัน	๔๔๔
ปัจจุเวกขณะญาณ	๔๔๔
มรรคญาณที่ ๒	๔๔๕
พระสกทาคามี	๔๔๖
มรรคญาณที่ ๓	๔๔๖
พระอนาคามี	๔๔๗
มรรคญาณที่ ๔	๔๔๘
พระอรหันต์	๔๔๙
คำลงท้ายปริจเฉท	๔๔๙

ปริจเฉทที่ ๒๓ กิเลสปหานกถา

คำปฐักุญญา	๔๕๑

กิเลสธรรมที่พึงละได้ด้วยมรรคญาณ.....	๔๕๑
การกำจัดกิเลสของมรรคญาณ	๔๕๖
มรรคกิจ ๔	๔๖๑
มรรคกิจเกิดในขณะเดียวกัน	๔๖๑
คําลงท้ายปริจเฉท	๔๖๔

ปริจเฉทที่ ๒๔ ปัจจยนิเทศ

คำปฎิญา	๔๖๕
ปัจจัย ๒๔ อย่าง	๔๖๕
การเป็นปัจจัยของรูปและนาม	๔๗๐
จำแนกปัจจัย ๒๔ เป็นรูปและนาม.....	๔๗๒
จำแนกปัจจัย ๒๔ โดยกาล	๔๗๓
นิคมนกถา	๔๗๕
นิคมนั	๔๘๓
คําลงท้าย	๔๘๔
เชิงอรรถคํานำ	๔๘๕
เชิงอรรถประวัติ	๔๘๗
เชิงอรรถอภิธัมมวาทาร	๔๘๓
ดัชนีค้นคำ	๔๘๗
บรรณานุกรม	๕๐๓
รายนามผู้จัดพิมพ์	๕๐๕

อภิธานมวตาร

โนโม ตสส ภควโต อรหโต สมมาสมพุทฺธสส.

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาค ผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง พระองค์นั้น

คันถารัมภกถา

(คำเริ่มคัมภีร์)

๑. อนนตกรุณาปณณํ ตถาคตมณฺตุตฺรํ
วณฺหิตฺวา สิริสา พุทฺธํ ธรรมํ สาธุคณฺหปิ จ.

“ข้าพเจ้า (ผู้ชื่อว่าพระพุทฺธทตฺตะ) ขอภิกขาทพระตถาคตผู้ประเสริฐ ผู้มีพระกรุณา และพระปัญญาอันหาที่สุตมิได้ พร้อมด้วยพระธรรมและหมู่พระอริยสงฆ์ ด้วยเศียรเกล้า”

๒. ปณฺฑิตกมฺพลนามายํ สิลายาตุลวิกฺกโม
นิสินฺโน เทวราชสฺส วิมเล สิตเล ตเล.

๓. ยํ เทวเทโว เทวานํ เทวเทเวหิ ปุชฺชิตํ
เทเสสิ เทวโลกสฺมี ธรรมํ เทวปฺรกุชฺชิตํ.

“พระผู้มีพระภาคผู้องอาจไม่มีผู้ใดเปรียบ ทรงเป็นยอดเทพยิ่งกว่าเทพทั้งหลาย อันคณาเทพแวดล้อมบูชาแล้ว ได้ประทับนั่งบนพื้นรัตนบัลลังก์อันหมดจดเย็นสบายชื่อว่าปณฺฑิตกมฺพล ของท้าววาสพ ทรงแสดงพระอภิธรรมในสวรรค์ชั้นตรัยตฺริงค์”

๔. ตตฺถาหํ ปาณฺวตฺถาย ภิกฺขุณฺโณ ปิณฺณกุตฺตเม
อภิธานมวตารนฺตุ มธฺวํ มติวทฺธมนํ.

๕. ตาฬํ โมหกวาสฺส วิชฺฌานมณฺตุตฺรํ
ภิกฺขุณฺโณ ปวิสนฺตานํ อภิธานมมหาปฺร.

๖.	สุทฺตตรํ ตรณตานํ	อภิธัมมโมทธี
	สุทฺตตรํ ตรณตานํ	ตรวํ มกรารกํ.
๗.	อาภิธมฺมิกภิกฺขุณํ	หตฺถสสารมณฺตุตรํ
	ปวกฺขามิ สมาสเณ	ตํ สุณนถ สมหาหิตา.

“ข้าพเจ้าจักประพันธ์คัมภีร์นามว่า อภิธัมมวาท โดยย่อ อันไพเราะเจริญปัญญา แก่เหล่าภิกษุเพื่อความเป็นผู้ฉลาดในพระอภิธรรมอันเป็นปิฎกสูงสุดนั้น ซึ่งเป็นประดุจกุญแจ ดีเลิศใช้ไขบานประตูคือโมหะแก่ภิกษุผู้เข้าไปสู่มหานครแห่งพระอภิธรรม อันเป็นสำเภาของ ภิกษุผู้ข้ามมหาสมุทรแห่งพระอภิธรรมที่ข้ามได้ยากดุจสำเภาของพ่อค้าผู้ข้ามมหาสมุทรที่ข้าม ได้ยาก และเหมือนดังรัตนะทรงค่าที่วางไว้ในมือของภิกษุผู้ศึกษาพระอภิธรรม ท่านทั้งหลาย ผู้มีใจตั้งมั่นจงสดับคัมภีร์นั้นเถิด”



ปริจเฉทที่ ๑

จิตตนิเทศ

(คำอธิบายจิต)

ปรมัตถธรรม ๔

๘. จิตต์ เจตสิก รูป นิพพานนติ นินฺตฺโร
จตุธา เทสยี ธมฺเม จตุสจฺจปฺกาลโน.

“พระผู้มีพระภาคผู้ประเสริฐ ผู้ทรงประกาศสัจจะ ๔ ทรงแสดงปรมัตถธรรม ๔ ประการ คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน”

ลักษณะของจิต

ตตฺถ จิตฺตฺนติ วิสยวิขานนํ จิตฺตํ.

“ในบรรดาปรมัตถธรรมเหล่านั้น คำว่า จิต มีคำอธิบายว่า จิต คือ สภาวะรู้ อารมณ์”

[คำว่า สภาวะรู้ อารมณ์ หมายถึง การรับรู้สิ่งต่างๆ ที่มาปรากฏทางใจโดยผ่านทวารทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ความจริงแล้วการเห็นก็คือการที่จิตรู้รูปโดยผ่านตา การได้ยินเป็นการที่จิตรู้เสียงโดยผ่านหู การรู้กลิ่นเป็นการที่จิตรู้กลิ่นโดยผ่านจมูก การลิ้มรสเป็นการที่จิตรู้รสโดยผ่านลิ้น การสัมผัสเป็นการที่จิตรู้สัมผัสโดยผ่านร่างกาย และการรู้มโนสัมผัสเป็นการที่จิตรับรู้โดยผ่านใจ]

ความหมายของจิต

ตสฺส ปน โก วจฺนตฺถิ.

วฺจฺเจเต- สพฺพสฺงคาหกวเสน ปน จินฺเตตฺตีติ จิตฺตํ, อตฺตสฺนตฺตานํ วา จิโนตฺตีปิ จิตฺตํ.

“ถามว่า : รูปวิเคราะหฺ (คำจำกัดความ) ของจิตนั้น คืออะไร

ตอบว่า : ชื่อว่า จิต เพราะรู้[อารมณ์] โดยหมายถึงจิตทั้งหมด

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า จิต เพราะเป็นสภาพสังสมกระแสนของตน”

๙. วิจิตตกรณ จิตฺตํ อตฺตโน จิตฺตตยา วา
 ปญฺจตฺตียมปิ วิญญาเณ วิจิตฺเต จิตฺตกมฺเม
 จิตฺตสมฺมุติ ทฏฺฐพฺพา วิญญาเณ อธิ วิญญา.

“อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า จิต เพราะกระทำความวิจิตร[แก้เหล่าสัตว์]

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า จิต เพราะเป็นสภาพวิจิตร[ด้วยชาติ ภูมิ และสัมปโยคนัย เป็นต้น]

จิตต ศัพท์ย่อมปรากฏในอรรถว่า บัญญัติ [เช่นชื่อคนว่า จิตตะ] วิญญาณ วิจิตร

และจิตรกรรม

พึงทราบการเรียกว่า จิตฺต ในที่นี้ ในอรรถว่า วิญญาณ (สภาวะรู้อารมณ์)”

[คำว่า จิตฺต มีความหมาย ๔ ประการ คือ

- สภาวะรู้อารมณ์ หมายถึง จิต ๘๘ ดวง = จินฺเตตฺติ จิตฺตํ (จินฺต ฐาตุ + ต ปัจจัย)

- สภาวะสังสมกระแสนของตน หมายถึง โลภยชนจิต ๔๗ ดวงที่เป็นอาเสวนปัจจัยได้ =
 อตฺตสนฺตานํ จิโนตฺติ จิตฺตํ (จิ ฐาตุ + ต ปัจจัย)

- สภาวะกระทำความวิจิตรแก้เหล่าสัตว์ หมายถึง จิต ๓๒ ดวง คือ มโนทวาราวชชน-
 จิต ๑ กามาวจรชนจิต ๒๙ อภิญญาจิต ๒ ที่ก่อให้เกิดกายวิญญูติ = จิตฺตํ กโรตฺติ จิตฺตํ (เมื่อควร
 กล่าวว่า จิตฺตกรณ ลป กรณ ศัพท์ท้าย)

- สภาวะวิจิตร หมายถึง จิต ๘๘ ดวง ตามนัยนี้เป็นอนิปผันนปาฏิพทิกะ คือ บทนาม
 ที่แยกรากศัพท์และวิเคราะห์ตามหลักภาษาไม่ได้]

ประเภทของจิต

ตํ ปน สารมฺมณโต เอกวิธํ, สวิปากาวิปากโต ทฺวิธํ. ตตฺถ สวิปากํ นาม กุสลากุสลํ,
 อวิปากํ อพฺยากตํ. กุสลากุสลาพฺยากตชาติเภทโต ติวริธํ.

“จิตนั้นมีประเภทเดียว โดยความเป็นสภาวะรู้อารมณ์

“กุศล ศัพท์ย่อมาจากกฎในอรรถว่า คนฉลาด ความไม่มีโรค สภาพไม่มีโทษ และ
นิพาน่าปรารถนา

ตสุม่า อนุวชชอฏฺฐจวิปากลกขณํ กุสล์, อุกุสลวิหุสฺสนรสฺ, โวทานปจฺจุปปญฺจานํ, วชฺชปฏฺธิ-
ปกฺขตฺตา อนุวชฺชลกขณํ วา กุสล์, โวทานภาวรสฺ, อฏฺฐจวิปากปจฺจุปปญฺจานํ, โยนิโสมนสิการ-
ปทฺทญฺจานํ, สวาวชฺชานิฏฺฐจวิปากลกขณมฺกุสล์, ตทภยวิปรีตลกขณมฺพยาคตํ, อวิปาการหํ วา.

อภัยภูฏาน มีสภาพตรงกันข้ามกับกุศลและอกุศลเหล่านั้น [คือ ปราศจากวิบาก
ที่มีโทษหรือไม่มีโทษ]

ប្រធាន)

๔. ปทัฏฐาน คือ เหตุไฉน

ตตถ กุสลจิตฺตํ เอกวีสติวิธํ โหติ. ตทิทํ ภูมีโต จตฺตพฺพิธํ โหติ. กามาวจรํ รูปาวจรํ อรูปาวจรํ โลกุตตรฌเเจติ.

“ในบรรดาจิตเหล่านั้น กุสลจิตมี ๒๑ ดวง กุสลจิตนั้นมี ๔ อย่างโดยภูมิ คือ กามาวจรกุสลจิต รูปาวจรกุสลจิต อรูปาวจรกุสลจิต และโลกุตตรกุสลจิต”

กามาวจรกุสลจิต

ตตถ กามาวจรกุสลจิตฺตํ ภูมีโต เอกวิธํ, สวตฺตถ กาวตฺตถ กาทฺโต ทฺวิธํ, หีนมชฺฌิมปณฺีต-
กาทฺโต ตฺวิธํ, โสมนสฺส
ฌาณสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ, สสงฺขาริกเมกํ, โสมนสฺส
สสงฺขาริกเมกํ, อฺเปกฺขาสหคฺตํ ฌาณสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ, สสงฺขาริกเมกํ, อฺเปกฺขาสหคฺตํ
ฌาณวิปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ, สสงฺขาริกเมกนฺติ อิทํ อภฺยจฺฉิมฺปิ กามาวจรกุสลจิตฺตํ นาม.

“ในกุสลจิตเหล่านั้น กามาวจรกุสลจิต มี ๑ อย่างโดยภูมิ
มี ๒ อย่างโดยจำแนกเป็นจิตที่มีวัตถุ [เกิดในปัญจโวการภูมิ] และจิตที่ไม่มีวัตถุเกิด
ในจุโวการภูมิ]

มี ๓ อย่างโดยจำแนกเป็นจิตทราวม จิตปานกลาง และจิตประณีต

มี ๘ อย่างโดยจำแนกตามโสมนัส อุกเบกขา ปัญญา และสังขาร

กามาวจรกุสลจิต ๘ ดวงนี้ คือ

จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ประกอบกับปัญญา ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ประกอบกับปัญญา มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ไม่ประกอบกับปัญญา ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ไม่ประกอบกับปัญญา มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ประกอบกับปัญญา ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ประกอบกับปัญญา มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบกับปัญญา ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบกับปัญญา มีสังขาร ดวงหนึ่ง
จิตทั้ง ๘ ดวงนี้ ชื่อว่า กามาวจรกุศลจิต”

๑๒. อุทฺททานโต พุเว กามา เกลสวตถุวสา ปน
 กิเลโส จนฺทราโคว วตฺถุ เตญฺมวณฺณกํ.

“กามี ๒ อย่างโดยสังเขป ด้วยประเภทของกิเลสกาม (ความร้นรมย์) และวัตถุกาม
(สิ่งที่เหล่าสัตว์ร้นรมย์)

กิเลสกาม คือ จันทราคะ (ความเพลิดเพลนยินดี)

วัตถุกาม คือ ธรรมที่เป็นไปในภูมิ ๓ (โลกียจิต ๘๑ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘)”

[ข้อความนี้ นำมาจากคัมภีร์มหานิทเทส (หน้า ๑-๒) ที่แสดงถึงกิเลสกามและวัตถุกาม]

๑๓. กิเลสกาโม กาเมติ วตฺถุ กามียตฺติ จ
 สิขุณฺติ พุริชฺเชส กาโม โวการกทวเย.

“กิเลสกามย่อมร้นรมย์ วัตถุกามย่อมถูกกิเลสกามร้นรมย์ ดังนั้น กามทั้ง ๒ ย่อม
สำเร็จในสาธนะทั้ง ๒”

[คำว่า กาม มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะร้นรมย์ หมายถึง กิเลสกาม = กาเมตฺติ กาโม (ลง ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- สิ่งที่ถูกร้นรมย์ หมายถึง วัตถุกาม = กามียตฺติ กาโม (ลง ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

ตามหลักภาษา บทที่ลงกิตก์ปัจจัยเรียกว่า บทกิตก์ มีองค์ประกอบ ๒ ส่วน คือ ธาตุ (รากศัพท์)

+ ปัจจัย (คำลงท้ายธาตุ) ธาตุเป็นคำแสดงกิริยา ส่วนปัจจัยกล่าวถึงกัตตาหรือกรรมเป็นต้นที่ผู้พูดสื่อถึง
ซึ่งเรียกว่า สาธนะ เช่น

บทกิตก์	ธาตุ	ปัจจัย	สาธนะ
กตฺตุ (ผู้ทำ)	กร (ทำ)	ตุ (ผู้)	กัตตุสาธนะ
กมฺม (สิ่งที่ถูกกระทำ)	กร (ทำ)	รมฺม (ถูก)	กรรมสาธนะ
กิริยา (การกระทำ)	กร (ทำ)	ริวฺย (การ)	ภาวสาธนะ

คำที่สื่อถึงผู้ทำกิริยา เรียกว่า กัตตุสาธนะ คำที่สื่อถึงสิ่งที่ถูกกระทำ เรียกว่า กรรมสาธนะ

ส่วนคำที่สื่อถึงกิริยาอาการ เรียกว่า ภาวสารณะ]

๑๔.	ยสฺมี ปน ปเทเส โส	กาโมยฺ ทฺวิโรปิ จ
	สมฺปตฺตํ วเสนาว-	จรตฺติ จ โส ปน.
๑๕.	ปเทโส จตฺตฺตฺตํ	จณฺณํ เทวานเมว จ
	มนุสฺसानํ วเสนาว	เอกาทสฺวิโร ปน.

“กามทั้งสองนั้นย่อมเป็นไปโดยเนื่องกับการประชุมกัน[โดยความเป็นอารมณ์และสิ่งที่รับอารมณ์]ในสถานที่ใด สถานที่นั้นมี ๑๑ ประเภท คือ อบายภูมิ ๔ มนุษย์โลก ๑ เทวโลก ๖”

๑๖.	กาโมวจรตฺเตตฺถ	กามาวจรสณฺณิโต
	อสุสาลิกขิตตฺตา หิ	สสฺตถาวจโร วिय.

“กิเลสกามและวัตถุกามย่อมหยั่งลงเป็นไปในภูมินี้ เหตุนี้ภูมินี้ชื่อว่า กามาวจร เพราะกามทั้งสองปรากฏชัด[ในภูมิดังกล่าว] เหมือนสถานที่ดำเนินไปของบุรุษผู้มีศัสตรา”

[แม้ธรรมที่เป็นรูปาวจรเป็นต้นจะมีได้ในกามาวจรภูมิ แต่ไม่เรียกธรรมเหล่านั้นว่า กามาวจร (สภาพเป็นที่หยั่งลงเป็นไปของกิเลสกามและวัตถุกาม) เพราะกามทั้งสองปรากฏชัดในกามาวจรภูมินี้ เหมือนสถานที่ดำเนินไปของบุรุษผู้มีศัสตรา แม้จะมีสัตว์สองเท้าหรือสี่เท้าอยู่บ้างก็เรียกอย่างนั้น เพราะปรากฏชัดด้วยบุรุษผู้มีศัสตรา]

๑๗.	สฺวายํ รูปภาโว รูปํ	เอวํ กาโมติ สณฺณิโต
	อฺตุตฺตรสฺส ปทสฺเสว	โลปํ กตฺวา อฺตุทฺติโร.

“รูปภพเรียกว่า รูป ฉันทใด กามาวจรก็เรียกว่า กาม โดยกระทำการลบบทหลัง ฉันทนั้น”

[คำว่า กามาวจร เรียกสั้นๆ ว่า กาม โดยลบบทหลังคือ อวจร เหมือนคำว่า รูปภว ที่เรียกว่า รูป โดยลบ ภว ศัพท์ ตามหลักภาษาบทชนิดนี้เรียกว่า อุตตรโลปสมาส คือ สมาสลบบทหลัง]

“จิตนี้ยังลงเป็นไปเสมอในกามภูมิ พระพุทธเจ้าผู้ทรงละกามแล้วจึงตรัสเรียกว่า
จิต”

“อีกนัยหนึ่ง จิตนั้นเรียกอย่างนี้ว่า กามาวจร เพราะยังปฏิสนธิให้หยั่งลงเป็นไปใน กามภูมิ หรือเพราะนับเข้าในกามภูมิ”

- จิตยังลงเป็นไปในกามภูมิ = กามะ อวจรตฺติ กามาวจรํ (กาม บพหน้า + อว บพหน้า + จร ธาตุ + อ ปัจจัย)

- จิตยังปฏิสนธิให้ยังลงเป็นไปในกามภูมิ = กามะ ปฏิสนฺธิ อวจารยตฺติ กามาวจรํ (กาม บพหน้า + อว บพหน้า + จร ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + อ ปัจจัย)

- จิตนับเข้าในกามภูมิ = กามะ อวจรตฺติ กามาวจรํ (กาม บพหน้า + อว บพหน้า + จร ธาตุ + อ ปัจจัย)]

“จิตที่มีชื่อว่า กามาวจรจิต ๘ ดวงนี้ ย่อมดำเนินไปโดยเนื่องกับบุญกิริยาวัตถุ ๑๐”

“ประเภทแห่งบุญกิริยาวัตถุ ฟังทราบอย่างนี้ว่า ทาน (การให้) ศีล (การสำรวมกาย

วาจา) ภาวนา (การอบรมจิต) ปัตติทานะ (การให้ส่วนบุญ) เวยยาวัจจะ (การชวนชวายเป็นช่วยเหลือผู้อื่น) ธรรมเทศนา (การแสดงธรรม) ปัตตานุโมทนะ (การอนุโมทนาบุญที่ผู้อื่นกระทำ) ทิฏฐุชุกกรรม (การทำความเห็นให้ตรง) ธรรมสวณะ (การฟังธรรม) และอปายณะ (การเคารพผู้ควรเคารพ)”

๒๒.	คจฺจนฺติ สงฺคหํ ทาเน	ปัตติทานานุโมทนา
	ตถา สีสฺมเย ปุณฺณเ	เวยยาวัจจาปายนา.
๒๓.	เทสฺนา สวณํ ทิฏฺฐิ-	อุชฺฐกา ภาวนามเย
	ปนฺนํ ตีเณว สมฺโภนฺติ	ทส ปุณฺณกิริยาปิ จ.

“แม้บุญกิริยาวัตรเหล่านี้ก็รวมเป็น ๓ อีก คือ ปัตติทาน และปัตตานุโมทนะ ย่อมรวมเข้าในทานมัยกุศล เวยยาวัจจะ และอปายณะ ย่อมรวมเข้าในศีลมัยกุศล ส่วนธรรมเทศนา ธรรมสวณะ และทิฏฐุชุกกรรม ย่อมรวมเข้าในภาวนามัยกุศล”

๒๔.	สพฺพปาณํสุสฺสตีปฺปญฺญจ	ปสฺสสา สรณตฺตยํ
	ยนฺติ ทิฏฺฐุชุกมฺมสมฺมึ	สงฺคหํ นตฺถิ สสโย.

“บุญที่ระลึก[กุศลของตนและคนอื่น]ทั้งหมด การสรรเสริญ[กุศลของคนอื่น] และพระไตรรัตน์ ย่อมรวมเข้าในทิฏฐุชุกกรรม โดยไม่ต้องสงสัย”

๒๕.	ปุริมา มุญฺจนา เจว	ปรา ติสฺโสปี เจตนา
	โหติ ทานมยํ ปุณฺณํ	เอวํ เสเสสุ ทิปฺเป.

“เจตนาทั้ง ๓ ขณะ คือ เจตนาก่อนทำ เจตนาขณะทำ และเจตนาหลังทำ เป็นทานมัยกุศล บัณฑิตพึงแสดงอย่างนี้ในบุญกิริยาวัตรอื่น”

อิทานิ อสฺส ปนฺนุจฺฉิวิธสฺสาปิ กามาวจรกุสลจิตตสฺส อยมุปฺปตฺติกโกโม เวทิตพฺโพ. ยทา หิ โย เทยฺยธมฺมปฺปฏิกฺคาหกาทิสฺมปฺตตี อณฺเฑ วา โสมนสฺสเหตุํ อาคมม ฆฏฺฐปฺปฏฺโฐ “อตฺถิ ทินฺนุ”ติอาทินยปฺปวตฺตํ สมฺมาทิกฺขี ปฺรกุขตฺวา ปเรหิ อนุสฺสาหิโต ทานาทินิ ปุณฺณานิ กโรติ, ตทาสฺส โสมนสฺสสหคตํ ฌานสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ ปจฺมํ มหากุสลจิตตํ อุปฺปชฺชติ. ยทา ปน วุตฺตนเยเนว ฆฏฺฐปฺปฏฺโฐ สมฺมาทิกฺขี ปฺรกุขตฺวา ปเรหิ อุสฺสาหิโต กโรติ, ตทาสฺส

ตเมว จิตฺตํ สสงฺขาริกํ โหติ. อิมสฺมี ปเนตถ สงฺขารโติ อตฺตโน วา ปรสฺส วา ปวตฺตสฺส ปุพฺพ-
 ปโยคสฺสหาวิจณฺ. ยทา ปน ฌาติชนสฺส ปฏิปตฺติทสฺสเนน ชาตปริจยา พาลกา ภิกฺขุ ทิสฺวา
 โสมนสฺสชาตา สหสา ยํ ภิกฺขุ หตฺถกตํ ททฺหนฺติ วา วทฺหนฺติ วา, ตทา เตสํ ตตฺถจิตฺตมฺบุปฺปชฺชติ.
 ยทา ปน เต “เทถ วทฺถอ ออยฺเย”ติ วทฺหนฺติ, เอวํ ฌาติชนเนน อุสฺสาหิตา หุตฺวา หตฺถกตํ ททฺหนฺติ
 วา วทฺหนฺติ วา, ตทา เตสํ จตฺตจฺจิตฺตมฺบุปฺปชฺชติ. ยทา ปน เทยฺยธมฺมปฺปฏิกฺคาหกาทึน อสม-
 ปตฺตี วา อณฺเณสํ วา โสมนสฺสเหตุํ อภาวํ อาคมม จตุสฺสปี วิกปฺเปสฺสโสมนสฺสรหิตา โหนฺติ,
 ตทา เสสานิ จตฺตาริ อุเปกฺขาสหคตานิ อุปฺปชฺชนฺติ. เอวํ โสมนสฺสอุเปกฺขาณามฺบุปโยคเกทฺโ
 อฏฺฐจวิธํ กามาวจรกุสฺลจิตฺตํ เวทิตพฺพ.

“บัดนี้ พึงทราบลำดับความเกิดขึ้นของกามาวจรกุศลจิตทั้ง ๘ ดวงนั้น ดังต่อไปนี้
 โดยความพิสดารว่า เมื่อบุคคลร่ำเรงยินดีเพราะอาศัยความถึงพร้อมแห่งทานและ
 ผู้รับทานหรือเหตุแห่งโสมนัสอื่น กระทำสมาธิภาวนาให้เกิดก่อนโดยนัยเป็นต้นว่าทานที่ให้มิ
 ผล ไม่มีคนอื่นชักชวน กระทำบุญมีทานเป็นต้น มหากุศลจิตดวงแรกที่เกิดขึ้นร่วมกับโสมนัส-
 เวทนา ประกอบกับปัญญา เป็นอสังขาริก ย่อมเกิดแก่เขา

เมื่อเขาร่ำเรงยินดีตามนัยที่กล่าวมาแล้ว กระทำสมาธิภาวนาให้เกิดก่อน มีคนอื่น
 ชักชวน จึงกระทำการ จิตดวงนั้นของเขาเป็นสังขาริก

อนึ่ง คำว่า สังขาร ในอรรถนี้ เป็นชื่อของความเพียรที่เกิดแก่ตนหรือผู้อื่นก่อน
 เมื่อเด็กเยาว์วัยที่มีการสั่งสมไว้ด้วยการเห็นข้อปฏิบัติของญาติ ครั้นเห็นพระภิกษุ
 แล้วได้เกิดโสมนัสยินดี ให้ของอะไรที่อยู่ในมือหรือใหว่ก็ตาม จิตดวงที่ ๓ ย่อมเกิดขึ้นแก่เขา

เมื่อมีญาติกระตุ้นเตือนโดยกล่าวว่าจงให้เถิด จงไหว้พระคุณเจ้าเถิด แล้วให้ของที่มี
 อยู่ในมือหรือใหว่ จิตดวงที่ ๔ ย่อมเกิดขึ้นแก่เขา

ถ้าบุคคลปราศจากโสมนัสในนัยทั้ง ๔ เพราะอาศัยความไม่ถึงพร้อมแห่งทานและ
 ผู้รับเป็นต้น หรือปราศจากเหตุแห่งโสมนัสอื่น จิต ๔ ดวงนี้ย่อมเกิดขึ้นร่วมกับอุเบกขา

โดยประการดังนี้ โปรดทราบกามาวจรจิต ๘ ดวง โดยจำแนกตามโสมนัส อุเบกขา
 ปัญญา และสังขาร”

๒๖. ทสฺสปุณฺณกิริยาทึน

เอตานิ ปน จิตฺตานิ

วเสน จ พหุณีปี

ภวนฺตึติ ปกาสเย.

“บัณฑิตพึงแสดงว่า จิตเหล่านี้มีจำนวนมากโดยเนืองด้วยบุญกิริยาวัตถุ ๑๐ เป็นต้น อีกด้วย”

๒๗. สดฺตรส สหฺสฺสานิ เทว สตานิ อสีติ จ
 กามาวจรปฺญฺณานิ ภวนฺตฺติ วินิทฺติเส.

“กามาวจรกุศลจิตมี ๑๗,๒๘๐ ดวง บัณฑิตพึงแสดงอย่างนี้”

[เมื่อรวมกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวงกับบุญกิริยาวัตถุ ๑๐ อารมณ์ ๖ อธิบัติ ๔ กรรม ๓ จิต
 ทราม จิตปานกลาง และจิตประณีต ๓ ก็มีกามาวจรกุศลจิตทั้งหมด ๑๗,๒๘๐ ดวง กล่าวคือ มหากุศล-
 จิต ๘ × บุญกิริยาวัตถุ ๑๐ = ๘๐ × อารมณ์ ๖ = ๔๘๐ × อธิบัติ ๔ = ๑,๙๒๐ × กรรม ๓ = ๕,๗๖๐
 × จิต ๓ ประเภท = ๑๗,๒๘๐ ดวง

อีกนัยหนึ่ง กามาวจรกุศลจิตมี ๑๕,๑๒๐ ดวง คือ มหากุศลจิต ๘ × บุญกิริยาวัตถุ ๑๐ =
 ๘๐ × อารมณ์ ๖ = ๔๘๐ ในจำนวน ๔๘๐ นี้ เป็นมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๒๔๐ ญาณวิปยุตตจิต
 ๒๔๐, มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๒๔๐ × อธิบัติ ๔ = ๙๖๐, มหากุศลญาณวิปยุตตจิต ๒๔๐ ×
 อธิบัติ ๓ = ๗๒๐ รวมเป็นมหากุศล ๑,๖๘๐ มหากุศล ๑,๖๘๐ × กรรม ๓ = ๕,๐๔๐ × หีนะ มัชฌิมะ
 ปณีตะ ๓ = ๑๕,๑๒๐ มตินี้พบในคัมภีร์อภิธัมมัตถวินิภาวินี หน้า ๑๗๗-๗๘]

ตํ ปน ยถานรूपํ กามาวจรสุคฺติยํ ภวโภคสมฺปตฺตํ อภินิพฺพาเทติ.

“กามาวจรกุศลนั้น ย่อมให้สำเร็จความเพียบพร้อมด้วยภพและสมบัติในกามาวจร-
 สุคติภูมิ [๗] ตามสมควร”

รูปาวจรกุศลจิต

อิทเรสุ ปน รูปาวจรกุศลจิตํ สวตฺถุกโต เอกวิธํ, ทวีสุ ภเวสุ อุปฺปชฺชนโต ทูริธํ,
 หีนมฺชฺฌิมปณีตเภทโต ติวริธํ, ปฏฺิปปทาภิเภทโต จตุพฺพิธํ, ฌานนฺคโยคเภทโต ปณฺจวิธํ. เสยฺยถิทํ.
 กามจฺจนทพฺยาปาทณฺมิทฺธอุทฺธจฺจกุฏฺฏจฺจวิจิจฺฉาวิปฺปหีนํ วิตกฺกวิจาร์ปิติสฺสขจิตฺเตกคฺคตา-
 สมฺปยุตฺตํ ปจฺมํ, วิตกฺกวิปฺปหีนํ วิจาร์ปิติสฺสขจิตฺเตกคฺคตาสมฺปยุตฺตํ ทุตฺติยํ, วิตกฺกวิจาร์วิปฺปหีนํ
 ปิติสฺสขจิตฺเตกคฺคตาสมฺปยุตฺตํ ตตฺติยํ, วิตกฺกวิจาร์ปิติวิปฺปหีนํ สฺสขจิตฺเตกคฺคตาสมฺปยุตฺตํ จตุตฺถํ,

วิตกกุวิจาร์ปิติสุขวิปปหีนํ อุเปกขาจิตเตกคคตาสมปยุตฺตํ ปญฺจมนฺติ อิทํ ปญฺจวิธํ รูปาวจร-
กุสลจิตฺตํ นาม.

“ส่วนในกุสลจิตอื่น รูปาวจรกุสลจิตมี ๑ อย่าง โดยความเป็นจิตที่มีวัตถุ
มี ๒ อย่าง โดยการเกิดขึ้นในภพ ๒ [กามสุคติภูมิ ๗ รูปภูมิ ๑๕ (เว้นอัสสญฺญัตตวิ-
ภูมิ)]

มี ๓ อย่าง โดยจำแนกเป็นจิตทราวม จิตปานกลาง และจิตประณีต

มี ๔ อย่าง โดยจำแนกตามปฏิบัติเป็นต้น

มี ๕ อย่าง โดยประเภทแห่งการประกอบกับองค์ฌาน

รูปาวจรจิต ๕ ดวงนี้ คือ

ปฐมฌานกุสลจิต เกิดร่วมกับวิตก วิจาร์ ปิตี สุข และเอกัคคตา ละกามฉันทะ
พยาบาท ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกุกจะ และวิจิกิจฉา ดวงหนึ่ง

ทุติยฌานกุสลจิต เกิดร่วมกับวิจาร์ ปิตี สุข และเอกัคคตา ละวิตก ดวงหนึ่ง

ตติยฌานกุสลจิต เกิดร่วมกับปิตี สุข และเอกัคคตา ละวิตกและวิจาร์ ดวงหนึ่ง

จตุตถฌานกุสลจิต เกิดร่วมกับสุขและเอกัคคตา ละวิตก วิจาร์ และปิตี ดวงหนึ่ง

ปัญจฌานกุสลจิต เกิดร่วมกับอุเบกขาและเอกัคคตา ละวิตก วิจาร์ ปิตี และสุข
ดวงหนึ่ง

จิต ๕ ดวงนี้ ชื่อว่า รูปาวจรกุสลจิต”

ตํ ปน ยถาสมฺภวํ ปถวิกสิณาสึ อารมฺมเณสุ ปวตฺติวเสน อนฺเนกวิธํ โหติ. สพฺพํ
ปเนตํ รูปาวจรภาวนาปุณฺณวสฺสปวตฺตํ ยถานุรูปํ รูปาวจรูปตฺตนิปฺพาทกํ โหติ. เอวํ ตาว
รูปาวจรกุสลํ เวทิตพฺพํ.

“รูปาวจรกุสลจิตนั้นมีจำนวนมากด้วยความเป็นไปในอารมณ์มีปฐวิกสิณเป็นต้นตาม
สมควรแก่การเกิดขึ้น รูปาวจรกุสลจิตทั้งหมดนี้ดำเนินไปด้วยอำนาจของกุศลคือรูปาวจร-
ภาวนา ย่อมให้สำเร็จการอุปบัติเกิดในรูปภูมิ ตามสมควร

โปรดทราบรูปาวจรกุสลจิตอย่างนี้ก่อน”

อรุปาวจรกุศลจิต

เสสสุ ปน ทวีสุ อรุปาวจรกุศลจิตต์ ตาว อุเปกขาเวทนาโยคเภทโต เอกวิธํ, สวตถุกา-
วตถุกเภทโต ทวิธํ, หีนมชฌิมปณีตเภทโต ตวิธํ, อารมณณเภทโต จตุพพิธํ. กสิณุคฺคาภิมากาสํ,
ตตถ ปวตฺตวิญญานํ, ตสฺส อปคโม, อาภิญจณฺเวยตฺตนนฺติ อิทมสฺส จตุพพิธมารมณํ ยถา-
ปฏฺธิปฏฺฐิยา เอตฺสสารมณณสฺส เกทโต จตุพพิธํ โหติ. เสยฺยถิทํ. สพฺพโส รุปสณฺณานํ สมตฺติกมา
ปฏฺธิสณฺณานํ อตฺถกมา นานตฺตสณฺณานํ อมนสิการา อากาसानญายตฺนสณฺณาสหคํ
วิญญานณฺเวยตฺนสณฺณาสหคํ, อาภิญจณฺเวยตฺนสณฺณาสหคํ, เนวสณฺณานาสณฺณายตฺน-
สณฺณาสหคตฺนติ อิทํ จตุพพิธํ อรุปาวจรกุศลจิตต์ นาม. สพฺพํ ปเนตํ อรุปาวจรรภาวนาปุณฺณ-
วสปปวตฺตํ ยถานูรูปํ อรุปูปตฺตินิปผาทกํ โหติ. เอวํ อรุปาวจรกุศลจิตต์ เวทิตพฺพํ.

“ส่วนในกุศลจิต ๒ ประเภทอื่นจากนี้ ลำดับแรก อรุปาวจรกุศลจิตมี ๑ อย่าง โดย
ประเภทแห่งการประกอบกับอุเบกขาเวทนา

มี ๒ อย่าง โดยจำแนกเป็นจิตที่มีวัตถุและจิตที่ไม่มีวัตถุ

มี ๓ อย่างโดยจำแนกเป็นจิตทรม จิตปานกลาง และจิตประณีต

มี ๔ อย่าง โดยจำแนกตามอารมณ์

อารมณ์ ๔ ของอรุปาวจรกุศลจิตนั้น คือ อากาสนันเกิดขึ้นด้วยการเพิกกสิณ
(กสิณุคฺคาภิมากาสบัญญัติ) จิตที่เป็นไปในอากาสน (อากาสนันญายตนะ) ความปราศจากแห่ง
จิต (นัตถิกาวบัญญัติ) และอาภิญจณฺเวยตนะ อรุปาวจรกุศลจิตนี้มี ๔ ดวงโดยประเภทแห่ง
อารมณ์นั้นตามลำดับ

อรุปาวจรกุศลจิต ๔ ดวงนี้ คือ

กุศลจิตที่ประกอบกับอากาสนันญายตนะสัญญา เพราะล่วงพ้นรูปสัญญา (สัญญา
ในรูป) โดยอาการทั้งปวง เพราะความดับไปแห่งปฏิสมสัญญา (สัญญาในความโกรธ) และเพราะ
ไม่ใส่ใจต่อสัญญาในอารมณ์ต่างๆ ดวงหนึ่ง

กุศลจิตที่ประกอบกับวิญญานณฺเวยตนะสัญญา ดวงหนึ่ง

กุศลจิตที่ประกอบกับอาภิญจณฺเวยตนะสัญญา ดวงหนึ่ง

กุศลจิตที่ประกอบกับเนวสัญญานาสัญญายตนะสัญญา ดวงหนึ่ง

จิต ๔ ดวงนี้ ชื่อว่า อรูปาวจรกุศลจิต
 อรูปาวจรกุศลจิตทั้งหมดนี้ดำเนินไปด้วยอำนาจของกุศลคืออรูปาวจรภาวนา ย่อม
 ให้สำเร็จการอุบัติเกิดในอรูปภูมิ ตามสมควร
 โปรดทราบอรูปาวจรกุศลจิตอย่างนี้"

โลกุตตรจิต

อิตรัม ปน โลกุตตรกุศลจิตตัม นิพพานารมมณโต เอกวิธัง, นิยตานิยตวตฺตกุเภาโต
 ทูวิธัง, ตีหิ วิโมกฺขมุขเขหิ ปตฺตพฺพโต ติวีธัง, จตุมคฺคโยคเกฺพโต จตุพฺพิธัง. เสยฺยถิทํ. สกฺกายทิกฺขุ-
 วิจิกิจฺจาสิลฺลพฺพตปฺรามาสสญฺโฆชนปฺปหฺนํกรํ โสตาปตฺติมคฺคจิตตํ, รากโหสโมหํ ทนฺตตฺตรํ
 สกทาคามิมคฺคจิตตํ, กามราคพฺยาปาทนํ นิรวเสสฺสปฺปหฺนํกรํ อนาคามิมคฺคจิตตํ, รูปราคอรู-
 ปราคมานอฺทฺธจฺจอวิชฺชาปฺปหฺนํกรํ อรหตฺตมคฺคจิตตํ. อิทํ จตุพฺพิธํ โลกุตตรกุศลจิตตํ นาม.
 เอเกกํ ปเนตฺถ ฌานนฺคโยคเกฺพโต ปญฺจวิธํ โหติ. ตสฺมา วิสตีวิธํ โหติ. สพฺพํ ปเนตํ โลกุตตร-
 ภาวนาปฺปญฺจวสฺสปฺปวตฺตํ มคฺคานูรูปผลปฺปวตฺตติยา จตฺตารอ อริยปฺปคฺคเล อภินิพฺพาเทติ. เอวํ
 โลกุตตรกุสลํ เวทิตพฺพํ.

“โลกุตตรกุศลจิตนอกจากนี้ มี ๑ อย่าง โดยอารมณ์คือพระนิพพาน
 มี ๒ อย่าง โดยจำแนกเป็นจิตที่มีวัตถุแน่นอนและจิตที่มีวัตถุไม่แน่นอน
 มี ๓ อย่าง โดยจิตที่พึงบรรลุด้วยหนทางสู่วิโมกข์ ๓ [สุญญตานุปัสสนา อนิมิตตา-
 นุปัสสนา และอัปปณิหิตานุปัสสนา]

มี ๔ อย่าง โดยประเภทแห่งการประกอบกับมรรค ๔

โลกุตตรกุศลจิต ๔ ดวงนี้ คือ

โสดาปัตติมรรคจิต อันกระทำการละสังโยชน์คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจา และสิลล์พพ-
 ปรามาส ดวงหนึ่ง

สกทาคามิมรรคจิต อันกระทำการละ โทสะ และโมหะให้เบาบาง ดวงหนึ่ง

อนาคามิมรรคจิต อันกระทำการละกามราคะและพยาบาททั้งหมด ดวงหนึ่ง

อรหัตตมรรคจิต อันกระทำการละรูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา

ดวงหนึ่ง

จิต ๔ ดวงนี้ ชื่อว่า โลกุตตรกุศลจิต

ในโลkutตรกุศลจิต ๔ ดวงนี้ แต่ละดวงมี ๕ อย่าง โดยประเภทแห่งการประกอบ
กับองค์ฌาน ดังนั้น โลกุตตรกุศลจิตจึงมี ๒๐ ดวง

โลกุตตรกุศลจิตทั้งหมดนี้ดำเนินไปด้วยอำนาจของกุศลคือโลกุตตรภาวนา ย่อมให้
สำเร็จความเป็นอริยบุคคล ๔ จำพวก โดยความเป็นไปแห่งผลจิตอันสมควรแก่มรรค

โปรดทราบโลกุตตรกุศลจิตอย่างนี้”

คาถาสรูปกุศลจิต

๒๘. กามะ อฏฺเฐว รูปะ จ ปญจ จตฺตาริฎฺฐิสุ
จตฺตารานุตฺตาราเนว กุสลาเนกวิสตี.

“กุศลจิตมี ๒๑ ดวง คือ [กามาวจร]กุศลจิต ๘ ดวงในกามภูมิ [รูปาวจร]กุศลจิต ๕
ดวงในรูปภูมิ [อรูปาวจร]กุศลจิต ๔ ดวงในอรูปภูมิ และโลกุตตรกุศลจิต ๔ ดวง”

๒๙. กุสลากุสลาปคเตน สตา
กุสเล กุสเลน จ ยํ กุสลํ
จตุภูมิคตํ มุนินา วสินา
ลปิตํ ลปิตํ สกลมปิ มया.

“พระมุนิผู้ทรงปราศจากกุศลและอกุศลแล้ว ทรงมีสติ รอบรู้ในกุศล และข้าของ
[ในฉานเป็นต้น] ตรัสกุศลจิตอันเป็นไปในภูมิ ๔ [กามภูมิ รูปภูมิ อรูปภูมิ และโลกุตตรภูมิ]
อันได้ไว้ ข้าพเจ้ากล่าวกุศลจิตทั้งหมดนั้นแล้ว”

อกุศลจิต

อกุสลํ ปน ภูมิโต เอกวิธํ กามาวจรเมว, นียตานียตวตฺตวเสน จ เอกเหตุกฺขเหตุก-
วเสน จ ปฏฺิสนธิชนกาชนกวเสน จ ทฺวิธํ, ตีหิ เวทนาหิ โยคโต จ โลกมฺหํ โทสมฺหํ โมหมฺหํ
มฺหํ โยคโต จ ติวริธํ โหติ.

“อกุศลจิตมี ๑ อย่างโดยภูมิ คือ กามาวจรภูมิเท่านั้น

มี ๒ อย่าง โดยเนื่องด้วยจิตที่มีวัตถุแน่นอนและจิตที่มีวัตถุไม่แน่นอน เนื่องด้วยจิตที่มีเหตุเดียว [โมหเหตุ] และจิตที่มี ๒ เหตุ [โลภเหตุ และโมหเหตุ หรือโทสเหตุ และโมหเหตุ]และเนื่องด้วยจิตที่ก่อให้เกิดปฏิสนธิ [อกุศลจิต ๑๑ (เว้นอุทัจจสัมปยุตตจิต)] และจิตที่ไม่ก่อให้เกิดปฏิสนธิ [อุทัจจสัมปยุตตจิต]

มี ๓ อย่าง โดยประกอบกับเวทนา ๓ และโดยมูล คือ โลภมูลจิต โทสมูลจิต และโมหมูลจิต”

โลภมูลจิต

ตตถ โลภมูล ปน โสมนสสุเบกขาทิจฺฉิปโยคเกทโต อฏฺฐจวิ หิติ. เสยฺยถิทํ. โสมนสฺส สหคํ ทิจฺฉิตฺตสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ, สสงฺขาริกเมกํ, โสมนสฺส สหคํ ทิจฺฉิตฺตวิปฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ, สสงฺขาริกเมกํ, อุเปกขาสหคํ ทิจฺฉิตฺตสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ, สสงฺขาริกเมกํ, อุเปกขาสหคํ ทิจฺฉิตฺตวิปฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ, สสงฺขาริกเมกนฺติ.

“ในบรรดาอกุศลจิตเหล่านั้น โลภมูลจิตมี ๘ ดวง โดยจำแนกตามโสมนัส อุเบกขา ทิจฺฉิตฺต และสังขาร

โลภมูลจิต ๘ ดวงนี้ คือ

- จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ประกอบกับทิจฺฉิตฺต ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง
- จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ประกอบกับทิจฺฉิตฺต มีสังขาร ดวงหนึ่ง
- จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ไม่ประกอบกับทิจฺฉิตฺต ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง
- จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ไม่ประกอบกับทิจฺฉิตฺต มีสังขาร ดวงหนึ่ง
- จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ประกอบกับทิจฺฉิตฺต ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง
- จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ประกอบกับทิจฺฉิตฺต มีสังขาร ดวงหนึ่ง
- จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบกับทิจฺฉิตฺต ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง
- จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบกับทิจฺฉิตฺต มีสังขาร ดวงหนึ่ง ดังนี้แล”

ยทา हि “นตฺถิ กาเมสุ อาทีนโว”ติอาทีนา นเยน มิจฺฉาทิจฺฉิตฺตํ ปุรฺกชตฺวา เกวลํ ฆฏฺฐ-
ตุฏฺฐโจ กาเม วา ปริกฺขชติ, ทิจฺฉิตฺตมฺภคฺลาทีนํ วา สารโต ปจฺเจติ สภาวตฺติเกเนว อนฺนุสสาหิตฺเตน
จิตฺเตน, ตทาสฺส ปจฺมํ อกุสลจิตฺตํ อุปฺปชฺชติ. ยทา ปน มนฺเตน สมฺมูสสาหิตฺเตน, ตทา ทฺวติยํ.

ยथा มิจฉาทิฏฐี อปรุภชตฺวา เกวลํ ภูฏจตุฏฺโฐ เมถุนํ ธมฺมํ วา ปริภุณฺชติ, ปฺรสมฺปตฺตี วา อภิขมฺมายติ, ปฺรสฺส ภณฺฑํ วา หรติ สภาวตฺถิเกเนว อนฺุสฺสาหิตฺเตน จิตฺเตน, ตทา ตตฺติยํ. ยथा มนุสฺเสน สมฺมฺสฺสาหิตฺเตน, ตทา จตฺตถํ อปรุภชตฺติ. ยथा ปน กามานํ วา อสมฺปตฺตี อากมฺม อณฺเณสํ วา โสมนสฺสเหตุํ อภาเวน จตฺตสฺส วิภวฺสฺส โสมนสฺสสรหิตา โหนฺติ, ตทา เสสํ จตฺตาริ อปรุภชตฺตานิ อปรุภชตฺตํ. เอวํ โสมนสฺสปรุภชตฺตํ อปรุภชตฺตํ โลก-
มุลํ เวทิตพฺพํ.

“กล่าวโดยพิสดารว่า เมื่อบุคคลกระทำมิจฉาทิฏฐีให้เกิดก่อนโดยนัยเป็นต้นว่ากามคุณ ไม่มีโทษ ว่าเป็นเรื่องยินดีบริโภคกามอยู่ หรือเชื่อมงคลคือการเห็นเป็นต้นว่าเป็นแก่นสารด้วยจิตที่แก่กล้าโดยสภาวะ ไม่มีใครชักชวน อกุศลจิตดวงที่ ๑ ย่อมเกิดขึ้น

เมื่อบริโภคกามด้วยจิตที่อ่อนกำลัง มีคนอื่นชักชวน อกุศลจิตดวงที่ ๒ ย่อมเกิดขึ้น

เมื่อไม่ทำมิจฉาทิฏฐีให้เกิดก่อน ว่าเป็นเรื่องยินดีอย่างเดียว เสพเมถุน ละโมบสมบัติของ คนอื่น หรือขโมยของคนอื่นด้วยจิตที่แก่กล้าโดยสภาวะ ไม่มีใครชักชวน อกุศลจิตดวงที่ ๓ ย่อมเกิดขึ้น

เมื่อทำด้วยจิตที่อ่อนกำลัง มีคนอื่นชักชวน อกุศลจิตดวงที่ ๔ ย่อมเกิดขึ้น

แต่เมื่อบุคคลปราศจากโสมนัสตามนัยทั้ง ๔ เพราะอาศัยความไม่บริบูรณ์แห่งกาม หรือไม่มีเหตุแห่งโสมนัสอื่น จิต ๔ ดวงที่เหลือย่อมเกิดขึ้นประกอบกับอุเบกขา

โปรดทราบโลกมูลจิต ๘ ดวง โดยจำแนกตามโสมนัส อุเบกขา ทิฏฐิ และสังขาร อย่างนี้”

โทสมูลจิต

โทสมูลํ ปน เอกนตสวตฺถุโกโต เอกวิธํ, อสงฺขารสสงฺขารภวโต ทฺวิธํ โทมนสฺสสคตํ ปฏฺิสมฺปยุตฺตํ อสงฺขารํ, สสงฺขารนฺติ. อสฺส ปน ปาณาติปาตาทิสฺสุ ติกฺขมนทปฺปวตฺตติกาเล อปรุภตฺติ เวทิตพฺพา.

“โทสมูลจิต มี ๑ อย่าง โดยจิตที่มีวัตถุแน่นอน

มี ๒ อย่าง โดยจำแนกเป็นจิตที่ไม่มีสังขารและจิตที่มีสังขาร คือ

จิตที่เกิดร่วมกับโทมนัสเวทนา ประกอบกับปฏิกิริยา ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับโทมนัสเวทนา ประกอบกับปฏิมะ มีสังขาร ดวงหนึ่ง
โปรดทราบความเกิดขึ้นแห่งโทสมูลจิตในเวลาเป็นไปกล้าแข็งและอ่อนกำลัง ใน
อกุศลกรรมบถ ๑๐ มีการฆ่าสัตว์เป็นต้น”

โมหมูลจิต

โมหมูลมปี วิจิกิจฉุทธจโยคโต ทูริย โหติ อุเปกขาสหคต วิจิกิจฉาสมปยุตต์,
อุเปกขาสหคต อุทธจสมปยุตตุนหิ. ตสฺส อสนฺนิฏฺฐานวิกฺเขปกาเลสฺส ปวตฺติ เวทิตพฺพาทิ. เอว
ตาว ทฺวาทสวรี อกุสลจิตฺต เวทิตพฺพ.

“แม้โมหมูลจิตก็มี ๒ ดวง โดยการประกอบกับวิจิกิจฉาและอุทธัจจะ คือ
จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ประกอบกับวิจิกิจฉา ดวงหนึ่ง
จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ประกอบกับอุทธัจจะ ดวงหนึ่ง
พึงทราบความเป็นไปแห่งโมหมูลจิต ในเวลาสงสัยและฟุ้งซ่าน
โปรดทราบอกุศลจิต ๑๒ ดวงอย่างนี้ก่อน”

สพฺพ ปเนตฺ ยถานรูป อปาเยสฺส อุปปตฺติยา, สุกฺตियมฺปิ ทุกฺขวิเสสสฺส อภินิพฺผาทกํ
โหติ.

“อนึ่ง อกุศลจิตทั้งหมดนี้ย่อมก่อให้เกิดการอุปบัติในอบายภูมิ และทำให้เกิดทุกข์ใน
สุคติภูมิอีกด้วย”

คาถาสรุปกุศลจิต

๓๐.	โลภมูลวเสนฺนฺจ	โทสมูลวสา ทฺเว
	โมหมูลวเสน เทว	เอว ทฺวาทสธา สियฺ.

“อกุศลจิตมี ๑๒ ดวง คือ จิต ๘ ดวงโดยความมีโลภะเป็นมูล จิต ๒ ดวงโดยความ
มีโทสะเป็นมูล และจิต ๒ ดวงโดยความมีโมหะเป็นมูล”

๓๑.	ปาปาปาเปสฺวปาเปน	ยํ วุตฺตํ ปาปมานสํ
	ปาปาปาปปปหิเนน	ตํ มยา สมฺมทาหฺมฺ.

“พระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐ ผู้ทรงละบาปและบุญแล้ว ได้ตรัสอภุศลจิตได้ไว้ในบรรดา อภุศลจิตและกุศลจิต ข้าพเจ้ากล่าวถึงอภุศลจิตนั้นแล้ว”

อัพยาगतจิต

อิตรํ ปน อพยาगतมวิปาการหโต เอกวิธํ โหติ, ชาติเภทโต ทูริยํ วิปากจิตตํ กิริย-
จิตตุนติ. ตตถ วิปากจิตตํ ภูมิเภทโต จตุพพิธํ กามาวจรํ รูปาวจรํ อรูปาวจรํ โลกุตตรนติ.

“ส่วนจิตอื่นชื่อว่า อัพยาगतจิต มี ๑ อย่าง โดยความเป็นจิตที่ไม่ควรแก่วิปาก [คือ
ไม่ก่อให้เกิดวิปาก]

มี ๒ อย่าง โดยจำแนกตามชาติ คือ วิปากจิต และกิริยาจิต

วิปากจิตมี ๔ อย่าง โดยจำแนกตามภูมิ คือ กามาวจรวิปากจิต รูปาวจรวิปากจิต
อรูปราวจรวิปากจิต และโลกุตตรวิปากจิต”

วิปากจิต

ตตถ กามาวจรํ ทูริยํ กุสลวิปากํ อกุสลวิปากนติ. กุสลวิปากํ ทูริยํ สเหตุก-
มเหตุกมเจติ.

“ในวิปากจิตเหล่านั้น กามาวจรวิปากจิตมี ๒ อย่าง คือ กุสลวิปากจิต และอกุศล-
วิปากจิต

กุสลวิปากจิตมี ๒ อย่าง คือ สเหตุกวิปากจิต (วิปากจิตที่มีเหตุ) และอเหตุกวิปาก-
จิต (วิปากจิตที่ไม่มีเหตุ)”

กามาวจรวิปากจิต

ตตถ สเหตุกวิปากจิตตํ สกกุสลํ วिय โสมนสสุเปกฺขาฌานปปโยคเภทโต อฏฺฐจวิธํ.
เสยฺยถิทํ. โสมนสฺสสหคตํ ฌานสมฺปยุตฺตํ อสงฺขารํ, สสงฺขารํ, โสมนสฺสสหคตํ ฌานวิปฺปยุตฺตํ
อสงฺขารํ, สสงฺขารํ, อุเปกฺขาสหคตํ ฌานสมฺปยุตฺตํ อสงฺขารํ, สสงฺขารํ, อุเปกฺขาสหคตํ ฌาน-
วิปฺปยุตฺตํ อสงฺขารํ, สสงฺขารนติ อิทํ อฏฺฐจวิธํ สเหตุกวิปากํ นาม.

“ในกุสลวิปากจิตนั้น สเหตุกวิปากจิตมี ๘ ดวง ตามประเภทแห่งโสมนัส อุเบกขา

ปัญญา และสังขาร เหมือนกุศลของตน

สเหตุกวิปากจิต ๘ ดวงนี้ คือ

จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ประกอบกับปัญญา ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ประกอบกับปัญญา มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ไม่ประกอบกับปัญญา ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ไม่ประกอบกับปัญญา มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ประกอบกับปัญญา ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ประกอบกับปัญญา มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบกับปัญญา ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบกับปัญญา มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตทั้ง ๘ ดวงนี้ ชื่อว่า สเหตุกมหาวิปากจิต”

ยถา ปณสฺส กุสลํ ทานาทิวเสน ฉสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺตติ, น อิทํ ตถา. อิทํ हि ปฏฺิ-
สนฺธิภาวคฺคจิตฺตทารมฺมณฺวเสน ปรีตฺตธมฺมปริยาปนฺเนสุเยว ฉสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺตติ. สมฺปยุตฺต-
ธมฺมานญฺจ วิสเส อสตีปิ อาทาสตลาทีสุ มฺขุนิมิตฺตํ วีย นฺริสุสฺสาหํ วิปากํ, มฺขํ วีย สอฺสุสฺสาหํ
กุสฺลนฺติ เวทิตพฺพํ. อิมสํ ปน วิปฺจุจฺจนฺณจฺานํ เวทิตพฺพํ. อิมานิ हि ปฏฺิสนฺธิภาวคฺคจิตฺตทา-
รมฺมณานิ หุตฺวา วิปฺจุจฺนฺติ.

“วิปากจิตนี้ไม่เหมือนกับกุศลของวิปากจิตที่เป็นไปในอารมณ์ ๖ โดยเนื่องด้วยทาน
เป็นต้น หมายความว่า วิปากจิตนี้ย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๖ อันนับเข้าในกามธรรมด้วยอำนาจ
ของปฏิสนธิ ภวังค์ จุตติ และตทารมณฺ และแม้ไม่มีความต่างกันแห่งสัมปยุตตธรรม วิปากจิต
ก็ไม่มี ความชวนชวายเป็นเหมือนเงาหน้าในผิวกระจกเป็นต้น ส่วนกุศลจิตมีความชวนชวายเป็นเหมือน
ใบหน้า

โปรดทราบสถานที่ให้ผลของวิปากจิตเหล่านี้ว่า วิปากจิตเหล่านี้ให้ผลเป็นปฏิสนธิ
ภวังค์ จุตติ และตทารมณฺ”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า ความชวนชวายเป็นกุศล คือ ความสามารถในการก่อให้เกิดวิปากใน
กระแสจิตของผู้ที่ยังละอนุสัยคืออวิชชา ตัณหา และมานะไม่ได้ พร้อมทั้งความเป็นอาเสวนปัจจัย และ

การก่อให้เกิดวิญญัตติรูป]

๓๒.	กามาวจรเทวานํ	มนุสฺसानํ อิเม ปน
	ทุหฤตฺตติเหตุณํ	ภวนฺติ ปภฺวิสฺสนฺธิโย.
๓๓.	ตโต ปวตฺตติยํ หุตฺวา	ภวํศํ ยาวตายุกํ
	พลวารมฺมณเณ หุตฺวา	ตทารมฺมณเมว จ.
๓๔.	ตโต มรณกาลสฺมี	จฺจติ หุตฺวา ปวตฺตเร
	เอวํ จตุสฺส จาเนสฺสุ	วิปจฺจนฺตีสฺติ นิทุทิสเ.

“บัณฑิตพึงแสดงว่า มหาวิปากจิตเหล่านี้เป็นปฏิสนธิของเทวดาชั้นกามาวจรและของมนุษย์ผู้มีเหตุ ๒ [ทวีเหตุกปฏิสนธิ] และเหตุ ๓ [ติเหตุกปฏิสนธิ] ต่อมาเป็นภวังค์ตลอดชีวิต และเป็นตทารมณในอารมณที่ปรากฏชัดมาก ถัดจากนั้น เป็นจุดในเวลาเสียชีวิต”

๓๕.	สญฺญิกุสเลหฺว	มหาปากา สฺมา วินา
	กมฺมทวารมฺจ กมฺมณฺจ	บุญฺณานํ กุริยวตฺตํ.

“มหาวิปากจิตย่อมเหมือนกับกุศลในภูมิของตนนั่นเอง ยกเว้นกรรมทวาร [กามาวจรกุศล]กรรม และบุญกิริยาวัตถุ”

๓๖.	อวิญฺญตฺติชนตฺตา หิ	อวิปากสภาวโต
	อปฺปวตฺตนโต เจวํ	ปากา บุญฺณเห หิ โน สฺมา.

“โดยแท้จริงแล้ว วิปากจิตต่างจากกุศลจิต เพราะไม่ก่อให้เกิดวิญญัตติรูปเป็นสภาวะไม่ให้ผล และไม่เป็น[บุญกิริยาวัตถุ]”

๓๗.	ปริตฺตทารมฺมณตฺตา หิ	เตสเมกนฺตโต ปน
	กรุณามุทิตา เตสฺสุ	น ชายนฺติ กทาจิปี.

“กรุณาและมุทิตาย่อมไม่เกิดขึ้นในวิปากจิตเหล่านั้นแม้ในกาลใดๆ เพราะวิปากจิตมีอารมณเป็นกามธรรมแน่อน [กามาวจรจิต ๕๔ เจตสิก ๕๒ และรูป ๒๘]”

๓๘.	ตถา วิรติโย ติสฺโส	น ปเนเตสฺสุ ชายเร
	ปณฺจ สิกฺขาปทา วุตฺตา	กุสลาติ หิ สตฺถุณา.

“ส่วนอเหตุกวิปากจิต [๘] มีดังต่อไปนี้

จิตที่อาศัยจักขุประสาท เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ไม่มีอโลภเหตุเป็นต้น[ที่เป็นผล
ของกุศลกรรม] ดวงหนึ่ง

เช่นเดียวกันนี้ จิตที่อาศัยโสตประสาท เกิดร่วมกับอุเบกขา ดวงหนึ่ง

จิตที่อาศัยฆานประสาท เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ดวงหนึ่ง

จิตที่อาศัยชีวหาประสาท เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ดวงหนึ่ง

จิตที่อาศัยกายประสาท เกิดร่วมกับสุขเวทนาเวทนา ดวงหนึ่ง

สัมปฏิจจนจิตที่เป็นมโนธาตุอันไม่มีเหตุ เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ดวงหนึ่ง

สันตிரณจิตที่เป็นมโนวิญญาณธาตุอันไม่มีเหตุ เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ดวงหนึ่ง

สันตிரณจิตที่เป็นมโนวิญญาณธาตุอันไม่มีเหตุ เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ดวงหนึ่ง

จิตทั้ง ๘ ดวงนี้ ชื่อว่า อเหตุก[กุศล]วิปากจิต”

อิทํ ปน อฏฺฐจวิธํ นียตวตฺถุคฺโค เอกวิธํ, นียตานิยตารมฺมณโต ทฺวิธํ, ตตฺถ วิญญาณ-
ปญฺจกํ นียตารมฺมณํ, เสสสตฺยํ อนียตารมฺมณํ, สุขโสมนสฺสเปกฺขเวทนาโยคโต ติวิธํ, ตตฺถ สุข-
สหคตํ กายวิญญาณํ, ทฺวิญฺญาณิกํ สนฺตฺรณํ, โสมนสฺสเปกฺขายุตฺตํ, เสสมฺสเปกฺขายุตฺตนฺติ.

“อเหตุกวิปากจิต ๘ ดวงนี้ มี ๑ อย่าง โดยจิตที่มีวัตถุแน่นอน

มี ๒ อย่าง โดยจิตที่มีอารมณ์แน่นอน [รับอารมณ์เดียว] และไม่แน่นอน [รับอารมณ์
๕ และอารมณ์ ๖]

จิตที่มีอารมณ์แน่นอน คือ วิญญาณจิต ๕ [มีจักขุวิญญาณจิตเป็นต้น]

จิตที่มีอารมณ์ไม่แน่นอน คือ จิต ๓ ดวงอื่น [สัมปฏิจจนจิต ๑ สันตிரณจิต ๒]

กามาวจรวิปากจิตมี ๓ อย่าง โดยประกอบกับสุข โสมนัส และอุเบกขา

จิตที่เกิดร่วมกับสุข คือ กายวิญญาณจิต

จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสและอุเบกขา คือ [โสมนัส]สันตிரณจิตที่มีฐาน ๒

จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขา คือ จิตที่เหลือจากนั้น”

ทิจฺจารมฺมณสฺส ตารมฺมณมฺุตารมฺมณทิจฺจสฺส ตารมฺมณทิจฺจสฺส ตารมฺมณทิจฺจสฺส ตารมฺมณ-
วเสน ปญฺจวิธํ, ตตฺถ ทิจฺจารมฺมณํ, จกฺขุวิญญาณํ, สุตารมฺมณํ, โสทวิญญาณํ, มฺุตารมฺมณํ, ฆาน-

ชีวหากายวิญาณตตยํ, ทิฏฐสฺสุมุตารมฺมณํ มโนธาตุสมฺปจฺจนํ, ทิฏฐสฺสุมุตวิญาณตารมฺมณํ
เสสมโนวิญาณธาตุทวยนฺติ.

“กามาวจรวิปากจิตมี ๕ อย่าง โดยจำแนกเป็นทิฏฐารัมมณจิต (จิตที่มีอารมณ์คือ
รูปารมณฺที่พบเห็น) สุตารัมมณจิต (จิตที่มีอารมณ์คือสัทธารมณฺที่ได้ยิน) มุตารัมมณจิต (จิต
ที่มีอารมณ์คือคันธารมณฺ รสารมณฺ โผฏฐัพพารมณฺที่มาถึงปสาทรูป) ทิฏฐสฺสุมุตารัมมณจิต
(จิตที่มีอารมณ์คือรูปารมณฺที่พบเห็น สัทธารมณฺที่ได้ยิน คันธารมณฺ รสารมณฺ โผฏฐัพพารมณฺ
ที่มาถึงปสาทรูป) และทิฏฐสฺสุมุตวิญาณตารัมมณจิต (จิตที่มีอารมณ์คือรูปารมณฺที่พบเห็น
สัทธารมณฺที่ได้ยิน คันธารมณฺ รสารมณฺ โผฏฐัพพารมณฺที่มาถึงปสาทรูป และธรรมารมณฺ
ที่รู้ทางใจ)

ทิฏฐารัมมณจิต คือ จักขุวิญาณ

สุตารัมมณจิต คือ โสตวิญาณ

มุตารัมมณจิต คือ ฆานวิญาณ ชิวหาวิญาณ และกายวิญาณ ๓ ดวง

ทิฏฐสฺสุมุตารัมมณจิต คือ สัมปจฺจนจิตที่เป็นมโนธาตุ

ทิฏฐสฺสุมุตวิญาณตารัมมณจิต คือ มโนวิญาณธาตุ ๒ ที่เหลือ [สันตึรณจิต ๒]”

วตฺถุโต ฉพฺพิธํ. กถํ. จกฺขุวิญาณสฺส จกฺขุเมว วตฺถุ, ตถา โสตฆานชีวหากาย-
วิญาณานํ โสตฆานชีวหากายวตฺถุ, อวเสสตตฺยสฺส หทยวตฺถุเมวาทิ.

“กามาวจรวิปากจิตมี ๖ อย่างโดยวัตถุ คือ

จักขุประสาทเป็นวัตถุของจักขุวิญาณ

เช่นเดียวกันนี้ โสตประสาท ฆานประสาท ชิวหาประสาท และกายประสาทเป็น
วัตถุของโสตวิญาณ ฆานวิญาณ ชิวหาวิญาณ และกายวิญาณ

ส่วนหทัยวัตถุเป็นวัตถุของจิต ๓ ดวงอื่น [สัมปจฺจนจิต ๑ สันตึรณจิต ๒]”

อารมฺมณโต สตฺตวิธํ โหติ. กถํ. รูปารมฺมณเมว จกฺขุวิญาณํ, ตถา สทฺทคนฺธรส-
โผฏฺจพฺพารมฺมณานิ ปฏฺฐาภฺยิยา โสตฆานชีวหากายวิญาณานํ, รูปาทิปณฺจารมฺมณา มโน-
ธาตุ, เสสมโนวิญาณธาตุทวยํ ฉพารมฺมณนฺติ.

“กามาวจรวิปากจิตมี ๗ อย่างโดยอารมณ์ คือ

จักขุวิญญาณมีอารมณ์คือรูปเท่านั้น

เช่นเดียวกันนี้ โสตถิวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ และกายวิญญาณ มีอารมณ์คือเสียง กลิ่น รส สัมผัส [โผฏฐัพพารมณ์อันได้แก่ ปฐวีธาตุ เตโชธาตุ และवाโยธาตุ] ตามลำดับ

มโนธาตุมีอารมณ์ ๕ อันมีรูปเป็นต้น

ส่วนมโนวิญญาณธาตุ ๒ อัน [สันตிரณจิต ๒] มีอารมณ์ ๖”

ต่อ สัพพ ปน อเหตุกวิปากจิตตํ กิจจโต อญฺจวิธํ โหติ. กถํ. ทสฺสนกิจจํ จักขุวิญญาณํ, สวณฺหาณสายนํสุสนสมฺปฏฺิจฺจนฺสนตฺตฺรณตทารมฺมณกิจฺจานิ อวเสสานิ.

“อเหตุกวิปากจิตทั้งหมดนั้นมี ๘ อย่างโดยหน้าที่ คือ

จักขุวิญญาณมีหน้าที่เห็น

จิตที่เหลือมีหน้าที่ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส สัมผัส รับเอา ใต้ส่วน และหวังเอาอารมณ์ของชวนจิตนั้นเป็นอารมณ์ [เสพอารมณ์ต่อจากชวนจิต]”

ตตถ จักขุโต ปวตตํ วิญญาณํ, จักขุมฺหิ สนฺนิสฺสิตํ วิญญาณนฺติ วา จักขุวิญญาณํ, ตถา โสตฺถิวิญญาณาทีนํ. ตตถ จักขุสนฺนิสฺสิตรูปวิฆานนลกฺขณํ จักขุวิญญาณํ, รูปมตฺตารมฺมณ-
รสํ, รูปาภิมุขภาวปจฺจุปฺปฏฺจानํ, รูปารมฺมณาย กิริยามโนธาคฺยา อปคฺมปทฏฺจानํ. ตถา โสต-
ฆานชิวหากายวิญญาณานิ โสตาทีสนฺนิสฺสิตสทฺทาทีวิฆานนลกฺขณานิ, สทฺทาทีมตฺตารมฺมณ-
รสาณิ, สทฺทาทีสุ อภิมุขภาวปจฺจุปฺปฏฺจานานิ, สทฺทาทีอารมฺมณานํ กิริยามโนธาคฺชนํ อปคฺม-
ปทฏฺจานานิ. มโนธาคฺสมฺปฏฺิจฺจนํ จักขุวิญญาณาทีนํ อนนฺตรํ รูปาทีวิฆานนลกฺขณํ, รูปาที-
สมฺปฏฺิจฺจนรสํ, ตถาภาวปจฺจุปฺปฏฺจानํ, จักขุวิญญาณาทีนํ อปคฺมปทฏฺจานํ.

“จักขุวิญญาณ คือ จิตที่เป็นไปทางจักขุประสาท

อีกนัยหนึ่ง จักขุวิญญาณ คือ จิตที่อาศัยจักขุประสาท

โสตถิวิญญาณเป็นต้น ก็เช่นเดียวกัน

จักขุวิญญาณ มีสภาพรู้รูปที่อาศัยจักขุประสาท

มีหน้าที่เห็นรูปเท่านั้น

มีความเป็นเฉพาะหน้าต่อรูปเป็นเครื่องปรากฏ

มีความดับไปแห่งกิริยามโนธาตุ (ปัญจทวาราวัชชนจิต) ที่มีรูปเป็นอารมณ์เป็นเหตุ
ไกล้

เช่นเดียวกันนี้ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ และกายวิญญาณ มี
สภาพรู้เสียงเป็นต้นที่อาศัยโสตประสาทเป็นต้น

มีหน้าที่ได้ยินเสียงเป็นต้นเท่านั้น

มีความเป็นเฉพาะหน้าต่อเสียงเป็นต้นเป็นเครื่องปรากฏ

มีความดับไปแห่งกิริยามโนธาตุที่มีเสียงเป็นต้นเป็นอารมณ์เป็นเหตุไกล้

สัมปฏิจจอนิจที่เป็นมโนธาตุ มีสภาพรู้รูปเป็นต้นในลำดับต่อจากจักขุวิญญาณจิต
เป็นต้น

มีหน้าที่รับอารมณ์ ๕ มีรูปเป็นต้น

มีความเป็นอย่างนั้นเป็นเครื่องปรากฏ [คือ การรับอารมณ์ ๕ มีรูปเป็นต้น]

มีความดับไปแห่งจักขุวิญญาณเป็นต้นเป็นเหตุไกล้”

[คำว่า จักขุวิญญาณ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- จิตที่เป็นไปทางจักขุประสาท = จักขุโต ปวตฺตํ วิญญาณํ จักขุวิญญาณํ (มัชฌะโลปิ-
ตติยาตฺตปฺปรีสสมาส)

- จิตที่อาศัยจักขุประสาท = จักขุมุหิ สนฺนิสฺสิตํ วิญญาณํ จักขุวิญญาณํ (มัชฌะโลปิ-
สัตตมัตตปฺปรีสสมาส)

แม้คำว่า โสตวิญญาณ เป็นต้นก็มีนัยเดียวกันนี้]

เสสา ปน เทว อเหตุกมโนวิญญาณธาตุโย ฉพารมฺมณฺวิชานนลกฺขณา, สนฺตีรณาทิ-
รสา, ตถาภาวปจฺจุปฺปฏฺฐานา, หทยวตฺถุปฏฺฐานาติ เวทิตพฺพา. ตตถ ปจฺมา เอกนตมิฏฺฐา-
รम्मณปวตฺตติสพฺภาวโต โสมนสฺสยุตฺตาว หุตฺวา ปณฺจทฺวาเร สนฺตีรณกิจฺจํ สาธยมานา ปณฺจสุ-
ทฺวาเรสุ จตฺวา วิปฺพจฺจติ. ฉสุ ปน ทฺวาเรสุ พลวารมฺมณฺ ตทารมฺมณํ หุตฺวา วิปฺพจฺจติ. พุติยา
ปน อภิฏฺจมชฺชตฺตารมฺมณฺ ปวตฺตติสพฺภาวโต อุเปกฺขาสหคตา หุตฺวา สนฺตีรณตทารมฺมณปฏฺธิ-
สนฺธิภาวจฺจุตฺวเสน ปวตฺตตนโต ปณฺจสุ จาเนสุ วิปฺพจฺจติ. กถํ. มนุสฺสโลเก ตาว ชฺจุณฺธชฺจุพฺพิริ-
ชจฺชพฺพชฺจุมุตตกปณฺทกอุกาทิพยุณฺชนนปฺปัสกาทีนํ ปฏฺธิสนฺธิคฺคฺคณฺกาลเ ปฏฺธิสนฺธิ หุตฺวา

วิปจจติ. ปฏิสนธิยา วิตติวตตาย ปวตติยํ ยาวตายุํ ภวํ หุตวา วิปจจติ. อิกฺขมชฺชตฺเต
ปญฺจารมฺมณวิธิยา สนฺติริณํ หุตวา, พลวารมฺมณ จทฺวาเร ตทารมฺมณํ หุตวา, มรณกาเล จฺติ
หุตวาติ อิมํ ปน ปญฺจํ จาเนสุ วิปจฺจตีติ. เอวํ ตาว อเหตุกวิปากจิตฺตานิ เวทิตพฺพานิ.

“มโนวิญญูณธาตุที่ไม่มีเหตุ ๒ ดวงอื่น มีสภาพรู้อารมณ์ ๖

มีหน้าที่ได้สวณ[อารมณ์]เป็นต้น

มีความเป็นอย่างนั้นเป็นเครื่องปรากฏ

มีหทัยวัตถุเป็นเหตุใกล้

มโนวิญญูณธาตุจิตดวงแรกประกอบกับโสมนัส เพราะมีอารมณ์เป็น[อติ]อิฏฐารมณ์
แน่นอน ทำกิจสันตริณกิจในทวาร ๕ ย่อมให้ผลในทวาร ๕ ส่วนในทวาร ๖ ย่อมให้ผลเป็น
ตทารมณ์ในอารมณ์ที่ปรากฏชัดมาก [อติมหันตารมณ์ และอติวิญญูตารมณ์]

มโนวิญญูณธาตุจิตดวงที่ ๒ ประกอบกับอุเบกขา เพราะมีอารมณ์เป็นอิฏฐ-
มัชฌัตตารมณ์แน่นอน ย่อมให้ผลในฐานะ ๕ เพราะเป็นไปด้วยอำนาจของปฏิสนธิ ภวํ จฺติ
สันติริณะ และตทารมณ์

ถามว่า : จิตดังกล่าวย่อมให้ผลในฐานะ ๕ อย่างไร

ตอบว่า : ลำดับแรก ในปฏิสนธิกาลย่อมให้ผลปฏิสนธิของหม่อมมนุษย์มีผู้ที่ตาบอด
แต่กำเนิด หนวกแต่กำเนิด ไบ้แต่กำเนิด บ้าแต่กำเนิด บัณเฑาะก์ คนสองเพศ และกระเทย
เป็นต้น ในมนุษย์โลก [และเทวดาชั้นต่ำในจาตุมหาราชิกาภูมิ] เมื่อล่วงเลยปฏิสนธิแล้ว ย่อม
ให้ผลเป็นภวํในปวัตติกาลตลอดชีวิต และย่อมให้ผลในฐานะ ๕ เหล่านี้ คือ เป็นสันติริณะ
ในวิธีที่มีอารมณ์ ๕ [ปัญญาทวารวิถิ] ในอิฏฐมัชฌัตตารมณ์ เป็นตทารมณ์ทางทวาร ๖ ในอารมณ์
ที่ปรากฏชัดมาก และเป็นจฺติในเวลาเสียชีวิต

โปรดทราบอเหตุก[กุศล]วิปากจิตอย่างนี้ก่อน”

๔๓. กามาวจรปญฺญสฺส

วิปากา โหนฺติ โสฬส

ตํ ตีเหตุกปญฺญสฺส

วเสน ปรีทีปเย.

“วิปากจิต ๑๖ ดวงย่อมมีแก่กามาวจรกุศล

บัณฑิตพึงแสดงวิปากจิตนั้นด้วยอำนาจของกุศลที่มีเหตุ ๓”

รูปาวจรวิปากจิต

อิทานิ รูปาวจรวิปากจิตตานิ วุจฺจนฺติ. ตานิ นียตวตฺตฤกฺโกโต เอกวิธานิ, ฌานนฺตโยค-
เภทโต ปญฺจวิธานิ. กถํ. วิตกฺกวิจาร์ปิติสฺสขจิตฺเตกคฺคตาสมฺปยุตฺตํ ปจฺมํ, วิจาร์ปิติสฺสขจิตฺเต-
กคฺคตาสมฺปยุตฺตํ ทฺติยํ, ปิติสฺสขจิตฺเตกคฺคตาสมฺปยุตฺตํ ตตฺติยํ, สฺสขจิตฺเตกคฺคตาสมฺปยุตฺตํ จตุตฺถํ,
อุเปกฺขจิตฺเตกคฺคตาสมฺปยุตฺตํ ปญฺจมนฺติ อิมานิ ปญฺจปิ รูปาวจรวิปากจิตตานิ อุปฺปตฺติยํ
ปฏฺิสนธิภาวํคฺจฺติวเสน ปวตฺตนฺติ.

“บัดนี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวถึงรูปาวจรวิปากจิต

จิตดังกล่าวมี ๑ อย่าง โดยจิตที่มีวัตถุแน่นอน

มี ๕ ดวงโดยประเภทแห่งการประกอบกับองค์ฌาน คือ

วิปากจิตที่เกิดร่วมกับวิตก วิจาร์ ปิติ สุข และเอกัคคตา ดวงที่ ๑

วิปากจิตที่เกิดร่วมกับวิจาร์ ปิติ สุข และเอกัคคตา ดวงที่ ๒

วิปากจิตที่เกิดร่วมกับปิติ สุข และเอกัคคตา ดวงที่ ๓

วิปากจิตที่เกิดร่วมกับสุข และเอกัคคตา ดวงที่ ๔

วิปากจิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขา และเอกัคคตา ดวงที่ ๕

รูปาวจรวิปากจิต ๕ ดวงนี้ย่อมเป็นไปในปฏฺิสนธิกาลด้วยอำนาจของปฏฺิสนธิ ภาวํกั
และจฺติ”

อรูปาวจรวิปากจิต

อิทานิ อรูปาวจรวิปากจิตตานิ วุจฺจนฺติ. ตานิ สกฺกุสลานิ วีย อารมฺมณฺณเภทโต จตุพ-
พิธานิ โหหนฺติ. กถํ. อากาसानญายตนสฺสณฺณาสหคฺตํ, วิญฺญาณญายตนสฺสณฺณาสหคฺตํ, อากิณฺ-
จญญายตนสฺสณฺณาสหคฺตํ, เนวสฺสณฺณานาสญฺญายตนสฺสณฺณาสหคฺตนฺติ อิมานิ จตฺตาริ อรูปาวจร-
วิปาก จิตฺตานิ.

“บัดนี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวถึงอรูปาวจรวิปากจิต

จิตเหล่านั้นมี ๔ ดวงโดยจำแนกตามอารมณ์เหมือนกุศลของตน คือ

วิปากจิตที่ประกอบกับอากาसानญายตนสัญญู ดวงหนึ่ง

วิปากจิตที่ประกอบด้วยวิญญาณัญจายตนสัญญา ดวงหนึ่ง
 วิปากจิตที่ประกอบด้วยอากิญจัญญายตนสัญญา ดวงหนึ่ง
 วิปากจิตที่ประกอบด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนสัญญา ดวงหนึ่ง
 จิต ๔ ดวงนี้ ชื่อว่า อรูปาวจรวิปากจิต”

๔๕. กุสลาอนุคตํ กตวา ภาชิตํ ก็ มหุคตํ
 กามาวจรบุญญํ นาสมานผลํ ยโต.

“ถามว่า : เหตุใดพระผู้มีพระภาคจึงทรงจำแนกหัตถคตวิปากจิตโดยทำให้เหมือนกับหัตถคตกุศลจิต

ตอบว่า : เพราะมหัตถคตกุศลที่มีผลไม่เสมอกับตนเหมือนกามาวจรกุศล หามีไม่”

๔๕. อตฺตโน กุสเลหะ สมานํ สพฺพธา อิทํ
 คชาทีนํ ยถา ฉายา คชาทิสทิสสา ตถา.

“มหัตถคตวิปากจิตนี้เหมือนกับกุศลของตนโดยสิ้นเชิง ประดุจเงาข้างที่เหมือนกับข้างเป็นต้น”

๔๖. กามาวจรบุญญํ นาปราปฺรียเวทนํ
 ฌานา อปรินิหิสฺส สตฺตสฺส ภาวคามิน.

๔๗. กุสลานนฺตรียะว ผลํ อุปฺปชฺชตีติ จ
 ฌาปนตฺถํ ปเนตฺสส กุสลาอนุคตํ กต.

“พระผู้มีพระภาคตรัสรูปรูปาวจรวิปากจิตว่าเหมือนรูปาวจรกุศลจิต เพื่อแสดงข้อความนี้ว่า รูปาวจรวิปากจิตย่อมเกิดขึ้นในลำดับต่อจากรูปาวจรกุศลแก่เหล่าสัตว์ผู้ไม่เสื่อมจากฌานแล้วไปเกิดในรูปภพ[ในภพที่ ๒ เท่านั้น] ไม่เหมือนกามาวจรกุศลที่ให้ผลในภพต่อๆ ไป [จนกว่าจะถึงพระนิพพาน]”

๔๘. ปฏิปฺปทาทุกฺโข เจว หีนาทินนฺจ เกทโต
 ฌานาคมนโต เจตถ เวทิตพฺโพ วิภาวินา.

“บัณฑิตพึงทราบลำดับแห่งปฏิบัติและประเภทของจิตธรรมเป็นต้นในมหัตถคต-

วิปากจิตนี้ โดยมีฉานเป็นเหตุ”

๔๙. อภาโวธิปตีนญจ อยเมว วิเสสโต
 เสสํ สพุพํ จ เสเสน กุสเลน สมํ มตํ.
 เอวํ รูปาวจรรูปาวจรวิปากา เวทิตพฺพา.

“ในรูปาวจรวิปากจิตนี้ไม่มีอธิปตี ๔ นี่คือการต่างจากรูปาวจรกุศล ข้อที่เหลือทั้งหมด พระผู้มีพระภาคตรัสว่าเหมือนรูปาวจรกุศลทั้งหมด
 โปรดทราบรูปาวจรวิปากจิตและอรูปาวจรวิปากจิตอย่างนี้”

โลกุตตรวิปากจิต

อิทานิ โลกุตตรวิปากจิตตานิ โหนติ. ตานิ จตุมคฺคสมฺปยุตฺตจิตฺตผลตฺตา จตุพฺพิธานิ โหนติ. กถํ. โสตาปัตติมคฺคผลจิตฺตํ สกทาคามิมคฺคผลจิตฺตํ อนาคามิมคฺคผลจิตฺตํ อรหตฺตมคฺคผลจิตฺตุนฺติ. เอวํ ปเนตถ เอเกกํ ฉานนฺตโยคเกทโต ปณฺจวิธํ, ปุณฺ มคฺควิธิผลสมฺปาตติวเสน ปวตฺติโต ทูวิธํ. เอวํ โลกุตฺตรกุสลวิปากจิตตานิ เวทิตพฺพานิ.

“บัดนี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวถึงโลกุตตรวิปากจิต
 จิตเหล่านั้นมี ๔ ดวง เพราะเป็นผลของจิตที่ประกอบกับมรรค ๔ คือ
 จิตที่เป็นผลของโสดาปัตติมรรค ดวงหนึ่ง
 จิตที่เป็นผลของสกทาคามิมรรค ดวงหนึ่ง
 จิตที่เป็นผลของอนาคามิมรรค ดวงหนึ่ง
 จิตที่เป็นผลของอรหัตตมรรค ดวงหนึ่ง
 จิตแต่ละดวงในจิตเหล่านี้ มี ๕ อย่าง โดยประเภทแห่งการประกอบกับองค์ฉาน
 มี ๒ อย่าง โดยเป็นไปด้วยอำนาจของมรรควิธีและผลสมภาบัติ
 โปรดทราบวิปากจิตของโลกุตตรกุศลอย่างนี้”

๕๐. สุญฺญตํ อนิมิตฺตุนฺติ ตถาปณฺหิตุนฺติปิ
 เอตานิ ตีณิ นามานิ มคฺคสุสฺสานนฺตเร ผเล.

“ข้อ ๓ อย่างคือ สุญญตะ อนิมิตตะ และอัปปณฺหิตะ ย่อมมีในผลจิตต่อจากมรรค

จิต”

๕๑. ลพฺภณฺติ ปรภาคสฺมี วพฺยชนผลสฺส น
 วิปสฺสนาวเสเนว ตานิ นามานิ ลพฺภเร.

“ชื่อเหล่านี้ย่อมไม่ปรากฏในผลสมบัติที่เสวยในกาลภายหลัง ชื่อดังกล่าวย่อมปรากฏโดยล้อยตามวิปัสสนา [คือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา]”

[ผลจิตที่เกิดขึ้นต่อจากมรรคจิตในมรรควิธี ย่อมได้รับชื่อตามมรรค เช่น ถ้ามรรคจิตเป็นสุญญตวิโมกข์ ผลจิตก็ได้ชื่อว่า สุญญตวิโมกข์ แต่ในขณะที่เข้าผลสมบัติ ผลจิตย่อมได้รับชื่อตามอารมณฺ์ เช่น แม้ผลจิตที่ชื่อว่า สุญญตวิโมกข์ จะปรากฏในขณะที่บรรลุมรรค ถ้าพระอริยบุคคลเข้าผลสมบัติโดยเพ่งทุกขลักษณะเป็นอารมณฺ์ ผลจิตย่อมได้ชื่อว่า อัปฺปนฺนิตวิโมกข์ ดังนี้ เป็นต้น]

๕๒. โหนฺติ สาทิปตฺตีเนว โลกุตฺตรผลานิ ตู
 วิปาเกธิปตฺตี นตฺถิ จเปตฺวา ตู อนาสเว.

“โลกุตตรวิปากจิตมีอธิปัตติ ๔ เกิดพร้อมด้วยโดยแท้
เมื่อเว้นโลกุตตรวิปากจิตแล้ว อธิปัตติย่อมไม่มีใน[โลกิย]วิปากจิต”

๕๓. อตฺตโน มคฺคภาเวน มคฺโค “มคฺโค”ติ วุจฺจติ
 ผลํ มคฺคมุปาทาย มคฺโค นามาติ วุจฺจติ.

“มรรคจิตได้ชื่อว่า มรรค เพราะเป็นสภาพรู้แจ้งอริยสัจ ๔ ของตน
ผลจิตก็ได้ชื่อว่า มรรค เพราะอาศัยมรรค [ในพระบาลีว่า มคฺคํ มคฺคปริยาปนฺนํ]”

เอวํ โลกุตฺตรวิปากา เวทิตพฺพา.

“โปรดทราบโลกุตตรวิปากจิตอย่างนี้”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า ในพระบาลีธรรมสังคณี (หน้า ๘๕-๘๘) กล่าวถึงอริยมรรคมืองค์ ๘ อันมีสัมมาทิฐิเป็นต้นว่า มคฺคํ มคฺคปริยาปนฺนํ (อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเข้าในมรรค) คำว่า มรรค ในที่นี้หมายถึง มรรคจิต โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า จตฺตสจฺจํ มคฺคตฺติติ มคฺโค (มรรค คือ สภาพรู้แจ้งอริยสัจ ๔)

ตานิ กุสลวิปากาเหตุกจิตตานิ กุสลกมมปจฺยานิ, อิมานิ อกุสลกมมปจฺยานิ. อยมิเมสํ
เตสญฺจ วิเสโส.

“เมื่อกรรมถูกสังขมไว้โดยอกุสลจิต ๑๑ ดวง [เว้นอุทัจจสัมปยุตตจิต] มโนวิญญาณ-
ธาตุที่ไม่มีเหตุเกิดร่วมกับอุเบกขา [อุเบกขาสันตிரณจิต] ย่อมรับเอาอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง
ในกรรม กรรมนิमित หรือคตินิमित ให้ผลเป็นปฏิสนธิในอบายภูมิ ๔ เมื่อปฏิสนธิจิตดับไปแล้ว
ย่อมเป็นภวังค์ตลอดชีวิตตั้งแต่จิตดวงที่ ๒ [ต่อจากปฏิสนธิ] เป็นสันตிரณะในปัญจวิญญาณวิถี
ที่มีอารมณ์เป็นอนิภูมัมชฌัตตารมณํ เป็นตทารมณํทางทวาร ๖ ในอารมณ์ที่ปรากฏชัดมาก
และเป็นจตุตถิในมรณกาล จิตดังกล่าวย่อมให้ผลในฐานะ ๕ อย่างนี้

อเหตุกกุสลวิปากจิตมีกุศลกรรมเป็นปัจจัยอย่างเดียว อกุสลวิปากจิตมีอกุศลกรรม
เป็นปัจจัย ข้อนี้เป็นความต่างกันของจิตเหล่านั้น”

๕๔. อนิภูมฺมานิภูมฺมชฌตฺต- โคจเร วตฺตเร อิเม
สุขาทิตฺตยยุตฺตา เต ทุกฺขุเปกฺขายุตฺตา อิเม.

“อกุสลวิปากจิตย่อมเป็นไปในอารมณ์ที่เป็น[อติ]อนิภูมฺ (ไม่ดียิ่ง) และอนิภูมัมชฌัตตะ
(ไม่ดีธรรมดา)

อเหตุกกุสลวิปากจิตประกอบด้วยโสมนัสหรืออุเบกขา
อกุสลวิปากจิตประกอบด้วยทุกข์หรืออุเบกขา”

เอวํ กามาวจรกุสลวิปากสเหตุกมฺภูจฺวิธํ, อเหตุกมฺภูจฺวิธํ, ฌานํคโยคเภทโต รูปา-
วจรวิปากํ ปญฺจวิธํ, อารมฺมณเภทโต อรูปาวจรวิปากํ จตุพฺพิธํ, มคฺคสมฺปยุตฺตจิตฺตผลเภทโต
โลกุตฺตรวิปากํ จตุพฺพิธํ, จกฺขุวิมฺภวณาทิเภทโต อกุสลวิปากํ สตฺตวิธนฺติ ฉตฺตีสวิธํ วิปากจิตฺตํ
เวทิตพฺพํ.

“โดยประการดังนี้ โปรดทราบวิปากจิต ๓๖ ดวง คือ สเหตุกกามาวจรวิปากจิต ๘
ดวง, อเหตุกกุสลวิปากจิต ๘ ดวง, รูปาวจรวิปากจิต ๕ ดวง โดยประเภทแห่งการประกอบ
กับองค์ฌาน, อรูปาวจรวิปากจิต ๔ ดวง โดยจำแนกตามอารมณ์, โลกุตตรวิปากจิต ๔ ดวง
โดยจำแนกตามผลของจิตที่ประกอบด้วยมรรค และอกุสลวิปากจิต ๗ ดวง โดยจำแนกตาม
กัมมจักขุวิญญาณเป็นต้น”

คาถาสรูปวิปากจิต

๕๕. เอวံ ฉตฺตีสฺสา ปากํ ปากสาสนนฺชฺชิตโต
สฺวิปากาวิปาเกสฺสุ กุสโล สุกฺโตพฺรวิ.

“พระสุคตผู้ฉลาดในจิตที่มีวิปาก[กุศลจิต อกุศลจิต] และในจิตที่ไม่มีวิปาก [วิปากจิต และกิริยาจิต] ผู้อันพระชีณาสพที่ปฏิบัติตามคำสอนบูชาแล้ว ตรัสวิปากจิต ๓๖ ดังต่อไปนี้”

กิริยาจิต

กิริยาพฺยาคตจิตฺตํ ปน อวิปากโต เอกวิธํ, ปริตฺตมหคฺคตโต ทฺวิธํ, กามาวจรรูปาวจรรูปาวจรรณฺณมิกฺขาโต ตฺริวิธํ.

“ส่วนอัพฺยาคตจิตที่เป็นกิริยา มี ๑ อย่าง คือ จิตที่ไม่มีวิปาก

มี ๒ อย่าง คือ กามาวจรกิริยาจิต และมหคฺคตกิริยาจิต

มี ๓ อย่าง โดยจำแนกตามภูมิ คือ กามาวจรกิริยาจิต รูปาวจรกิริยาจิต และอรูปรวจรกิริยาจิต”

กามาวจรกิริยาจิต

ตตฺถ กามาวจโร ทฺวิธํ สเหตุกมเหตุกนฺติ. ตตฺถ สเหตุกํ เอกวิธํ อรหโต เอว อูปปชฺชนโต. โสมนสฺสเปกฺขาฅาณนฺนปโยคณฺณโต กามาวจรรกุสลํ วีย อญฺญจวิธํ โหติ. เสยฺยถิทํ. โสมนสฺสสหคฺตํ ฅาณนฺนสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ, สสงฺขาริกํ, โสมนสฺสสหคฺตํ ฅาณนฺนวิปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ, สสงฺขาริกํ, อูปฺเปกฺขาสหคฺตํ ฅาณนฺนสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ, สสงฺขาริกํ, อูปฺเปกฺขาสหคฺตํ ฅาณนฺนวิปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ, สสงฺขาริกนฺติ อิมานิ อญฺญสฺส สเหตุกกิริยจิตฺตานิ. เอตานิ ปน ยถา-นุรูปํ ทานาทิวเสน ชีณาสวานํเยว ปวตฺตนฺติ. เอวํ สเหตุกกิริยจิตฺตานิ เวทิตพฺพานิ.

“ในบรรดากิริยาจิตเหล่านั้น กามาวจรกิริยาจิตมี ๒ อย่าง คือ สเหตุกกิริยาจิต และอเหตุกกิริยาจิต

สเหตุกกิริยาจิตมี ๑ อย่าง เพราะเกิดแก่พระอรหันต์เท่านั้น

มี ๘ อย่าง โดยจำแนกตามโสมนัส อูปฺเปกฺขา ปัญญา และสังขาร เหมือนกามาวจร-

กุศลจิต

สเหตุกิริยาจิต ๘ ดวงนี้ คือ

จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ประกอบกับปัญญา ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ประกอบกับปัญญา มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ไม่ประกอบกับปัญญา ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ไม่ประกอบกับปัญญา มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ประกอบกับปัญญา ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ประกอบกับปัญญา มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบกับปัญญา ไม่มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตที่เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนา ไม่ประกอบกับปัญญา มีสังขาร ดวงหนึ่ง

จิตทั้ง ๘ ดวงนี้ ชื่อว่า สเหตุกิริยาจิต

จิตเหล่านี้ย่อมเกิดขึ้นแก่พระชินาสพท้านั้นโดยเนื่องด้วยทานเป็นต้น ตามสมควร
โปรดทราบสเหตุกิริยาจิตอย่างนี้”

อเหตุกิริยาจิตต์ ปณ ติวัง กิริยาเหตุกมโนธาดุอุปกษาสหคตาวชชนจิตต์, กิริยา-
เหตุกมโนวิญญานธาดุโสมนัสสสคตํ หลิตูปปาทจิตต์, กิริยาเหตุกมโนวิญญานธาดุอุปกษา-
สคตํ ไวกุจพพณจิตตุนติ.

“อเหตุกิริยาจิต มี ๓ ดวง คือ

จิตที่พิจารณาอารมณ์[ทางปัญจทวาร] อันเป็นกิริยาอเหตุกมโนธาดุ เกิดร่วมกับ
อุเบกขาเวทนา ดวงหนึ่ง

จิตที่ทำให้เกิดการยึด อันเป็นกิริยาอเหตุกมโนวิญญานธาดุ เกิดร่วมกับโสมนัส-
เวทนา ดวงหนึ่ง

จิตที่พิจารณาอารมณ์[ทางมโนทวาร] อันเป็นกิริยาอเหตุกมโนวิญญานธาดุ เกิดร่วม
กับอุเบกขาเวทนา ดวงหนึ่ง”

ตตถ กิริยาเหตุกมโนธาดุ อุปกษาสหคตา หทยวตถุํ นิสสาย จกขุทวารเอ อิกฺขจอิฏฺฐจ-
มชฺชตตอณฺนิฏฺฐจอนิฏฺฐจมชฺชตเตสสุ รูปารมมณฺเณสุ เยเน เกณจิ ปสาเท ฌณฺณิเต ตํ ตํ อารมมณฺ

อารมณ์ที่วิญญานธาตุนี้รับเอาแล้ว วิญญานธาตุนี้มีสภาพคล้ายกับพระสัพพัญญุตญาณ เพราะรับเอาอารมณ์ทั้งหมดได้

จิตที่กล่าวมาแล้วนี้ คืออเหตุกิริยาจิต ๓”

[อสาธารณญาณ คือ ญาณที่เกิดแก่พระพุทธเจ้าเท่านั้น ไม่ทั่วไปแก่พระปัจเจกพุทธเจ้าและพระสาวก มี ๖ อย่างคือ

๑. มหากรุณาสมาปัตติญาณ ญาณที่ถึงพร้อมด้วยพระมหากรุณา
๒. ยมกปาฏิหาริยญาณ ญาณรู้เห็นยมกปาฏิหารย์
๓. อาสยานุสยญาณ ญาณรู้เห็นความคุ้นเคยของจิตและอนุสัยกิเลส
๔. อินทริยปโรปริยัตติญาณ ญาณรู้เห็นความยิ่งและหย่อนของอินทริย์
๕. สัพพัญญุตญาณ ญาณรู้เห็นญะยธรรมทั้งปวง
๖. อนาวรณญาณ ญาณที่ปราศจากเครื่องขัดขวางในการรู้เห็นธรรมทั้งปวง]

อิธ จตฺวา หสนจิตฺตานิ ปริคฺคณฺหิตพฺพานิ. เตรส หสนจิตฺตานิ. กุสลโต จตฺตฺหิ โสมนสฺสสหคเตหิ, อกุสลโต จตฺตฺหิตี อิเมหิ อฏฺฐจฺหิ จิตฺเตหิ ปุณฺณชฺชนา หสนฺติ. เสชา ปน กุสลโต จตฺตฺหิ, อกุสลโต ทฺวี่หิ ทิฏฺฐจิตฺตวิปฺยุตฺตโสมนสฺสสหคเตหิตี ฉนฺติ หสนฺติ. ขีณาสฺวา กิริยาโต ปณฺณจฺหิ โสมนสฺสสหคเตหิ หสนฺติตี.

“เมื่อดำรงอยู่ในที่นี้ [ซึ่งกล่าวถึงหสิตุปปาตจิต] พึงกำหนดหสิตุปปาตจิต

จิตที่ยังการยัมให้เกิดขึ้นมี ๑๓ ดวง กล่าวคือ ปุณฺณชฺชย้อมยัมด้วยจิต ๘ ดวงเหล่านี้ คือ จิตที่เกิดร่วมกับโสมนัส ๔ ดวงฝ่ายกุศล [มหากุศลโสมนัส ๔] และจิตที่เกิดร่วมกับโสมนัส ๔ ดวงฝ่ายอกุศล [โลภมูลโสมนัส ๔]

พระเสกษะย้อมยัมด้วยจิต ๖ ดวง คือ จิต ๔ ดวงฝ่ายกุศล [มหากุศลโสมนัส ๔] และจิต ๒ ดวงฝ่ายอกุศลที่ไม่ประกอบกับทิฏฐิ เกิดร่วมกับโสมนัส [ทิฏฐิจิตตวิปยุตตโสมนัส ๒]

ส่วนพระขีณาสพย้อมยัมด้วยจิตที่เกิดร่วมกับโสมนัส ๕ ดวงฝ่ายกิริยา [มหากิริยา-โสมนัส ๔ หสิตุปปาตจิต ๑]”

๕๖. โสมนสฺสยฺตานฏฺฐจ	กุสลากุสลาณี จ
กิริยาโต ปน ปณฺณจเว	หาสจิตฺตานิ เตรส.

“จิตที่ยังการยัมให้เกิดขึ้นมี ๑๓ ดวง คือ กุศลจิตและอกุศลจิตที่เกิดร่วมกับโสมนัส ๘ ดวง และกิริยาจิตที่เกิดร่วมกับโสมนัส ๕ [กามาวจรกิริยาโสมนัส ๕]”

๕๗. ปุณฺณชฺชา หสนเตตฺถ จิตฺเตหิ ปน อฏฺฐหิ
 จหิ เสชา อเสชา จ หสนฺติ ปน ปณฺจหิ.

“ในบรรดาจิตเหล่านี้ ปุณฺณชฺชยัมด้วยจิต ๘ ดวง
 พระเสกขบุคคลยัมด้วยจิต ๖ ดวง
 พระอเสกขบุคคลยัมด้วยจิต ๕ ดวง”

รูปาวจรกิริยาจิต

อิทานิ รูปาวจรกิริยจิตฺตานิ โหนฺติ. วิตถุภวฺจิราปิติสุขจิตฺเตกคฺคตาสมฺปยุตฺตํ ปจฺมํ, วิจาราปิติสุขจิตฺเตกคฺคตาสมฺปยุตฺตํ ทุตฺติยํ, ปิติสุขจิตฺเตกคฺคตาสมฺปยุตฺตํ ตตฺติยํ, สุขจิตฺเตกคฺคตาสมฺปยุตฺตํ จตฺตถํ, อุเปกฺขาจิตฺเตกคฺคตาสมฺปยุตฺตํ ปณฺจมนฺติ อิมานิ ปณฺจ รูปาวจรกิริยจิตฺตานิ.

“บัดนี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวถึงรูปาวจรกิริยาจิต
 กิริยาจิตดวงที่ ๑ ที่เกิดร่วมกับวิตก วิจาเร ปิตี สุข และเอกัคคตา ดวงหนึ่ง
 กิริยาจิตดวงที่ ๒ ที่เกิดร่วมกับวิจาเร ปิตี สุข และเอกัคคตา ดวงหนึ่ง
 กิริยาจิตดวงที่ ๓ ที่เกิดร่วมกับปิตี สุข และเอกัคคตา ดวงหนึ่ง
 กิริยาจิตดวงที่ ๔ ที่เกิดร่วมกับสุข และเอกัคคตา ดวงหนึ่ง
 กิริยาจิตดวงที่ ๕ ที่เกิดร่วมกับอุเบกขา และเอกัคคตา ดวงหนึ่ง
 จิต ๕ ดวงนี้ ชื่อว่า รูปาวจรกิริยาจิต”

อรูปาวจรกิริยาจิต

อิทานิ อรูปาวจรกิริยจิตฺตานิ วุจฺจนฺติ. อาภาสานณฺญายตนสมฺมฉาสหคฺตํ, วิมฺ-
 ฌาณณฺญายตนสมฺมฉาสหคฺตํ, อาภิณฺจณฺญายตนสมฺมฉาสหคฺตํ, เนวสมฺมฉานาสนณฺญายตนสมฺมฉา-
 สหคตฺตนิ อิมานิ จตฺตาริ อรูปาวจรกิริยจิตฺตานิ. อิมานิ ปน รูปารูปกิริยจิตฺตานิ สกสกกฺกมิ-
 กุสลสทฺธานิ. เกวลํ ปเนตานิ กิริยจิตฺตานิ ชีณาสวานํเยว อุปฺปชฺชนฺติ. กุสลานิ ปน เสชฺชปุณฺ-

ชนาน์ อิมานิ จ ชีณาสวาน์ ภาวนาการวสปปวตฺตานิ, ตานิ ปน เสขปฺปุชฺชนาน์ ภาวนา-
ปญฺญวสปปวตฺตานีติ อยเมว อิมสฺ เตสฺมจ วิเสโส.

“บัดนี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวถึงอรูปาวจรกิริยาจิต

กิริยาจิตที่ประกอบด้วยอากาศาณญายตนสังขญา ดวงหนึ่ง

กิริยาจิตที่ประกอบด้วยวิญญาณัญญายตนสังขญา ดวงหนึ่ง

กิริยาจิตที่ประกอบด้วยอากิญญัญญายตนสังขญา ดวงหนึ่ง

กิริยาจิตที่ประกอบด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนสังขญา ดวงหนึ่ง

จิต ๔ ดวงนี้ ชื่อว่า อรูปาวจรกิริยาจิต

รูปาวจรกิริยาจิตและอรูปาวจรกิริยาจิตเหล่านี้ย่อมเกิดขึ้นเหมือนกับกุศลจิตในภูมิ
ของตนๆ โดยแท้ แต่กิริยาจิตเหล่านี้ล้วนเกิดขึ้นแก่พระชีณาสพเท่านั้น ส่วนกุศลจิตย่อมเกิด
ขึ้นแก่พระเสกขะและปฺปุชน กิริยาจิตเหล่านี้ย่อมเกิดขึ้นจากการอบรมจิตของพระชีณาสพ ส่วน
กุศลจิตดังกล่าวย่อมเกิดขึ้นจากการภาวนากุศลของพระเสกขะและปฺปุชน ข้อนี้เป็นความ
ต่างกันของกิริยาจิตกับกุศลจิตข้างต้น”

๕๘. ยา ปุชฺชนกาลสฺมี

อภินิพฺพตฺติตา ปน

รูปารูปสมาปตฺติ

สา ชีณาสวภิกฺขุโน.

๕๙. ยาว ชีณาสโว ภิกฺขุ

น สมาปชฺชเตว น

ดาว ตา กุสลา เอว

สมาปนฺนา สเจ กุริยา.

“รูปฌานสมาบัติและอรูปฌานสมาบัติเหล่านี้ได้อันพระชีณาสพยังให้เกิดขึ้นแล้วเมื่อ
เป็นปฺปุชน สมาบัติเหล่านั้นยังเป็นกุศลตราบเท่าที่พระชีณาสพยังไม่เข้าสมาบัติ ถ้าท่านเข้า
แล้วก็ป็นกิริยา”

เอว โสมนสฺสาทิเภทโต กามาวจรสเหตุกิริยจิตฺตมญฺจวิธํ, มโนธาคฺคณโนวิญญาณ-
ธาคฺคณเภทโต อเหตุกํ ติวริธํ, ฌานนฺคโยคเภทโต รูปาวจรํ ปญฺจวิธํ, อารมฺมณเภทโต อรูปา-
วจรํ จตฺตพฺพิธํ. เอว ภูมिवเสน วิสตีวิธํ กิริยจิตฺตํ เวทิตพฺพนฺติ.

“สเหตุกกามาวจรกิริยาจิตมี ๘ ดวง โดยจำแนกตามโสมนัสสเวทนา เป็นต้น

อเหตุกิริยาจิตมี ๓ ดวง โดยจำแนกเป็นมโนธาตุ ๑ มโนวิญญาณธาตุ ๒
 รูปาวจรกิริยาจิตมี ๕ ดวง โดยประเภทแห่งการประกอบกับองค์ฌาน
 อรูปาวจรกิริยาจิตมี ๔ ดวง โดยจำแนกตามอารมณ์อย่างนี้
 โดยประการดังนี้ โปรดทราบกิริยาจิต ๒๐ ดวง โดยเนื่องด้วยภูมิ”

คาถาสรูปกิริยาจิต

๖๐. เอกาทสวิธ กามะ รุเป ปญจ อรูปัสสุ
 จตตารีติ จ สัพพานิ กิริยจิตตานิ วิสตี.

“กิริยาจิตทั้งหมดมี ๒๐ ดวง คือ กิริยาจิตในกามภูมิ ๑๑ ดวง ในรูปภูมิมี ๕ ดวง
 ส่วนในอรูปภูมิมี ๔ ดวง”

เหตุที่ไม่มีโลกุตตรกิริยาจิต

๖๑. โลกุตตรกิริยจิตต์ ปน กสฺมา น วิชฺชติ
 เอกจิตตกุชฌนตฺตา हि มคฺคสฺสาติ น วิชฺชติ.

“ถามว่า : เหตุใดโลกุตตรกิริยาจิตจึงไม่มี

ตอบว่า : เพราะมรรคจิตมีขณะจิตเดียว จึงไม่มีโลกุตตรกิริยาจิต”

คำสรูปกิริยาจิตและจิตที่มีใช้กิริยาจิต

๖๒. กิริยากริยาปตฺติวิภาคเทสโก
 กริยากริยํ จิตฺตมโวจ ยํ ชิโน
 หิตาหิตานํ สกริยากริยารโต
 กริยากริยํ ตนตุ มยา สมีริตฺ.

“พระชินเจ้าผู้ทรงแสดงจำแนกอาบัติที่เป็นกิริยาและอกิริยา ทรงรู้ نرمย์ในการ
 บำเพ็ญประโยชน์และไม่ทำสิ่งที่มิใช่ประโยชน์ ได้ตรัสกิริยาจิตและจิตที่มีใช้กิริยาจิตไว้ ข้าพเจ้า
 ได้กล่าวกิริยาจิตและจิตที่มีใช้กิริยาจิตนั้นด้วยดีแล้ว”

อาบัติที่เป็นอกิริยา คือ อาบัติที่ล่วงละเมิดด้วยการไม่กระทำการที่ควรกระทำทางกายหรือวาจา เช่น การไม่อุปัฏฐากพระอุปัชฌาจารย์ เป็นต้น]

“ด้วยถ้อยคำดังนี้ ข้าพเจ้าได้แสดงจิตที่ตั้งไว้ก่อนด้วยประเพณี[ที่กล่าวไว้] ๘๘ ดวง
คือ กุศลจิต ๒๑ ดวง อกุศลจิต ๑๒ ดวง วิปากจิต ๓๖ ดวง และกิริยาจิต ๒๐ ดวง”

๖๓. เอกวีสติ ปุณฺณานิ ทฺวาทสากุสลานิ จ
 ฉตฺตีสฺสเว วิปាកานิ กรียจิตตานิ วีสติ.

๖๔. เอกุณนวุติ สัพเพ จิตตูปปาทา มหสิณา
อภฺจ โลกตตเร กตวา นิททิฏฺฐา หิ สมาสโต.ห

คำลงท้ายปริจเฉท

๖๕. ปิฎกเก อภิธมฺมสมึ เย ภิกขุ ปาฏวตฺติโน
เตหายํ อุกคฺเขตฺตโพ จินเตตฺตโพ ปุนปฺปนั

“ภิกษุเหล่าใดปรารถนาความฉลาดรอบรู้ในพระอภิธรรม ภิกษุเหล่านั้นพึงศึกษา

“ใคร่ครวญคัมภีร์นี้เป็นนิตย”

๖๖. อภิธัมมวาทาเรน อภิธัมมมโหทธิ
 เย ตรณฺติ อิมํ โลกํ ปรมฺยเจว ตรณฺติ เตตฺติ.

“ภิกษุเหล่าใดข้ามสาครคือพระอภิธรรมด้วยคัมภีร์อภิธัมมวาทาร ภิกษุเหล่านั้นย่อมข้ามโลกนี้และโลกหน้าได้โดยแท้”

อติ อภิธมฺมาวตาร จิตฺตนิทฺเทโส นาม
ปจฺจิม ปรีจเฉโท.

จบ ประจําเรื่องที่ ๑ ชื่อว่า จิตตนิเทศ ในคัมภีร์อภิมมาวตาร
โดยประการฉะนี้



ปริจเฉทที่ ๒

เจตสิกนิเทศ

(คำอธิบายเจตสิก)

คำปฐกฐา

๖๗. จิตฺตานนฺตรมฺหุทฺธิจฺจา เย จ เจตสิกกา มยา
เตสํ ทานิ กริสฺสามิ วิภาชนมิโต ปรี.

“อนึ่ง เจตสิกเหล่าใด ข้าพเจ้าได้แสดงแล้วโดยสังเขปในลำดับต่อจากจิต ต่อแต่นี้
ไปข้าพเจ้าจักกระทำการจำแนกเจตสิกเหล่านั้น ณ บัดนี้”

ความหมายของเจตสิก

ตตถ จิตฺตสมฺปยุตฺตา จิตฺเต ภวา วา เจตสิกกา.

“ในพากย์นั้น เจตสิก คือ สภาวะประกอบกับจิต

อีกนัยหนึ่ง เจตสิก คือ สภาวะเกิดในจิต”

[คำว่า เจตสิก มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะประกอบกับจิต = จิตฺเตน ยุตฺตา เจตสิกกา (เจต ศัพท์ + อิก ปัจจัยในยุตตัตถิต)
- สภาวะเกิดในจิต = จิตฺเต ภวา เจตสิกกา (เจต ศัพท์ + อิก ปัจจัยในภวตัตถิต)]

ประเภทของเจตสิก

เตปิ จิตฺตํ วิย สารมฺมณโต เอกวิธา, สวิปากาวิปากโต ทูวิธา, กุสลากุสลาพฺยาท-
เภทโต ติวิธา, กามาวจราทิกเภทโต จตุพฺพิธา.

“แม้เจตสิกเหล่านั้นก็มี ๑ อย่าง โดยมีอารมณ์เหมือนจิต

มี ๒ อย่าง โดยจำแนกเป็นเจตสิกที่มีวิบากและเจตสิกที่ไม่มีวิบาก

มี ๓ อย่าง โดยจำแนกเป็นกุศล อกุศล และอัปายากฤต

มี ๔ อย่าง โดยจำแนกตามกามาวจรภูมิเป็นต้น”

เจตสิกที่ประกอบในกามาวจรจิต

ตถก กามาวจรจิตตสมปยุตฺตา กามาวจรา. เตสุ กามาวจรปจฺจมหากุสลจิตตสม-
ปยุตฺตา ตาว นียตา สรุเพน อาคตา เอกนตีส ฐมา โหนติ. เสยฺยถิ. ผลโส เวทนา สณฺญา
เจตนา วิตกฺโก วิจาโร ปีติ จิตฺเตกคฺคตา สทฺธา สติ วิริยํ ปญฺญา ชีวิตินทริยํ อโลโก อโทโส หิริ
โอตตปฺปํ กายปฺปสฺสทฺธิ จิตฺตปฺปสฺสทฺธิ กายลหฺตา จิตฺตลหฺตา กายมฺฤตา จิตฺตมฺฤตา กาย-
กมฺมณฺณตา จิตฺตกมฺมณฺณตา กายปาคุณฺณตา จิตฺตปาคุณฺณตา กายชุกฺตา จิตฺตชุกฺตาติ.
ปฺน นนฺโท อธิโมกฺโข ตตรมฺชฌตฺตตา มนสิกาโร จาติ จตฺตาโร นียตเยวาทนกา โหนติ. อิเมหิ
จตุหิ เตตฺตีส โหนติ. ปฺน กรุณา มฺฤตา กายหฺจุจฺริตฺตวิริติ วิหฺจุจฺริตฺตวิริติ มิจฺฉาชีววิริติ เจติ อิเม
ปญฺจ อนียตา. อิเม ปน กทาจิ อุปฺปชฺชนฺติ.

“ในบรรดาเจตสิกเหล่านั้น กามาวจรเจตสิก คือ เจตสิกที่ประกอบในกามาวจรจิต
ลำดับแรก เจตสิกที่ประกอบในกามาวจรมหากุศลจิตดวงที่ ๑ มี ๒๙ ดวงแน่นอน
ตรัสไว้โดยระบุชื่อ

เจตสิกเหล่านี้ คือ ผัสสะ (การกระทบ) เวทนา (ความรู้สึก) สัญญา (ความจำ)
เจตนา (ความตั้งใจ) วิตก (ความตริ่ก) วิจาร (ความตรอง) ปีติ (ความอิ่มใจ) จิตฺเตกคฺคตา
(ความมีอารมณ์เดียวของจิต) ศรัทธา (ความเชื่อ) สติ (ความระลึกได้) วิริยะ (ความเพียร)
ปัญญา (ความฉลาดรอบรู้) ชีวิตินทริย (สภาพสืบต่อชีวิต) อโลกะ (ความไม่โลภ) อโทสะ
(ความไม่โกรธ) หิริ (ความละอายต่อบาป) โอตตปฺปะ (ความเกรงกลัวต่อผลของบาป) กาย-
ปัสสทฺธิ (ความสงบแห่งกองเจตสิก) จิตตปัสสทฺธิ (ความสงบแห่งจิต) กายลหฺตา (ความเบา
แห่งกองเจตสิก) จิตตลหฺตา (ความเบาแห่งจิต) กายมฺฤตา (ความอ่อนแห่งกองเจตสิก)
จิตตมฺฤตา (ความอ่อนแห่งจิต) กายกัมมณฺณตา (ความเหมาะสมในกิริยาแห่งกองเจตสิก)
จิตตกัมมณฺณตา (ความเหมาะสมในกิริยาแห่งจิต) กายปาคุณฺณตา (ความคล่องแคล่วแห่งกอง
เจตสิก) จิตตปาคุณฺณตา (ความคล่องแคล่วแห่งจิต) กายชุกฺตา (ความเที่ยงตรงแห่งกอง

เจตสิก) และจิตตชุกตา (ความเที่ยงตรงแห่งจิต)

เจตสิก ๔ ดวง คือ ฉันทะ (ความปรารถนา) อธิโมกข์ (ความตัดสินใจ) ตัตตรมัชฌัตตตา (ความเป็นกลางในอารมณ์นั้นๆ) และมนสิการ (ความใส่ใจ) เป็นเยวาปนกเจตสิกเสมอ ย่อมเกิดขึ้น [เจตสิก ๒๙ ดวง] กับเจตสิก ๔ ดวงนี้ รวมเป็นเจตสิก ๓๓ ดวง

ยังมีเจตสิกอีก ๕ ดวงที่เกิดไม่แน่นอน [อนิยตโยคีเจตสิก] คือ กรุณา (ความสงสาร) มุทิตา (ความพลอยยินดี) กายหุจจริตวิริติ (การงดเว้นจากกายหุจจริต, สัมมากรรมันตะ) วจีหุจจริตวิริติ (การงดเว้นจากวจีหุจจริต, สัมมาวาจา) และมิจฉาชีวีวิริติ (การงดเว้นจากมิจฉาชีพ, สัมมาอาชีวะ) หนึ่ง เจตสิกเหล่านี้ย่อมเกิดขึ้นในบางคราว”

[คำว่า เยวาปนกะ แปลตามศัพท์ว่า “เจตสิกดวงใดดวงหนึ่ง” เยวาปนกเจตสิกนี้เป็นเจตสิกที่พระผู้มีพระภาคมิได้ตรัสไว้โดยระบุชื่อว่าเป็นเจตสิกดวงไหน แต่ตรัสไว้โดยรวมว่าเป็นเจตสิกที่เกิดขึ้นในกามาวจรกุศลจิตเป็นต้น

คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า เย วา ปนาติ เอว เทสนา เอเตสนติ เยวาปนกา (เยวาปนกะ คือ เจตสิกที่มีการแสดงอย่างนี้ว่า เย วา ปน = เจตสิกดวงใดดวงหนึ่ง) ลง ก บัณฑิตในความหมายว่า แสดง (เทสนาตัทธิต) ดังศัพท์นิตินิกรณ์กล่าวว่า

วิจิตรา ตพฐิตวุตติ.^๒

“ความเป็นไปแห่งตัทธิตบัณฑิตมีสภาพวิจิตร”]

อิเมสุ ปน กรุณามุทิตาวเสน ภาวนากาเล กรุณาปุพฺพภาโค วา มุทิตาปุพฺพภาโค วา เอตา อุปฺปชฺชนติ, น ปเนกโต อุปฺปชฺชนติ. ยทา ปน อิมินา จิตฺเตน มิจฺฉากมฺมนฺตาทีหิ วิรมติ, ตทา สมฺมากมฺมนฺตาทีหิ ปริปุเรณติ. เอกา วิริติ อุปฺปชฺชนติ. กรุณามุทิตาหิ สห อญฺญมญฺเณ จ น อุปฺปชฺชนติ. ตสฺมา เอเตสุ เอเกน สห จตุตฺตีสเวว ฐมฺมา โหณฺติ.

“ในอนิยตโยคีเจตสิกเหล่านี้ กรุณาและมุทิตาย่อมเกิดขึ้นเป็นอันดับแรกก่อน[จะบรรลु อปัปนา] ในเวลาเจริญกรุณาและมุทิตา แต่ไม่เกิดพร้อมกัน

หนึ่ง บุคคลย่อมงดเว้นจากการกระทำผิดด้วยจิตนี้ในกาลใด เขาย่อมยังสัมมากรรมันตะเป็นต้นให้บริบูรณ์ในกาลนั้น วิริตเจตสิกดวงหนึ่งย่อมเกิดขึ้น แต่ไม่เกิดขึ้นพร้อมกับ

ลหุทาราสี ๑ มุทุทาราสี ๑ กัมมัฏญทาราสี ๑ ปาคูญญทาราสี ๑ อุชุกทาราสี ๑ สติสัมปชัญญาราสี ๑
สมถวิปัสสนาราสี ๑ ปัคคาหวิกเขปราสี ๑

ส่วนฎีกาใหม่จำแนกเป็น ผัสสปัจจัยจกราสี ๑ ฌานปัจจัยจกราสี ๑ อินทริยัญญกราสี ๑ มัคค-
ปัจจัยจกราสี ๑ พลสัตตกราสี ๑ เหตุตติกราสี ๑ กัมมปถติกราสี ๑ โลกपालทกราสี ๑ บัณฑิตทกราสี ๑
ลหุตาทกราสี ๑ มุทุตาทกราสี ๑ กัมมัฏญตาทกราสี ๑ ปาคูญญตาทกราสี ๑ อุชุกตาทกราสี ๑ อุปการ-
ทกราสี ๑ ยุคนันททกราสี ๑ วิริยสมถทกราสี ๑]

๗๓. ฉนฺทาธิโมกฺขมูทิตา มนสิ จ กาโร
มชฺฌตตฺตา จ กรุณา วิรติตฺตยํ จ
ปญฺเณสุ เตน นียตานียตา จ สพฺเพ
เยวาปนา มุณีวเรน น เจว วุตฺตา.

“นียตโยคีเจตสิก คือ ฉันทะ อธิโมกข์ มนสิการ และตัตตรมัชฌตตตา พร้อมทั้ง
อนียตโยคีเจตสิกคือกรุณา มุทิตา และวิรตี ๓ ทั้งหมดนี้เป็นเยวาปนกเจตสิก อันพระมุณีผู้
ประเสริฐมิได้ตรัสไว้”

๗๔. กสฺมา ปเนตฺถ ผสฺโสว ปจฺมํ สมุทฺติโร
ปจฺมาภินิปาตตฺตา จิตฺตสฺสอารมฺมณํ กิร.

“ถามว่า : เหตุใดพระศาสดาจึงตรัสผัสสะก่อนในเจตสิกเหล่านี้
ตอบว่า : ได้สดับมาว่า พระศาสดาตรัสผัสสะไว้ก่อน เพราะเป็นสภาวะที่จิตตกไป
ในอารมณ์ก่อน”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า ข้อความนี้เป็นมติของนิกายมหาสังฆิกะที่ปรับปรุงแก้ไขคำสอนตาม
ความเห็นของบุคคล ท่านจึงกล่าวคำว่า ได้สดับมา (กิร) เพื่อแสดงการไม่ยอมรับมตินั้น]

๗๕. สุสิตฺวา ปน ผสฺเสน เวทนาย จ เวทเย
สญฺชานาติ จ สญฺฌาย เจตนาย จ เจตเย.

“ความหมายก็คือ เมื่อกระทบด้วยผัสสะแล้ว ย่อมรู้สีกด้วยเวทนา หมายรู้ด้วยสัญญา
ตั้งใจด้วยเจตนา”

๗๖. พลวปัจจัยตตา จ สหชาตานเมว हि
 ผสฺโสว ปจฺมํ วุตฺโต ตสฺมา อิธ มहेสินา.

“อีกนัยหนึ่ง เพราะผัสสะเป็นปัจจัยที่มีกำลังช่วยอุปการะแก่เจตสิกที่เกิดพร้อมกัน พระพุทธเจ้าจึงตรัสผัสสะไว้ก่อนในจิตดวงที่ ๑ นี้”

๗๗. อการณมิตํ สพฺพํ จิตฺตานํ ตํ สเหว จ
 เอกุปฺปาทาภิภาเวน จิตฺตชานํ ปวตฺติโต.

“ข้อความทั้งหมดนั้นไม่สมควร เพราะจิตและเจตสิกดำเนินไปร่วมกัน ด้วยการเกิดขึ้นพร้อมกันเป็นต้น”

๗๘. อयํ ตํ ปจฺมุปฺปนฺโน อयํ ปจฺฉาติ นตฺถิทํ
 พลวปัจจัยตเตปิ การณญฺจ น ทิสฺสติ.

“การกล่าวอย่างนี้ว่า ธรรมนี้เกิดก่อน ธรรมนี้เกิดภายหลัง ย่อมไม่มี และเหตุในการที่ผัสสะมีกำลังมากก็ไม่ปรากฏ”

๗๙. เทสนากุมโต เจว ปจฺมํ สมุทฺติริโต
 อิจฺเจวํ ปน วิญฺเญยฺยํ วิญฺญนา น วิเสสโต.

“ผัสสะกล่าวไว้ก่อนตามลำดับแห่งพระเทศนาเท่านั้น วิญญาณพึงทราบอย่างนี้ ไม่พึงทราบว่าเป็นความพิเศษ”

๘๐. น จ ปริเยสิตพฺโพยํ ตสฺมา ปุพฺพาปรกฺกโม
 วจนตฺถลฺกฺขณาทีหิ ฐมา เอว วิชานตา.

“ลำดับ[แห่งการแสดง]ก่อนและหลังนี้ วิญญาณไม่พึงแสวงหา พึงแสวงหาธรรมโดยรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) และสภาพเป็นต้น”

ยสฺมา ปน อิเม ฐมา วจนตฺถลฺกฺขณาทีหิ วุจฺจมานา ปากฺกฺวา โหนฺติ สุวิญฺเญยฺยาว,
 ตสฺมา เตสํ วจนตฺถลฺกฺขณาทีนํ ปวฺกฺขามิ. เสยฺยถิทํ. ผุสฺสตีติ ผสฺโส. สุวํยํ ผุสฺสนลฺกฺขณเณ,
 สงฺฆมฺภูณฺนรโส, สนฺนิปาตปจฺจุปฺปฺภาจฺจโน, ผลญฺเจน เวทนาปจฺจุปฺปฺภาจฺจโน วา, อาปาถคตวิสยปทฺฏ-

จาโน. อัย หิ อรูปธมโมปิ สมานอ อารมฺมณฺสุ พุสนากาเรเนว ปวตฺตติ. โส ทฺวินฺนํ เมณฺฑทานํ สนนฺนิปาโต วีย ทฏฺฐพฺโป.

“อนึ่ง ธรรมเหล่านี้เมื่อกล่าวด้วยรูปวิเคราะห์และสภาพเป็นต้น ย่อมประจักษ์รู้ง่าย ดังนั้น ข้าพเจ้าจะกล่าวรูปวิเคราะห์และสภาพเป็นต้นของธรรมเหล่านั้นต่อไป

ผัสสะ คือ สภาวะกระทบ

ผัสสะ มีสภาพกระทบ[อารมณ์]

มีหน้าที่ประสาน[วัตถุ อารมณ์ และจิตในปัญจโวการภูมิ หรือประสานอารมณ์ และจิตในจตุโวการภูมิ]

มีการประชุมพร้อมกัน[ระหว่างวัตถุ อารมณ์ และจิต หรือระหว่างอารมณ์ และจิต]เป็นเครื่องปรากฏ หรือมีผลคือเวทนา โดยคำว่า ปัจจุปฺปฏฺฐาน มีความหมายว่า ผล มีอารมณ์ที่ปรากฏเฉพาะหน้าเป็นเหตุใกล้

โดยแท้จริงแล้ว ผัสสะแม้เป็นนามธรรมก็ดำเนินไปในอารมณ์โดยอาการกระทบ พึงทราบเหมือนการชนเขาของแพะ ๒ ตัว”

สุนฺทรํ มโนติ สฺมโน. สฺมนสฺส ภาโว โสมนสฺสํ. โสมนสฺสเมว เวทนา โสมนสฺสเวทนา. สสา เวทยิตลกฺขณา, อิกฺขจากราณูภวณฺรสา ราชา วีย สฺโกชนฺรสํ, เจตสิกอสฺสาทปฺจุปฺปฏฺฐาณา, ปสฺสทฺธิปฏฺฐาณา.

“คำว่า **สมณะ** คือ จิตดี [จิตอ่อนโยนไม่กระด้าง]

คำว่า **โสมนัสสะ** คือ ภาวะของจิตดี

โสมนัสสเวทนา คือ ความรู้สึกที่เป็นภาวะของจิตดีนั่นเอง

โสมนัสสเวทนา มีสภาพเสวยอารมณ์[ที่นำปารัตนซึ่งเป็นสภาวะอิฏฐารมณ์หรือ ปริกัปปอิฏฐารมณ์]

มีหน้าที่เสวยอารมณ์ด้วยอาการพอใจ เหมือนกษัตริย์เสวยรส ของพระกระยาหารอร่อย

มีความยินดีทางใจเป็นเครื่องปรากฏ

มีความสงบ[กายและใจ]เป็นเหตุใกล้”

นี่ลาภิเภา อารมฺมณํ สยฺขานาตํ สยฺขานนฺตํ ปจฺจกัณฺโณ
 ภาวสํ สยฺขานนฺตํ สยฺขานนฺตํ สยฺขานนฺตํ สยฺขานนฺตํ สยฺขานนฺตํ
 สยฺขานนฺตํ สยฺขานนฺตํ สยฺขานนฺตํ สยฺขานนฺตํ สยฺขานนฺตํ

“สัญญา คือ สภาวะหมายรู้อารมณ์ต่างๆ มีสี่ขี้อยู่เป็นต้น

สัญญา มีสภาพหมายรู้

มีหน้าที่กระทำความหมายรู้ต่อมามากเหมือนการกระทำเครื่องหมายของ
 นายช่าง

มีการกระทำความใส่ใจโดยความเป็นอารมณ์ตามที่ถือเอาแล้วเป็นเครื่อง
 ปรากฏ

มีอารมณ์ตามที่ปรากฏแล้วเป็นเหตุไถ่

เจตยตีติ เจตนา. สทฺธิ อุตฺตนา สมฺปยุตฺตธมฺเม อารมฺมณํ อภิสนฺทหตีติ อตฺโถ.
 สา เจตยิตลฺกขณา, อายุหนฺรสา, สํวิทฺทนปจฺจุปฺปจฺจนา สกกฺกฺจปรกฺกฺจสาธกา เขฏฺฐลสิสฺสมหา
 วทฺธกิกอาทโย วีย.

“เจตนา คือ สภาวะตั้งใจ หมายความว่า สืบต่อธรรมที่เกิดขึ้นกับตนไว้ในอารมณ์

เจตนา มีสภาพตั้งใจ

มีหน้าที่ชวนขยาย

มีความจัดแจงเป็นเครื่องปรากฏ เหมือนศิษย์เอกและหัวหน้าช่างไม้เป็นต้น
 ผู้ทำกิจของตนและกิจของผู้อื่นให้สำเร็จ”

[เมื่อศิษย์เอกเป็นหัวหน้านำท่องบ่นสาธยาย ศิษย์คนอื่นก็สาธยายตามหรือเมื่อหัวหน้าช่างไม้
 ทำงาน ลูกมือก็ทำงานตาม ดังนั้น เจตนาจึงเหมือนศิษย์เอกและหัวหน้าช่างไม้]

วิตกฺเกตตีติ วิตกฺโก, วิตกฺกนํ วา วิตกฺโก.

“วิตก คือ สภาวะตรึก

อีกนัยหนึ่ง วิตก คือ ความตรึก”

[คำว่า **วิตก** มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะตรีก = วิตกเกตตีติ วิตกโก (ลง ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- ความตรีก = วิตกนํ วิตกโก (ลง ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)]

สวายํ อารมมณฺเ จิตฺตสฺส อภินิโรปนลกฺขณํ, อาหณนปริยาหณนโรส, อารมมณฺเ จิตฺตสฺส อานนฺนปจฺจุปฺปจฺจานโน.

“**วิตก** มีสภาพยกจิตไว้ในอารมณ์
มีหน้าที่เริ่มกระทบอารมณ์และกระทบอารมณ์โดยรอบ
มีการนำจิตมาไว้ในอารมณ์เป็นเครื่องปรากฏ”

อารมมณฺเ เตน จิตฺตํ วิจรตีติ วิจาโร, วิจรณํ วา วิจาโร. อนุสณฺณจรณนฺติ วุตฺตํ โหติ.

“**วิจารณ์** คือ สภาวะทำให้จิตตรองอารมณ์
อีกนัยหนึ่ง **วิจารณ์** คือ ความตรอง ความหมายก็คือ การตามแล่นไป[ในอารมณ์]”

[คำว่า **วิจารณ์** มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะทำให้จิตตรองอารมณ์ = อารมมณฺเ เตน จิตฺตํ วิจรตีติ วิจาโร (ลง ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- ความตรอง = วิจรณํ วิจาโร (ลง ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)]

สวายํ อารมมณฺณนุมนฺชฺชนลกฺขณํ. ตตฺถ สหชาตานุโยชนนโรส. จิตฺตสฺส อนุปฺพนฺธ-
ปจฺจุปฺปจฺจานโน.

“**วิจารณ์** มีสภาพเคล้าคลึงอารมณ์
มีหน้าที่ยังธรรมที่เกิดขึ้นให้ประกอบในอารมณ์ได้เสมอ
มีการติดตามจิตเป็นเครื่องปรากฏ”

ปิณยตีติ ปีติ. สา สมฺปิยาณนลกฺขณา, กายจิตฺตปิณนรสา ผรณรสา วา, โอทคฺย-
ปจฺจุปฺปจฺจานนา.

“**ปีติ** คือ สภาวะทำให้อิ่มเอิบ

ปีติ มีสภาพชื่นชมยินดี
 มีหน้าที่ยังกายกับจิตให้อิ่มเอิบ หรือมีหน้าที่ชานไป[ทั่วร่างกาย]
 มีความพอใจเป็นเครื่องปรากฏ”

จิตตสส เอกคคคาโว จิตฺเตกคคตา. สสมาธิสเสตํ นามํ. โส อวิสารลกฺขณํ อวิกฺเขป-
 ลกฺขณํ วา, สหชาตานิ สมฺปิณฑนโรโส นฺหานิยจฺจนฺตานํ อุทกํ วีย, อุปสมปจฺจุปฺปจฺจานโน,
 วิเสสโต สุขปฏฺฐจฺจานโน.

“จิตเตกคคตา คือ ความมีอารมณ์เดียวแห่งจิต คำนี้เป็นชื่อของสมาธิ
 สมาธิ มีสภาพไม่ซัดส่าย หรือมีสภาพไม่ฟุ้งซ่าน
 มีหน้าที่รวบรวมธรรมที่เกิดร่วมกันเหมือนน้ำรวมเครื่องจรรณสำหรับอาบ
 มีความสงบเป็นเครื่องปรากฏ
 มีสุขเวทนาเป็นเหตุไถ่โดยเฉพาะ”

สทฺทหนฺติ เอตาย, สยํ วา สทฺทหฺติ, สทฺทหนฺมตฺตเมว วา เอสาติ สทฺธา.

“ศรัทธา คือ สภาวะทำให้เชื่อ
 อีกนัยหนึ่ง ศรัทธา คือ สภาวะเชื่อ
 อีกนัยหนึ่ง ศรัทธา คือ ความเชื่อนั่นเอง”

[คำว่า สทฺธา มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะทำให้เชื่อ = สทฺทหนฺติ เอตายาติ สทฺธา (ลง อ ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- สภาวะเชื่อ = สทฺทหฺตฺติ สทฺธา (ลง อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- ความเชื่อ = สทฺทหนํ สทฺธา (ลง อ ปัจจัยในภาวสาธนะ)]

สา ปเนสา สทฺทหนฺลกฺขณา, ปสาทนโรสา อุทกปฺปสาทกมณิ วีย, อกาลุสียปจฺจุปฺปจฺ-
 จานา, สทฺเธยฺยวตฺตูปฏฺฐจฺจานา.

“ศรัทธา มีสภาพเชื่อมั่น
 มีหน้าที่ทำให้ผ่องใส เหมือนแก้วมณีที่ทำให้ใส
 มีความไม่ขุ่นมัวเป็นเครื่องปรากฏ

มีวัตถุที่ควรเชื่อ [สภาวะ ๓ กรรม และผลของกรรม] เป็นเหตุไกล่”

สรนฺติ เอตาย, สยํ วา สรติ, สรณฺมตฺตเมว วา เอสาติ สติ.

“สติ คือ สภาวะทำให้ระลึกได้

อีกนัยหนึ่ง สติ คือ สภาวะระลึกได้

อีกนัยหนึ่ง สติ คือ ความระลึกได้นั่นเอง”

[คำว่า สติ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะทำให้ระลึกได้ = สรณฺติ เอตายาติ สติ (ลง ตี ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- สภาวะระลึกได้ = สรตฺติ สติ (ลง ตี ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- ความระลึกได้ = สรณํ สติ (ลง ตี ปัจจัยในภาวสาธนะ)]

สา อปิลปนลกฺขณา, อสมฺโมสรสา, อารกฺขปจฺจุปฺปจฺจานา, ถิรสมฺมณูปปฏฺจจานา.

“สติ มีสภาพไม่เลื่อนลอย[เหมือนสมอปักลงดิน]

มีหน้าที่ไม่หลงลืม

มีการรักษา[อารมณฺโไว้ไม่ให้ออกไปจากจิต]เป็นเครื่องปรากฏ

มีสัญญาที่มั่นคงเป็นเหตุไกล่”

วีรภาโว วีริยํ, วีรานํ วา กมฺมํ วีริยํ.

“วีริยะ คือ ภาวะของผู้อาจหาญ[ในการงาน]

อีกนัยหนึ่ง วีริยะ คือ กิริยาของผู้อาจหาญ”

[คำว่า วีริย มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ภาวะของผู้อาจหาญ = วีรานํ ภาโว วีริยํ (ลง ญย ปัจจัยในภาวตัทธิต)
- กิริยาของผู้อาจหาญ = วีรานํ กมฺมํ วีริยํ (ลง ญย ปัจจัยในกัมมตัทธิต)]

ตํ ปเนตํ อุตฺตสาหนลกฺขณํ, สหชาตานํ อุปตฺถกฺกมฺภนรํ, อสํสึทฺทภาวปจฺจุปฺปจฺจานํ, สํเวค-
ปฏฺจจานํ.

“วิริยะ มีสภาพทำให้อุตสาหะ
 มีหน้าที่ค้ำจุนธรรมที่เกิดร่วมกัน
 มีความไม่ท้อแท้เป็นเครื่องปรากฏ
 มีสังเวควัตถุ ๘ เป็นเหตุไกล้”

ปชานาดีติ ปณณ. สา ปเนสา วิชานนลกฺขณา, วิสโยภาสนรสา ปทีโป วีย, อสม-
 โมหปจฺจุปฏฺฐานา อรณฺณคตฺสฺเทศโก วีย.

“ปัญญา คือ สภาวะรู้โดยพิเศษ

ปัญญา มีสภาพรู้โดยพิเศษ

มีหน้าที่กระทำอารมณ์ให้แจ่มแจ้ง เหมือนดวงประทีป

มีความไม่หลงในอารมณ์เป็นเครื่องปรากฏ ดุจคนชี้ทางแก่คนหลงป่า”

ชีวนฺติ เตน ตํสมฺปยุตฺตธมฺมาติ ชีวิตํ. ตํ ปน อตฺตนา อวินิพฺยุตฺตานํ ฐมฺมานํ อนุ-
 ปาลนลกฺขณํ, เตสํ ปวตฺตนรสํ, เตสํเยว จปนปจฺจุปฏฺฐานํ, ยาปยิตพฺพธมฺมปทฺฐจฺจนํ. สนฺเตปิ
 จ เตสํ อนุปาลนลกฺขณาติมฺหิ วิธานเ อตฺถิกฺขณฺเยว ตํ เต ฐมฺเม อนุปาลเลติ อุทกํ วีย
 อุปลลาทีนฺ, ยถาสกํ ปจฺจุยฺยุปฺปนฺเนปิ จ ฐมฺเม อนุปาลเลติ ธาติ วีย กุมารํ, สยํ ปวตฺตติธมฺม-
 สมฺพนฺธเเนว ปวตฺตติ นิยามโก วีย, น ภงฺคโต อุทฺธํ ปวตฺตยติ อตฺตโน จ ปวตฺตยิตพฺพานณฺจ
 อภาวา. น ภงฺคกฺขณฺ เจเปติ สยํ ภิชฺชมานตฺตา ชียมาโน วีย วตฺติเสนฺโหว ปทีปสีขนฺติ.

“ชีวิต (ชีวิตินทรีย์) คือ สภาวะทำให้ธรรมที่ประกอบรวมกันเป็นไปได้

ชีวิต มีสภาพดูแลรักษาสหชาติธรรม

มีหน้าที่ยังธรรมเหล่านั้นให้เป็นไป

มีการดำรงธรรมเหล่านั้นไว้เป็นเครื่องปรากฏ

มีสหชาติธรรมที่ควรดูแลรักษา[ซึ่งกำลังเกิดขึ้นยังไม่ดับไป]เป็นเหตุไกล้

เมื่อสภาพคุ้มครองธรรมเหล่านั้นปรากฏอยู่ชีวิตินทรีย์ย่อมคุ้มครองธรรมเหล่านั้น
 ได้ในขณะที่มีอยู่[แห่งชีวิตินทรีย์และธรรมที่ถูกคุ้มครอง] เหมือนน้ำหล่อเลี้ยงดอกอูบลเป็นต้น
 และชีวิตินทรีย์ย่อมคุ้มครองธรรมที่เกิดขึ้นตามปัจจัยของตนๆ เหมือนแม่นมดูแลเด็กอยู่ย่อม
 ดำเนินไปโดยเนื่องกับธรรมที่ตนทำให้เป็นไป เหมือนนายเรือ[ผู้ดำเนินไปโดยเนื่องกับเรือที่

ตนควบคุมอยู่] และไม่ทำให้เป็นไปหลังจากภังคขณะ เพราะตนและธรรมที่พึงให้เป็นไปไม่มี
อยู่[ในภังคขณะ] ทั้งไม่ดำรงอยู่ในภังคขณะ เพราะพินาศเอง เหมือนเกลียวไส้และน้ำมันที่หมด
อยู่ย่อมไม่ก่อให้เกิดเปลวไฟ”

น ลุพฺภณฺติ เตน, สยํ น ลุพฺภติ, อลุพฺภณมตฺตเมว วา ตนฺติ อโลโก.

“อโลกะ คือ สภาวะทำให้ไม่โลภ

อีกนัยหนึ่ง อโลกะ คือ สภาวะไม่โลภ

อีกนัยหนึ่ง อโลกะ คือ ความไม่โลภนั่นเอง”

[คำว่า อโลภ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะทำให้ไม่โลภ = ลุพฺภณฺติ เตนติ โลโก, น โลโก อโลโก (ลง ณ ปัจจัยในกรณ-
สภาวะ)

- สภาวะไม่โลภ = ลุพฺภตฺติ โลโก, น โลโก อโลโก (ลง ณ ปัจจัยในกัตตุสภาวะ)

- ความไม่โลภ = ลุพฺภณํ โลโก, น โลโก อโลโก (ลง ณ ปัจจัยในภาวสภาวะ)]

โส อารมฺมณฺ จิตฺตสฺส อลคฺคภาวลกฺขณํ กมลทเล ชลพินฺทุ วีย, อปริคฺคหโรโส
มุตฺตภิกฺขุ วีย, อนลฺลสินภาวปจฺจุปฺปจฺจาโน อสฺสจฺมิหิ ปตฺติปฺริโส วีย.

“อโลกะ มีสภาพที่จิตไม่ผูกพันในอารมณ์ เหมือนหยาดน้ำไม่ติดใบบัว

มีหน้าที่ไม่ครอบครอง เหมือนนกิษผู้หลุดพ้นแล้ว

มีความไม่ต้องการยึดติดเป็นเครื่องปรากฏ ดุจบุรุษผู้ตกไปในที่สกปรก”

[แม้สรีระของบุรุษผู้ตกไปในที่สกปรกจะแปดเปื้อน แต่จิตของเขาไม่ยึดติดกับของสกปรก
ฉันใด อโลภเจตสิกก็ฉันนั้น แม้รับเอาอารมณ์ก็ปราศจากความยึดติดในอารมณ์]

น ทุสฺสณฺติ เตน, สยํ วา น ทุสฺสติ, อตุสฺสณมตฺตเมว วา ตนฺติ อโทโส.

“อโทสะ คือ สภาวะทำให้ไม่ประทุษร้าย

อีกนัยหนึ่ง อโทสะ คือ สภาวะไม่ประทุษร้าย

อีกนัยหนึ่ง **อโทสะ** คือ ความไม่ประทุษร้ายนั่นเอง”

[คำว่า **อโทส** มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะทำให้ไม่ประทุษร้าย = ทุสฺสนฺติ เตนาติ โทโส, น โทโส อโทโส (ลง ณ ปัจจัย
ในกรณสาธนะ)

- สภาวะไม่ประทุษร้าย = ทุสฺสตีติ โทโส, น โทโส อโทโส (ลง ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- ความไม่ประทุษร้าย = ทุสฺสนํ โทโส, น โทโส อโทโส (ลง ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)]

โส อจณฺทิกุกฺกฺขณเณ, อวิโรธลฺกฺขณเณ วา อนุกฺกมิตฺโต วีย, อาฆาตวินยฺนรโส, ปริ-
พาหวินยฺนรโส วา จนฺทณํ วีย, โสมมภาวปจฺจุปฺปจฺจํ ปุณฺณจฺจนฺโท วีย.

“อโทสะ มีสภาพไม่ดุร้าย หรือมีสภาพไม่ขัดแย้ง เหมือนมิตรเกื้อกูล

มีหน้าที่กำจัดความอาฆาต หรือมีหน้าที่กำจัดความเร่าร้อนเหมือนไม้จันทน์

มีความสงบเย็นเป็นเครื่องปรากฏเหมือนพระจันทร์เพ็ญ”

[ฉบับมูลนิธิภูมิพล (หน้า ๖๙) มีข้อความเกี่ยวกับอโมหเจตสิก แต่ในฉบับมหาจุฬาฯ ฉบับ
ฉันทะสังคายนานี้ และฉบับเทวนาครีไม่มีเรื่องนี้ ความจริงอโมหะก็คือปัญญาที่กล่าวมาแล้ว จึงไม่ควร
มีซ้ำอีก]

กายทฺถจฺริตาทีหิ หิริยตีติ หิริ. ลขฺชาเยตํ อธิวจฺณํ เตหิเยว โอตฺตปฺปตีติ โอตฺตปฺป.
ปาปโต อุพฺเพคฺสเสตํ อธิวจฺณํ ตตฺถ ปาปโต ชิคฺคฺจนฺนลฺกฺขณํ หิริ, โอตฺตาสลฺกฺขณํ โอตฺตปฺป.
อุโปปิ ปาปํ อกรณรโส, ปาปโต สงฺโกจนปจฺจุปฺปจฺจํ, อตฺตการวปรการวปฏฺฏจฺจํ. อิมะ
ธมฺมา โลกปาลาติ ทฏฺฐพฺพา.

“หิริ คือ สภาวะละอายต่อกายทุจริตเป็นต้น คำนี้เป็นชื่อของความละอาย

โอดตปปะ คือ สภาวะสะดุ้งกลัวต่อ[ผลของ]กายทุจริตเป็นต้น คำนี้เป็นชื่อของความ
สะดุ้งกลัว

หิริ มีสภาพละอายต่อบาป

โอดตปปะ มีสภาพสะดุ้งกลัวต่อ[ผลของ]บาป

ทั้งสองอย่าง มีหน้าที่ไม่กระทำบาป
 มีการถอยออกจากบาปเป็นเครื่องปรากฏ
 มีความเคารพตนและผู้อื่นเป็นเหตุไถ่
 ธรรมทั้งสองนี้พึงทราบว่าเป็นธรรมค้ำครองโลก”

กายปสฺสสมฺภนํ กายปสฺสสฺสทฺธิ. จิตฺตปสฺสสมฺภนํ จิตฺตปสฺสสฺสทฺธิ. กาโยติ เจตฺถ เวทนาทโย
 ตโย ขนฺธา. อุโมปิ ปเนตา เอกโต หุตฺวา กายจิตฺตทฺธวูปสมลฺกฺขณฺา, กายจิตฺตทฺธนิมฺมทฺท-
 ทรสา, กายจิตฺตานํ อปฺริพนฺททฺทนิสฺสิตฺถาวปจฺจุปฺปญฺจานา, กายจิตฺตปทฺทญฺจานา, กายจิตฺตานํ อวูป-
 สมตาทุทฺธจฺจาตฺทิกิเลสปฺปฏฺฏิปทฺทญฺจาทติ เวทิตฺตพฺพา.

“กายปัสสัทธิ คือ ความสงบแห่งนามขันธ์

จิตตปัสสัทธิ คือ ความสงบแห่งจิต

อนึ่ง คำว่า กาย ในที่นี้ คือ [นาม]ขันธ์ ๓ มีเวทนาขันธ์เป็นต้น

เจตสิกทั้งสองอย่างนี้เกิดร่วมกัน มีสภาพเสมอกันคือความสงบแห่งความเร่าร้อน
 ของนามขันธ์และจิต

มีหน้าที่กำจัดความเร่าร้อนของนามขันธ์และจิต

มีความไม่ดิ้นรนและความสงบเย็นของนามขันธ์และจิตเป็นเครื่องปรากฏ

มีนามขันธ์และจิตเป็นเหตุไถ่

โปรดทราบว่ธรรมเหล่านี้เป็นปฏิบัติต่อกิเลสมีอุทธัจจะ เป็นต้นที่ทำให้ความไม่สงบ
 แก่นามขันธ์และจิต”

กายลหฺกุหาโว กายลหฺกุตา. จิตฺตลหฺกุหาโว จิตฺตลหฺกุตา. กายจิตฺตานํ ครุทฺทวูปสม-
 ลกฺขณฺา, กายจิตฺตครุทฺทวานิมฺมทฺททรสา, กายจิตฺตานํ อทฺททฺทวูปจฺจุปฺปญฺจานา, กายจิตฺตปทฺทญฺ-
 จานา, กายจิตฺตานํ ครุทฺทวกรณฺิณมิทฺททฺททิกิเลสปฺปฏฺฏิปทฺทญฺจาทติ เวทิตฺตพฺพา.

“กายลหุตา คือ ความเบาแห่งนามขันธ์

จิตตลหุตา คือ ความเบาแห่งจิต

เจตสิกทั้งสองอย่างนี้ มีสภาพสงบแห่งความหนักของนามขันธ์และจิต

มีหน้าที่กำจัดความหนักของนามขันธ์และจิต

มีความเบาของนามขันธ์และจิตเป็นเครื่องปรากฏ

มีนามขันธ์และจิตเป็นเหตุไถ่

โปรดทราบว่ ธรรมเหล่านี้เป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลสมีถิ่นมิทธะเป็นต้นที่กระทำความหนักแก่นามขันธ์และจิต”

กายมฤตาโว กายมฤตา. จิตตมฤตาโว จิตตมฤตา. กายจิตตานํ ญทภาวรูปสม-
ลกขณา, กายจิตตานํ ญทภาวนิมมทสรสา, อปปฏิฆาตปัจจุฏจานา, กายจิตตปฏจานา,
กายจิตตานํ ญทภาวกรทิจิฆานาทิกิเลสปปฏิปกขฏาติ เวทิตพพา.

“กายมฤตา คือ ความอ่อนแห่งนามขันธ์

จิตตมฤตา คือ ความอ่อนแห่งจิต

เจตสิกทั้งสองอย่างนี้ มีสภาพระับความแข็งของนามขันธ์และจิต

มีหน้าที่กำจัดความแข็งของนามขันธ์และจิต

มีความไม่กระทบกระทั่ง[ในอารมณ์]ของนามขันธ์และจิต

เป็นเครื่องปรากฏ

มีนามขันธ์และจิตเป็นเหตุไถ่

โปรดทราบว่ ธรรมเหล่านี้เป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลสมีทิฏฐิและมานะเป็นต้นที่กระทำความแข็งแก่นามขันธ์และจิต”

กายกมฺมณฺญาโว กายกมฺมณฺญา. จิตตกมฺมณฺญาโว จิตตกมฺมณฺญา. กาย-
จิตตานํ อกมฺมณฺญาวรูปสมลกขณา, กายจิตตานํ อกมฺมณฺญาวนิมมทสรสา, กายจิตตานํ
อารมฺมณฺกรณสมฺปตฺติปัจจุฏจานา, กายจิตตปฏจานํ, กายจิตตานํ อกมฺมณฺญาวกรอ-
เสสนีวรณาทิกิเลสปปฏิปกขฏาติ เวทิตพพา.

“กายกัมมณฺญา คือ ความเหมาะสมในกิริยาแห่งนามขันธ์

จิตตกัมมณฺญา คือ ความเหมาะสมในกิริยาแห่งจิต

เจตสิกทั้งสองอย่างนี้ มีสภาพระับความไม่เหมาะสมในกิริยาของนามขันธ์และจิต

มีหน้าที่กำจัดความไม่เหมาะสมในกิริยาของนามขันธ์และจิต

มีความถึงพร้อมแห่งการรับเอาอารมณ์ของนามขันธ์และ

จิตเป็นเครื่องปรากฏ

มีนามขันธ์และจิตเป็นเหตุไถ่

โปรดทราบว่ ธรรมเหล่านี้เป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลสมีนิวรณ์เป็นต้นอื่น[จากอุทัจจะ
และถีนมิทธะ] ซึ่งทำให้นามขันธ์และจิตไม่เหมาะสมในกิริยา”

กายปาคุณณาโว กายปาคุณณา. จิตตปาคุณณาโว จิตตปาคุณณา. กายจิตตานํ
อเคลณณภาวลกฺขณา, กายจิตตานํ เคลณณนิมมทนรสา, นีราทีนวปจฺจุปฺปญฺจานา, กายจิตต-
ปทฺฐจฺญานา, กายจิตตานํ เคลณณภาวกรรอสฺสทฺธาติกิเลสปปกฺขกฺขฏาติ ทฺฐจฺพพา.

“กายปาคุณณตา คือ ความคล่องแคล่วแห่งนามขันธ์

จิตตปาคุณณตา คือ ความคล่องแคล่วแห่งจิต

เจตสิกทั้งสองอย่างนี้ มีสภาพสบายแห่งนามขันธ์และจิต

มีหน้าที่กำจัดความไม่สบายแห่งนามขันธ์และจิต

มีความไม่มีโทษ[คือกิเลส]เป็นเครื่องปรากฏ

มีนามขันธ์และจิตเป็นเหตุไถ่

โปรดทราบว่ ธรรมเหล่านี้เป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลสมีความไม่ศรัทธาเป็นต้นอื่นที่ทำ
ให้นามขันธ์และจิตไม่สบาย”

กายสฺส อุชฺฐกฺกาโว กายุชฺฐกตา. จิตตสฺส อุชฺฐกฺกาโว จิตฺตุชฺฐกตา. กายจิตตานํ อกุณฺโณ-
ภาวลกฺขณา, กายจิตตานํ อชฺชวลกฺขณา วา, กายจิตตานํ กุณฺโณภาวนิมมทนรสา, อชิฆฺหตา-
ปจฺจุปฺปญฺจานา, กายจิตตปทฺฐจฺญานา, กายจิตตานํ กุณฺโณภาวกรรมายาสาเจยฺยาติกิเลสปปกฺข-
กฺขฏาติ ทฺฐจฺพพา.

“กายุชฺฐกตา คือ ความเที่ยงตรงแห่งนามขันธ์

จิตตุชฺฐกตา คือ ความเที่ยงตรงแห่งจิต

เจตสิกทั้งสองอย่างนี้ มีสภาพไม่คดโกงแห่งนามขันธ์และจิต หรือมีสภาพตรงแห่ง

นามขันธ์และจิต

มีหน้าที่กำจัดความไม่เที่ยงตรงแห่งนามขันธ์และจิต

มีความตรงไม่คดงอเป็นเครื่องปรากฏ

มีนามขันธ์และจิตเป็นเหตุไกล้

โปรดทราบว่ ธรรมเหล่านี้เป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลสมีมารยาและสาไถยเป็นต้นที่ทำให้
ความคดโกงแก่นามขันธ์และจิต”

จนโทติ กตตุกมฺยตาเยตํ อธิวจนํ ตสฺมา โส กตตุกมฺยตาลกฺขโณ จนโท, อารมฺมณ-
ปริเยสนรโส, อารมฺมณเณ อตฺถิกตาปจฺจุปฺปฏฺจาโน, ตเทวสฺส ปทฺฏฺจาโน.

“คำว่า **ฉันทะ** นี้ เป็นชื่อของความต้องการจะทำ ดังนั้น

ฉันทะ มีสภาพต้องการจะทำ

มีหน้าที่แสวงหาอารมณ์

มีความต้องการอารมณ์เป็นเครื่องปรากฏ

มีอารมณ์นั้นแหละเป็นเหตุไกล้”

อธิมุจฺจนํ อธิโมกฺโข. โส สนฺนิฏฺฏจฺานลกฺขโณ, อสฺสปปนรโส, นิจฺจนฺยปจฺจุปฺปฏฺจาโน, สนฺ-
นิฏฺฏเจยฺยธมฺมปทฺฏฺจาโน, อารมฺมณเณ นิจฺจลภาเวณ อินฺทขีโล วีย ทฺวุจฺฟโผ.

“**อธิโมกข์** คือ ความตัดสิน

อธิโมกข์ มีสภาพตกลงใจ

มีหน้าที่ไม่รวนเร

มีการตัดสินชี้ขาดเป็นเครื่องปรากฏ

มีธรรมที่พึงตัดสินเป็นเหตุไกล้

พึงทราบว่าอธิโมกข์เหมือนเสาเขื่อน เพราะไม่หวั่นไหวในอารมณ์”

เตสุ เตสุ ธมฺเมสุ มชฺฌตฺตภาโว ตตฺตรมฺมชฺฌตฺตตา. สา จิตฺตเจตฺตสิกาณํ สมวาหิต-
ลกฺขณา, อุณาทิกตานีวารณฺรสา ปกฺขปาตุปฺปจฺเจทฺทณฺรสา วา, มชฺฌตฺตภาวปจฺจุปฺปฏฺจฺานา.

“**ตัตรมัชฌัตตตา** คือ ความเป็นกลางในธรรมนั้นๆ

ตัตรมัชฌัตตตา มีสภาพยังจิตและเจตสิกให้ดำเนินไปเสมอกัน

มีหน้าที่ห้ามความหย่อนและความยิ่งไป หรือมีหน้าที่กำจัดความ
ตกไปในฝ่าย[ที่ยิ่งหรือหย่อน]

“มีความเป็นกลางเป็นเครื่องปรากฏ”

กิริยา กาโร. มนสฺมี กาโร มนสิกาโร. ปุริมมนโต วิสทิสฺ มนํ กโรตฺติ จ มนสิกาโร.

“การะ คือ การกระทำ

มนสิการ คือ การกระทำไว้ในใจ [ความใส่ใจ]

อีกนัยหนึ่ง มนสิการ คือ สภาวะกระทำจิตให้ต่างจากจิตดวงก่อน”

[คำว่า มนสิการ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- การกระทำอารมณ์ไว้ในจิต = มนสฺมี กาโร มนสิกาโร (สัตตมัตตปุริสสมาส)
- สภาวะกระทำจิตให้ต่างจากจิตดวงก่อน = ปุริมมนโต วิสทิสฺ มนํ กโรตฺติ มนสิกาโร

(กัตถนตตปุริสสมาส)]

สวายํ อารมฺมณปฏิปาทโก วิถีปฏิปาทโก ชวนปฏิปาทโกติ ตปฺปกาโร. ตตฺถ อารมฺมณ-
ปฏิปาทโก มนสฺมี กาโร มนสิกาโร. โส สารณลกฺขโณ, สมฺปยุตฺตานํ อารมฺมณํ สยฺโยชนโรโส,
อารมฺมณานิคมุขภาวปจฺจุปฺปจฺจานโ อารมฺมณปทฺฐจฺจานโ, สงฺขารกฺขนฺธปริยาปนโน อารมฺม-
ปาทกตฺเตน สมฺปยุตฺตานํ สารถิ วิย ทฺฐจฺจุโพ. วิถีปฏิปาทโกติ ปณฺจทวาราวชฺชนสฺสเสตํ
อริวจนํ ชวนปฏิปาทโกติ มโนทวาราวชฺชนสฺสเสตํ อริวจนํ น เต อิธ อธิปฺเปตา.

“มนสิการนั้นมี ๓ อย่าง คือ อารัมมณปฏิปาทกมนสิการ วิถีปฏิปาทกมนสิการและ
ชวนปฏิปาทกมนสิการ

อารัมมณปฏิปาทกมนสิการ คือ การกระทำไว้ในใจที่ยังอารมณ์ให้เป็นไป

มนสิการ มีสภาพยังสัมปยุตตธรรมให้แล่นไป[สู่อารมณ์]

มีหน้าที่ประกอบสัมปยุตตธรรมไว้ในอารมณ์

มีความเป็นเฉพาะหน้าต่ออารมณ์เป็นเครื่องปรากฏ

มีอารมณ์เป็นเหตุใกล้

พึงทราบว่านับเข้าในสังขารชั้นหยาบ ประคุนายสารถิ[ที่ชักม้าให้ไปสู่ทางที่ตนต้องการ
ไปให้ตรง] เพราะยังสัมปยุตตธรรมให้แล่นไปสมำเสมอในอารมณ์

คำว่า **วิธิปฏิบัติทกมนสิการ** (มนสิการที่ยังวิธิจิตให้เป็นไป) นี้ เป็นชื่อของปัญจ-
ทวาราวชชนจิต

คำว่า **ชวนปฏิบัติทกมนสิการ** (มนสิการที่ยังชวนะให้เป็นไป) นี้ เป็นชื่อของมโน-
ทวาราวชชนจิต

มนสิการเหล่านั้น [วิธิปฏิบัติทกมนสิการ และชวนปฏิบัติทกมนสิการ] ไม่พึงประสงค์
ในเรื่องนี้”

กรุณาติ ปรทุกุเช สติ สาธุญ หทยกมุปนํ กโรตติติ กรุณา, กิณาติ วินาเสติ วา ปร-
ทุกุชนติ กรุณา.

“ในคำว่า กรุณา นั้น กรุณา คือ สภาวะกระทำความห่วงใจแก่สัตว์บุรุษเมื่อผู้อื่นมี
ทุกข์

อีกนัยหนึ่ง กรุณา คือ สภาวะทำลายทุกข์ของผู้อื่น”

[คำว่า กรุณา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะกระทำความห่วงใจแก่สัตว์บุรุษ = สาธุญ หทยกมุปนํ กโรตติติ กรุณา (กร ธาตุ =
กระทำ + รุณ ปัจจัย)
- สภาวะทำลายทุกข์ของผู้อื่น = กิณาติ วินาเสติ ปรทุกุชนติ กรุณา (กิ ธาตุ = ทำลาย
+ รุณ ปัจจัย)]

สา ปรทุกุชาปณนการปวตติลกขณา, ปรทุกุชาสहरสา, อวิหีสาปจจุปฏจानา,
ทุกุชาภิกุตานํ อนาถภาวทสสนปทฏจानา.

“กรุณา มีสภาพเป็นไปโดยอาการกำจัดทุกข์ของผู้อื่น
มีหน้าที่ทนเห็นทุกข์ของผู้อื่นไม่ได้
มีความไม่เบียดเบียนเป็นเครื่องปรากฏ
มีการพบเห็นว่าผู้ถูกทุกข์ครอบงำไม่มีที่พึ่งเป็นเหตุไถล”

โมทนติ ตาย, สยํ วา โมทตติ มุทิตา.

“มฤตดา คือ สภาวะทำให้ยินดี
อีกนัยหนึ่ง มฤตดา คือ สภาวะยินดี”

[คำว่า มฤตดา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะทำให้ยินดี = โมหนติ ตายาติ มฤตดา (ลง ต ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- สภาวะยินดี = โมหตติติ มฤตดา (ลง ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)]

สา ปโมทนลกฺขณา, อนิสฺสายนรสา, อรติวิฆาตปจฺจุปฺภูจฺจนา, สตฺตานํ สมฺปตฺติ-
ทสฺสนปทฺภูจฺจนา.

“มฤตดา มีสภาพยินดี
มีหน้าที่ไม่ริษยา
มีการกำจัดความไม่รื่นรมย์[ในกุศล]เป็นเครื่องปรากฏ”

เกจิ ปน เมตฺตูปฺเปกฺขาโยปิ อนิยเต อิจฺจนฺติ, ตํ น คเหตุพฺพํ. อตฺถโต หิ อโทโส เอว
เมตฺตา, ตตฺตรมฺชฌตฺตูปฺเปกฺขาเยว อุเปกฺขาติ.

“บางคนอ้างว่าเมตตาและอุเบกขาเป็นอนิยตโยคีเจตสิกอีกด้วย มตินั้นไม่พึงเชื่อถือ
เพราะโดยสภาวะ เมตตาคืออโทสะ และอุเบกขาก็คือตัตตรมัชฌัตตตานั่นเอง”

[คำว่า บางคน (เกจิ) แสดงการคัดค้านมติที่บุคคลเหล่านั้นกล่าวไว้ พึงทราบเหมือนอย่างนี้
ในที่ทุกแห่ง]

กายหฺจุจฺริตโต วิรติ กายหฺจุจฺริตวิรติ. เอเสว นโย เสเสสฺสุปิ หฺวีสุ. ลกฺขณาภิโต ปน
เอตา ติสฺโสปิ วิรติโย กายหฺจุจฺริตาทิวตฺถุนํ อวิตฺถิกมลกฺขณา, กายหฺจุจฺริตาทิวตฺถุโต สงฺโกจฺน-
รสา, อภิรียปจฺจุปฺภูจฺจนา, สทฺธาหิริโอดตฺตปฺปอบฺปิจฺจนฺตาหิคุณฺนปทฺภูจฺจนา. เกจิ ปน อิมาสฺсу เอเกกํ
นียตํ วิรติ อิจฺจนฺติ. เอวํ กามาวจรปจฺจมมหากุสลจิตฺเตน อิมเ เตตฺตีสฺส วา จตฺตตฺตีสฺส วา ฐมฺมา
สมฺปโยคํ คจฺจนฺตติติ เวทิตพฺพา.

“กายหฺจุจฺริตวิรติ คือ การงดเว้นจากหฺจุจฺริตทางกาย

แม้วิรติ ๒ ที่เหลือ ก็มีนัยเดียวกัน

อนึ่ง โดยสภาพเป็นต้น

วิรติทั้งสามเหล่านี้ มีสภาพไม่ล่วงอารมณ์ของกายทุจริตเป็นต้น

มีหน้าที่ถอยออกจากอารมณ์ของกายทุจริตเป็นต้น

มีการไม่กระทำกายทุจริตเป็นต้นเป็นเครื่องปรากฏ

มีคุณธรรมคือศรัทธา หิริ โอตตัปปะ และความมักน้อยเป็นต้น

เป็นเหตุไกล่

บางคนอ้างว่าวิรติแต่ละดวงในวิรติเหล่านี้เป็นนิตยโยคีเจตสิก

พึงทราบ่ว่าเจตสิก ๓๓ หรือ ๓๔ ดวงเหล่านี้ [เจตสิก ๓๓ ดวงร่วมกับเจตสิก ดวงใดดวงหนึ่งในกรุณาเป็นต้น เป็นเจตสิก ๓๔ ดวง] ย่อมถึงการประกอบในมหากุศลจิต ดวงที่ ๑ อย่างนี้”

ยถา จ ปจฺเมน, เอวํ ทุติยจิตฺเตนาปิ. สสงฺขารภาวมตฺตเมว หิ เอตถ วิเสโส. ปฺน ตติเยน ฌาณวิปปโยคโต จเปตฺวา อโมหํ อวเสสา ทฺวตฺตีสฺส วา เตตฺตีสฺส วา เวทิตพฺพา. ตถา จตุตฺเถนาปิ สสงฺขารภาวมตฺตเมว วิเสโส. ปจฺเม วุตฺเตสุ ปฺน จเปตฺวา ปีตํ อวเสสา ปญฺจเมน สมฺปโยคํ คจฺจนฺติ. โสมนสฺสญฺจาเน เจตถ อุเปกฺขาเวทนา ปวิฏฺฐา.

“อนึ่ง เจตสิกดังกล่าวย่อมถึงการประกอบใน[มหากุศล]จิตดวงที่ ๑ ฉะนั้นได้ ย่อมถึงการประกอบใน[มหากุศล]จิตดวงที่ ๒ ฉะนั้น โดยแท้จริงแล้ว ความมีสังขารเท่านั้นในจิตดวงนี้เป็นความต่างกัน [จิตดวงแรกไม่มีสังขาร]

พึงทราบ่ว่าเจตสิก ๓๒ หรือ ๓๓ ดวงอื่น เว้นอโมหะ [ปัญญา] ย่อมถึงการประกอบใน[มหากุศล]จิตดวงที่ ๓ อีก เพราะไม่ประกอบกับปัญญา

เช่นเดียวกันนี้ เจตสิกเหล่านั้นย่อมถึงการประกอบใน[มหากุศล]จิตดวงที่ ๔ ความมีสังขารเท่านั้นในจิตดวงนี้ เป็นความต่างกัน

เจตสิกอื่นวันปิติ ในเจตสิกที่กล่าวไว้ใน[มหากุศล]จิตดวงที่ ๑ ย่อมถึงการประกอบใน[มหากุศล]จิตดวงที่ ๕ อนึ่ง ในจิตดวงนี้ อุเบกขาเวทนาเข้าแทนที่โสมนัส”

อวเสสสุ ปน รูปาวจรจิตตสมปยุตฺตา รูปาวจรา. ตตถ ปจฺจจิตตสมปยุตฺตา ตาว
กามาวจรปจฺจจิตเต วุตฺเตสฺส จเปตฺวา วิรติตฺตยํ อวเสสา เวทิตพฺพา. วิรติโย ปน กามาวจร-
กุสลโลกุตฺตเรสฺสว อุปฺปชฺชนติ, น อณฺเณส. ทฺติเยน วิตกฺกาวชฺชา ทฺวตฺตีสฺ วา เตตฺตีสฺ วา.

ตติเยน วิจารวชฺชา เอกตีส วา ทวตฺตีส วา. จตฺตเถน ตโต ปิตฺวชฺชา ตีส วา เอกตีส วา. ปญฺจเมว ตโต กรุณามฺหิตาวชฺชา ตีส โหนติ. โสมนสฺสกุลาเน อูเบกฺขา ปวิฏฺฐา. เอวํ รูปาวจร-
กุสลเจตสิกกา เวทิตพฺพา.

“ในบรรดาเจตสิกที่เหลือ รูปาวจรเจตสิก คือ เจตสิกที่ประกอบในรูปาวจรจิต
ในเจตสิกดังกล่าว ลำดับแรก เจตสิก [๓๓ ดวง] ที่ประกอบในรูปาวจรจิตดวงที่ ๑
คือ เจตสิกที่เหลือเว้นวิรตี ๓ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในมหากุศลจิตดวงที่ ๑

วิรตีเจตสิกย่อมเกิดในกามาวจรกุศลจิตและโลกุตตรจิตเท่านั้น ไม่เกิดในจิตอื่น
เจตสิก ๓๒ หรือ ๓๓ ดวง เว้นวิตก ย่อมเกิดในรูปาวจรจิตดวงที่ ๒
เจตสิก ๓๑ หรือ ๓๒ ดวง เว้น[วิตกและ]วิจาร ย่อมเกิดในรูปาวจรจิตดวงที่ ๓
เจตสิก ๓๐ หรือ ๓๑ ดวง เว้น[วิตก วิจาร และ]ปฺปติ ย่อมเกิดในรูปาวจรจิตดวงที่ ๔
เจตสิก ๓๐ ดวง เว้นกรุณาและมุทิตา ย่อมเกิดในรูปาวจรจิตดวงที่ ๕ อูเบกฺขา-
เวทนาเข้าแทนที่โสมนัสเวทนา

โดยประการดังนี้ โปรดทราบรูปาวจรกุศลเจตสิก”

[เจตสิก ๓๒ ดวง คือ อัญญสมานเจตสิก ๑๐ (เว้นวิตก วิจาร และปฺปติ) โสภณเจตสิก ๒๒
(เว้นวิรตี ๓) ประกอบในรูปาวจรจตุตถฌานจิต

เจตสิก ๓๐ ดวง คือ เจตสิก ๓๒ ดวงเหล่านั้น (เว้นกรุณา และมุทิตา) ประกอบในรูปาวจร-
ปัญจฌานจิต เวทนาเจตสิกในเจตสิก ๓๐ ดวงนี้เป็นอูเบกฺขาเวทนา คือ เวทนาเจตสิกที่ประกอบใน
รูปาวจรปฐมฌานจิต ทุติยฌานจิต ตติยฌานจิต และจตุตถฌานจิต เป็นโสมนัสเวทนา ส่วนเวทนาที่
ประกอบในรูปาวจรปัญจฌานจิต เป็นอูเบกฺขาเวทนา]

เจตสิกที่ประกอบในรูปาวจรจิต

อรูปาวจรจิตตสมฺปยุตฺตา อรูปาวจรา. เต ปน รูปาวจรปญฺจเม วุตฺตนเยน เวทิตพฺพา.
อรูปาวจรภาโวเวตฺถ วิเสโส.

“อรูปาวจรเจตสิก คือ เจตสิกที่ประกอบในอรูปาวจรจิต

โปรดทราบเจตสิกเหล่านั้นตามนัยที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วในรูปาวจรจิตดวงที่ ๕

ความเป็นอรูปาวจรในเจตสิกเหล่านี้ เป็นความต่างกัน”

เจตสิกที่ประกอบในโลกุตตรจิต

โลกุตตรจิตตสมุปยุตฺตา โลกุตฺตรา. เต ปน ปจฺมชฺฌานิกะ มคฺคจิตฺเต ปจฺมรूपาวจร-
จิตฺเต วุตฺตนเยน ทฺติยชฺฌานิกาทิเกเทปิ มคฺคจิตฺเต ทฺติयरूपาวจรจิตฺตาทีสุ วุตฺตนเยนเว
เวทิตพฺพา. กรุณามุทิตานมภาโว จ นียตวิริติภาโว จ โลกุตฺตรภาโว เจตถ วิเสโส. เอวํ ตาว
กุสลจิตตสมุปยุตฺตเจตสิกา เวทิตพฺพา.

“โลกุตตรเจตสิก คือ เจตสิกที่ประกอบในโลกุตตรจิต

โปรดทราบเจตสิกเหล่านั้นในปฐมฌานมรรคจิต ตามนัยที่กล่าวไว้ในรูปาวจรจิตดวง
ที่ ๑ แม้ในทุตติยฌานมรรคจิตเป็นต้น ก็พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในรูปาวจรจิตดวงที่ ๒
เป็นต้น

อนึ่ง ความไม่มีแห่งกรุณาและมุทิตา ความมีวิริตติเจตสิกแน่นอน [ประกอบได้แน่นอน
และพร้อมกัน] และความพ้นไปจากโลก[ด้วยการบรรลุตามลำดับวิสุทธิ] เป็นความต่างกัน
ในที่นี้

โดยประการดังนี้ โปรดทราบเจตสิกที่ประกอบในกุสลจิตก่อน”

[กรุณาและมุทิตารับเอาสัตว์บัญญัติเป็นอารมณ์ โดยกรุณามีสภาพสงสารสัตว์ที่ได้รับความ
ทุกข์ มุทิตามีสภาพยินดีต่อสัตว์ที่ได้รับความสุข ส่วนโลกุตตรจิตรับเอาพระนิพพานซึ่งมีปรมาตมธรรม
เป็นอารมณ์ ดังนั้น กรุณาและมุทิตาจึงไม่เกิดในโลกุตตรจิต เพราะมีอารมณ์ต่างกัน

อนึ่ง โลกุตตรจิตย่อมเกิดขึ้นเมื่ออริยมรรคมีองค์ ๘ บริบูรณ์เท่านั้น และวิริตติเจตสิก ๓ ก็
นับเข้าในอริยมรรคมีองค์ ๘ ดังนั้น วิริตติเจตสิก ๓ จึงประกอบร่วมกันเสมอในโลกุตตรจิต

ในโลกุตตรจิตมีวิริตติเจตสิกประกอบรวม ไม่มีอุปปมัญญา ดังนั้น ในโลกุตตรจิตดวงที่ ๑ จึง
มีเจตสิกประกอบรวม ๓๖ ดวง คือ อัญญสมานเจตสิก ๑๓ โสภณเจตสิก ๒๓ (เว้นอุปปมัญญา ๒)]

เจตสิกที่ประกอบในอกุสลจิต

อกุสลา ปน เจตสิกา ภูมิตอ เอกวิธา กามาวจราเยว, เตสุ โลกมุลปจฺมากุสลจิตฺต-

สมปยุตฺตา ตาว นียตา สรูปเนาคตา ปนฺนรส, เยวปนกา นียตา จตฺตารอติ เอกฺกนวิสฺสตี โหนฺติ.
อนียตา ฉ เยวปนกาตี สพฺเพ ปญฺจวิสฺสตี โหนฺติ เสยฺยถิทํ. ผสฺโส สโมณสฺสเวทนา สมฺญา
เจตนา วิตกฺโก วิจาโร ปิตี จิตฺตสฺสเกคฺคตา วีริยํ ซีวิทํ อหิริกํ อนนฺตตปฺปํ โลภो โมโห
มัจฉาทิฏฺฐิตี อิมํ สรูปเนาคตา ปนฺนรส, ฉนฺโท อธิโมกฺโข อุทฺธจฺจํ มนสิกาโรติ อิมํ จตฺตารอ
นียตเยวปนกา. อิมํ ปน ปฏฺวิปาฏฺฐียา ทสฺสุ จิตฺเตสฺสุ นียตา โหนฺติ. มาโน อิสฺสา มัจฉริยํ กุกฺกจฺจํ
ถินมิตฺทฺรณฺตี อิมํ ฉเยว อนียตเยวปนกา.

“อกุศลเจตสิกมีอย่างเดียวโดยภูมิ เป็นกามาวจรอย่างเดียว

ในบรรดาเจตสิกเหล่านั้น เจตสิกที่ประกอบในอกุศลจิตดวงที่ ๑ อันมีโลภะเป็นมูล
[โลภมูลจิตดวงที่ ๑] มี ๑๕ ดวงแน่นอน แสดงไว้โดยระบุชื่อ และเยวปนกเจตสิกที่เกิดแน่นอน
๔ ดวง รวมเป็น ๑๙ ดวง พร้อมด้วยเยวปนกเจตสิกที่เกิดไม่แน่นอน ๖ ดวง [มานะ อิสฺสา
มัจฉริยะ กุกฺกจจะ ถินะ และมิตฺทะ] ทั้งหมดจึงรวมเป็น ๒๕ ดวง คือ ผัสสะ สมนัสเวทนา
สัญญา เจตนา วิตก วิจาร ปิตี จิตเตกคคตา วีริยะ ซีวิตนทริยํ อหิริกะ อนนตตปปะ โลภะ โมหะ
และมัจฉาทิฏฐิ เจตสิก ๑๕ ดวงนี้แสดงไว้โดยระบุชื่อ

เจตสิก ๔ ดวงนี้ คือ ฉันทะ อธิโมกข์ อุทฺธจจะ และมนสิการ เป็นเยวปนกเจตสิก
ที่เกิดแน่นอน เจตสิกเหล่านี้เกิดแน่นอนในจิต ๑๐ ดวงตามลำดับ [มนสิการและอุทฺธจจะเกิด
แน่นอนในอกุศลจิต ๑๒]

เจตสิก ๖ ดวงนี้ คือ มานะ อิสฺสา มัจฉริยะ กุกฺกจจะ ถินะ และมิตฺทะ เป็นเยว-
ปนกเจตสิกที่เกิดไม่แน่นอน [อนียตโยคีเจตสิก]

๘๒. เอวํ เยวปนา สพฺเพ นียตานียตา ทส
นิทฺธิฏฺฐา ปาปจิตฺเตสฺสุ หตฺปาเปน ตาทินา.

“เยวปนกเจตสิก ๑๐ ดวงทั้งหมดที่เกิดแน่นอนและไม่แน่นอน พระชินเจ้าผู้คงที่
ทำลายบาปแล้ว ทรงแสดงไว้ในอกุศลจิตอย่างนี้”

ตตฺถ ผสฺโสตี อกุสลจิตฺตสหาโต ผสฺโส. เอส นโย เสเสสฺสุปิ.

“ในอกุศลเจตสิกนั้น ผัสสะ คือ ผัสสะเจตสิกที่ประกอบในอกุศลจิต
แม้เจตสิกอื่นก็มีนัยเดียวกัน”

น หิริยตติ อหิริโก. อหิริกสฺส ภาโว อหิริกํ. กายทฺหจฺจริตาทีหิ โอตฺตปฺปตฺติ โอตฺตปฺปํ.
น โอตฺตปฺปํ อโนตฺตปฺปํ.

“คำว่า อหิริกะ คือ ผู้ไม่ละอาย

อหิริกะ คือ ภาวะของผู้ไม่ละอาย

คำว่า โอตตปปะ คือ สภาวะสะดุ้งกลัว[ผลของ]กายทฺหจฺจริตเป็นต้น

อโนตตปปะ คือ สภาวะไม่สะดุ้งกลัว”

[คำว่า อหิริกสฺส ภาโว อหิริกํ (อหิริกะ คือ ภาวะของผู้ไม่ละอาย) แสดงนัยทางภาษา ๓
ประการ คือ

๑. คำว่า อหิริก มีศัพท์เดิมว่า อหิริกภาว ลบ ภาว ศัพท์เพื่อย่อคำ ตามหลักภาษาเรียกว่า
อุตตรโลปสมาส คือ สมาสลบบทท้าย

๒. คำว่า อหิริก มีศัพท์เดิมว่า อหิริกตฺต ลง ตฺต บัณฑิตในภาวตัทธิต แล้วลบ ตฺต บัณฑิต
ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริเฉทที่ ๔ สูตร ๑๒๓) ว่า โลโป (ลบตัทธิตบัณฑิต)

๓. คำนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ภาวประธาน คือ มีกิริยาเป็นประธานกล่าวคือ ระบุ
กิริยาเป็นหลักโดยมีศัพท์เดิมว่า อหิริก (ผู้ไม่ละอาย) แต่มุ่งให้หมายถึงภาวะของผู้ไม่ละอาย]

ตตฺถ กายทฺหจฺจริตาทีหิ อหิคุญฺจนลกฺขณํ อลฺหฺชาลลกฺขณํ วา อหิริกํ, อโนตฺตปฺปํ เตเหว
อसारชฺชนลกฺขณํ, อนนฺตฺตาสลลกฺขณํ วา.

“ในเรื่องนั้น อหิริกะมีสภาพไม่รังเกียจกายทฺหจฺจริตเป็นต้น หรือมีสภาพไม่ละอาย
ส่วนอโนตตปปะมีสภาพไม่หวาดหวั่นต่อ[ผลของ]ทฺหจฺจริต หรือมีสภาพไม่สะดุ้งกลัว”

ลฺพฺภนฺติ เตน, สยํ วา ลฺพฺภติ, ลฺพฺภนฺนตฺตเมว วา ตนฺติ โลโก.

“โลกะ คือ สภาวะทำให้อยากได้

อีกนัยหนึ่ง โลกะ คือ สภาวะอยากได้

อีกนัยหนึ่ง โลกะ คือ ความอยากได้นั่นเอง”

[คำว่า โลภ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะทำให้อยากได้ = ลุพฺภณฺติ เตนาติ โลโภ (ลง ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- สภาวะอยากได้ = ลุพฺภตฺติ โลโภ (ลง ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- ความอยากได้ = ลุพฺภณํ โลโภ (ลง ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)]

โส อารมฺมณคณฺณลกฺขณํ มกฺกฏฺฐาเลโป วีย, อภิสงฺครโส ตตฺตกปาเล ปกฺขิตตมฺส-
เปสิ วีย, อปริจจาคปจฺจุปฺปฏฺจาโน เตลณฺชนราโค วีย, สํโยชนิเยสุ ฐมฺเมสุ อสฺสาททสฺสนปทฺฐ-
จาโน.

“โลภะ มีสภาพยึดเอาอารมณ์ เหมือนลิงติดตั้ง
มีหน้าที่ติดแน่น[ในอารมณ์] เหมือนชิ้นเนื้อที่วางไว้บนกระเบื้องร้อน
มีการไม่ยอมปล่อย[อารมณ์]เป็นเครื่องปรากฏ เหมือนการติดย้อมของยาทา
ขอบตาที่ขโลมด้วยน้ำมัน
มีการเห็นสุขในธรรมที่เป็นอารมณ์ของสังโยชน์เป็นเหตุไกล่”

มุยุหนฺติ เตน, สยํ วา มุยุหฺติ, มุยุหนฺมตฺตเมว วา ตนฺติ โมโห.

“โมหะ คือ สภาวะทำให้หลง

อีกนัยหนึ่ง โมหะ คือ สภาวะหลง

อีกนัยหนึ่ง โมหะ คือ ความหลงนั่นเอง”

[คำว่า โมห มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะทำให้หลง = มุยุหนฺติ เตนาติ โมโห (ลง ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- สภาวะหลง = มุยุหฺตฺติ โมโห (ลง ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- ความหลง = มุยุหนํ โมโห (ลง ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)]

โส จิตฺตสฺส อนฺธาวาลกฺขณํ อณฺณณลกฺขณํ วา, อสมฺปฏฺิเวธโร อารมฺมณ-
สภาวะจุจาทนโร วา, อนฺธการปจฺจุปฺปฏฺจาโน, อโยนิโสมนสิการปทฺฐจาโน.

“โมหะ มีสภาพเป็นความมืดบอดแห่งจิตหรือมีสภาพเป็นปฏิบัติกับต่อปัญญา
มีหน้าที่ไม่แทงตลอดโดยชอบ หรือมีหน้าที่ปิดบังสภาพของอารมณ์

มีการกระทำให้มีติดเป็นเครื่องปรากฏ
มีความไม่ใส่ใจโดยแยบคายเป็นเหตุไกล่”

มิจฺฉา ปสฺสนฺติ ตาย, สยํ วา มิจฺฉา ปสฺสตี, มิจฺฉาทสฺสนมตฺตเมว วา เอสาตี มิจฺฉา-
ทิจฺฉิ.

“มิจฉาทิจฺฉิ คือ สภาวะทำให้เห็นผิด
อีกนัยหนึ่ง มิจฉาทิจฺฉิ คือ สภาวะเห็นผิด
อีกนัยหนึ่ง มิจฉาทิจฺฉิ คือ ความเห็นผิด”

[คำว่า มิจฉาทิจฺฉิ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะทำให้เห็นผิด = มิจฉา ปสฺสนฺติ ตายาตี มิจฉาทิจฺฉิ (ลง ตี ปัจจัยในภวนสาธนะ)
- สภาวะเห็นผิด = มิจฉา ปสฺสตีติ มิจฉาทิจฺฉิ (ลง ตี ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- ความเห็นผิด = มิจฉา ทสฺสนํ มิจฉาทิจฺฉิ (ลง ตี ปัจจัยในภาวสาธนะ)]

สา อโยนิโสภินิเวสลกฺขณา, ปรามาสฺรสา, มิจฺฉาภินิเวสปจฺจุปฺปญฺจานา, อริยานํ
อทสฺสนกามตาทีปทฺฐจฺานา.

“มิจฉาทิจฺฉิ มีสภาพไม่ใส่ใจโดยแยบคาย
มีหน้าที่ยึดมั่น
มีความใส่ใจผิดเป็นเครื่องปรากฏ
มีความไม่ต้องการเห็นพระอริยะเป็นต้นเป็นเหตุไกล่”

อุทฺตมาโว อุทฺตจฺ. ตํ อุปสมลฺกฺขณํ วาตาภิมาดจฺลชลํ วีย, อนวฺภูจฺานรํ วาตา-
ภิมาดจฺลชปฺภากา วีย, ภนฺตตตปจฺจุปฺปญฺจานํ ปาสาณภิมาดสมฺมุทฺตภสฺมํ วีย, อโยนิโส-
มนสิการปทฺฐจฺานํ

“อุทฺตจฺจะ คือ ภาวะของผู้ขัดส่าย
อุทฺตจฺจะ มีสภาพไม่สงบ เหมือนน้ำกระเพื่อมด้วยแรงลม
มีหน้าที่ไม่หยุดนิ่ง เหมือนธงชัยและธงแผ่นผ้าที่โบกสะบัดเพราะ

ลมพัด

มีความเป็นเหตุทำให้จิตไม่สงบเป็นเครื่องปรากฏ เหมือนขี้เถ้าลอย
ขึ้นเพราะถูกหินกระทบ
มีความไม่ใส่ใจโดยแยบคายเป็นเหตุไถ้

มณเฑิตี มาโน. โส อุนณติลกขโณ, สมฺปคฺคหณโร, เกตุกมฺยตาปจฺจุปฺปจฺจาโน,
ทิกฺขวิปฺปยุตฺตโลกปทฺฐจฺจาโน.

“มานะ คือ สภาวะถือตัว

มานะ มีสภาพเย่อหยิ่งลำพอง
มีหน้าที่ยกตน
มีความต้องการโดดเด่นเป็นเครื่องปรากฏ
มีโลภะที่ไม่ประกอบกับทิกฺขวิปฺปยุตฺตเป็นเหตุไถ้

อิสฺสตีติ อิสฺสา. สา ปรสมฺปตฺตินํ อุตฺตมฺนลฺกขณฺหา, ตตฺเถว อนนฺนโรตฺตโร, ตโต วิมุขภาว-
ปจฺจุปฺปจฺจานา, ปรสมฺปตฺติปทฺฐจฺจานา.

“อิสสา คือ สภาวะริษยา

อิสสา มีสภาพริษยาสมบัติของผู้อื่น
มีหน้าที่ไม่พอใจในสมบัติของผู้อื่น
มีความเบียดเบียนหน้าหน้าจากสมบัติของผู้อื่นเป็นเครื่องปรากฏ
มีสมบัติของผู้อื่นเป็นเหตุไถ้

มจฺจรรมาโว มจฺจจริยํ. ตํ อตฺตโน สมฺปตฺตินํ นิคฺคหณฺนลฺกขณฺหา, ตาสฺมเวยว ปเรหิ สาธารณ-
ภาวอกุขมฺนรํ, สงฺโกจนปจฺจุปฺปจฺจานํ, อตฺตสมฺปตฺติปทฺฐจฺจานํ

“มัจจจริยะ คือ ภาวะของคนตระหนี่

มัจจจริยะ มีสภาพปิดบังสมบัติ[คือคุณสมบัติหรือทรัพย์สินสมบัติ]ของตน
มีหน้าที่ทนไม่ได้ต่อการที่สมบัติเหล่านั้นเกี่ยวข้องกับคนอื่น
มีความไม่เผื่อแผ่เป็นเครื่องปรากฏ

มีสมบัติของตนเป็นเหตุไกล้”

กุจฺฉิตํ กตํ กุกฺกตํ, ตสฺส ภาโว กุกฺกจฺจํ. ตํ ปจฺฉานนฺตาปฺลภุณฺโณ, กตาทกานนฺโสจฺจนรํ,
วิปฺปฏฺฐิสารปจฺจุปฺภุจฺจํ กตาทกตปฏฺฐจฺจํ

“คำว่า กุกฺกตะ คือ กรรมที่น่ารังเกียจ

กุกฺกจฺจะ คือ ความเป็นกรรมที่น่ารังเกียจ

กุกฺกจฺจะ มีสภาพเดือดร้อนในภายหลัง

มีหน้าที่เศร้าโศกถึงทุจริตที่ทำแล้วและสุจริตที่ยังไม่ได้ทำ

มีความเดือดร้อนใจเป็นเครื่องปรากฏ

มีทุจริตที่ทำแล้วและสุจริตที่ยังไม่ได้ทำเป็นเหตุไกล้”

ณินตา ถินํ มัทธตา มัทธํ. อนุสฺสาหนสํสํทนตา อสฺตติวิฆาโต จาติ อตฺถิ. ถินญจ
มัทธญจ ถินมัทธํ. ตตฺถ ถินํ อนุสฺสาหนลภุณฺโณ, วัริยวินทนรํ, สํสํทนทาวปจฺจุปฺภุจฺจํ, มัทธํ
อกมฺมมณฺณตลภุณฺโณ, โอนนรํ, ลินฺตาวปจฺจุปฺภุจฺจํ, อุภยมุปี อโยนิโสมนสิการปฏฺฐจฺจํ
เสสา กุสฺเล วุตฺตนเยน เวทิตพฺพา.

“ถินะ คือ ความทอดถอย

มัทธะ คือ ความเชื่องซึม หมายความว่า ความถดถอยที่เป็นความไม่ชวนชววย
และความเปื่อยเป็น[จิต]ที่ไร้ความสามารถ

ถินมัทธะ คือ ความทอดถอยและความเชื่องซึม

ถินะ มีสภาพไม่ชวนชววย

มีหน้าที่ละความเพียร

มีความถดถอยเป็นเครื่องปรากฏ

มัทธะมีสภาพไม่เหมาะสมในกิริยา

มีหน้าที่ห้าม[ลำดับวิธีจิตทางปัญจทวารและมนทวารให้สู่ภวังค์]

มีความห่อหุ้มเป็นเครื่องปรากฏ

เจตสิกทั้งสองดวงนั้นมีความไม่ใส่ใจโดยแยบคายเป็นเหตุไกล้

โปรดทราบเจตสิกอื่นตามนัยที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ในกุศลเจตสิก”

เอตถ ปน วิตถกวีริยสมาธินํ มิจฺจาสกฺกปฺปมิจฺจาวายามมิจฺจาสมาโย วิเสสกา.

“อนึ่ง ชื่อว่า มิจจาสกฺกปฺปะ มิจจาวายามะ และมิจจาสมาธิ แห่งวิตถ วีริยะ และสมาธิเป็นข้อต่างกัน[จากกุศลเจตสิก]ในที่นี้

อิตติ อิมเ อฏฺฐนวิสฺสติ เจตสิกกา ปจฺมากุสลจิตฺเตน สมฺปโยคํ คจฺจนฺตํติ เวทิตพฺพา. ยถา จ ปจฺเมเน, เอวํ ทฺตฺติเยนาปิ. สสฺสงฺขารภาโว เจตถ ถินมิตฺทสฺส อนฺนียตภาโว จ วิเสโส. ตตฺติเยน ปจฺเม วุตฺเตสฺ จเปตฺวา ทิฏฺฐิํ เสสา อฏฺฐารส เวทิตพฺพา. มาโน ปเนตถ อนฺนียโต โหติ. ทิฏฺฐิยา สห น อฺปฺปชฺชตฺติ. จตฺตฺเถน ทฺตฺติเย วุตฺเตสฺ จเปตฺวา ทิฏฺฐิํ อวเสสา เวทิตพฺพา. เอตฺถาปิ จ มาโน อนฺนียโต โหติ. ปณฺจเมเน ปจฺเม วุตฺเตสฺ จเปตฺวา ปีตํ อวเสสา สมฺปโยคํ คจฺจนฺตํติ. โสมนสฺสฏฺฐาเน ปเนตถ อฺเปกฺขา ปวิฏฺฐา. ญฺเญนาปิ ปณฺจเม วุตฺตสฺทิสฺสา เอว. สสฺสงฺขารตา ถินมิตฺทสฺส นฺนียตภาโว จ วิเสโส. สตฺตเมเน ปณฺจเม วุตฺเตสฺ จเปตฺวา ทิฏฺฐิํ อวเสสา เวทิตพฺพา. มาโน ปเนตถ อนฺนียโต. อฏฺฐเมเน ญฺเญ วุตฺเตสฺ จเปตฺวา ทิฏฺฐิํ อวเสสา เวทิตพฺพา. เอตฺถาปิ มาโน อนฺนียโต โหติ. เอวํ โลกมุลเจตสิกกา เวทิตพฺพา.

เจตสิกที่ประกอบในโลภมูลจิต

โดยประการดังนี้ เจตสิก ๑๙ ดวงนี้ย่อมถึงการประกอบในอกุศลจิตดวงที่ ๑

เจตสิกเหล่านี้ย่อมถึงการประกอบในอกุศลจิตดวงที่ ๑ ฉะนั้น ย่อมถึงการประกอบในอกุศลจิตดวงที่ ๒ ฉะนั้น ความเป็นสังขาริกและความไม่แน่นอนแห่งถินมิทธะ เป็นความต่างกันในจิตดวงที่ ๒ นี้ [มีเจตสิกประกอบ ๒๑ ดวง]

เจตสิก ๑๘ ดวง เว้นทิวฏฐิ ที่กล่าวไว้แล้วในจิตดวงที่ ๑ ย่อมถึงการประกอบในจิตดวงที่ ๓ แต่ในจิตดวงนี้ มานะเป็นธรรมไม่แน่นอน ไม่ประกอบกับทิวฏฐิ [มีเจตสิกประกอบ ๑๘ ดวง]

เจตสิก [๒๐ ดวง] เว้นทิวฏฐิ ที่กล่าวไว้แล้วในจิตดวงที่ ๒ ย่อมถึงการประกอบในจิตดวงที่ ๔ มานะเป็นธรรมไม่แน่นอนแม้ในจิตดวงนี้ [มีเจตสิกประกอบ ๒๑ ดวง]

เจตสิก [๑๘ ดวง] เว้นปีติ ที่กล่าวไว้แล้วในจิตดวงที่ ๑ ย่อมถึงการประกอบในจิตดวงที่ ๕ อูเบกขาเข้าแทนที่โสมนัสในจิตดวงนี้ [มีเจตสิกประกอบ ๑๘ ดวง]

เจตสิก [๑๘ ดวง] ที่เหมือนกับข้อที่กล่าวไว้แล้วในจิตดวงที่ ๕ ย่อมถึงการประกอบในจิตดวงที่ ๖ ความเป็นสังขาริก และความไม่แน่นอนแห่งถิ่นมิทธะ เป็นความต่างกัน [มีเจตสิกประกอบ ๒๐ ดวง]

เจตสิก [๑๗ ดวง] เว้นทิวฐิ ที่กล่าวไว้แล้วในจิตดวงที่ ๕ ย่อมถึงการประกอบในจิตดวงที่ ๗ มานะเป็นธรรมไม่แน่นอนในจิตดวงนี้ [มีเจตสิกประกอบ ๑๘ ดวง]

เจตสิก [๑๙ ดวง] เว้นทิวฐิ ที่กล่าวมาแล้วในจิตดวงที่ ๖ ย่อมถึงการประกอบในจิตดวงที่ ๘ มานะเป็นธรรมไม่แน่นอนแม้ในจิตดวงนี้ [มีเจตสิกประกอบ ๒๐ ดวง]

โดยประการดังนี้ โปรดทราบโลกมูลเจตสิก”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า ทิวฐิและมานะไม่เกิดร่วมกันในจิตดวงเดียว เหมือนไกรสรราชสีห์ ๒ ตัว ไม่อยู่ร่วมกันในถ้ำเดียวกัน เพราะทิวฐิเกิดขึ้นโดยอาศัยตน มานะก็เกิดขึ้นโดยอาศัยตน โดยทิวฐิเป็นความเห็นผิดในตนว่ามีเรา ของเรา ส่วนมานะเป็นความทะนงตนว่า เราดีกว่าผู้อื่น]

เจตสิกที่ประกอบในโทสมูลจิต

โทมนสฺสสหคเตสุ ปฏิขสมฺปยุตฺเตสุ โทสมุเลสุ ทวีสุ ปจฺเมน อสงฺขาริเกณ สมฺปยุตฺตา นียตา สรุเปนาคตา เตรส. เสยฺยถิทํ. ผลฺโส โทมนสฺสเวทนา สญฺญา เจตนา จิตฺเตกคฺคตา วิตกฺโก วิจาโร วีริยํ ชีวิทํ อหิริกํ อโนตฺตปฺปํ โทโส โมโห เจติ อิมะ เตรส ฐมา จฺนุทาทีหิ จตุหิ นียตเยวาทนเกหิ สตุตฺตรส โหนติ อีสสามจฺฉริยกุฏฺฏจฺเจสุ อนินฺยเตสุ ตีสุ เอเกณ สห อฏฺฐารส โหนติ. เอเตปิ ตโย น เอกโต อุปฺปชฺชนฺติ.

“ในบรรดาโทสมูลจิต ๒ ที่เกิดร่วมกับโทมนัส ประกอบกับปฏิขะ เจตสิกที่ประกอบในจิตดวงที่ ๑ อันเป็นอสังขาริก มี ๑๓ ดวงเสมอ ตรัสไว้โดยระบุชื่อ คือ เจตสิก ๑๓ ดวง อันได้แก่ ผัสสะ โทมนัสเวทนา สัญญา เจตนา จิตเตกคคตา วิตก วิจาร วีริยะ ชีวิตินทรีย์ อหิริกะ อโนตตปปะ โทสะ และโมหะ กับเยวาทนเจตสิกอันประกอบแน่นอน ๔ ดวงมีฉันทะ เป็นต้น รวมเป็น ๑๗ ดวง ประกอบด้วยเจตสิกดวงหนึ่งในอนินยโตคือเจตสิก ๓ ดวง คือ อีสสามจฉริยะ และกุฏฏจจะ ที่ไม่เกิดพร้อมกัน รวมเป็น ๑๘ ดวง”

[ผู้กล่าวใหม่อธิบายว่า เจตสิกทั้ง ๓ คือ อิสสา มัจฉริยะ และกุกกุจะ ไม่เกิดร่วมกันเพราะมีอารมณ์ต่างกัน กล่าวคือ อิศสารับเอาสมบัติของผู้อื่นเป็นอารมณ์ มัจฉริยะรับเอาความไม่เสมอกับคนอื่นในสมบัติของตนเป็นอารมณ์ ส่วนกุกกุจะรับเอาทุจริตที่ได้กระทำแล้วหรือสุจริตที่ยังมิได้กระทำเป็นอารมณ์]

ตตถ ทุฏฐุ มโนติ ทุมโน. ทุมนสฺส ภาโว โทมณสฺส. โทมณสฺสเวทนาเยตํ อธิวจนํ ตํ
อนินฺธุจารมฺมณานุกฺขณํ, อนินฺธุจากรสมฺโภครสํ, เจตสิกปาธรปจฺจุปฺปญฺจํ, เอกนฺตเนว
หทยวตฺถุปฺปญฺจํ

“ในพากย์นั้น คำว่า **ทุมนะ** คือ จิตไม่ดี

คำว่า **โทมนัสสะ** คือ ภาวะแห่งจิตไม่ดี คำนี้เป็นชื่อของโทมนัสเวทนา

โทมนัส มีสภาพเสวยอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา

มีหน้าที่เสวยอารมณ์โดยอาการไม่ปรารถนา

มีความไม่สบายทางใจเป็นเครื่องปรากฏ

มีหทัยวัตถุเป็นเหตุใกล้เคียงแน่นนอน”

[ทุกฉบับมีรูปต่อจากคำว่า โทมณสฺสเวทนาเยตํ อธิวจนํ (คำนี้เป็นชื่อของโทมนัสเวทนา) ว่า
เตน สหคตํ โทมณสฺสสหคตํ (คำว่า โทมณสฺสสหคตะ คือ จิตที่เกิดร่วมกับโทมนัส) แต่ผู้แปลคิดว่าไม่
จำเป็นต้องมีประโยคนี้ จึงตัดออกเสีย]

ทฺฐสฺสนฺติ เตน, สยํ วา ทฺฐสฺสติ, ทฺฐสฺสนมตฺตเมว วา ตนฺติ โทโส.

“**โทสะ** คือ สภาวะทำให้ประทุษร้าย

อีกนัยหนึ่ง **โทสะ** คือ สภาวะประทุษร้าย

อีกนัยหนึ่ง **โทสะ** คือ ความประทุษร้าย”

[คำว่า **โทส** มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สภาวะทำให้ประทุษร้าย = ทฺฐสฺสนฺติ เตนาติ โทโส (ลง ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- สภาวะประทุษร้าย = ทฺฐสฺสติติ โทโส (ลง ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- ความประทุษร้าย = ทุสสน์ โทโส (ลง ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)]

โส จณฺทิกฺกลกฺขณํ ปหตาสีวิโส วีย, วิสปปนโรโส วิสนิปาโต วีย, อตฺตโน นิสฺสย-
ทหนโรโส วา ทาวคฺคิ วีย, ทุสฺสนปจฺจุปฺปจฺจํ ลทฺโธกาโส วีย สปัตโต, อาฆาตวตฺตูปฺปจฺจํ
อวเสสา เหมฺจฺจา วุตฺตปฺปการาว. อิติ อีเม สตฺตรส วา อฏฺฐารสา วา นวเมน สมฺปโยคํ
คจฺจนฺตีสฺสึ เวทิตพฺพา. ยถา จ นวเมน, เอวํ ทสเมนาปิ. สสงฺขารตา ปเนตฺถ ถินมิตฺถสมฺภโว
จ วิเสโส.

“โทสะ มีสภาพดูร้าย เหมือนนอสรพิษดุร้าย

มีหน้าที่ดำเนินไปอย่างน่าตำหนิ เหมือนการแผ่ชานไปของยาพิษ หรือ

มีหน้าที่เผาที่อาศัยของตน เหมือนไฟป่า

มีความประทุษร้าย[กายและใจ]เป็นเครื่องปรากฏ เหมือนศัตรูที่ได้รับโอกาส

มีอาฆาตวัตถุ (เหตุแห่งความผูกโกรธ ๑๐ ประการ) เป็นเหตุใกล้

ธรรมที่เหลือ ข้าพเจ้าได้กล่าวประเภทไว้แล้วในหนก่อน

โดยประการดังนี้ เจตสิก ๑๗ ดวงหรือ ๑๘ ดวงนี้ย่อมถึงการประกอบในจิตดวงที่ ๙
[คือ ประกอบแน่นอน ๑๗ ดวง ไม่แน่นอน ๓ ดวง ดวงใดดวงหนึ่ง]

อนึ่ง เจตสิกเหล่านี้ย่อมถึงการประกอบในจิตดวงที่ ๙ ฉะนั้น ย่อมถึงการประกอบ
ในจิตดวงที่ ๑๐ ฉะนั้น ความเป็นสังขารและความเป็นถีนมิทธะ เป็นความต่างกัน ในจิตดวง
ที่ ๑๐ นี้ [มีเจตสิกประกอบแน่นอน ๑๗ ดวง ไม่แน่นอน ๕ ดวง]

[เจตสิก ๒๐ ดวงประกอบในโทสมูลจิตดวงที่ ๑ คือ อัญญสมานเจตสิก ๑๒ (เว้นปีติ) โม-
จตุกกะ ๔ โทจตุกกะ ๔ ในบรรดาเจตสิก ๒๐ ดวงเหล่านี้ อิสสา มัจฉริยะ และกุกกุจจะ ประกอบใน
บางคราวและไม่ประกอบพร้อมกัน ในจิตดวงนี้จึงมีนิตยโยคีเจตสิกประกอบได้ ๑๗ ดวง เมื่อประกอบ
ร่วมกับอิสสาเป็นต้นดวงใดดวงหนึ่ง ก็มีเจตสิกประกอบได้ ๑๘ ดวง]

เจตสิกที่ประกอบในโมหมูลจิต

ทวิสุ ปน โมหุเลสุ วิจิกิฉาสมฺปยุตฺเตน เอกาทสเมน สมฺปยุตฺตา ตาว ผสฺโส

อุเปกขาเวทนา สมฺมยา เจตนา วิตกโก วิจาโร วีริยํ ซีวิตํ จิตฺตมฺมจิติ อหิริกํ อโนตฺตปเป โมหโ
 วิจิกิจฺจนาติ สรุเปนาคตา เตรส. อุทฺธจฺจํ มนสิกาโรติ เทว เยวาปนกา นิยตา. เตหิ สหฺมึ ปนฺนรส
 โหนฺติ.

“ในโมหมูลจิต ๒ ดวง ลำดับแรก เจตสิกที่ประกอบในจิตดวงที่ ๑๑ อันเกิดร่วมกับ
 วิจิกิจจนา มี ๑๓ ดวง ตรัสไว้โดยระบุชื่อว่า ผัสสะ อุเบกข เวทนา สัญญา เจตนา วิตก วิจาร
 วีริยะ ซีวิตินทรีย์ จิตตมฺมจิติ (เอกัคคตา) อหิริกะ อโนตตปเป โมหะ และวิจิกิจจนา พร้อมด้วย
 เยวาปนกเจตสิกแน่นอน ๒ ดวง คือ อุทฺธจฺจะ และมนสิการ รวมเป็น ๑๕ ดวง”

ตตฺถ ปวตฺตมฺมจติมตฺตา เอกคฺคตา.

“เอกัคคตาในจิตที่ประกอบกับวิจิกิจจนา นั้น เป็นเพียงความตั้งอยู่คือการดำเนินไป
 [ของจิต]”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า เอกัคคตาที่ประกอบในวิจิกิจจนาสหคตจิต เหมือนการตั้งอยู่ชั่วขณะของ
 เปลวไฟในที่ปราศจากลม ไม่จัดเป็นสมาธิมรรคและสมาธิผลเป็นต้น เพราะไม่มีอธิโมกข์]

วิคตา จิกิจฺจนาติ วิจิกิจฺจนา. สภาวํ วิจินฺนโต เอตาย กิจฺจติ กิลมตีติ วิจิกิจฺจนา.

“วิจิกิจจนา คือ สภาวะปราศจากการแก้ไข

อีกนัยหนึ่ง วิจิกิจจนา คือ สภาวะที่ทำให้ผู้ใคร่ครวญสภาวะธรรมลำบากใจ”

[คำว่า วิจิกิจจนา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะรักษาด้วยปัญญาไม่ได้ = วิคตา จิกิจฺจนา เอตายาติ วิจิกิจฺจนา (วิ ศัพท์ + จิกิจฺจนา
 ศัพท์ปัญจมีตปฺปฺริสสมาส)

- สภาวะทำให้ผู้ใคร่ครวญสภาวะธรรมลำบากใจ = วิจินฺ กิจฺจนา วิจิกิจฺจนา (วิจิน ศัพท์ +
 กิจฺจนา ศัพท์ ทุตฺติยาตปฺปฺริสสมาส)]

สา สํสยลกฺขณา, กมฺปนรสา, อนิจฺจนยปจฺจุปฺปฏฺจนา, อโยนิโสมนสิการปทฺฏฺจนา.
 เสสา วุตฺตนยา เอว.

“วิจิกิจฉา มีสภาพสงสัย
มีหน้าที่หวั่นไหว[ในอารมณ์]
มีการตัดสินใจไม่ได้เป็นผล
มีความไม่ใส่ใจโดยแยกกายเป็นเหตุใกล้
ข้อความที่เหลือ มีนัยที่กล่าวไว้แล้ว”

ทวารทสเมน อุทฺธจฺจสมฺปยุตฺเตน สมฺปยุตฺตา สรุเปนาคตา วิจิกิจฉาสหคเต วุตฺเตสุ
วิจิกิจฉาหีนา อุทฺธจฺจํ สรุเปเน อาคตํ. ตสฺมา เตรสฺสว โหณฺติ. วิจิกิจฉาย อภาเวน ปเนตถ อธิ-
โมกฺโข อุปฺปชฺชติ. เตเน สทฺธิ จุทฺทส โหณฺติ. อธิโมกฺขสมฺภวโต สมาริ พลฺวา โหติ. อธิโมกฺข-
มนสิการา เทว ยฺเววปนกฺกา. เตหิ สห ปนฺนุรเสว โหณฺติ. เอวํ ตาว อุกฺกุสเลตฺติกา เวทิตพฺพา.

“เจตสิกที่ประกอบในจิตดวงที่ ๑๒ อันเกิดร่วมกับอุทฺธจฺจะ ตรัสไว้โดยระบุชื่อ คือ
เจตสิกในบรรดาเจตสิกที่กล่าวแล้วในจิตที่ประกอบกับวิจิกิจฉา เว้นวิจิกิจฉา และอุทฺธจฺจะ
ตรัสไว้โดยระบุชื่อ ดังนั้น จึงรวมเป็น ๑๓ ดวง อธิโมกฺขย่อมเกิดขึ้นในจิตดวงนี้ เพราะไม่มี
วิจิกิจฉา จึงรวมเป็น ๑๔ ดวงพร้อมทั้งอธิโมกฺขนั้น สมาริ (เอกัคคตา) ย่อมมีกำลัง เพราะ
มีอธิโมกฺข ยฺเววปนกเจตสิกมี ๒ ดวง คือ อธิโมกฺข และมนสิการ จึงรวมเป็น ๑๕ ดวงพร้อม
ด้วยอธิโมกฺขและมนสิการ

โดยประการดังนี้ โปรดทราบอุกฺกุสเลตฺติกาก่อน”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า เอกัคคตาในอุทฺธจฺจสหคตจิตได้รับสหายคืออธิโมกฺข จึงมีกำลังจัดเป็น
สมาธิมรรคและสมาธิพละเป็นต้น เหมือนบุรุษที่ได้รับการสนับสนุนจากมิตรเกื้อกูล]

อภฺยาคตเจตสิก

อิทาหิ อพฺยาคตา วุจฺจนฺติ. อพฺยาคตา ปน ทฺวริชา วิปากกิริยาเภทโต. ตตฺถ วิปากา
กุสลา วีย ภูมิมวเสน จตุพฺพิชา กามาวจรํ รูปาวจรํ อรูปาวจรํ โลกุตฺตรณฺเจติ. ตตฺถ กามาวจร-
วิปากา สเหตุกาเหตุกฺวเสน ทฺวริชา.

“บัดนี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวอภฺยาคตเจตสิก

อัปยาคตเจตสิกมี ๒ อย่าง โดยจำแนกเป็นวิปากเจตสิกและกิริยาเจตสิก

วิปากเจตสิกมี ๔ อย่าง โดยจำแนกตามภูมิเหมือนกุศลเจตสิก คือ กามาวจรวิปากเจตสิก รูปาวจรวิปากเจตสิก อรูปาวจรวิปากเจตสิก และโลกุตตรวิปากเจตสิก

กามาวจรวิปากเจตสิกมี ๒ อย่าง โดยจำแนกเป็นสเหตุกะ (มีเหตุ) และอเหตุกะ (ไม่มีเหตุ)”

เจตสิกที่ประกอบในกามาวจรวิปากจิต

ตถฺถ สเหตุกวิปากสมฺปยุตฺตา สเหตุกา. เต สเหตุกกามาวจรกุสลสมฺปยุตฺตสทิสฺสา. ยยา ปน กรุณามุทิตา อนียตา, ตา สตฺตารมฺมณฺตฺตา วิปาเกสุ นฺุปฺปชฺชนฺติ กามาวจรวิปากานํ เอกนฺตปรีตฺตารมฺมณฺตฺตา. วิรติโย ปเนตฺถ เอกนฺตกุสลตฺตา น ลพฺภนฺติ. วิภงฺเก “ปญฺจ สิกฺขา-ปทา กุสลาเยว”ติ^๔ หิ วุตฺตํ. เอวํ กามาวจรสเหตุกวิปากเจตสิกฺกา เวทิตพฺพา.

“ในบรรดาเจตสิกเหล่านั้น สเหตุกวิปากเจตสิก คือ เจตสิกที่ประกอบในวิปากจิตที่มีเหตุ

วิปากเจตสิกเหล่านั้นเหมือนกับเจตสิกที่ประกอบในกามาวจรกุสลจิตที่มีเหตุ

อนึ่ง กรุณาและมุทิตาที่เกิดขึ้นไม่แน่นอน ย่อมไม่เกิดในมหาวิปากจิต เพราะอัป-มัญญามีเหล่าสัตว์เป็นอารมณ์ แต่กามาวจรวิปากจิตมีกามอารมณ์เป็นอารมณ์แน่นอน

วิรติย่อมไม่เกิดขึ้นในกามาวจรวิปากจิต เพราะเป็นกุศลแน่นอน สมจริงดังพระพุทธ-วจนะในคัมภีร์วิภังค์ว่า ‘สิกขาบท ๕ เป็นกุศลอย่างเดียว’

โดยประการดังนี้ โปรดทราบสเหตุกวิปากเจตสิกที่เป็นกามาวจร”

๘๓. เตตฺตีสํสาทิวเย ฐมฺมา ทฺวตฺตีสฺเสว ตโต ปเร
พาทฺตีส ปญฺจเม ฉนฺนฺเจ เอกตีส ตโต ปเร.

“เจตสิก ๓๓ ดวงย่อมมีในกามาวจรวิปากจิต ๒ ดวงแรก

เจตสิก ๓๒ ดวงย่อมมีในจิตถัดจากนั้น

เจตสิก ๓๒ ดวงย่อมมีในจิตดวงที่ ๕ และที่ ๖

ในจิตต่อไป [ดวงที่ ๗ และที่ ๘] มีเจตสิก ๓๑ ดวง”

[เจตสิก ๓๓ ดวงที่ประกอบในกามาวจรวิปากจิต ๒ ดวงแรก คือ อัญญสมานเจตสิก ๑ โสภณเจตสิก ๒๐ (เวณวิรตี ๓ อัปปมัญญา ๒) ในกามาวจรวิปากจิตอื่นพึงทราบตามสมควร]

อเหตุกจิตตสมปยุตฺตา ปน อเหตุกา. เตสุ จกฺขุวิญญาณสมปยุตฺตา ตาว ผสฺโส
อุเปกฺขาเวทนา สมฺญา เจตนา ชีวิตํ จิตฺตมฺหิทธิ สรุเปนาคตา ณ, มนสิกาเรน จ สตุตฺ โหนติ.
โสตฺฆานชีวหากายวิญญาณสมปยุตฺตาปิ สตุตฺ สตุเตว เจตสิกา. ตตฺถ กายวิญญาณสมป-
ยุตฺเตสุ ปน อุเปกฺขาจาเน สุขเวทนา ปวิญฺจา. สา กายิกสาตลกฺขณา, ปิณฺนรสา. เสสา วุตฺต-
นยา เอว.

“อเหตุกวิปากเจตสิก คือ [วิปาก]เจตสิกที่ประกอบในอเหตุกจิต

ในเจตสิกเหล่านั้น ลำดับแรก เจตสิกที่ประกอบในจักขุวิญญาณ ตรัสไว้ ๖ ดวง
โดยระบุชื่อ คือ ผัสสะ อุเบกขาเวทนา สัญญา เจตนา ชีวิตนทรีย์ และจิตตมฺหิทธิ (เอกัคคตา)
และรวมเป็น ๗ พร้อมทั้งมนสิการ

เจตสิกที่ประกอบในโสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ และกายวิญญาณ
ก็มีอย่างละ ๗ ดวง

ในเจตสิกที่ประกอบในกายวิญญาณ สุขเวทนาเข้าแทนที่อุเบกขาเวทนา

สุขเวทนา มีสภาพสำราญทางกาย

มีหน้าที่อิมเอบ

ข้อที่เหลือมีนัยที่กล่าวไว้แล้ว”

๘๔.	อิจฺฉารมฺมณโยคสฺมี	จกฺขุวิญญาณกาทิสฺสุ
	สติ กสฺมา อุเปกฺขาว	วุตฺตา จตุสฺส สตุตฺตนา.
๘๕.	อุปาทาย จ รุเปน	อุปาทารูปเก ปน
	สงฺฆมฺภูฏานานิฆสฺส	ทุพฺพลตฺตาติ ทิปฺเป.

“ถามว่า : เมื่ออารมณ์เป็นอิจฺฉารมณในจักขุวิญญาณจิตเป็นต้น เหตุใดพระศาสดา
จึงตรัสอุเบกขาเวทนาเท่านั้นในจิต ๔ ดวงนี้ [จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ และ
ชิวหาวิญญาณ]”

ดังนั้น จึงมีเจตสิก ๑๑ ดวงในจิตดวงนี้

โดยประการดังนี้ โปรดทราบกามาวจรวิปากเจตสิกที่เป็นอเหตุกะ”

เจตสิกที่ประกอบในรูปาวจรวิปากจิตเป็นต้น

รูปาวจรวิปากจิตตสมฺปยุตฺตา ปน รูปาวจรา. อรูปาวจรวิปากจิตตสมฺปยุตฺตา อรูปา-
วจรา. เต สพฺเพปิ อตฺตโน อตฺตโน กุสลจิตตสมฺปยุตฺตเจตสิกเกหิ สทิสายะวาติ.

“รูปาวจรวิปากเจตสิก คือ เจตสิกที่ประกอบในรูปาวจรวิปากจิต
อรูปาวจรวิปากเจตสิก คือ เจตสิกที่ประกอบในอรูปาวจรวิปากจิต
เจตสิกทั้งหมดนั้นเหมือนกับเจตสิกที่ประกอบในกุสลจิตของตนๆ”

โลกุตตรวิปากจิตตสมฺปยุตฺตา โลกุตตรา. เต สพฺเพ เตสํเยว โลกุตตรวิปากจิตตานํ
สทิสา กุสลจิตตสมฺปยุตฺเตหิ เจตสิกเกหิ สทิสา. เอวํ รูปาวจรารูปาวจรโลกุตตรวิปากเจตสิกกา
เวทิตพฺพา.

“โลกุตตรวิปากเจตสิก คือ เจตสิกที่ประกอบในโลกุตตรวิปากจิต

โลกุตตรวิปากเจตสิกทั้งหมดนั้นเสมอกับโลกุตตรวิปากจิต เป็นเช่นกับเจตสิกที่
ประกอบในกุสลจิต [เช่น เจตสิกที่ประกอบในโสดาปัตติมรรคจิต เหมือนเจตสิกที่ประกอบใน
โสดาปัตติผลจิต เป็นต้น]

โดยประการดังนี้ โปรดทราบเจตสิกที่เป็นรูปาวจรวิปาก อรูปาวจรวิปาก และโลกุตตร-
วิปาก”

เจตสิกที่ประกอบในอกุศลวิปากจิต

อกุศลวิปากจิตตสมฺปยุตฺตา ปน อกุศลวิปากเจตสิกกา นาม. เต ปน กุสลวิปากา-
เหตุกจิตฺเตสุ จกฺขุวิมฺภานาทีสุ วุตฺตเจตสิกสทิสา. เอตฺถ ปน กายวิมฺภานเณ ทุกฺขเวทนา
ปวิฏฺฐา. สภา ยิกิภาพารทฺถกฺขณา. เสสา วุตฺตนยาเยวาติ. เอวํ ฉตฺตีส วิปากจิตตสมฺปยุตฺต-
เจตสิกกา เวทิตพฺพา.

“อกุศลวิปากเจตสิก คือ เจตสิกที่ประกอบในอกุศลวิปากจิต

อกุศลวิปากเจตสิกเหล่านั้นเหมือนกับเจตสิกที่กล่าวไว้ในอเหตุกกุศลวิปากจิตมี
จักขุวิญญาณเป็นต้น แต่ทุกขเวทนาประกอบในกายวิญญาณในที่นี้

ทุกขเวทนามีสภาพไม่สลายทางกาย

เจตสิกอื่นมีนัยที่ซ้ำพเจ้าได้กล่าวไว้แล้ว

โดยประการดังนี้ โปรดทราบเจตสิกที่ประกอบในวิปากจิต ๓๖ ดวง”

อัปยาคตเจตสิกฝ่ายกิริยา

กิริยาพฺยาคตา จ เจตสิกา ภูมิตโต ติวริธา โหนติ กามาวจรา รูปาวจรา อรูปาวจราตี.
ตตถ กามาวจรา สเหตุกาเหตุกโต ทิวริธา โหนติ. เตสฺส สเหตุกกิริยจิตตสมฺปยุตฺตา สเหตุกา.
เต ปน อฏฺฐหิ กามาวจรกุสลจิตตสมฺปยุตฺเตหิ สมานา จเปตฺวา วิรติตฺตยํ. อนียตเยวาปนเกสฺสุ
กรุณามุทิตายเวย อุปฺปชฺชนติ. อเหตุกกิริยจิตตสมฺปยุตฺตา อเหตุกา. เต กุสลวิปากาเหตุกมโน
ธาคฺคฺมโนวิญญานธาคฺคฺจิตตสมฺปยุตฺเตหิ สมานา. มโนวิญญานธาคฺคฺทวเวย ปน วีริยินฺทริยํ อธิกํ.
วีริยินฺทริยสมฺภวโต ปเนตถ พลปฺปโต สมานิ โหติ. หลิตฺตูปาทจิตฺเตน สมฺปยุตฺตา ทวาทส
ธมฺมา โหนติ ปิตฺติยา สห. อยเมตถ วิเสโส.

“ส่วนอัปยาคตเจตสิกฝ่ายกิริยา มี ๓ อย่างโดยภูมิ คือ กามาวจรกิริยาเจตสิก รูปา-
วจรกิริยาเจตสิก และอรูปาวจรกิริยาเจตสิก

กามาวจรกิริยาเจตสิกมี ๒ อย่าง โดยจำแนกเป็นสเหตุกะ (มีเหตุ) และอเหตุกะ
(ไม่มีเหตุ)

สเหตุกกิริยาเจตสิก คือ เจตสิกที่ประกอบในสเหตุกกิริยาจิต

เจตสิกดังกล่าวเหมือนกับเจตสิกที่ประกอบในกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง เว้นวิรตี ๓
[เพราะวิรตี ๓ ไม่เกิดแก่พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระอรหันต์ เนื่องจากท่าน
เหล่านั้นกำจัดอกุศลทั้งหมดแล้วจึงไม่มีสภาวะของวิรตีที่งดเว้นจากทุจริต]

กรุณาและมุทิตาย่อมมีในเยวาปนกเจตสิกที่เกิดไม่แน่นอน

อเหตุกกิริยาเจตสิก คือ เจตสิกที่ประกอบในอเหตุกกิริยาจิต

เจตสิกเหล่านั้นเหมือนกับเจตสิกที่ประกอบในจิต คือ อเหตุกมโนธาคฺคฺ และอเหตุก-
มโนวิญญานธาคฺคฺ ฝ่ายกุศลวิปากจิต [มโนทวาราวชชนจิต และหลิตฺตูปาทจิต] แต่วีริยินฺทริย

เพิ่มขึ้นในมโนวิญญาณธาตุทั้ง ๒ อนึ่ง ในจิตทั้งสองดวงนี้ สมายียมมีกำลังมาก เพราะมี
วิริยอินทรีย์

เจตสิกที่ประกอบในหสิตุปปาทจิต มี ๑๒ ดวง พร้อมด้วยปีติ
ทั้งหมดนี้คือความต่างกันในการิยาพยาทเจตสิกเหล่านี้”

รูปาวจรกิริยจิตตสมปยุตตะ ปน รูปาวจรา. อรูปาวจรกิริยจิตตสมปยุตตะ อรูปา-
วจรา. เต สพฺเพปิ สกสกุณมิกุสลจิตตสมปยุตเตหิ สมานาติ. เอวํ วิสติกิริยจิตตสมปยุตตะ จ
เจตสิกกา เวทิตพฺพา.

“รูปาวจรกิริยาเจตสิก คือ เจตสิกที่ประกอบในรูปาวจรกิริยาจิต
อรูปาวจรกิริยาเจตสิก คือ เจตสิกที่ประกอบในอรูปาวจรกิริยาจิต
เจตสิกทั้งหมดนั้นเหมือนกับเจตสิกที่เกิดร่วมกับกุศลจิตในภูมิของตนๆ
โดยประการดังนี้ โปรตทราบเจตสิกที่ประกอบในกิริยาจิต ๒๐ ดวง [อเหตุกกิริยา-
จิต ๓ มหากิริยาจิต ๘ มหัคคตกิริยาจิต ๙]”

เอตตฺตาวตฺตา กุสลากุสเลหิ วิปากกิริยา—
เอกุนนฺตฺติยา จิตฺเตน สมปยุตฺตา
เจตสิกกา นิทฺธิกฺกา โหนฺติ.

“ด้วยถ้อยคำดังนี้ ข้าพเจ้าได้แสดงเจตสิกที่เกิดร่วมกับจิต ๘๙ ดวงอันต่างกันโดย
จำแนกเป็นกุศลจิต อกุศลจิต วิปากจิต และกิริยาจิต”

คำลงท้ายปริจเฉท

๘๗. กุสลากุสเลหิ วิปากกิริยา—
หทยฺเหหิ ยุตฺตา ปน เจตสิกกา
สกลาปิ จ สาธุ มया กถิตา
สุคเตน มหามุนินา กถิตา.

“เจตสิกที่ประกอบในกุศลจิต อกุศลจิต วิปากจิต และกิริยาจิต อันพระมหามุนีผู้
ตรัสดีทรงแสดงแล้ว ข้าพเจ้ากล่าวไว้ดีแล้วทั้งสิ้น”

๘๘. อวคจฺจติ โย อิมํ อนุนํ
 ปรมํ ตสฺส สมฺนุตโต มติ
 อภิธมฺมนเย ทูราสเท
 อติคมฺภีรจาเน วิชมฺภเต.

“ภิกษุใดเข้าใจคัมภีร์ที่ยอดเยี่ยมบริบูรณ์นี้ ปัญญาของเธอย่อมแผ่ไปรอบด้านใน
 ฐานะที่ลึกซึ้งยิ่งนัก แม้ในอภิธรรมนัยที่รู้ได้ยาก”

อิติ อภิธมฺมมาวตारे เจตสิกนิทฺเทโส นาม
 ทุติโย ปริจฺเจโท.

จบ ปริจเจทที่ ๒ ชื่อว่า เจตสิกนิเทศ ในคัมภีร์อภิธัมมมาวตาร
 โดยประการฉะนี้



ปริจเฉทที่ ๓

เจตสิกวิภาคนิเทศ

(คำอธิบายเจตสิกเป็นหมวดหมู่)

เจตสิก ๕๒ ดวง

๘๘. สพฺเพ เจตสิกาวุตฺตทา พุทฺธานาทิจฺจนฺตนา
นามสามญฺญโตเยว เทวปญฺญาส ภวนฺติ เต.

“เจตสิกที่พระพุทธเจ้าผู้ทรงเป็นเผ่าพันธุ์แห่งดวงสุริยตรัสไว้ทั้งหมดนั้น มี ๕๒ ดวง โดยชื่อทั่วไป”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า ผัสสะประกอบในจิต ๘๘ ดวง จึงมีผัสสะ ๘๘ ดวง แต่ในที่นี้กล่าวถึง ผัสสะไว้ดวงเดียวโดยชื่อทั่วไปที่เสมอกัน แม้เวทนาเป็นต้นก็มีน้อยเดียวกัน ความจริงแล้วเจตสิกทั้ง ๕๒ ดวงมีจำนวนมากโดยจำแนกเป็นผัสสะ ๘๘ ดวง เวทนา ๘๘ ดวง เป็นต้น ตามประเภทแห่งจิต ที่ประกอบกับเจตสิก]

เสยฺยถิ. ผสฺโส เวทนา สญฺญา เจตนา วิตกฺโก วิจาโร ปิตี จิตฺเตกคฺคตา วีริยํ ชีวีตํ
ฉนฺโท อธิโมกฺโข มนสิกาโร ตตฺตรมฺชฌตฺตตา สทฺธา สติ หิริ โอตตปฺปํ อโลโก อโทโส อโมโห
กายปฺปสฺสสทฺธิอาทีนํ ญ ยุตานํ, ติสฺโส วิรติโย, กรุณา มุทิตา โลโก โทโส โมโห อุทฺธจฺจํ มาโน
ทิฏฺฐิ อิสฺสา มจฺฉริยํ กุกฺกจฺจํ ถินํ มิทฺถํ วิจิกิจฺจา อหิริกํ อนฺตตปฺปญฺจาติ.

“เจตสิก ๕๒ ดวงนี้ คือ ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา วิตก วิจาร ปิตี จิตเตกัคคตา วีริยะ ชีวิตินทรีย์ ฉันทะ อธิโมกข์ มนสิการ ตตฺตรมชฌตตตา ศรัทธา สติ หิริ โอตตปปะ อโลกะ อโทสะ อโมหะ [ปัญญา] เจตสิก ๖ คู่ มีกายบัสสัทธิเป็นต้น วิรตี ๓ กรุณา มุทิตา โลกะ โทสะ โมหะ อุทฺธจจะ มานะ ทิฏฐิ อิสสา มัจฉริยะ กุกกจจะ ถินะ มิทระ วิจิกิจจา

อหิริกะ และอนัตตัมปะ”

[ฎีกาใหม่กล่าวว่า ลำดับของเจตสิก ๕๒ ดวงเหล่านี้ เรียงตามประเภทแห่งชาติ คือ

๑. เจตสิกที่เป็นกุศล อกุศล และอัปยากฤต คือ เจตสิก ๑๓ ดวงตั้งแต่ผัสสะจนถึงมนสิการ
๒. เจตสิกที่เป็นกุศล และอัปยากฤต คือ เจตสิก ๑๓ ดวงตั้งแต่ตัตรัมชฌัตตตาจนถึงมูหิตา
๓. เจตสิกที่เป็นอกุศล คือ เจตสิก ๑๔ ดวงตั้งแต่โลภะจนถึงอนัตตัมปะ]

จิต ๑๒๑ ดวง

๙๐.	จตุปณฺณาสธา กาเม	รูปะ ปณฺจทเสริตา
	เต โหณฺติ ทฺวาทสารูปะ	จตุตทาสีสมนาสวา.
๙๑.	เอกวีสสํ สพฺเพ	จิตฺตูปปาทา สมาสโต
	เอเตสุ เตสมฺบุปฺตตี	อุทฺทริตฺวา ปเนกํ.
๙๒.	ผสฺสาทินํ ตุ ฐมฺมานํ	ปวกฺขามิ อิตฺ ปรํ
	ปาณฺวตฺถาย ภิกฺขุณฺ	จิตฺตเจตฺติเกสฺวหํ.

“พระผู้มีพระภาคตรัสจิตในกามภูมิมี ๕๔ ดวง ในรูปภูมิมี ๑๕ ดวง ในอรูปภูมิมี ๑๒ ดวง และโลกุตตรจิตมี ๔๐ ดวง จิตตูปบาทมีทั้งหมด ๑๒๑ ดวงโดยย่อ
ต่อแต่นี้ไป ข้าพเจ้าจักกล่าวสรุปยกเอาความเกิดขึ้นในจิตเหล่านั้นของเจตสิกมี
ผัสสะเป็นต้นแต่ละดวง เพื่อความรอบรู้ของภิกษุในจิตและเจตสิก”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า จิตมี ๑ อย่างโดยสภาพรู้อารมณ์ มี ๘๘ ดวงโดยย่อที่สุด มี ๑๒๑ ดวง
โดยย่อ และโดยพิสดารมีจำนวนมากโดยจำแนกเป็นจิต ๕๕ ดวงประกอบในวิตก จิต ๖๖ ดวง ประกอบ
ในวิจาร์ เป็นต้น]

อวินิพโกตเจตสิก ๘

๙๓.	เอกคฺคตา มนฺกกาโร	ชีวิตํ ผสฺสปณฺจกํ
	อณฺุเจเต อวินิพโกตา	เอกูปปาทา สหฺกขยา.

“เจตสิก ๘ ดวงนี้ คือ หมู่เจตสิก ๕ ดวงที่มีผัสสะอยู่ต้น [ผัสสะ เวทนา สัญญา

เจตนา จิต] เอกัคคตา ชีวิตินทรีย์ และมนสิการ เป็นสภาวะธรรมที่ไม่แยกกัน เกิดพร้อมกัน และดับพร้อมกัน”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า สัพพจิตตสาธารณเจตสิกมี ๗ ดวง คือ ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา เอกัคคตา ชีวิตินทรีย์ และมนสิการ แต่ในที่นี้ท่านนับจิตเข้าในเจตสิกโดยอ้อมเพื่อแสดงว่าจิตกับเจตสิก เป็นสภาวะธรรมที่ไม่แยกกัน]

สัมปโยคณัย

๘๔. ผัสโส จ เวทนา สมฺมญา เจตนา ชีวิตินทรีย์
เอกัคคตา มนฺกกาโร สพฺพสาธาธนา อิมะ.

“เจตสิกเหล่านี้ คือ ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา เอกัคคตา ชีวิตินทรีย์ และมนสิการ เกิดในจิตทุกดวง”

๘๕. วิตกฺโก ปญฺจปณฺณาส- จิตฺเตสุ สมฺมทรีโต
จาโร นสฺสจฺจิตฺเตสุ ชายเต นตฺถิ สํสโย.

“วิตกตรัสไว้ในจิต ๕๕ ดวง

วิจารณ์ยอมเกิดในจิต ๖๖ ดวง โดยไม่ต้องสงสัย”

[วิตกประกอบในจิต ๕๕ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๒ อเหตุกจิต ๘ (เวทนาปัญญาวินญาณจิต ๑๐) กามาวจรโสภณจิต ๒๔ ปฐมฌานจิต ๑๑

วิจารณ์ประกอบในจิต ๖๖ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๒ อเหตุกจิต ๘ (เวทนาปัญญาวินญาณจิต ๑๐) กามาวจรโสภณจิต ๒๔ ปฐมฌานจิต ๑๑ ทุติยฌานจิต ๑๑]

๘๖. เอกปณฺณาสจิตฺเตสุ ปีติ เตสฺมฺมจฺฉิยา สุขํ
อุเปกฺขา ปญฺจปณฺณาส- จิตฺเต ทุกฺขํ ตฺถ ตีสุ หิ.

“ปีติยอมเกิดในจิต ๕๑ ดวง

สุขยอมเกิดในจิต ๖๓ ดวง

[วิริยะประกอบในจิต ๑๐๕ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๒ มโนทวารารมณ์จิต ๑ หสิตุปปาทจิต ๑ กามาวจรโสภณจิต ๒๔ มหัคคตจิต ๒๗ โลกุตตรจิต ๔๐

สมาธิทริยประกอบในจิต ๑๐๔ ดวง คือ จิต ๑๐๔ ดวง (เว้นวิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑ อเหตุกวิปากจิต ๑๕ ปญฺจทวารารมณ์จิต ๑)]

๙๙.	สพฺพทาเหตุกจิตฺตานิ	จเปตฺวา เจกเหตุเก
	เอกุตฺตรสฺเต จิตฺเต	ฉนฺทสฺสอุปฺปตฺติมฺหิเส.

“บัณฑิตพึงแสดงความเกิดขึ้นของฉันทะไว้ในจิต ๑๐๑ ดวง เว้นอเหตุกจิตทั้งหมด และจิตที่มีเหตุเดียว [โมหมูลจิต ๒]”

[ฉันทะประกอบในจิต ๑๐๑ ดวง คือ โภกมูลจิต ๘ โทสมูลจิต ๒ กามาวจรโสภณจิต ๒๔ มหัคคตจิต ๒๗ โลกุตตรจิต ๔๐]

๑๐๐.	จเปตฺวา ทส วิญญาเณ	วิจิกิฉฺฌายุตฺตมฺปิ จ
	ทสฺสุตฺตรสฺเต จิตฺเต	อวิโมกฺโข อุทฺธิโร.

“อวิโมกข์ตรัสไว้ในจิต ๑๑๐ ดวง เว้นทวิปญฺจวิญญาณจิต ๑๐ และวิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต”

[อวิโมกข์ประกอบในจิต ๑๑๐ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๑ (เว้นวิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑) อเหตุกจิต ๘ (เว้นทวิปญฺจวิญญาณจิต ๑๐) กามาวจรโสภณจิต ๒๔ มหัคคตจิต ๒๗ โลกุตตรจิต ๔๐]

๑๐๑.	สทฺธา สติ หิโรตฺตปฺป	อโลภาโทสมชฺชมฺตา
	ฉเพว ยุกฺกพา จาติ	ธมฺมา เอกฺกนวิสฺติ.
๑๐๒.	เอกนฺนฺตฺติยา จิตฺเต	ชายนฺติ นียตา อิเม
	อเหตุเกสฺส จิตฺเตสฺส	อปฺปญฺเณสฺส น ชายเร.

“เจตสิก ๑๙ ดวงนี้ คือ ศรัทธา สติ หิริ โอตตปฺปะ อโลภะ อโทสะ ตตฺตรมฺมฉมฺมตฺตตา

“โมหะ อหิริกะ อนัตตตัปปะ และอุทธัจจะ ย่อมเกิดได้เสมอในอกุศลจิต ๑๒”

๑๐๘.	โลโภ โทโส จ โมโห จ	มานो ทิฏฺฐิ จ สํสโย
	มิทฺธมฺมุทฺธจฺจุกฺกุจฺจํ	ถีนํ มัจฺฉริยมฺปิ จ.
๑๐๙.	อหิริกมโนตตปปิ	อิสฺสา จ โทมนสฺสํ
	เอเต อุกฺกุลา วุตฺตา	เอกนฺเตน มเหสีนา.

“เจตสิก [๑๕ ดวง] เหล่านี้ คือ โลภะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา มิทธะ อุทธัจจะ กุกกุจจะ ถีนะ มัจฉริยะ อหิริกะ อนัตตตัปปะ อิสสา และโทมนัส พระพุทธองค์ตรัสว่าเป็นอกุศลแน่นอน [อกุศลเจตสิก]”

[โทมนัสเวทนาประกอบกับอกุศลจิตแน่นอน จึงกล่าวโทมนัสเวทนาไว้ในอกุศลเจตสิกโดยย่อ ความจริงอกุศลเจตสิกมี ๑๔ ดวงเท่านั้น]

๑๑๐.	โลโภ อมฺมจฺสุ นินฺทิตฺตฺวิจฺ	วุตฺตา จตุสฺส ทิฏฺฐิ ตู
	มานो ทิฏฺฐิวิยฺตเตสฺ	โทโส ทวีเสวว ชายเต.

“โลภะแสดงไว้ในโลกมูลจิต ๘
 ทิฏฐิตรัสไว้ในจิตที่ประกอบกับทิฏฐิ ๔
 มานะตรัสไว้ในจิตที่ไม่ประกอบกับทิฏฐิ ๔
 โทสะย่อมเกิดในโทสมูลจิต ๒”

๑๑๑.	อิสฺสามจฺเณรฺกุกฺกุจฺจา	ทฺวิสฺส ชายนฺติ โน สห
	วิจิกิจฉา ปเนกสฺมี	ถีนมิทฺธํ ตู ปณฺจสฺ.

“อิสสา มัจฉริยะ และกุกกุจจะ ย่อมเกิดในโทสมูลจิต ๒ และไม่ประกอบพร้อมกัน
 วิจิกิจฉาย่อมเกิดในจิตดวงหนึ่งที่ประกอบกับวิจิกิจฉา
 ถีนมิทธะย่อมเกิดในอกุศลสังขาริกจิต ๕”

๑๑๒.	ผสฺโส จ เวทนา สณฺณา	เจตนา ชีวิตํ มโน
	วิตกฺโก จ วิจาโร จ	ปีติ วีริยสมาธิ จ.

๑๑๓. ฉนฺโท เจวาทิโมกฺโข จ มนสิกาโร จ จุฑทส
 กุสลากุสลา เจว โหนฺติ อพฺยาكاتาปิ จ.

“เจตสิก ๑๔ ดวง คือ ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา เอกัคคตา ชีวิตินทรีย์ มนสิการ จิต วิตก วิจาร อธิโมกข์ วิริยะ ปิติ และฉันทะ เป็นกุศล อกุศล และอัปยากฤต [อัญญสมานเจตสิก]”

[ผู้กำหนดอธิบายว่า แม้จิตจะไม่ใช่เจตสิก แต่คำว่า จิต ในที่นี้ ท่านกล่าวไว้โดยปริยายเพราะเป็นฐานะที่จำแนกเป็นกุศล อกุศล และอัปยากฤต ความจริงก็คืออัญญสมานเจตสิก ๑๓ ดวงนั่นเอง]

จำแนกจิตโดยองค์ฌาน

๑๑๔. เอภฺนตีสจฺจิตฺเตสุ ฌานํ ปญฺจคิกํ มตํ
 จตุฌานํจฺยตฺตานิ สตฺตตีสํสาติ นิทฺทิสเ.

“ฌานที่มีองค์ ๕ ตรัสไว้ในจิต ๒๙ ดวง [ปฐมฌานจิต ๑๑ สเหตุกกามาวจรโสมนัส ๑๒ อกุศลโสมนัส ๔ โสมนัสสันตிரณจิต ๑ หลีตูปาทจิต ๑]

บัณฑิตพึงแสดงว่า จิตที่ประกอบด้วยองค์ฌาน ๔ มี ๓๗ ดวง [ทุติยฌานจิต ๑๑ สเหตุกกามาวจรอุเบกขา ๑๒ อกุศลจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขาและโทมนัส ๘ อเหตุกอุเบกขา ๖ (เวทนาบัญญัติญาณจิต ๑๐)]”

[องค์ฌาน ๔ คือ วิจาร ปิติ สุข และเอกัคคตา ประกอบในทุติยฌานจิต ๑๑
 องค์ฌาน ๔ คือ วิตก วิจาร โทมนัส และเอกัคคตา ประกอบในโทสมูลจิต ๒
 องค์ฌาน ๔ คือ วิตก วิจาร อุเบกขา และเอกัคคตา ประกอบในอุเบกขาสหคตจิต ๒๔]

๑๑๕. เอกาทสวិํ จิตฺตํ ติวํคิกมฺุทิตํ
 จตฺตตีสวิํ จิตฺตํ ทวํคิกมฺุทิตํ.

“จิตที่มีองค์ฌาน ๓ ตรัสไว้ ๑๑ ดวง [ตติยฌานจิต ๑๑]

จิตที่มีองค์ฌาน ๒ [สุขและเอกัคคตา หรืออุเบกขาและเอกัคคตา] ตรัสไว้ ๓๔ ดวง [จตุตถฌานจิต ๑๑ ประกอบด้วยสุขและเอกัคคตา ส่วนปัญจมฌานจิต ๒๓ ประกอบด้วย

อุเบกขาและเอกัคคตา]”

๑๑๖. สภาเวนาวิตกเกสุ ฌานงฺคานิ น อุทฺธเร
สพฺพาเหตุกจิตฺเตสุ มคฺคงฺคานิ น อุทฺธเร.

“พระพุทธรองค์ไม่ทรงยกองค์ฌานไว้ในจิตที่ไม่มีวิตกโดยสภาวะ [ทวีปัญญาวิมูขณจิต ๑๐] และไม่ทรงยกองค์มรรคไว้ในอเหตุกจิต [๑๘] ทั้งหมด”

จำแนกจิตโดยอินทรีย์

๑๑๗. ตีณิ โสฬสจิตฺเตสุ อินฺทฺริยานิ วเท พุโธ
เอกสฺมี ปน จตฺตารี ปญฺจ เตรสสุทฺธเร.

“พระศาสดาตรัสอินทรีย์ ๓ [ชีวิตินทรีย์ มนินทรีย์ และเวทนินทรีย์ ๔ อย่างใดอย่างหนึ่งคือ สุข ทุกข์ โสมนัส อุเบกขา] ไว้ในจิต ๑๖ ดวง [อเหตุกวิปากจิต ๑๕ ปัญจทวาราวชชนจิต ๑]

อินทรีย์ ๔ [ชีวิตินทรีย์ มนินทรีย์ อุเปกขินทรีย์ และวิริยินทรีย์] ย่อมมีได้ในวิจิกิจฉาสัมปยุตตจิตดวงหนึ่ง

อินทรีย์ ๕ [วิริยินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ มนินทรีย์ สมานินทรีย์ และอินทรีย์หนึ่งในเวทนินทรีย์ ๕ ตามสมควร] ย่อมมีได้ในจิต ๑๓ ดวง [อกุศลจิต ๑๑ (เว้นวิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑) และกิริยาเหตุกมโนวิมูขณธาตุ ๒]”

[อินทรีย์ ๓ ที่ประกอบในจิต ๑๖ ดวง จำแนกเป็น

- อินทรีย์ ๓ คือ ชีวิตินทรีย์ มนินทรีย์ และสุขินทรีย์ ประกอบในกุศลวิปากกายวิมูขณจิต

- อินทรีย์ ๓ คือ ชีวิตินทรีย์ มนินทรีย์ และทุกขินทรีย์ ประกอบในอกุศลวิปากกายวิมูขณจิต

- อินทรีย์ ๓ คือ ชีวิตินทรีย์ มนินทรีย์ และโสมนัสสินทรีย์ ประกอบในโสมนัสสันตริณจิต

- อินทรีย์ ๓ คือ ชีวิตินทรีย์ มนินทรีย์ และอุเปกขินทรีย์ ประกอบในอเหตุกวิปากจิต

๑๒ ปัญจทวาราวัชชนจิต ๑

อินทรี ๕ ที่ประกอบไนจิต ๑๓ ดวง จำแนกเป็น

- อินทรี ๕ คือ วิริยอินทรี ชีวิตินทรี มนินทรี สมานินทรี และโทมนัสสินทรี

ประกอบไนโทสมูลจิต ๒

- อินทรี ๕ คือ วิริยอินทรี ชีวิตินทรี มนินทรี สมานินทรี และโสมนัสสินทรี

ประกอบไนอกุศลโสมนัส ๔ หสิตุปปาตจิต ๑

- อินทรี ๕ คือ วิริยอินทรี ชีวิตินทรี มนินทรี สมานินทรี และอุเบกขินทรี

ประกอบไนอกุศลอุเบกขา ๖ (เว้นวิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑) และโฆฏฐัพพนจิต ๑]

๑๑๘. สตุต ทวาทสจิตเตสุ อินทริยานิ ชินฺนพฺรวิ
เอเกณฺเณสุ อฏฺเฐว จตฺตาลีสมเนสุ จ.

“พระชินเจ้าตรัสอินทรี ๗ [ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ชีวิตินทรี มนินทรีและเวทนินทรีอย่างใดอย่างหนึ่งในโสมนัสและอุเบกขา] ไว้ใน[กามาวจรญาณวิปยุตต]จิต ๑๒ ดวง[โดยโสมนัสสินทรีย้อมประกอบไนโสมนัสญาณวิปยุตตจิต ๖ และอุเบกขินทรี ย้อมประกอบไนอุเบกขาญาณวิปยุตตจิต ๖]

อินทรี ๘ [อินทรี ๗ นั้น และปัญญินทรี] ตรัสไว้ในจิต ๓๙ ดวง [กามาวจรญาณ-สัมปยุตตจิต ๑๒ มหัคคตจิต ๒๗]”

๑๑๙. จตฺตาลีสาย จิตฺเตสุ นวกํ นายโกพฺรวิ
เอวํ อินฺทริยโยโคปิ เวทิตฺตํ วิภาวึนา.

“พระผู้นำชาวโลกตรัสอินทรี ๘ [อินทรี ๘ เหล่านั้น และอินทรีอย่างใดอย่างหนึ่งในอนันญาตัญญูสสามิตินทรี อัญญินทรี อัญญาตาวินทรี] ใน[โลกุตตร]จิต ๔๐ ดวง บัณฑิตพึงทราบการประกอบแห่งอินทรีอย่างนี้”

[อินทรี ๘ เหล่านั้นและอนันญาตัญญูสสามิตินทรี ประกอบไนโสดาปัตติมรรคจิต ๕

อินทรี ๘ เหล่านั้นและอัญญินทรี ประกอบไนมรรคจิตและผลจิตท่ามกลาง ๓๐

อินทรีย์ ๘ เหล่านั้นและอัญญาตาอินทรีย์ ประกอบในอรหัตตผลจิต ๕]

จำแนกจิตโดยองค์มรรค

๑๒๐. อมคฺคungskานิ นาเมตถ อญฺจารส อเหตุกา
 ฌานงฺคานิ น วิชฺชนติ วิญญาเณสุ ทวิปญฺจสุ.

“ในจิตเหล่านี้ อเหตุกจิต ๑๘ ชื่อว่า จิตไม่มีองค์มรรค
 องค์ฌานย่อมไม่มีในทวิปญฺจวิญญาณ ๑๐”

๑๒๑. เอกํ จิตฺตํ ทุมคฺคungskํ ติมคฺคungskานิ สตฺตสุ
 จตฺตาลีสา ย จิตฺเตสุ มคฺโค โส จตฺตุงฺคิโก.

“[วิจิกิจฉาสัมปยุตต]จิตดวงหนึ่ง มีองค์มรรค ๒ [มิจฉาสังกัปปะ และมิจฉาวายามะ]
 องค์มรรค ๓ [มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวายามะ และมิจฉาสมาธิ] มีอยู่ในจิต ๗ ดวง
 [ทวิญฺญิตตวิปยุตตจิต ๔ โทสมุจจิต ๒ อุทัจจสัมปยุตตจิต ๑]

องค์มรรค ๔ [สัมมาสังกัปปะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ พวกหนึ่ง
 มิจฉาทิญฺญิต มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสมาธิ พวกหนึ่ง และสัมมาทิญฺญิต สัมมา-
 วายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ พวกหนึ่ง] มีอยู่ในจิต ๔๐ [กามาวจรญาณวิปยุตตจิต ๑๒ ทิญฺญิ-
 คตสัมปยุตตจิต ๔ และมหัคคตจิต ๒๔ เว้นปฐมฌาน]

[องค์มรรค ๔ คือ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ ประกอบในกามา-
 วจรญาณวิปยุตตจิต ๑๒

องค์มรรค ๔ คือ มิจฉาทิญฺญิต มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวายามะ และมิจฉาสมาธิ ประกอบในทวิญฺญิ-
 คตสัมปยุตตจิต ๔

องค์มรรค ๔ คือ สัมมาทิญฺญิต สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ ประกอบในมหัคคตจิต ๒๔
 เว้นปฐมฌาน]

๑๒๒. ปญฺจทสฺส จิตฺเตสุ มคฺโค ปญฺจุงฺคิโก มโต
 วุตฺโต ทวตฺตีสจิตฺเตสุ มคฺโค สตฺตุงฺคิโกปิ จ.

พึงทราบจิตที่มีผลและไม่มีผลอย่างนี้”

คำลงท้ายปริจเฉท

๑๒๖. ฌานงุมคคฺคฺงคฺพลินฺหุริยานิ
จิตฺเตสฺส ชายนฺติ หิ เยสฺส ยานิ
มยา สมาเสน สมฺมุตฺตริตฺวา
วุตฺตานิ สพฺพานิปี ตานิ เตสฺส.

“องค์ฌาน องค์มรรค พละ และอินทรีย์ใด ย่อมเกิดในจิตเหล่าใด ข้าพเจ้าได้ยก
องค์ฌานเป็นต้นทั้งหมดนั้นมากล่าวไว้ในจิตเหล่านั้นโดยย่อแล้ว

อิติ อภิธัมมาวตारे เจตสิกวิภาคนิเทศโส นาม
ตติโย ปริจเฉโท.

จบ ปริจเฉทที่ ๓ ชื่อว่า เจตสิกวิภาคนิเทศ ในคัมภีร์อภิธัมมawatara
โดยประการฉะนี้





โอหาย ไส'ธิดโมกขสุขุ ปเรส

อดถาย สญจริ ภเวสุ มหพภเยสุ

เอว สทา พรหิตํ ปุโรโต กริตวา

ธมโม มยานุจรีโต ชคตตถเมว.

เตลภาหคาธา. คาธา ๙๗

พระโพธิสัตว์นั้นได้ทรงสละนิพพานสุขที่มาถึง ท่องเที่ยวไปในภพทั้งหลาย
อันน่ากลัวยิ่งเพื่อประโยชน์แก่ชนเหล่าอื่น โดยทำนองเดียวกัน เราก็พึงมุ่งบำเพ็ญ
ประโยชน์แก่ผู้อื่นเสมอ ประพฤติธรรมเพื่อประโยชน์สุขแก่ชาวโลกอย่างแท้จริง



ปริจเฉทที่ ๔

เอกวิธาทินิเทศ

(คำอธิบายจิตที่มีประเภทเดียวเป็นต้น)

คำปฐกัญญา

๑๒๗. อิตํ ปํ ปวทุขามิ นยเมกวิธาทิกํ
อาภิธมมิกภิกขุณํ พุทุธิยา ปน วุทุธิยา.

“ต่อแต่นี้ไป ข้าพเจ้าจักกล่าวนัยมีเอกวิธนัย (นัยแสดงจิตที่มีประเภทเดียว) เป็นต้น
เพื่อเจริญความรู้แก่ภิกษุผู้ศึกษาพระอภิธรรม”

จำแนกจิตโดยประเภท

๑๒๘. สพุพเมกวิธํ จิตตํ วิชานนสภาวะโต
ทวิธญจ ภเว จิตตํ อเหตุกสเหตุโต.

“จิตทั้งหมดมีอย่างเดียว โดยสภาวะรู้[อารมณ์]
จิตมี ๒ อย่าง โดยอเหตุกจิต (จิตที่ไม่มีเหตุ) และสเหตุกจิต (จิตที่มีเหตุ)”

๑๒๙. ปุณฺณปุณฺณวิปากา หิ กาเม ทส จ ปญฺจ จ
ภุทฺติยา ติสฺโสติ สพุเพปิ อญฺจารส อเหตุกา.

“กล่าวโดยพิสดารว่า จิตตูปบาท ๑๘ ดวงทั้งหมด คือ [อเหตุก]กุศลวิปากจิตและ
อกุศลวิปากจิต ๑๕ อเหตุกภิกิริยาจิต ๓ ชื่อว่า อเหตุกจิต”

๑๓๐. เอกสตุตติ เสซานิ จิตตูปปาทา มหสิณา
สเหตุกาติ นิทฺธิฏฺฐา ตาทินา เหตุวาทินา.

“จิตตูปบาทที่เหลือ ๗๑ ดวง พระพุทธเจ้าผู้คงที่ตรัสถึงเหตุผล ทรงแสดงว่าเป็น สเหตุกจิต”

จำแนกจิตโดยวัตถุ

๑๓๑.	สวตฺถุกาวตฺถุกโต	ตโถภยวเสน จ
	สพฺพํ วุตฺตปการํ ตุ	ติวิธํ โหติ มานสํ.

“จิตที่กล่าวประเภทไว้ทั้งหมดนั้น มี ๓ อย่าง โดยจำแนกเป็นจิตที่มีวัตถุ จิตที่ไม่มีวัตถุ และจิตทั้งสอง [มีวัตถุก็ได้ ไม่มีวัตถุก็ได้]”

๑๓๒.	สพฺโพ กามวิปาโก จ	รูปะ ปณฺจทสาปิ จ
	อาทิมคฺโค สิตฺตูปปาโท	มโนธาทู กุริยาปิ จ.
๑๓๓.	โทมนสฺสทวยญฺจาปิ	เตจตฺตาลีส มานสา
	นุปฺปชฺชนฺติ วินา วตฺถุ	เอกนฺเตน สวตฺถูกา.

“จิต ๔๓ ดวง คือ กามาวจรวิปากจิตทั้งหมด [อเหตุกวิปากจิต ๑๕ มหาวิปากจิต ๘ รวม ๒๓] จิต ๑๕ ดวงในรูปาวจรภูมิ โสตาปัตติมรรคจิต [๑] หสิตูปบาทจิต [๑] กิริยา-มโนธาทู [ปัญจทวาราวชชนจิต ๑] โทสมูลจิต ๒ ย่อมไม่เกิดโดยปราศจากวัตถุ พึงอาศัย วัตถุเกิดแน่นอน”

๑๓๔.	อรูปาวจรปาภา จ	เอกนฺเตน อวตฺถูกา
	ทฺวาจตฺตาลีส เสสานิ	จิตฺตานุกฺกยา สียุ.

“อรูปาวจรวิปากจิต [๔] ไม่อาศัยวัตถุแน่นอน
จิตที่เหลือ ๔๒ ดวง พึงเป็นได้ทั้งสองอย่าง”

จำแนกจิตโดยอารมณ์

๑๓๕.	เอเกการมฺมณํ จิตฺตํ	ปญฺจารมฺมณเมว จ
	ฉฬารมฺมณกฺกเจติ	เอวมปิ ติวิธํ สียา.

“จิตมี ๓ อย่างเช่นนี้อีก คือ จิตที่มีอารมณ์หนึ่ง จิตที่มีอารมณ์ ๕ และจิตที่มี

อารมณ์ ๖”

๑๓๖. วิญญานานิ จ เทวปญจ อฏฺฐ โลกุตฺตรานิ จ
สพฺพ มหคฺคตณฺเจว จเปตฺวาภิญฺจมานสํ.
๑๓๗. เตจตฺตาลีส วิญญะยยา เอเกการมฺมณา ปน
มโนธาตฺตตฺยํ ตตฺถ ปญฺจารมฺมณมิริตํ.

“จิต ๔๓ ดวง คือ ทวิปญฺจวิญญาน ๑๐ โลกุตฺตรจิต ๘ มหคฺคตจิตทั้งหมด [๒๕]
เว้นอภิญฺญาจิต มีอารมณ์เดียว

ในจิตเหล่านั้น มโนธาตฺ ๓ พระศาสดาตรัสว่า มีอารมณ์ ๕”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า ทวิปญฺจวิญญานจิต ๑๐ รับเอารูปารมฺมณเป็นต้นอย่างหนึ่งๆ เป็นอารมณ์
ส่วนมหคฺคตจิต ๒๕ (เว้นอภิญฺญาจิต ๒) และโลกุตฺตรจิต ๘ รับเอาธรรมารมฺมณเป็นอารมณ์

โดยเหตุที่อภิญฺญาจิตรับเอาอารมณ์ทั้ง ๖ เป็นอารมณ์ และไม่ต่างไปจากรูปาวจรปญฺจมณาน
ดังนั้น ท่านจึงนับจำนวนไว้ ๔๓ ดวง ไม่นับเป็น ๔๕ ดวง]

๑๓๘. เตจตฺตาลีส เสสานิ จพารมฺมณิกา มตา
ตถา จ ติวริํ จิตฺตํ กุสลากุสลาทิตฺ.

“จิตที่เหลือ ๔๓ ดวง พระศาสดาตรัสว่ามีอารมณ์ ๖

นอกจากนี้ จิตมี ๓ อย่างโดยกุสลจิต อกุสลจิต และอัปฺยาगतจิต”

จำแนกจิตโดยเหตุ

๑๓๙. อเหตุํ เอกเหตุญฺจ ทฺวิเหตุญฺจ ติเหตุกํ
เอวํ จตฺตพฺพิธํ จิตฺตํ วิญฺญาตพฺพํ วิชาวินา.

“บัณฑิตพึงทราบว่ จิตมี ๔ อย่างเช่นนี้ คือ จิตที่ไม่มีเหตุ จิตที่มีเหตุเดียว จิต
ที่มีเหตุ ๒ และจิตที่มีเหตุ ๓”

๑๔๐. เหฏฺฐา มยาปิ นิทฺทิจฺจา อฏฺฐารส อเหตุกา
วิจิกิจฺจุทฺธจฺจสํยตฺตํ เอกเหตุมฺมทิริตํ.

“จิต ๑๘ ดวงที่ไม่มีเหตุ ข้าพเจ้าได้แสดงไว้แล้ว

จิตที่ประกอบกับวิจิณฺณาและอุทฺธจจะ ตรัสว่ามีเหตุเดียว [โมหเหตุ]”

๑๔๑. กามะ ทฺวาทสสา ปุณฺณ- วิปากกิริยโต ปน
ทสสากุสลา จาติ พาวีสติ ทุเหตุกา.

“จิตที่มีเหตุ ๒ มี ๒๒ ดวง คือ กามาวจรญาณวิปยุตตจิต ๑๒ ดวง ที่เป็นกุศล
วิปาก และกิริยา และอกุศลจิต ๑๐ ดวง [เว้นโมหมูลจิต ๒]”

๑๔๒. กามะ ทฺวาทสสา ปุณฺณ- วิปากกิริยโต ปน
สพฺพ มหคคตญฺเจว อปฺปมาณํ ติเหตุกํ.

“จิตที่มีเหตุ ๓ [มี ๗๙ ดวง] คือ กามาวจรญาณสัมปยุตตจิต ๑๒ ดวง ที่เป็นกุศล
วิปาก และกิริยา มหคคตจิต [๒๗] และโลกุตตรจิตทั้งหมด [๔๐]”

จำแนกจิตที่เป็นเหตุให้รูปเกิดขึ้นเป็นต้น

๑๔๓. รุปีริยาปถวิณฺณตฺติ- ชนกาชนกาทิโต
เอวญฺจาปิ หิ ตํ จิตฺตํ โหติ สพฺพ จตฺตพฺพิ.

“อนึ่ง จิตทั้งหมดนั้นมีกิจ ๔ อย่างเช่นนี้ โดยจิตที่เป็นเหตุให้รูปเกิดขึ้น ไม่เป็นเหตุ
ให้รูปเกิดขึ้น อิริยาบถ และวิญญูติ”

๑๔๔. ทฺวาทสากุสลา ตตฺถ กุสลา กามธตฺตยา
ตถา ทส กิริยา กามะ อภิญฺญามานสํ ทวยํ.

๑๔๕. สมฺภูจฺาเปนฺติ รูปานิ กปฺเปนฺติ อิริยาปถํ
ชนยนฺติ จ วิณฺณตฺติ อิมะ ทฺวตฺตีส มานสา.

“ในจิตเหล่านั้น จิต ๓๒ ดวงนี้ คือ อกุศลจิต ๑๒ มหากุศลจิต [๘] กิริยาในกาม-
ธตฺ ๑๐ [มโนทวาราวชชนจิต ๑ หสิตุปปาทจิต ๑ มหากิริยาจิต ๘] อภิญฺญาจิต ๒ ย่อมเป็น
เหตุให้รูปเกิดขึ้น คำจุนอิริยาบถ และทำให้วิญญูติเกิดขึ้น”

๑๔๖. กุสลา จ ฏริยา เจว เต มหคฺคตมานสา
อญฺเญนาสวจิตฺตานิ จพฺพีสติ จ มานสา.
๑๔๗. สมฺมจฺญาเปนฺติ รูปานิ กปฺเปนฺติ อิริยาปถํ
โจปนํ น จ ปาเปนฺติ ทฺวิกิจฺจา นียตา อิเม.

“จิต ๒๖ ดวง คือ มหัคคตจิตที่เป็นกุศลและกิริยาเหล่านั้น [๑๘] และโลกุตตรจิต ๘ จิตเหล่านี้มีกิจ ๒ แขนง คือ เป็นเหตุให้รูปเกิดขึ้น และคำจูนอิริยาบถ แต่ไม่ทำให้วิญญูติเกิดขึ้น”

๑๔๘. จเปตฺวา ทส วิญญาเณ วิปากา ทฺวิสุ ญฺมิสุ
ฏริยา เจว มโนธาตุ อิมานญฺณวีสติ.
๑๔๙. สมฺมจฺญาเปนฺติ รูปานิ น กโรนฺติตรทวยํ
ปุณ เทวปญฺจวิญญาณา วิปากา จ อรูปสุ.
๑๕๐. สพฺเพสํ สนฺธิจิตฺตมฺจ จุตฺติจิตฺตมฺจารหโต
น กโรนฺติ ติกิจฺจานิ อิเม โสฬส มานสา.

“จิต ๑๙ ดวงนี้ คือ วิปากจิตในกามภูมิและรูปภูมิทั้ง ๒ [สัมปฏิจจนจิต ๒ สันตัตรณ-จิต ๓ มหาวิปากจิต ๘ รูปาวจรวิปากจิต ๕] เว้นทวิปัญจวิญญาณ ๑๐ และกิริยามโนธาตุ [ปัญจทวาราวชชนจิต] ย่อมเป็นเหตุให้รูปเกิดขึ้น แต่ไม่ทำกิจอีก ๒ อย่าง

จิต ๑๖ อย่างเหล่านี้ คือ ทวิปัญจวิญญาณ ๑๐ อรูปาวจรวิปากจิต [๔] ปฏิสนธิจิตของสัตว์ทั้งปวง และจุติจิตของพระอรหันต์ ย่อมไม่ทำกิจทั้ง ๓ [ไม่เป็นเหตุให้รูปเกิดขึ้น อิริยาบถ และวิญญูติ]”

[ผู้กล่าวอธิบายว่า ทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ มีกำลังน้อยเพราะไม่ประกอบด้วยองค์สาม มีวิตกเป็นต้น จึงไม่เป็นเหตุให้เกิดรูป ส่วนจิตที่มีองค์สามย่อมมีอารมณ์ด้วยการจดจ่อ จึงมีกำลังมากกว่า ย่อมเป็นเหตุให้เกิดรูปได้

อรูปาวจรวิปากจิต ๔ เกิดจากอรูปาวจรกุศลमानที่คลายกำหนดในรูป และเกิดขึ้นในอรูปภูมิที่ไม่มีรูป จึงไม่เป็นเหตุให้เกิดรูป

๑๕๕. มโนธาตุตติกัม จาเน อาวชชนเ ปฏิจจนเ
อภุจสญฺจิ ภาวนเตเต เอกกฺขานิกตํ คตา.

“เช่นเดียวกันนี้ ทวิปัญจวิญญานจิต [๑๐] กำหนดไว้ตามลำดับในทสสนกิจ สวณกิจ
ฌายนกิจ สายนกิจ และมุสนกิจ

มโนธาตุ ๓ กำหนดไว้ในอวัชชนกิจ และสัมปฏิจจนกิจ
จิตตูปบาท ๖๘ ดวงเหล่านี้ย่อมถึงความเป็นจิตที่มีกิจ ๑”

๑๕๖. ปุน ทฺวิกฺขานิกํ นาม จิตฺตทวยมฺที่ริตํ
โสมนสฺสยฺตํ ปญฺจ- ทฺวาเร สนฺติริณํ สียา.

๑๕๗. ตทารมฺมณํ ฉทฺวาเร พลวารมฺมเณ สติ
ตถา โวภฺจพฺพนํ โหติ ปญฺจทฺวาเรสุ โวภฺจโพ.

๑๕๘. มโนทฺวาเรสุ สพฺเพสํ โหติ อาวชชนํ ปน
อิทํ ทฺวิกฺขานิกํ นาม โหติ จิตฺตทวยํ ปน.

“พระศาสดาตรัสอีกว่า จิตที่มีกิจ ๒ มี ๒ ดวง คือ โสมนัสสันติริณจิต มีสันติริณ-
กิจทางปัญจทวาร หรือมีตทารัมมณกิจทางทวาร ๖ เมื่ออารมณ์ปรากฏชัดมาก

นอกจากนั้น มโนทวาราวชชนจิตมีโวภจัพพนกิจในปัญจทวาร หรือมีอวัชชนกิจ
ที่พิจารณาอารมณ์ทั้งหมดทางมโนทวาร

จิตทั้ง ๒ นี้ ชื่อว่า จิตที่มีกิจ ๒”

[ฎีกาเก่าอธิบายว่า คำว่า “เมื่ออารมณ์ปรากฏชัดมาก” หมายถึง อติมหันตารมณ์ที่ปรากฏ
ชัดมากในปัญจทวาร และวิญญูตารมณ์ที่ปรากฏชัดมากในมโนทวาร]

๑๕๙. ปฏิสนฺธิภาวํคสฺส จุตฺติยา จานโต ปน
มหคฺคตฺวิปากา เต นว ตฺวิกฺขานิกา มตา.

“มหัคคตวิปากจิต ๙ นั้น ตรัสว่าเป็นจิตที่มีกิจ ๓ คือ ปฏิสนธิกิจ ภาวังกิจ และจุตติกิจ”

๑๖๐.	อญฺจ กามา มหาปากา ตทารมฺมณโต เจว	ปฏิสนฺธิวํสฺสโต จตุฏฺฐจํวเสน จ.
๑๖๑.	จตุฏฺฐจํวเสน จิตฺตานิ กุสลากุสลาปากํ ตุ-	อญฺจ โหนฺตํติ นิทฺทิสเส เปกฺขาสทฺตทวยํ.
๑๖๒.	สนฺตํรณํ ภาเว ปญฺจ- ตทารมฺมณตํ ยาทิ	ทฺวาเร ฉทฺวาริเกสุ จ พลวารมฺมณ สติ.
๑๖๓.	ปฏิสนฺธิวํสฺสคานํ ปญฺจจตุฏฺฐจํวเสน จิตฺตํ	จตุฏฺฐจํวเสน จ อิทํ ทฺวยมฺมํทิตํ.

“บัณฑิตพึงแสดงว่า จิต ๘ ดวง คือ มหาวิปากจิต ๘ มีกิจ ๔ คือ ปฏิสนธิกิจ ภาวังกิจ จตุทิจ และตทารมณกิจ

จิต ๒ ดวงนี้ คือ อุเบกขาสันตึรณจิต ๒ ที่เป็นกุศลวิปากและอกุศลวิปาก ตรัสว่า มีกิจ ๔ คือ สันตึรณกิจทางทวาร ๕ ตทารมณกิจทางทวาร ๖ เมื่ออารมณ์ปรากฏชัดมาก ปฏิสนธิกิจ ภาวังกิจ และจตุทิจ”

๑๖๔.	ปญฺจจิจฺจํ ทฺวยํ จิตฺตํ ติทิจฺจํ นวํ เทว ตุ	จตุทิจฺจํ ปนฺนุจกํ ทฺวิทิจฺจา เสสเมกกํ.

“จิต ๒ ดวง มีกิจ ๕, จิต ๘ ดวง มีกิจ ๔, จิต ๙ ดวง มีกิจ ๓, จิต ๒ ดวง, มีกิจ ๒ ส่วนจิตที่เหลือ [๖๘] มีกิจเดียว”

๑๖๕.	ภาวํคาวชฺชนญฺเจว สนฺตํรณํ โวฏฺฐพฺพนํ	ทสฺสนํ สมฺปฏฺิจฺจนํ ชวณํ ภาวติ สตฺตมํ.

“ภาวังกิจ อาวัชชนกิจ ทสสนกิจ สมฺปฏฺิจฺจนกิจ สันตึรณกิจ โวฏฺฐพฺพนกิจ และชวณกิจที่ ๗ ย่อมเกิดขึ้น[ตามลำดับ]”

จำแนกจิตโดยวิญญาณ วิญญาณธาตุ และอารมณ์

๑๖๖.	ฉพฺพิธํ โหติ ตํ ฉนฺนํ สตฺตธา สตฺตวิญฺญาณ-	วิญฺญาณานํ ปเภทโต ธาตุนํ ตุ ปเภทโต.

“จิตนั้นมี ๖ อย่าง โดยจำแนกตามวิญญาณ ๖ [จักขุวิญญาณ โสทวิญญาณ ชาน-
วิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ และมโนวิญญาณ]

มี ๗ อย่าง โดยจำแนกตามวิญญาณธาตุ ๗ [จักขุวิญญาณธาตุ โสทวิญญาณธาตุ
ชานวิญญาณธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ กายวิญญาณธาตุ มโนธาตุ และมโนวิญญาณธาตุ]”

๑๖๗. เอเกการมมณํ ฌกํ ปญจารมมณเภทโต
 ฉพารมมณโต เจว โหติ อฏฺฐจวิธํ มโน.

“จิตมี ๘ อย่าง โดยจำแนกเป็นจิตที่มีอารมณ์หนึ่ง[มีรูปารมณํเป็นต้นจนถึงธรรมา-
รณํเป็นที่สุด] ที่มี ๖ อย่าง จิตที่มีอารมณ์ ๕ และจิตที่มีอารมณ์ ๖”

ประเภทของจิตโดยอารมณ์

๑๖๘. ตตถ เทวปญฺจวิญญาณา โหนติ เอเกกโคจรา
 รูปารมมณิกา เทว ตู เทว เทว สทฺทาทิโคจรา.

“ในจิตเหล่านั้น ทวิปัญฺจวิญญาณ [๑๐] มีอารมณ์หนึ่ง คือ [จักขุวิญญาณ]จิต ๒
มีรูปารมณํเป็นอารมณ์

จิตอย่างละ ๒ ดวง [มีโสทวิญญาณจิตเป็นต้น] มีสัททารมณํเป็นต้นเป็นอารมณ์”

๑๖๙. สพฺพํ มหคฺคตํ จิตฺตํ ปญฺจาภิญฺเฌววิวชฺชิตํ
 สพฺพํ โลกุตฺตรมฺเจติ เอเกการมมณํ ภเว.

“มหัคคตจิตทั้งหมดเว้นอภิญฺเฌา ๕ [อภิญฺเฌาจิต ๒] และโลกุตตรจิตทุกดวง มี
อารมณ์หนึ่ง [คือ มหัคคตจิต (เว้นอภิญฺเฌาจิต ๒) มีบัญญัติหรือมหัคคตเป็นอารมณ์โลกุตตร-
จิตมีนิพพานเป็นอารมณ์]”

๑๗๐. เอเกการมมณํ ฌกฺก- มิตํ เฌยฺยํ วิภาวินา
 ปญฺจารมมณิกํ นาม มโนธาตุตฺตยํ ภเว.

“บัณฑิตพึงทราบว่ จิตที่กล่าวมานี้ คือ จิต ๖ อย่างที่มีอารมณ์หนึ่ง
มโนธาตุ ๓ มีอารมณ์ ๕”

[จิต ๖ ประเภทที่มีอารมณ์แต่ละอย่าง คือ

๑. จักขุวิญญาณจิต ๒ รับเอารูปารมณ์เป็นอารมณ์
๒. โสทวิญญานจิต ๒ รับเอาสีทธารมณ์เป็นอารมณ์
๓. ฆานวิญญานจิต ๒ รับเอาคันธารมณ์เป็นอารมณ์
๔. ชิวหาวิญญานจิต ๒ รับเอารสารมณ์เป็นอารมณ์
๕. กายวิญญานจิต ๒ รับเอาโผฏฐัพพารมณ์เป็นอารมณ์
๖. มหัคคตจิต ๒๕ (เว้นอภิญญาจิต ๒) โลกุตตรจิต ๘ รับเอาธรรมารมณ์เป็นอารมณ์]

๑๗๑. กามาวจรจิตตานิ จตุตาลีส์ ตเถกัม
 อภิญญานิ จ สพฺพานิ ฉพารมฺมณิกานิติ.

“กามาวจรจิต ๔๑ ดวง และอภิญญาจิต [๒] ทั้งหมด เป็นจิตที่มีอารมณ์ ๖”

๑๗๒. จิตฺตํ นววิธํ โหติ สตฺตวิมฺภานธาทูสุ
 ปจฺฉิมญจ ติธา กตฺวา กุสลากุสลาทิตฺ.

“จิตมี ๙ อย่าง โดยแบ่งมโนวิญญาณธาตุสุดท้ายในวิญญาณธาตุ ๗ ออกเป็น ๓ อย่าง โดยความเป็นกุศล [๒๑] อกุศล [๑๒] และอัปายากฤต [๔๓]”

๑๗๓. ปุณฺณปุณฺณวเสเนว วิปากกิริยเภทโต
 ฉสฺตตติวิโร เกโท มโนวิมฺภานธาทูยา.

“มโนวิญญาณธาตุมี ๗ อย่าง โดยจำแนกเป็นกุศล [๒๑] อกุศล [๑๒] วิปาก [๒๔] และกิริยา [๑๙]”

๑๗๔. มโนธาดุํ ทฺวิธา กตฺวา วิปากกิริยเภทโต
 นวธา ปุพฺพวตฺเตหิ ทสธา โหติ มานสํ.

“เพราะแบ่งมโนธาตุออกเป็น ๒ อย่างโดยจำแนกเป็นวิปาก [๒] และกิริยา [๑] จิต ๙ อย่างที่กล่าวมาแล้ว จึงเป็นจิต ๑๐ อย่าง”

๑๗๕. ธาทูทฺวยํ ติธา กตฺวา ปจฺฉิมํ ปุณฺ ปณฺทิตฺโต
 เอกาทสวิธํ จิตฺตํ โหตีติ ปริทีปเย.

“บัณฑิตพึงแสดงว่า จิตมี ๑๑ อย่าง โดยแบ่งธาตุ ๒ อย่างทำย [มโนธาตุ และมโน-
วิญญาณธาตุ] ให้เป็น ๓ อย่างอีก [โดยความเป็นกุศล อกุศล และอัพยาภุต]”

๑๗๖. มโนวิญญาณธาตุมปิ กุสลากุสลาทีโต
จตุธา วิชิตฺวาน วเท ทฺวาทสธา จิตฺ.

“บัณฑิตพึงกล่าวว่า จิตมี ๑๒ อย่าง โดยแบ่งมโนวิญญาณธาตุออกเป็น ๔ อย่าง
โดยความเป็นกุศล อกุศล วิบาก และกิริยา”

๑๗๗. ภเว จุทฺทสธา จิตฺตํ จุทฺทสญฺจานภาทโต
ปฏิสนธิภวํคสฺส จุตฺติยาวัชชนสฺส จ.
๑๗๘. ปญฺจนํ ทสฺสนาทีนํ สมฺปฏฺิจฺจนเจตโส
สนฺตึรณสฺส โวฏฺฐพฺพ- ชวนานํ วเสน จ.
๑๗๙. ตทารมฺมณจิตฺตสฺส ตเถว จานภาทโต
เอวํ จุทฺทสธา จิตฺตํ โหตีติ ปริทีปเย.

“จิตมี ๑๔ อย่าง โดยจำแนกเป็นกิจ ๑๔ คือ ปฏิสนธิกิจ ภวํคกิจ จุตฺติกิจ อาวัชชน-
กิจ ๕ มีทสฺสนกิจเป็นต้น สมฺปฏฺิจฺจนกิจ สันตึรณกิจ โวฏฺฐพฺพนกิจ ชวนกิจ และตทารมฺมณ-
กิจ

จิตมี ๑๔ อย่าง โดยประการฉะนี้”

๑๘๐. ภูมิปุคฺคณานาตต- วเสน จ ปวตฺติโต
พหุธา ปนิตฺ จิตฺตํ โหตีติ จ วิภาวเย.

“อนึ่ง บัณฑิตพึงแสดงว่า จิตมีประเภทมาก เพราะเป็นไปโดยเนื่องด้วยความต่างกัน
แห่งภูมิและบุคคล”

คําลงท้ายปริเฉท

๑๘๑. เอกวิธาทีนเย ปนิมสฺมี
โย กุสโล มติยา อิธ ภิกฺขุ

ตสฺสภิธมฺมคตา ปน อตฺถา

หตฺถคตตามลกา วีย โหนฺติ.

“ภิกษุใดในพระศาสนาี้ เป็นผู้ฉลาดมีปัญญาในเอกวิธนัยเป็นต้นนี้ เนื้อความที่
มีอยู่ในพระอภิธรรม ย่อมปรากฏแก่ภิกษุนั้น เปรียบดังผลมะขามป้อมในมือ ฉะนั้น”

อิติ อภิธัมมวาทาเร เอกวิธาทินิทฺเทโส นาม

จตุตฺถํ ปริจฺเจโท.

จบ ปริจเจทที่ ๔ ชื่อว่า เอกวิธาทินิเทศ ในคัมภีร์อภิธัมมวาทาร
โดยประการฉะนี้



ปริจเฉทที่ ๕

ภูมิบุคคลจิตตูปัตตนิเทศ

(คำอธิบายการเกิดขึ้นของจิตตามภูมิและบุคคล)

คำปฐกฐา

๑๘๒. อโธ ปรั ปวกุขามิ พุทฺธิวิสุทธิกรํ หนํ
จิตฺตานํ ภูมิสุปปตฺตี ปุคฺคลานํ วเสน จ.

“ต่อแต่นี้ไป ข้าพเจ้าจักกล่าวหนัยอันกระทำความเจริญแห่งปัญญา คือ การเกิดขึ้นของจิตในแต่ละภูมิและบุคคล”

คติ ๕ ภาพ ๓

๑๘๓. เทวา เจว มนุสฺสา จ ติสฺสเวาปายภูมิโย
คตฺติโย ปญฺจ นิตฺติภูจฺจา สตฺถุนา ตฺ ตโย ภวา.

“พระศาสดาทรงแสดงคติ ๕ คือ เทวดา ๑ มนุษย์ ๑ อปายภูมิ ๓ [นรก กำเนิดของดิรัจฉาน และที่อยู่ของเปรต]

ส่วนภพมี ๓ [กามภพ รูปภพ และอรุพภพ]”

[คติ ๕ อย่างนี้พบในอังคุตตรนิกาย นวกนิบาตว่า

ปญฺจิมา ภิกฺขเว คตฺติโย. กตมา ปญฺจ. นีรโย ตีรจฺฉานโยนิ เปตฺติวิสโย มนุสฺสา เทวา. อีมา ไช
ภิกฺขเว ปญฺจ คตฺติโย.”

“ดูกรสารีบุตร คติมี ๕ อย่างเหล่านี้ คติ ๕ อย่างเป็นไฉน คือ นรก กำเนิดของดิรัจฉาน ที่อยู่
ของเปรต มนุษย์ และเทวดา ดูกรสารีบุตร คติมี ๕ อย่างเหล่านี้”

พระพุทธร่องค์ตรัสอบายภูมิ ๓ ในพระสูตรนี้โดยรวมเอาอสุรกายเข้าในเปรต และรวมพรหม

ไว้ในเทวดา]

ภุมิ ๓๐

๑๘๔.	ภุมิโย ตตถ ตีเสว	ตาสฺ ตีเสว ปุคฺคลา
	ภุมิเสวตาสฺ อุปฺปนา	สพฺเพ จ ปน ปุคฺคลา.
๑๘๕.	ปฏิสนธิกจิตตานํ	วเสนฺภูนวิสติ
	ปฏิสนฺธิ จ นาเมสา	ทฺวิธา สมฺมทิตฺตา.
๑๘๖.	อจิตฺตกา สจิตฺตา จ	อสณฺณินมจิตฺตกา
	เสสา สจิตฺตกา เณฺยยา	สา ปเนฺภูนวิสติ.

“ในบรรดาภพ ๓ เหล่านั้น ภุมิมี ๓๐ ชั้น [เว้นอสังขยสังขยภุมิ]

บุคคลผู้เกิดในภุมิเหล่านั้นก็มี ๓๐ จำพวก

อนึ่ง บุคคลผู้เกิดในภุมิทั้งหมดมี ๑๙ จำพวก แบ่งตามจำนวนของปฏิสนธิจิต

ปฏิสนธินี้มี ๒ ประเภท คือ ปฏิสนธิที่ไม่มีจิต และปฏิสนธิที่มีจิต

ปฏิสนธิที่ไม่มีจิตเป็นปฏิสนธิของอสังขยพรหม ส่วนรูปปฏิสนธิอื่นเป็นปฏิสนธิที่มีจิต รวมทั้งหมดมี ๑๙ ดวง”

[ภุมิ ๓๐ เป็นภุมิที่เกิดจากปฏิสนธิจิต ๑๙ ดวง ไม่นับอสังขยสังขยภุมิที่มีรูปอย่างเดียว ถ้ารวมอสังขยสังขยภุมิก็มีทั้งหมด ๓๑ ภุมิ]

บุคคล ๒๐ ตามปฏิสนธิ

๑๘๗.	ปฏิสนฺธิวเสนฺว	โหนฺติ วิสติ ปุคฺคลา
	อิธ จิตฺตาทิการตฺตา	อจิตฺตา น จ อุทฺธฺว.

“บุคคลมี ๒๐ จำพวกด้วยอำนาจของปฏิสนธิ [ที่เป็นเหตุ ทวิเหตุ และติเหตุ]

ข้าพเจ้าจะไม่กล่าวถึงปฏิสนธิที่ไม่มีจิตไว้ในที่นี้ เพราะเป็นฐานะที่แสดงเรื่องจิต”

[บุคคล ๒๐ จำพวก คือ

๑. ทุคตติอเหตุกปฏิสนธิ

๒. สุขตือเหตุกปฏิสนธิ
๓. ทวิเหตุกโสมนัสสสังขาริกปฏิสนธิ
๔. ทวิเหตุกโสมนัสสสังขาริกปฏิสนธิ
๕. ทวิเหตุกอุเบกขาสังขาริกปฏิสนธิ
๖. ทวิเหตุกอุเบกขาสังขาริกปฏิสนธิ
๗. กามติเหตุกโสมนัสสสังขาริกปฏิสนธิ
๘. กามติเหตุกโสมนัสสสังขาริกปฏิสนธิ
๙. กามติเหตุกอุเบกขาสังขาริกปฏิสนธิ
๑๐. กามติเหตุกอุเบกขาสังขาริกปฏิสนธิ
๑๑. รูปาวจรปฐมฌานวิบากปฏิสนธิ
๑๒. รูปาวจรทุติยฌานวิบากปฏิสนธิ
๑๓. รูปาวจรตติยฌานวิบากปฏิสนธิ
๑๔. รูปาวจรจตุตถฌานวิบากปฏิสนธิ
๑๕. รูปาวจรปัญจฌานวิบากปฏิสนธิ
๑๖. อสัณฺณสตัปปฏิสนธิ
๑๗. อรูปาวจรปฏิสนธิที่ ๑
๑๘. อรูปาวจรปฏิสนธิที่ ๒
๑๙. อรูปาวจรปฏิสนธิที่ ๓
๒๐. อรูปาวจรปฏิสนธิที่ ๔]

บุคคล ๑๑ จำพวก

๑๘๘.	อเหตุกวิติเหตุติ	ปุคฺคฺลา ติวิธา สียํ
	อริยา ปน อฏฺฐาติ	สพฺเพ เอกาทสริตา.

“บุคคลมี ๓ จำพวก คือ อเหตุกบุคคล (ผู้ที่ปฏิสนธิด้วยอเหตุ) ทวิเหตุกบุคคล (ผู้ที่ปฏิสนธิด้วยเหตุ ๒) และติเหตุกบุคคล (ผู้ที่ปฏิสนธิด้วยเหตุ ๓)

ส่วนพระอริยบุคคลมี ๘ จำพวก

พระพุทธองค์ตรัสบุคคลทั้งหมดไว้ ๑๑ จำพวกอย่างนี้”

[เมื่อจำแนกเหตุบุคคลเป็นทุกคตือเหตุกะและสัคคตือเหตุกะ ก็รวมเป็นบุคคล ๑๒ จำพวก]

๑๘๙. เอเตสํ ปน สพฺเพสํ บุคคลานํ ปเภทโต
 จิตฺตานํ ญมฺมึสฺสํปตฺตี ภณฺโต เม นิโพธ.

“ซึ่งท่านทั้งหลายสดับคำของข้าพเจ้าผู้จะกล่าวการเกิดขึ้นของจิตในภุมิ โดยจำแนกตามบุคคลทั้งหมด”

การเกิดขึ้นของจิตตามภุมิ

๑๙๐. ตีสญฺมึสฺส จิตฺตานิ กตฺติ ชายนฺติ เม วท
 จฺจทฺทเสว ตํ จิตฺตานิ โหนฺติ สพฺพาสฺส ญมฺมึสฺส.

“ถามว่า : จิตที่เกิดขึ้นในภุมิ ๓๐ มีกี่ดวง

ตอบว่า : จิต ๑๔ ดวงนี้ [มหากุศลจิต ๘ ทิฏฐิคตวิปปยุตตจิต ๔ อุทัจจสัมปยุตตจิต ๑ มโนทวารวชชนจิต ๑] ย่อมเกิดได้ในภุมิทั้งหมด”

๑๙๑. สทา วีสติ จิตฺตานิ กาเมเยว ภเว สियํ
 ปญฺจ รูปภเวเยว จตฺตาเรว อรูปสฺส.

“จิต ๒๐ ดวง [โทสมูลจิต ๒ กามาวจรวิปากจิต ๑๘ (เวณกุศลวิปากจักขุวิญญาณจิต ๑ กุศลวิปากโสทวิญญาณจิต ๑ กุศลวิปากสัมปฏิจฉนจิต ๑ สันตிரณจิต ๒)] ย่อมเกิดในกามภุมิเสมอ

จิต ๕ ดวง [รูปาวจรวิปากจิต ๕] เกิดในรูปภุมิ

จิต ๔ ดวง [อรูปาวจรวิปากจิต ๔] เกิดในอรูปภุมิ”

[อุกุศลวิปากจิตอาจเกิดขึ้นได้แก่พรหมทั้งหลายโดยปรารถนาที่ไม่น่าพอใจเป็นต้นที่ปรากฏในกามภุมิ เพราะไม่มีอนิฏฐารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งในพรหมโลก จิตเหล่านั้นจึงกำหนดไว้ในกามภุมิเท่านั้น]

๑๙๒. กามรูปภเวเสว อฏฺฐารส ภวนฺติ हि
เทวจตุตทาสี จิตฺตานิ โหนฺติ ตีสุ ภเวสุปิ.

“จิต ๑๘ ดวง [รูปาวจรกุศลจิต ๕ รูปาวจรกิริยาจิต ๕ กุศลวิปากจักขุวิญญาณ ๑ กุศลวิปากโสตวิญญาณ ๑ กุศลวิปากสัมปฏิจฉนจิต ๑ สันตீรณจิต ๒ อเหตุกกิริยาจิต ๒ (เว้นโวฏฐัพพนจิต) และโสดาปัตติมรรคจิต ๑] ย่อมเกิดในกามภูมิและรูปภูมิ

จิต ๔๒ ดวง [มหากุศลจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘ อรูปาวจรกุศลจิต ๔ อรูปาวจรกิริยาจิต ๔ โลกุตตรจิต ๗ (เว้นโสดาปัตติมรรคจิต) อกุศลจิต ๑๐ (เว้นโทสมูลจิต ๒) และมโนทวาราวชชนจิต ๑] ย่อมเกิดในภูมิทั้ง ๓”

๑๙๓. จเปตฺวา ปน สพฺพาสํ จตฺสฺสเปยฺยาภุมิโย
เตรสฺสว จ จิตฺตานิ โหนฺติ ฉพฺพิสฺสภูมิสฺสุ.

“จิต ๑๓ ดวงเท่านั้น [มหากิริยาจิต ๘ อรหัตตมรรคจิต ๑ อรหัตตผลจิต ๑ อนาคามีผลจิต ๑ เนวสัณญานาสัณญายตนกุศลจิต ๑ เนวสัณญานาสัณญายตนกิริยาจิต ๑] ย่อมเกิดใน ๒๖ ภูมิ เว้นอบายภูมิ ๔”

๑๙๔. อปรานิ จตฺสฺสเปปิ จเปตฺวารูปภุมิโย
จิตฺตานิ ปน ชายนฺติ ฉ จ ฉพฺพิสฺสภูมิสฺสุ.

“จิตนอกจากนี้ ๖ ดวง [กุศลวิปากจักขุวิญญาณจิต ๑ กุศลวิปากโสตวิญญาณจิต ๑ กุศลวิปากสัมปฏิจฉนจิต ๑ สันตี่รณจิต ๒ ปัญจทวาราวชชนจิต ๑] ย่อมเกิดใน ๒๖ ภูมิ เว้นอรูปภูมิ ๔”

๑๙๕. สุตฺถาวาสิกเทวานํ จเปตฺวา ปณฺจ ภูมिโย
ปณฺจ จิตฺตานิ ชายนฺเต ปณฺจวิสตฺติภูมิสฺสุ.

“จิต ๕ ดวง [ทิฏฐิคตสัมปยุตตจิต ๔ วิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑] ย่อมเกิดใน ๒๕ ภูมิ เว้นสุทธาวาสภูมิ ๕”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า จิต ๕ ดวงนี้ไม่เกิดในพรหมโลกชั้นสุทธาวาส เพราะเป็นภูมิที่อยู่ของพระอนาคามีและพระอรหันต์ และท่านเหล่านั้นได้ละจิตเหล่านั้นด้วยโสดาปัตติมรรคแล้ว]

๑๙๖. อปราณี ทเว โหนติ ปญจวิสติภูมิสุ
 จเปตฺวา เนวสณฺณจ จตฺสโสพายภูมิโย.

“จิต ๒ ดวง [อาภิณฺณจฺญายตนกุศลจิต ๑ กิริยาจิต ๑] ย่อมเกิดใน ๒๕ ภูมิ เว้น
อบายภูมิ ๔ และเนวสณฺณานาสณฺณายตนภูมิ”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า ตติยารูปกุศลจิต และตติยารูปกิริยาจิต เป็นอารมณ์ที่พึงลวงพ้นไป
ของเนวสณฺณานาสณฺญา จึงไม่เกิดในเนวสณฺณานาสณฺณายตนภูมิ และจิตเหล่านั้นก็ไม่เกิดในอบายภูมิ
เพราะมีเพียงอเหตุกปฏิสนธิเท่านั้นในอบายภูมิ]

๑๙๗. เทวปี จิตฺตานิ ชายนฺติ จตุวิสติภูมิสุ
 อาภิณฺณจณฺํ เนวสณฺณจ จเปตฺวาปายภูมิโย.

“จิต ๒ ดวง [วิญญาณฺญายตนกุศลจิต ๑ กิริยาจิต ๑] ย่อมเกิดใน ๒๔ ภูมิ เว้น
อบายภูมิ ๔ อาภิณฺณจฺญายตนภูมิ และเนวสณฺณานาสณฺณายตนภูมิ”

๑๙๘. อบายภูมิโย หิตฺวา ติสฺโส อารูปภูมิโย
 เทวเยว ปน จิตฺตานิ โหนติ เตวิสติภูมิสุ.

“จิต ๒ ดวง [อากาศาณฺญายตนกุศลจิต ๑ กิริยาจิต ๑] ย่อมเกิดใน ๒๓ ภูมิ เว้น
อบายภูมิ [๔] และอรูปภูมิ[เบื้องสูง] ๓”

๑๙๙. อรูเป จ อปาเย จ จเปตฺวา อภฺจ ภูมิโย
 เอกาทสวํ จิตฺตํ โหนติ ทฺวาวีสภูมิสุ.

“จิต ๑๑ ดวง [รูปาวจรกุศลจิต ๕ รูปาวจรกิริยาจิต ๕ หลิตุปปาทจิต ๑] ย่อมเกิด
ใน ๒๒ ภูมิ เว้นภูมิ ๘ คือ อบายภูมิ [๔] และอรูปภูมิ [๔]”

๒๐๐. สุทฺธาวาเส อปาเย จ จเปตฺวา นว ภูมิโย
 เอกวิสาสุ นิจฺจมฺปิ จตฺตาโรว ภาวนฺติ หิ.

“จิต ๔ ดวง [โสดาปัตติผลจิต ๑ สกทาคามีมรรคจิต ๑ สกทาคามีผลจิต ๑ อนา-
คามิมรรคจิต ๑] ย่อมเกิดเสมอใน ๒๑ ภูมิ เว้นภูมิ ๘ คือ สุทฺธาวาส [๔] และอบายภูมิ [๔]”

๒๐๑. เอกํ สตุตฺรเสว จิตฺตํ ชายติ ภูมิสุ
 สุตฺถาวาเส จเปตฺวา तु อปายารูปภูมิโย.

“จิต ๑ ดวง [โสตาปัตติมรรคจิต] ย่อมเกิดใน ๑๗ ภูมิเท่านั้น เว้นสุทธาวาส [๕] อบายภูมิ [๔] และอรูปภูมิ [๔]”

๒๐๒. ทฺวาทเสว तु ชายนฺเต เอกาทสสุ ภูมิสุ
 จเปตฺวา ปน สพฺพปิ ภูมิโย หิ มหคฺคตา.

“จิต ๑๒ ดวง [โทสมูลจิต ๒ กุศลวิปากฆานวิญญานจิต ๑ กุศลวิปากชีวหา-
 วิญญานจิต ๑ กุศลวิปากกายวิญญานจิต ๑ อกุศลวิปากจิต ๗] ย่อมเกิดใน[กาม]ภูมิ ๑๑ เว้น
 พรหมภูมิทั้งหมด”

[อนิฏฐารมณไม่มีในพรหมโลก ดังนั้น อกุศลวิปากจิตจึงไม่เกิดในพรหมโลก แต่จิตดังกล่าว
 อาจเกิดขึ้นแก่พรหมในบางคราวเมื่อพบเห็นอนิฏฐารมณที่ปรากฏในกามภูมิ]

๒๐๓. กามาวจรเทวานํ มนุสฺसानํ วเสน ตุ
 อญฺจ จิตฺตานิ ชายนฺเต สทา สตุตฺส ภูมิสุ.

“จิต ๘ ดวง [มหาวิปากจิต ๘] ย่อมเกิดเสมอใน[กามสุคติ]ภูมิ ๗ คือ เทวดาชั้น
 กามาวจร [๖ ชั้น] และมนุษย์”

๒๐๔. ปญฺจมชฺฌานปาเกโก ชายเต ฉสุ ภูมิสุ
 จตฺตาริ ปน จิตฺตานิ ตีสุ ตีเสว ภูมิสุ.

“ปัญจมชฌานวิปากจิต ๑ ย่อมเกิดใน ๖ ภูมิ [เวหีปผลา และสุทธาวาสภูมิ ๕]
 จิต ๔ ดวง [ปฐมมชฌานวิปากจิต ๑ ทุติยมชฌานวิปากจิต ๑ ตติยมชฌานวิปากจิต ๑ จตุตถ-
 มชฌานวิปากจิต ๑] ย่อมเกิดใน[รูป]ภูมิสาม [ปฐมมชฌานภูมิ ๓ ทุติยมชฌานภูมิ ๓ ตติยมชฌานภูมิ ๓ ตาม
 ลำดับ]”

[รูปาวจรปฐมมชฌานวิปากจิต เกิดในปฐมมชฌานภูมิ ๓ คือ พรหมชั้นปาริฉชชา พรหมชั้นบุโรหิตา
 และพรหมชั้นมหาพรหม

รูปาวจรทุติยฌานวิปากจิตและรูปาวจรตติยฌานวิปากจิต เกิดในทุติยฌานภูมิ ๓ คือ พรหม
ชั้นปริตตภา พรหมชั้นอัปปมาณภา และพรหมชั้นอาภัสสรา

รูปาวจรจตุตถฌานวิปากจิต เกิดในตติยฌานภูมิ ๓ คือ พรหมชั้นปริตตสุภา พรหมชั้น
อัปปมาณสุภา และพรหมชั้นสุภากิณหา]

๒๐๕.	จตุตตาริ ปน จิตฺตานิ	โหนติ เอเกกฺกภูมิสุ
	อรูปาวจรปากานํ	วเสน ปริทีปเย.

“บัณฑิตพึงแสดงว่า จิต ๔ ดวง คือ อรูปาวจรวิปากจิต ย่อมเกิดในอรูปปภูมิ [๔]
แต่ละภูมิ”

๒๐๖.	กุสลากุสลา กาเม	เตสํ ปากา อเหตุกา
	อาวชฺชนทวยญฺจาติ	สत्ตตฺตีเสว มาณสา.
๒๐๗.	นรกาทีสุวปาเยสุ	จตุสฺสปิ จ ชายเร
	เทวปญฺญาสวเสสานิ	นุปฺปชฺชนฺติ กทาจิปิ.

“จิต ๓๗ ดวงนี้ คือ กามาวจรกุศลจิต [๘] และอกุศลจิต [๑๒] อเหตุกกุศลวิปากจิต
[๘] อกุศลวิปากจิต [๗] อวชฺชนจิต ๒ ย่อมเกิดในอบายภูมิ ๔ มีนรกเป็นต้น
จิต ๕๒ ดวงที่เหลือ ย่อมเกิดขึ้นไม่ได้”

๒๐๘.	กาเม เทวมนุสฺसानํ	นว ปากา มหคฺคตา
	เนว ชายนฺติ ชายนฺติ	อสีติ หทยา สทา.

“มหัคคตวิปากจิต ๙ ดวง ย่อมไม่เกิดแก่เทวดาและมนุษย์
จิต ๘๐ ดวง[ที่เหลือ] ย่อมเกิดขึ้นได้เสมอ”

๒๐๙.	กาเม อญฺญ มหาปากา	โทมนสฺสทวยมฺปิ จ
	ตถา ฆานาทิวิมฺภานต-	ตยํ ปากา อปฺปญฺจชา.
๒๑๐.	นตฺถิ อารูปฺปปากา จ	รูปาวจรภูมียํ
	อิเมหิ สห จิตฺเตหิ	ตโย มคฺคา ผลทวยํ.

๒๑๑. จตฺตาโร ทิฏฺฐิสํยุตฺตา วิจิกิฉณายตมปิ จ
 จตฺตาโร เหฏฺฐิมา ปากา สุธาวาเส น ลพฺภเร.
๒๑๒. เสสานิ เอกปณฺณาส จิตฺตานิ ปน ลพฺภเร
 รูปาวจริกา สพฺเพ วิปากา กามธาคฺตฺยา.
๒๑๓. โทมนสฺสาทิมคฺโค จ กุริยา จ เทว อเหตุกา
 เตจจตฺตาฬิส จิตฺตานิ นตฺถิ อารูปปฏฺมยิ.

“มหาวิปากจิต ๘ โทมนัสสหคตจิต ๒ [โทสมูลจิต ๒] [กุศลวิปาก]ฆานวิญญาณ-
 จิตเป็นต้น ๓ อกุศลวิปากจิต ๗ อรูปาวจรวิปากจิต ๔ ย่อมไม่เกิดในรูปภูมิ

จิตเหล่านั้นพร้อมด้วยมรรคจิต ๓ [โสดาปัตติมรรคจิต ๑ สกทาคามิมรรคจิต ๑ อนา-
 คามิมรรคจิต ๑] ผลจิต ๒ [โสดาปัตติผลจิต ๑ สกทาคามิผลจิต ๑] ทิฏฐิคติสัมปยุตตจิต ๔
 วิจิกิฉณาสัมปยุตตจิต ๑ รูปาวจรวิปากจิตเบื้องต้น ๔ ย่อมไม่เกิดในสุทธาวาสภูมิ [๕]

ส่วนจิต ๕๑ ดวงที่เหลือ ย่อมเกิดได้

จิต ๔๓ ดวง คือ รูปาวจรจิตทั้งหมด [๑๕] กามาวจรวิปากจิต [๒๓] โทสมูลจิต ๒
 โสดาปัตติมรรคจิต [๑] อเหตุกกุริยาจิต ๒ [ปัญจทวาราวชชนจิต และหสิตุปปาทจิต] ย่อมไม่เกิด
 ในอรูปภูมิ”

๒๑๔. เอวํ ภูมिवเสเนว จิตฺตูปตฺตี วิภาวเย
 ตถา เอกาทสนนฺมปิ ปุคฺคลानํ วเสน จ.

“บัณฑิตพึงแสดงการเกิดขึ้นของจิต และการจำแนกโดยภูมิ โดยบุคคล ๑๑ จำพวก
 อย่างนี้”

[บุคคล ๑๑ จำพวก คือ อเหตุกบุคคล ทวิเหตุกบุคคล ตีเหตุกบุคคล และพระอริยบุคคล ๘
 เมื่อจำแนกเหตุกบุคคลเป็นทุกคติอเหตุกะและสุคติอเหตุกะ ก็รวมเป็นบุคคล ๑๒ จำพวก]

การจำแนกจิตโดยบุคคล

๒๑๕. กุสลากุสลา กาเม เตสํ ปากา อเหตุกา
 อาวชชนทวยญจติ สตฺตตฺตีเสว มาณสา.

๒๑๖. อเหตุกสฺส สตฺตสฺส ชายนฺเต ปณฺจภูมิสุ
 เทวปณฺณาสาวเสสํ น ชายนฺติ กทาจิปี.

“จิต ๓๗ ดวงนี้ คือ กามาวจรกุศลจิต [๘] อกุศลจิต [๑๒] อกุศลวิปากจิต [๗] อเหตุกกุศลวิปากจิต [๘] อววัชชนจิต ๒ ย่อมเกิดแก่เหตุกบุคคลในภูมิ ๕ [อบายภูมิ ๔ มนุษย์ภูมิ ๑]

จิต ๕๒ ดวงที่เหลือย่อมเกิดขึ้นไม่ได้”

๒๑๗. อเหตุกสฺส วุตฺเตหิ กามปาภา ทฺวเหตุกา
 ทฺวเหตุกสฺส ชายนฺเต จตฺตาลีํสํ ตเถกํ.

“เช่นเดียวกันนี้ จิต ๕๑ ดวง คือ ทวิเหตุกกามาวจรวิปากจิต [๔] และจิต [๓๗] ที่กล่าวมาแล้วแก่อเหตุกบุคคล ย่อมเกิดแก่ทวิเหตุกบุคคล [และสุคติอเหตุกบุคคล คือ มนุษย์ ที่พิการแต่กำเนิดและเทวดาชั้นต่ำในจาตุมหาราชิกาภูมิ]”

๒๑๘. สพฺเพ มหคฺคตา เจว สพฺเพปิ จ อนาสวา
 ติเหตุกา วิปาภา จ กาเม นว ฏริยาปี จ.

๒๑๙. ทฺวเหตุโน น ชายนฺติ จตฺตาลีํสํ ตถาฏฺฐ จ
 กามาวจรสตฺตสฺส ติเหตุปฏิสนฺธิโน.

๒๒๐. ปฺถุชฺชนสฺส ชายนฺเต จตฺตปณฺณาส มาณสา
 ทฺวเหตุกสฺส วุตฺตานิ จตฺตาลีํสํ ตเถกํ.

๒๒๑. จตฺตาโร ฌาณสํยุตฺตา วิปาภา กามธาทฺฐา
 รूपารูเปสุ ปุณฺณานิ จตฺตปณฺณาส มาณสา.

๒๒๒. ปฺถุชฺชนสฺส ชายนฺเต ปณฺจตีส น ชายเร
 ฉนฺทเวสุ มนุสฺเสสุ โสตาปนฺนสฺส เทหิโน.

๒๒๓. ปณฺณาสวสฺส จิตฺตานิ ชายนฺตีติ วินิทฺธิเส
 นวตีเสว จิตฺตานิ นฺปปชฺชนตีติ ทิปเย.

“จิต ๔๘ ดวง คือ มหัคคตจิตทั้งหมด [๒๗] โลกุตตรจิตทั้งหมด [๘] ติเหตุก[กามาวจร]วิปากจิต [๔] กามาวจรกิริยาจิต ๙ ย่อมไม่เกิดแก่ทวิเหตุบุคคล [และอเหตุบุคคล]

จิต ๕๔ ดวง ย่อมเกิดแก่ติเหตุบุคคลที่เกิดขึ้นในกามสุขคติภูมิปฏิสนธิด้วยไตรเหตุ จิตดังกล่าว คือ จิต ๔๑ ดวงที่กล่าวไว้แล้วแก่ทวิเหตุบุคคล มหาวิปากญาณสัมปยุตตจิต ๔ รูปาวจรกุศลและอรูปาวจรกุศล [๙]

จิต ๓๕ ดวง[ที่เหลือ] ย่อมไม่เกิดแก่[กามาวจรติเหตุ]บุคคล

บัณฑิตพึงแสดงว่า จิต ๕๐ ดวง [จิตที่เกิดแก่ติเหตุบุคคลที่เกิดขึ้นในกามภูมิ ๔๙ ดวง (เว้นทวิภูตีสัมปยุตตจิต ๔ วิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑) และโสดาปัตติผลจิต ๑] ย่อมเกิดแก่พระโสดาบันในมนุษยโลกและเทวโลก [๖]

พึงแสดงว่า จิต ๓๙ ดวง[ที่เหลือ] ย่อมเกิดขึ้นไม่ได้”

[จิตที่เกิดแก่บุคคลผู้เป็นติเหตุบุคคล มี ๕๔ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๒ มหากุศลจิต ๘ กามาวจรวิปากจิต ๒๓ อวชฺชนจิต ๒ มหัคคตกุศลจิต ๙

จิตที่เกิดแก่พระโสดาบัน มี ๕๐ ดวง คือ จิตที่เกิดแก่ติเหตุบุคคลข้างต้น เว้นทวิภูตีสัมปยุตตจิต ๔ วิจิกิจฉาสหคตจิต ๑ โสดาปัตติผลจิต ๑

การเรียกว่า พระโสดาบัน พระสทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ หมายถึง พระอริยบุคคลผู้ดำรงอยู่ในผลแล้ว ส่วนพระอริยบุคคลผู้ดำรงอยู่ในมรรค จะเกิดมรรคจิตของตนๆ เท่านั้น ไม่เกิดมรรคจิตของบุคคลอื่น]

๒๒๔.	โสตาปนุสส วุตตานิ	จเปตฺวา ปจฺมํ ผลํ
	อตฺตโนว ผเลนสส	สทาคามีโน สियํ.

“จิตที่กล่าวไว้แก่โสตาบันบุคคล เว้นโสดาปัตติผลจิต พึงเกิดขึ้นแก่สทาคามีบุคคล และผลจิตของตนย่อมเกิดขึ้น”

๒๒๕.	สทาคามิสฺส วุตตานิ	จเปตฺวา ปฏฺิฆมฺหาเย
	ทุติยํ จ ผลํ หิตฺวา	ยานิ จิตฺตานิ ตานินฺติ.
	อนาคามิสฺส สตฺตสฺส	ชายนฺตฺติ วินฺทฺทิสฺเส.

[ท่านแสดงจิตที่เกิดแก่พรหมในขณะที่อยู่ในพรหมโลกซึ่งไม่มีอนิฏฐารมณ์ ถ้ารูปพรหมมาสู่
 กามสุคติภูมิ ๗ แล้วพบอนิฏฐารมณ์ อกุศลวิปากจิตที่เป็นจักขุวิญญาณ โสทวิญาณ สัมปฏิจฉนจิต และ
 สันตึรณจิต ย่อมเกิดขึ้นได้ รวมเป็นจิตทั้งหมด ๓๙ ดวง]

๒๒๙.	ฆานาทีสุ จ วิญญาณต-	ตยํ สตต อปฺภวนชา
	มหาปากา ตถา ปากา	อุปริชฺฌมานภูมิภา.
๒๓๐.	วิปากาปิ จ อารูปา	โทมนสฺสทวยมฺปิ จ
	อฏฺฐารส กิริยา เจว	อฏฺฐ โลกุตฺตรานิ จ.
๒๓๑.	ปจฺมชฺฌมานนิพฺพตต-	ปฺภุชฺชนสรีริโน
	เอตานิ จตฺตปณฺณาส	จิตฺตานิ น จ ลพฺภเว.

“จิต ๕๔ ดวงนี้ คือ วิญญาณจิตในฆานประสาทเป็นต้น ๓ [กุศลวิปากฆานวิญญาณ-
 จิต กุศลวิปากชีวหาวิญญาณจิต สุขสหคตกายวิญญาณจิต] อกุศลวิปากจิต ๗ มหาวิปากจิต
 [๘] วิปากที่เกิดในฆานภูมิเบื้องสูงกว่า [๔] อรูปาวจรวิปากจิต [๔] โทสมูลจิต ๒ กิริยาจิต
 ๑๘ โลกุตตรจิต ๘ ย่อมไม่เกิดแก่พรหมปุณฺชนผู้เกิดในปฐมฆานภูมิ”

๒๓๒.	โสตาปนฺนสฺส จิตฺตานิ	ตตฺถเกตฺตีส ชายเว
	ปฺภุชฺชนสฺส วุตฺเตสฺสุ	หิตฺวา จาปฺภุณฺณปฺภจกั.

“ในจิตที่กล่าวไว้แก่พรหมปุณฺชน [๓๕] จิต ๓๑ ดวงพร้อมทั้งโสตาปัตติผลจิต เว้น
 อกุศลจิต ๕ [ทวิฏฐิตตสัมปยุตตจิต ๔ วิจิกิจฉาสัมปยุตตจิต ๑] ย่อมเกิดแก่พรหมโสตาบันใน
 ปฐมฆานภูมิ”

๒๓๓.	สกทาคามิโน ตตฺถ	จเปตฺวา ปจมํ ผลํ
	เอกตีสฺสว ชายนฺเต	ปกฺขิปปิตฺวา สกํ ผลํ.

“จิต ๓๑ ดวงนั่นเอง เว้นโสตาปัตติผลจิต และสกทาคามิผลจิตของตน ย่อมเกิดแก่
 พรหมสกทาคามีในปฐมฆานภูมิ ๓”

๒๓๔.	อนาคามิสฺส ตตฺถเว	จเปตฺวา ทฺตยํ ผลํ
	เอกตีสฺสว ชายนฺเต	ผลจิตฺเตน อตฺตโน.

“จิต ๓๑ ดวงนั่นเอง เว้นสกทาคามีผลจิต และอนาคามีผลจิตของตน ย่อมเกิดแก่พรหมอนาคามีในปฐมฌานภูมิ ๓”

๒๓๕.	วิญญาณํ จกฺขุโสตานํ	ปุณฺณชฺ์ สัมปฏิจฺจนํ
	สนฺตึรณทฺวยญฺเจว	กิริยจิตฺตานิ วิสฺติ.
๒๓๖.	อรหตฺตผลํ ปาโก	ปจฺมชฺฎานสมฺภโว
	สตุตวิสฺติ จิตฺตานิ	อรหนตฺสส ชายเร.

“จิต ๒๗ ดวง คือ กุศลวิปากจักขุวิญญาณจิตและโสทวิญญาณจิต [๒] กุศลวิปากสัมปฏิจจนจิต [๑] สันตึรณจิต ๒ กิริยาจิต ๒๐ อรหัตตผลจิต [๑] รูปาวจรปฐมฌานวิปากจิต [๑] ย่อมเกิดแก่พรหมอรหันต์”

๒๓๗.	ปฺฤชฺชนสฺส ตีเสว	ทฺตฺติยชฺฎานภูมิสุ
	ฉตฺตีส ทฺตฺติยชฺฎาน-	ตฺตฺติยชฺฎานปากโต.

“จิต ๓๖ ดวง ทุตติยฌานวิปากจิต และตติยฌานวิปากจิต ย่อมเกิดแก่พรหมปุณฺณในทุตติยฌานภูมิ ๓”

ฎีกาใหม่อธิบายว่า แม้ทุตติยฌานวิปากจิตและตติยฌานวิปากจิตจะไม่เกิดแก่บุคคลคนเดียวกัน แต่พระพุทธทศตะกล่าวว่า “พร้อมด้วยทุตติยฌานวิปากจิตและตติยฌานวิปากจิต” เพื่อรวมปุณฺณเป็นต้นที่เกิดในทุตติยฌานภูมิโดยความเสมอกันแห่งความเป็นปุณฺณเป็นต้น

ฎีกาเก่ากล่าวว่า จิต ๓๖ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๐ (เว้นโทสมูลจิต ๒) โลกียกุศลจิต ๑๗ กุศลวิปากจักขุวิญญาณจิต ๑ กุศลวิปากโสทวิญญาณจิต ๑ กุศลวิปากสัมปฏิจจนจิต ๑ สันตึรณจิต ๒ อาวัชชนจิต ๒ รูปาวจรทุตติยฌานวิปากจิต ๑ รูปาวจรตติยฌานวิปากจิต ๑]

๒๓๘.	ปฺฤชฺชนสฺส วุตฺเตสุ	หิตฺวา วาปฺฤณฺณปญฺจกํ
	โสตาปนฺนสฺส พาทฺตีส	ผเลน สห อตฺตโน.

“ในจิต [๓๖ ดวง] ที่กล่าวไว้แก่พรหมปุณฺณ[ชั้นทุตติยฌาน] จิต ๓๒ ดวง และผลจิตของตน เว้นอกุศลจิต ๕ ย่อมเกิดแก่พรหมโสตาบัน[ชั้นทุตติยฌาน]”

๒๓๙. โสตาปนฺนสฺส วุตฺเตสฺส จเปตฺวา ปจฺมํ ผลํ
พาทฺตีสํ ผลจิตฺเตน สกทาคามิสฺส อตฺตโน.

“ในจิต [๓๒ ดวง] ที่กล่าวไว้แก่พรหมโสดาบัน จิต ๓๒ ดวงเว้นโสดาปัตติผลจิต และสกทาคามีผลจิตของตน ย่อมเกิดแก่พรหมสกทาคามี”

๒๔๐. สกทาคามิสฺส วุตฺเตสฺส จเปตฺวา ทฺติยํ ผลํ
อนาคามีผลนสฺส พาทฺตีสฺสว ฆวนฺติ หิ.

“ในจิต [๓๒ ดวง] ที่กล่าวไว้แก่พรหมสกทาคามี จิต ๓๒ ดวงเว้นสกทาคามีผลจิต และอนาคามีผลจิต ย่อมเกิดแก่พรหมอนาคามี”

๒๔๑. อรหฺตสฺส ตีเสวว อฏฺฐวีสติ อตฺตโน
ผลน ทฺติยชฺฌมาน- ตติยชฺฌมานปากโต.

“จิต ๒๘ ดวง อรหัตตผลจิตของตน ทุตติยฆมานวิปากจิต และตติยฆมานวิปากจิต ย่อมเกิดแก่พรหมอรหัตต์ในทุตติยฆมานภูมิ”

[จิต ๒๘ ดวง คือ กุศลวิปากจักขุวิญญานจิต ๑ กุศลวิปากโสตวิญญานจิต ๑ กุศลวิปาก-
สัมผัสวิญญานจิต ๑ สันตிரณจิต ๒ กิริยาจิต ๒๐ รูปาวจรทุตติยฆมานวิปากจิต ๑ รูปาวจรตติยฆมานวิปากจิต ๑
อรหัตตผลจิต ๑]

๒๔๒. ปริตฺตทกฺสุภาทีนํ เทวานํ ตีสุ ภูมิสฺสุ
ปญฺจตีเสว ชายนฺเต จตฺตถฺฌมานปากโต.

“จิต ๓๕ ดวง และจตตถฆมานวิปากจิต ย่อมเกิดแก่พรหมชั้นปริตตสุภาเป็นต้นใน [ตติยฆมาน]ภูมิ ๓”

[จิต ๓๕ ดวง คือ โลกียกุศลจิต ๑๗ อกุศลจิต ๑๐ (เว้นโทสมูลจิต ๒) กุศลวิปากจักขุ-
วิญญานจิต ๑ กุศลวิปากโสตวิญญานจิต ๑ กุศลวิปากสัมผัสวิญญานจิต ๑ สันตிரณจิต ๒ อาวัชชนจิต ๒
รูปาวจรจตตถฆมานวิปากจิต ๑]

๒๔๓. โสตาปนุสสุ ตตฺเถก- ตีส จิตฺตานิ ชายเร
สกาหาคามิโน เอวํ ตถานาคามิโนปิ จ.

“จิต ๓๑ ดวงย่อมเกิดแก่พรหมโสดาบันในตติยฌานภูมินั้น และเกิดแก่พรหมสก-
หาคามีและพรหมอนาคามีเช่นเดียวกัน”

[จิต ๓๑ ดวง คือ จิต ๓๐ ดวง (เวไนยญฺญูจิตตสัมปยุตตจิต ๔ วิจิกจนาสัมปยุตตจิต ๑) ในจิต
๓๕ ดวงที่เกิดแก่พรหมปุณฺณชฺฌนตติยฌานภูมิ โสตาปัตติผลจิตของพรหมโสดาบัน สกหาผลจิตของ
พรหมสกหาคามี และอนาคามีผลจิตของพรหมอนาคามี]

๒๔๔. ชีณาสวสุส ตตฺเถว สตฺตวิสฺติ มาณสา
ตถา เวหฺปฺพลฺเล จาปิ สพฺเพสํ โหนฺติ มาณสา.

“จิต ๒๗ ดวงย่อมเกิดแก่พรหมอรหันต์ในตติยฌานภูมินั้น
เช่นเดียวกันนี้ จิต[ดังกล่าว]ย่อมเกิดแก่ทุกบุคคล[ผู้เป็นติเหตุกปุณฺณ เสกขบุคคล
และอเสกขบุคคล ๕ จำพวก]ในชั้นเวหฬผลา”

[จิต ๒๗ ดวง คือ กุสลวิปากจกฺขุวิญญานจิต ๑ กุสลวิปากโสตวิญญานจิต ๑ กุสลวิปาก-
สัมปฏิจจนจิต ๑ สันตีรณจิต ๒ กิริยาจิต ๒๐ รูปาวจรจตุตถฌานวิปากจิต ๑ อรหัตตผลจิต ๑

ในบรรดาจิต ๓๕ ดวงเป็นต้นที่เกิดแก่บุคคลในตติยฌานภูมิ จิต ๓๕ ดวง ๓๑ ดวง ๓๑ ดวง
๓๑ ดวง และ ๒๗ ดวง โดยเปลี่ยนรูปาวจรปัญฺจฌานวิปากจิตกับรูปาวจรจตุตถฌานวิปากจิต ย่อมเกิด
ขึ้นตามลำดับบุคคลโดยเฉพาะๆ แก่ปุณฺณ พระโสดาบัน พระสกหาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์
ผู้เป็นพรหมชั้นเวหฬผลา]

๒๔๕. เอกตีเสว จิตฺตานิ สุทฺธาวาสิกภูมิสุ
อนาคามิกสตฺตสฺส โหนฺตีสฺติ ปรีทียเป.

“บัณฑิตพึงแสดงว่า จิต ๓๑ ดวงย่อมเกิดแก่อนาคามีบุคคล ในภูมิชั้นสุทฺธาวาส
[๕]”

๒๔๖. อรหโต ปน ตตฺเถว มาณสา สตฺตวีสติ
 เอวํ รูปีสฺส จิตฺตานิ วิญญेยฺยานิ วิภาวina.

“จิต ๒๗ ดวงย่อมเกิดแก่พระอรหันต์ในภูมิชั้นสุทธาวาสเหล่านั้น
 บัณฑิตพึงทราบจิตที่เกิดขึ้นในรูปภูมิอย่างนี้”

[จิต ๓๑ ดวงที่เกิดแก่พรหมอนาคามีชั้นสุทธาวาสภูมิ และจิต ๒๗ ดวงที่เกิดแก่พรหม
 อรหันต์ชั้นสุทธาวาสภูมิ คือ จิตที่เกิดแก่พรหมอนาคามีและอรหันต์ชั้นเวฬุปรมาณูเอง]

จิตที่เกิดแก่อรุพพรหม

๒๔๗. จตุวีสติ จิตฺตานิ ปจฺมารูปภูมิยํ
 ปุณฺณชฺชนสฺส สตฺตสฺส ชายนฺตฺติ วินิทฺติเส.

“บัณฑิตพึงแสดงว่า จิต ๒๔ ดวง [มหากุศลจิต ๘ อรูปาวจรกุศลจิต ๔ อกุศลจิต ๑๐
 (เวทนาสมุฏฺจจิต ๒) มโนทวารวชฺชนจิต ๑ ปฐมารูปวิปากจิต ๑] ย่อมเกิดแก่พรหมปุณฺณ
 ในอรุภูมิที่ ๑ [อากาศานัญจายตนภูมิ]”

๒๔๘. โสตาปนฺนสฺส ตตฺเถว จเปตฺวาปุณฺณปญฺจํ
 สมวีสติ จิตฺตานิ ผลเน สห อตฺตโน.

“จิต ๒๐ ดวง และผลจิตของตน เว้นอกุศลจิต ๕ ย่อมเกิดแก่พรหมโสตาบันในอรุ-
 ภูมิที่ ๑”

๒๔๙. สกทาคามีโน ตตฺถ ตถานาคามีโนปิ จ
 ชายนฺติ วีส จิตฺตานิ ปุพฺพปุพฺพผลํ วินา.

“จิต ๒๐ ดวง และผลจิตของตน เว้นผลจิตก่อนๆ ย่อมเกิดแก่พรหมสกทาคามีและ
 พรหมอนาคามีในอรุภูมิที่ ๑”

๒๕๐. ชีณาสวสฺส ตตฺเถว ทสฺสปญฺจ จ มาณสา
 ปุณฺณชฺชนสฺส สตฺตสฺส ทุตฺติยารูปภูมิยํ.

๒๕๑. โหนติ เตวีส จิตฺตานิ อิติ วตฺวา วิภาวเย
 ติณฺณนฺนฺมฺเปตฺถ เสขานํ จิตฺตานิณฺนฺวีสติ.

“จิต ๑๕ ดวง [มหากิริยาจิต ๘ อรูปาวจรกิริยาจิต ๔ มโนทวารารมณ์จิต ๑ ปฐมารูปวิปากจิต ๑ อรหัตตผล ๑] ย่อมเกิดแก่พรหมอรหัตต์ในอรูปภูมิที่ ๑

บัณฑิตพึงกล่าวว่า จิต ๒๓ ดวง [จิต ๒๒ ดวง เว้นอากาศาณัญญาตนุกุศลจิตและวิปากจิตในจิต ๒๔ ดวงที่เกิดแก่พรหมปุณฺณในอรูปภูมิที่ ๑ ทุตติยารูปวิปากจิต ๑] ย่อมเกิดแก่พรหมปุณฺณในอรูปภูมิที่ ๒ [วิญญาณัญญาตนุกุณฺม]

พึงแสดงว่า จิต ๑๙ ดวง [จิต ๑๘ ดวง เว้นอกุศลจิต ๕ ดวงในจิต ๒๓ ดวงที่เกิดแก่พรหมปุณฺณ และโสตาปัตติผลของพระโสตาบัน สกทาคามีผลของพระสกทาคามี อนาคามีผลของพระอนาคามี] ย่อมเกิดแก่พระเสกขะ ๓ จำพวกในอรูปภูมิที่ ๒”

๒๕๒. จุทฺทเสว ตฺถ จิตฺตานิ ทุตติยารูปภูมิยํ
 กุริยา ทฺวาทส ปาเกโก ผลํ ชีณาสวสฺส ตฺถ.

“จิต ๑๔ ดวง คือ กิริยาจิต ๑๒ [มหากิริยาจิต ๘ อรูปาวจรกิริยาจิต ๓ (เว้นอากาศาณัญญาตนุกิริยาจิต ๑) มโนทวารารมณ์จิต ๑] [ทุตติยารูปวิปากจิต ๑ [อรหัตต]ผลจิต ๑] ย่อมเกิดแก่พรหมอรหัตต์ในอรูปภูมิที่ ๒”

๒๕๓. ปุณฺณชฺชนสฺส สตฺตสฺส ตุตติยารูปภูมิยํ
 พาวีสติ จ จิตฺตานิ ภวนฺตฺติ ปกาสะเย.

“บัณฑิตพึงแสดงว่า จิต ๒๒ ดวง [จิต ๒๑ ดวง เว้นวิญญาณัญญาตนุกุศลจิตและวิปากจิตในจิต ๒๓ ดวงที่เกิดแก่ปุณฺณในอรูปภูมิที่ ๒ ตุตติยารูปวิปากจิต ๑] ย่อมเกิดแก่พรหมปุณฺณในอรูปภูมิที่ ๓ [อาภิณฺจัญญาตนุกุณฺม]”

๒๕๔. อฏฺฐารเสว จิตฺตานิ โสตาปนฺนสฺส ชายเร
 สกทาคามิโน ตานิ จเปตฺวา ปจฺมํ ผลํ.

“จิต ๑๘ ดวง [จิต ๑๗ ดวง เว้นอกุศลจิต ๕ ในจิต ๒๒ ดวงที่เกิดแก่พรหมปุณฺณ และโสตาปัตติผล] ย่อมเกิดแก่พรหมโสตาบัน

จิต ๑๘ ดวงนั้น เว้นโสดาปัตติผลจิต ย่อมเกิดแก่พรหมสภากาไม”

๒๕๕. สกทาคามิวุตเตสุ จเปตฺวา ทฺติยํ ผลํ
อภฺจารเสว จิตฺตานิ อนาคามิสฺส ชายเร.

“จิต ๑๘ ดวงในจิตที่กล่าวไว้แก่พรหมสภากาไม เว้นสกทาคามิผลจิต [และอนาคามิผลจิต] ย่อมเกิดแก่พรหมอนาคาไม”

๒๕๖. เตรเสว จ จิตฺตานิ ตติยารูปปฏฺมียํ
ชีณาสวสฺส สตฺตสฺส ภวนฺตํ ติ วิเนทฺติเส.

“บัณฑิตพึงแสดงว่า จิต ๑๓ ดวง [มหากิริยาจิต ๘ ตติยารูปปฏิกิริยาจิต ๑ จตุตถารูปปฏิกิริยาจิต ๑ มโนทวารวชชนจิต ๑ อากิญจัญญายตนวิปากจิต ๑ อรหัตตผลจิต ๑] ย่อมเกิดแก่พรหมอรหันต์ในอรุณภูมิที่ ๓”

๒๕๗. เอกวีสตี จิตฺตานิ จตุตถารูปปฏฺมียํ
ปฺภุชฺชนสฺส สตฺตสฺส ชายนฺตํ ติ วิเนทฺติเส.

“บัณฑิตพึงแสดงว่า จิต ๒๑ ดวง [จิต ๒๐ ดวงเว้นอากิญจัญญายตนกุศลและวิปากในจิต ๒๒ ดวงที่เกิดแก่พรหมปุถุชนในอรุณภูมิที่ ๓ เนวสัณฺณานาสัณฺณายตนวิปากจิต ๑] ย่อมเกิดแก่พรหมปุถุชนในอรุณภูมิที่ ๔ [เนวสัณฺณานาสัณฺณายตนภูมิ]”

๒๕๘. โสตาปนฺนสฺส สตฺตสฺส สตฺตรส ปกาสะเย
สกทาคามิโน ตานิ จเปตฺวา ปจฺมํ ผลํ.

“บัณฑิตพึงแสดงว่า จิต ๑๗ ดวง [จิต ๑๖ ดวงเว้นอกุศลจิต ๕ ในจิต ๒๑ ดวงที่เกิดแก่พรหมปุถุชน และโสดาปัตติผลจิต ๑] ย่อมเกิดแก่พรหมโสดาบัน

จิต ๑๗ ดวงนั้น เว้นโสดาปัตติผลจิต [และสกทาคามิผลจิต] ย่อมเกิดแก่พรหมสภากาไม”

๒๕๙. สกทาคามิวุตเตสุ จเปตฺวา ทฺติยํ ผลํ
โหนตี สตฺตรเสวสฺส อนาคามิสฺส มาณสา.

“จิต ๑๗ ดวงในจิตที่กล่าวไว้แก่พรหมสกาทาคามี เว้นสกาทาคามีผลจิต [เพิ่มอนาคามีผลจิต] ย่อมเกิดแก่พรหมอนาคามี”

๒๖๐.	ทวาทเสว ตุ จิตฺตานิ	จตุตถารูปภูมิย์
	ชายนติ อรหตฺตสฺส	อิติ วตฺวา วิภาวเย.

“จิต ๑๒ ดวงเท่านั้น [มหากิริยาจิต ๘ เนวสัญญานาสัญญายตนวิปากจิต ๑ เนวสัญญานาสัญญายตนกิริยาจิต ๑ มโนทวาราวชชนจิต ๑ อรหัตตผลจิต ๑] ย่อมเกิดแก่พรหมอรหันต์ในอรูปภูมิที่ ๔

บัณฑิตพึงกล่าวแสดงไว้อย่างนี้”

๒๖๑.	เหฏฺฐิมานํ อรูปีนํ	พฺรหฺมานํ อรูปฺปริ
	อรูปกุสลา เจว	อุปฺปชฺชนฺติ กิริยาปิ จ.
๒๖๒.	อุทฺธมฺมทฺธมฺมรูปีนํ	เหฏฺฐิมา เหฏฺฐิมา ปน
	อารูปปา เนว ชายนฺเต	ทิกฺขจาทินฺวโต กิร.

“อรูปาวจรกุศลจิตและกิริยาเบื้องสูง ย่อมเกิดแก่อรูปพรหมเบื้องต่ำได้ แต่อรูปาวจรจิตเบื้องต่ำย่อมไม่เกิดแก่อรูปพรหมเบื้องสูง เพราะได้เห็นโทษ[ของฌานและอารมณ์]”

[ผู้ที่จะเจริญฌานเบื้องสูงพึงเห็นโทษของฌานและอารมณ์ของฌานเบื้องต่ำว่าไม่ละเอียดแล้ว เจริญภาวนาจนกระทั่งคลายความพอใจในฌานเบื้องต่ำ ดังนั้น อารมณ์ของฌานเบื้องสูงจึงต่างกับอารมณ์ของฌานเบื้องต่ำ ด้วยเหตุนี้ ฌานเบื้องต่ำจึงเกิดแก่พรหมในภูมิเบื้องสูงไม่ได้]

๒๖๓.	จเปตฺวา ปจฺมํ มคฺคํ	กุสลานฺนุตฺตรา ตโย
	กามาวจรปฺปญฺยานิ	อปฺปญฺยานิ ตถา ทส.
๒๖๔.	จตุตถารูปปฺปญฺยานิ	สพฺเพ ปากา อนฺนุตฺตรา
	ปจฺมารูปปาโก จ	นว กามกิริยาปิ จ.
๒๖๕.	อารูปปาปิ กิริยา สพฺพา	เตจตฺตาลีส มานสา
	อุปฺปชฺชนฺติ ปเนตานิ	ปจฺมารูปภูมิย์.

“จิต ๔๓ ดวง คือ โลกุตตรกุศลจิต ๓ เว้นโสตาปัตติมรรคจิต กามาวจรกุศลจิต [๘] อกุศลจิต ๑๐ [เว้นโทสมูลจิต ๒] อรูปาวจรกุศลจิต ๔ โลกุตตรวิปากจิตทั้งหมด [๔] ปฐมมารูปวิปากจิต ๑ กามาวจรกิริยาจิต ๙ อรูปาวจรกิริยาจิตทั้งหมด [๔] ย่อมเกิดในอรูปภูมิที่ ๑ ”

๒๖๖.	สพฺโพ กามวิปากโก จ	สพฺโพ รูป มหคฺโคโต
	จิตฺตูปปาโท มโนธาตุ	โหมนสฺสทวยมปิ จ.
๒๖๗.	อาทิมคฺโค ตโย ปากา	อารูปา จ ตถูปริ
	นตฺตาลีส นตฺเตตฺถ	ปจฺมารูปภูมิโย.

“จิต ๔๖ ดวง คือ กามาวจรวิปากจิตทั้งหมด [๒๓] รูปาวจรมหัคคจิตทั้งหมด [๑๕] [กิริยา]มโนธาตุ [ปัญจทวาราวชชนจิต ๑] โทสมูลจิต ๒ โสตาปัตติมรรคจิต ๑ อรูปาวจรวิปากจิต ๓ ที่เกิดในภูมิเบื้องสูง ย่อมไม่เกิดในอรูปภูมิที่ ๑ ”

๒๖๘.	วุตฺเตสฺส ปน จิตฺเตสฺส	ปจฺมารูปภูมิโย
	จเปตฺวา ปจฺมารูปต-	ตโย ปาโก จ อตฺตโน.
๒๖๙.	ตาลีเสตานิ ชายนฺเต	ทุตฺติยารูปภูมิโย
	เอวํ เสสทวยเย เมยฺยยา	หิตฺวา เหมจิมฺเหมจิมํ.

“จิต ๔๐ ดวง คือ จิตที่เว้นอาภาสานัญญาตนจิต ๓ ในจิต [๔๓ ดวง] ที่กล่าวไว้ในอรูปภูมิที่ ๑ และวิญญาณัญญาตนวิปากของตน [รวมเป็น ๔๑ ดวง] ย่อมเกิดในอรูปภูมิที่ ๒

ส่วนในภูมิที่เหลือทั้ง ๒ พึงทราบจำนวนจิตโดยเว้นอรูปาวจรจิต[ที่เป็นกุศล วิปาก และกิริยา]เบื้องต้นๆ ในภูมิทั้งสองที่เหลือ [อาภิณัจญญาตนภูมิ และเนวสัณญานาสนัญญาตนภูมิ] อย่างนี้”

[จิต ๔๑ ดวง คือ จิต ๔๐ ดวงเว้นอรูปาวจรกุศล วิปาก และกิริยา ๓ ดวงแรกในจิต ๔๓ ดวง รวมกับวิญญาณัญญาตนวิปาก ย่อมเกิดในอรูปภูมิที่ ๒

อนึ่ง คำว่า ตาลีเสตานิ ในบาทแรก ฎีกาแก้ตัดบทเป็น ตาลีส + เอตานิ แล้วกล่าวว่าจิต ๔๐ ดวงเกิดในอรูปภูมิที่ ๒ แต่ฎีกาใหม่กล่าวถึงจิต ๔๑ ดวง โดยรวมวิญญาณัญญาตนวิปาก ความจริง

ถ้ามีรูปว่า ตาลีเสกานิ (ตาลีส + เอกานิ) ก็จะหมายถึงจิต ๔๑ ดวงโดยตรง ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

๒๗๐. อตุตโน อตุตโน ปากา จตุตาโร จ อนาสวา
 วิปากา โหนติ สพุเพว จตุสวารูปปฏิมิสฺ.

“วิปากจิตของตนๆ และโลกุตตรวิปากจิต [ผลจิต] ทั้งหมด ๔ ดวง ย่อมเกิดในอรู-
ปภูมิทั้ง ๔”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า อรูปาวจรวิปากจิตของตนๆ อย่างละ ๑ ดวง และผลจิต ๔ ย่อมเกิดใน
อรูปภูมิ ดังนั้น ภูมิหนึ่งๆ ในอรูปภูมิจึงมีวิปากจิตดังกล่าวได้อย่างละ ๔ ดวง]

๒๗๑. โฆฏฐัพพเนน จิตฺเตน กาเม อฏฺฐ มหากิริยา
 จตสฺโสปี จ อารูปปา เตรสเวว กิริยา สียุํ.
๒๗๒. ชีณาสวสฺส ชายนฺเต ปจฺมารูปปฏิมิยํ
 ทฺวาทเสว กิริยา โหนติ ทฺติยารูปปฏิมิยํ.
๒๗๓. เอกาทส กิริยา โหนติ ตติยารูปปฏิมิยํ
 ทเสว จ กิริยา เณยฺยา จตุตฺถารูปปฏิมิยํ.

“กิริยาจิต ๑๓ ดวง คือ มหากิริยาจิต ๘ โฆฏฐัพพนจิต [๑] อรูปาวจรกิริยาจิต ๔
ย่อมเกิดแก่พรหมชีณาสพในอรูปภูมิที่ ๑

กิริยาจิต ๑๒ ดวง [เว้นปฐมารูปปกิริยาจิต] ย่อมเกิดแก่พรหมชีณาสพในอรูปภูมิ
ที่ ๒

กิริยาจิต ๑๑ ดวง [เว้นทุตติยารูปปกิริยาจิต] ย่อมเกิดแก่พรหมชีณาสพในอรูปภูมิ
ที่ ๓

กิริยาจิต ๑๐ ดวง [เว้นตติยารูปปกิริยาจิต] พึงทราบว่าจะเกิดในอรูปภูมิที่ ๔”

จำแนกจิตโดยบุคคล ๑๒

๒๗๔. อรหโต ปน จิตฺตานิ โหนติ เอกุณวีสิติ
 อรหตฺตํ กิริยา สพุพา จเปตฺวาวชฺชนทฺวยํ.

“จิต ๑๙ ดวง คือ กิริยาจิตทั้งหมด [๑๘] เว้นอาวัชชนจิต ๒ และอรรถัตตผลจิต [๑] ย่อมเกิดแก่พระอรหันต์[โดยเฉพาะ]”

๒๗๕.	จตุณณจ ผลภูจัน	ติเหตุกปฺกุชฺชเน
	เตรสว จ จิตฺตานิ	ภวนฺตํติ ปกาสเย.

๒๗๖.	จตุตาโร ฌาณสํยุตฺตา	มหาปากา ตถา นว
	รูปารูปริปากา จ	เตรสว ภวนฺติเม.

“บัณฑิตพึงแสดงว่า จิต ๑๓ ดวงย่อมเกิดแก่อริยบุคคล ๔ และติเหตุกปฺกุชฺชเน คือ มหาวิบากฌาณสัมปยุตตจิต ๔ รูปาวจรวิปากจิตและอรูปาวจรวิปากจิต ๙”

๒๗๗.	จตุณณจ ผลภูจัน	ทุเหตุกปฺกุชฺชเน
	ฌาณหีนานิ จตุตาริ	วิปากา เอว ชายเร.

“มหาวิบากฌาณวิปยุตตจิตย่อมเกิดแก่อริยบุคคล ๔ และทวิเหตุกบุคคล”

๒๗๘.	ปฺกุชฺชนานํ ติณฺณมฺปิ	จตุณฺนํ อริยเทหิณํ
	สตุตฺตรสว จิตฺตานิ	สตุตฺตุนฺมปิ ภวนฺติ หิ.

๒๗๙.	วิญญานานิ ทฺวเ ปณฺจ	มโนธาทูตฺตยมฺปิ จ
	สนฺตํรณานิ โวฏฺฐพฺพํ	โหนฺติ สตุตฺตรสวเม.

“จิต ๑๗ ดวงย่อมเกิดแก่บุคคล ๗ จำพวก คือ ปฺุกุชฺชน ๓ [อเหตุกบุคคล ทวิเหตุกบุคคล และติเหตุกปฺกุชฺชเน] อริยบุคคล ๔ คือ ทวิปัญญาวิญญาน [๑๐] มโนธาทู ๓ สันตํรณจิต [๓] โวฏฺฐัพพนจิต [๑]”

๒๘๐.	เหฏฺฐา ติณฺณํ ผลภูจัน	ติเหตุกปฺกุชฺชเน
	นเวว กุสลา โหนฺติ	จตุณฺนมฺปิ มหคฺคตา.

“มหัคคตกุศลจิต ๙ ย่อมเกิดแก่บุคคล ๔ จำพวก คือ อริยบุคคลเบื้องต้น ๓ และติเหตุกปฺกุชฺชเน”

๒๘๑.	ติณฺณํ ปฺกุชฺชนานณฺจ	ติณฺณมรียานมาทิโต
	เตรสว ตฺ จิตฺตานิ	อุปฺปชฺชนฺตํติ นิทฺทิสเ.

๒๘๒. อญฺเฐว กามปฺญฺณานิ ทิฏฺฐิหีนา อปฺญฺณโต
จตฺตารอฺปิ จ อุทฺทจฺจ- สยฺยตฺตมฺภาติ เทรส.

“บันทึกตีพิมพ์แสดงว่า จิต ๑๓ ดวงย่อมเกิดแก่ปุถุชน ๓ และอริยผลบุคคลเบื้องต้น ๓ คือ มหากุศลจิต ๘ ทิฏฐิคติวิปยุตตจิต ๔ อุทัจจสัมปยุตตจิต ๑ ฝ่ายอกุศล”

๒๘๓. เหมฺจฺจา ทฺวินฺนํ ผลญฺจํ ตถา สพฺพปฺปฺพุชฺชนเ
โทมนสฺสยฺยตฺตํ จิตฺตํ ทวยเมว ตฺถ ชายเต.

“โทสมูลจิต ๒ ย่อมเกิดแก่อริยผลบุคคลเบื้องต้น ๒ [พระโสดาบันและพระสกทาคามี] และปุถุชนทั้งหลาย”

๒๘๔. ติณฺณํ ปุฏฺฐุชฺชนํ ตฺถ ปญฺเฐว ปน ชายเร
จตฺตาริ ทิฏฺฐิยฺยตฺตานิ วิจิกิณฺณายฺยตฺตมฺปิ จ.

“จิต ๕ ดวง คือ ทิฏฐิคติสัมปยุตตจิต ๔ วิจิกิณณสัมปยุตตจิต ๑ ย่อมเกิดแก่ปุถุชน ๓ จำพวก [อเหตุกบุคคล ทวิเหตุกบุคคล และติเหตุกปุถุชน]”

๒๘๕. มคฺคญฺจํ จตฺนฺนมฺปิ มคฺคจิตฺตํ สกํ สกํ
เอกเมว ภาเว เตสํ อิติ วตฺวา วิภาวเย.

“มรรคจิตดวงหนึ่งของตนๆ พึ่งเกิดแก่มรรคบุคคลทั้ง ๔ จำพวกนั้น บันทึกตีพิมพ์กล่าวแสดงการเกิดขึ้นของจิตอย่างนี้”

๒๘๖. มยา ภาเวสุ จิตฺตานํ ปุคฺคลานํ วเสน จ
ภิกฺขุณํ ปาฏวตฺถาย จิตฺตฺตปฺปตฺติ ปกาสิตา.

“ข้าพเจ้าได้แสดงการเกิดขึ้นของจิตในแต่ละภุมิและบุคคล เพื่อความรอบรู้ของภิกษุทั้งหลาย”

๒๘๗. เอวํ สพฺพมฺหิํ จิตฺตํ ภูมิปุคฺคลเภทโต
พหุธาปิ จ โหตีติ วิณฺณวตฺตพฺพํ วิภาวินา.

“บันทึกตีพิมพ์ทราบทั่วว่า จิตทั้งหมดนี้มีจำนวนมาก จำแนกโดยภุมิและบุคคล ด้วย



อุปการีสุ โย สาธุ
อุปการีสุ โย สาธุ

สาธุตเต ตสส โก कुณ
โส สาธุ สพฺภี อจฺจเต.

ปัญจตันตระ

“บุคคลใดทำดีตอบแก่ผู้มีอุปการะ ความดีของเขามิใช่สิ่งประเสริฐสุด แต่
ความดีที่กระทำในผู้ที่ไม่เคยมีอุปการะ สัตบุรุษทั้งหลายย่อมสรรเสริญ”



ปริจเฉทที่ ๖

อาร์มมณวิภาคนิเทศ

(คำอธิบายอาร์มมณเป็นหมวดหมู่)

คำปฐกัญญา

๒๙๑. เอเตสํ ปน จิตฺตานํ อารมมณมิตํ ปรี
ทสฺสยิสฺสามหํ เตน วนา นตฺถิ หิ สมฺภโว.

“อนึ่ง ต่อแต่นี้ไป ข้าพเจ้าจักแสดงอาร์มมณของจิตเหล่านี้ เพราะจิตย่อมไม่เกิดโดยปราศจากอาร์มมณ”

อาร์มมณ ๖

๒๙๒. รูปํ สทฺทํ คนฺธํ รสํ โผฏฺฐพฺพํ ฐมฺมเมว จ
ฉรา อารมมณํ อาหุ ฉพารมมณโกวิทา.

“ท่านผู้ฉลาดในอาร์มมณ ๖ กล่าวอาร์มมณไว้ ๖ อย่าง คือ รูปารมมณ (สี) สัททารมมณ (เสียง) คันธารมมณ (กลิ่น) รสอาร์มมณ (รส) โผฏฐัพพารมมณ (สัมผัส) และธรรมารมมณ (อาร์มมณที่ปรากฏทางใจ, มโนสัมผัส)”

รูปารมมณ

๒๙๓. ตตฺถ ภูเต อุปาทาย วถฺโถ จตุสมฺมุจฺจิตํ
สนิทสฺสนปฏฺิโม รูปารมมณสณฺณิตํ.

“ในอาร์มมณเหล่านี้ สีสาคัยมหาภูตรูปแล้วเกิดจากปัจจัย ๔ [กรรม จิต อุตุ และอาหาร] ประกอบด้วยการเห็นและกระทบ มีชื่อว่า รูปารมมณ”

“ที่เรียกว่า รส เพราะเป็นที่ยินดีของชนผู้เสวย
รสนั้นมีสมุฏฐาน ๔ มีชื่อว่า รสอารมณ์”

โณฏฐัพพารมณ

๒๘๘. ผู้สียตติ โณฏฐัพพัง ปถวีเตชวายโว
โณฏฐัพพัง จตุสมภูตัง โณฏฐัพพารมมณมตัง.

“สภาวะถูกระทบ ชื่อว่า โณฏฐัพพะ (สัมผัส) หมายถึง ปฐวีธาตุ (ธาตุดิน) เตโชธาตุ (ธาตุไฟ) และวาโยธาตุ (ธาตุลม)
สัมผัสนั้นเกิดจากปัจจัย ๔ ชื่อว่า โณฏฐัพพารมณ”

ธรรมารมณ

๒๘๙. สพพํ นามณจ รูปณจ หิตฺวา รูปาทิปณจํ
ลกฺขณานิ จ ปณฺณตฺติ- ธมฺมารมมณสณฺณิตัง.

“นาม [จิต เจตสิก และนิพพาน] และรูปที่เว้นอารมณ์ ๕ มีรูปารมณเป็นต้นทั้งหมด
[ปสาทรูป ๕ สุขุมรูป ๑๖ = ฐีกาเก่า, นิปผันนรูป ๑๘ = ฐีกาใหม่] และลักษณะ[มีอนิจจลักษณะ
เป็นต้น] รวมทั้งบัญญัติ มีชื่อว่า ธรรมารมณ”

[คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ (ปริจเฉทที่ ๓ ข้อ ๕๐) กล่าวว่า ธรรมารมณจำแนกเป็น ๖ อย่าง
คือ จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒ ปสาทรูป ๕ สุขุมรูป ๑๖ นิพพาน และบัญญัติ

ฐีกาเก่ากล่าวว่า ธรรมารมณ คือ จิต เจตสิก นิพพาน รูปอันได้แก่ปสาทรูปและสุขุมรูป อนิจจ-
ลักษณะเป็นต้น และบัญญัติ

ฐีกาใหม่กล่าวว่า ธรรมารมณ คือ จิต เจตสิก นิพพาน นิปผันนรูป อนิจจลักษณะเป็นต้น และ
บัญญัติ]

จำแนกอารมณ ๖ โดยภูมิ

๓๐๐. นารมฺมณานิ ลพฺภนฺติ กามาวจรภูมियํ
ตฺถิณี รูปเ ปนารูเป ธมฺมารมมณเมกกํ.

๓๐๙. รุปาทีปญจกัม สพพํ มโนธาทตฺตยสฺส ตู
เตรสหนนํ ปเนเตสํ รูปกขบฺโหว โคโจโร.

“อารมณฺ์ ๕ มีรูปารมณฺ์เป็นต้นทั้งหมด เป็นอารมณฺ์ของมนโธธาตุ ๓
 หนึ่ง รูปขันธ์เท่านั้นเป็นอารมณฺ์ของจิต ๑๓ ดวงนั้น [ทวีปัญญาวิญญูณจิต ๑๐ มโน-
 ธาตุ ๓]”

ปัจจุบันอารมณ์

๓๑๐. นารูป น จ ปณตติ นาตีตํ น จนาตํ
 อารมมณํ กโรนเต จ วตตมานो หิ โคจโร.

“จิตดังกล่าวไม่รับอารมณ์ที่เป็นนามธรรม ปัญญา อติต และอนาคต ดังจะเห็นได้ว่า อารมณ์ที่กำลังเกิดขึ้น [ปัจจุบัน] เป็นอารมณ์ของจิตเหล่านั้น”

จำแนกจิตโดยภูมิ

๓๑๑. เตรเสตานิ จิตฺตานิ ชายนฺเต กามธาตุํ
 จตุตตาริ รูปาวจเร แนว กิณฺจิ อรูปิสฺสุ.

“จิต ๑๓ ดวงนี้ ย่อมเกิดได้ในกามธาตุ
จิต ๔ ดวง [ปัญญาทวาราวชชนจิต ๑ กุศลวิบากจักขุวิญญาณจิต ๑ กุศลวิบากโสต-
วิญญาณจิต ๑ สัมปฏิจจนจิต ๑] ย่อมเกิดในรูปาวจรภูมิ
ส่วนในอรุณภูมิ ไม่มีจิตดวงใด[ในจิตเหล่านี้]เกิดขึ้นเลย”

จำแนกจิตโดยปริตตารัมมณติกะ

๓๑๒. มหาปากานมฏฺจนัน สนนํรัตนตตยสสปี
 จสฺ ทฺวาทสฺ รุปาภิ- จปริตฺตานิ โคจรา.

“อารมณ์ ๖ ที่เป็นกามธรรมชาติมีรูปารมณ์เป็นต้น เป็นอารมณ์ของมหาวิปากจิต ๘
สันติวิริจิต ๓ ทางทวาร ๖”

[ปริตตารัมมณติกะ คือ กลุ่มธรรม ๓ บทที่มีอารมณ์เป็นกามาวจรเป็นต้น]

๓๑๓. รูปาทโย ปริตตา ฉ หลิตุปปาทโคจรา
 ปณฺจทวารเ ปฏฺฐปฺปนา มโนทวารเ ติกาลิกา.

“อารมณ์ ๖ ที่เป็นกามธรรมมีรูปารมณเป็นต้น ที่เป็นปัจจุบันทางปัญจทวารและกาล
 ทั้ง ๓ ทางมโนทวาร เป็นอารมณ์ของหลิตุปปาทจิต”

๓๑๔. ทุตฺติยารูปจิตฺตณฺจ จตฺตถารูปปมาณสํ
 ฉพุพิธํ นิยตํ โหติ ตํ มหคฺคตโคจรํ.

“จิต ๖ ดวงนั้น คือ อรูปาวจรจิตที่ ๒ [วิญญูณัญญายตนฌานจิต ๓] และอรูปา-
 วจรจิตที่ ๔ [เนวสัญญานาสัญญายตนฌานจิต ๓] มีอารมณ์เป็นมหัคคตะแน่นอน”

๓๑๕. นิพฺพานารมฺมณตฺตา หิ เอกนฺเตน อนณฺณโต
 อฏฺฐาณาสวจิตฺตานํ อปฺปมาโณว โคจโร.

“นิพพานอย่างเดียวเป็นอารมณ์ของโลกุตตรจิต เพราะโลกุตตรจิตมีนิพพานเป็น
 อารมณ์แน่นอน โดยไม่มีอารมณ์อื่น”

๓๑๖. จตฺตาโร ฌาณหีนา จ กามาวจรปฺญญโต
 กุริยโตปิ จ จตฺตาโร ทฺวาทสากุสลานิ จ.

๓๑๗. ปริตฺตารมฺมณา เจว เต มหคฺคตโคจรา
 ปณฺยตฺตารมฺมณตฺตา หิ นวตฺตพฺพาว โหนฺติ เต.

“จิตเหล่านั้น [๒๐] คือ มหากุศลญาณวิปยุตตจิต ๔ มหากิริยาญาณวิปยุตตจิต
 ๔ และอกุศลจิต ๑๒ มีอารมณ์เป็นกามะ มหัคคตะ และบัญญัติ [เว้นโลกุตตรธรรม ๙]”

[จิต ๒๐ ดวง คือ มหากุศลญาณวิปยุตตจิต ๔ มหากิริยาญาณวิปยุตตจิต ๔ อกุศลจิต
 ๑๒ รับเอาบัญญัติมีกสิณนิमितเป็นต้นเป็นอารมณ์ ไม่รับเอากามธรรมและมหัคคตธรรมเป็นอารมณ์]

๓๑๘. จตฺตาโร ฌาณสยฺยตฺตา ปญฺญโต กุริยโตปิ จ
 ตถาภิญฺญาทฺวยณฺเจว กุริยาโวฏฺฐพฺพนมฺปิ จ.

๓๑๙. เอกาทสฺสนเมเตสํ ติวโร โหติ โคจโร
 ปญฺจตตารมฺมณตฺตา หิ นวตตพฺพาปิ โหนฺติเม.

“จิต ๑๑ ดวง คือ มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ มหาภิรียาญาณสัมปยุตตจิต ๔ อภิญาณจิต ๒ มโนทวาราวชชนจิต ๑ มีอารมณ์เป็นกามะ มหัคคตะ โลกุตตระ และบัญญัติ”

๓๒๐. ยานิ วุตฺตาวเสสานิ จิตฺตานิ ปน ตานิ หิ
 นวตตพฺพารมฺมณานิตี วิญญฺเอยยานิ วิภาวินา.

ปริตตารมฺมณตฺติกํ สมตฺตํ.

“บัณฑิตพึงทราบว่ จิตอื่นจากจิตที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้ว [คือ จิต ๒๑ ดวงอันได้แก่ รูปาวจรจิต ๑๕ อากาสนัญญายตนจิต ๓ อากิญจัญญายตนจิต ๓] ไม่พึงกล่าวว่ามามีอารมณ์ [เป็นกามะ มหัคคตะ และนิพพาน] [เพราะมีอารมณ์เป็นกสิณบัญญัติเป็นต้น สัตวบัญญัติ อากาสบัญญัติ และนัตถิภาวบัญญัติ]”

จบ ปริตตารัมมณติกะ

จำแนกจิตโดยอดีตารัมมณติกะ

๓๒๑. ทฺฤติยารูปจิตฺตณฺจ จตฺตถารูปปมานสํ
 จพฺพิธํ ปน เอกนฺต- อตฺติตารมฺมณํ ลียา.

“จิต ๖ ดวง คือ อรูปาวจรจิตที่ ๒ [วิญญูณัญญายตนจิต ๓] และอรูปาวจรจิตที่ ๔ [เนวสัณญูณาสัณญูณายตนจิต ๓] มีอารมณ์เป็นอดีตแน่นอน”

[อดีตารัมมณติกะ คือ กลุ่มธรรม ๓ บทที่มีอารมณ์เป็นอดีตเป็นต้น]

๓๒๒. วิญฺญาณานํ ทฺวิปณฺจนํ มโนธาทตฺตยสฺส จ
 ปณฺจ รูปาทโย ธมฺมา ปจฺจุปฺปนฺนาว โคจรา.

“ธรรม ๕ อย่างมีรูปารมณเป็นต้นที่เป็นอารมณ์ของทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ และ มโนธาตุ ๓ เป็นอารมณ์ปัจจุบันอย่างเดียว”

๓๒๓.	อฏฺฐ กามมหาปากา	สันตீรณตฺตยมปิ จ
	หสิตุปฺปาทจิตฺตุนฺติ	ทฺวาทเสเต ตฺถ มานสา.
๓๒๔.	สียาตีตารมฺมณา ปจฺจุป-	ปนฺนानาคตโคจรา
	กฺกุสลากฺกุสลา กาเม	กฺิริยโต นว มานสา.
๓๒๕.	อภิญฺญามานสา เทวปิ	สียาตีตาทีโคจรา
	สนฺตปณฺณตฺติกาเลปิ	นวตฺตพฺพา ภวณฺติเม.

“จิต ๑๒ ดวงเหล่านี้ คือ มหาวิปากจิต ๘ สันตீรณจิต ๓ หสิตุปฺปาทจิต ๑ มีอารมณ์เป็นอดีต ปัจจุบัน หรืออนาคต

จิตเหล่านี้ [๓๑ ดวง] คือ มหากฺกุสลจิต [๘] อกฺกุสลจิต [๑๒] ในกามภุมิ กิริยาจิต ๘ อภิญฺญาจิต ๒ มีอารมณ์เป็นอดีต ปัจจุบัน อนาคต ไม่พึงกล่าว[เช่นนั้น]บ้าง ในขณะที่มีนิพพาน และบัญญัติเป็นอารมณ์ [เป็นกาลวิมุตติ]”

[มหาวิปากจิต ๘ สันตீรณจิต ๓ ทำหน้าที่ตถารมณฺ์ รับเอาอารมณ์ปัจจุบันในปัญจทวารวิถิ และรับเอาอารมณ์ที่เป็นกาล ๓ ในมโนทวารวิถิเป็นอารมณ์

มหาวิปากจิตและอุเบกขาสันตี่รณจิต ทำหน้าที่ปฏิสนธิ ภวํคฺ์ และจุติ รับเอาอดีตอารมณ์เป็นอารมณ์

อุเบกขาสันตี่รณจิต ทำหน้าที่สันตี่รณะ รับเอาอารมณ์ปัจจุบันในปัญจทวารวิถิเป็นอารมณ์ โสมนัสสันตี่รณจิต ทำหน้าที่สันตี่รณะและตถารมณฺ์ รับเอาอารมณ์ปัจจุบันในปัญจทวารวิถิ เมื่อทำหน้าที่ตถารมณฺ์ ก็รับเอาอารมณ์ที่เป็นกาล ๓ ในมโนทวารวิถิเป็นอารมณ์

หสิตุปฺปาทจิต รับเอาอารมณ์ปัจจุบันในปัญจทวารวิถิ และรับเอาอารมณ์ที่เป็นกาล ๓ ในมโนทวารวิถิเป็นอารมณ์]

๓๒๖.	เสสานิ ปน สพฺพานิ	รูปารูปภเวสุปิ
	น วตฺตพฺพานิ โหนฺเตว	อดีตารมฺมณาทินา.

“จิตที่เหลือทั้งหมดในรูปภุมิและอรูปภุมิ ไม่พึงกล่าวโดยความมีอารมณ์เป็นอดีต เป็นต้น [อารมณ์ที่เป็นมหัคคตตะ เป็นอดีตอารมณ์ อารมณ์ที่เป็นบัญญัติ เป็นกาลวิมุตติ]”

๓๒๗. กามโต จ กุริยา ปณฺจ รูปโต ปณฺจมี กุริยา
จิตฺตานํ จฺจนฺนเมเตสํ นตฺถิ กิณฺณิ อโศจํ.

“จิต ๖ ดวง คือ กิริยาจิต ๕ [มหากิริยาญาณสัมปยุตตจิต ๔ มโนทวาราวชชนจิต ๑] ฝ่ายกามาวจร กิริยาอภิญญาจิต ๑ ฝ่ายรูปาวจร ไม่มีธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นอารมณ์ไม่ได้ [มีอารมณ์ ๖ โดยไม่มีเหลือ]”

๓๒๘. นิพฺพานณฺจ ผลํ มคฺคํ รูปญฺจารูปเมว จ
สกุโณติ โศจํ กาทํ กติ จิตฺตานิ เม วท.

“จิตที่ดวงย่อมรับเอานิพพาน มรรค ผล รูป และนามเป็นอารมณ์ได้ เชิญบอกเถิด”

๓๒๙. จตฺตาริ ฌาณสํยุตฺตา ปุณฺณโต กุริยโต ตถา
อภิญฺญาหยา เทวปิ กุริยา โวฏฺฐพฺพนมฺปิ จ.

๓๓๐. สกุโณติ โศจํ กาทํ จิตฺตानกาทสาปิ จ
นิพฺพานณฺจ ผลํ มคฺคํ รูปญฺจารูปเมว จ.

“จิต ๑๑ ดวง คือ มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ มหากิริยาญาณสัมปยุตตจิต ๔ อภิญญาจิต ๒ โวฏฐัพพนจิต [๑] ย่อมรับเอานิพพาน มรรค ผล รูป และนามเป็นอารมณ์ได้”

๓๓๑. จิตฺเตสุ ปน สพฺเพสุ กติ จิตฺตานิ เม วท
อรหตฺตผลํ มคฺคํ กาทํ สกุโณติ โศจํ.

“จิตที่ดวงในจิตทั้งหมดย่อมรับเอาอรหัตตมรรคและอรหัตตผลเป็นอารมณ์ได้ เชิญบอกเถิด”

๓๓๒. สพฺเพสุ ปน จิตฺเตสุ จ จ จิตฺตานิ เม สุณ
อรหตฺตผลํ มคฺคํ กาทํ สกุโณติ โศจํ.

๓๓๓. จตฺตาริ ฌาณสํยุตฺตา กุริยา โวฏฺฐพฺพนมฺปิ จ
กุริยาภิญฺญามโนธาตุ จ จ สกุโณติ โศจํ.

“เชิญสดับคำของข้าพเจ้า จิต ๖ ดวงในจิตทั้งหมด ย่อมรับเอาอรหัตตมรรคและ

อรหัตตผลเป็นอารมณฺ์ คือ มหาภิรียาณฺณสํปยุตตจิตฺ ๔ ไวมุฬฺฐัพพนจิตฺ ๑ กิริยาภิณฺณญาจิตฺ [๑]”

๓๓๔. จตฺตารโ ฌาณสํยุตฺตา- ภิณฺณญาจิตฺตณฺจ ปุณฺณโต
นารหตุํ ผลํ มคฺคํ กาทุํ สกโกณฺติ โคจรั.

“มหาบุศฺสฌาณสํปยุตตจิตฺ ๔ บุศฺสอภิณฺณญาจิตฺ [๑] ย่อมรับเอาอรหัตตมรรคและ
อรหัตตผลเป็นอารมณฺ์ไม่ได้”

๓๓๕. กสฺมา อรหโต มคฺค- จิตฺตํ วา ผลมานสํ
ปุณฺณชฺชนา วา เสกฺขา วา น สกโกณฺติ หิ ชานิตุํ.

๓๓๖. ปุณฺณชฺชโน น ชานาติ โสตาปนฺนสฺส มานสํ
โสตาปนฺโน น ชานาติ สกทาคามิสฺส มานสํ.

“ถามว่า : เหตุใดปุณฺณชฺชหรือเสกฺขบุคคลจึงรู้มรรคจิตหรือผลจิตของพระอรหันต์ไม่ได้
ตอบว่า : ปุณฺณชฺชย่อมไม่รู้จิตของพระโสตาบันฺ พระโสตาบันฺย่อมไม่รู้จิตของพระสก-
ทาคามี”

๓๓๗. สกทาคามี น ชานาติ อนาคามิสฺส มานสํ
อนาคามี น ชานาติ อรหตฺตสฺส มานสํ.

“พระสกทาคามีย่อมไม่รู้จิตของพระอนาคามี พระอนาคามีย่อมไม่รู้จิตของพระอรหันต์”

๓๓๘. เหฏฺฐิมิ เหมฏฺฐิมิ เนว ชานาติ อุปฺปฺปรี
อุปฺปฺปรี ชานาติ เหมฏฺฐิมิสฺส จ มานสํ.

“บุคคลเบื้องต่ำย่อมไม่รู้จิตของบุคคลเบื้องสูง บุคคลเบื้องสูงอาจรู้จิตของบุคคล
เบื้องต่ำได้”

[ปุณฺณชฺชย่อมไม่บรรลุโสตาปัตติมรรคจิตและโสตาปัตติผลจิต เพราะถูกโมหะครอบงำ จึงไม่รู้
จิตทั้งสองนั้นของพระโสตาบันฺ พระอริยบุคคลเบื้องต่ำย่อมไม่บรรลุโลกุตตรจิตเบื้องสูงของพระอริยบุคคล
เบื้องสูง เพราะถูกโมหะครอบงำจึงไม่รู้โลกุตตรจิตของพระอริยบุคคลเบื้องสูง ส่วนพระอริยบุคคลเบื้องสูง

ย่อมรู้จักของพระอริยบุคคลเบื้องต่ำ เพราะตนได้บรรลุแล้ว ในกรณีเดียวกัน บุคคลผู้บรรลุมาแต่เบื้องต่ำ ย่อมไม่รู้จักของผู้บรรลุมาแต่เบื้องสูง แต่ผู้บรรลุมาแต่เบื้องสูงย่อมรู้จักของผู้บรรลุมาแต่เบื้องต่ำ อนึ่ง ปุถุชนผู้บรรลุอภิญญา รู้จิตของคนอื่นย่อมไม่รู้โลกุตตรจิตของพระอริยบุคคล]

จำแนกจิตโดยอารมณ์

๓๓๙. โย ธมโม ยสฺส ธมฺมสฺส โหติ อารมฺมณํ ปน
ตมฺพุทฺธิตฺวา เอเกกํ ปวทฺขามิ อิทํ ปรี.

“อนึ่ง ต่อแต่นี้ไป ธรรมใดเป็นอารมณ์ของธรรมอย่างใด ข้าพเจ้าจักยกเอาธรรมเหล่านั้นมากล่าวทีละอย่าง”

๓๔๐. กุสลารมฺมณํ กาเม กุสลาकुสลสฺส จ
อภิญญามานสฺสสาปิ กุสลสฺส กุริยสฺส จ.
๓๔๑. กามาวจรปากุสลสฺส ตถา กามกุริยสฺส จ
เอเตสํ ปน ราสีนํ ฉนฺนํ อารมฺมณํ ลียา.

“อารมณ์ปัจจุปัจจัยพึงมีแก่จิต ๖ อย่างเหล่านี้ คือ อารมณ์อันได้แก่มหากุศลจิต [๘] ในกามภูมิ เป็นอารมณ์ของมหากุศลจิต [๘] อกุศลจิต [๑๒] กุศลอภิญญาจิต [๑] กิริยา-อภิญญาจิต [๑] กามาวจรวิปากจิต [๑๑] เว้นทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ สัมปฏิจฉนจิต ๒] กามาวจรกิริยาจิต [๑๐ เว้นปัญจทวาราวชชนจิต]”

๓๔๒. รูปาวจรปญฺญานิ กามปากํ ตโต วินา
ปญฺจฉนฺนํ ปน ราสีนํ โหหนฺติ อารมฺมณานิ หิ.

“ส่วนรูปาวจรกุศลจิต [๕] เป็นอารมณ์ของจิต ๕ อย่าง เว้นกามาวจรวิปากจิตจากจิต ๖ อย่างนั้น”

๓๔๓. อารูปกุสลญฺจาปิ เตภูมิกุสลสฺส จ
เตภูมิกุริยสฺสาปิ ตเถวากุสลสฺสาปิ.

๓๔๕. อรูปาวจรปากานํ ทูวินนํ ปน จตฺตถุท
อิมสํ อฏฺฐราสินํ โหตารมมณปจฺจโย.

“อนึ่ง แม้อรูปาวจรกุศลจิตก็เป็นอารัมมณปัจจัยแก่จิต ๘ อย่างนี้ คือ กุศลจิตในภุมิ ๓ [กามาวจรกุศลจิตทั้งหมด กุศลอภิญญาจิต ทุตติยารูปกุศลจิต และจตฺตถุทารูปกุศลจิต] กิริยาจิตในภุมิ ๓ [กามาวจรกิริยาจิตทั้งหมด กิริยาอภิญญาจิต ทุตติยารูปกิริยาจิต และจตฺตถุทารูปกิริยาจิต] อกุศลจิต ทุตติยารูปวิปากจิต และจตฺตถุทารูปวิปากจิต ๒ ดวง”

๓๔๕. อปริยาปนฺนปฺญณฺมหิ กามาวจรโตปิ จ
รูปโต ปณฺจมสฺสํปิ กุสลสฺส กุริยสฺส จ.
๓๔๖. จตฺตุนนํ ปน ราสินํ โหติ อารมฺมณํ สทา
ตเถวากุสลํ กาม- รูปาวจรโต ปน.
๓๔๗. กุสลสฺส กุริยสฺสํปิ ตเถวากุสลสฺส จ
กามาวจรปากานํ จนนํ ราสินํมิริตํ.

“แม้อกุตตรกุศลก็เป็นอารมณ์ของจิต ๔ อย่างเสมอ คือ กามาวจรกุศลจิต [มหา-กุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔] กามาวจรกิริยาจิต [มหากิริยาญาณสัมปยุตตจิต ๔ มโนทวาร-วชชนจิต ๑] กุศลอภิญญาจิต [๑] กิริยาอภิญญาจิต [๑]

เช่นเดียวกันนี้ อกุศลจิตตรัสว่าเป็นอารมณ์ของจิต ๖ อย่าง คือ กุศลจิต [กามาวจร-กุศลจิต ๘ กุศลอภิญญาจิต ๑] กิริยาจิต [กามาวจรกิริยาจิต ๑๐ เว้นปัญจทวารวชชนจิต กิริยา-อภิญญาจิต ๑] อกุศลจิต [๑๒] กามาวจรวิปากจิต [๑๑]”

๓๔๘. วิปาการมฺมณํ กามะ กามาวจรโตปิ จ
รูปาวจรโต เจว กุสลสฺส กุริยสฺส จ.
๓๔๙. กามาวจรปากานํ ตเถวากุสลสฺส จ
จหนฺนญจ ปน ราสินํ โหตารมมณปจฺจโย.

“อารมณ์คือวิปากในกามภุมิ เป็นอารัมมณปัจจัยแก่จิต ๖ พวก คือ กามาวจรกุศล-จิต [มหากุศลจิต ๘] กามาวจรกิริยาจิต [โวกุฬัพพนจิต ๑ หลิตูปปาทจิต ๑ มหากิริยาจิต ๘

รวม ๑๐ ดวง] กุศลอกุศลจิต [๑] กิริยาอกุศลจิต [๑] กามาวจรวิปากจิต [๑๑] อกุศลจิต [๑๒]”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า กามาวจรวิปากจิตเป็นอารมณ์ปัจจัยแก่จิต ๖ พวก คือ

๑. มหากุศลจิต ๘ รับเอากามาวจรวิปากเป็นอารมณ์ในเวลาที่ถูกชนและพระเสกขะพิจารณาผลบุญที่ตนหรือผู้อื่นกระทำ

๒. จิต ๑๐ ดวง คือ โภกัณฺณจิต ๑ หสิตุปปาทจิต ๑ มหากิริยาจิต ๘ รับเอากามาวจรวิปากเป็นอารมณ์ ในเวลาเหล่านี้ คือ

- โภกัณฺณจิต (มโนทวารารชชนจิต) ย่อมรับเอากามาวจรวิปากเป็นอารมณ์ ในเวลาอยู่หน้าชนจิตที่รับเอากามาวจรวิปากเป็นอารมณ์

- หสิตุปปาทจิต ย่อมรับเอากามาวจรวิปากเป็นอารมณ์ ในเวลาที่พระอรหันต์พิจารณาผลของท่านเป็นต้นแล้วยินดี

- มหากิริยาจิต ย่อมรับเอากามาวจรวิปากเป็นอารมณ์ ในเวลาที่พระอรหันต์พิจารณาผลของกามาวจรกุศล และในเวลาทำบริกรรมเป็นต้นของอกุศลจิตที่รับเอากามาวจรวิปากเป็นอารมณ์

๓. อกุศลกุศลจิต ย่อมรับเอากามาวจรวิปากเป็นอารมณ์ ในเวลาที่ถูกชนหรือพระเสกขะระลึกถึงผลบุญของตนหรือผู้อื่น ในเวลารู้จักของบุคคลอื่น ในเวลารู้ว่าบุคคลย่อมเสวยผลอย่างนี้ในมนุษย์โลกหรือเทวโลก เพราะกระทำกรรมอย่างนี้ไว้ และในเวลารู้ว่าจักได้เสวยผลบุญมีทานเป็นต้นในอนาคต

๔. อกุศลกิริยาจิต ย่อมรับเอากามาวจรวิปากเป็นอารมณ์ ในเวลาที่พระอรหันต์ระลึกถึงผลบุญของตนหรือผู้อื่น ในเวลารู้จักของบุคคลอื่น ในเวลารู้ว่าบุคคลย่อมเสวยผลอย่างนี้ในมนุษย์โลกหรือเทวโลก เพราะกระทำกรรมอย่างนี้ไว้ และในเวลารู้ว่าจักได้เสวยผลบุญมีทานเป็นต้นในอนาคต

๕. กามาวจรวิปากจิต ๑๑ คือ สันตริณจิต ๓ มหาวิปากจิต ๘ รับเอากามาวจรวิปากเป็นอารมณ์ ในเวลาทำหน้าที่ปฏิสนธิกิจแก่บุคคลผู้ปฏิสนธิด้วยกรรมที่รับเอากามาวจรวิปากเป็นอารมณ์ และในเวลาทำหน้าที่ตัดทรมณกิจซึ่งรับเอากามาวจรวิปากเป็นอารมณ์อันเกิดต่อจากชนจิตที่รับเอารมณ์ดังกล่าว

๖. อกุศลจิต ๑๒ รับเอากามาวจรวิปากเป็นอารมณ์ โดยจำแนกเป็น

- ทิฏฐิคติสัมปยุตตจิต ๔ รับเอากามาวจรวิปากเป็นอารมณ์ ในเวลารับเอากามาวจร

วิปากเป็นอารมณ์แล้วเพลิตเพลินยินดี หรือยัตถมันผิต

- ทิฏฐิตติปปยุตตจิต ๔ รับเอากามาวจรวิปากเป็นอารมณ์ ในเวลารับเอากามาวจรวิปากเป็นอารมณ์แล้วเพลิตเพลินยินดี เป็นต้น

- โทสมูลจิต ๒ รับเอากามาวจรวิปากเป็นอารมณ์ ในเวลารับอารมณ์ที่เป็นผลของกุศลที่ตนหรือผู้อื่นกระทำแล้วไม่พอใจ

- โมหมูลจิต ๒ รับเอากามาวจรวิปากเป็นอารมณ์ ในเวลารับอารมณ์ที่เป็นกามาวจรวิปากซึ่งตนสงสัย หรือขัดส่ายฟุ้งซ่าน]

๓๕๐.	วิปาการมมณ รูป	กามาวจรโตปิ จ
	รูปาวจรโต เจว	กุสลสส กุริยสส จ.
๓๕๑.	อปฺภุณฺณสฺสาติ ปญฺจนํ	ราสีนํ โหติ โคจโร
	อรูปาวจรปาเกสุ	อยเมว นโย มโต.

“อารมณ์คือวิปากในรูปาวจรภูมิ เป็นอารัมมณปัจจัยแกจิต ๕ อย่าง คือ กามาวจร-กุศลจิต [มหากุศลจิต ๘] กามาวจรกิริยาจิต [ไวภูมิจิต ๑ มหากิริยาจิต ๘ รวม ๙ ดวง] อภิญญากุศลจิต [๑] อภิญญาภิชาตจิต [๑] อกุศลจิต [๑๒]

ในรูปาวจรวิปากจิต พระศาสดาก็คัดรัสนี้ไว้แน่นอน”

๓๕๒.	อปฺริยาปนฺนปากมฺปิ	กามโต รูปโตปิ จ
	กุสลสส กุริยสสาปิ	โหติ อารมมณํ ปน.

“โลกุตตรวิปากจิต [ผลจิต] เป็นอารมณ์ของกามาวจรกุศลจิต [มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔] กามาวจรกิริยาจิต [มหากิริยาญาณสัมปยุตตจิต ๔ มโนทวารวັชชนจิต ๑] อภิญญา-กุศลจิต [๑] อภิญญาภิชาตจิต [๑]”

๓๕๓.	กุริยจิตฺตมิตํ กามเ	กามาวจรโตปิ จ
	รูปาวจรโต เจว	กุสลสส กุริยสส จ.
๓๕๔.	กามาวจรปากสฺส	กถเภากุสลสส จ
	ฉนฺนํ ราสีนเมเตสํ	โหตารมมณปฺจโย.

“กิริยาจิตในกามภูมिนี้เป็นอาร์มณปัจจัยแก่จิต ๖ อย่าง คือ กามาวจรกุศลจิต [มหา-
กุศลจิต ๘] กามาวจรกิริยาจิต [ไวญญัพพนจิต ๑ หสิตุปปาทจิต ๑ มหากิริยาจิต ๘ รวม ๑๐
ดวง] อภิณฺเญยฺยกุศลจิต [๑] อภิณฺเญยฺยกิริยาจิต [๑] กามาวจรวิปากจิต [๑๑] อกุศลจิต [๑๒]”

๓๕๕. ยํ กุริยามานสํ รูปเ ป กามปากํ ตโต วินา
ปญฺจนํ ปน ราสีนํ โหติ อารมฺมณํ ปน.

“กิริยาจิตในรูปภูมิเป็นอาร์มณปัจจัยแก่จิต ๕ อย่าง เว้นกามาวจรวิปากจิต จาก
จิต ๖ อย่างนั้น”

๓๕๖. กุริยาจิตตํ ปนารูปเ เตสํ ปญฺจนเมว จ
อารูปปสฺส กุริยสฺสาปิ ฉนฺนํ โหเตว โคจโร.

“กิริยาจิตในอรูปภูมิเป็นอาร์มณปัจจัยแก่จิต ๖ อย่าง คือ จิต ๕ พวกเหล่านั้น
และอรูปาวจรกิริยาจิต [คือ ปฐมารูปปกิริยาจิตเป็นอาร์มณปัจจัยแก่ทุติยารูปปกิริยาจิต
ตติยารูปปกิริยาจิตเป็นอาร์มณปัจจัยแก่จตุตถารูปปกิริยาจิต]”

๓๕๗. รูปํ จตุสมฺมุจฺจํ รูปารมฺมณสณฺณิตํ
กามาวจรปฺปญฺญสฺส ตเถว กุสลสฺส จ.

๓๕๘. อภิณฺเญาทวยจิตตสฺส กามปากกุริยสฺส จ
ฉนฺนํ ราสีนเมเตสํ โหตารมฺมณปจฺจโย.

“รูปที่มีสมุฏฐาน ๔ มีชื่อว่า รูปารมณ เป็นอาร์มณปัจจัยแก่จิต ๖ อย่างนี้ คือ
กามาวจรกุศลจิต [มหากุศลจิต ๘] อกุศลจิต [๑๒] อภิณฺเญยฺยจิต ๒ กามาวจรวิปากจิตและ
กามาวจรกิริยาจิตทั้งหมด”

๓๕๙. นิพฺพานารมฺมณํ กาม- รูปาวจรโต ปน
กุสลสฺสกุญฺญสฺสาปิ กามรูปกุริยสฺส จ.

๓๖๐. อปรียาปนฺนโต เจว ผลสฺส กุสลสฺส จ
ฉนฺนํ ราสีนเมเตสํ โหตารมฺมณปจฺจโย.

“อารมณฺ์คือนิพพานเป็นอารัมมณปัจจัยแก้จิต ๖ อย่าง คือ กามาวจรกุศลจิต [มหา-
กุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔] กามาวจรกิริยาจิต [มหากิริยาญาณสัมปยุตตจิต ๔ มโนทวาร-
วชชนจิต ๑] อภิญญากุศลจิต [๑] อภิญญากริยาจิต [๑] และเป็นอารัมมณปัจจัยแก้โลกุตตรจิต
[๘]”

๓๖๑.	นानปการกํ สพพํ	ปณตตารมณํ ปน
	เตภูมกสฺส ปุณฺณสฺส	ตเถวากุสลสฺส จ.
๓๖๒.	รูปารูปวิปากสฺส	เตภูมกกริยสฺส จ
	นวนนํ ปน ราสินํ	โหิตารมณปจฺจโย.

“อารมณฺ์คือบัญญัติอันมีประการต่างๆ ทั้งหมด เป็นอารัมมณปัจจัยแก้จิต ๙ อย่าง
คือ กุศลจิตในภูมิ ๓ [มหากุศลจิต ๘ รูปาวจรกุศลจิต ๕ กุศลอภิญญาจิต ๑ ปฐมารูปปกุศล-
จิต ๑ ตติยารูปปกุศลจิต ๑] อกุศลจิต [๑๒] รูปาวจรวิปากจิต [๕] อรูปาวจรวิปากจิต [ปฐมา-
รูปวิปากจิต ๑ ตติยารูปวิปากจิต ๑] กามาวจรกิริยาจิตในภูมิ ๓ [มโนทวารวชชนจิต ๑
มหากิริยาจิต ๘ รูปาวจรกิริยาจิต ๕ ปฐมารูปกิริยาจิต ๑ ตติยารูปกิริยาจิต ๑]”

อารมณฺ์ของจิตแต่ละดวง

๓๖๓.	รูปารมณิกา เทวํ ตุ	เทวํ เทวํ สหฺทาทิโคจรํ
	ปณฺจารมณิกา นาม	จิตฺตูปปาทา ตโย มตา.
๓๖๔.	อิเธกจตฺตาลีเสว	ณฺพารมณิกา มตา
	กามาวจรจิตฺตาน-	มยมารมณกโม.

“จักขุวิญญาณจิต ๒ มีรูป [สีต่างๆ] เป็นอารมณฺ์
โสตวิญญาณจิตเป็นต้นอย่างละ ๒ ดวง มีอารมณฺ์คือเสียงเป็นต้น
จิตตูปปาท ๓ ดวง [มโนธาตุ ๓] ชื่อว่า จิตที่มีอารมณฺ์ ๕
ในฐานะแห่งกามาวจรจิตนี้ จิต ๔๑ ดวง [กามาวจรจิตทั้งหมดเว้นทวิปัญญวิญญาณ
๑๐ มโนธาตุ ๓] พระศาสดาตรัสว่ามีอารมณฺ์ ๖
ทั้งหมดนี้เป็นลำดับอารมณฺ์ของกามาวจรจิต”

๓๖๕. ปัญจภิกขุญญ วิวชเชตวา รูปรูปา อนาสวา
จิตตูปปาทา อิมะ สัพเพ ธมมารมณโคจรา.

“จิตทั้งหมดที่เป็นรูปาวจรจิต เว้นอภิกขุญญา ๕ [อภิกขุญญาจิต ๒] อรูปาวจรจิตและ
โลกุตตรจิต มีอารมณ์คือธรรมารมณ”

๓๖๖. ปฐมารูปปกุสลํ ทุตติยารูปเจตโส
กุสลสส วิปากสส กิริยสสารมณํ ภเว.

“อรูปาวจรกุศลจิตดวงที่ ๑ [ปฐมารูปปกุศลจิต ๑] เป็นอารมณ์ของอรูปาวจรจิต
ที่ ๒ อันเป็นกุศล วิปาก และกิริยา [วิญญาณัญญาจยตนณานจิต ๓]”

๓๖๗. ปฐมารูปปาโกยํ ทุตติยารูปเจตโส
กุสลสส วิปากสส กิริยสสารมณํ น หิ.

“อรูปาวจรวิปากจิตดวงที่ ๑ [ปฐมารูปวิปากจิต ๑] ไม่เป็นอารมณ์ของอรูปา-
วจรจิตที่ ๒ อันเป็นกุศล วิปาก และกิริยา [วิญญาณัญญาจยตนณานจิต ๓]”

[ฎีกาเก่าอธิบายว่า วิญญาณัญญาจยตนจิต ๓ ดวงรับเอาอากาศาณัญญาจยตนกุศลจิตเป็นอารมณ์
ดังนั้น อากาศาณัญญาจยตนวิปากจิตจึงไม่เป็นอารมณ์ของวิญญาณัญญาจยตนจิต ๓]

๓๖๘. ปฐมํ ตุ กิริยาจิตตํ ทุตติยารูปเจตโส
น ปญญสส น ปากสส โหติ อารมณํ ปน.

“อรูปาวจรกิริยาจิตดวงที่ ๑ [ปฐมารูปกิริยาจิต ๑] ไม่เป็นอารมณ์ของอรูปา-
วจรจิตที่ ๒ อันเป็นกุศล และวิปาก [วิญญาณัญญาจยตนกุศลจิต ๑ วิปากจิต ๑]”

๓๖๙. ปฐมํ ตุ กิริยาจิตตํ ทุตติยารูปเจตโส
กิริยสสารมณํ โหติ อิติ เถยยํ วิภาวินา.

“อรูปาวจรกิริยาจิตดวงที่ ๑ เป็นอารมณ์ของอรูปาวจรจิตที่ ๒ อันเป็นกิริยา
[วิญญาณัญญาจยตนกิริยาจิต ๑] บัณฑิตพึงทราบอย่างนี้”

๓๗๐. ปุณฺณชฺชนสฺส เสกฺขสฺส อรูปารมฺมณํ ทฺวิธา
 กุสลํ กุสลสฺสาปิ วิปากสฺส จ ตํ สียา.

“อารมณ์คืออรูปาวจรจิต[ดวงที่ ๑] ของปุณฺณชชนและเสกขบุคคล มี ๒ ประเภท คือ
 ปฐมารูปกุศลจิตเป็นอารมณ์ของทุตติยารูปกุศลจิต และเป็นอารมณ์ของทุตติยารูปวิปากจิต”

๓๗๑. ขีณาสวสฺส ภิกฺขุสฺส ปจฺมารูปปฺमानสํ
 อารมฺมณํ ติธา โหติ อิติ วุตฺตํ มหะสินา.
 ๓๗๒. กุริยสฺสาปิ กุริยา โหติ กุสลมฺปิ กุริยสฺส จ
 กุสลํ ตํ วิปากสฺส เอวํ โหติ ติธา ปน.

“พระศาสดาตรัสว่า อารมณ์คืออรูปาวจรจิตดวงที่ ๑ ของพระอรหันต์ มี ๓ ประเภท
 คือ [ปฐมารูป]กิริยาจิตเป็นอารมณ์ของ[ทุตติยารูป]กิริยาจิต [ปฐมารูป]กุศลจิตเป็นอารมณ์
 ของ[ทุตติยารูป]กิริยาจิต และ[ปฐมารูป]กุศลจิตเป็นอารมณ์ของ[ทุตติยารูป]วิปากจิต”

๓๗๓. ตตฺติยารูปปจฺจิตฺตมฺปิ จตฺตถารูปปเจตฺโส
 เอวเมว ทฺวิธา เจว ติธา จารมฺมณํ สียา.

“แม้อรูปาวจรจิตที่ ๓ ก็เป็นอารมณ์ของอรูปาวจรจิตที่ ๔ โดยจำแนกเป็น ๒ และ
 ๓ ประเภทอย่างนี้”

[ประเภท ๒ อย่าง คือ ตตติยารูปกุศลจิตเป็นอารมณ์ของจตฺตถารูปกุศลจิตและจตฺตถา-
 รูปวิปากจิตในกระแสนจิตของปุณฺณชชนและเสกขบุคคล

ประเภท ๓ อย่าง คือ ตตติยารูปกุศลจิตเป็นอารมณ์ของจตฺตถารูปวิปากจิตและจตฺตถา-
 รูปกิริยาจิตในกระแสนจิตของพระอรหันต์ ส่วนตตติยารูปกิริยาจิตเป็นอารมณ์ของจตฺตถารูปกิริยาจิต
 ในกระแสนจิตของพระอรหันต์]

๓๗๔. ยํ ยํ ปน อิทารพฺภ เย เย ชายนฺติ โคจรัม
 โส โส เตสญฺจ เตสญฺจ โหตารมฺมณปจฺจโย.

“ในที่นี้ นามธรรมเหล่าใดๆ ย่อมเกิดขึ้นปรารภอารมณ์ใดๆ อารมณ์นั้นๆ เป็น

อาร์มณปัจจัยแก่นามธรรมเหล่านั้นๆ”

คําลงท้ายปริจเฉท

๓๗๕. โย ปนิมสฺส นโร กิร ปารํ

ทุตฺตรมฺพุตฺตรมฺพุตฺตรตีธ

โส อภิธมฺมมหณฺณวปารํ

ทุตฺตรมฺพุตฺตรมฺพุตฺตรเตว.

“นรชนใดในพระศาสนานี้ ย่อมข้ามฝั่งแห่งคัมภีร์อันยอดเยี่ยมนี้ได้ เขาย่อมชื่อว่า
ข้ามฝั่งสาครคือพระอภิธรรมอันยอดเยี่ยมโดยแท้”

อิติ อภิธัมมวาทาเร อารมณวิภาคินิทุเทโส นาม

ฉนฺนุโจ ปริจฺเฉโท.

จบ ปริจเฉทที่ ๖ ชื่อว่า อารมณวิภาคินิเทศ ในคัมภีร์อภิธัมมวาท

โดยประการฉะนี้



ปริจเฉทที่ ๗

วิปากจิตตปวัตตินิเทศ

(คำอธิบายความเป็นไปแห่งวิปากจิต)

คำเชื้อเชิญ

๓๗๖. อนนตฉาณน นิงคณน
คุณสิณา การุณิเกน เตน
วุตเต วิปาเก มติปาณวตถุ
วิปากจิตตปภาวํ สุนาถ.

“เชิญระดับความเป็นไปแห่งวิปากจิต เพื่อความแจ่มแจ้งแห่งปัญญาในวิปากที่ตรัส
ไว้โดยพระชินเจ้าพระองค์นั้น ผู้มีพระญาณหาที่สุดมิได้ ทรงปราศจากกิเลส ทรงแสวงหา
คุณธรรมและก่อปรด้วยพระมหากุณา”

กรรมและวิปาก

๓๗๗. เอภุนตีส กมฺมานิ ปากา ทฺวตฺตีส ทสฺสิตา
ตีสํ ทฺวาทเรสุ กมฺมานิ วิปากา จสุ ทิสฺสเร.

“พระผู้มีพระภาคทรงแสดงกรรม ๒๙ [กามาวจรกรรม ๒๐ โดยความเป็นกุศลและ
อกุศล มหัคคตกุศล ๙] วิปาก ๓๒ [กามาวจรวิปากจิต ๒๓ มหัคคตวิปากจิต ๙]
กรรมย่อมปรากฏทางทวาร ๓ [กายทวาร วจิทวาร มโนทวาร]
วิปากย่อมปรากฏทางทวาร ๖ [จักขุทวาร เป็นต้น]”

การให้ผลของกามาวจรกุศลกรรม

๓๗๘. กุสลํ กามโลกสมิํ ปวตฺเต ปฏิสันธิยํ
 ตํ ตํ ปจฺจยมาคฺขม ททาติ วิวิธํ ผลํ.

“กุศลในกามภูมิ เมื่ออาศัยปัจจัยนั้นๆ [มีความบริบูรณ์แห่งกาลเป็นต้น] ย่อมให้ผลหลากหลาย [โดยความเป็นโสมนัส อุเบกขา สเหตุกจิต อเหตุกจิต อสังขาริกจิต และสังขาริกจิต] ในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล”

๓๗๙. เอกาย เจตนาเยกา ปฏิสันฺธิ ปกาสิตา
 นานากมฺเมหิ นานา จ ภวนฺติ ปฏิสันฺธิโย.

“พระพุทธร่องค์ทรงแสดงปฏิสนธิหนึ่งในเจตนาหนึ่ง [ที่เป็นอุปัชชเวทนียกรรมและอุปปราปรียเวทนียกรรม] หนึ่ง ปฏิสนธิต่างๆ ย่อมเกิดขึ้นเพราะกรรมต่างกัน”

การให้ผลต่างกันของกรรม

๓๘๐. ติเหตุกํ ตุ ยํ กมฺมํ กามาวจรสณฺณิตํ
 ติเหตุกํ ทฺเหตุญจ วิปากํ เทตฺยเหตุกํ.

“กรรมใดเป็นติเหตุกะ (มีเหตุ ๓) ได้ชื่อว่า กามาวจรกรรมนั้นย่อมให้ผลที่เป็นติเหตุกะ ทวิเหตุกะ (มีเหตุ ๒) และอเหตุกะ (ไม่มีเหตุ)”

๓๘๑. ทฺเหตุกํ ตุ ยํ กมฺมํ ตํ น เทติ ติเหตุกํ
 ทฺเหตุกมฺเหตุญจ วิปากํ เทติ อตฺตโน.

“กรรมใดเป็นทวิเหตุกะ[อย่างยิ่งยวด] กรรมนั้นย่อมไม่ให้ผลที่เป็นติเหตุกะ แต่ให้ผลของตนที่เป็นทวิเหตุกะ และอเหตุกะ”

๓๘๒. ติเหตุเกน กมฺเมน ปฏิสันฺธิ ติเหตุกา
 ทฺเหตุกาปิ โหเตว น จ โหติ อเหตุกา.

“ปฏิสนธิที่เป็นติเหตุกะย่อมเกิดขึ้นด้วยกรรมที่เป็นติเหตุกะ แม้ปฏิสนธิที่เป็นทวิเหตุกะก็เกิดขึ้นได้ แต่ปฏิสนธิที่เป็นอเหตุกะย่อมไม่มี”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า ปฏิสนธิที่มีเหตุ ๓ ย่อมเกิดจากกรรมที่มีเหตุ ๓ อย่างยิ่งยวด ปฏิสนธิที่มีเหตุ ๒ ย่อมเกิดจากกรรมที่มีเหตุ ๓ อย่างอ่อนแลกรรมที่มีเหตุ ๒ อย่างยิ่งยวด ปฏิสนธิที่ไม่มีเหตุ ย่อมเกิดจากกรรมที่มีเหตุ ๒ อย่างอ่อน

ปัญญาเป็นปฏิปักษ์ต่อโมหะหรืออกุศลทั้งหมดซึ่งเป็นเหตุแห่งวิบัติมีความเป็นคนตาบอดเป็นต้น กรรมที่ประกอบกับปัญญาจึงไม่เป็นเหตุให้เกิดวิบัตินั้น ด้วยเหตุนี้ กรรมที่มีเหตุ ๓ แม้อ่อนกำลังก็ให้ผลปฏิสนธิที่มีเหตุ ๒ ไม่ให้ผลปฏิสนธิที่ไม่มีเหตุ]

๓๘๓.	ทุเหตุเคน กมุเมน	ปฏิสนธิ ทุเหตุกา
	อเหตุกาปิ โหเตว	น จ โหติ ติเหตุกา.

“ปฏิสนธิที่เป็นทวิเหตุกะ ย่อมเกิดขึ้นด้วยกรรมที่เป็นทวิเหตุกะ แม้ปฏิสนธิที่เป็นอเหตุกะก็เกิดขึ้นได้ แต่ปฏิสนธิที่เป็นติเหตุกะหาไม่มี”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค (หน้า ๒๘๘-๘๙) พระสารีบุตรได้กล่าวถึงปฏิสนธิที่มีเหตุในคติสมบัติ โดยเว้นปฏิสนธิที่ไม่มีเหตุเพราะวิบัติมีความเป็นคนตาบอดเป็นต้นในสุคติภูมิ และแสดงความเป็นไปแห่งมหาวีบากญาณสัมปยุตต์ เพราะเหตุ ๓ คือ อโลภเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุมีอยู่ในขณะ มีได้แสดงความเป็นไปเพราะเหตุ ๒ คือ อโลภเหตุ และอโทสเหตุ ดังนั้น ปฏิสนธิที่มีเหตุ ๓ จึงเกิดจากกรรมที่มีเหตุ ๓ ไม่เกิดจากกรรมที่มีเหตุ ๒]

มติของพระติปิฎกจูฬนาคเถระ

๓๘๔.	อสังขารมสังขาริ	สสังขารมปิ เทติ หิ
	สสังขารมสังขาริ	สสังขาริ ผลํ ตถา.

“กรรมที่เป็นอสังขาร ย่อมให้ผลที่เป็นอสังขารและสสังขาร
เช่นเดียวกันนี้ กรรมที่เป็นสสังขาร ย่อมให้ผลที่เป็นอสังขารและสสังขาร”

เจตนาดวงหนึ่งก่อให้เกิดวิปากจิต ๑๖ ดวง

๓๘๕.	เอกาย เจตนาเยตถ	กุสลสุส จ โสฬส
	วิธา วิปากจิตตานิ	ภวนตฺติติ ปกาสะเย.

“บัณฑิตพึงแสดงว่า วิปากจิต ๑๖ ดวง [อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ มหาวิปากจิต ๘] ย่อมเกิดขึ้นด้วยเจตนาหนึ่งในบรรดาเจตนาเหล่านี้”

การเกิดเวทนาตามอารมณ์และการกำหนดตทาร์มณจิต

๓๘๖. อารมมณเณ โหเตว

เวทนาปรีวตุนั

ตทาร์มณจิตตมปิ

ชวนเน นิยามิตุ.

“การเปลี่ยนแปลงแห่งเวทนา ย่อมมีด้วยอารมณ์นั่นเอง แมตทาร์มณจิตก็ถูกกำหนดด้วยชวนจิต[ของพระอรหันต์ ส่วนของพระเสกขบุคคลและปุถุชนถูกกำหนดด้วยอารมณ์ที่เป็นอริยธรรมและอนิยธรรม]”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า คำว่า “การเปลี่ยนแปลงแห่งเวทนา ย่อมมีด้วยอารมณ์นั่นเอง” หมายถึง กุศลวิปากสันตிரณจิต และตทาร์มณจิต กล่าวคือ กุศลวิปากสันตிரณจิต และตทาร์มณจิต ประกอบด้วยโสมนัสในอริยธรรม และประกอบด้วยอุเบกขาในอริยมัชฌิมาตธรรม ส่วนอกุศลวิปากสันตிரณจิต และตทาร์มณจิต ประกอบด้วยอุเบกขาอย่างเดียวในอนิยธรรม และอนิยมัชฌิมาตธรรม แม้ทวิปัญญาวิญญานและสัมปจิจนจิตก็ประกอบด้วยอุเบกขาเท่านั้นในอริยธรรมเป็นต้น กายวิญญานประกอบด้วยสุขในอริยธรรมเป็นต้น และประกอบด้วยทุกข์ในอนิยธรรมเป็นต้น

คำว่า “แมตทาร์มณจิตก็ถูกกำหนดด้วยชวนจิต” หมายถึง กุศลชวนจิต มีรายละเอียดดังนี้คือ

โสมนัสตทาร์มณ ๕ ดวงที่เป็นกุศลวิปาก ย่อมเกิดต่อจากโสมนัสกุศลชวนะ ในอริยธรรม
อุเบกขาตทาร์มณ ๕ ดวงที่เป็นกุศลวิปาก ย่อมเกิดต่อจากอุเบกขากุศลชวนะ ในอริยมัชฌิมาตธรรม (ในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะกล่าวไว้โดยย่อว่า ตทาร์มณที่เป็นโสมนัสและอุเบกขา ย่อมเกิดต่อจากโสมนัสชวนะ ตทาร์มณที่เป็นโสมนัสและอุเบกขา ย่อมเกิดต่อจากอุเบกขาชวนะ และอุเบกขาตทาร์มณเท่านั้นย่อมเกิดต่อจากโทมนัสชวนะ)

โสมนัสตทาร์มณที่เป็นอเหตุกกุศลวิปาก ย่อมเกิดต่อจากโสมนัสชวนะที่เป็นโลภมูลจิตในอริยธรรม

อุเบกขาตทาร์มณที่เป็นอเหตุกกุศลวิปาก ย่อมเกิดต่อจากอุเบกขาชวนะที่เป็นโลภมูลจิต

ในอภิญญามัชฌัตตารมณ

อกุศลวิปากตทารมณ ย่อมเกิดต่อจากขณะที่เป็นโลภมูลจิตในอภิญญารมณ (กุศลวิปากเกิดในอภิญญารมณ ส่วนอกุศลวิปากเกิดในอภิญญารมณ)

โสมนัสตทารมณที่เป็นเหตุอกุศลวิปาก ย่อมเกิดต่อจากขณะที่เป็นโมหมูลจิตในอภิญญารมณ
อุเบกขาตทารมณที่เป็นเหตุอกุศลวิปาก ย่อมเกิดต่อจากขณะที่เป็นโมหมูลจิตในอภิญญามัชฌัตตารมณ

อกุศลวิปากตทารมณ ย่อมเกิดต่อจากขณะที่เป็นโมหมูลจิตในอภิญญารมณ

โสมนัสตทารมณ ย่อมเกิดต่อจากโสมนัสกิริยาขณะ

อุเบกขาตทารมณ ย่อมเกิดต่อจากอุเบกขากิริยาขณะ]

การเกิดปฏิสนธิด้วยเหตุกรรมอย่างย้งยวด

๓๘๗.	กามาวจรจิตเตน ตุเลยน ปากจิตเตน	กุสเลนาทินา ปน คหิตา ปฏิสนธิ เจ.
๓๘๘.	พลวารมมณ อิกฺขเจ มโนธาตุ ภาวฺคสมฺม	จกฺขุสฺสาปาถมาคเต ตาย อาวกฺกฺขิตฺเต ปน.
๓๘๙.	วิถิจิตฺเตสุ ชาเตสุ ชายนฺเต ชวนํ หุตฺวา	จกฺขุวิณฺณณกาทิสฺสุ ปจฺมํ กามมานสํ.
๓๙๐.	สตุตฺกฺขตฺตํ ชวิทฺวาน ตเทวารมมณํ กตฺวา	ปจฺเม กุสเล คเต เตเนว สทิสํ ปุน.
๓๙๑.	วิปากํ ชายนฺเต จิตฺตํ สนฺธิยา ตุลยโต มฺล-	ตทารมฺมณสณฺณิตํ ภาวฺคนฺติ ปวฺจเจเต.
๓๙๒.	ตณฺจ สนฺตโรณํ เอตฺถ คณฺหุปกจิตฺตานิ	ทสฺสนํ สมฺปฏฺิจฺจนํ จตฺตาเรว ภาวนฺติ หิ.

“อนึ่ง บุคคลใดถือเอาปฏิสนธิด้วย[กามาวจร]วิปากจิตอันเสมอกับกามาวจรกุศลจิต
ดวงที่ ๑ เมื่ออารมณ์ที่ปรากฏชัดมาก [อดีตมหันตารมณ] มาปรากฏทางจักขุทวารของบุคคล

นั้น ครั้นภวังค์ถูกมโนธาตุนั้น [ปัญจทวาราวชชนจิต] ตัดกระแสแล้ว ในขณะที่วิถิจิตมีจักขุ-
 วิญญาณวิถียุติเป็นต้นเกิดแล้ว ถ้ากามาวจรจิตดวงที่ ๑ เป็นชวนจิต เมื่อกุศลจิตดวงที่ ๑ แล่นไป
 ๗ ครั้งแล้วดับลง วิปากจิตที่มีชื่อว่า ตทารมณฺ์ อันเสมอกับ[กามาวจรกุศล]จิตนั้น ย่อมเกิด
 ขึ้นรับเอาอิฏฐารมณฺ์นั้นเป็นอารมณ์ และได้ชื่อว่า มุลภวังค์ เพราะเสมอกับปฏิสนธิจิต[โดย
 การเกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ประกอบกับปัญญา ไม่มีสังขาร]

ความจริงแล้วจิตที่นับ[ว่าเป็นวิปาก] มี ๔ ดวง คือ ตทารมณฺ์จิต[ที่เกิดร่วมกับ
 โสมนัสเวทนา ประกอบกับปัญญา ไม่มีสังขาร] สันตโรจจิต[ที่เป็นโสมนัสกุศลวิปาก] จักขุ-
 ญาณจิต[ที่เป็นกุศลวิปาก] และสัมปฏิจนจิต[ที่เป็นกุศลวิปาก]

[ตทารมณฺ์จิตที่เสมอกับปฏิสนธิจิตโดยเวทนา ญาณ และสังขาร ชื่อว่า มุลภวังค์ (ภวังค์
 เดิม) อนึ่ง คัมภีร์นี้แสดงภวังค์ ๓ ประเภท คือ

๑. มุลภวังค์ คือ ตทารมณฺ์หรือภวังค์ที่เกิดต่อจากกุศลชวนะ อันมีเวทนา ญาณ
 และสังขารเสมอกับปฏิสนธิจิต

๒. อาคันตภวังค์ คือ ตทารมณฺ์หรือภวังค์ที่มีเวทนา ญาณ และสังขารไม่เสมอกับ
 ปฏิสนธิจิต

๓. ปิฎฐิภวังค์ ตทารมณฺ์หรือภวังค์ที่มีเวทนาไม่เสมอกับปฏิสนธิจิต หรือตทารมณฺ์
 หรือภวังค์ที่เกิดต่อจากอกุศลชวนะ อันมีเวทนาไม่เสมอกับปฏิสนธิจิต]

๓๙๓.	ยทา หิ ทูติยํ จิตฺตํ	กุสลํ ชวนํ ตทา
	เตน ตุลยวิปากมปิ	ตทารมณฺ์กํ สียา.
๓๙๔.	สนฺธิยา อสมานตฺตา	เทว นามานิสฺส ลพฺภเร
	“อาคณฺตภวํคนฺ”ติ	“ตทารมณฺ์คนฺ”ติ จ.

“เมื่อกุศลจิตดวงที่ ๒ เป็นชวนะ แม้วิปากจิตที่เสมอกับกุศลจิตนั้นก็พึงเป็นตทา-
 รมณฺ์จิต วิปากจิตนี้ย่อมได้ชื่อ ๒ อย่างว่า อาคันตภวังค์ และตทารมณฺ์ เพราะไม่เสมอกับ
 ปฏิสนธิจิต”

[โสมนัสตทารมณฺ์ย่อมไม่เกิดขึ้นต่อจากโทมนัสชวนะแก่ผู้ถือปฏิสนธิด้วยโสมนัส อุเบกขา-

สันติริณจิตจึงเกิดขึ้นทำหน้าที่ภวังค์ ได้ชื่อว่า อาคันตูกภวังค์]

๓๙๕.	ยทา หิ ตติยํ ปุณฺณํ	ชวนํ โหติ เตน จ
	สทิสํ ตติยํ ปากํ	ตทารมฺมณกํ สียา.
๓๙๖.	“อาคณฺตูกภวํคนฺ”ติ	อิทมปิ จ ปวฺจจติ
	อิมินา ปน สหุธี ฌ	ปุริมานิ จ ปญฺจปิ.

“เมื่อกุศลจิตดวงที่ ๓ เป็นชวณะ แม้วิปากจิตที่เสมอกับกุศลจิตนั้น ก็พึงเป็นตทารมฺมณจิต วิปากจิตนี้ย่อมได้ชื่อว่า อาคันตูกภวังค์

วิปากจิต ๕ ดวงแรก [กุศลวิปากจักขุวิญญาณ สัมปฏิจจนจิต โสมนัสสันติริณจิต วิปากจิตดวงแรก และวิปากจิตดวงที่ ๒] รวมเป็น ๖ ดวงพร้อมทั้งวิปาก[ดวงที่ ๓] นี้”

๓๙๗.	ยทา จตุตฺถํ กุสลํ	ชวนํ โหติ เตน จ
	ตุลฺยํ จตุตฺถํ ปากํ ตุ	ตทารมฺมณตํ วเซ.
๓๙๘.	อาคณฺตูกภวํคํ ตุ	ตทารมฺมณนามกํ
	ปุริมานิ ฌ ปากานิ	อิมินา โหนติ สตุตฺ ตุ.

“เมื่อกุศลจิตดวงที่ ๔ เป็นชวณะ แม้วิปากจิตที่เสมอกับกุศลจิตนั้น ก็พึงเป็นตทารมฺมณจิต วิปากจิตนี้มีชื่อว่า ตทารมณฺ ที่เรียกว่า อาคันตูกภวังค์

วิปากจิต ๖ ดวงแรก [กุศลวิปากจักขุวิญญาณ สัมปฏิจจนจิต โสมนัสสันติริณจิต วิปากจิตดวงที่ ๑ วิปากจิตดวงที่ ๒ และวิปากจิตดวงที่ ๓] รวมเป็น ๗ ดวงพร้อมทั้งวิปาก[ดวงที่ ๔] นี้”

๓๙๙.	ตสฺมี ทฺวาเร ยทา อิฏฺฐ-	มชฺฌตฺตารมฺมณํ ปน
	อาคจฺจนฺติ ตทาปาถํ	ตทา วุตฺตนเยนินฺธ.
๔๐๐.	อารมฺมณวเสเนว	เวทนา ปรีวตฺตติ
	อุเปกฺขาสหิตํ ตสฺมา	โหติ สนฺติริณํ มโน.
๔๐๑.	อุเปกฺขาสหิตเสวว	ชวเนสุ จตุสฺสุปิ
	เตหิ ตฺลุยานิ จตฺตาริ	ปากจิตฺตานิ ชายเร.

๔๐๒.	เวทนา yasman tadā โหนดิ ปิฏฐิ กวังคานิ	อจุณตํ ปุริเมหิ ตู จตุตารีติ จ นามโต.
๔๐๓.	ปญฺจิมานิ วิปากานิ สทฺธิ ทฺวาทส ปากานิ	ปุริเมหิ จ สตฺตฺติ ภวนฺตฺติ วิเนทฺติเส.

“ในกาลใด อิกฺขุสฺมชฌัตตารมณฺเอย่อมมาปรากฏทาง[จักขุ]ทวารเหมือนอย่างนั้น ในกาลนั้น [โสมนัส]เวทนาย่อมเปลี่ยนแปลง[เป็นอุเบกขาเวทนา] ด้วยอำนาจของอารมณ์ในอิกฺขุสฺมชฌัตตารมณฺเอยนี้ ตามนัยที่ข้าพเจ้ากล่าวมาแล้ว ดังนั้น สันติริณจิตจึงเกิดร่วมกับอุเบกขา

เมื่อชวนจิตที่ประกอบกับอุเบกขาทั้ง ๔ แล่นไป มหาวิปากจิต ๔ ที่เสมอกับชวนจิตเหล่านั้น ย่อมเกิดขึ้น[โดยความเป็นตทารมณฺ] จิต ๔ ดวงนี้ [อุเบกขามหาวิปากจิตที่ทำหน้าที่ตทารมณฺ] ย่อมได้ชื่อว่า ปิฏฐิ กวังค (กวังคฺนอก) เพราะต่างจากปฏิสนิจิต[ที่ประกอบกับโสมนัส]และ[ตทารมณฺ]จิตดวงก่อน[ที่ประกอบกับโสมนัสเกิดต่อจากโสมนัสชวนจิต] โดยเวทนา

บัณฑิตพึงแสดงว่า วิปากจิต ๔ ดวงนี้ [อุเบกขาสันติริณจิต ๑ อุเบกขามหาวิปากจิต ๔] รวมเป็น ๑๒ ดวงพร้อมทั้งวิปากจิต ๗ [กุศลวิปากจักขุวิญญาณ สัมปฏิจฉนจิต โสมนัสสันติริณจิต โสมนัสมหาวิปากจิต ๔]”

[วิปากจิต ๑๒ ดวง คือ กุศลวิปากจักขุวิญญาณ ๑ กุศลวิปากสัมปฏิจฉนจิต ๑ สันติริณจิต ๒ มหาวิปากจิต ๘

ฎีกาเกาธิบายว่า มหาวิปากอุเบกขาสหคจิต ๔ ดวง แม้ทำหน้าที่ตทารมณฺต่อจากอุเบกขาชวนะ ในจักขุทวารวิถีที่มีมหากุศลอุเบกขาชวนะแก่บุคคลผู้ปฏิบัติด้วยกามติเหตุกโสมนัส ก็ได้ชื่อว่า ปิฏฐิ กวังค เพราะมีเวทนาไม่เสมอกับโสมนัสปฏิสนนิ และโสมนัสตทารมณฺที่เกิดต่อจากมหากุศลโสมนัสชวนะแก่บุคคลนั้น นอกจากนี้ ยังได้ชื่อว่า อาคันตูกวังค เพราะไม่เสมอกับปฏิสนนิโดยสัมปยุตตรธรรมสังขาร และสัมปยุตตรธรรมพร้อมทั้งสังขาร ดังนั้น มหาวิปากอุเบกขาสหคจิต ๔ ดวงซึ่งทำหน้าที่ตทารมณฺต่อจากมหากุศลอุเบกขาชวนะ จึงได้ชื่อ ๓ อย่าง คือ ตทารมณฺ อาคันตูกวังค และปิฏฐิ กวังค

อีกนัยหนึ่ง มหาวิปากอุเบกขาตทารมณฺจิต ๔ ดวงซึ่งเกิดต่อจากมหากุศลอุเบกขาชวนะ

แก่บุคคลผู้ปฏิบัติด้วยกามติเหตุกโสมนัส ชื่อว่า ปิณฺณวิวัฏฺฐิ เพราะเกิดภายหลังโสมนัสตทารมณฺที่เกิต ต่อจากมหากุศลโสมนัสชวณะ ความจริงแล้วโสมนัสตทารมณฺย่อมเกิดขึ้นก่อนแก่บุคคลผู้ปฏิบัติด้วยโสมนัส หลังจากนั้นจึงเกิดอุเบกขาตทารมณฺตามสมควรแก่อารมณฺ แต่บุคคลผู้ปฏิบัติด้วยอุเบกขา จะเกิดอุเบกขาตทารมณฺก่อน แล้วจึงเกิดโสมนัสตทารมณฺต่อมาตามสมควรแก่อารมณฺ ตทารมณฺที่เป็นโสมนัสและอุเบกขาทั้งสองนี้ แม้เกิดขึ้นในวิธิจิตต่างกัน ก็เกิดได้แก่บุคคลคนเดียวกัน จึงเรียกดทารมณฺที่เกิดต่อมาว่า ปิณฺณวิวัฏฺฐิ ตามสมควรแก่บุคคล]

๔๐๔. จกฺขุทฺวารเร ตถา เอวํ โสตาทีสุวปี นิทฺทิสเ
ทฺวารทส ทฺวารทส ปากา สมสฺสญฺจิ ภาวนฺติเม.

“บัณฑิตพึงแสดงวิปากจิต ๑๒ ดวงทางโสทวารเป็นต้น เหมือนวิปากจิตทางจักขุ-
ทวาร วิปากจิตเหล่านี้มี ๖๐ ดวง”

๔๐๕. เอกาย เจตนาเยว กมฺเม อายุหิตเ ปน
สมสฺสญฺจิ วิปากานิ อุปฺปชฺชุนฺติ น สํสโย.

“เมื่อกรรมถูกสั่งสมด้วยเจตนาหนึ่ง [ที่เป็นติเหตุกะ ประกอบกับโสมนัส เป็นอสังขาริก]
วิปากจิต ๖๐ ดวงย่อมเกิดขึ้น โดยไม่ต้องสงสัย”

๔๐๖. คหิตาคหณเนตฺถ จกฺขุทฺวารesu ทฺวารทส
โสตวิญญานกาทีนิ จตฺตารีตี จ โสฬส.

“วิปากจิตมี ๑๖ ดวง คือ วิปากจิต ๑๒ ทางจักขุทวาร โดยไม่ถือเอาวิปากจิตที่
ถือเอาแล้วในวิปากจิตเหล่านี้ และวิปากจิต ๔ มีโสตวิญญานจิตเป็นต้น”

[วิปากจิต ๑๖ ดวง คือ อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ มหาวิปากจิต ๘]

๔๐๗. เอวเมว สสงฺขาร- ติเหตุกฺกุสเลนปี
อสสงฺขารสสงฺขาร- เปกฺขาสหคเตหิปี.

๔๐๘. กมฺเม อายุหิตเ เตสํ วิปาเกหิ จ ตีหิปี
เอเสว จ นโย เตหิ ทินฺนํยา ปณฺณิสนฺธิยา.

“เมื่อกรรมถูกสังสมด้วย[โสมนัส]กุศลจิตที่เป็นสังขาริกติเหตุกะและอุเบกขากุศล-
จิตที่เป็นอสังขาริกและสังขาริก พึงทราบนัยเดียวกันนี้ในปฏิสนธิที่ได้รับจากวิปากจิต ๓
เหล่านั้นเหมือนกัน [ติเหตุกโสมนัสสังขาริกวิปากจิต ๑ ติเหตุกอุเบกขาสังขาริกจิต ๑
ติเหตุกอุเบกขาสังขาริกจิต ๑]”

๔๐๙.	ปจมี อัญจนมตต- ปวตตี ปน ทสเสตวา	โคจรสส วเสนี อุเบกขาสหิตทวเย.
๔๑๐.	ทสเสตพพาถ ปจฉา ตุ เอเกกสมี ปน ทวาเร	อัญจนสมี โคจเร อิ ทวาทส ทวาทเสว ตุ.

“อนึ่ง ในปฏิสนธิจิตที่ประกอบกับอุเบกขา ๒ ดวงนี้ บัณฑิตพึงแสดงความเป็นไป
[แห่งวิปากจิต]เมื่อมีอารมณ์เป็นอริยมัชฌิมาตารมณีก่อน ต่อมาจึงแสดงความเป็นไป[แห่ง
วิปากจิต]ใน[อติ]อริยมารมณ วิปากจิต ๑๒ ดวงย่อมมีในทวารหนึ่งๆ”

[คันถรจนาคารยได้แสดงการเกิดขึ้นของกุศลชวนจิตในอติอริยมารมณทางจักขุทวารวิถีของ
ผู้ถือปฏิสนธิด้วยติเหตุกโสมนัสกามาวจรวิปากจิตก่อน แล้วแสดงการเกิดขึ้นของวิปากจิตในอริยม-
มัชฌิมาตารมณ ฉนใด บัณฑิตพึงแสดงการเกิดขึ้นของวิปากจิตในอริยมมัชฌิมาตารมณทางจักขุทวารวิถี
ของผู้ถือปฏิสนธิด้วยติเหตุกอุเบกขากามาวจรวิปากจิตก่อน แล้วแสดงความเป็นไปแห่งวิปากจิตใน
อริยมารมณ ฉนนัน ฎีกาใหม่อธิบายเรื่องนี้ว่า

วิปากจิตในทวารหนึ่งมี ๑๒ ดวงทางปัญจทวารมีจักขุทวารวิถีเป็นต้น วิปากจิต ๖๐ ดวง
จึงเกิดขึ้นทางปัญจทวารวิถีของผู้ถือปฏิสนธิด้วยติเหตุกอุเบกขากามาวจรวิปากจิต

วิปากจิต ๑๐ ดวง คือ สันตிரณจิต ๒ มหาวิปากจิต ๘ ย่อมเกิดขึ้นทางมโนทวารของผู้ถือ
ปฏิสนธิด้วยติเหตุกโสมนัสกามาวจรวิปากจิต เมื่อรวมกับวิปากจิต ๖๐ ดวงนั้น ก็เป็นวิปากจิต ๗๐ ดวง
ย่อมเกิดขึ้นในวิถีจิตทั้ง ๖ ของผู้ถือปฏิสนธิด้วยติเหตุกโสมนัสกามาวจรวิปากจิต

ในกรณีเดียวกัน วิปากจิต ๗๐ ดวงย่อมเกิดขึ้นในวิถีจิตทั้ง ๖ ของผู้ถือปฏิสนธิด้วยติเหตุก-
อุเบกขากามาวจรวิปากจิตเช่นเดียวกัน]

๔๑๑.	คหิตาคหณเนตถ ปพเพ วุตตนเยเนว	ปากจิตตานี โสฬส เมยยํ สพพมเสสโต.

“วิปากจิต ๑๖ ดวง [อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ มหาวิปากจิต ๘] ย่อมมีโดยไม่รวมเอา
วิปากจิตที่ถือเอาแล้วในวิปากจิตเหล่านี้

พึงทราบคำทั้งหมดโดยประการทั้งปวงตามนัยที่ข้าพเจ้าได้กล่าวแล้ว”

๔๑๒. ติเหตุเคน กมุเมน ปฏิสนธิ ติเหตุกา
 ภวตติ อัย วาโร วุตโต เอตตาวตา มยา.”

“วาระนี้ว่าปฏิสนธิที่เป็นติเหตุกะ ย่อมเกิดขึ้นด้วยกรรมที่เป็นติเหตุกะ ข้าพเจ้ากล่าว
แล้วด้วยคำเพียงเท่านี้”

กรรมเดียวย่อมก่อให้เกิดปฏิสนธิจิตหนึ่งเดียว

๔๑๓. สนธิเมกั ตุ กมุเมกั ชเนติ น ตโตปรัง
 อเนกานิ วิปากานิ สณฺชเนติ ปวตฺตติ.

“กรรมเดียวย่อมก่อให้เกิดปฏิสนธิจิตหนึ่งเดียว จะก่อให้เกิดปฏิสนธิจิตอื่นจากนั้น
ไม่ได้ แต่ก่อให้เกิดวิปากจิตจำนวนมากในปวัตติกาลได้”

๔๑๔. เอกสฺมา หิ ยถา พิชชา ชายเต เอกมङฺกุรัง
 สุปฺพหฺนึ ผลานิสฺส โหนฺติ เหตุปวตฺตติโต.

“โดยแท้จริงแล้ว หน่ออันเดียวย่อมเกิดจากเมล็ดพืชเมล็ดหนึ่ง แต่ผลของเมล็ดนั้น
มีจำนวนมาก ตามเหตุที่เกิดขึ้น ฉันทไ (ข้อนี้ก็มิอุปไมยฉันทนั้น)”

การเกิดทวิเหตุกปฏิสนธิด้วยทวิเหตุกรรมอย่างยิ่งยวด

๔๑๕. ทุเหตุเคน กมุเมน ปฏิสนฺธิ ทุเหตุกา
 โหตฺติ หิ อัย วาโร อนุปฺพเพน อาคโต.

“วาระนี้ว่า ปฏิสนธิที่เป็นทวิเหตุกะ ย่อมเกิดขึ้นด้วยกรรมที่เป็นทวิเหตุกะ มาถึงตาม
ลำดับแล้ว”

๔๑๖. ทุเหตุเคน กมุเมน โสมนสฺสยฺเตนฺธิ
 อสงฺขาริกจิตฺเตน กมุเม อายฺยหิตะ ปน.

๔๑๗. เตน ตุเลยน ปาเกน คหิตา ปฏิสนฺธิ เจ
 อิฏฺฐเจ อารมฺมเณ จกฺขุ- ทฺวาเร อาปาถมากเต.
๔๑๘. โสมนสฺสยฺเต ฌาณ- หิเน กุสฺลมานเส
 สตุตฺตกฺขตฺตํ ชวิตฺวาน คเต ตสฺมี ทฺุเหตุเก.
๔๑๙. ตทวารมฺมณํ กตฺวา ชายเต ตทนนฺตรํ
 ตํสริกฺขกเมกํ ตฺ อสงฺขาริกมานสํ.

“ในเรื่องนี้ เมื่อกรรมถูกสั่งสมด้วยโสมนสสสังขาริกจิตที่เป็นทวิเหตุกุศล ถ้าบุคคลใดถือเอาปฏิสนธิด้วยวิปากจิต [โสมนสญาณวิปยุตตอสังขาริกจิต] อันเสมอกับจิตนั้น [ทวิเหตุโสมนสสังขาริกจิต] เมื่อ[อติ]อิฏฐารมณมาปรากฏทางจักขุทวารของบุคคลนั้น ครั้นโสมนสมหากุศลญาณวิปยุตตจิตแล่นไป ๗ ครั้งแล้วดับลง [โสมนสญาณวิปยุตต]อสังขาริกจิตที่เสมอกับชวนจิตนั้น ย่อมเกิดขึ้นรับเอา[อติ]อิฏฐารมณนั้นเป็นอารมณ์ต่อจากชวนจิต”

[กรรมที่ให้ผลปฏิสนธิแก่บุคคลนั้นในที่สุดต่อจากติเหตุชวนะไม่สามารถให้ผลเป็นติเหตุวิปากได้ ดังนั้น ทวิเหตุตทารมณจึงเกิดขึ้น เพราะไม่เกิดติเหตุกตทารมณ และเพราะชวนะเป็นทวิเหตุกะ โดยความเป็นเหตุที่เสมอกับกรรม]

๔๒๐. ตํ หิ มฺลวาวฺจนฺติ ตทารมฺมณมิจฺจปิ
 อุภยมฺปิ จ ตสฺเสว นามนฺติ ปรีตีปิตํ.

“โดยความจริงแล้ว จิตดังกล่าว [ทวิเหตุอสังขาริกจิต] ชื่อว่า มฺลวาวังค์ และตทารมณ ชื่อทั้งสองนี้แสดงว่าเป็นชื่อของทวิเหตุอสังขาริกจิตนั้น”

๔๒๑. ทฺุเหตุกสสงฺขारे ชวิตฺปิ จ ตํสมํ
 โหตาคนฺตฺกสงฺขาตํ ตทารมฺมณมานสํ.

“อนึ่ง เมื่อทวิเหตุกสังขาริกกุศลแล่นไปแล้ว ตทารมณจิต [ทวิเหตุโสมนสสังขาริกวิปากจิต] ที่เรียกว่า อาคันตฺกวาวังค์ อันเสมอกับจิตนั้น ย่อมเกิดขึ้น”

๔๒๒. ตเถว จ ทฺุเหตุนํ อิฏฺฐมฺชตฺตโคจเร
 ทฺุณินํ อุเปกฺขายุตฺตานํ ชวนานมนนฺตรํ.

๔๒๓. เทว ตาทิสานิ ชายนุเต ตทารมมณมานสา
เตสํ “ปิฏจิวักกนุ”ติ นามํ “อาคณฺตูกนุ”ติ จ.

“เช่นเดียวกันนี้ ตทารมมณจิตทั้งหลาย [ทวิเหตุกอุเบกขาสังขาริกจิตและสสังขาริกจิต] ที่เสมอกับชวนจิตนั้น ย่อมเกิดขึ้นต่อจากชวนจิตที่เป็นทวิเหตุกะประกอบกับอุเบกขา ๒ ดวง [ทวิเหตุกอุเบกขาสังขาริกจิตและสสังขาริกจิต] ในอภิญญมัตตตารมณ ตทารมมณจิตเหล่านั้นมีชื่อว่า ปิฏจิวักก และอาคณฺตูกวักก”

[คัมภีร์อภิญญาสานี (หน้า ๓๒๘) กล่าวว่า เมื่อมีสังขาร สัมปยุตตธรรม และสัมปยุตตธรรม พร้อมทั้งสังขารไม่เสมอกับปฏิสนธิจิต จัดเป็นอาคณฺตูกวักก เมื่อมีเวทนาเสมอกับปฏิสนธิจิต ก็จัดเป็นปิฏจิวักก]

๔๒๔. สนฺตீรณทวยญฺเจว ทสฺสนํ สมฺปฏฺิจฺจนํ
อิมานิ จ ภวญฺคานิ จกฺขุทฺวารเ ปนฺณจฺ หิ.

“จิต ๘ ดวง คือ [กุศลวิปาก]จักขุวิญญาณจิต ๑ [กุศลวิปาก]สัมปฏิจจนจิต ๑ [กุศลวิปาก]สันตীরณจิต ๒ ภวญคจิต ๔ [มหาวิปากญาณวิปยุตตจิตที่เรียกว่า มุลภวักก อาคณฺตูกวักก ปิฏจิวักก] ย่อมมี”

[จิต ๘ ดวง คือ กุศลวิปากจักขุวิญญาณ ๑ กุศลวิปากสัมปฏิจจนจิต ๑ สันตীরณจิต ๒ มหาวิปากญาณวิปยุตตจิต ๔]

๔๒๕. เอวมณฺณญฺจ กตฺวาน ทฺวารेषุปิ จ ปญฺจสุ
จตฺตาลีส วิปากานิ ทฺวาทิตฺติ ปวตฺตยิ.

“โดยประการดังนี้ ในหนึ่งทวารมี[วิปาก]จิต ๘ ดวง ใน ๕ ทวารมีวิปากจิต ๔๐ ดวง ในปวัตติกาล”

๔๒๖. คหิตาคหณเนตฺถ จกฺขุทฺวารเ ปนฺณจ จ
โสธฆานาทินา สทฺธิ ทฺวาทเสว ภวณฺติ หิ.

“วิปากจิต ๘ ดวงโดยไม่รวมเอาวิปากจิตที่ถือเอาแล้วในวิปากจิตเหล่านี้ นับเป็น ๑๒ ดวงพร้อมด้วยโสตวิญญานและฆานวิญญานเป็นต้น”

๔๒๗. เอกาย เจตนาเยวํ กมฺเม อายฺมฺหิตะ ปณ
ทฺวาทเสว วิปากานิ ภวนฺตํติ ปกาสิตํ.

“พระศาสดาทรงแสดงว่า เมื่อ[กุศล]กรรมถูกสังสมด้วย[ทวิเหตุอุกักฺขัฏฐะ]เจตนาเดียวอย่างนี้ ย่อมให้ผลเป็นวิปากจิต ๑๒ ดวง [อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ มหาวิปากญาณวิปยุตตจิต ๔]”

๔๒๘. ทฺเหตุกตฺตเยนาปี เสเสน สทิสเสน ตุ
ปาเกนาทินฺนสนฺธิโน อยเมว นโย มโต.

“พึงทราบปฏิสนธิที่เป็นชนิดทวิเหตุ [โสมนัสฺญาณวิปยุตตสสังขาริกวิปากจิต ๑ อุเบกขาญาณวิปยุตตสสังขาริกวิปากจิต ๑ อุเบกขาญาณวิปยุตตสสังขาริกวิปากจิต ๑] ย่อมเกิดจากกุศลกรรมที่เป็นทวิเหตุกะ [โสมนัสฺญาณวิปยุตตสสังขาริกกุศลจิต ๑ อุเบกขาญาณวิปยุตตสสังขาริกกุศลจิต ๑ อุเบกขาญาณวิปยุตตสสังขาริกกุศลจิต ๑] นอกจากทวิเหตุจิตที่กล่าวมาแล้ว”

๔๒๙. ทฺเหตุเกน กมฺเมน ปฏิสนฺธิ ทฺเหตุกา
โหติติปิ อयํ วาโร วุตฺโต เอตฺตาวตา มยา.

“วาระนี้ว่า ปฏิสนธิที่เป็นชนิดทวิเหตุกะ ย่อมเกิดจาก[กุศล]กรรมที่เป็นทวิเหตุกะ ข้าพเจ้ากล่าวแล้วด้วยคำเพียงเท่านี้”

การเกิดอเหตุกปฏิสนธิด้วยทวิเหตุกรรมอย่างอ่อน

๔๓๐. ทฺเหตุเกน กมฺเมน ปฏิสนฺธิ อเหตุกา
โหติติ จ อयํ วาโร อนุปฺพเพน อาคโต.

“วาระนี้ว่า ปฏิสนธิที่เป็นชนิดอเหตุกกุศลวิปาก ย่อมเกิดจาก[กุศล]กรรมที่เป็นทวิเหตุกโอมกะ มาถึงตามลำดับแล้ว”

๔๓๑.	ทุเหตุเกสุ จิตเตสุ	กุสเลสุ จตุสุปิ
	เตสุ อณฺเฏตเรเนว	กมฺเม อายุหิตะ ปน.
๔๓๒.	ตสฺเสว ปากฺกุตาย	อาทินฺนปฏิสนฺธิโน
	อุเปกฺขาสหิตาเหตุ	มโนวิญญานธาตุยา.
๔๓๓.	ปฏิสนฺธิ น วตฺตพฺพา	สา กมฺมสทิสาดิ หิ
	กมฺมํ ทุเหตุกํ โหติ	ปฏิสนฺธิ อเหตุกา.

“เมื่อกรรมถูกสังสมด้วยจิตดวงใดดวงหนึ่งในทวิเหตุกกุศลจิตทั้ง ๔ ดวง ปฏิสนธิ
นั้นของบุคคลผู้ถือปฏิสนธิด้วยอุเบกขาสันตிரณกุศลวิปากจิตอันเป็นผลของทวิเหตุกกุศลชวณะ
นั้น ไม่พึงกล่าวว่าเหมือนกับกรรม เพราะกรรมมีเหตุ ๒ แต่ปฏิสนธิไม่มีเหตุ”

๔๓๔.	ตสฺส วุทฺธิมฺปิเตสฺส	อิกฺกมฺมชฺชตฺตโคจเร
	อาปาถมาคเต จกฺขุ-	ทฺวาเร ปฺน จ เทหิโน.
๔๓๕.	ทุเหตุโน จตฺนุนมฺปิ	ปฺญณานํ ยสฺส กสฺสจิ
	ชวณสฺสวสานสฺมี	อเหตุกมฺหิ มโน.
๔๓๖.	ตทารมฺมณภาเวน	ชายเต นตฺถิ สํสโย
	ตํ ตุ มุลาวงฺคญจ	ตทารมฺมณเมว จ.

“เมื่ออิกฺกมฺมชฺชตฺตทารมณฺมาปรากฏทางจักขุทวารของบุคคลผู้เจริญวัยแล้ว อเหตุก-
จิตนี้ [อุเบกขาสันตிரณกุศลวิปากจิต] ย่อมเกิดขึ้นโดยความเป็นตทารมณฺ ในที่สุดของชวณ-
จิตดวงใดดวงหนึ่งในทวิเหตุกกุศลจิต ๔ ดวง โดยไม่ต้องสงสัย
อหิง อเหตุกจิตนั้น ชื่อว่า มุลาวังค์ และตทารมณฺ”

๔๓๗.	วิถิจิตฺเตสุ ชาเตสุ	จกฺขุวิญญานกาทิสฺสุ
	อุเปกฺขาสทิตฺเตว	โหติ สนตฺตรณมฺปิ จ.

“เมื่อวิถิจิตมีจักขุวิญญานวิถิเป็นต้นเกิดขึ้นแล้ว [กุศลวิปาก] สันตฺตรณจิตย่อมเกิด
พร้อมด้วยอุเบกขาเท่านั้น”

๔๓๘. เตสฺสฺ เอกํ จเปตฺวาน คหิตาคหณณิธ
 คณฺณูปคจิตฺตานิ ตีณิเยว ภวานฺติ หิ.

“วิปากจิตที่นับเข้าในอภิญญามัคค์ตารมณีนีมี ๓ ดวงเท่านั้น [กุศลวิปากจักขุวิญญาณจิต ๑ กุศลวิปากสัมปฏิจฉนจิต ๑ อุเบกขาสันตிரณกุศลวิปากจิต ๑] โดยไม่รวมเอาจิตที่ถือเอาแล้ว เว้นจิตดวงหนึ่งในสันตிரณจิตและตทารัมมณจิต”

๔๓๙.	อิฏฺฐเจ อารมฺมเณ จกฺขุ-	ทฺวาเร อาปาถมาคเต
	ตทา สนฺตীরณฺญเจว	ตทารมฺมณฺมานสํ.
๔๔๐.	โสมนสฺสยฺยตํเยว	คเหตฺวา เตสฺสุ เอกกํ
	ปุริมานิ จ ตีณํติ	จตุตาโรว ภวนฺติ หิ.

“เมื่อ[อติ]อิฏฐารมณ์มาปรากฏทางจักขุทวาร สันตীরณจิตและตารัมมณจิตย่อม
ประกอบกับโสมนัสเท่านั้น [วิบาก]จิต ๓ ดวงแรกจึงรวมเป็น ๔ ดวง [กุศลวิบากจักขุวิญญาณ
๑ กุศลวิบากสัมปฏิจฉนจิต ๑ สันตীরณจิต ๒] โดยรวมเอาจิตดวงหนึ่งในสันตীরณจิตและตารัมมณจิตเหล่านั้น”

๔๔๑. เฮอร์ จตุตถาริ จิตฺตานิ ทวารุสฺสปี จ ปณฺจสฺส
 โหนติ วิสฺสติ จิตฺตานิ วิปากานิ ปวตฺตียํ.

“โดยประการดังนี้ในหนึ่งทวารมีวิปากจิต ๔ ดวง ใน ๕ ทวารมีวิปากจิต ๒๐ ดวง
ในปวัตติกาล”

วิปากจิตในจกัฏฐาวารวิถิ มี ๔ ดวง และในโสธทวารวิถิก็มีวิถิละ ๔ ดวง จึงรวมเป็นวิปากจิต ๒๐ ดวงเกิดทางปัญจทวารในปวัตติกาล]

๔๔๒. จกขุทวารุ ตุ จตตาริ คหิตาคหณณิ
 สโตชมานาหิโน สหริ โหเตวาเหตูกฏกั.

“จิต ๔ ดวงทางจักขุทวาร โดยไม่รวมเอาจิตที่ถือเอาแล้วใน[อติ]วิภูฐานมรณ นับเป็น
อเหตุก[กุศล]วิปากจิต ๘ ดวง พร้อมด้วยโสทวิญญานและฆานวิญญานเป็นต้น”

“ในกาลใด พระ[โมคคัลลาน]เถระแสดงธรรมแก่สัตตวันรก ยังฝนให้ตก เนรมิตกลิ่นหอมและสายลม ในกาลนั้น [อเหตุกกุศลวิปาก]จิต ๘ ดวง คือ วิญญาณจิตทั้ง ๕ มีจักขุ-
วิญญาณเป็นต้นที่เกิดจากบุญ สันตிரณจิต ๒ มโนธาตุ ๑ [กุศลวิปากสัมปฏิจฉนจิต] ย่อมเกิด
ขึ้นแก่สัตตวันรกเหล่านั้น เพราะเห็นพระเถระ ฟังธรรม สูดดมกลิ่นหอม ดื่มน้ำ และสัมผัส
สายลมอ่อนๆ”

[ท่านแสดงตัวอย่างการเกิดขึ้นของอเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ และอติวิภูฐานมณีนัยนรก ก็เป็นอันแสดงการเกิดขึ้นของสภาพเหล่านี้ในอบายภูมิจิต ๓ อันโดยปริยาย]

๔๔๙. อัย ตาว กถา อิกฺข- อิกฺขมชฺชตฺตโคจเร
 กามาวจรปุณฺณานิ ชวนานํ วเสนฺธิ.

“คำดังกล่าวย่อมนั้นไปโดยเนื่องด้วยมหากุศลชวนจิต ใน[อติ]วิภูฐานมณีนัยและอิกฺขมชฺชตฺตารมณีก่อน”

๔๕๐. นียมตฺถิ ตุ ยํ วุตฺตํ ตถารมฺมณเจตฺโส
 กุสลํ ปน สนฺธาย ตํ วุตฺตนฺติ หิ ทิปิตํ.

“การกำหนดตถารมณจิตที่ข้าพเจ้ากล่าวแล้วนั้น แสดงไว้ในคัมภีร์อรรถกถาว่า หมายถึงมหากุศลชวนจิต”

การเกิดตถารมณจิตต่อจากอกุศลชวนจิต

๔๕๑. อิธากุสลจิตฺเตสุ โสมนสฺสยฺยเตสุปิ
 อิกฺขเจ อารมฺมณ เตสุ ชวิเตสุ จตุสฺสุปิ.
๔๕๒. โสมนสฺสยฺยตาเหตุ- มโนวิญญาณธาทู หิ
 ตถารมฺมณภาเวน ชายเต ตทนนฺตรํ.

“ตามมติที่กล่าวมานี้ เมื่อโสมนัสสอกุศลชวนจิต ๔ ดวง เล่นไปแล้วใน[อติ]วิภูฐานมณีนัยอเหตุก[กุศลวิปาก]มโนวิญญาณธาทูที่ประกอบด้วยโสมนัส [โสมนัสสันตிரณจิต] ย่อมเกิดขึ้นต่อจากโสมนัสสอกุศลชวนจิตนั้น โดยความเป็นตถารมณจิต”

๔๕๓. ฉสุวากุสลจิตฺเตสุ อุเปกฺขาย ยฺยเตสุ หิ
 โคจเร อิกฺขมชฺชตฺเต ชวิเตสุ อนนฺตรํ.
๔๕๔. อุเปกฺขาสหิตาเหตุ- มโนวิญญาณธาทู หิ
 ตถารมฺมณภาเวน ชายเต ปน ปุณฺณชา.

“เมื่ออุเบกขาอกุศลชวนจิต ๖ ดวง เล่นไปแล้วในอิกฺขมชฺชตฺตารมณีนัยอเหตุกกุศล-

๔๕๕. อภิจุจารมณโยคสมัย กงขโต อุทตตสสุ วา
โสมนสสุยตุ โหติ ตถารมณมานสิ.

๔๕๖. โสมนสฺสยฺเต จิตฺเต ชวเน ชวิตฺเต ปน
คเวสิตฺตพพา ปณฺเฑว ตถารมมณฺมานสา.

๔๕๗. อุเบกขาสหิตเต จิตฺเต ชวเน ชวิตเ ปน
ฉแพ้ว คเวสิตพพา ตทารมมณมานสา.

๔๕๘. ติเหตุโสมนสฺเสน อาทินนปฏิสนฺธิโน
 ฉานโต ปรีหีนสฺส ตํ ฉานํ ปจฺจเวกฺขโต.

๔๕๙. โทมนสฺสยุตํ จิตตํ โหติ วิปปฏิสารีโน
 ตสฺส กิं ชายเต พุริहि ตถารมฺมณฺมานสํ.

“เมื่อโทสชนะของผู้ปฏิสนธิด้วยมหาวิกาสมนัส ๔ ผู้เสื่อมจากฉันทแล้วเดือดร้อน

ใจพิจารณาณนั้นอยู่ ตทารัมมณจิตย่อมเกิดขึ้นในลำดับต่อจากโทสขวนจิตได้ไหม เชิญตอบเถิด”

๔๖๐. ปฏฺจาเน ปฏฺฐิทธา หิ โทมนสฺสอนนฺตรํ ๗
โสมนสฺสสฺส อุปฺปตฺติ โทมนสฺสสฺส จสฺส วา.

“ความอุบัติแห่งโสมนัสในลำดับต่อจากโทมนัสก็ดี ความอุบัติแห่งโทมนัสในลำดับต่อจากโสมนัสก็ดี ปฏิเสธไว้ในคัมภีร์ปฏิฐาน”

๔๖๑. มหคฺคตํ ปนารพฺภ ชวเน ชวิเตปิ จ
ตตฺถเภา ปฏฺฐิทํ ตฺถ ตทารมฺมณมานสํ.

“เมื่อ[โทส]ขวนจิตแล่นไปโดยปรารภมหัคคตธรรมตทารัมมณจิตได้ถูกปฏิเสธไว้ในคัมภีร์ปฏิฐานนั้น”

๔๖๒. ตสฺมา ภวํคฺปาโตว ตทารมฺมณเมว วา
น โหติ ก็ นฺ กาทพฺพํ วท ตํ อาภิธมฺมิก.

“ดังนั้น การตกภาวะหรือตทารัมมณจิตจึงไม่มีโดยแท้ แล้วจะพึงทำอย่างไรเล่า ท่านผู้ศึกษาพระอภิธรรม เชิญตอบเถิด”

[ท่านแสดงการเกิดโทมนัสขวนะที่ปรารภมหัคคตธรรมไว้ในที่นี้ และเมื่อโทมนัสขวนะแล่นไปในอภิสารมณมีพระพุทเจ้าเป็นต้น ตทารมณหรือภวํคฺย่อมไม่เกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ปฏิสนธิด้วยโสมนัส เพราะอุเบกขาตทารมณไม่เกิดในอภิสารมณ และไม่มีโสมนัสตทารมณในลำดับต่อจากโทมนัส]

๔๖๓. อุเปกฺขาสหิตาเหตุ- มโนวิญญานธาตุ ตฺถ
ปฺญญาปฺญญาวิปากา หิ ตทารมฺมณิกา ลียา.

“อเหตุกมโนวิญญานธาตุที่ประกอบกับอุเบกขา [อุเบกขาสันตிரณจิต ๒ มีชื่อว่า อาคันตูกภวํคฺ] อันเป็นวิปากของกุศลหรืออกุศล พึงเป็นไปในฐานะแห่งตทารัมมณจิต”

๔๖๔. อาวชฺชนํ กิมสฺสาติ นตฺถิ ตํ ชายเต กถํ
ภวํคฺคาชฺชนานํ ก็ มคฺคสฺसानนฺตรสฺส จ.

๔๖๕. ผลสุสปี นิโรธา จ วุฏฺฐหนตฺตสฺส ภิกฺขุโน
ผลจิตฺตสฺส วา เอวํ นตฺถิ อวาชฺชนํ กิร.

“ถามว่า : อวาชฺชนจิตฺตของตทารมฺมณจิตฺตนี้ คือจิตตวงไหน

ตอบว่า : อวาชฺชนจิตฺตของตทารมฺมณจิตฺต ย่อมไม่มี

ถามว่า : ตทารมฺมณจิตฺตเกิดขึ้นได้อย่างไร

ตอบว่า : อวาชฺชนจิตฺตของภวังกจิตฺตและอวาชฺชนจิตฺต อวาชฺชนจิตฺตของผลจิตฺตที่เกิด
ต่อจากมรรคจิตฺต และอวาชฺชนจิตฺตของผลจิตฺตแห่งภิกษุผู้ออกจากนิโรธสมาบัติ ย่อมมีได้ หรือ
อวาชฺชนจิตฺตของจิตฺตเหล่านี้ย่อมไม่มี ฉนฺใด อวาชฺชนจิตฺตของตทารมฺมณจิตฺตก็ไม่มีฉนฺนั้น”

๔๖๖. วินา อวาชฺชนเนนาปี โหติ ชายตุ มาณสํ
กิมสฺสารมมณํ พุรุหิ ยถิ ชานาสี ปณฺหิต.

“จิตฺตย่อมเกิดขึ้นโดยปราศจากอวาชฺชนจิตฺต จิตฺตดังกล่าวอาจมีได้

อารมณ์ของตทารมฺมณจิตฺต คืออะไร ท่านผู้มีปัญญา หากท่านรู้เชิญบอกเถิด”

[จิตฺตที่เกิดขึ้นโดยปราศจากอวาชฺชนจิตฺต คือ ภวังก จิตฺต อวาชฺชนจิตฺต มรรคจิตฺต ผลจิตฺตที่เกิดต่อ
จากมรรคจิตฺต อนาคามีผลจิตฺตหรืออรหัตตผลจิตฺตของพระอนาคามีหรือพระอรหันต์ผู้ออกจากนิโรธสมาบัติ
และอุเบกขาตทารมฺมณจิตฺต (อุเบกขาภวังกจิตฺต) ที่เกิดต่อจากชวนจิตฺตของบุคคลผู้ถือปฏิสนธิด้วยโสมนัส]

๔๖๗. วินา อารมฺมณเณว น หิ ชายติ มาณสํ
รูปาทีสุ ปรีตฺเตสุ ยํ ภิกฺขจารพฺภา ชายเต.

“โดยแท้จริงแล้ว จิตฺตย่อมไม่เกิดขึ้นโดยปราศจากอารมณ์ ตทารมฺมณจิตฺต [อาคันตุก-
ภวังก] ย่อมเกิดขึ้นปรารภอารมณ์ [๖] อย่างไรอย่างหนึ่งมีรูปเป็นต้นที่เป็นกามธรรม [ที่เคย
มีความชำนาญมาแล้วในภพนี้เป็นอารมณ์]”

นียามธรรม ๕

๔๖๘. อุตฺตพีชนิยาโม จ กมฺมธมฺมนียามตา
จิตฺตสฺส จ นียาโมติ เมยฺยยา ปณฺจ นียามตา.

คำลงท้ายปริจเฉท

๔๗๔. อนนฺตชชานัน หทยนุการํ
วิทุรฺสนํ ทีปมิมํ ชลนฺตํ
สิกฺเขถ อีโร สดตํ ปยุตฺโต
โมहनุการาปคมํ ยทิจฺเจติ.

“ถ้าบัณฑิตชนผู้พากเพียรไต่ปรารณาความสิ้นไปแห่งความมืดคือโมหะ เขาพึงศึกษา
คัมภีร์นี้ที่เหมือนดังประทีปอันโชติช่วงขจัดความสงสัยตั้งความมืดในหทัยของชนผู้มีดบอด
เสมอ”

อิติ อภิธัมมาวตารเ วิปากจิตตปวัตตินิทฺเทโส นาม
สตุตฺตโม ปริจฺเฉโท.

จบ ปริจเฉทที่ ๗ ชื่อว่า วิปากจิตตปวัตตินิเทศ ในคัมภีร์อภิธัมมาวตาร
โดยประการฉะนี้





สารุ ปโกปิตสุสาปี

น หิ ตาปยิตุํ สกุกา

มโน นายาติ วิกิริยํ

สาครมโห ติณุกุกยา.

หิโตปเทศ

“จิตของสัตว์บุรุษแม้ถูกรบกวนแล้วก็ไม่ถึงความแปรปรวน ดังเช่นน้ำในสาคร
จะเผาให้แห้งด้วยคบไฟ หาได้ไม่”



ปริเฉทที่ ๘

ปกิณณกนิเทศ

(คำอธิบายจิตโดยทั่วไป)

คำปฐักุญญา

๔๗๕. อิทานิ ปน สพฺเพสํ เอเตสํ มานสํ มยา
ปาฏวตฺถาย ภิกฺขุณฺโณ กถียติ ปกิณณกํ.

“บัดนี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวจิตทั้งหมดนี้โดยทั่วไป เพื่อความรอบรู้ของภิกษุทั้งหลาย”

การเปรียบวิถีจิตเหมือนแมงมุม

๔๗๖. ปนถมกุกฺกโก นาม ทิสาสฺ ปน ปณฺจสุ
ตตถ สุตฺตํ ปสาเรตฺวา ชาลมชฺเฌ นิปชฺชติ.

“ขึ้นชื่อว่าแมงมุมมักแผ่สายใยไปทางทิศทั้ง ๕ แล้ว หมอบอยู่กลางข่ายใยนั้น”

๔๗๗. ปจฺมาย ทิสายะตถ สุตฺเต ปน ปสาริตะ
ปาณเคน ปฏฺงเคน ฆฏฺฐิตะ มกฺขิกาย วา.

๔๗๘. นิปนฺนญฺจानโต ภิกฺขุ จลิตฺวา อุณฺณนาภิ ตุ
คนฺตฺวา สุตฺตานุสาเรน ยฺยสํ ปิวติ ตสฺส สา.

“เมื่อสายใยที่แผ่ไปทางทิศแรกถูกหนอน ตักแต่น หรือแมลงวันกระทบเข้า แมงมุม
จะไหวตัวเล็กน้อยแล้วคลานจากที่หมอบอยู่ไปตามสายใยต็มเลือดของสัตว์ตัวนั้น”

๔๗๙. ปุณาคนฺตฺวาน ตตฺถเวย นิปชฺชติ ยถาสฺ
เอวเมว กโรเตว ทิสาสฺ ทุตฺติยาทิสฺ.

“ครั้นแล้วมันได้กลับมาหมอบอยู่อย่างเป็นสุขที่ข้ายไยนั้นนั่นเอง และเมื่อส่ายไยที่แผ่ไปทางทิศที่สองเป็นต้น ถูกหนอน ตักแตน หรือแมลงวันกระทบเข้า มันก็ทำอย่างนั้นเหมือนกัน”

๔๘๐. ปสาทา ปณฺจ ทฏฺฐพฺพา สุตฺตํ ปณฺจทิสาสฺวึ.

จิตฺตํ ปณฺ จ ทฏฺฐพฺพํ มชฺฌเม มกฺกฏโก วีย.

“ปสาทรูปทั้ง ๕ เหมือนส่ายไยทางทิศ ๕ ส่วนจิตเหมือนแมงมุมที่อยู่กลางส่ายไย”

๔๘๑. ปาณกาทีหิ สุตฺตสฺส ตสฺส สงฺฆมฺภูฏนา วีย

ปสาทานํ ตุ ทฏฺฐพฺพา ฆมฺภูฏนารมฺมณเณ หิ.

“การที่อารมณ์กระทบปสาทรูปทั้งหลาย เหมือนกับการที่หนอนเป็นต้นกระทบส่ายไย”

๔๘๒. จลนํ วีย ตมฺชฺฌเม นิปนฺนายฺยณฺณนาภียา

ปสาทฆมฺภูฏนํ ตตฺถ คเหตุวารมฺมณํ ปณ.

๔๘๓. มโนธาคูริยาจิตฺตํ ภาวฺจฺจวณฺณํ มตํ

ตสฺส สุตฺตานุสารวํ วิถิจิตฺตปวตฺตณํ

“กิริยาจิตคือมโนธาตุ (ปัญจทวาราวชชนจิต) ย่อมรับเอาอารมณ์ที่มากระทบกับปสาทรูปในวิถิจิตนั้น เหมือนการไหวตัวของแมงมุมที่หมอบอยู่กลางส่ายไย และเป็นจิตตัด [กระแส] ภาวังค์ ความเป็นไปแห่งวิถิจิตเหมือนการวิ่งไปตามส่ายไยของแมงมุม”

๔๘๔. สีเส ปณฺสส วิชฺฌิตฺวา ยฺยสฺปานว เจตฺโส

อารมฺมณเณสุ ทฏฺฐพฺพํ ชวนฺสส ปวตฺตณํ

“ส่วนความเป็นไปในอารมณ์ของชวนจิต เหมือนการที่แมงมุมเจาะหัวสัตว์แล้วดื่มเลือด”

๔๘๕. ปุณฺาคนฺตฺวา ยถา สุตฺต- ชาลมชฺฌเม นิปชฺชนํ

วตฺถุญฺเวย จ นิสฺสาย จิตฺตสฺส ปริวตฺตณํ

“การเวียนไปเป็นภาวังค์ของจิตโดยอาศัย[หทัย]วัตถุ เหมือนการที่แมงมุมกลับมา

หมอบอยู่กลางชายเียว”

อารมณ์หนึ่งๆ ย่อมมาปรากฏในทวารทั้งสอง

๔๘๖. อิทํ ตุ ปน โอบมมํ อตถํ ที่เปติ กิํ ตุ หิ
 อารมฺมณฺณ ปจฺมํ ปสาเท ฆณฺณิเต ปน.
๔๘๗. ปสาทตถุโต จิตฺตา วตฺถุสนฺนิสฺสิตํ มโน
 ตโต หิ ปจฺมเยว ชายตฺติ หิ ทิปฺโต.

“ถามว่า : คำอุปมานี้แสดงความหมายอะไร

ตอบว่า : เมื่อปสาทรูปถูกอารมณ์กระทบก่อนแล้ว ภาวจิตที่อาศัย[หทัย]วัตถุย่อมเกิดขึ้นก่อนจิตที่อาศัยปสาทวัตถุ ข้อความนี้แสดงไว้ด้วยคำอุปมาอย่างนี้”

[คาถานี้หมายความว่า ในขณะที่อารมณ์กระทบกับปสาทรูป ปัญจทวารวิชชนจิตที่อาศัยหทัยวัตถุย่อมเกิดขึ้นก่อนทวิปัญจวิญญาณจิตที่อาศัยปสาทรูป]

๔๘๘. เอเกการมฺมณํ ทวิสสุ ทวิสสุ ทฺวาเรสุ สพฺพโส
 อากฺขณฺติ เตนาปาถํ อยมตฺถปิ ทิปฺโต.

“คำอุปมาดังกล่าวยังแสดงข้อความว่า อารมณ์หนึ่งๆ ย่อมมาปรากฏในทวารทั้งสอง โดยประการทั้งปวง”

๔๘๙. รูปํ จกฺขุปสาทมฺหิ ฆณฺณิตฺวา ตงฺขณฺณ ปน
 มโนทฺวาเร ตถาปาถ- มาคฺขณฺติ นิสฺสโย.

“รูปารมณ์กระทบกับจักขุประสาทแล้ว ย่อมมาปรากฏในมโนทวารทันทีเช่นกัน โดยไม่ต้องสงสัย”

๔๙๐. ขโค ยถา หิ รุกฺขคฺเค นิลีนฺโตว สาขิโน
 สาขํ ฆณฺณฺติ ตสฺสึธ ฉายา ผรติ ภูมฺโย.

๔๙๑.	สาขาย ฌกฺขณจฺจนายา อปฺพุพฺพจริมฺ เอกก-	ผรณานิ จ สพฺพโส ชนสมฺมียะว ชายเร.
๔๙๒.	เอวเมว จ รูปสฺส ภวฺจฺจลนสฺสาปิ	ปสาทสฺส จ ฌกฺขณํ ปจฺจยตุเตน อตฺถโต.
๔๙๓.	ตเถว จ มโนทฺวาเร อปฺพุพฺพจริมฺ เอกก-	อาปาถคมนมฺปิ จ ชนสมฺมียะว โหติติ.

“อุปมาว่านกบินมาเกาะบนยอดไม้ ย่อมกระทบกิ่งไม้ และเงาของมันก็แผ่ไปบนพื้นดิน การกระทบกิ่งไม้และการแผ่ไปของเงาเกิดขึ้นพร้อมกันไม่ก่อนไม่หลัง ฉะนั้นใด การที่รูปารมณ์กระทบปสาทรูป (จักขุประสาท) และการมาปรากฏโดยสภาพทางมโนทวารโดยความเป็นเหตุให้ภวังค์ไหว ย่อมเกิดขึ้นพร้อมกันไม่ก่อนไม่หลัง ฉะนั้น”

การเกิดขึ้นของอวิชชจนจิตเป็นต้น

๔๙๔.	ตโต ภวฺจํ จินฺทิตฺวา อวชฺชเน สมฺบุปฺปนฺเน	จกฺขุทฺวาเร ยถากุภมํ ทสฺสเน สมฺปฏฺิจฺจน.
๔๙๕.	สนฺตึรณฺเณ สมฺบุปฺปนฺเน กุสฺลํ ชวณํ จิตฺตํ	ตโต โวฏฺฐพฺพนเป จ ตถากุสฺลเมว วา.

“ต่อจากนั้น เมื่ออวิชชจนจิตเกิดขึ้นตัด[กระแส]ภวังค์ทางจักขุทวารแล้ว ครั้นจักขุ-
วิญญาณจิต สัมปฏิจจนจิต สันตึรณจิต และโฏฐัพพนจิตได้เกิดขึ้นแล้ว [กามาวจร]กุศลชว-
นจิตหรืออกุศลชวณจิตย่อมเกิดขึ้น”

๔๙๖.	เอโส เอว นโย โสต-	ทฺวาราทิสฺสุปิ วิญฺญนา
	อวิเสเสน วิญฺเญยโย	สทฺทาทินํ ตู ฌกฺขณ.

“บัณฑิตพึงทราบนัยนี้เหมือนกันในการที่สัททารมณ์เป็นต้นกระทบโสตทวารเป็นต้น
อีกด้วย”

๔๙๗. โทวาริโกปมาทีนิ เอตสฺสตุถสฺส ทีปเน
อฺทุริตฺวาน ตาเนตฺถ ทสฺเสตพฺพานิ วิญญฺนา.

“ในการแสดงข้อความนี้ บัณฑิตพึงนำคำเหล่านั้นมีการเปรียบกับคนเฝ้าประตูเป็นต้น มาแสดงไว้ในเรื่องวิถิจิตนี้”

[คัมภีร์อัฐสาลินี (หน้า ๓๓๗-๓๘) กล่าวอุปมาเหมือนคนเฝ้าประตู คือพระราชอาพระองค์หนึ่ง บรรทมอยู่ในห้องบรรทม มีคนรับใช้คนหนึ่งนั่งนวดพระบาทอยู่ คนเฝ้าประตูหูหนวกยืนอยู่ใกล้ประตู องค์กรักษียืนอยู่ตามลำดับ ในขณะนั้นมีคนบ้านนอกคนหนึ่งมาเคาะประตูเพื่อถวายเครื่องบรรณาการ คนเฝ้าประตูหูหนวกไม่ได้ยินเสียง คนนวดพระบาทให้สัญญาว่ามีคนมา คนเฝ้าประตูจึงเปิดประตูออกดู องค์กรักษคนหนึ่งรับเอาเครื่องบรรณาการแล้วให้องค์รักษคนที่ ๒ เขารับเอาแล้วให้องค์รักษคนที่ ๓ เขารับเอาแล้วมอบแต่พระราชา พระราชาทรงบริโภคเครื่องบรรณการนั้น พึงทราบการอุปมาดังต่อไปนี้

- ชวนจิต เหมือนพระราชา
- ปัญจทวาราวัชชจิต เหมือนคนรับใช้
- จักขุวิญญาณ เหมือนคนเฝ้าประตูหูหนวก
- วิถิจิต ๓ อย่างมีสัมปฏิจจนจิตเป็นต้นรับอารมณ์ เหมือนองค์กรักษ ๓ คน
- เวลาที่อารมณ์กระทบประสาทรูป เหมือนการที่คนบ้านนอกถือเครื่องบรรณาการมาแล้ว

เคาะประตู

- เวลาที่ภวังค์ไหวซึ่งเกิดก่อนกิริยามโนธาตุ (ปัญจทวาราวัชชจิต) เหมือนกับเวลาที่คนรับใช้ให้สัญญาณ

- เวลาสำเร็จหน้าที่ในการเห็นของจักขุวิญญาณ เหมือนเวลาที่คนเฝ้าประตูหูหนวกเปิดประตูตามสัญญาณ

- เวลาที่วิบากมโนธาตุ (สัมปฏิจจนจิต) รับอารมณ์ เหมือนเวลาองค์กรักษคนที่ ๑ รับเครื่องบรรณาการ

- เวลาที่วิบากมโนวิญญาณธาตุ (สันตிரณจิต) ใต้สวนอารมณ์ เหมือนเวลาองค์กรักษคนที่ ๑ ให้เครื่องบรรณาการแก้องค์รักษคนที่ ๒

- เวลาที่กิริยามโนวิญญูณธาตุ (โวกุฬัพพนจิต) ตัดสินอารมณ์ เหมือนเวลาองค์กรักษณที่ ๒ ให้เครื่องบรรณาการแก่องค์กรักษณที่ ๓
- เวลาที่โวกุฬัพพนจิตมอบให้แก่ชวนจิต เหมือนเวลาองค์กรักษณที่ ๓ มอบแด่พระราช
- เวลาที่ชวนจิตเสวยรสของอารมณ์ เหมือนเวลาบริโภคของพระราช]

เหตุเกิดของจักขุวิญญูณจิตเป็นต้น

๔๙๘.	อสมภะแทน จกขุสสุ	รูปาปาถคเมน จ
	อาโลกนิสสเยนาปี	สมนการเหตุนา.
๔๙๙.	ปัจเจยหิ ปเนเตหิ	สเมเตหิ จตุหิปี
	ชายเต จกขุวิญญาน	สมปยุตเตหิ ตํ สห.

“จักขุวิญญูณจิตนั้นย่อมเกิดพร้อมกับสัมปยุตตธรรม ด้วยเหตุที่พร้อมเพรียงกัน ๔ ประการ คือ ความไม่วิบัติแห่งจักขุประสาท การมาปรากฏของรูปารมณ์ การอาศัยแสงสว่าง และความใส่ใจ”

๕๐๐.	อสมภะแทน โสตสสุ	สททาปาถคเมน จ
	อากาศนิสสเยนาปี	สมนการเหตุนา.
๕๐๑.	ปัจเจยหิ ปเนเตหิ	สเมเตหิ จตุหิปี
	ชายเต โสตวิญญาน	สมปยุตเตหิ ตํ สห.

“โสตวิญญูณจิตนั้นย่อมเกิดพร้อมกับสัมปยุตตธรรม ด้วยเหตุที่พร้อมเพรียงกัน ๔ ประการ คือ ความไม่วิบัติแห่งโสตประสาท การมาปรากฏของสัททารมณ์ การอาศัยช่องว่าง และความใส่ใจ”

๕๐๒.	อสมภะแทน ฆานสสุ	คนธาปาถคเมน จ
	วาโยสนนิสสเยนาปี	สมนการเหตุนา.
๕๐๓.	ปัจเจยหิ ปเนเตหิ	สเมเตหิ จตุหิปี
	ชายเต ฆานวิญญาน	สมปยุตเตหิ ตํ สห.

“ฆานวิญญานจิตนั้นย่อมเกิดพร้อมกับสัมปยุตตธรรม ด้วยเหตุที่พร้อมเพรียงกัน ๔ ประการ คือ ความไม่วิบัติแห่งฆานประสาท การมาปรากฏของคันธารมณฺ์ การอาศัยลม และความใส่ใจ”

๕๐๔.	อสมฺเภเทน ชิวหาย	รสาปาถคเมน จ
	อาโปสนฺนิสฺสเยนาปิ	สมนฺกการเหตุนา.
๕๐๕.	ปจฺเจยฺหิ ปเนเตหิ	สเมเตหิ จตุหิปี
	ชายนเต ชิวหาวิญญานํ	สมฺปยุตฺเตหิ ตํ สห.

“ชิวหาวิญญานจิตนั้นย่อมเกิดพร้อมกับสัมปยุตตธรรม ด้วยเหตุที่พร้อมเพรียงกัน ๔ ประการ คือ ความไม่วิบัติแห่งชิวหาประสาท การมาปรากฏของรสารมณฺ์ การอาศัยน้ำ และความใส่ใจ”

๕๐๖.	อสมฺเภเทน กายสฺส	โณฏฺจพฺพาปาถสงฺคมา
	ปถวีนิสฺสเยนาปิ	สมนฺกการเหตุนา.
๕๐๗.	ปจฺเจยฺหิ ปเนเตหิ	สเมเตหิ จตุหิปี
	ชายนเต กายวิญญานํ	สมฺปยุตฺเตหิ ตํ สห.

“กายวิญญานจิตนั้นย่อมเกิดพร้อมกับสัมปยุตตธรรม ด้วยเหตุที่พร้อมเพรียงกัน ๔ ประการ คือ ความไม่วิบัติแห่งกายประสาท การมาปรากฏของโณฏฐัพพารมณฺ์ การอาศัยธาตุดิน[อันเป็นที่อาศัยของกายประสาท] และความใส่ใจ”

๕๐๘.	อสมฺเภทา มนฺสสาปิ	ธมฺมาปาถคเมน จ
	วตฺถุสนฺนิสฺสเยนาปิ	สมนฺกการเหตุนา.
๕๐๙.	ปจฺเจยฺหิ ปเนเตหิ	สเมเตหิ จตุหิปี
	มโนวิญญานเมวํ ตํ	สมฺปยุตฺเตหิ ชายนเต.

“มโนวิญญานจิตนั้นย่อมเกิดพร้อมกับสัมปยุตตธรรม ด้วยเหตุที่พร้อมเพรียงกัน ๔ ประการ คือ ความไม่วิบัติแห่ง[ภวังค]จิต การมาปรากฏของธรรมารมณฺ์ การอาศัย[หทัย]วัตถุ [เฉพาะในภูมิที่มีขันธ์ ๕] และความใส่ใจ”

[ภวังคจิตที่มีอุปาทาขณะ ฐิติขณะ และภังคขณะเกิดขึ้นแล้วดับไป และภวังคจิตที่อ่อนกำลังไม่อาจเป็นปัจจัยให้เกิดอาวัชชนจิตได้ ชื่อว่า สัมภินนภวังค์ คือ ภวังค์เสีย ส่วนภวังคจิตที่เป็นอนันตรปัจจัยให้เกิดอาวัชชนจิต ชื่อว่า อสัมภินนภวังค์ คือ ภวังค์ไม่เสีย]

๕๑๐. มโน ภวุงคจิตตุนติ เวทิตัพพ วิภาวินา
 อวชชนกิริยาจิตตัม สมณกฺกาโรติ สมณิธัม.

“บัณฑิตพึงทราบทั่ว จิตดังกล่าว คือ ภวังคจิต
 อาวัชชนกิริยาจิตเรียกว่า ความใส่ใจ”

๕๑๑. วตฺถุสนฺนิสฺสเยนาติ นายํ สพฺพตฺถ คจฺจนติ
 ภวํ ตํ ปญฺจโวการํ สนฺธาย กถิโต ปน.

“คำที่กล่าวว่า ‘การอาศัย[หทัย]วัตถุ’ มิได้ครอบคลุมภาพทั้งหมด แต่หมายถึงปัญจ-
 โวการภูมิอย่างเดียว”

[คำว่า ปญจโวการ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. ภูมิที่มีชั้น ๕ = ปญจ โวการา เอตฺถาติ ปญจโวกาโร (ตุลยาธิกรณพหุพพีหิสมาส
 โวการ ศัพท์มีอรรถว่า ชั้น)

๒. ภูมิที่มีหมู่แห่งชั้น ๕ = ปญฺจนํ ขนฺธานํ โวกาโร เอตฺถาติ ปญจโวกาโร (ภินนา-
 ธิกรณพหุพพีหิสมาส โวการ ศัพท์มีอรรถว่า หมู่)

๓. ภูมิที่ระคนด้วยชั้น ๕ = ปญฺจหิ ขนฺธเหติ โวกเรยฺยตีติ ปญจโวกาโร (กิตฺตนตตฺตปฺปฺริสฺสมาส
 ปญฺจ บทหน้า + วิ บทหน้า + อว บทหน้า + กร ธาตุ + ณ ปัจจัย)

นัยแรกกล่าวตามข้อความในคัมภีร์อภิธานปิปปิกา (คาถา ๑๑๒๗) สองนัยหลังพบในฎีกา
 ใหม่]

ปฏิสันธิจิต ๑๙ ดวง

๕๑๒. ปฏิสนฺธาติจิตตานิ สพฺพาเนกฺกนวิสฺติ
 กาเม ทส จ รูปेषุ ปญฺจ จตฺตาริรูปิสุ.

“จิตที่ทำหน้าที่ปฏิสนธิเป็นต้นมีทั้งหมด ๑๙ ดวง คือ ในกามภูมิมิ ๑๐ ดวง ในรูปภูมิ [๑๕ เว้นอสังขณัฐร์ภูมิ] มี ๕ ดวง ในอรุภูมิ มี ๔ ดวง”

อารมณ์ ๓ ของปฏิสนธิจิต

๕๑๓. กมมํ กมมนิมิตตญจ ตถา คตินิมิตตํ
อิทํ หิ ติวริํ เตสํ อารมณมฺหุทริตํ.

“อารมณ์ ๓ อย่างนี้ คือ กรรม กรรมนิमित และคตินิมิต พระศาสดาตรัสว่าเป็นอารมณ์ของปฏิสนธิจิตเหล่านั้น”

อารมณ์ของกามาวจรปฏิสนธิ

๕๑๔. กามาวจรสนฺธิํ ปริตตารมณํ มตํ
ปจฺจุปปนฺนมติตํ วา โหติ นตฺถิ อนาคตํ.

“อารมณ์ของกามาวจรปฏิสนธิ พึงทราบว่าเป็นกามาวจร กามาวจรอารมณ์นั้นเป็นปัจจุบันบ้าง อดีตบ้าง แต่ไม่เป็นอนาคต”

ตทารมณจิต ๑๑ ดวง

๕๑๕. อฏฺเฐ จ มหาปากา ตีณิ สนฺติริณานิ จ
เอกาทสวริํ จิตฺตํ ตทารมณสมฺมุติตํ.

“จิต ๑๑ ดวง คือ มหาวิปากจิต ๘ และสันติริณจิต ๓ ได้ชื่อว่า ตทารมณ”

จำแนกตทารมณโดยภูมิ

๕๑๖. เอกาทสวริเ จิตฺเต ตทารมณสมฺมุติเต
ทส ปุณฺณวิปากานิ เอกํ โหติ อปุณฺณชํ.

“ในจิต ๑๑ ดวงที่ชื่อว่า ตทารมณ กุศลวิปากจิตมี ๑๐ ดวง อกุศลวิปากจิตมี ๑ ดวง”

๕๑๗. มหาปากา น ชายนเต รูปรูปภวทวเย
กาเม รูปเป ภเว เจว โหติ สันตীরณตตยํ.

“มหาวิปากจิต [๘] ย่อมไม่เกิดในรูปภูมิและอรุณภูมิทั้งสอง สันตীরณจิต ๓ เกิดได้ใน
กามภูมิและรูปภูมิเท่านั้น”

[มหาวิปากจิตทำหน้าที่ ๔ อย่าง คือ ปฏิสนธิ ภวังค์ จุตี และตทารมณ ไม่เกิดในรูปภูมิและ
อรุณภูมิ เพราะจิตที่ทำหน้าที่ปฏิสนธิ ภวังค์ และจุตี ในรูปภูมิและอรุณภูมิ ต้องเป็นรูปาวจรวิปากและ
อรุณาวจรวิปากเท่านั้น และเพราะตทารมณไม่เกิดขึ้นในรูปภูมิและอรุณภูมิ

แม้อนิฏฐารมณจะไม่มีในพรหมโลก แต่พรหมอาจอยู่ในพรหมโลกแล้วแลเห็นอนิฏฐารมณที่
ปรากฏในมนุษย์โลกได้ อกุศลวิปากจิตจึงเกิดแก่พรหมได้ในบางคราว ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สันตীরณ-
จิตทั้ง ๓ ดวงเกิดได้ในรูปภูมิ ซึ่งหมายถึงการทำหน้าที่สันตীরณกิจ ไม่ใช่การทำหน้าที่ตทารมณกิจ
แม้คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ (ปริจเฉทที่ ๔ ข้อ ๕๔) และคัมภีร์สัจจสังเขป (คาถา ๒๔๘) ก้อนุญาดการ
เกิดขึ้นแห่งอกุศลวิปากในรูปภูมิไว้เช่นเดียวกัน]

การไม่เกิดตทารมณในรูปภูมิและอรุณภูมิ

๕๑๘. ตทารมณจิตตานิ ยานิ วุตตานิ สตถุณา
เตสุ จิตตํ ปเนกมปิ รูปรูปภวทวเย.

๕๑๙. น ตทารมณํ หุตวา ปวตตติ กทาจิปี
กสฺมา น โหติ เจ ตตถ พิชฺสสาภาวโต ปน.

๕๒๐. ปฏิสนธิพีชํ นตฺถเอตถ กามาวจรสมฺภิตํ
รูปาทิโคจเร ตสฺส ภเวยฺย ชนกํ ตฺยํ.

“ตทารมณจิตแม้ดวงเดียวในจิตที่พระศาสดาตรัสไว้นั้น ย่อมไม่เกิดเป็นตทารมณ
ในรูปภูมิและอรุณภูมิทั้งสองในกาลใดๆ”

ถามว่า : เหตุใดจึงไม่มีตทารมณจิตในภูมิเหล่านั้น

ตอบว่า : เพราะไม่มีเหตุเกิดของตทารมณ

ความจริงแล้วเหตุเกิดของตทารมณ คือ ปฏิสนธิจิตพึงยังตทารมณให้เกิดขึ้นใน

รูปารมณเป็นต้น เหตุเกิดของตทารมณดังกล่าวที่ได้ชื่อว่า กามาวจรปฏิสนธิ ย่อมไม่มีในภูมิทั้งสองนี้”

การเกิดจักขุวิญญาณจิตเป็นต้นในรูปภูมิ

๕๒๑. จักขุวิญญาณภาทินัน นตถิตาปชชตีติ เจ
 นิหุทริยานัน ปวตฺตานุ- ภาวโต จิตฺตสมฺภโว.

“ถามว่า : หากเป็นตามนี้ ความไม่มีแห่งจักขุวิญญาณจิตเป็นต้นย่อมปรากฏมิใช่หรือ

ตอบว่า : มิใช่อย่างนั้น เพราะความเป็นไปแห่งวิถิจิตย่อมมีได้ด้วยอำนาจของการมีอินทรีย์คือจักขุเป็นต้น[ในรูปภูมิ]”

[วิถิจิตมีจักขุวิญญาณวิถิเป็นต้นย่อมมีได้ในรูปภูมิ เพราะมีจักขุนทรีย์อันเป็นที่อาศัยของจักขุวิญญาณในรูปภูมินั้น ดังนี้เป็นต้น]

การไม่เกิดตทารมณต่อจากมหัคคตชวณะและโลกุตตรชวณะ

๕๒๒. เอกนฺเตน ยถา เจตํ ตทารมฺมณฺมานสํ
 นปฺปวตฺตติ สพฺพมฺปิ รูปารูปภาวทวเย.
 ๕๒๓. อกามาวจรธฺมเมปิ ตเทตํ นานุพฺนฺธติ
 กสฺมา อชนกตฺตา หิ ชนกสฺสาสมานโต.

“ตทารมณจิตทั้งหมดนี้ย่อมไม่เป็นไปในรูปภูมิและอรุภูมิทั้งสองอย่างแน่นอน ฉะนั้น จิตดังกล่าวย่อมไม่ติดตามธรรมที่ไม่ใช่กามาวจร [มหัคคตธรรมและโลกุตตรธรรม] ฉะนั้น เพราะธรรมเหล่านั้นไม่ก่อให้เกิดตทารมณและไม่เหมือนกับชวณจิตมีกุศลชวณะดวงที่ ๑ เป็นต้นที่ก่อให้เกิดตทารมณ”

๕๒๔. ชนกํ เตน ตฺลยํ วา กามาวจรสมฺภวํ
 กุสลากุสลาที ตุ ชวณํ อนุพฺนฺธติ.

“ตทารมณจิตนี้ย่อมเกิดต่อจากชวณจิตมีกุศลชวณะและอกุศลชวณะเป็นต้นที่ก่อให้เกิด

เกิดตน และติดตามชวนจิตมีกุศลชวณะและอกุศลชวณะดวงที่สองเป็นต้นที่ชื่อว่ากามาวจร อันเป็นดวงเดียวกันกับชวนจิตมีกุศลชวณะและอกุศลชวณะดวงที่ ๑ เป็นต้นนั้น” [คำว่า เป็นต้น หมายถึง อัปยาคตจิตที่เป็นกิริยา]

การไม่เกิดตทารัมมณจิตต่อกามาวจรชวณะบางดวง

๕๒๕. กามาวจรธมมาปี เย มหคฺคตโคจรา
หุตฺวา วตฺตนฺติ เต จาปี อิหํ เนวานุพฺพนฺติ.

“กามาวจรธรรมเหล่าใดมีอารมณ์เป็นมหัคคตะและโลกุตตระ ตทารัมมณจิตนี้ย่อมไม่เกิดต่อกามาวจรธรรมเหล่านั้น”

[คำว่า มหคฺคตโคจรา (มีอารมณ์เป็นมหัคคตะ) ยังหมายถึงโลกุตตระอีกด้วย ดังฎีกาใหม่ กล่าวว่า มหคฺคตาคฺคหณฺณ เจตฺถ โลกุตฺตรานมฺปิ สงฺคโห ทฏฺฐพฺโป (หนึ่ง ฟังทราบการรวบรวม โลกุตตระอีกด้วย มหคฺคต ศัพท์)]

๕๒๖. ปริตฺตตารมฺมณตฺตา จ เอกนฺเตน ปนสฺส หิ
ตถาปริจฺจิตตฺตา จ นานุพฺพนฺติ สพฺพทา.

“ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะตทารมณณ์มีอารมณ์เป็นกามาวจรแน่นอน และเพราะไม่คุ้นเคย[ใน อารมณณ์ดังกล่าว] ตทารัมมณจิตจึงติดตามไม่ได้”

๕๒๗. กิ เตน ยุตฺติวาเทน วุตฺตํ อฏฺฐกกาสุ ๕ หิ
ตทารมฺมณจิตฺตานิ เอกาทสปี สพฺพโส.

๕๒๘. นามโคตฺตํ ปนารพฺภ ชวเน ชวิเตปี จ
ตทารมฺมณํ น คณฺหนฺติ รูปารูปกเวสุ วา.

“ความชอบด้วยเหตุผลจะมีประโยชน์อะไรเล่า ดังจะเห็นได้ว่าในคัมภีร์อรรถกถา กล่าวว่า ตทารัมมณจิต ๑๑ ดวงทั้งหมดย่อมไม่รับเอาอารมณ์ของกามาวจรชวนจิตในขณะ ที่[กามาวจร]ชวนจิตแล่นไปโดยปรารภชื่อและโคตร (บัญญัติ) และในขณะที่[กามาวจร]ชวน-

จิตแล่นไปในรูปภูมิและอรุภูมิ”

[คัมภีร์สัมโมหวิโนทนี (หน้า ๑๖๗) กล่าวว่า ตทารัมมณจิต ๑๑ ดวงย่อมไม่เกิดต่อกจากกามาวจรชวนจิต ไม่รับเอาอารมณ์ของจิตดังกล่าวในเวลาเหล่านี้ คือ

- เวลาที่กามาวจรชวนจิตรับเอาชื่อและโคตร (บัญญัติ) เป็นอารมณ์
- เวลาที่รับเอาพระไตรลักษณ์เป็นอารมณ์
- เวลาที่รับเอาวิปัสสนาที่มีกำลังคืออูฏฐานคามินีเป็นอารมณ์ (เวลาที่โคตรภูจิตรับเอานิพพานเป็นอารมณ์)

- เวลาที่รับเอามหัคคตธรรมเป็นอารมณ์
- เวลาที่รับเอามัจฉัตตนิยตธรรม (ขณะดวงที่ ๗ ของทิวฏฐิตสัมปยุตตจิต ๔ และโทสมูลจิต ๒ เจตสิก ๒๒) เป็นอารมณ์

- เวลาที่รับเอาสัมมัตตนิยตธรรม (มรรคจิต ๔ เจตสิก ๓๖) เป็นอารมณ์
- เวลาที่รับเอาโลกุตตรธรรม (โลกุตตรจิต ๘ เจตสิก ๓๖ นิพพาน) เป็นอารมณ์
- เวลาที่รับเอาอภิญญาเป็นอารมณ์
- เวลาที่รับเอาปฐีสัมภิทาญาณเป็นอารมณ์
- เวลาที่อารมณ์ไม่ปรากฏชัด
- เวลาที่เกิดกามาวจรชวนจิตในรูปภูมิและอรุภูมิ]

๕๒๙. ยทา ปณตติมารพฺภ ชวเน ชวิเตปิ วา
ตถา วิปัสสนายาปิ ลกฺขณารมฺมณาย จ.

“เมื่อใด ครั้น[กามาวจร]ชวนจิตแล่นไปโดยปรารภบัญญัติในกามภูมิ เมื่อนั้น ตทารัมมณจิตย่อมไม่รับเอาอารมณ์ของชวนจิตนั้น

แม้ในวิปัสสนาที่มีอารมณ์เป็นไตรลักษณ์ก็เช่นเดียวกัน”

๕๓๐. ตทารมฺมณา น ลพฺภนฺติ มิจฺฉตฺตนิยเตสุปิ
น โลกุตฺตรธฺมเมปิ อารพฺภ ชวเน คเต.
๕๓๑. ตถา มหคฺคเต ธมฺเม อารพฺภ ชวเน ปน
ปฐิสมฺภิทาณานิ อารพฺภ ชวิเตปิ จ.

“เมื่อ[กามาวจร]ชวนจิตแล่นไปโดยปรารภ[อกุศล]ธรรมอันทรามทำให้เกิดในอบาย-
ภูมิแน่นอน [มิจฉัตตนิยตธรรม] และปรารภโลกุตตรธรรม มหัคคตธรรม พร้อมทั้งปฏิสัมภิทา-
ญาณ ตทารัมมณจิตย่อมไม่รับเอาอารมณ์ของชวนจิตนั้น”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า ทิฏฐิตตสัมปยุตตจิต ๔ ดวงที่เป็นมิจฉัตตนิยตธรรม เมื่อแล่นไปโดย
ความเป็นชวนะรับเอานียตมิจนาทิจฐิเป็นอารมณ์โดยอาการดำริผิด กามาวจรตทารัมมณีย่อมเกิดต่อจาก
ชวนะนั้นไม่ได้ เพราะมิจฉัตตนิยตธรรมเกิดขึ้นโดยดำริผิดในอัตตว่า อัตตชาตสุญฺญ เป็นต้น แต่วิปาก-
จิตไม่มีสภาพดำริผิดอย่างนั้น คือ เกิดขึ้นเป็นไปตามสภาพเป็นจริงของอารมณ์ที่เป็นอริยฐานมณหรือ
อนิยฐานมณ]

การเกิดตทารัมมณทางมโนทวาร

๕๓๒. มโนทวารเป สพฺเพสํ ชวนานมนนฺตรํ
ตทารมฺมณจิตฺตานิ ภาวนติ อนุปฺพุทฺโธ.

“ตทารัมมณจิตย่อมเกิดขึ้นตามลำดับ[ที่กล่าวมาแล้ว]ต่อจากชวนจิตทั้งหมดแม้ใน
มโนทวารได้อีกด้วย”

การเกิดวิถิจิตทางมโนทวาร

๕๓๓. น วิชฺชติ มโนทฺวาเร ฆญฺญนารมฺมณสฺส หิ
กถํ ภาวนฺโต โหติ วุฏฺฐานํ ปน เจตฺโส.
๕๓๔. มโนทฺวาเรปิ อาปาถ- มาคจฺจนฺเตว โคจรา
ฆญฺญนาย วินา ตสฺมา จิตฺตานํ โหติ สมฺภาโว.

“ถามว่า : การกระทบอารมณ์ย่อมไม่มีในมโนทวาร การที่วิถิจิตออกจากภวังค์
พึงมีได้อย่างไร

ตอบว่า : อารมณ์ทั้งหลายย่อมมาปรากฏในมโนทวารโดยปราศจากการกระทบ
ดังนั้น ความเป็นไปแห่งวิถิจิตจึงมีได้”

อกุศลวิบาก ๘๔ อย่าง

๕๓๕. ทวาทสาปฏญจิตฺตานํ วิปากา สตฺตสฺตฺตติ
 ภาวนติ จตุราสีติ ปาปปากา ปวตฺติยํ.

“วิบากที่เป็นผลของอกุศลจิต ๑๒ ดวง ย่อมมีอย่างละเอียด ดังนั้น จึงมีวิบาก ๘๔ อย่างในปวัตติกาล”

อกุศลปฏิสนธิ ๑๑ อย่าง

๕๓๖. เอกาทสฺวิธานํ ตู หิตฺวา อุทฺธจฺจมานสํ
 เอกาทสฺวิธา เจว ภาวนติ ปฏิสนฺธิโย.

“ปฏิสนธิ ๑๑ อย่างย่อมมีแกจิต ๑๑ ดวง เว้นอุทฺธจฺจมานสํปยุตฺตจิต”

กิริยาจิตย่อมให้ผลไม่ได้

๕๓๗. กุริยจิตฺเตสุ สพฺเพสุ ขวณํ น จ โหติ ยํ
 ตํ เว กรณมตฺตตฺตา วาตปฺปฬสมํ มตํ.

“ในบรรดากิริยาจิตทั้งหมด จิตใดไม่ใช่ขวณะ จิตนั้น [อาวัชชนจิตทั้ง ๒] พึงทราบ ว่าเหมือนต้นไม้มันที่ไม่ออกผล เพราะเพียงแต่กระทำ [แต่ไม่มีผล]”

[ต้นไม้มันที่ผลิดอกอย่างเดียวแต่ไม่ออกผล ภาษาบาลีเรียกเป็นสำนวนว่า วาตปฺปฬ คือ มีดอกเป็นลม]

๕๓๘. ขวณตฺตํ ตู สมฺปตฺตํ กิจฺจสาธนโต ปน
 จินฺนมูลสฺส รุกฺขสฺส ปุပ္ผวํ อผลํ ลียา.

“[จิต ๑๘ ดวงของพระอรหันต์คือ หสิตุปฺปาทจิต ๑ มหากิริยาจิต ๘ มหัคคตกิริยาจิต ๙] ถึงความเป็นขวณะโดยยังกิจ[มีการให้ทาน เป็นต้น]ให้สำเร็จ ย่อมจะปราศจากผลเหมือนดอกไม้ในต้นไม้มันที่มีรากขาดแล้วย่อมไม่เติบโตเป็นผล ฉะนั้น”

ความหมายของปัจจัย

๕๓๙. ปฏิจจ ปน เอตสฺมา ผลเมตฺติ ปัจจโย
โย ธมฺโม ยสฺส ธมฺมสฺส จิตฺตฺยฺปฺตฺติยาปิ วา.
๕๔๐. อุปกาโร หิ โส ตสฺส ปัจจโยติ ปวฺจจติ
สมฺภาโว ปภาโว เหตุ การณํ ปัจจโย มโต.

“ผลอาศัยเหตุแล้วย่อมเกิดขึ้นจากเหตุนั้น เหตุจึงได้ชื่อว่า ปัจจัย โดยแท้จริงแล้ว ธรรมที่เป็นเหตุเกื้อกูลแก่ธรรมที่เป็นผลเพื่อความเกิดขึ้นหรือเพื่อความตั้งอยู่ จึงเรียกว่า ปัจจัย พึงทราบ[คำไวพจน์]ว่า สัมภาวะ (แดนเกิด) ปภาวะ (แดนเกิดก่อน) เหตุ (ที่ตั้งของผล) การณะ (สิ่งทำผลให้เกิดขึ้น)”

ความหมายของเหตุ

๕๔๑. โลภาทิ ปน โย ธมฺโม มุลฺลฺเจนฺอุปการโก
เหตุติ ปน โส ธมฺโม วิญฺญาตพฺโพ วิภาวินา.

“ธรรมเหล่าใดมีโลภะเป็นต้น เป็นอุปการะด้วยความเป็นมูลเหตุ บัณฑิตพึงทราบ ธรรมนั้นชื่อว่า เหตุ”

เหตุ ๖

๕๔๒. โลภो โทโส จ โมหो จ ตถาโลภาทโย ตโย
ฉเพว เหตุโย โหนติ ชาตีโต นวธา ลีโย.

“เหตุมี ๖ อย่าง คือ โลภเหตุ โทสเหตุ โมหเหตุ และอโลภเหตุเป็นต้นอีก ๓ อย่าง เหตุมี ๙ อย่าง โดยประเภท[ที่เป็นกุศล อกุศล และอัพยาทุกฺต]”

- [กุศลเหตุมี ๓ คือ อโลภเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุ
อกุศลเหตุมี ๓ คือ โลภเหตุ โทสเหตุ และโมหเหตุ
อัพยาทุกฺตเหตุ มี ๓ คือ อโลภเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุ]

๕๔๓. ฐมฺมานํ กุสลาทีนํ กุสลาทิตฺตสารถโก
มุลฺลฺโลจติ วทนฺเตว เอเก อาจริยา ปน.

“บางคน [พระเรวตเถระ] อ้างว่า สภาพไดย่อมให้สำเร็จความเป็นกุศลเป็นต้นแก่ กุศลธรรมเป็นต้น สภาพนั้นชื่อว่า มุลเหตุ”

๕๔๔. เอวํ สนฺเต ตุ เหตุํ ตํสมุฏฺฐานุปีสุ
เหตุปจฺจยตา เนว สมปชฺชติ กทาจิปี.

“หากเป็นตามนี้ ความเป็นเหตุปัจจัยของเหตุทั้งหลายในรูปที่เกิดจากเหตุ ย่อม สำเร็จไม่ได้ในกาลใดๆ”

๕๔๕. น หิ เต ปน รูปานํ สาธเนติ กุสลาทิตํ
น เตสํ ปน รูปานํ ปจฺจยา น จ โหนติ เต.

“ดังจะเห็นได้ว่า เหตุเหล่านั้น[เมื่อโลกเหตุเป็นต้น]ไม่ให้สำเร็จความเป็นกุศลเป็นต้น แก่รูปทั้งหลาย แต่เหตุดังกล่าวเป็นปัจจัยแก่รูปได้โดยแท้”

๕๔๖. ตสฺมา หิ กุสลาทีนํ กุสลาทิตฺตสารถโก
มุลฺลฺโลจติ น คนฺตพฺโพ วิญฺญาฯ สมยญฺญา.

“ดังนั้น บัณฑิตผู้รอบรู้ดี[ของอาจารย์ผู้แตกฉานพระอภิธรรม]ควรทราบว่ สภาพ ของกุศลธรรมเป็นต้นที่ให้สำเร็จความเป็นกุศลเป็นต้น ชื่อว่า มุลเหตุ”

๕๔๗. สุปฺปติฏฺฐิตาวสฺส สาธเนนุการโก
มุลฺลฺโลจติ จ เหตุํ วิญฺญาตพฺโพ วิภาวินา.

“บัณฑิตพึงทราบว่สภาพที่เป็นอุปการะโดยให้สำเร็จความดำรงมั่น ชื่อว่า มุลเหตุ ของเหตุทั้งหลาย”

[คำว่า เหตุ ใน เหตุปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นเหตุ) แสดงความหมายว่า มุลเหตุ พระเรวตเถระ อธิบายว่า มุลเหตุ คือ การทำความเป็นกุศลเป็นต้นแห่งสัมปยุตตธรรมให้เกิดมีโดยความเป็นกุศล อกุศล และอัปยากฤต หมายความว่า เหตุที่ทำให้เป็นกุศลเป็นต้นจัดเป็นมูลเหตุ โดยจิตที่ประกอบด้วย

กุศลเหตุ เป็นกุศลเพราะกุศลเหตุ จิตที่ประกอบด้วยอกุศลเหตุ เป็นอกุศลเพราะอกุศลเหตุ จิตที่ประกอบด้วยอัปายาทเหตุ เป็นอัปายาทเพราะอัปายาทเหตุ

ท่านผู้แต่งคัมภีร์นี้ปฏิเสธความเห็นนั้นว่าไม่ถูกต้องโดยกล่าวว่า ความเป็นกุศล อกุศล หรือ อัปายาทเหตุ มิใช่ขึ้นอยู่กับเหตุ แต่เกิดจากโยนิโสมนสิการเป็นต้น หมายความว่า กุศลจิตเกิดจากการใส่ใจโดยแยบคาย อกุศลจิตเกิดจากการใส่ใจโดยไม่แยบคาย อัปายาทเหตุที่เป็นวิบากเกิดจากกุศลกรรม และอกุศลกรรม ส่วนอัปายาทเหตุที่เป็นกิริยาเกิดขึ้นได้เมื่อดำเนินไปในกระแสจิตของพระอรหันต์ (ยกเว้น อารัชนจิตทั้ง ๒ บุคคลอื่นก็ย่อมเกิดได้) หรือเมื่อมีสภาวะไม่ให้ผล ดังนั้น มูลเหตุจึงไม่ควรเป็นเหตุที่ทำให้เป็นกุศลเป็นต้น

นอกจากนั้น เมื่อจิตทำให้เกิดรูป เจตสิกที่ประกอบกับจิตก็ชื่อว่ายังรูปให้เกิดขึ้น จัดว่ารูปเกิดขึ้นจากเหตุ กุศลเหตุมีโลภะเป็นต้นไม่อาจทำให้รูปที่เกิดจากกุศลเหตุนั้นเป็นกุศล แม้อกุศลเหตุ และอัปายาทเหตุก็ไม่อาจทำให้รูปที่เกิดจากเหตุเหล่านั้นเป็นอกุศลและอัปายาทเหตุ ความจริงแล้วรูปเป็นอัปายาทเหตุตามสภาวะของตน ไม่ใช่เป็นอัปายาทเหตุเพราะเหตุ โลกเหตุเป็นต้นเป็นเพียงเหตุเกิดของรูปที่เกิดจากเหตุเท่านั้น ดังพระพุทธดำรัสว่า

เหตุ เหตุสมปยุตตทานํ ธมฺมานํ ตสฺมญฺจานานญจ รูปานํ เหตุปจฺจเยน ปจฺจโย.^๔

“เหตุทั้งหลายเป็นปัจจัยแก่ธรรมที่เกิดพร้อมกับเหตุ และแก่รูปที่มีเหตุนี้เป็นสมุฏฐาน โดยความเป็นเหตุปัจจัย”

ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงคัดค้านความเห็นของพระเรวตเถระ มิฉะนั้นแล้ว โลกเหตุเป็นต้นก็ไม่อาจเป็นเหตุเกิดของรูปธรรมโดยความเป็นเหตุปัจจัยได้

ตามความเห็นของคัมภีร์นี้ซึ่งกล่าวตามอรรถกถาปัญจปรณํ มูลเหตุ หรือเหตุธรรมมีโลภะเป็นต้น คือ การยังสัมปยุตตธรรมให้ดำรงมั่นในอารมณ์ เหมือนนรกไม่ยังต้นไม้ให้เจริญงอกงามมั่นคงบนแผ่นดิน ส่วนนอกเหตุจิตที่ไม่มีเหตุ ปราศจากความดำรงมั่นในอารมณ์ เหมือนจอกแห้งลอยบนผิวน้ำ^๕]

ความเป็นอุปการะของเหตุ ๖

๕๔๘.	กุสลากุสลา เหตุ	กิริยาเหตุ จ สพฺพโส
	ธมฺมานํ สมปยุตฺตานํ	ตสฺมญฺจานูปินํ

๕๕๔. เต เหตุปัจจุยา โหนติ จตุโวการภูมิ
ภวนติ สมปยุตตานํ อิตเร จ สภูมิ.

“เหตุดังกล่าวเป็นเหตุปัจจัยแก่สัมปยุตตธรรมเท่านั้นในจตุโวการภูมิ
เหตุอื่น [เหตุที่เป็นอรูปาวจรวิบาก] เป็นเหตุปัจจัยแก่สัมปยุตตธรรมในภูมิของตน”

๕๕๕. เหตุตฺถิ เหตุโย เจว เหตุปัจจุยสมฺภโว
เอวเมว จ วิญญฺเอยฺย สณฺชาตสุขเหตุนา.

“โดยประการดังนี้ผู้มีปัญญาที่เกิดขึ้นด้วยดีพึงทราบเนื้อความของเหตุ ธรรมที่เป็น
เหตุ และธรรมที่เกิดจากเหตุ”

[เนื้อความของเหตุ ท่านกล่าวไว้ในคาถา ๕๔๓-๔๗ ธรรมที่เป็นเหตุ พบในคาถา ๕๒๔ และ
ธรรมที่เกิดจากเหตุ พบในคาถา ๕๔๘-๕๔]

อภิปตี ๔

๕๕๖. ฉนฺโท จิตฺตญฺจ วิริยํ วิมฺสา จาติ สตุฏฺฐนา
โลกาธิปตินา วุตฺตา จตุธาธิปตี สियํ.

“พระศาสดาผู้ทรงเป็นอภิปตีแห่งโลกตรัสอภิปตี ๔ อย่าง คือ ฉันทะ วิริยะ จิตตะ
และวิมังสา”

๕๕๗. ฉนฺทํ ตฺวฺ เชฏฺฐกํ กตฺวา ฉนฺทํ กตฺวา ฐูรํ ปณ
จิตฺตสฺสํปตฺติกาลสฺมี ฉนฺทาธิปติ นามโส.

“ฉันทะนั้นชื่อว่า ฉันทาธิปติ ในเวลาที่จิตเกิดขึ้นกระทำฉันทะให้เป็นใหญ่เป็นผู้นำ”

๕๕๘. เอเสว จ นโย ญฺเอยฺย เสเสสฺปิ จ ตีสุปิ
อภิปตีติ นิทฺธิฏฺโฐ เชฏฺฐญฺเอยฺยการโก.

“พึงทราบนัยนี้แม้ในอภิปตีอื่นทั้ง ๓

พระศาสดาทรงแสดงว่าธรรมที่เป็นอุปการะโดยความเป็นผู้นำ ชื่อว่า อภิปตี”

คำลงท้ายปริจเฉท

๕๕๙. สุมติมติวิโพธน์ วิจิตต์
กุ่มติมตินุชนปาวกั ปธานั
อิมมติมธุรุ อเวทิ โย โย
ชินวณั สกลั อเวทิ โส โส.

“บุคคลเหล่าใดเข้าใจคัมภีร์นี้ซึ่งแสดงความเห็นของท่านผู้มีความเห็นดี เป็นดังไฟ
เผาเชื้อคือความเห็นของผู้มีความเห็นผิด อันประเสริฐไพเราะยิ่งนัก บุคคลเหล่านั้นย่อม
รอบรู้พระชินพจน์ทั้งสิ้นได้”

อติ อภิธัมมาวตาร ปกิณณกนิเทศโส นาม

อภุจโม ปริจเฉโท.

จบ ปริจเฉทที่ ๘ ชื่อว่า ปกิณณกนิเทศ ในคัมภีร์อภิธัมมาวตาร
โดยประการฉะนี้



เมตตมพฺพนา สโทโส จ

เมตฺตาเสเคน สพฺเพสุ

ปรโทโส จ สมฺมตติ

สพฺพโตคฺคิ นินฺวเรย.

จตุรารกข. คาถา ๖๒

“ความโกรธของตนและของผู้อื่น ย่อมสงบด้วยน้ำคือเมตตา บุคคลพึงห้าม
ไฟคือความโกรธในทุกสถาน ด้วยการประพรมน้ำเมตตาในสรรพสัตว์”

ปริเฉทที่ ๙

บุญญาวิปากปัจจุยนิเทศ

(คำอธิบายปัจจัยของผลบุญ)

คำเชื้อเชิญ

๕๖๐. พาทิส ปากจิตตานิ โลกิกาเนว ยานิ หิ
เอเตส ปากจิตตานัน ปฏิสนธิปวัตติส.
๕๖๑. บุญญาบุญญาทิสงขารา ยถา เยสญจ ปจฺจยา
ภวาทิสฺส ตถา เตปิ วิญญาตพฺพา วิภาวina.

“สังขารทั้งหลายมีบุญญาภิสังขารและอบุญญาภิสังขารเป็นต้นเป็นปัจจัยแก่วิปาก-
จิต ๓๒ ดวงในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาลในภพเป็นต้น บัณฑิตพึงทราบวิปากจิตเหล่านั้น”

ภพ ๓ เป็นต้น

๕๖๒. ตโย ภวา จตฺสโส จ โยนิโย คติปญจกั
วิญญาณฐิติโย สตฺต สตฺตาวาสา นเวริตา.

“พระผู้มีพระภาคได้ตรัสภพ ๓ กำเนิด ๔ คติ ๕ วิญญาณฐิติ ๗ และสัตตาวาส ๙”

[ภพ ๓ คือ กามภูมิ รูปภูมิ และอรุภูมิ แม้ภพ ๓ คือ สัณญีภพ อสัณญีภพ และเนวสัณญี-
นาสัณญีภพ หรือ เอกโวการภูมิ จตุโวการภูมิ และปัญจโวการภูมิ ก็รวมเข้าในภพเหล่านี้

กำเนิด ๔ คือ อัมหชะ (เกิดในฟองไข่) ชลาพุชะ (เกิดในมดลูก) สังเสทชะ (เกิดในที่ชื้นแฉะ)
และโอปปาติกะ (ผุดเกิดทันที)

คติ ๕ คือ นรก เปต สัตว์ดิรัจฉาน มนุษย์ และเทวดา

วิญญานลลิตี (ภุมิเป็นที่ตั้งของปฏิสนธิวิญญาน) ๗ คือ

- นานัตตกายา นานัตตสัณญี ผู้ที่มีรูปร่างต่างกัน และมีปฏิสนธิวิญญานต่างกัน ได้แก่ มนุษย์ เทวดาชั้นกามาวจร วินิปาติกาสุรบางหมู่ เช่น นางยักษ์ชื่อว่าอุตรมาตา पुณัพพสุมาตา ปิยังกรมมาตา และเวมานิกเปรตที่ปฏิสนธิด้วยอเหตุกกุศลวิปากจิต โดยฐานะ มี ๗ ภุมิ คือ กามสุคติภุมิ ๗

- นานัตตกายา เอกัตตสัณญี ผู้ที่มีรูปร่างต่างกัน แต่มีปฏิสนธิวิญญานอย่างเดียวกัน ได้แก่ รูปพรหมชั้นปฐมฌาน และสัตว์ผู้ถือกำเนิดในอบายภูมิ โดยฐานะมี ๗ ภุมิ คือ อบายภูมิ ๔ ปฐมฌานภูมิ ๓

- เอกัตตกายา นานัตตสัณญี ผู้ที่มีรูปร่างเหมือนกัน แต่มีปฏิสนธิวิญญานต่างกัน ได้แก่ รูปพรหมชั้นทุติยฌานที่ปฏิสนธิด้วยทุติยฌานวิปากและตติยฌานวิปาก โดยฐานะมี ๓ ภุมิ คือ ทุติยฌานภูมิ ๓

- เอกัตตกายา เอกัตตสัณญี ผู้ที่มีรูปร่างเหมือนกัน และมีปฏิสนธิวิญญานอย่างเดียวกัน ได้แก่ รูปพรหมชั้นตติยฌาน พรหมชั้นเวหัพปลา และพรหมชั้นสุทธาวาส โดยฐานะมี ๔ ภุมิ คือ ตติยฌานภูมิ ๓ เวหัพปลาภูมิ ๑ สุทธาวาสภูมิ ๕

- อากาสาัญญายตนูปคา ได้แก่ รูปพรหมชั้นอากาสาัญญายตนะ

- วิญญาณัญญายตนูปคา ได้แก่ รูปพรหมชั้นวิญญาณัญญายตนะ

- อากิญจัญญายตนูปคา ได้แก่ รูปพรหมชั้นอากิญจัญญายตนะ

สัตตาวาส คือ ที่อยู่ที่อาศัยของเหล่าสัตว์ หมายถึง ภพภูมิโดยตรง และยังหมายถึงเหล่าสัตว์ที่อยู่ในภุมินั้นโดยอ้อม มี ๔ อย่างอันได้แก่ วิญญานลลิตี ๗ เหล่านั้นโดยเพิ่มอสังขยสัตว์พรหม (รูปพรหมที่ไม่มีนาม) และเนวสัณญานาสัณญายตนพรหม อนึ่ง อสังขยสัตว์พรหมไม่รวมเข้าในวิญญานลลิตี เพราะไม่มีจิต ส่วนเนวสัณญานาสัณญายตนพรหมก็ไม่รวมเข้า เพราะมีสัญญาและจิตที่ละเอียด]

ความเป็นปัจจัยของปัญญากิสังขาร

๕๖๓.	กาเม ปญญากิสังขาร- นวนฺนํ ปากจิตฺตานํ	สณฺณิตา อภฺจ เจตนา กาเม สุกฺคตฺยํ ปน.
๕๖๔.	นานาภวณิกกมฺมุป- เทวธา หิ ปจฺจยา เตสํ	นิสฺสยปจฺจเยหิ จ ภาวนฺติ ปฏิสนฺธิยํ.

“เจตนา ๘ อย่าง[ในมหากุศลจิต]ที่ชื่อว่า ปุณฺณากิสังขาร ในกามภุมิ เป็นปัจจัย ๒ อย่าง คือ โดยนानาขณิกกรรมปัจจัยและอุปนิสสยปัจจัยแก่[สุคติปฏิสนธิ]วิปากจิต ๙ ดวง[ที่เป็นเหตุกะ คือ กุศลวิปากอุเบกขาสันตிரณจิต ๑ และสเหตุกะ คือ มหาวิปากจิต ๘] ในปฏิสนธิกาลในกามสุคติภุมิ”

๕๖๕. อุเปกฺขาสหิตาเหตุ- มโนวิญญานธาตุยา
 วนา ปริตตปากานํ โหนฺติ เทวธา ปวตฺติยํ.

“มหากุศลเจตนา ๘ นั้นเป็นปัจจัย ๒ อย่างในปวัตตีกาลแก่กามาวจร[อเหตุก] วิปากจิต [จักขุวิญญาน โสตวิญญาน ฆานวิญญาน ชิวหาวิญญาน กายวิญญาน สัมปฏิจฉนจิต โสมนัสสันตிரณกุศลวิปากจิต] เว้นอเหตุกมโนวิญญานธาตุที่ประกอบกับอุเบกขา [กุศลวิปากอุเบกขาสันตிரณจิต ๑ ในขณะที่ทำหน้าที่ปฏิสนธิ ภาวํค์ และจุติ]”

๕๖๖. ตาเยว เจตนา รูโป- ภเว เทวธาว ปจฺจยา
 ปญฺจนํ ปากจิตฺตานํ ภวนฺติ हि ปวตฺติยํ.

“มหากุศลเจตนาเหล่านั้นเป็นปัจจัย ๒ อย่างแก่วิปากจิต ๕ ดวง [กุศลวิปากจักขุวิญญาน กุศลวิปากโสตวิญญาน สัมปฏิจฉนจิต สันตிரณจิต ๒] ในปวัตตีกาลในรูปภุมิ”

๕๖๗. อญฺจนํ ตํ ปริตฺตานํ กาเม ทฺวคฺคตฺติยํ ตถา
 ปวตฺเต ปจฺจยา โหนฺติ น โหนฺติ ปฏิสนฺธิยํ.

“มหากุศลเจตนาเหล่านั้นเป็นปัจจัยแก่กามาวจรวิปากจิต [อเหตุกกุศลวิปากจิต] ๘ ดวงในปวัตตีกาลในกามทฺวคฺคตฺติภุมิได้เช่นกัน แต่ไม่เป็นปัจจัยในปฏิสนธิกาล”

๕๖๘. โหนฺติ วุตฺตปการาว กาเม สุคฺตฺติยํ ตถา
 โสฬสหนํ วิปากานํ ปวตฺเต ปฏิสนฺธิยํ.

“มหากุศลเจตนาเหล่านั้นเป็นปัจจัยในปวัตตีกาลแก่วิปากจิต ๑๖ ดวง [อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ มหาวิปากจิต ๘] และเป็นปัจจัยในปฏิสนธิกาลแก่วิปากจิต ๙ ดวง [กุศลวิปากอุเบกขาสันตிரณจิต ๑ มหาวิปากจิต ๘] ในกามสุคติภุมิ”

๕๖๙. รูปะ ปุณฺณาสังขารัง รูปาวจรภูมิมิ
 ปญฺจนํ ปากจิตฺตานํ ปจฺจยา ปฏิสนฺธิมฺ.

“ปุณฺณาสังขาร [๕ เว้นอกุญฺญา] ในรูปภูมิ เป็นปัจจัยในปฏิสนธิกาลแก่[รูปาวจร] วิปากจิต ๕ ในรูปภูมิ”

[การเว้นอกุญฺญาเจตนาในที่นี้ ก็เพราะว่าอกุญฺญาเจตนาให้ผลปฏิสนธิไม่ได้ เนื่องจากเป็นเพียงอานิสสฺสของจตุตถฌานสมาธิ จึงมีผลเสมอกับสมาธิข้างต้น หรือเนื่องจากมีกำลังน้อยโดยไม่ได้รับอาเสวนปัจจัยจากชวนจิตดวงก่อนที่เป็นมหัคคตภูมิเหมือนกัน เพราะเกิดขึ้นครั้งเดียว หรือเนื่องจากไม่เป็นเหตุของผลที่เป็นวิญญานจิต^๑]

ความเป็นปัจจัยของอปุณฺณาสังขาร

๕๗๐. โหนฺติมาปุณฺณสงฺขารัง กาเม ทุกฺคตฺติยํ ทฺวิธา
 วิญฺญาณสฺส ปเนกสฺส ปจฺจยา ปฏิสนฺธิมฺ.

“อปุณฺณาสังขารในกามทุกฺคตฺติภูมิ [อกุศลเจตนา ๑๑ เว้นอุทฺธัจจสํปยุตฺตเจตนา] เป็นปัจจัย ๒ อย่างในปฏิสนธิกาลแก่ปฏิสนธิวิญญานดวงหนึ่ง [อกุศลวิปากอุเบกขาสันตึรณจิต]^๒”

๕๗๑. ฉนฺนํ ปน ปวตฺเตว โหนฺติ โน ปฏิสนฺธิมฺ
 สตุตฺตุนฺนํปิ ภาวนฺเตว ปวตฺเต ปฏิสนฺธิมฺ.

“เจตนา^๓นั้น [อกุศลเจตนา ๑๒] เป็นปัจจัยแก่อกุศลวิปากจิต ๖ [เว้นสันตึรณจิตในขณะที่ทำหน้าที่ปฏิสนธิ ภวํค์ และจุติ] เฉพาะในปวัตติกาล ไม่เป็นปัจจัยในปฏิสนธิกาล และเป็นปัจจัยแก่อกุศลวิปากจิตทั้ง ๗ ในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล[ตามสมควร]”

๕๗๒. กาเม สุกฺคตฺติยํ เตสํ สตุตฺตุนฺนํปิ ตเถว จ
 ปวตฺเต ปจฺจยา โหนฺติ น โหนฺติ ปฏิสนฺธิมฺ.

“เจตนา^๔นั้น [อกุศลเจตนา ๑๒] เป็นปัจจัยแก่อกุศลวิปากจิตทั้ง ๗ ในปวัตติกาล ในกามสุกฺคตฺติภูมิ ไม่เป็นปัจจัยในปฏิสนธิกาล”

๕๗๓. วิณฺณณานํ จตฺตุนมฺปิ เตสํ รูปภาเว ตถา
 ปวตฺเต ปจฺจยา โหนฺติ น โหนฺติ ปฏฺิสนฺธิยํ.

“เจตนาอัน [อกุศลเจตนา ๑๒] เป็นปัจจัยแก่จิต ๔ ดวง [อกุศลวิบาก จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ สัมผัสจิต และสันตัตรณจิต] ในอดีตกาล ไม่เป็นปัจจัยในปฏิสนธิกาลในรูป-
 ภูมิ”

๕๗๔. โส จ กามภเวนิฏฺฐ- รุปาทิอุปฺลทฺธิยํ
 อนิฏฺฐรูปาทโย ปน พุรฺหมโลเก น วิชฺชเร.

“หนึ่ง ความเป็นปัจจัยนั้นย่อมมิได้ในการได้รับรูปรูปารมณ์เป็นต้นที่ไม่น่าปรารถนา
 ในกามภูมิ เพราะรูปรูปารมณ์เป็นต้นที่ไม่น่าปรารถนาย่อมไม่ปรากฏในพรหมโลก”

ความเป็นปัจจัยของอาเนญชาภิสังขาร

๕๗๕. ตถฺวาเนญชสงฺขาโร อรูปาวจรภูมियํ
 จตฺตุนํ ปากจิตฺตานํ ปวตฺเต ปฏฺิสนฺธิยํ.

“เช่นเดียวกันนี้ อาเนญชาภิสังขารเป็นปัจจัยแก่[อรูปาวจร]วิปากจิต ๔ ดวงในรูป-
 ภูมิ ในปฏิสนธิกาลและอดีตกาล”

๕๗๖. เอวํ ตาว ภเวสฺสเวเต ปฏฺิสนฺธิปวตฺติสุ
 ยถา จ ปจฺจยา โหนฺติ ตถา เมยฺยา วิภาวึนา.

“สังขารเหล่านั้นเป็นปัจจัยในปฏิสนธิกาลและอดีตกาลในภูมิทั้งหลายโดยประการ
 ใด ย่อมเป็นปัจจัยแก่วิปากโดยประการนั้น บัณฑิตพึงทราบวิปากเหล่านั้นอีก”

๕๗๗. เอสฺส จ นโย เมยฺโย โยนิอาทิสฺส ตตฺริทํ
 อาทิตฺ ปน ปญฺจาย มุขมตฺตนิทฺสสนํ

“โปรดทราบนัยนี้ในกำเนิดเป็นต้น
 ข้อที่จะกล่าวต่อไปนี้เป็นการแสดงตัวอย่างตั้งแต่ต้นก่อน”

การให้ผลของปฏญญาภิสังขาร

๕๗๘. อวิเสเสน ปุญญาภิ- สงฺขารโ ทฺวิเกเวสุปิ
ทตฺวาน ปฏิสนธิํ ตํ สพฺพปากํ ชนฺติ โส.

“ปฏญญาภิสังขาร [๑๓] โดยรวม[ทั้งที่เป็นกามาวจรและรูปาวจร] ให้ปฏิสนธิในภพทั้งสอง[กามภูมิและรูปภูมิ]แล้ว ย่อมส่งผลทั้งหมด[ในประวัติศาสตร์]”

[ปฏญญาภิสังขาร คือ เจตนา ๑๓ ในมหากุศลจิต ๘ รูปาวจรกุศลจิต ๕
อปฏญญาภิสังขาร คือ เจตนา ๑๒ ในอกุศลจิต ๑๒
อาเนญชาภิสังขาร คือ เจตนา ๔ ในอรูปาวจรกุศลจิต ๔]

๕๗๙. ตถา จตุสฺส วิญฺเญยฺโย อณฺทชาทิสฺส โยนิสฺส
พหุเทวมนุสฺसानํ คตฺติสฺส ทฺวิสฺส เอว จ.

“โปรดทราบเหมือนอย่างนั้นในกำเนิด ๔ มีอณฺทชะเป็นต้น และในคติ ๒ โดยจำแนกเป็นมนุษย์และเทวดา[ชั้นจาตุมหาราชิกา]จำนวนมาก”

๕๘๐. ตถา นานตฺตกายาทิ- วิญฺญาณานํ จิตฺตีสฺปิ
ตถา วุตฺตปฺปการสฺมี สตฺตาวาเส จตฺพุทฺธิเ.

“โปรดทราบเหมือนอย่างนั้นในวิญญานจิต ๔ มีนันทตคทายา นานตตสฺสญฺญี เป็นต้น และโปรดทราบเหมือนอย่างนั้นในสัตตาวาส ๔ ที่กล่าวมาแล้ว”

[วิญญานจิตและสัตตาวาส ๔ คือ นานตตคทายา นานตตสฺสญฺญี, นานตตคทายา เอกตตสฺสญฺญี, เอกตตคทายา นานตตสฺสญฺญี และเอกตตคทายา เอกตตสฺสญฺญี]

๕๘๑. เอวํ ปุญญาภิสงฺขารโ ภวาทิสฺส ยถารหํ
เอกวิสฺติปากานํ ปจฺจโย โหติ จ ทฺวิธา.

“โดยประการดังนี้ ปุญญาภิสังขารเป็นปัจจัย ๒ อย่าง [นานาขณิกัมมปัจจัยและอุปนิสสยปัจจัย] แก้วปากจิต ๒๑ ดวง [อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ มหาวิปากจิต ๘ รูปาวจร-

วิปากจิต ๕] ตามสมควรในภาพเป็นต้น”

[ฎีกาใหม่อธิบายเพิ่มเติมว่า คำว่า “ตามสมควรในภาพเป็นต้น” มีความหมายดังนี้ คือ

๑. กามปุณฺณภิกษุสังฆาร คือ มหากุศลเจตนา ๘ ดวงเป็นปัจจัยแก่อเหตุกุศลวิปากจิต ๘ ดวง ในทุกคติภูมิ โดยความเป็นน่านาขณิกัมมปัจจัยและอุปนิสสยปัจจัยในปวัตติกาล

๒. กามปุณฺณภิกษุสังฆารนั้นเป็นปัจจัยแก่วิปากจิต ๙ ดวง คือ กุศลวิปากอุเบกขาสันตிரณจิต ๑ มหาวิปากจิต ๘ ในสุคติภูมิที่เป็นโยนิ ๔ มีอณฺทระเป็นต้น, คติ ๒ คือ เทวคติ และมนุสฺสคติ, วิญฺญาณ-
ฐิติ ๔ มีนันทตกายา นันทตสัณฺณู เป็นต้น และสัตตาวาส ๔ มีนันทตกายา นันทตสัณฺณู เป็นต้น โดยความเป็นน่านาขณิกัมมปัจจัยและอุปนิสสยปัจจัยในปฏิสนธิกาล

๓. กามปุณฺณภิกษุสังฆารนั้นเป็นปัจจัยแก่วิปากจิต ๑๖ ดวง คือ อเหตุกุศลวิปากจิต ๘ มหา-
วิปากจิต ๘ ในปวัตติกาล โดยความเป็นน่านาขณิกัมมปัจจัยและอุปนิสสยปัจจัย

๔. รูปปุณฺณภิกษุสังฆาร คือ รูปาวจรกุศลเจตนา ๕ เป็นปัจจัยแก่วิปากจิต ๕ ในรูป-
ภาพ, โอปปาติกกำเนิด, เทวคติ, วิญฺญาณฐิติ ๓ อันได้แก่ นันทตกายา เอกัตตสัณฺณู, เอกัตตกายา
นันทตสัณฺณู และเอกัตตกายา เอกัตตสัณฺณู พร้อมทั้งสัตตาวาส ๔ คือ วิญฺญาณฐิติ ๓ อย่างข้างต้น
และอสังฺกตสัตฺตวาทรม ในปฏิสนธิกาล

๕. รูปปุณฺณภิกษุสังฆารนั้นเป็นปัจจัยแก่วิปากจิต ๑๐ ดวง คือ อเหตุกุศลวิปากจิต ๕ อัน
ได้แก่ กุศลวิปากจักขุวิญฺญาณจิต ๑ กุศลวิปากโสทวิญฺญาณจิต ๑ กุศลวิปากสัมผัสปฏิจณฺณจิต ๑ สันตฺริณ-
จิต ๒ และรูปาวจรวิปากจิต ๕ โดยความเป็นน่านาขณิกัมมปัจจัยและอุปนิสสยปัจจัยในปวัตติกาล]

การให้ผลของอปุณฺณภิกษุสังฆาร

๕๘๒.	กาเม อปุณฺณสงฺขารโ	ภเว จตุสุ โยนิสุ
	ตีสฺส คตีสฺส เอกิสฺสา	วิญฺญาณภูจิตฺติยาปิ จ.
๕๘๓.	สตุตาวาเส ปเนกสฺมี	โหติ โส ปจฺจโย ทฺวิธา
	สตุตุนัน ปากจิตตานัน	ปวตฺเต ปฏิสนฺธิยํ.

“อปุณฺณภิกษุสังฆารนั้นเป็นปัจจัย ๒ อย่างแก่อเหตุกุศลวิปากจิต ๗ ดวงในกามภูมิ

กำเนิด ๔ คติ ๓ [เว้นมนุษย์และเทวดา] วิญญูณฐิติ ๑ [นันทตกายา เอกัตตสัญญา] สัตตาวาส ๑ [นันทตกายา เอกัตตสัญญา = อบายภูมิ] ในปฏิสนธิกาลและปัตติกาล”

การให้ผลของอาเนญชาภิสังขาร

๕๘๔.	ตถวาเนญชสงขารโ	เอการูปภเว ปุณ
	เอกิสสา โยนียา เจว	เอกิสสา คติยาปิ จ.
๕๘๕.	ตัสสุ จิตตภูจิติเสว	สตุตาวาเส จตุพพิเช
	จตุณฺ ปากจิตตานํ	เทวธา โส โหติ ปจฺจโย.

“อาเนญชาภิสังขารนั้นเป็นปัจจัย ๒ อย่างแก่[อรูปาวจร]วิปากจิต ๔ ดวงในอรูปภูมิกำเนิด ๑ [โอปปาติกะ] คติ ๑ [เทวคติ] วิญญูณฐิติ ๓ [มีอากาศาณญายตนะเป็นต้น] สัตตาวาส ๔ [มีอากาศาณญายตนะเป็นต้น] ในปฏิสนธิกาลและปัตติกาล”

๕๘๖.	ปฏิสนธิปัตตตินํ	วเสนว ภาวทิสฺ
	วิชานิตพฺพา สงฺขารา	ยถา เยสญจ ปจฺจยา.

“สังขารทั้งหลายเป็นปัจจัยด้วยอำนาจของปฏิสนธิกาลและปัตติกาลในภพเป็นต้น โดยประการใดย่อมเป็นปัจจัยแก่วิปากทั้งหลายโดยประการนั้นบัณฑิตพึงทราบวิปากเหล่านั้นอีก”

๕๘๗.	น รูปารูปมฺมานํ	สงฺกนฺติ ปน วิชฺชติ
	สงฺกนฺติภาเว อสฺติ	ปฏิสนฺธิ กถํ สียา.
๕๘๘.	นตฺถิ จิตฺตสฺส สงฺกนฺติ	อตฺตภาวโต อิท
	ตโต เหตุํ วินา ตสฺส	ปาตุภาโว น วิชฺชติ.

“ถามว่า : อนึ่ง การเคลื่อนย้ายของรูปธรรมและนามธรรมย่อมไม่มี เมื่อไม่มีการเคลื่อนย้าย การปฏิสนธิจะมีได้อย่างไร

ตอบว่า : การเคลื่อนย้ายของจิตจากภพเก่ามาสู่ภพนี้ย่อมไม่มี ความปรากฏของจิตโดยปราศจากเหตุจากภพเก่า [กรรมสังขาร] ก็ไม่มีเช่นกัน”

๕๘๙. สุตทุฏปะจยํ ฐปา- ฐุปมตฺตํ ตุ ชายติ
อุปปชฺชมานเมวํ ตุ ลภิตฺวา ปจฺจยํ ปน.
๕๙๐. ภวนฺตรมฺบุเปตฺติ สมณฺณาย ปวฺจจติ
น จ สตฺโต น จ ชีโว น อตฺตา วาปิ วิชฺชติ.

“รูปธรรมและนามธรรมเท่านั้นที่ได้รับปัจจัยดีแล้วย่อมเกิดขึ้น ชาวโลกเรียกจิตที่ได้รับปัจจัยแล้วเกิดขึ้นอย่างนี้ว่าย่อมเข้าถึงภพอื่น ความจริงสัตว์ ชีวะ หรืออัตตา ย่อมไม่มี”

การเกิดขึ้นของปฏิสนธิจิตและจุติจิต

๕๙๑. ตยิทํ ปากฺกํ กตฺวา ปฏิสนฺธิกมํ ปน
ทสฺสยิสฺสามหํ สาธุ นิโพธ สุกฺกพฺพํ.

“อึ่งข้าพเจ้าจะแสดงถึงลำดับปฏิสนธิที่เข้าใจยากของสัตว์นั้นให้ปรากฏ เข็ญสดับด้วยดีเกิด”

๕๙๒. อตฺตสฺมี ภเว ตสฺส อาสนนฺมรณสฺส หิ
หริตํ ตาลปณฺณวํ ปกฺขิตฺตํ อาตเป ปน.
๕๙๓. สุตฺตสฺมาเน สวีรสฺมี นฺนฺนฺเจ จกฺขุณฺทริยาภิเก
หทยวตฺถุมตฺตสฺมี จิตฺเต กายปฺปสาภิเก.
๕๙๔. วตฺถุสนฺนิสฺสิตํ จิตฺตํ โหติ ตสฺมี ขณฺเฬปิ จ
ปฺพพานุสฺสวิตํ กมมํ ปุณฺณํ วาปุณฺณเมว วา.
๕๙๕. กมมํ กมฺมนิมิตฺตํ วา อาลมฺภิตฺวา ปวตฺตติ
เอวํ ปวตฺตมานํ ตํ วิณฺณวณฺํ ลทฺธปะจฺจยํ.
๕๙๖. อวิชฺชาย ปฏฺิจฺจนฺนา- ทินฺนเว วิสเย ปน
ตณฺหา นเมติ สงฺขารา ชินฺนติ สหชา ปน.

“เมื่อร่างกายของสัตว์ผู้ใกล้ตายในอดีตภพเหี่ยวแห้งอยู่เหมือนใบตาลเขียววางตาก

แตกไว้ ครั้นจักขุนทรีย์เป็นต้นและกายประสาทอันตั้งอยู่ในร่างกายอันเป็นฐานะแห่งหทัยวัตถุ
เสื่อมไป [ชวน]จิตที่อาศัยหทัยวัตถุย่อมเกิดขึ้น ลำดับนั้น จิตดังกล่าวย่อมรับเอากรรมที่เป็น
กุศลหรืออกุศลซึ่งเคยเสพคุ้นมาก่อนเป็นอารมณ์ หรือรับเอากรรมนิमितหรือคตินิमितเป็นอารมณ์
แล้วเป็นไป

ตัณหาย่อมทำ[ปฏิสนธิ]จิตนั้นที่ได้รับปัจจัยแล้วดำเนินไปอย่างนี้ให้เสื่อมไปในอารมณ์
ที่อวิชชาปกปิดโทษไว้ สังขารที่เกิดร่วมกันย่อมซัดจิตนั้นไป”

[ฎีกาใหม่กล่าวว่า กรรมและคตินิมิตย่อมปรากฏทางมโนทวารเท่านั้น กรรมนิमितปรากฏ
ทางทวารทั้ง ๖ ส่วนคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ (ปริจเฉทที่ ๕ ข้อ ๙๐) กล่าวว่า กรรมนิमितและคตินิมิต
ย่อมปรากฏทางปัญจทวาร อารมณ์ทั้ง ๓ ชนิดย่อมปรากฏได้ทั้ง ๖ ทวาร]

๕๙๗.	น มียมานํ ตณฺหา	ตํ สนฺตติวสา ปน
	โอริมา ปน ตีรฺมฺหา	อาลมฺภิตฺวาน รชชุกํ.
๕๙๘.	มาติกาติกกโมเวตํ	ปุริมํ ชหติ นิสฺสยํ
	อปํ กมฺมสมฺภูตํ	ลมฺภิตฺวา วาปี นิสฺสยํ.
๕๙๙.	ตํ ปนารมฺมณาทิ	ปจฺเจยฺหิ ปวตฺตติ
	ปุริมํ วจฺจํ เอตฺถ	ปจฺฉิมํ ปฏิสนฺธิ ตู.

“จิตที่ถูกตัณหาโน้มไปด้วยอำนาจของการสืบต่อ ย่อมละหทัยวัตถุก่อนเหมือนการ
โหนเชือกจากฝั่งนี้ข้ามร่องน้ำไป

[ปฏิสนธิ]จิตนั้นย่อมยึดหน่วงหทัยวัตถุ (คือ อาศัยหทัยวัตถุเกิด) ที่เกิดจากกรรม
อื่นบ้าง[ในปัจจุโวการภูมิ] ไม่ยึดหน่วงบ้าง[ในจุตฺโวการภูมิ] (คือ ไม่อาศัยหทัยวัตถุเกิด) ย่อม
ดำเนินไปด้วยปัจจัยทั้งหลายมีอารมณ์ปัจจัยเป็นต้น

ในจิตเหล่านี้ จิตดวงแรกชื่อว่า จุติจิต จิตดวงหลังชื่อว่า ปฏิสนธิจิต”

[ฎีกาใหม่แสดงอุปมาว่า ภพก่อนเหมือนฝั่งนี้ ชนในภพก่อนเหมือนต้นไม้ที่อยู่ในฝั่งนี้
อารมณ์มีกรรมเป็นต้นเหมือนเชือก วิญญานจิตเหมือนบุรุษ การโน้มไปสู่อารมณ์ของตัณหาเหมือนการ

๖๐๐. ตเทตํ นาปิ ปุริมา ภวโत्ติปิ อิธาคตํ
 กมฺมาทิญฺจ วินา हेतुํ ปาตุภฺตํ น เจว ตํ.

๖๐๑.	เอตถุ เจตสฺส จิตฺตสฺส	ปุริมา ภวโต ปน
	อิธานาคมนตฺต-	ภวเหตุหิ สมฺภเว.
๖๐๒.	ปฏฺวิโฆสทีปมฺพุทฺทาที	ภวณเตตถุ นิสฺสนา
	ยถา อาคนฺตฺวา อณฺณตฺร	โหนฺติ สพุทฺทาทีเหตุกา.
๖๐๓.	เอวเมว จ วิญญานํ	เวทิตพฺพํ วิภาวินา
	สนตฺตานพนฺธโต นตฺถิ	เอกตา วาปี นานตา.

[เสียงสะท้อนเกิดจากเสียงที่เปล่งออกใกล้ปากถ้า เสียงที่เปล่งออกนั้นดับไปทันทีที่เกิดขึ้น เสียงสะท้อนจึงไม่ใช่เสียงแรก แต่มีต้นเหตุมาจากเสียงแรก เสียงแรกเป็นมูลเหตุของเสียงสะท้อน ฉันทิ โอติตรกรรมก็เป็นมูลเหตุของปฏิสนธิจิต ฉันทิ ดวงประทีปดวงหนึ่งย่อมจะจุตประกายแก่ดวง ประทีปอื่นได้ แม้ตราประทับก็ก่อให้เกิดรอยประทับจำนวนมากได้เช่นกัน ในกรณีเดียวกัน ปฏิสนธิ- วิญญาณไม่ใช่จิตที่ตามมาจากภพก่อน และเนื่องด้วยเหตุมีกรรม อวิชชา สังขาร และตัณหา เป็นต้น จากภพก่อน]

๖๐๔. สติ สนฺตานุพณฺเฑ ตุ เอกนฺเตเนกตา สียา
ขีรโตะ ทริสมภุตํ น ภเวยฺย กทาจิปิ.

“ถ้าความเป็นสิ่งเดียวกันแน่นอนพึงมีได้เมื่อมีการเนื่องด้วยความสืบทอด นมเปรี้ยวที่เกิดจากน้ำนมก็ไม่พึงมีได้”

[เอกัตตนัย คือ นัยที่เข้าใจว่าเป็นสิ่งเดียวกันด้วยความสืบทอด คือ มรณาสันนชวนจิต จุตติจิต และปฏิสนธิจิต มีลักษณะเหมือนกัน]

โทษในการถือเอานัตตนัย

๖๐๕. ตถาปิ ปน เอกนุต- นานตา สา ภเวยฺย เจ
ขีรสามิ นโร เนว ทริสามิ ภเวยฺย โส.

“อีกอย่างหนึ่ง ถ้าความเป็นของต่างกันแน่นอนพึงมีได้เมื่อมีการเนื่องด้วยความสืบทอด บุคคลผู้เป็นเจ้าของน้ำนมก็ไม่พึงเป็นเจ้าของนมเปรี้ยว”

[นัตตนัย คือ นัยที่เข้าใจว่าเป็นของต่างกันด้วยความสืบทอด คือ มรณาสันนชวนจิต จุตติจิต และปฏิสนธิจิต มีลักษณะต่างกัน]

๖๐๖. ตสฺมา เอตฺถ ปเนกนุต- เอกตานานตาปิ วา
น เจว อุปคฺคตพฺพา วิญฺญา สมยญฺญา.

“ดังนั้น บัณฑิตผู้รู้มติ[ของอาจารย์]ไม่พึงทราบความเป็นสิ่งเดียวกันหรือแตกต่างกันแน่นอนในเรื่องนี้”

[การคัดค้านความเป็นสิ่งเดียวกันแน่นอน มีประโยชน์เพื่อห้ามความเห็นผิดว่า สยํ กตํ สุขํ ทุกฺขํ (สุขทุกข์เกิดขึ้นเอง) ส่วนการคัดค้านความเป็นของต่างกันแน่นอน มีประโยชน์เพื่อห้ามความเห็นผิดว่า ปรี กตํ สุขํ ทุกฺขํ (สุขทุกข์ถูกบุคคลอื่นกระทำให้เกิดขึ้น)]

การทักท้วงและการเฉลย

๖๐๗. นนฺุ เอวมสงฺกนฺติ- ปาตุภาเว ตสฺส สติ
เย อิมสฺมี มนุสฺสตฺ- ภาเว ขนฺธาทิสฺมภาว.

ปัจจัยมาก่อนย่อมจะมีรสหวานในกาลภายหลัง โดยแท้จริงแล้ว เมล็ดพืชเหล่านั้นและการปลูก
ไว้อย่อมไม่จัดว่าเป็นผล ฉันท ไพรตทราบข้อความนี้ ฉันทนั้น”

[ในการอุปมานี้ เหล่าสัตว์เหมือนเมล็ดพืช กรรมเหมือนการปลูก ปฏิสนธิจิตเหมือนหน่อเมล็ด
พืช รสหวานในเมล็ดพืชที่เกิดในเมล็ดเดิมเหมือนการเกิดผลแก่ผู้ทำกรรม]

๖๑๕. พาลกาเล ปยุตเตน วิชาสาสิโปสธาทีนา
ทีเปตพโพ อัย วุฑฺธ- กาลสฺมี ผลทายินา.

“อีกนัยหนึ่ง พึงแสดงข้อความนี้ด้วยศิลปะวิทยาและการตีความเป็นต้นที่เริ่มทำใน
ตอนเป็นเด็กแล้วให้ผลในช่วงเติบโตแล้ว”

๖๑๖. เอวํ สนฺตปิ ตํ กมฺมํ วิชฺชมานมฺปิ วา ปน
ผลสฺส ปจฺจโย โหติ อถ วา วิชฺชมานกํ.

๖๑๗. วิชฺชมานํ สเจ โหติ ตปฺปวตฺตติกฺขณํ ปน
ภวิตพฺพํ วิปาเกน สทฺธิเมว จ เหตุนา.

๖๑๘. อถ วา วิชฺชมานํ ตํ นิรุฑฺธํ ปจฺจโย ภเว
ปวตฺตติกฺขณโต ปุพฺเพ ปจฺจนา นิจฺจผลํ ลียา.

วุจฺจเต-

๖๑๙. กฏฺฏตา ปจฺจโย กมฺมํ ตสฺมา นิจฺจผลํ น จ
ปาฏฺโณคาทิกํ กมฺมํ เวทิตพฺพํ นิตฺสสนํ

“ถามว่า : หากเป็นตามนี้ กรรมนั้นปรากฏอยู่[เหมือนเกลียวไส้และน้ำมัน] หรือไม่
ปรากฏ[เหมือนจุติจิตของพระอรหันต์] จึงเป็นปัจจัยแก่ผลได้ ถ้ากรรมที่ปรากฏอยู่เป็นปัจจัย
แก่ผล ผลก็ควรที่จะเกิดพร้อมกับเหตุในขณะทำกรรม หรือถ้ากรรมที่ดับไปแล้วไม่ปรากฏเป็น
ปัจจัยแก่ผล ผลก็ควรมีได้เสมอก่อนและหลังจากขณะทำกรรม

ตอบว่า : กรรมเป็นปัจจัยได้ เพราะเหล่าสัตว์ได้กระทำไว้แล้ว ดังนั้นจึงไม่มีผล
เสมอไป พึงทราบอุปมาที่มีการค้าประกันเป็นต้น”

[กรรมที่กระทำไว้แล้วจะมีอยู่หรือไม่ในขณะให้ผล ไม่ใช่เหตุสำคัญ การกระทำความกำหนัดนั้น เป็นเหตุสำคัญของการให้ผล เมื่อมีการกระทำความกำหนัดก็มีผล เหมือนการค้ำประกันจะมีอยู่หรือไม่ในขณะ มอบคืน ไม่ใช่เหตุสำคัญ การกู้ยืมเป็นเหตุสำคัญของการมอบคืน เมื่อมีการกู้ยืมก็มีผลคือการมอบคืน คำว่า เป็นต้น ในคำว่า การค้ำประกัน เป็นต้น หมายถึง การรับเอาของก่อนแล้วให้เงินใน ภายหลัง หรือการกู้ยืม]

๖๒๐. กฎตุตาเยว ตํ กมมํ ผลสฺส ปน ปจฺจโย
 น จสฺส วิชฺชมานตตํ ตสฺส วาวิชฺชมานตา.

“กรรมเป็นปัจจัยแก่ผล เพราะเหล่าสัตว์ได้กระทำไว้แล้วนั่นเอง ไม่ใช่ภาวะคือความ มี หรือไม่มีแห่งกรรมนั้น”

คําลงท้ายปริจเฉท

๖๒๑. อภิธมฺมาวตาโรยํ ปรมตฺถปกาสนโน
 โสตพฺโพ ปน โสตุนํ ปีติพฺพุทฺธิวิวิจฺจโน.

“บัณฑิตพึงสดับคัมภีร์อภิธัมมาวตารซึ่งแสดงข้อความปรมาตถ์ อันเพิ่มพูนความ ปิทยินดีและความรู้แก่นักศึกษาทั้งหลาย”

อิติ อภิธมฺมาวตาเร ปุณฺณูปากปัจจยนิเทศโส นาม
 นวโม ปริจฺเฉโท.

จบ ปริจเฉทที่ ๙ ชื่อว่า ปุณฺณูปากปัจจยนิเทศ ในคัมภีร์อภิธัมมาวตาร
 โดยประการฉะนี้



ชีว์ ปณณาย รุกเขยยุย

ธน์ กมเมน ปาลเย

เอว หุยโรโค สุธิต

โปราณกาวโจ อิท.

วิสุทธารามวินิจนัย หน้า ๓๓๘

“บุคคลพึงพิทักษ์ชีวิตด้วยปัญญา รักษาทรัพย์ด้วยกรรม เมื่อเป็นดังนี้เขา
ย่อมจะไม่มีโรค มีความสุข นี่เป็นคำสอนเก่าแก่สืบทอดกันมา”

ปริจเฉทที่ ๑๐

รูปวิภาคนิเทศ

(คำอธิบายรูปเป็นหมวดหมู่)

คำปณิญา

๖๒๒. วุตตมาทิมฺหิ ยํ รูปํ จิตฺตชานมณฺตรํ
ตสฺส ทานิ กริสฺสามิ สมาเสน วิภาวนํ

“บัดนี้ ข้าพเจ้าจะแสดงรูปที่กล่าวไว้ต่อจากเจตสิกในเบื้องต้นโดยสังเขป”

ความหมายของรูป

๖๒๓. ยํ รูปปติติ รูปนติ ตถา รูปยติติ วา
รูปารูปภาวตีโต สฺสุโป รูปมพฺรวิ.

“พระผู้มีพระภาคผู้มีรูปกายงาม ทรงล่องรูปภพและอรูปภพแล้ว ตรัสถึงรูปไว้ดังนี้
ว่า สภาวะแปรปรวน ชื่อว่า รูป
อีกนัยหนึ่ง สภาวะทำให้แปรปรวน ชื่อว่า รูป”

[คำว่า รูป มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะแปรปรวน = รูปปติติ รูปํ (รูป ธาตุ = แปรปรวน + อ ปัจจัย)
- สภาวะทำให้แปรปรวน = รูปยติติ รูปํ (รูป ธาตุ = แปรปรวน + เณ การิตปัจจัย + อ

ปัจจัย)

ฎีกาใหม่อธิบายว่า ความหมายแรก คือ ความแปรปรวนของกระแสรูปที่เกิดต่อมาซึ่งต่าง
กับกระแสรูปที่เกิดก่อน ความหมายหลัง คือ ความเป็นเหตุแห่งการเกิดขึ้นของกระแสรูปที่เกิดต่อมา
ซึ่งต่างกับกระแสรูปที่เกิดก่อน เพราะปัจจัยที่ตรงกันข้ามกันมีความเย็นและความร้อน เป็นต้น]

รูป ๒ ประเภท

๖๒๔. ตํ รูปํ ทวิธํ โหติ ญโตปาทายเภทโต
 จตุพพิธา มหาภูตา อุปาทา จตุวีสติ.

“รูปนั้นมี ๒ ประการโดยจำแนกเป็นมหาภูตรูปและอุปาทายรูป
มหาภูตรูปมี ๔ อย่าง อุปาทายรูปมี ๒๔ อย่าง”

มหาภูตรูป ๔

๖๒๕. ปถวีธาตุ อาโป จ เตโช วาโย ตเถว จ
 จตุตาโรเม มหาภูตา มหาภูเตน เทลิตา.

“พระพุทธร่องคู้ทรงปรากฏยิ่งใหญ่ทรงแสดงมหาภูตรูปไว้ ๔ อย่าง คือ ปฐวีธาตุ
อาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ”

๖๒๖. มหุนตา ปาตุภูตาติ มหาภูตสมาติ วา
 วณจกตุตา อภูเตน มหาภูตาติ สณญิตา.

“รูปเหล่านั้นสมมติว่าเป็นมหาภูต เพราะปรากฏเป็นของใหญ่ คล้ายกับมายาการ
และหลอกลวงด้วยสิ่งที่ไม่จริง”

[คำว่า มหาภูต มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- รูปใหญ่โตปรากฏชัด = มหุนตา หุตฺวา ภูตา มหาภูตา (สัมภวานาบุรพพท กรรมธารย-
สมาส)

- รูปที่คล้ายกับมายาการ = มหาภูตา วียาติ มหาภูตา (อุปมาตฺถิต)

- รูปมีสิ่งที่ไม่จริงมากมาย = มหุนตานิ อภูตานิ เอเตสฺสุติ มหาภูตา (สตัดมิตฺตปฺปฺริสฺสมาส)

อุปาทายรูป ๒๔

๖๒๗. จกฺขุ โสตณฺจ ฌานณฺจ ชิวฺหา กาโย จ รูปตา
 สทฺโท คนฺโห รโส อิตฺถิ- ปฺปฺริสินฺหุริยชีวิตฺ.

๖๒๘.	วตฺถุมหาธาตา กาย-	วจีวิณฺญตฺติโย ทฺวเ
	อากาโส เจว รูปสฺส	ลหฺตุตาทิตฺตยมฺปิ จ.
๖๒๙.	อุปฺปโย สนฺตติรูปํ	ชฺรตานิ จตฺตาปิ จ
	อุปาทาติ ปวฺจจฺนติ	อิมานิ จตฺตวีสติ.

“อุปาทายรูปมี ๒๔ อย่างเหล่านี้ คือ จักขุประสาท โสตประสาท ฆานประสาท ชิวหาประสาท กายประสาท รูป เสียง กลิ่น รส อิตถินทรีย์ บุรีสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ หทัยวัตถุ อาหารรูป กายวิณฺญตฺติ วจีวิณฺญตฺติ อากาสรูป ความเบาของรูปเป็นต้น ๓ อย่าง การเกิดขึ้นของรูป การดำเนินไปของรูป ความชราของรูป และความไม่เที่ยงของรูป”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า ในรูปนิเทศของคัมภีร์ธรรมสังคณี (หน้า ๑๘๑) พระผู้มีพระภาคทรงแสดงอาหารรูปไว้เป็นรูปสุดท้าย แต่ในที่นี้แสดงไว้ต่อจากหทัยวัตถุ เพื่อแสดงกลุ่มนิปผันนรูปไว้ในที่เดียวกัน ลหฺตุตาเป็นต้นเป็นอนิปผันนรูป จึงเพิ่มคุณศัพท์ว่า รูปสฺส (ของรูป) เพื่อแสดงว่ารูปเหล่านี้เป็นอาการเปลี่ยนแปลงของนิปผันนรูป]

ความหมายของอุปาทายรูป

๖๓๐.	มหาภูตานิ นิสฺสาย	อมฺฤจิตฺวา ปวตฺติโต
	อุปาทารูปมิจฺจาห	นิรฺุปาทานมานโส.

“พระผู้มีพระภาคผู้มีพระทัยไร้อุปาทาน ได้ตรัสชื่อว่า อุปาทายรูป เพราะอาศัยมหาภูตรูปเกิดแน่นอน”

ความหมายของธาตุ ๔

๖๓๑.	ปถวี ปตฺถภูตฺตา จ	วาโย วายนโต ภเว
	เตโช เตเชติ รูปานิ	อาโป อาเปติ ปาลนา.

“ชื่อว่า ปฐวี เพราะสภาพใหญ่โต

ชื่อว่า อาโป เพราะสภาพแผ่ไปจนถึงรูปที่ควรรักษา

ชื่อว่า เตโช เพราะสภาพทำให้ร้อน

ชื่อว่า วาโย เพราะสภาพพัดไป”

ธรรมวัตถาน ๔

๖๓๒. เตสํ ทานิ ปวชฺชามิ รูปานํ ลกฺขณาทิกํ
 ลกฺขณาทีสุ ฌาเตสุ ธมฺมา อาวิ ภวนฺติ हि.

“บัดนี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวลักษณะเป็นต้นของรูปเหล่านั้น เมื่อบุคคลเข้าใจลักษณะเป็นต้นนั้นแล้ว ธรรมทั้งหลายจึงจะปรากฏชัดเจนนี่”

[ธรรมวัตถาน คือ การกำหนดสภาวะธรรมโดยลักษณะ รสะ ปัจจุบันฐาน และปฏิฐาน]

๒๓๓. สามัญญ์ วา สภาโว วา ธรรมานัน ลกขณัน มตัง
กิจจัน วา ตสส สมปตติ รโสติ ปริทีปิโต.

๖๓๔. ผลั วา ปจจุปฏจัน อฏฏจันนโยปี วา
 อาสนุนการณั ยั ตุ ตั ปฏฏจันสณณิตั.

“**ลักษณะ** คือ สภาวธรรม (สภาวลักษณะ) หรือความเสมอกันของธรรม[ไม่ความไม่เพียงเป็นต้น] (สามัญญลักษณะ)

ระยะ คือ หน้าที่ หรือความบริบูรณ์แห่งหน้าที่

ปัจจุบันฐาน คือ ผล[ที่เกิดพร้อมกับเหตุหรือภายหลังจากเหตุ] หรืออาการปรากฏ

ปัทมฐาน คือ เหตุไฉน”

[สภาวะธรรมคือรูปนามทั้งหมด มีลักษณะประจำตัวตามธรรมชาติ ๒ อย่าง คือ

๑. สภาวลักษณะ ลักษณะพิเศษของรูปนาม คือ ลักษณะเฉพาะตัวของรูปนามแต่ละอย่าง ที่รูปนามอื่นไม่มี

๒. สามัญญลักษณะ ลักษณะทั่วไปของรูปนาม คือ ความไม่เที่ยง (อนิจจัง) เป็นทุกข์ (ทุกขัง) ไม่ใช่ตัวตน (อนัตตา)

ลักษณะเป็นต้นของธาตุ ๔

ตตฤ กกขพตตลลขณนา ปถวีชาตุ, ปตติฏฺจानรสา, สมปฏฺธิจฺจนปจฺจุปฏฺถจฺจนา. ปคฺชณ-

ลกฺขณา อาโปธาตุ, อุปพรุหรณฺสา, สงฺคหปจฺจุปฺปญฺจานา. อุณฺหตฺตลกฺขณา เตโชธาตุ, ปริปาจน-
รสา, มหฺตฺวานุปฺปทานปจฺจุปฺปญฺจานา. วิตถมฺภณลกฺขณา วาโยธาตุ, สมุทฺติรณฺรสา, อภินิหาร-
ปจฺจุปฺปญฺจานา. เอเกกาย เจตฺถ เสสฺสฺยตฺตตฺตยปฏฺฏจฺจานาติ เวทิตพฺพา.

“ปฐฺวีธาตุ	มีลักษณะแข็ง มีหน้าที่ทรง[สหชาติธรรม]ไว้ มีการรับไว้เป็นเครื่องปรากฏ
อาโปธาตุ	มีลักษณะไหล มีหน้าที่เพิ่มพูน มีการรวบรวมเป็นเครื่องปรากฏ
เตโชธาตุ	มีลักษณะร้อน มีหน้าที่ทำให้สุกหอม มีการทำให้อ่อนนุ่มเป็นเครื่องปรากฏ
วาโยธาตุ	มีลักษณะตึง มีหน้าที่เคลื่อนไหว มีการผลักดันเป็นเครื่องปรากฏ

อนึ่ง มหาภูตรูปหนึ่งๆ ในมหาภูตรูปเหล่านี้ มีมหาภูตรูป ๓ อื่นเป็นเหตุไกล้”

ความหมายของจักขุ

จกฺขตฺติ จกฺขุ. รุปํ วิภาเวตฺติ อตฺถโก.

“จักขุ คือ รูปแสดง หมายความว่า แสดงรูปให้ประจักษ์”

ประเภทของจักขุ

๖๓๕.	ตตฺถ จกฺขุ ทฺวิธา วุตฺตํ	ปณฺณามํสํปฺปเกทโต
	ตตฺถ ปณฺณามยํ จกฺขุ	โหติ ปณฺจวิธํ ปน.
๖๓๖.	พฺพุตฺถมฺมสมนฺเตหิ	ฉาณทฺทิพฺเพหิ นามโต
	ยถาณุกมโต เตสํ	นानตฺตํ เม นิโพธถ.

“ในจักขุניתะนั้น พระพุทธองค์ตรัสจักขุไว้ ๒ ประการ โดยจำแนกเป็นปัญญา-
จักขุ และมังสจักขุ

หนึ่งในจักขุเหล่านั้น ปัญญาจักขุมี ๕ ชื่อ คือ พุทธจักขุ ธรรมจักขุ สมันตจักขุ
ญาณจักขุ และทิพยจักขุ

เชิญท่านทั้งหลายสดับความต่างกันของจักขุเหล่านั้นตามลำดับจากข้าพเจ้า”

ปัญญาจักขุ ๕ ประเภท

๖๓๗. อาสยานุสเย ฌาณํ อินทริยานํ ปโรปนเร
พุทธจักขุ นิตฺติภูมิจํ มุนินา โลกจักขุนา.^{๑๒}

“พระมุนีผู้เปรียบดั่งจักขุของชาวโลกตรัสว่า **พุทธจักขุ** คือ ญาณรู้เห็นอริยาศัยและ
อนุสัย (อาสยานุสยฌาณ) พร้อมทั้งญาณรู้อินทรีย์[มีศรัทธาเป็นต้น]ของสัตว์ที่แก่กล้าและ
ยังไม่แก่กล้า (อินทริยปโรปรียัตติฌาณ)”

[อาสยานุสยฌาณ คือ ญาณรู้เห็นความเป็นไปของสัตว์ทั้งหลายว่า ผู้นี้ควรแสดงธรรม
บทใดจึงจะให้เหมาะแก่จริตของสัตว์นั้น]

๖๓๘. เหฏฺฐามคฺคตฺตเย ฌาณํ ธมฺมจักขุ นิตฺติ สญฺญิตํ
เฌยฺยํ สมฺมตฺตจักขุ นิตฺติ ฌาณํ สพฺพพญฺญตา ปน.

“**ธรรมจักขุ** คือ ฌาณในมรรค ๓ เบื้องต่ำ
สมันตจักขุ คือ พระสัพพัญญุตญาณ[ที่รู้เห็นเฌยยธรรมทั้ง ๕]”

๖๓๙. ยํ “จกฺขุ อุกฺกปาที”ติ^{๑๓} อาคตํ ฌาณจกฺขุ ตํ
อภิญฺญาจิตฺตชา ปณฺณวา ทิพฺพจกฺขุ นิตฺติ วุจฺจติ.

“**ญาณจักขุ** คือ ฌาณที่ตรัสไว้ในพระบาลีว่า จกฺขุ อุกฺกปาที (ดวงตาได้เกิดขึ้นแล้ว)
ทิพยจักขุ คือ ฌาณที่เกิดในอภิญญาจิต”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า จักขุ ๓ อันได้แก่ พุทธจักขุสมันตจักขุ และญาณจักขุ โดยองค์ธรรม
คือ กามาวจรปัญญาที่เกิดพร้อมกับกามาวจรญาณสัมปยุตตจิต ๔, ธรรมจักขุ คือ ปัญญาที่ประกอบด้วย

มรรคจิต ๓ เบื้องต่ำ ส่วนทิพยจักขุ คือ ปัญญาที่ประกอบกับอภิญญาจิต

ในฎีกาใหม่ได้กล่าวถึงมติของอาจารย์บางท่านว่า ญาณจักขุ คือ มรรคญาณ และวิปัสสนา-
ญาณ ส่วนท่านผู้แต่งฎีกาใหม่เห็นว่า ญาณจักขุ คือ วิปัสสนาญาณ และปัจจเวกขณะญาณ]

สัมมการจักขุ

๖๔๐.	มัสสจกฺขปิ ทฺวิธํ	สสมฺมการปสาทโต
	สสมฺมการณฺจ นาเมตถ	อกฺกิชฺฌเป ปตฺติภูจิตํ.
๖๔๑.	อกฺกิชฺฌปญฺจนา เหฏฺฐา	อุทฺธมฺมจ ฆมฺมกฺกฺจนา
	อุภโต อกฺกิชฺฌเณหิ	มตฺถลฺลฺสฺสเคน อนฺตโต.
๖๔๒.	พหิทฺธา อกฺกิลฺลเมหิ	ปริจฺฉินฺโน จ โย ปน
	นหารุสฺสฺสเตน อาพนฺโธ	มสฺสปีณฺโฑ ปวฺจจติ.

“แม้มั่งสัจจก็มี ๒ ประเภท โดยสัมมการจักขุ และปสาทจักขุ
สัมมการจักขุ (ตาเนื้อ) อยู่ในเบ้าตา เป็นก้อนเนื้อที่กำหนดด้วยกระดูกเบ้าตาทาง
ด้านล่าง ด้านบนกำหนดด้วยกระดูกคิ้ว ด้านข้างทั้งสองด้วยหางตา ด้านในสุดด้วยมันสมอง
ด้านนอกด้วยขนตา มีเส้นเอ็นผูกกันไว้”

๖๔๓.	สกโลปิ จ โลโกยํ	กมลสฺส ทลํ วีย
	ปฺภุสํ วิปฺภุสํ นิลํ	อิติ ชานาติ โลจณํ

“ชาวโลกทั้งปวงรู้จักก้อนเนื้อนั้นว่า ตาใหญ่ ตากว้าง ตาดำ เหมือนกลีบบัวเขียว”

๖๔๔.	จกฺขุ นาม น ตํ โหติ	วตฺถุ ตสฺสาติ วุจฺจติ
	อิติ ปน สสมฺมการ-	จกฺขุนฺติ ปริทีปิตํ.

“ก้อนเนื้อนั้นไม่ใช่จักขุจริง เป็นเพียงที่อาศัยเกิดของจักขุประสาทเท่านั้น ก้อนเนื้อ
นี้เรียกว่า สัมมการจักขุ”

๖๔๕.	วณฺโณ คนฺโธ รโส โอชา	จตฺสโส จาปิ ธาตุโย
	ภาวสมฺภาวสณฺหานํ	ชีvitานิ ตเถว จ.

๖๔๖.	กายจกฺขุปสาทาติ	สมภารา โหนฺติ จุฑทส
	ตถา วิตุถารโต เจตํ	จตฺสโส จาปิ ธาตุโย.
๖๔๗.	วณฺโณ คนฺโธ รโส โอชา	สณฺจานสมฺภโว ตถา
	ทเสเต จตุสมฺภูจํชานา	จตุตาลีส ภวนฺติ เต.
๖๔๘.	จกฺขุ กายปฺปสาโท จ	ภาโว ชีวิตเมว จ
	จตุตทาฬิสมฺภจ รูปานิ	จตุตทาริ ตุ ภวนฺติ หิ.

“รูปที่เป็นส่วนประกอบของสสัสมการจักขุมี ๑๔ คือ สี กลิ่น รส โอชา มหาภูตรูป ๔ ภาวรูป อาโปธาตุที่เป็นน้ำสัมผัสภาวะ (น้ำเชื้อ) สีที่รู้โดยความเป็นสัจฐาน ชีวีตรูป กาย-ประสาทและจักขุประสาท

โดยพิสดารมี ๔๐ คือ มหาภูตรูป ๔ สี กลิ่น รส โอชา สีที่รู้โดยความเป็นสัจฐาน อาโปธาตุที่เป็นน้ำสัมผัสภาวะ รูป ๑๐ อย่างนี้มีสมุฏฐาน ๔ จึงรวมเป็นรูป ๔๐

รูปเหล่านี้ คือ จักขุประสาท กายประสาท ภาวรูป ชีวีตรูป และรูปทั้ง ๔๐ รวมเป็นรูปทั้งหมด ๔๔”

[ท่านกล่าวถึงรูปที่เป็นส่วนประกอบของสสัสมการจักขุ ๑๔ อย่าง โดยนับอิตถิภาวรูปและปริสภารูปไว้เป็นภาวรูปอย่างเดียว เพราะภาวรูปทั้งสองไม่มีในบุคคลคนเดียว กล่าวคือ อิตถิภาวรูปมีในสตรีเท่านั้น ไม่มีในบุรุษ ปริสภารูปก็มีในบุรุษเท่านั้น ไม่มีในสตรี

ฎีกาใหม่อธิบายว่า สีแสดงไว้แล้วในรูปหรือรูปารมณ สัมภวะก็แสดงไว้แล้วในอาโปธาตุของมหาภูตรูป ๔ การกล่าวสีและสัมภวะซ้ำอีก มีประโยชน์เพื่อความต่างกันของสีและสัมภวะซึ่งปรากฏในดวงตาตามระยะกาลนั้นๆ]

๖๔๙.	อิเมสํ ปน รูปานํ	วเสน ปริปิณฺทิตํ
	อิทํ สมภารจกฺขุณฺติ	ปณฺทิตฺเตหิ ปกาสิตํ.

“อนึ่ง จักขุที่รวมกันด้วยอำนาจของรูปที่เป็นส่วนประกอบเหล่านี้ บัณฑิตทั้งหลายแสดงว่าเป็นสสัสมการจักขุ”

จักขุประสาท

๖๕๐.	โย ปเนตถ สีโต อตถิ จตุณฺ्ह ปน ภูตานํ	ปริพนฺโห ปริตฺตโก ปสาโท กมฺมสมฺภโว.
๖๕๑.	อิทํ ปสาทจกฺขุณฺติ ตเทตํ ตสฺส มชฺเฌ ตุ	อกฺขาตํ ปญฺจจกฺขุณา สสมฺภาารสฺส จกฺขุโน.
๖๕๒.	เสเตน มณฺฑลเลนสฺส กณฺหมณฺฑลมชฺเฌ วา	ปริกฺขิตตสฺส สพฺพโส นิวิญฺเฌ ทิฏฺฐมณฺฑลเ.
๖๕๓.	สนฺธารณาทิกิจฺจาหิ กตูปการํ หุตฺวาน	ธาทูหิ จ จตุหิปี อตุจิตฺตาทินา ปน.
๖๕๔.	อุปตถมฺภียมานํ ตํ วณฺณคนฺธรสาทิหิ	อายุนา กตปาลนํ รูเปหิ ปรีวาริตํ.
๖๕๕.	จกฺขุวิญญาณกาทีนํ อุกาสิรสมาเนน	วตฺถุทวารญฺจ สาธยํ ปมาเณเนว ทิฏฺฐจิติ.

“จักขุประสาท คือ ความใสแห่งมหาภูตรูปทั้ง ๔ อันเกิดจากกรรม มีขนาดเล็ก ซึ่งอาศัยเนื่องอยู่ในสัมผัสการจักขุ อันพระผู้มีพระภาคผู้ทรงจักขุ ๕ ตรัสไว้

จักขุประสาทนั้นดำรงอยู่ในที่เห็นรูปได้กลางแวงตาดำอันมีตาขาวแวงดล้อมอยู่ตรงกลางตาเนื้อ ได้รับการอุปการะจากธาตุทั้ง ๔ ด้วยหน้าที่มีการทรงไว้เป็นต้น มีอตุและจิตเป็นต้นอุปถัมภ์อยู่ ชีวิตรูปกระทำการคุ้มครองไว้ ถูกแวงดล้อมด้วยรูป คือ สี กลิ่น และรสเป็นต้น ย่อมให้สำเร็จความเป็นที่อาศัยและทวารของจักขุวิญญาณจิตเป็นต้น ดำรงอยู่โดยมีขนาดเท่าหัวเส้น”

[คำว่า “ถูกแวงดล้อมด้วยรูป คือ สี กลิ่น และรส เป็นต้น” แสดงรูปกลาปที่เกิดร่วมกับจักขุประสาท คือ จักขุทสกกลาปที่มีจำนวนรูป ๑๐ มีจักขุประสาทเป็นประธาน ได้แก่ อวินิพโกชรูป ๘ ชีวิตรูป ๑ จักขุประสาท ๑ แม้โสททสกกลาป ฆานทสกกลาป ชิวหาทสกกลาป และกายทสกกลาป ก็เช่นเดียวกัน]

โสตประสาทนั้นดำรงอยู่ภายในช่องหู[ซึ่งมีสัณฐานเหมือนวงแหวนเป็นทั้งอกแห่ง
ชนแดงเส้นละเอียด ได้รับอุปการะโดยธาตุทั้งหลายที่กล่าวไว้แล้ว มีอุตุ จิต และอาหาร
อุปถัมภ์อยู่ มีชีวิตรูปรักษาอยู่ ย่อมให้สำเร็จความเป็นที่ตั้งและทวารของโสตวิญญานจิต
เป็นต้น”

ฌานประสาท

สายตีสติ ฌานัน ตัม สสมภารฌานพิลลสฺส อนโต อชปทสณฺหาเน ปเทเส ยถาวุตฺตป-
ปการา หุตฺวา ติฏฺฐติ.

“ฌานะ คือ รูปรับกลิ่น

ฌานประสาทนั้นมีประการ[คือการอุปถัมภ์เป็นต้น]ดังที่กล่าวไว้แล้ว ดำรงอยู่ภายใน
ช่องจมูกที่มีสัณฐานดังกีบแพะ”

ชีวหาประสาท

สายตีสติ ชิวหา. ชีวิตมฺหายตีสติ วา ชิวหา. สา สสมภารชีวหามชฺฌสฺส อุปฺริ อุปฺปล-
ทลคฺคสณฺหาเน ปเทเส ยถาวุตฺตปปการา หุตฺวา ติฏฺฐติ.

“ชีวหา คือ รูปชอบ[รส]

อีกนัยหนึ่ง ชิวหา คือ รูปเรียวกรสอันเป็นเหตุของชีวิต”

ชีวหาประสาทนั้นมีประการดังที่กล่าวไว้แล้ว ดำรงอยู่ในท่ามกลางลิ้นที่มีสัณฐาน
เหมือนปลายกลีบบัว”

[คำว่า ชิวหา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- รูปชอบรส = สายตีสติ ชิวหา หรือ เลหตีสติ ชิวหา (ลิห ธาตุ = พอใจ + ว ปัจจัย + อา
อิติปัจจัย มาจาก ลิหฺวา → ชิวฺวา → ชิวหา)

- รูปเรียวกรสอันเป็นเหตุของชีวิต = ชีวิตํ อฺมหายตีสติ ชิวหา (ชีวิต บพหน้า + อา บพหน้า
+ วฺเห ธาตุ = เรียก + อ ปัจจัย + อา อิติปัจจัย)]

กายประสาท

กุจฺฉิตานํ มลานํ อาโยติ กาโย. ยาวตา ปน อิมสฺมี กาเย อุปาทินฺนํ รูปํ อตฺถิ,

อียากตมกลีน

มีหน้าที่แสวงหาคันธารมณ

มีความเป็นที่ตั้งแห่งมานวิญญาณเป็นเครื่องปรากฏ

มีมหาภูตรูปที่เกิดจากกรรมอันมีเหตุคือความอียากตมกลีนเป็นเหตุไกล

สายิตุกามตานิทานกมมสมุฏฐานภูตปสาทลขณา ชิวหา, รเสส อาวิณณรสา, ชิวหา-
วิญญาณสส อารทรวาปจจุฏฐานา, สายิตุกามตานิทานกมมชภูตปฏฐานา.

“ชิวหาประสาท มีสภาพคือความใสแห่งมหาภูตรูปที่เกิดจากกรรมอันมีเหตุคือความ

อียากลิ้มรส

มีหน้าที่แสวงหารสสารมณ

มีความเป็นที่ตั้งแห่งชิวหาวิญญาณเป็นเครื่องปรากฏ

มีมหาภูตรูปที่เกิดจากกรรมอันมีเหตุคือความอียากลิ้มรสเป็นเหตุไกล

มุสสิตุกามตานิทานกมมสมุฏฐานภูตปสาทลขโณ กาโย, โภฏจุพเพส อาวิณณรโส,
กายวิญญาณสส อารทรวาปจจุฏฐานโน, มุสสิตุกามตานิทานกมมชภูตปฏฐานโน.

“กายประสาท มีสภาพคือความใสแห่งมหาภูตรูปที่เกิดจากกรรมอันมีเหตุคือความ

อียากสัมผัส

มีหน้าที่แสวงหาโภฏฐัพพารมณ

มีความเป็นที่ตั้งแห่งกายวิญญาณเป็นเครื่องปรากฏ

มีมหาภูตรูปที่เกิดจากกรรมอันมีเหตุคือความอียากสัมผัสเป็นเหตุไกล

การคัดค้านมติอื่น

เกจิ ปนาหุ-๑๕

๖๕๘. เตชาธิกานํ ภูตานํ

ปสาโท ปน จกขุติ

อากาसानิลโตยุพพิ-

อธิกานํ ตุ เสสกา.

“บางคน[ในนิกายมหาสังฆิกะ]อ้างว่า ‘ความใสของมหาภูตรูปที่มีเตโชธาตุมาก ชื่อ
ว่า จักขุ ส่วนความใสของมหาภูตรูปที่มีอากาศ (ช่องว่าง) วาโยธาตุ อาโปธาตุ และปฐวีธาตุ

มาก ชื่อว่า โสตะ ฆานะ ชิวหา และกายะอื่น”

๖๕๙. เต ปเนวํ ตุ วตฺตพฺพา “สุตฺตํ อารฺหตา”ติ หิ
 สุตฺตเมว จ เต อทฺธา น ทกฺขิสฺสนฺติ กิณฺจปิ.

“ควรถามพวกเขาอย่างนี้ว่า ท่านจงนำพระสูตรมาอ้างอิงเถิด พวกเขาอย่าไม่พบพระสูตรใดๆ เป็นแน่”

๖๖๐. วิเสส สติ ญฺตานํ ปสาโท หิ กถํ ภเว
 สมานานํ หิ ญฺตานํ ปสาโท ปรีทึปิโต.

“โดยแท้จริงแล้ว เมื่อมีความต่างกันแห่งมหาภูตรูป ความใสจะมีได้อย่างไร เพราะโบราณจารย์กล่าวถึงความใสแห่งมหาภูตรูปที่เสมอกันเท่านั้น”

๖๖๑. ตสฺมา นิสฺสยญฺตานํ จตุณฺนํ สพฺพโส ปน
 ปหาเยว ปเนเตสํ วิเสสปรกฺกปณฺ.

๖๖๒. เณยฺยา กมฺมวิเสเสน ปสาทานํ วิเสสตา
 น หิ ญฺตวิเสเสน โหติ เตสํ วิเสสตา.

“ดังนั้น จึงควรทราบความต่างกันของปสาทรูปด้วยกรรมเฉพาะ โดยไม่เกี่ยวกับการดำรงความต่างกันของมหาภูตรูปทั้งสี่อันเป็นที่อาศัยโดยสิ้นเชิง เพราะความต่างกันของปสาทรูปเหล่านั้นมิได้ด้วยความต่างกันของมหาภูตรูป”

๖๖๓. เอวเมเตสุ จกฺขุญฺจ โสตํ อปตฺตคาหกํ
 เสสํ ตุ ปน ฆานาติตุ- ตยํ สมปตฺตคาหกํ.

“ในบรรดาปสาทรูปเหล่านี้ จักขุประสาทและโสตประสาทรับเอาอารมณ์ที่ยังมาไม่ถึง [อัมปัตตโคจรคคาหกรูป]

ฆานประสาทเป็นต้นสามอย่างอื่น[จนถึงกายประสาท]รับเอาอารมณ์ที่มาถึงแล้ว [อัมปัตตโคจรคคาหกรูป]”

ความหมายและลักษณะเป็นต้นของโคจรรูป

รูปนฺติ รูปยตีติ รูปิ. วณฺณวิการมาปชฺชมานํ หทยจฺกตภาวํ ปกาเสตีติ อตฺโถ. ตํ ปน

จกฺขุปฏิหฺนณลกฺขณํ, จกฺขุวิญญาณสฺส วิสยถาวรสํ, ตสฺสเสว โคจรภาวปจฺจุปฺปจฺจํ, จตฺตมหา-
ภูตปทญฺจํ ยถา เจตํ, ตถา สพฺพทานิปี อุปาหารูปานีติ.

“คำว่า **รูป** มีคำอธิบายว่า **รูปะ** คือ รูปแสดง หมายความว่า รูปที่มีสีสรรต่างกัน
แล้วแสดงสภาพที่เกิดขึ้นในใจ [เช่น เมื่อเห็นใบหน้าแล้วก็รู้ว่าพอใจ ดีใจ โกรธ หรือเสียใจ
 เป็นต้น]

รูปารมณํ มีสภาพกระทบจักขุประสาท
มีหน้าที่ทำอารมณ์ให้แก่จักขุวิญญาณ
มีการเป็นอารมณ์ของจักขุวิญญาณเป็นเครื่องปรากฏ
มีมหาภูตรูปทั้ง ๔ เป็นเหตุใกล้

อนึ่ง แม้อุปาทายรูปทั้งหมดก็มีมหาภูตรูปทั้ง ๔ เป็นเหตุใกล้เหมือนรูปารมณ
ดังกล่าว”

สทฺโทติ สทฺทยตีติ สทฺโท. โส ปน โสตปปฏิหฺนณลกฺขณ. โสตวิญญาณสฺส วิสยถา-
วโร. ตสฺสเสว โคจรภาวปจฺจุปฺปจฺจํ.

“คำว่า **สทฺโท** มีคำอธิบายว่า **สัททะ** (เสียง) คือ รูปที่ถูกเปล่งออก
สัทธารมณํ มีสภาพกระทบโสตประสาท
มีหน้าที่ทำอารมณ์ให้แก่โสตวิญญาณ
มีการเป็นอารมณ์ของโสตวิญญาณเป็นเครื่องปรากฏ”

คนฺโธติ อุตฺตํ คณฺธยตีติ สฺวญฺตีติ คนฺโธ. โส ฆานปปฏิหฺนณลกฺขณ. ฆานวิญญาณสฺส
วิสยถาวโร. ตสฺสเสว โคจรภาวปจฺจุปฺปจฺจํ.

“คำว่า **คนฺโธ** มีคำอธิบายว่า **คันธะ** (กลิ่น) คือ รูปประกาศตน [เหมือนกลิ่นดอกไม้
ซึ่งแสดงที่ตั้งของดอกไม้]

คันธารมณํ มีสภาพกระทบฆานประสาท
มีหน้าที่ทำอารมณ์ให้แก่ฆานวิญญาณ
มีการเป็นอารมณ์ของฆานวิญญาณเป็นเครื่องปรากฏ”

รโสติ รสนฺตี เตนาตี รโส. โส ชิวหาปปฏิหฺนณลกฺขณ. ชิวหาวิญญาณสฺส วิสยถา-

รโส. ตสฺเสว โคจรภาวปจฺจุปฺปจฺจาโน.

“คำว่า รโส มีคำอธิบายว่า รสะ (รส) คือ รูปทำให้ยินดี

รสารมณฺ์ มีสภาพกระทบชีวหาประสาท

มีหน้าที่ทำอารมณ์ให้แก่ชีวหาวิญญาน

มีการเป็นอารมณ์ของชีวหาวิญญานเป็นเครื่องปรากฏ”

อิตถินทริย

อิตถินทริยนฺติ-

๖๖๔. กมฺมโซ อิตถิภาโว ปรุสฺสนธิสมฺมุจฺจโต
ยณฺเจตฺ อิตถิลิงฺคาคิ น ตฺ ตํ อินฺทริยํ สียา.

“คำว่า อิตถินทริย (อิตถินทริย) มีคำอธิบายว่า อิตถินทริยนี้เกิดจากกรรม ปรากฏในปฏิสนธิกาล ส่วนเพศหญิงเป็นต้นไม่ใช่อิตถินทริย”

[คำว่า อาทิ (เป็นต้น) หมายถึง อิตถินิมิตฺต, อิตถิกุตุต และ อิตถากปฺป ทั้งหมดเป็นเครื่องแสดงให้รู้ว่าเป็นเพศหญิง มี ๔ อย่าง คือ

๑. อิตถิลิงฺค เพศหญิง หมายถึง รูปร่างสัณฐานแห่งความเป็นหญิง มีแขน ขา หน้าตา เป็นต้น

๒. อิตถินิมิตฺต เครื่องหมายของความเป็นหญิง เช่น การกล้ำผม การไม่มีหนวดเครา เป็นต้น

๓. อิตถิกุตุต นิสัยของความเป็นหญิง เช่น การเล่นซ้อขายด้วยกระดิ่งเล็ก การเล่นทอผ้า การกระทำต่างๆ เป็นต้น

๔. อิตถากปฺป กิริยาอาการของความเป็นหญิง เช่น การเดิน ยืน นั่ง นอน การกิน การพูด เป็นต้น^{๑๖}]

๖๖๕. อิตถินทริยํ ปฏฺิจฺเจว อิตถิลิงฺคาคโย ปน
ปวตฺเตยว ชายนฺเต น ตานิ ปฏฺิสนฺธิยํ.

“เพศหญิงเป็นต้นอาศัยอิตถินทรีย์แล้วย่อมเกิดขึ้นในปวัตติกาลเท่านั้น ไม่เกิดใน
ปฏิสันธิกาล”

๖๖๖. น จ ตํ จกฺขุวิญญะยํ มโนวิญญะยเมว ตํ
 อิตถิลิงคาทโย จกฺขุ- วิญญะยยา โหนติ วา น วา.

“อิตถินทรีย์นั้นไม่ใช่รูปที่รู้ได้ด้วยจักขุวิญญาณ แต่รู้ได้ด้วยมโนวิญญาณ [คือนึกเอา]
ส่วนเพศหญิงเป็นต้นรู้ได้ด้วยจักขุวิญญาณบ้าง รู้ไม่ได้ด้วยจักขุวิญญาณบ้าง”

ปฐิสินทริย

๖๖๗. เอเสว จ นโย ญะโย เสเสปิ ปฐิสินทริเย
 อิทํ ปจฺมกปฺปานํ อุภยํ ตุ ปวตฺตติ.
๖๖๘. สมฺภูจาทิตฺติ วิญญะยํ ปรโต ปฐิสินธิยํ
 ปวตฺเตปิ สมฺภูจาย ปวตฺเต ปริวตฺตติ.

“โปรตทราบนัยเดียวกันนี้ในปฐิสินทริย
อินทรีย์ทั้งสองย่อมเกิดขึ้นในปวัตติกาลแก่คนต้นกับ หรือเกิดขึ้นในปฏิสันธิกาลแก่
บุคคลรุ่นหลัง ทั้งเกิดขึ้นในปวัตติกาลแล้วเปลี่ยนแปลงในปวัตติกาลก็ได้[ด้วยการเปลี่ยนเพศ]”

๖๖๙. มหตา ปาปกมฺเมน ปฐิสตฺตํ วินสฺสติ
 มหตา กุสเลเนว ชายเต ปฐิสินทริยํ.

“ปฐิสินทริยย่อมวิบัติไปด้วยกรรมชั่วอันใหญ่หลวง และเกิดอีกได้ด้วยกรรมดีอัน
ใหญ่หลวง”

๖๗๐. ทพฺพลากุสเลเนว อิตถิลิงคํ วินสฺสติ
 ทพฺพเลเนว ปุณฺเณน อิตถิกาโว หิ ชายเต.

“อิตถินทรีย์ย่อมวิบัติไปด้วยกรรมชั่วที่อ่อนกำลัง และเกิดอีกได้ด้วยกรรมดีที่อ่อน
กำลังนั้นแหละ”

๖๗๑. อุภโตพยุชนสสาปิ เอกเมวินุทริยํ สียา
 เอวํ สนเต อภาโว จ ทุตติยพยุชนสส ตฺ.
 ๖๗๒. น จาภาโว สียา กสฺมา น ตํ พยุชนการณํ
 ตสฺส กम्मสหายํ หิ ราคจิตฺตํ ตฺ การณํ

“แม้อุภโตพยุชนก (คนสองเพศ) ก็มีอินทรีย์เดียวเท่านั้น

ถามว่า : หากเป็นตามนี้ อวัยวะเพศที่สองของเขาก็มีไม่ได้หรือ

ตอบว่า : มีได้แน่นอน เพราะอินทรีย์มิได้เป็นเหตุเกิดของอวัยวะเพศ แต่ราคจิต
 ที่มีกรรมเกิดร่วมด้วยเป็นเหตุเกิดของอวัยวะเพศที่สอง”

ลักษณะเป็นต้นของอิตถินทรีย์และปฺริสินทฺริย

อุภยสฺส ปเนตสฺส ลกฺขณาทีนิ วุจฺจติ. ตตฺถ อิตฺถิภาวลกฺขณํ อิตฺถินทฺริยํ, “อิตฺถิ”ติ
 ปกาสนรสํ, อิตฺถิลิङ्गคณิมิตฺตํทตฺตากปฺปानํ การณภาวปจฺจุปฺปจฺจํ

“ข้าพเจ้าจะกล่าวสภาพเป็นต้นของอินทรีย์ทั้งสองนั้น

อิตถินทรีย์ มีสภาพเป็นหญิง

มีหน้าที่แสดงปรากฏการณ์ของหญิง

มีเครื่องปรากฏคือความเป็นเหตุให้เกิดรูปร่างสัณฐานแห่งความเป็น
 หญิง เครื่องหมายของความเป็นหญิง นิสัยของความเป็นหญิง และ
 กิริยาอาการของความเป็นหญิง”

ปฺริสภาวลกฺขณํ ปฺริสินทฺริยํ, “ปฺริโส”ติ ปกาสนรสํ, ปฺริสลิङ्गคณิมิตฺตํทตฺตากปฺปानํ
 การณภาวปจฺจุปฺปจฺจํ

“ปฺริสินทฺริย มีสภาพเป็นชาย

มีหน้าที่แสดงปรากฏการณ์ของชาย

มีเครื่องปรากฏคือความเป็นเหตุให้เกิดรูปร่างสัณฐานแห่งความเป็น
 ชาย เครื่องหมายของความเป็นชาย นิสัยของความเป็นชาย และกิริยา
 อาการของความเป็นชาย”

ชีวิตรูป

ชีวิตนุติ-

๖๗๓. ชีวิตินทริยนิเทศ วตตพพํ ยํ ลียา อธิ
 อรูปชีวิติ วุตต- นเยเนว จ ตํ วเท.

“คำว่า **ชีวิติ** (ชีวิตรูป) มีคำอธิบายว่า ข้อความใดพึงกล่าวไว้ในชีวิตินทริยนิเทศนี้
 บัณฑิตพึงกล่าวข้อความนั้นตามนัยที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วในนามชีวิตินทริย”

ลกขณาทินิ ปนสฺส เอวํ เวทิตพฺพานิ. สหชรูปปริपालนลกขณํ ชีวิตินทริยํ, เตสํ
 ปวตตนรํ, เตสเมว จปนปจฺจุปฺปจฺจํ, ยาบยิตพฺพญตปฏฺฐจฺจํ.

“อนึ่ง โปรดทราบสภาพเป็นต้นของชีวิตินทริยนี้เป็นอย่างนี้

ชีวิตินทริยํ มีสภาพรักษาสหชาตรูป
 มีหน้าที่ธำรงไว้ซึ่งรูปเหล่านั้น
 มีการประกอบให้มันอยู่เป็นเครื่องปรากฏ
 มีมหาภูตรูปที่เสมอกันเป็นเหตุไถ้”

หทัยวัตถุ

วตฺถุติ หทยวตฺถุ.

๖๗๔. ยํ นิสฺสาย มโนธาดุ- มโนวิญญานธาดุโย
 วตฺตนฺติ ปญฺจโวการเ ตํ “วตฺถุ”ติ ปจฺจจติ.

“คำว่า **วตฺถุ** คือ หทัยวัตถุ

มโนธาดุและมโนวิญญานธาดุในปัญจโวการภูมิ อาศัยหทัยวัตถุใดแล้วย่อมดำเนิน
 ไป หทัยวัตถุนั้นได้ชื่อว่า **วตฺถุ**”

มโนธาดุมโนวิญญานธาดุนํ นิสฺสยลกขณํ หทยวตฺถุ, ตาสญฺเจว ธาตุนํ อาธารนรํ,
 อุพฺพาหนปจฺจุปฺปจฺจํ

“หทัยวัตถุ มีสภาพเป็นที่อาศัยของมโนธาดุและมโนวิญญานธาดุ

มีหน้าที่ทรงไว้ซึ่งธาตุต่างๆ ดังกล่าว
มีการรักษาไว้ซึ่งธาตุต่างๆ ดังกล่าวเป็นเครื่องปรากฏ”

อาหารรูป

อาหารตาติ กพพีกาโร อาหาโร. โอชฏุมกัม รูปํ อาหารตติ อาหาโร.

“ชื่อว่า อาหารรูป คือ กพพีการาหาร (อาหารที่ทำเป็นคำๆ)

อาหาร คือ รูปที่นำรูปกลาปซึ่งมีโอชาเป็นที่ ๘ [มหาภูตรูป ๔ สี กลิ่น รส และ โอชา]”

๖๗๕. ยาย โอชาย ยาเพนติ ยตถ ยตถ จ ปาณินโน
อัยํ ตู “กพพีกาโร อาหาโร”ติ ปุจฺจติ.

“สัตว์ทั้งหลายในที่ใดๆ ย่อมยังชีพอยู่ได้ด้วยโอชา (สารอาหาร) ไต โอชานี้เรียกว่า กพพีการาหาร”

๖๗๖. อนนฺปนาทิกํ วตฺถุ อคฺคิ หรติ กมฺมขํ
เกวลํ น จ สกฺโกติ ปาเลตุํ ชีวิตํ ปน.

“วัตถุมิข้าวและน้ำเป็นต้นย่อมรับเอาไฟธาตุ[เผาผลาญอาหาร]ที่เกิดจากกรรมได้อย่างเดียว แต่ไม่อาจรักษาชีวิตินทรีย์ไว้ได้”

๖๗๗. โอชา สกฺโกติ ปาเลตุํ หริตุํ น จ ปาจํ
หริตุํปิ จ ปาเลตุํ อุโม สกฺโกณฺติ เอกโต.

“โอช่าย่อมรักษาชีวิตินทรีย์ไว้ได้ แต่ไม่อาจรับเอาไฟธาตุได้ ทั้งสองอย่างนั้นไม่อาจรับเอาไฟธาตุและรักษาชีวิตินทรีย์ได้พร้อมกัน”

ลกฺขณาทิตो ปนสฺส โอชาลกฺขณํ กพพีกาโร อาหาโร, รูปาหรณฺโร, อุปฺตถมฺภน-
ปจฺจุปปญฺจาโน, กพฺพี กตฺวา อชฺโฆหริตพฺพวตฺถุปรทฺฐจฺฉานฺติ เวทิตพฺโพ.

“กพพีการาหารนั้นมีลักษณะเป็นต้น ดังนี้คือ

กพพีการาหาร มีลักษณะทำให้รูปเจริญ

มีหน้าที่ธำรงไว้ซึ่งรูป
มีการอุดหนุนไว้ซึ่งรูปกายเป็นเครื่องปรากฏ
มีเหตุใกล้คืออาหารที่ควรแก่การบริโภค”

กายวิมุตติ

กายวิมุตตตินิเทศ กาเยน อตฺตโน ภาวํ วิมฺวาเปนฺตานํ กายคฺคหณานุสาเรน
คหิตาย เอตาย ภาโว วิมฺวายตฺติ วิมฺมตฺติ. สยํ วา กายคฺคหณานุสาเรน วิมฺวายตฺติปิ
วิมฺมตฺติ. “กาเยน สํวโร สาธุ, สาธุ วาจา ย สํวโร”ติ^{๑๗} อาคโต โจนฺนสงฺขาโต กาโยว วิมฺมตฺติ
กายวิมฺมตฺติ. กายวิปฺพนฺทเนน อธิปฺปายวิมฺวาปนเหตุตฺตา สยณฺจ ตถา วิมฺเมยฺยตฺตา กาเยน
วิมฺมตฺตติปิ กายวิมฺมตฺติ.

“ในกายวิมุตตตินิเทศ วิมุตติ คือ เหตุทำให้รู้ความประสงค์ที่ปรากฏโดยคล้อยตาม
การสังเกตรู้กายของผู้แสดงความประสงค์ของตนทางกาย

อีกนัยหนึ่ง วิมุตติ คือ รูปที่บุคคลรู้ได้โดยคล้อยตามการสังเกตรู้กาย

กายวิมุตติ คือ วิมุตติที่เป็นร่างกายกล่าวคือร่างกายที่เคลื่อนไหวซึ่งปรากฏใน
พระบาลีว่า ‘การสำรวจทางกาย เป็นการดี การสำรวจทางวาจา เป็นการดี’

อีกนัยหนึ่ง กายวิมุตติ คือ วิมุตติที่รู้ได้ทางกาย เพราะเป็นเหตุให้รู้ความประสงค์
ด้วยการเคลื่อนไหวทางกาย และเป็นสิ่งที่บุคคลอื่นรู้ได้เหมือนอย่างนั้น”

[คำว่า กายวิมุตติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- วิมุตติที่เป็นร่างกาย = กาโย เอว วิมุตติ กายวิมุตติ (อวธารณบุรพท กรรม-
ธารยสมาส)

- วิมุตติที่รู้ได้ทางกาย = กาเยน วิมุตติ กายวิมุตติ (ตติยาตปฺปวิสสมาส)]

๖๗๘.	ตตฺถ ยา สหชาตสฺส	จิตฺตชานิลธาดูยา
	รูปสฺส จลเน เหตุ	เอกาการวิภาโรตา.
๖๗๙.	กายวิมฺมตฺติ นามายํ	กายทวารนฺติ สา มตา
	ตตฺถ ยา เจตนาสิทฺธา	ปฺปณฺนาปฺปณฺวสา ปน.

๖๘๐. กายกมฺมนฺติ นิทฺธิฏฺฐา สตฺถุนา สา หิตฺเตสีนา
สมฺปวตฺติ ปเนติสฺสา วจฺจิวาเรปิ ชายเต.

“ในคำว่ากายวิญญูตินั้น อาการเฉพาะของวาโยธาตุที่เกิดจากจิต ซึ่งเป็นเหตุทำให้รูปที่เกิดพร้อมกันเคลื่อนไหว ได้ชื่อว่า กายวิญญูติ และกายทวาร

ส่วนเจตนาที่สำเร็จด้วยกำลังของบุญและบาปในกายทวารนั้น พระศาสดาผู้ทรงบำเพ็ญประโยชน์ตรัสเรียกว่า กายกรรม

อนึ่ง ความเป็นไปของเจตนาที่ย่อมมีได้แม้ทางวจีทวาร”

[ฎีกาใหม่กล่าวสรุปว่า กายวิญญูติ ไม่ใช่รูปกายที่เคลื่อนไหวอยู่ และไม่ใช่วาโยธาตุ แต่เป็นอาการเฉพาะของวาโยธาตุซึ่งปรากฏโดยความเป็นเหตุให้รูปกายเคลื่อนไหวได้ เหมือนความเพียรของบุคคลผู้ยกก้อนหินใหญ่]

๖๘๑. ลภิตฺวา ปนฺนปตฺถมภํ เอกาวชฺชนวีวิถิํ
เหฏฺฐาหิ ฉหิ จิตฺเตหิ วาโยธาตฺตสมฺมุจฺจิตํ.
๖๘๒. สตฺตเมเน ตฺถ จิตฺเตเน วาโยธาตฺตสมฺมุจฺจิตา
จาเลติ สหจํ รุปํ วิณฺณตฺตสิหิตาตฺตนา.

“วาโยธาตุที่เกิดจากขวนจิตดวงที่ ๗ เมื่อได้รับเหตุค้ำจุน[อาเสวนปัจจย]คือวาโยธาตุที่เกิดจากขวนจิต ๖ ดวงแรก ย่อมเป็นไปพร้อมด้วยวิญญูติ จึงทำให้รูปที่เกิดร่วมกับตนเคลื่อนไหวได้”

วจีวิญญูติ

วจีวิณฺณตฺตนิทฺเทเส ปน-

๖๘๓. ปจฺจโย จิตฺตชาตาย อุปาทินฺนภมฺมฺมฺเน
โย อากาโรวิกาเรโก อยํ ปถวิธาตฺตยา.
๖๘๔. วจีวิณฺณตฺตติ วิณฺณเมยฺยา สห สทฺทวสา ปน
วจีทวารนฺติ นิทฺธิฏฺฐา สาว สกฺยกุลินฺทฺนา.

“ส่วนในนิเทศแห่งวจีวิญญูติ

อาการเฉพาะของปฐวีธาตุที่เกิดจากจิต ซึ่งเป็นเหตุในการกระทบกันของรูปที่เกิดจากกรรม [สายเสียงในกล่องเสียง] ชื่อว่า วจีวิญญูติ

วจีวิญญูติที่เป็นไปพร้อมกับเสียงนั่นเอง พระศาสดาผู้ประจักษ์นิสสารสอ่องศากยวงศ์ทรงแสดงว่า วจิตวาร”

[เสียงที่เกิดจากจิตไม่สามารถได้ยินได้ เมื่อปฐวีธาตุที่เกิดจากจิตกระทบกับปฐวีธาตุที่เกิดจากสมุฏฐานที่เหลือ ๓ จึงจะได้ยินเสียง]

๖๘๕. สทฺโท น จิตฺตชฺช อตฺถิ วินา วิณฺณตฺติจมฺภฏฺณํ
ธาตุสงฆมฺภฏฺณเนเนว สห สทฺโท หิ ชายติ.

“เสียงที่เกิดจากจิตย่อมไม่มีโดยปราศจากการกระทบกันแห่งปฐวีธาตุที่มีวิญญูติเป็นเหตุ เพราะเสียงย่อมเกิดพร้อมกับการกระทบกันแห่งปฐวีธาตุโดยแท้”

๖๘๖. สา วิณฺณายปนโต เจว สยํ วิณฺณเมยฺยโตปิ จ
วิณฺณตฺติตฺติ ลียา ตสฺส สมภโว การกทฺวเย.

“วิญญูตินั้นได้ชื่อว่า วิญญูติ เพราะทำให้รู้[ความประสงค์]ด้วยตนเอง และเป็นที่รับรู้[ของผู้อื่น]

ความเป็นไปแห่งศัพท์ว่า วิณณตติ นั้นพึงมีได้ในสาธนะทั้งสอง [เหตุกัตตุสาธนะและกรรมสาธนะ]”

[คำว่า วิณณตติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- รูปทำให้รู้ความประสงค์ = วิณณายตติ วิณณตติ (เหตุกัตตุสาธนะ)
- รูปซึ่งเป็นที่รับรู้ของผู้อื่น = วิณณายตติ วิณณตติ (กรรมสาธนะ)]

๖๘๗. น วิณฺณตฺติตฺทวํ อญฺจ รูปานิ วีย จิตฺตชํ
จิตฺตชานํ วิการตฺตตา จิตฺตชนฺติ ปวฺจจติ.

“วิญญูติรูปทั้งสองมิใช่รูปที่เกิดจากจิตเหมือน[อวินิปโก]รูป ๘ [ที่เกิดร่วมกันใน

กลาปเดียว] ได้ชื่อว่า รูปที่เกิดจากจิต เพราะเป็นวิการแห่งรูปที่เกิดจากจิต”

ตตถ กายวิณมุตติ อธิปายปกาสนรสา. กายวิปพนฺทนเหตุภาวปจฺจุปฏฺจนา. จิตฺต-
สมฺภูจนาไวธาทูปฏฺจนา. ตถา วจฺจิณมุตติอธิปายปกาสนรสา. วจฺโฆสสฺส เหตุภาวปจฺจุ-
ปฏฺจนา. จิตฺตสมฺภูจนาปถวิธาทูปฏฺจนา.

“กายวิณมุตติ มีหน้าที่แสดงความประสงค์
มีความเป็นเหตุทำให้กายไหวเป็นเครื่องปรากฏ
มีไวธาทูที่มีจิตเป็นสมุฏฐานเป็นเหตุไถ่
วจฺจิณมุตติ มีหน้าที่แสดงความประสงค์
มีความเป็นเหตุทำให้เปล่งเสียงเป็นเครื่องปรากฏ
มีปฐวิธาทูที่มีจิตเป็นสมุฏฐานเป็นเหตุไถ่”

อากาศธาตุ

๖๘๘. น กสฺสตีติ อากาโส รูปานํ วิวโร ปน
โย รูปานํ ปริจฺเฉทो สวากาโสติ ปวฺจจติ.

“รูปที่ไม่ถูกขีดขวาง ชื่อว่า อากาสะ คือ ช่องว่างของรูปทั้งหลาย
อนึ่ง ขอบเขตของรูปทั้งหลายนั้นเรียกว่า อากาศธาตุ”

โส รูปปริจฺเฉทลฺกขโณ. รูปปริยฺยนตปกาสนรโส. รูปมรียาทปจฺจุปฏฺจนาโน อสมฺมุฏฺจ-
ภาวนิทฺททวิรภาวปจฺจุปฏฺจนาโน วา. ปริจฺฉินฺนรูปปฏฺจนาโน.

“อากาศธาตุ มีลักษณะคั่นไว้ซึ่งรูปกลาป
มีหน้าที่แสดงส่วนของรูป
มีการจำแนกรูปเป็นเครื่องปรากฏ หรือมีความไม่กระทบกันและ
ความเป็นร่องเป็นช่องเป็นเครื่องปรากฏ
มีรูปที่ถูกคั่นไว้เป็นเหตุไถ่”

ลหุตารูปเป็นต้น

รูปสฺส ลหุตาทิตฺตยนิทฺเทเส-

๖๘๙. เหฏฐา วุตตนเยเนว รูปสฺส ลหุตาทิสฺ
 ติสฺโส รูปวิการาดิ วิญญาตพฺพา วิภาวินา.

“ในนิเทศแห่งลหุตารูปเป็นต้น บัณฑิตพึงทราบว่ ความเบาเป็นต้น ๓ ประการ
ในลหุตารูปเป็นต้นนั้น เป็นความแปรปรวนของรูป ตามนัยที่ได้กล่าวไว้แล้ว”

๖๙๐. เอตาสํ ปน ติสฺสนฺนํ กมโต จ ปวตฺติยํ
 อโรคิ มหฺทิตํ จมฺมํ ธนฺตเหมํ นิทสฺสนํ.

“คนที่ไม่มีโรค แผลหนังที่ซັกฟอกแล้ว และทองที่หลอมแล้ว เป็นตัวอย่างในความ
เป็นไปของรูปทั้งสามนั้นตามลำดับ”

[ความเบาของรูป เหมือนคนที่ไม่มีโรคซึ่งรู้สึว่าตัวเบาสบาย ความอ่อนของรูป เหมือน
หนังที่ซັกฟอกจนอ่อนนุ่มสามารถใช้ทำเชือกหรือรองเท้า เป็นต้น ความควรแกกิริยาของรูป เหมือนทอง
ที่หลอมแล้วใช้ประกอบกิจในการทำกำไลหรือตุ้มหู เป็นต้น]

๖๙๑. กมฺมํ กาทຸํ น สกโกติ ลหุตาทิตຸตฺยํ ปน
 อาหาราทิตຸตฺยเยว ตํ กโรติ ตโต ติષฺ.

“อนึ่ง กรรมย่อมไม่อาจทำให้เกิดลหุตารูปเป็นต้นทั้งสามได้ แต่รูป ๓ อย่างมีอาหาร
เป็นต้นทำให้เกิดได้ ดังนั้น ลหุตารูปเป็นต้นจึงเป็นรูปที่เกิดจากสมุฏฐาน ๓ [คือ จิต อุตฺ และ
อาหาร]”

ตตถ อทฺธตาลกฺขณา รูปสฺส ลหุตฺตา, รูปานํ ครุภาววินิทฺทรสา, ลหุปริวตฺติตา-
ปจฺจุปฺปจฺจานา, ลหุรูปปทฺฏจฺจานา.

“ลหุตารูป มีลักษณะเบา
 มีหน้าที่ทำลายความหนักของรูป
 มีการทำให้่องไวเป็นเครื่องปรากฏ
 มีรูปที่เบาเป็นเหตุไถ่”

อทฺธตาลกฺขณา รูปสฺส ลหุตฺตา, รูปานํ ทฺธภาววินิทฺทรสา, สพฺพกิริยาสุ อวิโรธิตา-

ปจฺจุปปญฺจานา, มุทุรูปปฏฺญานา.

“มุทุตารูป มีลักษณะอ่อน
มีหน้าที่ทำลายความกระด้างของรูป
มีการไม่ขัดแย้งในกิริยาทั้งปวงเป็นเครื่องปรากฏ
มีรูปที่อ่อนเป็นเหตุไถ้”

สรีรกีรียนุกุลกมฺมณฺณตลภฺขณา รูปสฺส กมฺมณฺณตา, อกมฺมณฺณตาวินฺทนฺรสา,
อทุพฺพลภาวปจฺจุปปญฺจานา, กมฺมณฺณตารูปปฏฺญานา. เอตา ปน ติสฺโสปี น อณฺณมณฺณ
วิขหนฺติ.

“กัมมัญญตารูป มีลักษณะควรแก่กิริยาที่เหมาะสมแก่อาการทางร่างกาย
มีหน้าที่ทำลายการไม่ควรแก่กิริยา
มีความไม่อ่อนแรงเป็นเครื่องปรากฏ
มีรูปที่ควรแก่กิริยาเป็นเหตุไถ้
ลหุตารูปเป็นต้นทั้งสามนี้ย่อมเกิดพร้อมกันเสมอ”

อุปจยรูปและสันตติรูป

อุปจยสนฺตติทิฏฺเฐ-

๖๙๒. รูปานมาจโย โย หิ วุตฺโต อุปจโยติ โส
อนุปฺปพฺนฺรตา เตสํ สนฺตติํ ปวฺจจติ.

“ในนิเทศแห่งอุปจยรูป การเกิดขึ้นแห่งรูป ชื่อว่า อุปจย
การดำเนินไปแห่งรูป ชื่อว่า สันตติ”

๖๙๓. อตฺถโต อุกฺกมฺเปตํ ชาติริปฺนฺติ ทิปิตํ
วุตฺตมาการนํนตฺตา เวเนยฺยานํ วเสน วา.

“รูปทั้งสองนี้แสดงให้เห็นในคัมภีร์อรรถกถาว่า โดยสภาวะคือชาติริป (รูปที่เกิดขึ้น)
ได้รับการตรัสไว้เป็น ๒ ประการ เพราะมีอาการต่างกัน หรือตรัสไว้โดยคล้อยตามเวไนยชน”

ลักษณาทิต ปน อาจยลักษโณ รูปสส อุปจโย, ปุพฺพนตโต รูปานํ อุมฺมุชฺชาปนฺรโส,
นียยตณปจฺจุปฺปฏฺฐาโน ปริปฺพณณาวปจฺจุปฺปฏฺฐาโน วา, อุปจิตฺตรูปปฏฺฐาโน.

“อนึ่ง โดยลักษณะเป็นต้น

การเกิดขึ้นแห่งรูป มีสภาพแรกเกิด

มีหน้าที่ทำให้บรรดารูปได้เกิดขึ้น

มีการมอบให้เป็นเครื่องปรากฏ หรือมีความบริบูรณ์ของ

รูปเป็นเครื่องปรากฏ

มีรูปที่กำลังจะเกิดเป็นเหตุไกล้”

ปวตฺติลกฺขณา รูปสส สนตติ, อนุปฺปนฺนธรรสา, อนุปฺปะเจตฺตปจฺจุปฺปฏฺฐาณา, อนุป-
ปฺปนฺนธรรูปปฏฺฐาณา.

“การดำเนินไปแห่งรูป มีสภาพเจริญอยู่

มีหน้าที่สืบต่อ

มีการไม่ขาดจากกันเป็นเครื่องปรากฏ

มีรูปที่ยังให้ต่อเนื่องกันเป็นเหตุไกล้”

ชารูป

ชราณีทุเทเส ชีรณํ ชรา.

๖๙๔. ทูริธายํ ชรา นาม ปากฺกฺวาปากฺกฺวาติ จ

ปากฺกฺวา รูปธมฺเมสุ อรูปेषु อปากฺกฺวา.

“ในนิเทศแห่งชารูป ธรรมดำว่ความชรา มี ๒ ประการ คือชราปรากฏ และชรา
ไม่ปรากฏ ชราปรากฏมีอยู่ในรูปธรรม ส่วนชราไม่ปรากฏมีอยู่ในนามธรรม”

รูปสส ปริปากตาลกฺขณา รูปสส ชรตา, อุปนยฺนธรรสา, สภาวานปคเมปิ นวภาวา-
ปคมปจฺจุปฺปฏฺฐาณา วิหิปฺปฺราณฺณาโว วีย, ปริปฺปะจฺจมานรูปปฏฺฐาณา.

“ความชราของรูป มีสภาพเป็นการเสื่อมของรูป

มีหน้าที่นำความเสื่อมไปสู่ความแตกดับ]

มีสภาพที่ไม่เกิดใหม่แม้มีสภาวะอยู่เป็นเครื่องปรากฏเหมือน
ความเก่าของข้าวเปลือก
มีรูปที่เสื่อมเป็นเหตุใกล้”

อนิจจตา रूप

ประเภทผลงาน รูปสัณฐาน อนิจจังตา, สีสันนรธา, ขยายปลุญจนา, ปริกฤษมาณรูป-
ปฏิกษานาติ เวทิตพพาติ.

เอาจตุรัสติ อุปาหารูปานิ เวทิตพฺพานิ.

“ความไม่เที่ยงของรูป มีสภาพเสื่อม
มีหน้าที่จมดิ่ง
มีความเสื่อมสิ้นไปเป็นเครื่องปรากฏ
มีรูปที่แตกดับเป็นเหตุไถ่
โดยประการดังนี้ โปรดทราบอุปาทายรูป ๒๔”

ฎีกาใหม่อธิบายว่า ในคำว่า “ความเสื่อมสิ้น” ความเสื่อม คือ ความพินาศไปตามลำดับ
ความสิ้น คือ ความดับของรูปนามพร้อมกันเหมือนเชื้อและน้ำมันหมดสิ้นไปพร้อมกัน]

ปกิณกะ ๗ หมวด

๖๙๕. ภูตรูปานิ จตตาริ อุปาทา จตุวีสติ
 อภฺจวีสติ รูปานิ สพฺพาเนว ภวนฺติ หิ.

“รูปทั้งหมดมี ๒๘ อย่าง คือ มหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูป ๒๔ โดยแท้”

๒๙๖. อิมเมสฺ ปน รุเปสฺ อสมโमेหตฺถเมว ตํ
สโมธานํ สมภูจानํ นิพฺพนํ สงฺขตมปิ จ.

๒๙๗. โจทน์ ปรินหารณจ นยเมกวิธาทิกั
สงเขเปน ปวกขามิ ปกิดนณกมิทํ สณ.

“อนึ่ง เพื่อความไม่สงสัยในรูปเหล่านี้ ข้าพเจ้าจักกล่าวหมวดปภินกะ คือ การประมวลรูป เหตุเกิดของรูป รูปที่เกิดจากกรรมเป็นต้น รูปที่มีปัจจัยปรุงแต่ง การหักท้วง และการเฉลย พร้อมทั้งเอกวิธินัย (นัยแสดงรูปที่มีอย่างเดียว) เป็นต้นโดยย่อ เชิญฟังเถิด”

การประมวลรูป

ตตถ สโมธานนติ สพพเมว อิหํ รูปํ สพพสโมธานโต ปถวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ จกขายตนะ ๕เปยฺ ชรตา อนิจฺจตาติ อฏฺฐวีเสติวิธํ จ โหติ. อิตฺโต อณฺณํ รูปํ นาม นตฺถิ. เกจิ ปน มิทฺธวาทิโน “มิทฺธรูปํ นาม อตฺถิ”ติ วทนฺติ. เต “อทุธา มุนีสิ สมฺพุทฺโธ, นตฺถิ นีวรณา ตวา”ติ^{๑๙} จ “ถินมิทฺธนีวรณํ อวิชชานีวรณญจ นีวรณสมฺปยุตฺตน”ติ^{๒๐} สมฺปยุตฺตวจนโต จ มหาปกรณปฏฺฐาเน “นีวรณํ ธมฺมํ ปฏฺวิจฺจ นีวรโณ ธมฺโม อุปฺปชฺชติ นปฺเรชาตปฺจฺยา”ติ^{๒๑} “อรูเปปิ กามจฺจนนฺทนีวรณํ ปฏฺวิจฺจ ถินมิทฺธอุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจาวิชชานีวรณน”ติ^{๒๒} เอวมาทีหิ ปาฬิหิ วิรุชฺฌนโต จ อรูปเมว มิทฺธนติ ปฏฺวิกฺขิปปิตพฺพา.

“ในพากย์นั้น คำว่า สโมธาน (การประมวลรูป) หมายความว่า รูปทั้งหมดนี้มี ๒๘ อย่างโดยรวมรูปทุกอย่างไว้คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ จกขายตนะ ๕ลย ความชราของรูป ความไม่เที่ยงของรูป ไม่มีรูปอื่นนอกจากนี้

บางคนผู้เป็นมิทธวาทิ (กล่าวมิทธว่าเป็นรูป) อ้างว่า “รูปที่เป็นมิทธะมีอยู่” ท่านเหล่านั้นควรถูกคัดค้านว่า มิทธะเป็นนามอย่างเดียว ดังพระพุทธวจนะว่า

‘พระองค์เป็นมุนีผู้ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองโดยแท้ ทรงปราศจากนิรวรณธรรม’

และเพราะมีการตรัสถึงสัมปยุตตธรรมของมิทธะว่า

‘ถินมิทธนิรวรณและอวิชชานิรวรณ เป็นสภาพประกอบกับนิรวรณ’

อีกทั้งมีการขัดแย้งกับพระบาลีในคัมภีร์ปฐฐานว่า

‘ถินมิทธะ อุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจะ และอวิชชานิรวรณ ย่อมเกิดขึ้นโดยอาศัยกามฉันท-นิรวรณแม้ในอรูปรูมิ’

พระบาลีข้างต้นเป็นคำอธิบายแห่งพระดำรัสว่า

‘นิรวรณธรรมย่อมเกิดขึ้นเพราะอัญญมัญญปัจจัย โดยอาศัยนิรวรณธรรม’”

๖๙๘. อรูปเปปิ ปเนตสส มัทธสสุปปตติ ปาจโต
 นิฏฺฐเมตถาวคณตพพา อรูปนฺติ จ วิมฺมฺนา.

“มิทระนั้นไม่ใช่รูป เพราะพระศาสดาตรัสว่ามีทระเกิดขึ้นได้แม้ในอรูปภูมิ บัณฑิต
พึงตัดสินใจได้ว่ามิทระเป็นนาม”

อปเร “พลรุเปน สทฺธิ เอภฺนตฺส. สมภวรูปเปน สทฺธิ ตฺส. ชาตฺธิรูปเปน สทฺธิ เอภฺตฺส.
โรครูปเปน สทฺธิ ทวตฺตฺส รูปานํ”ติ วทนฺติ. เตปิ เตสํ วิสฺสุ วิสฺสุ อภาวํ ทสฺเสตฺวา ปฏิทฺธิปิณฑพพา.
วาโยธาดุยา คหิตาย พลรุปี คหิตเมว. อณฺณํ พลรุปี นาม นตฺถิ. อาโปธาดุยา สมภวรูปํ. อุป-
จยสนตฺตฺธิ ชาตฺธิรูปํ. ชรตานิจจตาทิหิ โรครูปํ คหิตํ. อณฺณํ โรครูปํ นาม นตฺถิตฺติ. ตสมฺมา
อภฺจวีตฺติวิธานเว รูปานํติ.

เอวํ สโมธานโต เวทิตพพานํติ.

“บางคนอ้างว่า “รูปมี ๒๙ อย่างเมื่อรวมกับพลรูป (รูปมีกำลัง) มี ๓๐ อย่างเมื่อรวม
กับสัมผัสรูป (น้ำเชื้อ) มี ๓๑ อย่างเมื่อรวมกับชาตฺธิรูป (รูปที่เกิดขึ้น) มี ๓๒ อย่างเมื่อรวม
กับโรครูป (รูปเสียดแทง)” ท่านเหล่านั้นควรถูกคัดค้านโดยแสดงว่า รูปดังกล่าวไม่มีโดยเฉพาะ
เพราะเมื่อปรากฏวาโยธาดุ พลรูปย่อมปรากฏ ไม่มีพลรูปอย่างอื่น และสัมผัสรูปย่อมปรากฏ
ด้วยอาโปธาดุ ชาตฺธิรูปย่อมปรากฏด้วยอุปจยรูปและสนตฺตฺธิรูป โรครูปย่อมปรากฏด้วยชรตารูป
และอนิจจตารูปเป็นต้น ไม่มีโรครูปอย่างอื่น ดังนั้นจึงมีรูป ๒๘ อย่างเท่านั้น

โดยประการดังนี้ พึงทราบรูปโดยการประมวล”

เหตุเกิดของรูป

สมฺมุจฺจานนฺติ จตฺตาริ รูปสมฺมุจฺจานานิ อุตฺตจิตฺตอาหารกมฺมานํติ.

“คำว่า สมฺมุจฺจํ (เหตุเกิดของรูป) คือ สมฺมุจฺจํของรูป มี ๔ อย่าง ได้แก่ กรรม
จิต อุตฺต และอาหาร”

๖๙๙. กมฺมํ อุตฺต จ จิตฺตณฺจ อาหาโร รูปเหตุโย
 เอเตเหว จ รูปานํ ชายนฺติ น ปนณฺณโต.

“กรรม จิต อุตฺต และอาหาร เป็นเหตุเกิดของรูป

รูปย่อมเกิดจากเหตุเหล่านี้ มิได้เกิดจากเหตุอื่น”

๗๐๐. ตสฺมา เอกสมฺภูจฺจนา เอกาทส ภวนฺติ हि
 อญฺจินฺหุริยานิ วตฺถุญจ วิญญตฺติทวยเมว จ.

“ดังนั้น รูป ๑๑ อย่าง คือ อินทรีย์ ๘ [ปสาทรูป ๕ อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ และ
ชีวิตินทรีย์] หทัยวัตถุ และวิญญัตติรูปทั้ง ๒ จึงเป็นรูปที่มีสมภูฐานเดียว”

๗๐๑. อญฺจินฺหุริยานิ วตฺถุญจ เอกนฺเตเนว กมฺมชา
 จิตฺตชฺเวย วิญญตฺติ- ทวยํ วุตฺตํ มเหสินา.

“พระศาสดาตรัสว่า อินทรีย์ ๘ และหทัยวัตถุ เป็นรูปที่เกิดจากกรรมเท่านั้น
วิญญัตติรูป ๒ เกิดจากจิตอย่างเดียว”

๗๐๒. จิตฺเตน อุตฺตนา เจว สทฺโท ทฺวิหิ สมฺภูจฺโติ
 อตุอาหารจิตฺเตหิ ลหฺตาทิตฺตยํ กตํ.

“เสียงเกิดจากสมภูฐาน ๒ คือ จิต และอตุ
ลหฺตารูปเป็นต้นทั้ง ๓ เกิดจากจิต อตุ และอาหาร”

๗๐๓. วณฺโณ คนฺโธ รโส โอชา จตสฺโส จาปิ ธาตุโย
 สนฺตตฺยฺปจยาภาสา เอกาทส จตฺพุภาว.

“รูป ๑๑ อย่าง คือ สี กลิ่น รส โอชา มหาภูตรูป ๔ อุปจยรูป สันตติรูป และ
อากาศรูป เกิดจากสมภูฐาน ๔”

๗๐๔. เอกาทสฺสเกโต ชาตา ทฺวิเชโกว ติชา ตโย
 จตฺเชกาทสฺสกาตา เทว น เกนจิ ชายเร.

“รูป ๑๑ อย่างดังกล่าวเกิดจากสมภูฐานเดียว [ข้อ ๗๐๑]

รูปอย่างเดียวเกิดจากสมภูฐาน ๒ [ข้อ ๗๐๒]

รูป ๓ อย่างเกิดจากสมภูฐาน ๓ [ข้อ ๗๐๒]

รูป ๑๑ อย่างเกิดจากสมภูฐาน ๔ [ข้อ ๗๐๓]

[ถ้ากล่าวว่ ชรตารูปและอนิจจตารูปเกิดจากกรรมเป็นต้น รูปทั้งสองนั้นก็ควรมีความชราและความไม่เที่ยง แต่ชรตารูปไม่มีความชราเพราะชรตารูปอื่น แม่อนิจจตารูปไม่มีความไม่เที่ยงเพราะชรตารูปอื่น รูปดังกล่าวไม่มีความชราและความไม่เที่ยง แต่เป็นเพียงสภาวะของรูปที่ดำเนินไปอย่างนั้น ดังนั้น รูปทั้งสองจึงมิได้เกิดจากสมุฏฐานใดๆ]

๗๐๙.	ชาตสฺส ปากเภทตฺตา	ทวยเมตํ น ชายติ
	สียา กตฺถจฺจ พุทฺเธตฺถ	“รูปสฺสอุปโย”ติ หิ.
๗๑๐.	วจเนน ยถา “ชาติ	ชายตี”ติ จ ที่ปีตํ
	ปาโกปิ ปจฺจเตวํ ตู	เกโทปิ ปริภิชฺชตุ.

“ความชราและความไม่เที่ยงทั้งสองนี้ย่อมไม่มี เพราะเป็นเพียงความชราและความไม่เที่ยงแห่งรูปที่เกิดขึ้นแล้ว

ในเรื่องนี้บางคนอาจเข้าใจว่า “พระผู้มีพระภาคทรงแสดงว่า ‘ชาติรูปย่อมเกิดขึ้น’ ด้วยพระดำรัสว่า รูปสฺส อุปโย (การเกิดขึ้นของรูป) และ สนฺตติ (การดำเนินไปของรูป) ฉนฺได แมชรตารูปก็อาจแก่ชราได้[ด้วยชรตารูปอื่น] และอนิจจตารูปก็สลายไปได้[ด้วยอนิจจตารูปอื่น] ฉนฺนํ”

๗๑๑.	น เจว ชายเต ชาติ	อิติ เมยฺยา วิภาวึนา
	ชายมานสฺส ฐมฺมสฺส	นิพฺพตฺตีติ ปกาสิตา.

“บัณฑิตพึงทราบว่ ชาติรูปย่อมไม่เกิดขึ้น[เพราะปัจจัยมีกรรมเป็นต้น] แต่เป็นการเกิดขึ้นของธรรมที่กำลังเกิดขึ้นอยู่เท่านั้น”

[พระพุทธดำรัสที่ตรัสว่า ชาติรูปเกิดจากกรรมเป็นต้น เป็นการแสดงโดยปริยาย เพราะชาติรูปเป็นการเกิดขึ้นของรูปมีจักขุเป็นต้นซึ่งเกิดจากกรรม ฯลฯ พระพุทธดำรัสข้างต้นปรากฏในคัมภีร์ธรรมสังคณีว่

กตมํ ตํ รูปํ อุปาทินฺนํ จกฺขายตฺนํ โสตายตฺนํ ฆานายตฺนํ ชิวฺหายตฺนํ กายายตฺนํ อิตฺถินทฺริยํ ปุริสินทฺริยํ ชิวิตินทฺริยํ, ยํ วา ปณณฺณมปิ อตฺถิ รูปํ กมฺมสฺส กตตฺตา รูปายตฺนํ คนฺธายตฺนํ รสายตฺนํ

โณฏฐัพพายตนํ อากาสธาตุ อาโปธาตุ รูปสส อูปจโย รูปสส สนฺตติ กพฺพิกาโร อาหาโร. อิทํ ตํ รูปํ
อุปาทินนํ^{๒๒}

“รูปเป็นอุปาทินะนั้น เป็นไฉน

จักขายตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ อิตถินทรียํ ปุริสินทรียํ
ชีวิตินทรียํ หรือรูปแม้อื่นใด มีอยู่ ได้แก่ รูปายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โณฏฐัพพายตนะ อากาส-
ธาตุ อาโปธาตุ รูปอุปจยะ รูปสันตติ กพพิการาหาร ที่กรรมแต่งขึ้น รูปทั้งหมดนี้เรียกว่า รูปเป็นอุปา-
ทินนะ”]

๗๑๒. ตตฺถ ยสฺส ลียา ชาติ เยสํ ฐมฺมานเมว สา
ตปฺปจฺจยตฺตโวหารํ อภินิพฺพตฺติสมฺมุติ.

๗๑๓. ลภเตว ตถา เตสํ ปากภะทา ลพฺภนฺติ เต
ตปฺปจฺจยตฺตโวหารํ อภินิพฺพตฺติสมฺมุติ.

“ในพากย์ข้างต้น ชาติริปูของธรรมทั้งหลายย่อมได้รับชื่อที่มีกรรมเป็นต้นนั้นเป็น
ปัจจัย [คือชื่อว่ากรรมชรูปเป็นต้น] และได้รับการสมมุติว่าเป็นการเกิดขึ้น [คือ อภินิพพตติ]
ฉันใด ความชราของขรรตารูปและความไม่เที่ยงของอนิจจตารูปก็ควรได้รับชื่อที่มีกรรมเป็นต้น
นั้นเป็นปัจจัย [คือชื่อว่ากรรมชรูปเป็นต้น] และได้รับการสมมุติว่าเป็นการเกิดขึ้น [คือ อภิ-
นิพพตติ] ฉันนั้น”

๗๑๔. เอวํ อิทํ ทวยญฺจาปิ โหติ กมฺมาทิสฺสภวํ
น ปากภะทา วอหารํ ตํ ลภนฺติ กทาจิปิ.

“โดยประการดังนี้ บางคนเข้าใจว่าขรรตารูปและอนิจจตารูปทั้งสอง เป็นรูปที่เกิด
จากกรรมเป็นต้น ความจริงความชราและความไม่เที่ยงย่อมไม่ได้รับชื่อดังกล่าว”

๗๑๕. กสฺมา หิ ชนกันํ ตุ ปจฺจยानมฺภาวโต
อานุกาเวชนูปปาเท ชาติยา ปน ลพฺภติ.

“รูปทั้งสองไม่ได้รับชื่อว่ากรรมชรูปเป็นต้น เพราะไม่มีความชราและความไม่เที่ยง
ในขณะที่มีกำลังก่อให้เกิดรูปแห่งปัจจัยทั้งหลายที่ก่อให้เกิดรูป[มีกรรมเป็นต้น] แต่ชื่อนั้นมิได้

แก่ชาตารูป”

๗๑๖. ตปฺปจฺยตฺตวโหหารํ อภินิพฺพตฺติสมฺมุติ
ตสฺมา ลภติ ชาติ จ ลภตี เนตฺรทฺวयํ.

“เพราะฉะนั้น ชาตารูปจึงได้รับชื่อที่มีกรรมเป็นต้นนั้นเป็นปัจจัย [คือชื่อว่ากรรมชรูปเป็นต้น] และได้รับการสมมุติว่าเป็นการเกิดขึ้น [คือ อภินิพัตติ] รูปทั้งสองอย่างอื่นไม่ควรได้รับชื่อดังกล่าว”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า ชรตารูปและอนิจจตารูปไม่ได้ชื่อว่า กรรมรูป เป็นต้น เพราะในขณะที่กรรมเป็นต้นสามารถยังรูปให้เกิดขึ้นได้ ชรตารูปและอนิจจรูปย่อมไม่ปรากฏ รูปทั้งสองนี้จึงไม่ได้ชื่อดังกล่าว]

๗๑๗. ชียฺยตฺติ น วตฺตพฺพํ ตํ ทฺวयํ ภิชฺชตฺติ วา
อานุกาเวณ ตสฺส ปจฺจยานมภาวโต.

“รูปทั้งสองอย่างนั้นไม่ควรกล่าวว่า ชรตารูปแก่อยู่ หรืออนิจจตารูปสลายไปอยู่ เพราะในขณะที่ปัจจัยมีกำลังก็ไม่มีรูปทั้งสอง”

๗๑๘. “อนิจฺจํ สงฺขตญฺเจตํ ชรามรณ”มิจฺจปิ
วุตฺตตฺตา ชายตฺติจฺเจตํ อถ มณฺณสิ เจ ตฺวํ.

๗๑๙. เอวมฺปิ จ น วตฺตพฺพํ สา หิ ปริยายเทสฺนา
อนิจฺจานํ ตฺถ ฐมาเน ชรามรณโต ตถา.

๗๒๐. อนิจฺจํ สงฺขตญฺจาติ วุตฺตํ วิมฺภตฺติโย วีย
ยทิ เอวํ ตยเมตํ อชาตตฺตา จ สพฺพธา.

๗๒๑. นตฺถิ ติ เจ ขปฺปผฺวํ นิจฺจํ วาสงฺขตํ วีย
โนภยํ ปนฺทํ กสฺมา นิสฺสยายตฺตวุตฺติโต.

๗๒๒. ภาเว ปถวียาพีนํ นิสฺสยานํ ตฺถ ภาวโต
ตสฺมา หิ จ ขปฺปผฺวํ น นตฺถิ ปน ตํ ตยํ.

๗/๒๓. ยสฺมา ปถวียาที่นํ อภาเวน จ ลพฺภติ
 ตสฺมา น ปน นิจฺจํ วา นิพฺพานํ วีย ตํ ตยํ.

“ถ้าท่านผู้ทักท้วงสำคัญว่า รูปทั้งสองนั้นย่อมเกิดขึ้น[เพราะปัจจัยมีกรรมเป็นต้น] ดังพระพุทธทวณะว่า ‘ความแก่และความตายนี้ไม่เที่ยง มีปัจจัยปรุงแต่ง’ ก็ไม่ควรกล่าวเช่นนั้น เพราะพระเทศนานั้นเป็นการแสดงโดยปริยาย พระผู้มีพระภาคตรัสว่าชราตารูปและอนิจจตารูปเป็นสภาพไม่เที่ยง มีปัจจัยปรุงแต่ง และเกิดขึ้นโดยอาศัยปัจจัย เพราะเป็นความชราและความไม่เที่ยงของธรรมทั้งหลายที่ไม่เที่ยงและมีปัจจัยปรุงแต่งนั่นเอง เหมือนวิญญูัตติรูป[ที่ตรัสว่าเป็นจิตตชรูป]

ถามว่า : หากเป็นตามนี้ ลักษณะรูปทั้งสามนั้น [ชาตารูป ชราตารูป และอนิจจตารูป] ย่อมไม่มีจริงโดยสิ้นเชิงเหมือนดอกฟ้า เพราะเป็นสภาพมิได้เกิดขึ้น หรือมีสภาวะเที่ยงเหมือนพระนิพพาน

ตอบว่า : ลักษณะทั้งสองนี้ย่อมมีไม่ได้ เพราะรูปดังกล่าวเป็นไปเนื่องด้วยที่อาศัย [คือรูปที่กำลังเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป] รูปทั้งสามนั้นมีใช่ไม่มีจริงเหมือนดอกฟ้า เพราะมีได้เมื่อมีที่อาศัยคือปฐวีธาตุเป็นต้น และไม่ใช่สภาวะเที่ยงเหมือนพระนิพพาน เพราะไม่ปรากฏเมื่อไม่มีปฐวีธาตุเป็นต้น”

[พระพุทธดำรัสข้างต้นพบในคัมภีร์สังยุตตนิกายว่า

ชรามรณํ ภิกฺขเว อนิจฺจํ สงฺขตํ ปฏฺิจฺจสมุปฺปนํ^{๒๓}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ความแก่และความตาย ไม่เที่ยง มีปัจจัยปรุงแต่ง เกิดขึ้นโดยอาศัยปัจจัย”

อนึ่ง คำว่า ดอกฟ้า (ขบฺบุผ) เป็นสำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่ไม่จริงให้เหมือนมีจริง ดังคำว่า หนวดเต่า (กจฺฉปฺปโลม), เขากระต่าย (สสฺวิสาณ) เป็นต้น

นอกจากนี้ ชาตารูป ชราตารูป และอนิจจตารูป ดำเนินไปเนื่องด้วยรูปที่อาศัยมีปฐวีธาตุเป็นต้น เมื่อมีรูปที่อาศัย รูปทั้งสามนั้นย่อมปรากฏ เมื่อไม่มีรูปที่อาศัย ก็ไม่ปรากฏ จึงไม่ใช่สิ่งที่ไม่จริงเหมือนดอกฟ้า หรือสภาวะเที่ยงเหมือนพระนิพพาน]

รูปที่เกิดจากกรรมเป็นต้นและรูปที่มีปัจจัยปรุงแต่ง

นิปผนุนฺนติ เอตถ จตฺตาริ มหาวุตา จกฺขุโสตฺตมานชีวหากายรูปสทฺทคนฺธรสอิติ-
ปฺริสชีวิตินฺทฺริยกพฺพิการาหารหทยวตฺถุติ อญฺจารส รูปานิ นิปผนฺนานิ นาม. เสสานิ ทส
อนิปผนฺนานิ นาม.

“ในคำว่า นิปผนฺ (รูปที่เกิดจากกรรมเป็นต้น) นี้ นิปผันรูปมี ๑๘ อย่าง คือ มหา-
ภูตรูป ๔ จักขุประสาธ สโตประสาธ ฆานประสาธ ชิวหาประสาธ กายประสาธ รูป เสียง
กลิ่น รส อิตถินทรียฺ ปฺริสินทรียฺ ชีวิตินทรียฺ กพพิการาหาร และหทัยวตฺถุ

รูป ๑๐ อย่างอื่นชื่อว่า อนิปผันรูป”

๗๒๔. อญฺจารส นิปผนฺนานิ อนิปผนฺนาวเสสกา

ยทิ โหนฺติ อนิปผนฺนา ภเวยฺยํ เต อสงฺขตา.

๗๒๕. เตสเมว จ รูปานํ วิการตฺตา อสงฺขตา

กถํ นาม ภเวยฺยํ เต นิปผนฺนา เจว สงฺขตา.

เอวํ นิปผนฺนสงฺขตา เวทิตพฺพา.

“รูป ๑๘ อย่างชื่อว่า นิปผันรูป

รูปที่เหลือ [๑๐ อย่าง] ชื่อว่า อนิปผันรูป

ถามว่า : ถ้ารูปดังกล่าวได้ชื่อว่า อนิปผันรูป รูปเหล่านั้นก็ควรเป็นอสังขตธรรม
มิใช่หรือ

ตอบว่า : รูปดังกล่าวเป็นอสังขตธรรมได้อย่างไร เพราะเป็นความเปลี่ยนแปลง
ของรูปเหล่านั้น จึงควรเป็นรูปที่เกิดจากกรรมและเป็นสังขตธรรม (มีปัจจัยปรุงแต่ง)

โดยประการดังนี้ พึงทราบรูปที่เกิดจากกรรมเป็นต้นและรูปที่มีปัจจัยปรุงแต่ง”

[ฉบับมหาจุฬาย และฉบับมูลนิธิภูมิพล มีรูปว่า เอวํ นิปผนฺนสงฺขโต เวทิตพฺโพ โดยคล้อย
ตามฉบับฉฺฉฐสํคายนา แต่คำนี้ควรมีรูปเป็นพหูพจน์ตามข้อความในคาถาว่า นิปผนฺนา เจว สงฺขตา
ในที่นี้จึงใช้ตามฉบับเทวนาครี โดยแปลง นิ ที่มาจาก โย วิภัตติเป็น อา ด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์

(สูตร ๑๐๗) ว่า สพพโยนีนมาเอ (แปลง โย และ นิ ทั้งศัพท์ท้ายนามศัพท์ อ การันต์เป็น อา และ เอ ได้บ้าง)]

ความเป็นหญิงเป็นต้นมีอยู่ทั่วร่างกาย

โจทนาปริหารนติ เอตถ-

๗๒๖. อิตฺติภาโว ปุมตฺตณฺจ ชีวิตํ สมฺภโวปิ จ
ตถา กายปฺปสาโทติ สพฺพภูจฺจนาติ วณฺณิตา.

“ในการทักท้วงและการเฉลย มีข้อความดังนี้

ความเป็นหญิง ความเป็นชาย ชีวิตรูป สัมภารูป (น้ำเชื้อ) และกายประสาธ รูปเหล่านี้กล่าวว่ามียู่ทั่วร่างกายทุกส่วน”

๗๒๗. เอวํ สนฺเต ตุ ฐมฺมานํ โหติ สงฺกรโทสตา
จกฺขุกายปฺปสาทานํ เอกตฺตํ อุปฺปชฺชติ.
๗๒๘. อณฺณํ ปน จ อณฺณสฺมี น จตฺติ ปรมตฺถโต
ตสฺมา กายินฺทริยํ จกฺขุ- ปสาเทน อสงฺกรํ.

“ถามว่า : หากเป็นตามนี้ โทษคือการระคนกันย่อมมีแก่ธรรมทั้งหลาย จักขุประสาธ และกายประสาธก็ระคนเป็นรูปเดียวกันได้หรือ

ตอบว่า: รูปชนิดหนึ่งย่อมไม่มีในรูปอีกชนิดหนึ่งโดยปรมาณ ดังนั้น กายินทรีจึงไม่ระคนกับจักขุประสาธ”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า รูปแต่ละชนิดไม่ระคนกันโดยปรมาณ เพราะมีมหาภูตรูปที่อาศัยต่างกัน กล่าวคือ จักขุประสาธอาศัยมหาภูตรูปที่เกิดจากกรรมอันมีรูปต้นหาเป็นอุปนิสสยปัจจัย ส่วนกายประสาธอาศัยมหาภูตรูปที่เกิดจากกรรมอันมีโณฐัพพต้นหาเป็นอุปนิสสยปัจจัย กายประสาธไม่อาศัยมหาภูตรูปที่อาศัยของจักขุประสาธ แม้จักขุประสาธไม่อาศัยมหาภูตรูปที่อาศัยของกายประสาธ ดังนั้น รูปแต่ละชนิดจึงไม่ระคนกันโดยปรมาณ]

๗๒๙. อญฺญมณฺณวณฺโณ- วเสน ตฺว ปวตฺติโต
 เตสํ จานนฺตรํ วตฺตํ น สกฺกา สมยญฺญา.
๗๓๐. ยาวตา ปนฺปาทินฺน- สนฺตานํ อตฺถิ ตตฺถ โส
 อตฺถิ กายปสาโทติ ตสฺมา เอวฺมทฺริตํ.

“บัณฑิตผู้รู้ทัศนะไม่อาจชี้ชัดถึงฐานะที่ต่างกันของกายนทรีย์และจักขุประสาท เพราะ
เป็นไปโดยไม่แยกจากกัน

ดังนั้น จึงกล่าวได้อย่างนี้ว่า กายประสาทมีอยู่ทั่วสถานที่ซึ่งปรากฏกระแสรูปที่มี
ใจครอง”

[ฉบับมหาจุฬาย และฉบับมูลนิธิภูมิพลฯ มีรูปว่า อนุปาทินนสนฺตานํ อตฺถิ ตตฺถ ตามนัย
นี้แปลว่า “ในกระแสรูปที่ไม่มีใจครอง” แต่คัมภีร์อัฐฐาสลินี (หน้า ๓๖๙) มีข้อความว่า อิมสฺมี กาย
อุปาทินนกรูปี นาม อตฺถิ (รูปที่มีใจครองมีอยู่ในร่างกายนี้) ในที่นี้จึงใช้ตามฉบับเทวนาครีว่า ปนฺปา-
ทินนสนฺตานํ]

๗๓๑. ลกฺขณาทิวเสนาปี นานตฺตํ สมฺปาคตํ
 ธชานํ ปณฺจวณฺณนํ ฉายา อุปมตํ คตา.

“ความต่างกันของธรรมทั้งหลายย่อมปรากฏโดยจำแนกตามสภาวลักษณะเป็นต้น
เงาของธง ๕ สีย้อมถึงความเป็นอุปมาของธรรมเหล่านั้น”

๗๓๒. ตสฺมา หิ ปน ฐมฺมานํ อญฺญมณฺณํ วิมิสฺสตา
 น โหเตวาทิ วิญฺเญยฺยา วิญฺญา สมยญฺญา.

“ด้วยเหตุนี้จึงไม่มีความระคนกันของธรรมทั้งหลาย วิญญูชนผู้รู้ธรรมะพึงทราบ
อย่างนี้”

เอวํ นิปฺพฬฺหานนิปฺพฬฺหาโวลฺโล จิตฺตนาปริหาโร จ เวทิตพฺโพ.

“พึงทราบความเป็นนิปผันนรูปและอนิปผันนรูป การหักท้วง พร้อมทั้งการเฉลย
ดังที่กล่าวมานี้”

เอกวิธนัยเป็นต้น

นยเมกวิธาทิกนฺติ-

๗๓๓. โลภิกตตฺตา นเหตุตตฺตา สงฺขตตตฺตา จ สาสว
สพฺพเมกวิธํ รูปํ ปจฺจยายตตฺตฺวตฺติโต.

“ในคำว่า นยเมกวิธาทิก (นัยแสดงรูปที่มีอย่างเดียวเป็นต้น) รูปทั้งหมดนี้มีอย่างเดียว เพราะปรากฏในโลก ไม่มีเหตุ[เกิดร่วมกัน] เป็นสิ่งที่ถูกปัจจัยปรุงแต่งขึ้น มีอาสวะ และเป็นไปเนื่องด้วยปัจจัย”

๗๓๔. อชฺฌตฺตติกพหิทฺธา จ อินฺทฺริยานินฺทฺริยาปิ จ
สฺขโมพาริกา เจว อุปาทินฺนาทิตฺโต ทฺวิธา.

“รูปมี ๒ อย่างโดยจำแนกเป็น

- อัชฌัตตรูป (รูปภายใน) และพหิทฺธรูป (รูปภายนอก)
- อินทฺริยรูป (รูปที่เป็นใหญ่ในกิจมีการเห็นเป็นต้น) และอนินทฺริยรูป (รูปที่ไม่เป็นใหญ่ในกิจมีการเห็นเป็นต้น)
- สฺขมรูป (รูปละเอียด) และโอพาริกรูป (รูปหยาบ)
- อุปาทินรูป (รูปที่ถูกกิเลสยึดไว้โดยความเป็นผล) และอนุปาทินรูป (รูปที่ไม่ได้ถูกกิเลสยึดไว้โดยความเป็นผล)”

๗๓๕. จกฺขุอายตนาทินิ ปญฺจ อชฺฌตฺตติกา นิ ตุ
เตวีสตีวิธํ เสสํ พาทฺริรฺนฺติ ปวฺจุจฺติ.

“รูป ๕ อย่างมีจักขายตนะเป็นต้น ชื่อว่า อัชฌัตติกรูป
รูปที่เหลือ ๒๓ ชื่อว่า พาทฺริรูป”

๗๓๖. จกฺขุโสติดินฺทฺริยาทินิ อินฺทฺริยานิ ปนฺณฺจ ตุ
เสสญฺจ ตุ วีสํ รูปํ อนินฺทฺริยมุทฺติรฺตํ.

“รูป ๘ อย่างมีจักขุทฺถริยและโสติดินฺทฺริยเป็นต้น ชื่อว่า อินทฺริยรูป
รูปที่เหลือ ๒๐ ชื่อว่า อนินทฺริยรูป”

๗๓๗. จกขุยายตนาทีนิน นว โผฏฐพพเมว จ
 ตํ พารสวํ รูปํ โอพาริกมูทีริตํ.

๗๓๘. เสสธานี ปน รุปานี สุขุมาณี ตุ โสฬส
 กมมขั ตุ อุปาทินนั อนุปาทินนมณณธา.

ปุ่น สนิทสนสบปฏิมอนิทสนสบปฏิมอนิทสนอบปฏิมเภทโต จ กมฺมชากมฺมช-
 เนวกมฺมชานากมฺมชเภทโต จ ติวริํ. ตตฺถ รูปายตน์ สนิทสนสบปฏิมํ. เอกาทสวริํ เสโส-
 พาริกรุปํ อนิทสนสบปฏิมํ. เสสํ โสฬสวริํ สุขุมรูปํ อนิทสนอบปฏิมํ. กมฺมโต ชาตํ กมฺมชํ.
 อฏฺฐินทฺริยานิ วตฺถุ จ กมฺมชํ. ตทณฺณปฺปจฺยา ชาตํ อกมฺมชํ. นกฺขโตจิ ชาตํ เนวกมฺมชานา-
 กมฺมชํ ชรตา อนิจฺจตา จ. เอวํ ติวริํ โหติ.

- สนิทสนนสัปปิขรูป (รูปที่เห็นได้และกระทบได้) อนิทสนนสัปปิขรูป (รูปที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้) และอนิทสนนอัปปิขรูป (รูปที่เห็นไม่ได้และกระทบไม่ได้)
- กรรมรูป (รูปที่เกิดจากกรรม) อกรรมรูป (รูปที่มีได้เกิดจากกรรม) และเนวกรรมขานากรรมรูป (รูปที่มีใช้กรรมรูปและมีใช้อกรรมรูป)

สนิทัสนสนสัปปฏิขรูป คือ รูปายตนะ
 อนิทัสนสนสัปปฏิขรูป คือ โอฬาริกรูปที่เหลือ ๑๑
 อนิทัสนสนอปปปฏิขรูป คือ สุขุมรูป ๑๖
 กรรมชรูป คือ รูปที่เกิดจากกรรม หมายถึง อินทริยรูป ๘ และหทัย-

วัตถุ

อกรรมชรูป คือ รูปที่เกิดจากปัจจัยอื่นนอกจากกรรม
 เนวกรรมชนากรรมชรูป คือ รูปที่มีได้เกิดจากปัจจัยใดๆ หมายถึง ชรตา และ
 อนิจจตา

โดยประการดังนี้ รูปมี ๓ อย่าง”

ปุณ ทิฏฐสตุตมุตวิณญาตวเสน จ, ทวารณเจว วตถุ จ, ทวารเมว หุตฺวา น วตถุ จ,
 วตถุเมว หุตฺวา น ทวารณจ, เนว ทวารณจ น วตถุ จาติ เอว เภทโต จ, ทวารณเจวินทริยณจ,
 ทวารเวยว หุตฺวา เนวินทริยณจ, อินทริยเมว หุตฺวา น ทวารณจ, เนว ทวารณจ เนวิน-
 ทริยณจาติ เอว เภทโต จ, วตถุ เจว อินทริยณจ, อินทริยเมว หุตฺวา น วตถุ จ, วตถุเมว
 หุตฺวา เนวินทริยณจ, เนวินทริย น วตถุ เจติ เอว เภทโต จ จตุพฺพิธ.

“รูปมี ๔ อย่าง โดยจำแนกเป็น

- ทิฏฐรูป (รูปเห็น) สุตรูป (รูปได้ยิน) มุตรูป (รูปที่กระทบถึง) และวิณญาต-
 รูป (รูปที่รู้ทางมโนวิณญาณ)
- รูปที่เป็นทั้งทวารและวัตถุ รูปที่เป็นทวารแต่ไม่เป็นวัตถุ รูปที่เป็นวัตถุแต่ไม่
 เป็นทวาร และรูปที่ไม่เป็นทั้งทวารและวัตถุ
- รูปที่เป็นทั้งทวารและอินทริย์ รูปที่เป็นทวารแต่ไม่เป็นอินทริย์ รูปที่เป็นอินทริย์
 แต่ไม่เป็นทวาร และรูปที่ไม่เป็นทั้งทวารและอินทริย์
- รูปที่เป็นวัตถุและอินทริย์ รูปที่เป็นอินทริย์แต่ไม่เป็นวัตถุ รูปที่เป็นวัตถุแต่ไม่
 เป็นอินทริย์ และรูปที่ไม่เป็นทั้งอินทริย์และวัตถุ”

ตตฺถ ทิฏฺฐํ นาม รูปายตนํ สุตํ นาม สทฺทายตนํ มุตํ นาม คนฺธรสโผฏฺฐพฺพา-
 ยตนตฺตยํ. วิณญาตํ นาม อวเสสจฺกฺขายตนาทิจฺญกํ โสฬสวํ สุขุมรูปญจ. จกฺขายตนาทิจ-

ปญจกั ทวารณเจว วตถุ จ. วิณณตติทวຍံ ทวารเมว โหติ, น วตถุ. หทยวตถุ วตถุเมว โหติ, น ทวาร. เสส สพพ รุป เนว ทวาร น วตถุ จ. ตติยจตุกเก อินทริยเมว หุตฺวา น ทวารนฺติ อิตถินทริยปฺริสินทริยชีวิตินทริยานิ. อิมานิ หิ อินทริยาเนว โหนติ, น ทวารานิ. เสสมนฺนตฺร- จตุกเก วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพ. จตุตถจตุกเก ตติยปทํ หทยวตถุ สนฺธาย วุตฺตํ. เสส วุตฺต- นยเมว. เอว จตฺตพฺพิธํ โหติติ เวทิตพฺพ.

“ในรูปเหล่านั้น ทัศนรูป คือ รูปายตนะ

สูตรูป คือ สัททายตนะ

มุตฺตรูป คือ รูป ๓ อย่างอันได้แก่คันธายตนะ รสายตนะ และโผฏฐัพพายตนะ

วิณฺณตฺตรูป คือ รูปที่เหลือ ได้แก่ [ปสาท]รูป ๕ มีจักขายตนะเป็นต้น และสุขุมรูป ๑๖

รูปที่เป็นทั้งทวารและวัตถุ คือ [ปสาท]รูป ๕ มีจักขายตนะเป็นต้น

รูปที่เป็นทวารแต่ไม่เป็นวัตถุ คือ วิณฺณตฺติริรูป ๒

รูปที่เป็นวัตถุแต่ไม่เป็นทวาร คือ หทัยวัตถุ

รูปที่ไม่เป็นทั้งทวารและวัตถุ คือ รูปที่เหลือทั้งหมด

ในรูปหมวด ๔ กลุ่มที่ ๓ รูปที่เป็นอินทริย์แต่ไม่เป็นทวาร คือ อิตถินทริย์ ปฺริสิน- ทริย์ และชีวิตินทริย์ รูปเหล่านี้เป็นอินทริย์อย่างเดียว ไม่เป็นทวาร

ข้อความอื่นในรูปหมวด ๔ ถัดไป พึงทราบตามนัยที่กล่าวมาแล้ว

ในรูปหมวด ๔ กลุ่มที่ ๔ [คือ รูปที่ไม่เป็นทั้งอินทริย์และวัตถุ] บทที่ ๓ [คือคำว่า วัตถุ] หมายถึง หทัยวัตถุ

ข้อความอื่นมีนัยที่กล่าวไว้แล้ว

โดยประการดังนี้ พึงทราบรูป ๔ อย่าง”

ปุณ เอกชทฺวิชติชจตุชนฺกุโตะจิชาตเกทโตะ, ทวารินทฺริยํ วตถุ จ, ทวารเมว หุตฺวา เนวินทฺริยํ น วตถุ จ, วตถุเมว หุตฺวา เนวินทฺริยํ น ทวารณฺจ, อินทฺริยเมว หุตฺวา น วตถุ น ทวารณฺจ, เนวินทฺริยํ น วตถุ น ทวารณฺจาทิ เอว ปเกทโตะ ปญฺจวิธ.

“รูปมี ๕ อย่าง โดยจำแนกเป็น

- เอกชรูป (รูปที่เกิดจากปัจจัยอย่างเดียว) ทวิชรูป (รูปที่เกิดจากปัจจัย ๒)

ติชรูป (รูปที่เกิดจากปัจจัย ๓) จตุชรูป (รูปที่เกิดจากปัจจัย ๔) นกฺโคจิชาตรูป (รูปที่ไม่ได้เกิดจากปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่ง)

- รูปที่เป็นทั้งทวาร อินทรีย์ และวัตถุ, รูปที่เป็นทวารอย่างเดียว ไม่เป็นทั้งอินทรีย์และวัตถุ, รูปที่เป็นวัตถุอย่างเดียว ไม่เป็นทั้งอินทรีย์และทวาร, รูปที่ไม่เป็นทั้งอินทรีย์ วัตถุ และทวาร”

ตตฺถ-

๗๓๙. อฏฺฐจินฺทริยานิ วตฺถุณฺจ วิณฺณตฺติทฺวยมฺเวย จ
เอกาทสวีนํ รูปํ เอกชนฺติ ปฏฺจุจฺติ.

“ในรูปเหล่านั้น รูป ๑๑ อย่าง คือ อินทรีयरูป ๘ หทัยวัตถุ ๑ [เกิดจากกรรม] วิณฺณตฺติรูป ๒ [เกิดจากจิต] ชื่อว่า เอกชรรูป

๗๔๐. สทฺโท เอโก ทฺวิโช นาม ลหฺตาทิตฺตยํ ติซํ
เอกาทสวีนํ เสสํ จตฺชนฺติ ปกาสิตํ.

“สัททรูปอย่างเดียว [เกิดจากจิตและอตุ] ชื่อว่า ทวิชรรูป
รูป ๓ อย่างมีลหฺตารูปเป็นต้น [เกิดจากจิต อตุ และอาหาร] ชื่อว่า ติชรรูป
รูปที่เหลือ ๑๑ ชื่อว่า จตฺชรรูป”

๗๔๑. ชรตานิจฺจตา เจว นกฺโคจิ ภาเว ปน
จกฺขาทิปญฺจกํ ทฺวารํ อินฺทรียํ วตฺถุเมว จ.

“ชรตารูปและอนิจจตารูป ชื่อว่า นกฺโคจิชาตรูป
[ปสาท]รูป ๕ มีจักขุประสาทเป็นต้น เป็นทั้งทวาร อินทรีย์ และวัตถุ”

๗๔๒. วิณฺณตฺตีนํ ทฺวยํ ทฺวารํ เนวินฺทรียํ น วตฺถุ จ
หทยวตฺถุ วตฺถฺว น ทฺวารํ เนวินฺทรียํ ปน.

อิตฺถิปฺริสซวีตฺตินฺทริยานิ อินฺทรียมฺเวย น วตฺถุ น ทฺวารณฺจ. เสสํ ปน รูปํ เนวินฺทรียํ น
วตฺถุ น ทฺวารนฺติ. เอวํ ปณฺจวิธนฺติ เวทิตพฺพํ.

“วิณฺณตฺติรูป ๒ เป็นทวารอย่างเดียว ไม่เป็นทั้งอินทรีย์และวัตถุ

หทัยวัตถุ เป็นวัตถุอย่างเดียว ไม่เป็นทั้งทวารและอินทรีย์
 อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ และชีวิตินทรีย์ เป็นอินทรีย์อย่างเดียว ไม่เป็นทั้งวัตถุและ
 ทวาร

รูปที่เหลือไม่เป็นทั้งอินทรีย์ วัตถุ และทวาร
 โดยประการดังนี้ พึงทราบรูป ๕ อย่าง”

ปุณ กัมมชจิตตชอุตฺตจิตตชอุตฺตจิตตอาหารชจตุชนกฺโตจิชาตเภทโต จกฺขุวิมฺเณยฺย-
 โสตฺฆานชิวหากายมโนวิมฺเณยฺยวเสน ฉพฺพิธํ.

“รูปมี ๖ อย่าง โดยจำแนกเป็น

- กรรมชรูป (รูปที่เกิดจากกรรม) จิตตชรูป (รูปที่เกิดจากจิต) อุตฺตจิตตชรูป (รูป
 ที่เกิดจากอุตฺตและจิต) อุตฺตจิตตอาหารชรูป (รูปที่เกิดจากอุตฺต จิต และอาหาร) จตฺตชรูป (รูปที่
 เกิดจากปัจจัย ๔ คือ กรรม จิต อุตฺต และอาหาร) นกฺโตจิชาตรูป (รูปที่ไม่ได้เกิดจากปัจจัย
 อย่างใดอย่างหนึ่ง)

- จักขุวิมฺเณยฺยรูป (รูปที่รู้ได้ด้วยจักขุวิมฺเณยฺย) โสตฺฆวิมฺเณยฺยรูป (รูปที่รู้ได้
 ด้วยโสตฺฆวิมฺเณยฺย) ฆานวิมฺเณยฺยรูป (รูปที่รู้ได้ด้วยฆานวิมฺเณยฺย) ชิวหาวิมฺเณยฺยรูป (รูปที่
 รู้ได้ด้วยชิวหาวิมฺเณยฺย) กายวิมฺเณยฺยรูป (รูปที่รู้ได้ด้วยกายวิมฺเณยฺย) มโนวิมฺเณยฺยรูป (รูป
 ที่รู้ได้ด้วยมโนวิมฺเณยฺย)”

ตตฺถ อฏฺฐจินฺทริยานิ วตฺถุ จ กัมมชเมว. วิมฺภตฺตติทวํ จิตตชเมว. สทฺโท อุตฺตจิตฺตช.
 ลหุตาทิตฺตยํ อุตฺตจิตฺตอาหารชเมว. เสสํ เอกาทสวํ จตฺตํ นาม. ชรตา อนิจฺจตา นกฺโตจิชาตํ
 นาม. พุติยฌเก จกฺขุวิมฺเณยฺยํ นาม จกฺขุวิมฺเณยฺย วิมฺเณยฺยํ รูปายตํ ๕เปฯ กายวิมฺเณยฺยํ
 นาม โผฏฺฐพฺพายตํ มโนวิมฺเณยฺยํ นาม เสสา ปณฺจ โอปาริกา จ โสฬส สฺสุมรูปานิ จาติ
 เอกวีสตีวํ โหติ. เอวํ ฉพฺพิธํ โหติ.

“ในรูปเหล่านั้น กรรมชรูป คือ อินทริยรูป ๘ และหทัยวัตถุ

จิตตชรูป คือ วิมฺภตฺตติรูป ๒

อุตฺตจิตตชรูป คือ สัททรูป

อุตฺตจิตตอาหารชรูป คือ [วิการ]รูป ๓ มีลหุตาเป็นต้น

จตุชรูป คือ รูปที่เหลือ ๑๑

นกุโตะจิชาตรูป คือ ชรตารูป และอนิจจตารูป

ในรูปหมวด ๖ กลุ่มที่ ๒ จักขุวิญญูณียรูป คือ รูปายตนะที่รู้ได้ด้วยจักขุวิญญูณ

ฯลฯ

กายวิญญูณียรูป คือ โภฏฐัพพายตนะ[ที่รู้ได้ด้วยกายวิญญูณ]

มโนวิญญูณียรูป คือ รูปที่เหลือ ๒๑ ได้แก่ โอฬาริกรูป ๕ ที่เหลือ [คือ ปสาทรูป ๕]

และสขุขมรูป ๑๖

โดยประการดังนี้ พึงทราบรูป ๖ อย่าง”

ปุณ ฉวตถุอวตถุเกทโต จ. จักขุวิญญูณีย สโตฆานชีวหากายวิญญูณีย มโนธาตุวิญญูณีย มโนวิญญูณธาตวิญญูณียนติ สตตวิธัง โหติ.

“รูปมี ๗ อย่าง โดยจำแนกเป็นวัตถุนรูป ๖ และอวัตถุนรูป ๑ ได้แก่ จักขุวิญญูณียรูป สโตวิญญูณียรูป ฆานวิญญูณียรูป ชิวหาวิญญูณียรูป กายวิญญูณียรูป มโนธาตุวิญญูณียรูป [หทัยรูป] และมโนวิญญูณธาตวิญญูณียรูป [รูปที่เหลือ ๓๓]

ตถถ จกขาทิปญจวตถุณี หทยวตถุณา สทธี น วตถุณี. เสสํ พาวีสตติวิธัง รูปํ อวตถุณาม. ทุตติยสตตกมุตตานเมว. เอวํ สตตวิธัง โหติ.

“ในรูปเหล่านั้น วัตถุนรูป ๖ คือ วัตถุ ๕ อย่างมีจักขุวัตถุนเป็นต้น และหทัยวัตถุน

อวัตถุนรูป คือ รูปที่เหลือ ๒๒

รูปหมวด ๗ กลุ่มที่ ๒ เข้าใจได้ง่าย

โดยประการดังนี้ รูปมี ๗ อย่าง”

ปุณ สตตทวาราทวารเกทโต อฏฐจวิธัง. ตถถ จกขุทวาราทินี ปญจ กายวิญญตติวิจีวิญญตติทวารเอหิ สทธี สตต ทวารานิ. เสสมทวารนติ เอวํ อฏฐจวิธัง โหติ.

“รูปมี ๘ อย่าง โดยจำแนกเป็นทวารรูป ๗ อทวารรูป ๑

ทวารรูป ๗ คือ [ปสาท]รูป ๕ มีจักขุทวารเป็นต้น และทวารรูปอันได้แก่กายวิญญูตติวิจีวิญญูตติ

อทวารรูป คือ รูปที่เหลือ

โดยประการดังนี้ รูปมี ๘ อย่าง”

ปุณ อฏฺฐินฺทริยานินฺทริยเภทโต ปน นววิธํ.

“รูปมี ๘ อย่าง โดยจำแนกเป็นอินทริยรูป ๘ อนินทริยรูป ๑”

ปุณ นวกมฺมชาคมฺมชเภทโต ทสวิธํ.

“รูปมี ๑๐ อย่าง โดยจำแนกเป็นกรรมชรูป ๘ อกรรมชรูป ๑”

ปุณ อายตนเภทโต เอกาทสวิธํ.

“รูปมี ๑๑ อย่าง โดยจำแนกเป็นอายตนะ”

ภเวสุ รูปกลาปวตฺตติเภทโต พหุวิธนฺติ เวทิตพฺพ.

“โปรดทราบว่ารูปมีหลายประการ โดยจำแนกตามความเป็นไปของรูปกลาปในภุมิทั้งหลาย”

การเกิดขึ้นของรูป

๗๔๓. อิตฺ ปรํ ปวกฺขามิ กามรูปภาวทูเย

อุปฺปตฺตี ปน รูปานํ ปฏิสนฺธิปวตฺติสฺส.

“แต่เมื่อไปเข้าพเจ้าจะกล่าวถึงการเกิดขึ้นของรูปในกามภุมิและรูปภุมิทั้งสอง ในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล”

๗๔๔. ภูมฺมวชฺเชสุ เทเวสุ นิรเเย นิชฺฌามตถฺหิกเก

โยนิโย ปุริมา ติสฺโส น สนฺตํติ วินิทฺติเส.

“บัณฑิตพึงแสดงว่า กำเนิด ๓ อย่างแรก [อัมตชะ ชลาพุชะ และสังเสทชะ] ย่อมไม่มีในเทวดาทั้งหลายยกเว้นภุมเทวดา ในนรก และในนิชฌามตถฺหิกเปรัต”

๗๔๕. เสเส คตฺตตฺเต ภูมฺม- เทเวสุปิ จ โยนิโย

จตฺสฺโส จ ภาวนฺตํติ เวทิตพฺพา วิภาวึนา.

“บัณฑิตพึงทราบว่ กำเนิด ๔ มีได้ในคติ ๓ [มนุสสคติ เปตคติ และติรัจจنانคติ] และในภุมเทวดา”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า มนุษย์ในปัจจุบันเป็นชลาพุชะ พระกุนตบุตรสองพี่น้องเป็นอันทชะ พรหมณ์ไปกขรชาติเป็นสังเสทชะ นางอัมพาลีและนางจิณฺจมาณวิกาเป็นโอปปาติกะ บางคัมภีร์กล่าวว่าหญิงทั้งสองเป็นสังเสทชะ]

รูปกลาปในปฏิสนธิกาล

๗๔๖. คพฺภเสยฺยกสฺตตฺตสฺส ปฏิสนธิกฺขณํ ปน
ดีสํ รูปานิ ชายนฺเต สภาวสุเสว เทหิโน.

“รูป ๓๐ [กายทสกะ ภาวทสกะ และวัตถุทสกะ] ย่อมเกิดในปฏิสนธิกาลแก่สัตว์ผู้เกิดในครรภ์มารดาซึ่งมีภาวรูป”

๗๔๗. อภาวคพฺภเสยฺยานํ อณฺฑชานญฺจ วิสตี
ภวนฺติ ปน รูปานิ กายวตฺถุวเสน ตฺ.

“รูป ๒๐ ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจของกายทสกะและวัตถุทสกะแก่สัตว์ผู้เกิดในครรภ์มารดาซึ่งไม่มีภาวรูป และแก่สัตว์ผู้เกิดในฟองไข่”

๗๔๘. คหิตาคฺคเณนฺตฺถ อเอกาทส ภวนฺติ เต
เอเสว จ นโย เญยฺโย สพฺเพสุ ทสเกสุปิ.

“รูปดังกล่าวมี ๑๑ โดยไม่รวมเอารูปที่ถือเอาแล้วในสัตว์ผู้เกิดในครรภ์มารดาซึ่งมีภาวรูปและสัตว์ผู้เกิดในฟองไข่เหล่านี้

โปรดทราบนัยเดียวกันในทสกะทั้งหมด”

[รูป ๑๑ อย่าง คือ อวินิพโกรูป ๘ ชีวิตรูป กายประสาธ หทัยวัตถุ และภาวรูปอย่างใดอย่างหนึ่งในภาวรูป ๒ ที่เกิดแก่สัตว์ที่เกิดในครรภ์มารดาซึ่งมีภาวรูป ก็เป็นรูป ๑๒ อย่าง]

๗๔๙. ชีวีเตน ยทา สทฺธิ ชาเต สุทฺธกมฺภฺจกํ
ชีวิตนวกํ นาม โหตีติ สมฺมทิริตํ.

“ในกาลใด อัญญะล้วนๆ ย่อมเกิดขึ้นร่วมกับชีวิตรูป ในกาลนั้นได้ชื่อว่า ชีวิตนวะะ”

๗๕๐. ชีวิตนวกํ กาย- ปสาเทเนกโต สียา
 ตํ กายทสกํ นาม โหตีติ ปริยาปฺภู.

“ชีวิตนวะะนั้นที่เกิดพร้อมกันกับกายประสาธ ชื่อว่า กายทสกะ”

๗๕๑. เอเสว จ นโย เณยโย สทฺธิ ภาเวน วตฺถุณา
 จกฺขาทิหิ จ โยเซตฺวา ทสกา สตฺต วิญฺญา.

“ทสกะ ๗ กลุ่มย่อมมีได้โดยการประกอบพร้อมกันกับภาวะรูป หทัยวัตถุ และจักขุ-
 ประสาทเป็นต้น

บัณฑิตพึงทราบนัยนี้โดยประการดังที่กล่าวมา”

๗๕๒. โอบปาติกสตุตานํ มนุสฺเสสุปปตฺติยํ
 กามาวจรเทวานํ นิจฺจํ รูปานิ สตฺตติ.

๗๕๓. จกฺขุ โสตมฺจ ฆานมฺจ ชิวฺหา กาโย จ วตฺถุ จ
 ภาโว จาติ หิ สตฺตุนฺนํ ทสกาณํ วสา ปน.

“รูป ๗๐ โดยประเภทแห่งทสกะ ๗ กลุ่ม คือ จักขุทสกะ โสตทสกะ ฆานทสกะ
 ชิวหาทสกะ กายทสกะ ภาวทสกะ และวัตถุทสกะ ย่อมมีได้เสมอแก่สัตว์ที่เป็นโอบปาติกะ
 ในมนุษย์ภูมิ และแก่กามาวจรเทวดาในปฏิสนธิกาล”

[กามาวจรเทวดามีรูปกลาป ๗ กลุ่มเกิดในปฏิสนธิกาล คือ จักขุทสกะ โสตทสกะ ฆานทสกะ
 ชิวหาทสกะ กายทสกะ ภาวทสกะ และวัตถุทสกะ รวมเป็นรูป ๗๐ อย่าง เพราะเทวดาเหล่านั้นมีอินทรีย์
 ครบบริบูรณ์ในขณะปฏิสนธิ

มนุษย์ต้นกับแม้จะเป็นโอบปาติกะก็มีรูปกลาป ๖ กลุ่มในปฏิสนธิกาลโดยเว้นภาวทสกะ เพราะ
 ไม่มีภาวทสกะในขณะปฏิสนธิ จึงมีรูปเกิดได้ ๖๐ อย่าง

กามาวจรเทวดาที่เป็นโอบปาติกะและสัตว์ที่เป็นสังเสทชะ มีชีวิตนวกกลาปในปวัตติกาล
 เท่านั้น เพราะรูปกลาปดังกล่าวเกิดร่วมกับไพเราะตุยย่อยอาหารซึ่งอาศัยอาหารภายนอกที่กลืนกินลงไป

สัตว์ที่เป็นสังเสทชะที่มีอินทรีย์ครบบริบูรณ์ในขณะปฏิสนธิ นับเข้าในกามาวจรสัตว์ที่เป็น
โอปปาติกะ ท่านจึงไม่กล่าวถึงสัตว์ที่เป็นสังเสทชะไว้อีกในที่นี้]

๗๕๔.	พฺรหฺมานํ รูปินํ จกฺขุ-	โสตฺวตฺถฺวสา ปน
	ทสฺกานิ จ ตีเณว	นวกํ ชีวิตสฺส จ.
๗๕๕.	จตุณฺ्हํ ตุ กฺลาปานํ	วเสน ปน รูปินํ
	จตฺตาลีเสว รูปานิ	เอภฺนฺนานิ ภวณฺติ หิ.

“รูป ๓๙ โดยความเป็นรูปกลาป ๔ กลุ่ม คือ ทสกะ ๓ กลุ่มโดยประเภทแห่งจักขุ-
ทสกะ โสตทสกะ วัตถุทสกะ และชีวิตนวกะ ย่อมมีแก่รูปพฺรหฺม”

๗๕๖.	ชีวิตนวกเณว	อสนฺณูปฺปตฺติ ทิปิตา
	ชจฺจนฺธพริธาณ-	รหิตฺเต ตุ นปฺปสฺสเก.
๗๕๗.	วตฺถุโน กายชีวหฺนํ	วสา ตีสาวกํสโต
	อุกฺกํสสฺสาวกํสสฺส	อนตฺเร อนฺนรูปโต.
๗๕๘.	ปริปฺภุณฺณานํ รูปานํ	วเสน ปน ปาณินํ
	รูปานํ ตุ สมฺมูปฺปตฺติ	เวทิตพฺพา วิภาวินา.

“ปฏิสนธิของอสนฺณสัตว์พฺรหฺม แสดงไว้ด้วยชีวิตนวกะเท่านั้น

รูป ๓๐ ย่อมมีได้เป็นอย่างต่ำโดยประเภทแห่งวัตถุทสกะ กายทสกะ และชีวหา-
ทสกะ ในผู้ที่ตาบอดแต่กำเนิด ผู้ที่หูหนวกแต่กำเนิด และผู้ที่ปราศจากขานประสาท พร้อมทั้ง
บัณฑิต

บัณฑิตพึงทราบการเกิดขึ้นของรูปโดยประเภทแห่งสัตว์ผู้มีรูปบริบูรณ์ตามสมควร
แก่ความน้อยหรือมาก”

[กามาวจรเทวดาที่เป็นโอปปาติกะและสัตว์ที่เป็นสังเสทชะ ถ้าจักขุวิบัติไปในปฏิสนธิกาล
ก็มีรูปเกิดได้ ๖๐ อย่าง คือ รูปกลาป ๖ อันได้แก่ โสตทสกกลาป ขานทสกกลาป ชีวหาทสกกลาป กาย-
ทสกกลาป ภาวทสกกลาป และวัตถุทสกกลาป ถ้าจักขุและโสตะวิบัติไปก็มีรูปเกิดได้ ๕๐ อย่าง คือ

ทสกกลากป ๕ กลุ่มยกเว้นจักขุทสกกลากป และโสทรทสกกลากป ดังนี้เป็นต้น]

รูปกลากปในปวัตติกาล

๗๕๙. สตตวีสติ รูปานิ กามาวจรเทหิโน
อปปวตฺตนโต โหนติ ทฺวินนํ ภาวานเมกโต.

“รูป ๒๗ อย่างย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์ชั้นกามาวจร เพราะภาวรูปทั้งสอง [อิตถิภาวรูปและปฺริสภาวรูป] ไม่เกิดพร้อมกัน”

๗๖๐. ฌานํ ชิวหา จ กาโย จ ตถา ภาวทฺวยมฺปิ จ
พรหมานํ ปน รูปีนํ ปณฺจ รูปา น วิชฺชเร.

“รูป ๕ อย่างคือ ฌานประสาท ชิวหาประสาท กายประสาท และภาวรูป ๒ ย่อมไม่มีแก่รูปพรหม”

[รูป ๕ อย่างดังกล่าวไม่มีแก่รูปพรหม เพราะภาวานาที่คลายความพอใจในกามคุณเป็นเหตุให้ไปเกิดในพรหมโลก รูปพรหมจึงไม่มีฌานประสาทเป็นต้นที่มีประโยชน์เพื่อเสวยกามคุณอย่างเดียว แต่จักขุประสาทและโสทรประสาทมิได้เพื่อเห็นพระพุทเจ้าและฟังธรรม

รูปพรหมเว้นอสังญัสถ์พรหม มีรูป ๒๓ อย่าง เว้นฌานประสาท ชิวหาประสาท กายประสาท และภาวรูป ๒

อสังญัสถ์พรหมมีรูป ๑๗ อย่าง คือ มหาภูตรูป ๔ สี กลิ่น รส ชีวีตรูป อาหารรูป อากาสรูป วิจารณ์รูป และลักษณรูป ๔]

๗๖๑. จตฺสนฺตติ กามสฺมี รูปे โหนติ ติสฺนฺตติ
ทฺวิสนฺตติ อสณฺเณสุ พหิทฺธา เอกสนฺตติ.

“สันตติรูป ๔ [กรรมชรูป จิตตชรูป อุตฺตชรูป และอาหารชรูป] ย่อมมีได้ในกามภูมิ
สันตติรูป ๓ [กรรมชรูป จิตตชรูป และอุตฺตชรูป] มีในรูปภูมิ
สันตติรูป ๒ [กรรมชรูป และอุตฺตชรูป] มีในอสังญัสถ์ภูมิ
สันตติรูป ๑ [อุตฺตชรูป] มีในรูปภายนอก”

๗๖๒. รูปํ นิพพุตตมานํ ตํ สพฺเพสํ ปน ปาณินํ
 ปจฺมํ กมฺมโตเยว นิพพุตตติ น สํสโย.

“รูปที่เกิดแก่สัตว์ทั้งหมด[ในกามภูมิและรูปภูมิ] ย่อมมีด้วยกรรมอย่างเดียว โดยไม่ต้องสงสัย”

๗๖๓. คพฺภเสยฺยกสตุตตานํ ปฏิสนฺธิกุขณํ ปน
 ตณฺจ โข สฺนฺธิจิตฺตสฺส อุปฺปาเทเยว ชายเร.

“[รูปกลาปทสกะ ๓ กลุ่มคือ กายทสกะ ภาวทสกะ และวัตถุทสกะ] ย่อมเกิดในปฏิสนธิกาลของสัตว์ที่เกิดในครรภ์มารดา

ทสกะดังกล่าวย่อมเกิดในอุปาทาขณะของปฏิสนธิจิต”

๗๖๔. ยเถว ตสฺส อุปฺปาเท ตีสํ รูปานิ ชายเร
 ตเถว จิตฺติงฺกุเลสุ ตีสํ ตีเสว ชายเร.

“รูป ๓๐ อย่างย่อมเกิดในอุปาทาขณะของปฏิสนธิจิต ฉันทใด ย่อมเกิดในจิตติขณะ และภังคขณะ แต่ละขณะมีรูป ๓๐ อย่าง ฉันทนั้น”

๗๖๕. สพฺพาเนตานิ รูปานิ รูปกุขฺนุโธติ สณฺณิโต
 อนิจุโจ อทุฏฺโธเนตฺตา ทุกฺขกุขฺนุโธว เกวโล.

“รูปทั้งหมดนี้พึงทราบว่าเป็นรูปขันธ์ (กองรูป) ที่ไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน เป็นกองทุกข์ล้วนๆ ไม่ใช่ตัวตน”

๗๖๖. โรคฺโต คณฺหโต รูปํ ปรโต จ ปโลกโต
 ทิสฺวาน ทุกฺขโต รูปํ รูปे ฉนฺทํ วิราชเย.

“เมื่อรู้เห็นรูปว่าเปรียบเหมือนโรค เป็นฝี เป็นผ่ายอื่น[จากตน] เป็นสภาวะเสื่อมสลายไป[ด้วยพยาธิ ชรา และมรณะ] เป็นทุกข์ พึงคลายความพอใจในรูปเถิด”

คำลงท้ายปริจเฉท

๗๖๗. คนตุ๋ ปนิจฺเณ ปิฎฺเณภิธมฺเม
โย ธมฺมเสนาปตินา สมตฺตํ
หิตตฺตินา เตน จ ภิกฺขุณายํ
สกุจฺจ สมฺมา ปน สิกฺขิตพฺโพ.

“ภิกษุใดใคร่จะลุลูความเสมอกับพระธรรมเสนาบดีในพระอภิธรรมปิฎก ภิกษุผู้ใคร่
ประโยชน์นั้นพึงศึกษาคัมภีร์อภิธัมมาวตารนี้โดยชอบด้วยความเคารพเถิด”

อิติ อภิธัมมาวตาทเร รูปวิภาโค นาม
ทสฺโม ปริจฺเฉโท.

จบ ปริจเฉทที่ ๑๐ ชื่อว่า รูปวิภาค ในคัมภีร์อภิธัมมาวตาร
โดยประการฉะนี้



สาธุ ปโกปิตสุสาปิ

น หิ ตาปยิตุํ สกุกา

มโน นายาติ วิกิริยํ

สาครมโห ติณุกุกยา.

หิโตปเทศ

“จิตของสัตบุรุษแม้ถูกรบกวนแล้วก็ไม่แปรปรวน ดังเช่นน้ำในสาครจะเผา
ให้แห้งด้วยคบไฟ หาได้ไม่”

ปริจเฉทที่ ๑๑

นิพพานนิเทศ

(คำอธิบายนิพพาน)

คำปฐักุญญา

๗๖๘. รูปานนตรมฺหุทิกฺขจํ นิพฺพานํ ยํ ปนาทิตํ
ตสฺสิทาณิ อนุปฺปตฺโต วิภาวนนยทุกโม.

“ข้าพเจ้าได้แสดงพระนิพพานไว้ต่อจากรูปในอุเทศคาถาก่อน บัดนี้ ถึงลำดับนัยในการอธิบายพระนิพพานแล้ว”

๗๖๙. ตสฺมาหํ ตสฺส ทสฺเสตฺถุ ทุกฺกกรสฺส ยถาพลํ
ทพฺโพธสฺส ปวทุขามิ วิภาวนมิตํ ปรี.

“ดังนั้น แต่ฉันไปข้าพเจ้าจักกล่าวอธิบายพระนิพพาน เพื่อแสดงพระนิพพานซึ่งบรรลู่และหยั่งรู้ได้ยาก ตามกำลังสติปัญญา”

ความหมายของพระนิพพาน

ตถฺถ นิพฺพานนฺติ ภาวาวํ วินนโต วาณํ วุจฺจติ ตณฺหา. วานโต นิภฺชนตตฺตา นิพฺพานนฺติ จ ปวฺจุจฺจติ อมตํ อสงฺขตํ ปรมํ สุขํ. วุตฺตํ เหนฺตํ “โย โส สพฺพสงฺขารสมฺภโว สพฺพูปฺปตฺติสฺสคฺโค ตณฺหาทุขโย วิราโค นิโรธो นิพฺพานนฺ”ติ.^{๒๔}

“คำว่า นิพพาน ในคานานั้น หมายความว่า ตัณหาได้ชื่อว่า วาณะ (สภาพสืบต่อภพ) เพราะสืบต่อภพน้อยภพใหญ่ ส่วนบรมสุขที่ไม่ตายไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง พระพุทธเจ้าตรัสเรียกว่า นิพพาน เพราะหลีกออกจากตัณหา สมจริงดังพระพุทธวจนะว่า

‘สภาพสงบแห่งสังขารทั้งปวง สภาพสละอุปธิทั้งปวง สภาพสิ้นไปแห่งตัณหา
สภาพไม่กำหนดยินดี สภาพดับตัณหา สภาพหลีกออกจากตัณหา”

[คำว่า อุปธิ แปลตามศัพท์ว่า “ที่ตั้ง” หมายถึง ที่ตั้งแห่งทุกข์ สุข และโสมนัส โดยองค์ธรรม
คือกามคุณ ๕ ชั้น ๕ กิเลส ๑๐ โลกียกุศลกรรม และอกุศลกรรม จำแนกออกเป็น ๔ ประเภท คือ

๑. กามุปธิ กามคุณ ๕ เป็นที่ตั้งแห่งสุขและโสมนัส
๒. ขันธุปธิ ชั้น ๕ เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ทั้งหมดที่มีชั้นเป็นเหตุ
๓. กิเลสอุปธิ กิเลส ๑๐ เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ในอบาย
๔. อภิสังขารุปธิ กรรมที่เป็นโลกียกุศลกรรมและอกุศลกรรม เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ในภพ]

๗๗๐. ยสฺส จาธิมา สพฺพ- กิเลสํ ฆโย ภเว
 นิพฺพานมิตฺติ นิตฺติญฺจ นิพฺพานกุสเลน ตํ.

“ความสิ้นไปแห่งกิเลสทั้งมวลพึงมีได้เพราะบรรลุธรรมใด พระศาสดาผู้ทรงฉลาด
ในพระนิพพานทรงแสดงธรรมนั้นว่า นิพพาน”

ลักษณะเป็นต้นของพระนิพพาน

เอตํ จ นิพฺพานํ นาม ตยิทํ สนฺติลกฺขณํ อจฺจุตฺริสํ อสฺสาสกรณฺสํ วา, อนิมิตฺต-
ปจฺจุปฺปจฺจานํ นิสฺสรณปจฺจุปฺปจฺจานํ วาติ เวทิตพฺพํ.

“อนึ่ง พระนิพพาน มีสภาพสงบ[จากทุกข์และกิเลส]
มีหน้าที่ไม่คลาดเคลื่อน หรือมีหน้าที่ทำให้สบายใจ
มีการไม่มีนิमितเป็นเครื่องปรากฏ หรือมีความหลุดพ้น[จาก
สังขตธรรม]เป็นผล”

[พระนิพพานไม่มีเหตุไถล เพราะพ้นจากเหตุปัจจัยทั้งปวงที่มาปรุงแต่ง]

พระนิพพานมีอยู่จริง

เอตฺถาห- น ปรมตฺถโต นิพฺพานํ นาม เอโก สภาโว อตฺถิ ตติยิยานํ อตฺตา วีย สส-
วิสาณํ วีย จ อนุปฺลพฺภนียโตติ. น, ปญฺญาจกฺขฺนา อุปฺปรีกฺขิยมา นานํ หิตฺตเวสินํ ยถา นุรูปาย

ปฏิปตติยา อุปลพุกนียโต. ยํ हि पुद्गुชชชา โนปลพุกนติ, ตํ “นตฺถิ”ติ น วตฺตพฺพ.

“ถามว่า : สภาวะอย่างหนึ่งที่ชื่อว่า พระนิพพาน ไม่มีจริงโดยปรมัตถ์เหมือนอัตตาของพวกเดียรธีย์และเขากระต่ายเป็นต้น เพราะไม่ปรากฏอยู่จริง มิใช่หรือ

ตอบว่า : ไม่เพียงกล่าวอย่างนั้น เพราะพระนิพพานเป็นสภาวะปรากฏด้วยการปฏิบัติตามสมควรแก่ผู้แสวงหาประโยชน์เกื้อกูลที่พิจารณาด้วยปัญญาจักช้ โดยแท้จริงแล้วสภาวะที่ปุถุชนไม่รู้ไม่ควรรกล่าวว่า “ไม่มี”

[คำว่า สสวิสาณ (เขากระต่าย) เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ตัทธัมมุปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่ไม่จริงให้เหมือนมีจริง ดังคำว่า ขบุปฺม (ดอกฟ้า) กจฺนปโลม (หนวดเต่า) วาตปฺปม (ดอกกลม) วณฺณปุตฺต (บุตรหญิงหมั้น) กกฺกฏโลหิต (เลือดปู) ในพระบาลีมีอุทาหรณ์ว่า

คงคา กุมฺภินี สนฺดา สงฺขวณฺณา จ โกกิลา

ชมฺพู ตาลผลํ ทชฺชา อถ นฺน ตทา สียา.

“เมื่อใดแม่น้ำคงคาสงบดาดด้วยดอกบัวก็ดี นกคูเหว่าสีขาวเหมือนสังข์ก็ดี ต้นหว้าให้ผลเป็นผลตาลก็ดี เมื่อนั้นเราทั้งสองพึงอยู่ร่วมกันได้แน่”

ยทา กจฺนปโลมานํ ปาวาโร ติวโร สียา

เหมนฺติกํ ปาวูรณํ อถ นฺน ตทา สียา.

“เมื่อใด ผ้าห่มสามชนิดจะพึงสำเร็จได้ด้วยขนเต่า ใช้เป็นเครื่องกันหนาวในคราวน้ำค้างตกได้ เมื่อนั้น เราทั้งสองพึงอยู่ร่วมกันได้แน่”

ยทา มกสฺปาทานํ อฏฺฐาโล สุกฺโต สียา

ทพฺโห จ อวิกรมปี จ อถ นฺน ตทา สียา.

“เมื่อใด เท้ายุ้งทั้งหลายจะพึงทำเป็นป้อมมั่นคงดีไม่หวั่นไหว อาจจะทนบุรุษผู้ขึ้นรบได้ตั้งร้อย เมื่อนั้น เราทั้งสองพึงอยู่ร่วมกันได้แน่”

ยทา สสวิสาณานํ นิสฺเสณี สุกฺติ สียา

สคฺคสฺสาโรหณตฺถาย อถ นฺน ตทา สียา.

“เมื่อใด เขากระต่ายจะพึงทำเป็นบันไดเพื่อขึ้นไปสวรรค์ได้ เมื่อนั้น เราทั้งสองพึงอยู่ร่วม

กันได้แน่”

ยथा นิสเสถิมารุญห

จนฺทํ ขาเทยฺย มุสิกํ

ราหุญฺจ ปริพาเหยฺยํ

อถ ญฺน ตทา สียา.

“เมื่อใด หนูทั้งหลายจะพึงไต่บันไดขึ้นไปกัณฑ์พระจันทร์ และขับไล่ราหูให้หนีไปได้ เมื่อนั้น เราทั้งสองพึงอยู่ร่วมกันได้แน่”

ยथा สุราฆฏํ ปิตฺวา

มกุชิกา คณจาริณี

องคาเร วาสํ กปเปยฺยํ

อถ ญฺน ตทา สียา.

“เมื่อใด แผลงวันทั้งหลายเที่ยวไปเป็นหมู่ๆ ตีมหาหมัดหม้อเมาแล้ว จะพึงเข้าไปอยู่ในโรงถ่านเพลิง เมื่อนั้น เราทั้งสองพึงอยู่ร่วมกันได้แน่”

ยथा พิมฺโฆจสฺมปฺนโน

คทฺฐโก สุมฺโข สียา

กุสโล นจฺจคิตฺตสฺส

อถ ญฺน ตทา สียา.

“เมื่อใด ลาพิงมีริมฝีปากงามสีเหมือนผลมะพลับ มีหน้างามเหมือนแว่นทอง จะเป็นสัตว์ฉลาดในการพ้อนรำขับร้องได้ เมื่อนั้น เราทั้งสองพึงอยู่ร่วมกันได้แน่”

ยथा กากา อุลฺลกา จ

มนฺตเยยฺยํ รโหคตา

อณฺณมณฺณํ ปิหเยยฺยํ

อถ ญฺน ตทา สียา.

“เมื่อใด กากกับนกเค้าพึงปรารถนาสมบัติให้แก่กันและกัน ปรึกษาปรองดองกันอยู่ในที่ลับได้ เมื่อนั้น เราทั้งสองพึงอยู่ร่วมกันได้แน่”

ยथा มุพฺพาลปฺตฺตานํ

ฉตฺตํ ธีรตฺรํ สียา

วสฺสสฺส ปฏฺฐิมาย

อถ ญฺน ตทา สียา.

“เมื่อใด รากไม้และใบไม้อย่างละเอียด พึงเป็นร่มมั่นคงป้องกันฝนได้ เมื่อนั้น เราทั้งสองพึงอยู่ร่วมกันได้แน่”

ยथा กุสโก สกุณฺ

ปพฺพตํ คณฺธมาทนํ

ตฺถุณฺเฑนาทาย คจฺเจยฺย

อถ ญฺน ตทา สียา.

“เมื่อใด นกตัวเล็กๆ พึงเอาจงอยปากคาบงูเขาคันธมาทน์บินไปได้ เมื่อนั้น เราทั้งสองพึงอยู่ร่วมกันได้แน่”

ยทา สามุทฺทิกิ นาวํ

สยนฺตํ สวฏฺฐาการํ

เจฏฺเฐ อาทาย คจฺเจยฺย

อถ นฺน ตทา สียา.^{๒๕}

“เมื่อใด เด็กๆ พึงจับเรือใหญ่อันประกอบด้วยเครื่องยนต์และใบพัด กำลังแล่นไปในสมุทรไว้ได้ เมื่อนั้น เราทั้งสองพึงอยู่ร่วมกันได้แน่”]

ความสิ้นกิเลสอย่างเดียวนิพพาน

อถายสมฺมา สาริปฺพุตฺตเถเรน ฐมฺมเสนาปตินา “กตมํ นุ โข อาวุโส นิพฺพานนฺ”ติ^{๒๖} นิพฺพานํ ปุณฺณเจณ “โย โข อาวุโส รากฺขโย โทสฺสโย โมหฺกโย”ติ^{๒๗} รากาทีนํ ขโยว ทสฺสีโต. ตสฺมา รากาทีนํ ขยมตฺตเมว นิพฺพานนฺติ เจ. ตํ น. กสฺมา. อรหตฺตสฺสาปิ รากาทีนํ ขยมตฺตปสฺสโกทสาปตฺติโต. กถํ. นิพฺพานํ ปุจฺฉานนฺตรเมว “กตมํ นุ โข อาวุโส อรหตฺตนฺ”ติ^{๒๘} ปุณฺณเจณ “โย โข อาวุโส รากฺขโย โทสฺสโย โมหฺกโย”ติ^{๒๙} รากาทีนํ ขโยว วุตฺโต. ตสฺมา ตว มเตน อรหตฺตผลสฺสาปิ รากาทีนํ ขยมตฺตตา ภเวยฺย. น เจตํ ยุตฺตํ อนฺนตฺตรสฺส โลกุตฺตร-ผลจิตฺตสฺส รากานํ ขยมตฺตตาปชฺชนํ. ตสฺมา มา เอวํ พุณฺณชนจฺฉายาย วเทสิ. อุกฺกิณฺณํ ปน สุตฺตानํ อตฺถโก อุปฺปริกฺขิตพฺโพ.

“ถามว่า : หากเป็นตามนี้ พระสารีบุตรเถระผู้เป็นธรรมเสนาบดี เมื่อมีผู้ถามถึงพระนิพพานว่า ‘ผู้มีอายุ พระนิพพานคืออะไร’ ได้แสดงความสิ้นไปของราคะเป็นต้นโดยกล่าวว่า ‘ผู้มีอายุ ความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะ ความสิ้นโมหะ สภาวะนี้เรียกว่า พระนิพพาน’ ดังนั้น พระนิพพานจึงเป็นเพียงความสิ้นไปของราคะเป็นต้นหรือ

ตอบว่า : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น เพราะหากเป็นตามนี้ แม้อรหัตตผลก็เป็นเพียงความสิ้นไปของราคะเป็นต้นเช่นกัน

ถามว่า : ข้อนั้นรู้ได้อย่างไร

ตอบว่า : พระสารีบุตรเมื่อมีผู้อื่นถามว่า ‘ผู้มีอายุ อรหัตตผลคืออะไร’ ได้แสดงความสิ้นไปของราคะเป็นต้นด้วยคำว่า ‘ผู้มีอายุ ความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะ ความสิ้นโมหะ สภาวะนี้เรียกว่า อรหัตตผล’ ดังนั้น แม้อรหัตตผลก็ควรมีความสิ้นไปของราคะเป็นต้นตามความเห็นของท่านผู้ถาม และการที่โลกุตตรผลจิตซึ่งไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่ามีสภาพเป็นเพียงความ

สิ้นไปของราคะเป็นต้นก็ไม่สมควร ด้วยเหตุนี้ ท่านอย่ากล่าวโดยฉาของรูปศัพท์ จงใคร่ครวญความหมายของพระสูตรทั้งสอง[ที่กล่าวถึงพระนิพพานและอรหัตตผล]

[ถ้าพระนิพพานเป็นความสิ้นกิเลสอย่างเดียวโดยไม่มีสภาวะอย่างอื่น อรหัตตผลจิตก็ควรได้ชื่อว่า พระนิพพาน เพราะเป็นความสิ้นกิเลสเหมือนกัน ดังนั้น จึงไม่ควรกล่าวว่าพระนิพพานเป็นความสิ้นกิเลสอย่างเดียว]

พระนิพพานเป็นความสิ้นกิเลสโดยอ้อม

ยสฺส ปน ฐมฺมสุสาธิกเมณ ราคาทึนํ ขโย โหติ, โส ฐมฺโม ราคาทึนํ ขยสฺส อุป-
นิสฺสยตฺตา อภฺขโยปิ สฺมาโน “ราคาทึนํ ขโย นิพฺพานํ”ติ ขโยปจาเรณ วุตฺโต. “ติปฺสํ ชโร คฺุโพ
เสฺมฺโห”ติอาทิสฺสุ วีย ฝลฺูปจาเรณ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพ.

“อนึ่ง ความสิ้นไปของราคะเป็นต้นย่อมมีได้ด้วยการบรรลุธรรมใด ธรรมนั้นแม้มีสภาพไม่สิ้นไปก็กล่าวว่า ความสิ้นไปของราคะเป็นต้นชื่อว่า พระนิพพาน ได้โดยชื่อของความสิ้นไป[อันเป็นผล] ดังกล่าวโดยชื่อของผลว่า ติปฺสํ ชโร (ใช้ทับทิม), คฺุโพ เสฺมฺโห (เสลดน้ำอ้อย) เพราะเป็นเหตุที่มีกำลังแห่งความสิ้นไปของราคะเป็นต้น

[พระนิพพานเป็นเหตุให้เกิดผลคือความสิ้นไปของราคะเป็นต้น เพราะพระอริยบุคคลผู้ยังเห็นพระนิพพานอยู่ย่อมขจัดกิเลสในขณะนั้น การกล่าวว่า “ความสิ้นไปของราคะเป็นต้นชื่อว่า พระนิพพาน” จึงเป็นสำนวนที่กล่าวโดยอ้อม ด้วยการกล่าวถึงผลโดยใช้เหตุเป็นชื่อของผล ดังคำว่า ติปฺสํ ชโร (ใช้ทับทิม), คฺุโพ เสฺมฺโห (เสลดน้ำอ้อย) ซึ่งหมายถึง ไม้ที่เกิดจากการกินทับทิม และเสลดที่เกิดจากการดื่ม น้ำอ้อย การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า ฝลฺูปจาเร คือ การกล่าวถึงผลโดยใช้เหตุเป็นชื่อของผล]

อรหัตตผลเป็นความสิ้นกิเลสโดยอ้อม

อรหตฺตํ ปน ขยนฺเต อุปฺปนฺนตฺตา “ขโย”ติ วุตฺตํ.

“ส่วนอรหัตตผลก็เรียกว่า ความสิ้นกิเลส [โดยอ้อมเหมือนพระนิพพาน] เพราะเกิด

ชั้นในที่สุดแห่งความสิ้นกิเลส”

[แม้การกล่าวว่าอรหัตตผลเป็นความสิ้นกิเลส ก็จัดเป็นสำนวนทางภาษาเช่นเดียวกัน]

ความสิ้นกิเลสชั่วขณะไม่ใช่พระนิพพาน

ยถิ ราคาทินํ ขยมตฺตํ นิพพานํ ภเวยฺย, สพฺเพ พาลปฺปุชฺชชนาปิ สมธิตฺตนิพฺพานา สจฺจนิคตนิโรธา ภเวยฺย. กิณฺจ ภิกฺขุ- นิพฺพานสฺส พหุตฺตาภิโสภปฺตติโต จ. เอวฺเมหิ สติ ราคา- ทิกฺขุยานํ พหุภาวโต นิพฺพานสฺสาปิ พหุภาโว ภเวยฺย. สงฺขตลฺกขณฺณจฺ นิพฺพานํ ภเวยฺย. สงฺขตลฺกขณฺตฺตา สงฺขตปริยาปฺนณฺณจฺ. สงฺขตปริยาปฺนณฺตฺตา อนิจฺจํ ทุกฺขํ นิพฺพานํ ภเวยฺยติ.

“ความจริงถ้าความสิ้นไปของราคะเป็นต้น[ชั่วขณะ]เป็นพระนิพพาน หากเป็นตามนี้ แม้ปุถุชนคนเขลาทุกคนก็ได้ชื่อว่ารู้แจ้งบรรลุพระนิพพานได้ [คือ ปุถุชนคนเขลาที่แม้จะเป็น สัตว์เดียรัจฉาน เมื่อเสพกามแล้วราคะย่อมสิ้นไปชั่วขณะ ความสิ้นกิเลสชั่วขณะจึงไม่ใช่ พระนิพพาน เพราะพระนิพพานคือความสิ้นกิเลสโดยไม่เกิดอีก]

อนึ่ง [ความเห็นนั้นย่อไม่สมควร] เพราะพระนิพพานก็อาจมีจำนวนมาก เนื่องจาก ความสิ้นไปของราคะเป็นต้นมีมากมาย และพระนิพพานก็มีลักษณะของสังขตธรรมได้ ทั้ง นับเข้าในสังขตธรรมเพราะมีลักษณะของสังขตธรรม และพระนิพพานก็ควรมีสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เพราะนับเข้าในสังขตธรรม”

[ถ้าสำคัญว่าความสิ้นกิเลสชั่วขณะเป็นพระนิพพาน ก็ผิดจากความสมควร ๒ ประการ คือ

- พระนิพพานควรมีจำนวนมากตามกิเลสที่สิ้นไปในแต่ละขณะ กล่าวคือ ความสิ้นราคะ เป็นพระนิพพานอย่างหนึ่ง ความสิ้นโทสะเป็นพระนิพพานอย่างหนึ่ง ความสิ้นโมหะเป็นพระนิพพาน อย่างหนึ่ง เป็นต้น

- ความสิ้นกิเลสชั่วขณะจัดเป็นภังคะในอุปาทกขณะ (ขณะเกิดขึ้น) ลีดิขณะ (ขณะตั้งอยู่) และภังคขณะ (ขณะดับไป) ซึ่งเป็นลักษณะของสังขตธรรม หากเป็นตามนี้พระนิพพานก็นับเข้าในสังขต- ธรรมเหมือนรูปธรรมกับนามธรรมอื่นๆ จึงควรมีสภาพไม่เที่ยงและเป็นทุกข์เช่นเดียวกัน แต่พระนิพพาน มีสภาพเที่ยงและเป็นสุขนิรันดร์]

ความสิ้นกิเลสที่ยังไม่เกิดขึ้นไม่ใช่พระนิพพาน

กิญจ ภียโย- ยทิ ขโย นิพพานํ ภเวยฺย, โคตรกุไวทานมคฺคผลจิตฺตานํ ก็ นุ อารมฺมณํ วเทสิ. วท ภทฺรมุขาทิ. รากาทีนํ ขยเมว วทามิตฺติ. ก็ ปน รากาทโย โคตรกุวาทีนํ ขณ ีเยนฺติ, อุทาทุ ีเยสฺสนฺติ, อถ ีเณนฺติ. ก็ ปเนตฺถ ีเณสฺสว ขยํ วทามิตฺติ. สฺสจฺจ อุปฐาเรตฺวา วท ภทฺรมุขาทิ. ยทิ ีเณสฺสว ขยํ วเทสิ, น โคตรกุจิตฺตาทีนํ นิพพานารมฺมณตา สิขมฺมตฺติ. ก็ การณํ โคตรกุขณ รากาทโย ีเยสฺสนฺติ. ตถา ไวทานกุขณ. มคฺคกุขณ ปน ีเยนฺติ. น ีเณ, ผลกุขณ ีเณ. เอวํ สนฺเต ภวโต มเตน ผลเมว ขยารมฺมณํ น อิตเร. อิตเรสํ ปน กิमारมฺมณํ วเทสิตฺติ. อทฺธา โส อารมฺมณํ อปสฺสนฺโต นิรุตฺตโร ภวิสฺสติ.

“ถามว่า : ถ้าความสิ้นกิเลสเท่านั้นเป็นพระนิพพาน อารมณ์ของจิตคือ โคตรกุไวทาน มรรค และผล คืออะไร ท่านผู้เจริญ โปรดตอบเถิด [โคตรกุ คือ ญาณที่เป็นอนันตร-ปัจจัยแก่โสดาปัตติมรรค ไวทาน คือ ญาณที่เกิดก่อนอริยมรรคเบื้องสูง ๓]

ตอบว่า : อารมณ์ของจิตดังกล่าว คือ ความสิ้นไปแห่งรากะเป็นต้น

ถามว่า : รากะเป็นต้นกำลังสิ้นไป จักสิ้นไป หรือสิ้นไปแล้ว ในขณะที่เกิดโคตรกุเป็นต้น

ตอบว่า : เรากล่าวความสิ้นไปเมื่อกิเลสดับไปแล้ว ท่านผู้เจริญ ท่านใคร่ครวญดี แล้วจงถามเถิด

ถ้ารากะเป็นต้นสิ้นไปในขณะดับกิเลสแล้ว หากเป็นดังนี้ โคตรกุจิตเป็นต้นก็รู้พระนิพพานเป็นอารมณ์ไม่ได้ เพราะรากะเป็นต้นจักสิ้นไปในขณะเกิดโคตรกุและไวทาน แต่กำลังสิ้นไปในขณะเกิดมรรคจิต มิใช่สิ้นไปแล้ว ทั้งมีสภาพสิ้นไปแล้วในขณะที่เกิดผลจิต เมื่อเป็นเช่นนั้น ตามมติของท่าน ผลจิต[ที่เกิดในขณะที่สิ้นกิเลสแล้ว]ก็มีอารมณ์คือความสิ้นไป จิตอื่น [โคตรกุจิต ไวทานจิต มรรคจิต] มีอารมณ์คือความสิ้นไปไม่ได้ อารมณ์ของจิตเหล่านั้น คืออะไร ปรวาที (ผู้มีความเห็นแย้งกัน) นั้นไม่พบอารมณ์[ของโคตรกุจิตเป็นต้น] จักตอบไม่ได้เป็นแน่”

พระนิพพานไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง

อปิจ กิเลสกุขโย นาม สปปริเสหิ กรียติ. ยถาธุรูปาย ปฏิปตฺติยา อุปปาทียตีติ
อตุโธ. นิพพานํ ปน น เกนจิ กรียติ น อุปปาทียติ. ตสฺมา นิพพานมมตมสงฺขตํ. ตมกตํ
ชานาตีติ อริยสาวโก “อกตณฺณ”ติ ปุจฺจติ. วุตฺตมฺเจตฺ-

๗๗๑. “อสุสทฺโธ อกตณฺณ จ สนฺธิจฺเณโท จ โย นโร
หตาวกาโส วนฺตาโส ส เว อุตฺตมโปริโส”ติ.”๐

“อนึ่ง ธรรมดาว่าความสิ้นไปแห่งกิเลส สัตบุรุษทั้งหลายย่อมกระทำ คือ ย่อมทำ
ให้เกิดขึ้น ด้วยการปฏิบัติตามสมควร[แก่วิสุทธิทั้ง ๗] แต่พระนิพพานไม่ถูกกระทำ ทำให้
เกิดขึ้นไม่ได้ด้วยปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่ง ดังนั้น พระนิพพานจึงชื่อว่า อมตะ (ไม่ตาย)
อสังขตะ (ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง) พระอริยสาวกย่อมรู้ว่าพระนิพพานนั้นไม่ถูกปัจจัยกระทำ จึง
เรียกว่า อกตณฺณ (ผู้รู้พระนิพพานที่ไม่ถูกปัจจัยกระทำ) สมจริงดังพระพุทธวาทะว่า

‘ผู้ไม่เชื่อ้ง่ายตามคำของคนอื่น รู้แจ้งพระนิพพานที่ไม่ถูกปัจจัยกระทำ หมดการ
เวียนว่ายตายเกิด หมดโอกาสที่จะเกิดใหม่ และหมดกิเลสที่ทำให้หวัง บุคคลนั้นเรียกว่า ผู้
ประเสริฐ”

พระนิพพานเป็นสภาพหลุดพ้น

อปิจ “นิสฺสรณน”ติ ภควตา วุตฺตตฺตา จ. “นิสฺสรณน”ติ หิ นิพฺพานสฺเสตํ นาม. ยถาห
“ตโย ไชเม ภิกฺขเว ธมฺมา ทฺวปฺปฏิวิชฺฌา. กตเม ตโย ธมฺมา ทฺวปฺปฏิวิชฺฌา. ติสฺโส นิสฺสรณ-
ธตฺตโย. กามานเมตํ นิสฺสรณํ, ยทิทํ เนกขมมํ. รูปานเมตํ นิสฺสรณํ, ยทิทํ อรูปํ. ยํ ไช ปน
ภิกฺขิ ภูตํ สงฺขตํ ปฏิจฺจสมุปฺปนํ, นิโรธํ ตสฺส นิสฺสรณน”ติ”๑ หิ วุตฺตํ. เอวํ วุตฺตสฺส ตสฺส
นิพฺพานสฺส อภาวปตฺติโทสโต ปจฺมชฺฌานาภาสานญฺจายตนาณมปิ อภาโว ภเวยฺย. ตสฺมา
อยฺยตํ อภฺยสฺส นิพฺพานสฺส ขยฺโทสาปฺชฺชนนฺติ. น ตฺว โข นิพฺพานํ.

“อีกนัยหนึ่ง [พระนิพพานมีจริงโดยแท้] เพราะพระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า นิสฺสรณะ
(สภาพหลุดพ้น) ความจริงคำว่า นิสฺสรณะ นี้เป็นชื่อของพระนิพพาน สมจริงดังพระพุทธ-

วณะว่า

‘ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๓ อย่างเหล่านี้แทงตลอดได้ยาก ธรรม ๓ อย่างที่แทงตลอดได้ยาก เป็นไฉน คือ สภาพหลุดพ้น ๓ อย่างอันได้แก่ ปฐมฌานที่หลุดพ้นจากกามคุณ อากาสนัญญายตนฌานซึ่งไม่มีรูปที่หลุดพ้นจากรูป และพระนิพพานที่หลุดพ้นจากชั้นทั้งปวง ซึ่งเกิดขึ้น อันมีปัจจัยปรุงแต่งเกิดโดยอาศัยปัจจัย”

[ถ้าพระนิพพานไม่มีจริง] แม้ปฐมฌานและอากาสนัญญายตนฌานก็ไม่ควรมีจริง เพราะความผิดพลาดที่กล่าวว่าพระนิพพานที่พระศาสดาตรัสไว้อย่างนั้นไม่มีจริง ดังนั้น จึงไม่ควรกล่าวว่า พระนิพพานเป็นความสิ้นกิเลสชั่วคราว ความสิ้นกิเลสชั่วคราวมิใช่พระนิพพาน โดยแท้”

“อตุถิ นิสฺสรณํ โลกํ, ปญฺญา เม สฺมุสฺสิตนฺ”ติ ^{๓๒} จ “อตุถิ ภิกฺขเว อชาตํ อญฺุตํ อกตํ อสงฺขตนฺ”ติ ^{๓๓} จ ฐมฺมสามินา ตถาคเตน สมฺมาสมพุทฺธเณ อนนฺเตสุ สุตฺตุนเตสุ ปรมตฺถวเสน วุตฺตตฺตา “อตุถิ นิพฺพานํ นาม เอโก ฐมฺโม”ติ นิฏฺฐเมตฺถ คนฺตพฺพํ.

“โปรดทราบข้อสรุปในที่นี้ว่า สภาวธรรมอย่างหนึ่งที่ชื่อว่า พระนิพพาน มีอยู่จริง ดังพระอภะวกะกล่าวว่า

‘ธรรมที่พ้นไปจากกิเลสอันเราสัมผัสด้วยปัญญาแล้ว มีอยู่ในโลก’

และดังพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้พระธรรมราชาเสด็จไปงาม ตรัสไว้โดยความเป็นปรมาตถ์ ในพระสูตรจำนวนมากว่า

‘ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว ไม่มีเหตุปัจจัยกระทำแล้ว ไม่ถูกปรุงแต่งแล้ว มีอยู่”

พระนิพพานมีอยู่โดยสภาวะ

อปิจ ปริตฺตตฺตติเก “กตเม ฐมฺมา อปฺปมาณา”ติ ปทฺมพุทฺธิว “จตฺตาโร มคฺคา อปริยาปนฺนา. จตฺตาริ จ สามญฺณผลานิ นิพฺพานญฺจ. อิมํ ฐมฺมา อปฺปมาณา”ติ ^{๓๔} วุตฺตตฺตา ราคา-
ทีนํ ขยสฺส อปฺปมาณตฺตํ กถํ ยฺชฺชติ. ตสฺมา ปรมตฺถโต อตุถิเยว นิพฺพานํ นาม เอโก สภาโวติ.

ตัม ปน ปกตวาทีนํ ปกตํ วีย ตติถียนํ อตฺตา วีย จ สสวีสานํ วีย จ นาวิชฺชมานํ

“อนึ่ง ใน[คัมภีร์ธรรมสังคณี] ปรีตตติกะ (กลุ่มธรรม ๓ บท คือ ธรรมที่มีอนุภาพน้อย ธรรมที่เข้าถึงความประเสริฐ และธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลสมีราคะเป็นต้นซึ่งกระทำให้มีประมาณ) พระผู้มีพระภาคทรงแสดงบท[เป็นหัวข้อ]ว่า “ธรรมไม่มีประมาณ คืออะไร” แล้วตรัสเฉลยว่า “มรรคจิต ๔ ที่เป็นโลกุตตระ ผลแห่งความเป็นสมณะ [จิตและเจตสิกที่ประกอบกับผลจิต] ๔ และพระนิพพาน ธรรมเหล่านี้ไม่มีประมาณ” ดังนั้น ธรรมที่ไม่มีประมาณแห่งความสิ้นไปของราคะเป็นต้นจึงไม่สมควร ด้วยเหตุนี้ สภาวธรรมอย่างหนึ่งชื่อว่าพระนิพพาน จึงมีอยู่จริงโดยปรมาตม์ หาใช่ไม่มีจริงเหมือนประภคติของเหล่าประภคติวาที เหมือนอตฺตาของพวกเดียรธีย์ และเหมือนเขากระต่าย”

[ประภคติวาที คือ ผู้มีความเห็นในประภคติที่กล่าวไว้ในลัทธิสาขชยะที่ฤษภกปิละเป็นผู้คิดค้นผู้มีความเห็นดังกล่าวเชื่อว่าสิ่งต่างๆ ในโลกทั้งที่มีชีวิตหรือไม่มีชีวิตทั้งหมด ไม่ใช่มีขึ้นจากสภาวะที่ไม่มี แต่ปรากฏขึ้นจากสภาวะที่มีอยู่เดิม เปรียบเสมือนทารกที่คลอดจากครรภ์มารดา หรือน้ำมันที่มีอยู่ในงา ตามความเห็นนี้ในภาวะเดิมก่อนที่โลกจะอุบัติ มีสภาวะ ๒ ประการที่ยั่งยืนไม่เปลี่ยนแปลง ไม่มีเบื้องต้นและที่สุด ไม่มีรูปร่างสัณฐานที่สามารถพบเห็นได้ นั่นคือ

- ประภคติ มูลเดิมหรือรากเหง้าของสรรพสิ่ง เป็นสภาวะไม่มีจิตเจตนา เป็นที่รวมของสุข ทุกข์ และโมหะ เมื่อเกิดร่วมกับอตฺตาย่อมก่อให้เกิดผลคือความรู้, อหังการ, ตัมมัตตะ ๕ อย่างคือ เสียง ผัสสะ รูป รส กลิ่น, พุทธินิทรี ๕ อย่างคือ หู หนึ่ง ตา หนึ่ง จมูก, กัมมินทรี ๕ อย่าง คือ ปาก มือ เท้า องคชาต วัจมรรค, อุกยนิทรีคือ ใจ และภุต ๕ อย่างคือ อากาศ ลม ไฟ ดิน น้ำ

- บุรุษ อตฺตาหรืออาตมัน เป็นสภาวะมีจิตเจตนา ไม่เป็นที่รวมของสุขเป็นต้น ไม่ก่อให้เกิดความรู้เป็นต้น มีสภาวะวางเฉยจากสุข ทุกข์ ความปรารถนา และโทสะเป็นต้น

ประภคติที่ระคนกับบุรุษย่อมเป็นเหตุให้เกิดผลคือความรู้และอหังการเป็นต้นดังที่กล่าวมาแล้ว จึงเกิดเป็นสิ่งที่ชีวิตและไม่มีชีวิตขึ้นในโลก ต่อมาเมื่อถึงคราวโลกวิบัติ ภุตทั้ง ๕ ที่เป็นสภาพหยาบปรากฏชัดจะกลายเป็นภุตละเอียดแล้วเข้าไปรวมอยู่กับตัมมัตตะ ๕ ที่เป็นเหตุเกิดของตน, อินทรี ๑๑ และตัมมัตตะ ๕ จะไปรวมอยู่กับอหังการ, อหังการจะไปรวมอยู่กับความรู้ และความรู้ก็ไปรวมอยู่กับประภคติที่เป็นมูลเดิม ส่วนประภคติไม่ไปรวมอยู่กับอะไรทั้งสิ้น เป็นสภาพตั้งอยู่เสมอโดยไม่เสื่อม

สลาย แม้โลกจะวิบัติไปแล้วก็ยังคงอยู่เป็นนิรันดร์ ลัทธิประกฤตินี้จัดเป็นเอกัจฉลัสสวาทะ (ความเห็น
ว่าเที่ยงบางส่วน) ในมิจฉาทิฎฐิ ๖๒ ที่ตรัสไว้ในพรหมชาลสูตร]

บัญญัติไม่ใช่พระนิพพาน

อถ ปณฺณตฺติมตฺตํ นิพฺพานนฺติ เจ, ตมปิ อยฺยตฺตํ. กสฺมา. นิพฺพานารมฺมณํ จิตฺต-
เจตสิกานํ นวตฺตพฺพารมฺมณตฺตา. กถํ. ปริตฺตารมฺมณตฺติเก จ ปน “กตเม ฐมฺมา อปฺปมาณา-
รมฺมณ”ติ ปทฺมทุทฺติว “จตุตฺตาริ มคฺคา อปริยาปนฺนา. จตุตฺตาริ จ สามณฺณผลานิ. อิเม
ฐมฺมา อปฺปมาณารมฺมณ”ติ^{๓๕} หิ วุตฺตํ. ยถิ ปเนเตสํ ปณฺณตฺติอารมฺมณํ ลียา, อปฺปมาณา-
รมฺมณตา น ยฺชฺชเยย. นวตฺตพฺพารมฺมณปฏฺขํ ภาชฺชเยยฺ. “นวตฺตพฺพารมฺมณ ปน รูปาวจรตฺติก-
จตุกฺกชฺฌานา กุสลโต จ วิปากโต จ กิริยโต จ, จตุตฺถสฺส ฌานสฺส วิปาโก, อากาสาณญฺจายตฺนํ
อากิณฺณญฺจายตฺนํ กุสลโต จ วิปากโต จ กิริยโต จ, อิเม ฐมฺมา นวตฺตพฺพารมฺมณ”ติ^{๓๖} หิ
วุตฺตํ.

“ถามว่า : พระนิพพานเป็นเพียงบัญญัติหรือ

ตอบว่า : ชื่อนั้นไม่สมควร

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะหากเป็นตามนี้ จิตและเจตสิกที่มีพระนิพพานเป็นอารมณ์ก็ควร
มีอารมณ์เป็นบัญญัติ

ถามว่า : จิตและเจตสิกดังกล่าวควรมีอารมณ์เป็นบัญญัติอย่างไร

ตอบว่า : ในปริตตารัมมณตีกะ (กลุ่มธรรม ๓ บท คือ ธรรมที่มีธรรมเล็กน้อยเป็น
อารมณ์ ธรรมที่มีธรรมอันมีกำลังเป็นอารมณ์ และธรรมที่มีธรรมอันไม่มีประมาณเป็น
อารมณ์) พระผู้มีพระภาคทรงแสดงบท[เป็นหัวข้อ]ว่า “ธรรมที่มีธรรมอันไม่มีประมาณเป็น
อารมณ์ เป็นไฉน” แล้วตรัสเฉลยว่า “มรรคจิต ๔ ที่เป็นโลกุตตระ ผลแห่งความเป็นสมณะ ๔
ธรรมเหล่านี้มีธรรมอันไม่มีประมาณเป็นอารมณ์” ถ้าธรรมเหล่านี้มีอารมณ์เป็นบัญญัติ ความ
มีอารมณ์ไม่มีประมาณย่อมไม่สมควร แต่ควรมีบัญญัติเป็นอารมณ์ ดังพระพุทธทวจะว่า

‘ธรรมที่มีอารมณ์เป็นบัญญัติ คือ รูปาวจรตักกาน[ตามจตุกณฺน] รูปาวจรจตุก-

ฌาน [ตามบัญญัติ] ที่เป็นกุศล วิบาก และกิริยา วิบากของจตุตถฌาน พร้อมทั้งอากาสนัญญายตนฌานและอากิญจัญญายตนฌานที่เป็นกุศล วิบาก และกิริยา ธรรมเหล่านี้มีอารมณ์เป็นบัญญัติ”

[ผู้กล่าวใหม่อธิบายว่า ธรรมที่มีอารมณ์เป็นบัญญัติ มี ๑๙ ดวง คือ รูปาวจรปฐมฌานจิต ๓ รูปาวจรทุติยฌานจิต ๓ รูปาวจรตติยฌานจิต ๓ รูปาวจรจตุตถฌานจิต ๓ รูปาวจรปัญจฌานวิปากจิต ๑ อากาสนัญญายตนจิต ๓ อากิญจัญญายตนจิต ๓ เว้นกุศลอกิญญาจิตและกิริยาอกิญญาจิต ย่อมรับภาวะจรรณธรรมเป็นต้นได้เมื่อทำหน้าที่อกิญญา จึงไม่นับเข้าในข้อนี้]

ตสฺมา น ปณฺณตฺติมตฺตํ นิพฺพานํ ยสฺมา จ ปณฺณตฺติกาโว นิพฺพานสฺส น ยฺชฺชติ, ตสฺมา มคฺคผลานํ อารมฺมณปจฺจยฺภูตํ อุปฺปาทาทีนมภาวโต นิจุจํ, รูปสภาวภาวโต อรูปํ, ปปฺปญฺจาภาวโต นิปฺปปฺปญฺจํ นิพฺพานํ นาม อตฺถิตีติ อุปคฺคตพฺพนฺติ.

“ด้วยเหตุดังกล่าว พระนิพพานจึงไม่ควรเป็นเพียงบัญญัติ และโดยเหตุที่พระนิพพานไม่ควรเป็นบัญญัติ จึงทราบได้ว่าพระนิพพานซึ่งเป็นอารมณ์ปัจจัยของมรรคและผลมีสภาพเที่ยง เพราะปราศจากความเกิดขึ้นเป็นต้น เป็นนามธรรม เพราะไม่มีสภาพแปรปรวน[ที่ประจักษ์เหมือนรูปธรรม] และไม่เนิ่นช้า เพราะไม่มีปัจจัยธรรม [ธรรมทำให้เนิ่นช้า คือ ตัณหา มานะ และทิฏฐิ]”

๗๗๒.	อจฺจนตฺมณฺนตํ สนฺตํ	อมตํ อปโลกิตํ
	ปณฺธีตํ สรณํ เขมํ	ตาณํ เลณํ ปฺรายนํ
๗๗๓.	สิวญฺจ นิปฺถํ สจฺจํ	ทุกฺขทุกฺขยมนาสวํ
	สุทฺทุทฺทสํ ปรี ปารี	นิพฺพานมนิทสฺสนํ
๗๗๔.	ตณฺหาทุกฺขํ ฐวํ ทิปิ	อพฺยาปชฺฌมณิติกํ
	อนาลยมรูปญฺจ	ปทฺมจฺจุตมทุกฺขรํ.
๗๗๕.	วิราคญฺจ นิโรธญฺจ	วิมฺุตติ โมทุกฺขเมว จ
	อิเมหิ ปน นาเมหิ	นิพฺพานํ ตํ กถียติ.

“พระนิพพานตรัสไว้ด้วยชื่อเหล่านี้ว่า

อัจจันตะ (ที่สุดแห่งสงสาร)	อนันตะ (ไม่มีขอบเขตคือความเกิดขึ้นและดับไป)
สันตะ (สงบ)	อมตะ (ไม่ตาย)
อปโลกิตะ (ไม่พินาศ)	ปณีตะ (ประณีต)
สรณะ (ที่สิ้นสุดแห่งทุกข์)	เขมะ (แดนเกษม)
ดาณะ (ที่คุ้มครอง)	เลณะ (ที่หลบภัย)
ปรายณะ (ที่อาศัย)	สิวะ (พ้นจากความบีบคั้น)
นิปุณะ (ละเอียด)	สัจจะ (ความจริง)
ทุกข์ขยยะ (ที่สิ้นทุกข์)	อนาสวะ (ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ)
สุทุกทสะ (เห็นได้ยาก)	ประะ (ยอดเยี่ยม)
ปาระ (ฝั่ง)	นิพพาน (หลีกออกจากตัณหา)
อนิทัสสนะ (เห็นด้วยตาเนื้อหรือตาทิพย์ไม่ได้)	
ตัน्हักขยะ (ที่สิ้นตัณหา)	ฐวะ (ยั่งยืน)
ทีปะ (ที่พัก)	อัพยาปัชชะ (ไม่มีสิ่งเบียดเบียน)
อนีติกะ (ไม่มีอันตราย)	อนาลยะ (ไม่มีตัณหา)
อรุปะ (ไม่มีความแปรปรวน)	ปะทะ (มั่นคง)
อัจจุตะ (ไม่คลาดเคลื่อน)	อักขระ (ไม่เสื่อมสิ้นไป)
วิราคะ (ปราศจากความกำหนัด)	นิโรธะ (ที่ดับตัณหา)
วิมุตติ (ความหลุดพ้นจากสังขตธรรม)	โมกชะ (ความพ้นไปจากภพ)
๗๗๖. เอวญจ ปน วิญญาย	นิพพานมปิ จ อจจุตํ
ตสฺส จาริกมฺปาโย	กตฺตพฺโพ วิญญฺนา สทา.

“เมื่อวิญญชนเข้าใจพระนิพพานที่มีสภาพไม่คลาดเคลื่อนอย่างนี้แล้ว พึงบำเพ็ญไตรสิกขาเป็นนิตย์เพื่อบรรลुพระนิพพานนั้น”

คำลงท้ายปริจเฉท

๗๗๗. สทฺธพฺพุทฺธิกรํ ตถาคตมเต สโมหวิทฺธํ
ปณฺณาสมฺภวสมฺปสาทนกรํ ชานาติ โย เจ อิมํ
อตุกฺขพฺยชนสาลินํ สุมรฺ รํ สารณฺณวิมฺหาปนํ
คมฺภีเร นิปฺพนภิธมฺมปิฎเก โส ยาติ นิฏฺฐํ ปทํ.

“หากผู้ใดเข้าใจคัมภีร์นี้ที่เจริญศรัทธาและปัญญา ซึ่งกำจัดความสงสัยในคำสอนของ
พระตถาคต อันก่อให้เกิดความเลื่อมใสที่เป็นเหตุเกิดปัญญา อันถึงพร้อมด้วยอรรถและ
พยัญชนะ ไพเราะดี และยังผู้รู้แก่นสารให้พิศวง บุคคลนั้นพึงได้รับวิวินิจฉัยอันดีเลิศใน
พระอภิธรรมปิฎกอันละเอียดสุขุม”

อิติ อภิธมฺมมาวตาเร นิพฺพานนิกายโส นาม
เอกาทสโม ปริจฺเฉโท.

จบ ปริจเฉทที่ ๑๑ ชื่อว่า นิพพานนิกาย ในคัมภีร์อภิธัมมมาวตาร
โดยประการฉะนี้



อดุดฉินุหนีปี วาเสติ
สนุโต เมตุดาสุคนุเรน

สุคนุเรนิว จนุทนุ
อดุดหีสหนีปี วาเสเย.

ตบเยกันัชรรมเทศนา เล่ม ๑ หน้า ๒๗๙

“ไมจันทนุยอมส่งกลินุหอมแก่คนที่เลื่อยตัดตนุ ฉันไฉ สัตบุรุษฟังส่งกลินุ
หอมแม่แก่ผู้เบียดเบียนตนุด้วยกลินุอันหอมหวานคือเมตดา ฉันนั้น

ปริจเฉทที่ ๑๒

บัญญัติตินิเทศ

(คำอธิบายบัญญัติ)

ประเภทของบัญญัติ

เอตตุถาห “กั เอตตุถกเมว เณยยั, อุทาหุ อณฺณมปิ อตถั”ติ. อตถิ ปณฺณตติ นามาติ. ส่า ปเนสา ปณฺณาเปตพฺพุโต ปณฺณาปนโต จ “ปณฺณตติ”ติ วุจฺจติ. เตเนวาท “ยา เตสั เตสั รมฺมานั สงฺขา สมณฺณา ปณฺณตติ โวหาโร นามั นามกมฺมํ นามเณยยั นินฺรุตติ พยฺยชฺชนั อภิลาโป”ติ.^{๓๗}

“ถามว่า : ธรรมที่ควรรู้มีเพียงเท่านี้หรือ ธรรมอื่นยังมีอีกไหม

ตอบว่า : ธรรมที่ควรรู้ชื่อว่า บัญญัติ มีอยู่

บัญญัตินั้นเรียกว่า ปณฺณตติ เพราะพึงถูกให้รู้ได้[ด้วยสัททบัญญัติ] และทำให้รู้ [อรรถบัญญัติและสภาวะธรรม] สมจริงดังพระพุทธทวจนะว่า

‘สังขา (สิ่งที่ถูกเรียก) สมัญญา (สิ่งที่ถูกหมายรู้) บัญญัติติ (สิ่งที่ถูกสมมุติ) โวหาร (สิ่งที่ถูกเรียกขาน) นามะ (ชื่อที่น้อมไปสู่ความหมาย) นามกัมมะ (ชื่อที่บุคคลพึงตั้ง) นามเณยยะ (ชื่อที่บุคคลพึงทรงจำ) นินฺรุตติ (ชื่อที่บุคคลพูดโดยสละเนื้อความอันไม่ชัดเจน) พยฺยชฺชนะ (ชื่อที่แสดงเนื้อความ) อภิลาปะ (ชื่อที่กล่าวเนื้อความให้ประจักษ์) แห่งธรรมนั้นๆ [มีอยู่]”

[ชื่อว่า สังขา สมัญญา บัญญัติติ และโวหาร เป็นอรรถบัญญัติ คือ สิ่งที่ถูกสื่อความหมาย ส่วนชื่อว่า นามะ นามกัมมะ นามเณยยะ นินฺรุตติ พยฺยชฺชนะ และอภิลาปะ เป็นสัททบัญญัติ คือ คำสื่อความหมาย]

อรรถบัญญัติ

ตตถ สงฺขายตีติ สงฺขา. กถียตีติ อตฺถโก. กิณฺติ กถียติ. “อหฺนฺ”ติ “มมฺนฺ”ติ “ปโร”ติ “ปรสฺสา”ติ “มณฺโজ”ติ “ปิจฺนฺ”ติ อนเเกหิ อากาเรหิ กถียตีติ สงฺขา. สมณฺณายตีติ สมณฺณ. ปณฺณปิยตีติ ปณฺณตฺติ. โวหริยตีติ โวหาโร. กิณฺติ โวหริยติ. “อหฺนฺ”ติ “มมฺนฺ”ติ “ปโร”ติ “ปรสฺสา”ติ “มณฺโজ”ติ “ปิจฺนฺ”ติ. เอวํ ตาว ปณฺณเปตพฺพโต ปณฺณตฺติตฺติ วุตฺตา. “อหฺนฺ”ติ หิ รูปาทโย ฐมฺเม อุปาทาย ปฏิจฺจ การณํ กตฺวา ยถา เต รูปาทโย ฐมฺมา อุปาทายวณฺโต, น เอวํวิธา. เกวลํ โลกสงฺเกเตน สิทฺธา ยา อยํ “อหฺนฺ”ติ กถียติ เจว ปณฺณปิยติ จ, เอสา ปณฺณตฺติตฺติ อตฺถโก.

“ในพากย์นั้น **สังขา** คือ สิ่งที่ถูกเรียก หมายถึง สิ่งที่ถูกกล่าว

ถามว่า : ถูกเรียกอย่างไร

ตอบว่า : ถูกเรียกด้วยอาการต่างๆ ว่า เรา ของเรา คนอื่น ของคนอื่น เพียง ตั้ง เป็นต้น ข้อนี้ชื่อว่า **สังขา**

สมัญญา คือ สิ่งที่ถูกหมายรู้

บัญญัติ คือ สิ่งที่ถูกสมมุติ

โวหาร คือ สิ่งที่ถูกเรียกขาน

ถามว่า : ถูกเรียกขานอย่างไร

ตอบว่า : ถูกเรียกขานด้วยอาการต่างๆ ว่า เรา ของเรา คนอื่น ของคนอื่น เพียง ตั้ง เป็นต้น

โดยประการดังนี้ ข้าพเจ้ากล่าวไว้เป็นลำดับแรกว่า ชื่อว่าบัญญัติ เพราะพึงถูกให้รู้ได้[ด้วยสัททบัญญัติ]

ความโดยพิสดารว่า สิ่งซึ่งชาวโลกบัญญัติว่าเป็นเรา มีได้โดยอาศัยรูปธรรมเป็นต้น แต่ไม่มีความเกิดดับเหมือนรูปธรรมเป็นต้น เป็นเพียงเกิดจากการหมายรู้ทางโลกเท่านั้น ชาวโลกย่อมกล่าวและสื่อสารให้เข้าใจกันว่าเป็นเรา สิ่งที่ถูกสื่อความหมายนี้ ชื่อว่า **บัญญัติ**

นามบัญญัติ

อิทานิ ปณฺณปณฺโต ปณฺณตฺติ ปกาเสตฺ “นามํ นามมมฺนฺ”ติอาทิมาย. ตตฺถ นามนฺติ

ตํ ตํ ฐมํ “เอส อิตถุนาโม นามา”ติ ปณฺณเปติ. ตสฺมา ตํ ปณฺณตฺตํ ปุจฺจติ. นาม-
กมฺมุนฺติอาทินิ ตสฺสา เอว เวจฺจนาหิ. อयํ ปณฺณปาปนโต ปณฺณตฺติ นาม.

“บัดนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสพระดำรัสว่า นามํ นามกมฺมํ เป็นต้น เพื่อแสดงบัญญัติ
ที่ทำให้รู้[อรรถบัญญัติและสภาวะธรรม]

นาม คือ ชื่อแสดงให้รู้ธรรมนั้นๆ ว่า ธรรมนี้มีชื่ออย่างนี้ จึงเรียกว่า บัญญัติ

นามกัมมะเป็นต้นเป็นคำไวยากรณ์ของบัญญัตินั้นนั่นเอง คำสื่อความหมายนี้ ชื่อว่า
บัญญัติ เพราะทำให้รู้[อรรถบัญญัติและสภาวะธรรม]”

บัญญัติ ๓ ประเภท

สา ปเนสา ตชฺชาปณฺณตฺติ อุปาทาปณฺณตฺติ อุปนินฺทาปณฺณตฺตํ ติวฺธา โหติ.

“บัญญัติดังกล่าวมี ๓ ประเภท คือ ตชฺชาบัญญัติ (บัญญัติคล้ายตามสภาวะ)
อุปาทาบัญญัติ (บัญญัติอาศัยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง) และอุปนินทาบัญญัติ (บัญญัติอาศัยเหตุ
ที่ตรงกันข้าม)”

ตชฺชาบัญญัติ

ตตถ ตชฺชาปณฺณตฺติ นาม จกฺขุโสตรูปสทฺทปถวีเตโชวาโยติอาทินยปฺปวตฺตา.
อุปาทาปณฺณตฺติ ปน สมฺมาสมฺมุทฺเทน ทิวฺธา โหติ.

“ตชฺชาบัญญัติ คือ บัญญัติที่เป็นไปโดยนัยว่า จักขุ โสตะ รูปะ สัททะ ปฐวี เตโช
วาโย เป็นต้น [คำว่า จักขุ, โสตะ แสดงอัมชัตติกายตนะ; คำว่า รูป, สทฺท แสดงพาหิรายตนะ
ส่วนคำว่า ปฐวี เตโช วาโย แสดงการจำแนกโณภูมิลัพพายตนะ ทั้งยังแสดงประเภทที่มีได้ใน
ธรรมายตนะอีกด้วย]”

อุปาทาบัญญัติ

ตตถ สมฺมุทฺตปณฺณตฺติ นาม รูปารูปมฺเมสฺส เอกสฺส วา พหฺนํ วา นามํ คเหตฺวา สมฺมุ-
เทวูปาทาย ปุจฺจติ. กถํ. อจฺจนฺตรจฺจนฺนูปาทาภิปปเกทา. อयํ สมฺมุทฺตปณฺณตฺติ นาม. อสมฺมุ-

ปณฺณตฺติ ปน ทิสากาสกาลนิมิตฺตภาวนโรธาภิเษทา.

“อุปาทาบัญญัติ จำแนกเป็น ๒ อย่างโดยความเป็นสมุหบัญญัติและอสมุหบัญญัติ

- สมุหบัญญัติ คือ บัญญัติกล่าวถึงความเป็นกลุ่มโดยถือเอาชื่อของธรรมอย่างหนึ่งหรือธรรมหลายอย่างในรูปธรรมและนามธรรม เช่น หมี สุนัขป่า หม้อ ผ้า เป็นต้น บัญญัตินี้ชื่อว่า สมุหบัญญัติ [คำว่า ปฐวี อาศัยความเป็นกลุ่มของสัมภารปฐวีอย่างเดียว ส่วนคำว่า หม้อ ผ้า เป็นต้นอาศัยความเป็นกลุ่มของบัญญัติที่รวมกันเป็นหม้อและผ้า]

- อสมุหบัญญัติ จำแนกเป็นทิสบัญญัติ (บัญญัติอาศัยทิส) อาภาสบัญญัติ (บัญญัติอาศัยช่องว่าง) กาลบัญญัติ (บัญญัติอาศัยกาล) นิมิตบัญญัติ (บัญญัติอาศัยเหตุ) อภาวบัญญัติ (บัญญัติอาศัยสิ่งที่ไม่มี) และนิโรธบัญญัติ (บัญญัติอาศัยความดับ) เป็นต้น”

[ทิสบัญญัติ เช่น ทิสตะวันตก เป็นต้น

อาภาสบัญญัติ เช่น หลุม ถ้ำ เป็นต้น

กาลบัญญัติ เช่น เข้า เย็น เป็นต้น

นิมิตบัญญัติ เช่น กลืนนิมิต เป็นต้น

อภาวบัญญัติ เช่น นัตถิภาวบัญญัติที่เป็นอารมณ์ของอาภิณัจญฺญาตณฺณาน เป็นต้น

นิโรธบัญญัติ เช่น นิโรธบัญญัติที่บัญญัติโดยอาศัยเวสัณญานาสัณญายตณฺณาน เป็นต้น]

อุปาทาบัญญัติ (อีกนัยหนึ่ง)

ยทา ปน สา วิชฺชมานํ ปรมตฺถํ โชตยติ, ตทา “วิชฺชมานปณฺณตฺติ”ติ ปวฺจจติ. ยทา อวิชฺชมานํ สมฺมาสมฺมุเทภํ นามมตฺถํ โชตยติ, ตทา “อวิชฺชมานปณฺณตฺติ”ติ ปวฺจจติ. ทฺวริยาปิ ปเนสา โสตทวารชวณานนฺตรํ คหิตปฺพุพฺพสงฺเกตมโนทวารชวณวิญญาเณน วิญญาตติ. ยาย คหิตปฺพุพฺพสงฺเกตเน มโนทวารชวณวิญญาเณน ปณฺญาปียติ. ยํ สนฺธาย “วิชฺชมานปณฺณตฺติ, อวิชฺชมานปณฺณตฺติ, วิชฺชมานเนอวิชฺชมานปณฺณตฺติ, อวิชฺชมานเนวิชฺชมานปณฺณตฺติ, วิชฺช-มานเนวิชฺชมานปณฺณตฺติ, อวิชฺชมานเนอวิชฺชมานปณฺณตฺติ”ติ ฉกฺกนโย วุตฺโต. ตตฺถ ปรมตฺถโต วิชฺชมานานํ รฺูปาทินํ ปณฺญาปนา วิชฺชมานปณฺณตฺติ. ตถา อวิชฺชมานานมิตฺติปริสาทินํ ปณฺญาปนา อวิชฺชมานปณฺณตฺติ. จเปตฺวา ปน วจนตฺถํ เกนจิ อากาเรน อนุปฺลพฺภมานานํ

ปญจมสจจาทีนํ ติตถียปริกปิตานํ วา ปกตปุริสาทีนํ ปญญาปนาปิ อวิชขมานปญญตติเยว.
“เตวิชโช, จภิกขโณ”ติ เอวมาทีนยปวตตะตา วิชขมานเนอวิชขมานปญญตติ. “อิตถิสทโท, ปุริส-
สทโท”ติ เอวมาทิกา อวิชขมานเนวิชขมานปญญตติ. “จกขุวิณณานํ, โสตวิณณานน”ติ เอว-
มาทิกา วิชขมานเนวิชขมานปญญตติ. “ชตติยกุมมาโร, พุราหุณณกุมมาโร, ภิกขุกุมมาโร”ติ เอว-
มาทิกา อวิชขมานเนอวิชขมานปญญตติติติ เอวํ วุตตะตา จ ปญญตติโยปิ เอตถเอว สงฺคหํ คจฺจนฺติ.
อยํ อุปาทาปญญตติ นาม.

“เมื่อใดบัญญัตินั้นแสดงข้อความปรมาัตถ์ที่มีจริง เมื่อนั้นเรียกว่า วิชขมานบัญญัติ
เมื่อใดแสดงเพียงชื่อที่จำแนกเป็นกลุ่มหรือมีใช้กลุ่มซึ่งไม่มีจริง เมื่อนั้นเรียกว่า อวิชขมาน-
บัญญัติ

บัญญัติทั้งสองอย่างนั้น บุคคลย่อมรู้ได้ด้วยชวนจิตทางมโนทวารที่เคยได้หมายรู้
มาก่อนซึ่งเกิดต่อจากชวนจิตทางโสตทวาร เป็นเหตุให้รู้[สมมุติและปรมาัตถ์]ด้วยชวนจิตทาง
มโนทวารที่เคยได้หมายรู้มาก่อน ซึ่งพระศาสดาตรัสหมายถึงนัยบัญญัติ ๖ ประเภท คือ
วิชขมานบัญญัติ (บัญญัติแสดงเนื้อความที่มีปรากฏ) ๑ อวิชขมานบัญญัติ (บัญญัติแสดงเนื้อ
ความที่ไม่มีปรากฏ) ๑ วิชขมานเนอวิชขมานบัญญัติ (บัญญัติระคนเนื้อความที่ไม่มีปรากฏ
กับเนื้อความที่มีปรากฏ) ๑ อวิชขมานเนวิชขมานบัญญัติ (บัญญัติระคนเนื้อความที่มีปรากฏ
กับเนื้อความที่ไม่มีปรากฏ) ๑ วิชขมานเนวิชขมานบัญญัติ (บัญญัติระคนเนื้อความที่มีปรากฏ
กับเนื้อความที่มีปรากฏ) ๑ อวิชขมานเนอวิชขมานบัญญัติ (บัญญัติระคนเนื้อความที่ไม่มี
ปรากฏกับเนื้อความที่ไม่มีปรากฏ) ๑

‘ วิชขมานบัญญัติ คือ บัญญัติแสดงเนื้อความที่มีปรากฏโดยปรมาัตถ์ เช่น รูป เป็นต้น

อวิชขมานบัญญัติ คือ บัญญัติแสดงเนื้อความที่ไม่มีปรากฏโดยปรมาัตถ์ เช่น หญิง
ชาย เป็นต้น แม้บัญญัติแสดงเนื้อความที่ไม่มีจริงโดยอาการอย่างใดอย่างหนึ่งไม่เกี่ยวกับ
รูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) อันมีสัจจะที่ ๕ เป็นต้น หรือประกฤติและบุรุษเป็นต้นที่เดียรธีย์
ตำริขึ้น ก็ชื่อว่า อวิชขมานบัญญัติ เช่นเดียวกัน

วิชขมานเนอวิชขมานบัญญัติ เช่น เตวิชชะ (บุคคลผู้ได้วิชาสาม) จภิกขุญะ

(บุคคลผู้ได้อภิญญาหก)

อวิชชมาเนนวิชชมานัญญัตติ เช่น อิตถิสัททะ (เสียงของสตรี) ปุริสสัททะ (เสียงของบุรุษ)

วิชชมาเนนวิชชมานัญญัตติ เช่น จักขุวิญญาณ (วิญญาณอาศัยจักขุประสาท) โสต-
วิญญาณ (วิญญาณอาศัยโสตประสาท)

อวิชชมาเนนวิชชมานัญญัตติ เช่น ชัตติยกุมาร (กุมารผู้เป็นกษัตริย์) พราหมณ-
กุมาร (กุมารผู้เป็นพราหมณ์) ภิกขुकุมาร (กุมารผู้เป็นภิกษุ)

โดยประการดังนี้ แม้นัญญัตติทั้ง ๖ อย่างย่อรวมเข้าในอุปาทานัญญัตตินี้ ทั้งหมดนี้
ชื่อว่า อุปาทานัญญัตติ”

[คำว่า เป็นต้น ใน สัจจะที่ ๕ เป็นต้น หมายถึง โพชฌงค์ที่ ๘ (อภิญญาโพชฌงค์) ตามทรรศนะ
ของศาสนาพราหมณ์

คำว่า เป็นต้น ใน ประกฤติและบุรุษ เป็นต้น หมายถึง สิ่งที่ไม่มีจริง เช่น ดอกฟ้า (อากาศ-
กุสุม)]

อุปนิธานัญญัตติ

อุปนิธานัญญัตติปิ เอติสฺสา เอว ปเภทา. สา ปน “ทีฬํ อุปนิธาย รสโส. รสสํ อุป-
นิธาย ทีฬม”ติอาทินยปฺปวตฺตา “กปณํ มานุสฺสํ รชฺชํ ทิพฺพสฺสํ อุปนิธายา”ติ เอวมาทิกา จ.

“อุปนิธานัญญัตติ ก็มีประเภทเหมือนอุปาทานัญญัตติ บัญญัติดังกล่าวเป็นไปโดยนัย
ว่า รสสะ (สั้น) ในเมื่อเทียบกับของยาวกว่า ทีฬมะ (ยาว) ในเมื่อเทียบกับของสั้นกว่า และมี
บัญญัติว่า ราชสมบัติของมนุษย์ทราหมในเมื่อเทียบกับทิพยสมบัติ เป็นต้น”

คำสรุปบัญญัติ

ตสฺมา ปณฺณเปตพฺพโต จ ปณฺณปนโต จ ปณฺณตฺตติ เวทิตพฺพา. สมณฺณา สมตฺตา.

“เพราะเหตุนี้ ไปรตทราบว่าเป็นบัญญัติ เพราะพึงถูกให้รู้ได้[ด้วยสัททบัญญัติ] และ

ทำให้รู้[อรรถบัญญัติและสภาวะธรรม]

จบ ปญฺญัตติ

คําลงท้ายปริจเฉท

๗๗๘. ปรมตฺถโต จ ปณฺณตฺติ ตติยา โกฏฺฐิ น วิชฺชติ
 ทวีสุ จาเนสุ กุสโล ปรวาเทสุ น กมฺปติ.

“ปรมัตถ์และบัญญัติ มีอยู่ ข้อความที่สามย่อมนิไม่มี ผู้ฉลาดในข้อความทั้งสองนั้น
ย่อมไม่หวั่นไหวในทรศนะของผู้อื่น”

อิติ อภิธมฺมาวตารे ปณฺณตฺติเนทโส นาม
ทวาราสโม ปริจเฉโท.

จบ ปริจเฉทที่ ๑๒ ชื่อว่า ปญฺญัตติเนทศ ในคัมภีร์อภิธมฺมาวตาร
โดยประการฉะนี้





ทุกขคตินา สุมหตา ปรีปิลิตะสุ

โลกตตยสส วสโต ภวจารเกสุ

สพพตตนา สุจริตสส ปมาทกาโล

โก โภ น โหติ ปรมํ กุสลํ จินาถ.

เตลภฏาหคาคา. คาถา ๕๑

ท่านผู้เจริญ เมื่อโลกสามถูกขังอยู่ในกรงแห่งภพมีไฟทุกข์กองใหญ่เผา
อยู่ ไม่เพียงมีเวลาที่ทุกคนจะลืมนำเพ็ญสุจริต เขียวท่านทั้งหลายนำเพ็ญกุศลให้
ขึ้นไปได้



ปริจเฉทที่ ๑๓

การกปฏิเวธนิเทศ

(คำอธิบายอรรถาและการแทงตลอดอรรถา)

ผู้ทำกรรมและผู้ส่วยผลกรรมไม่มีจริงโดยปรมาตม

เอตตถา- นิตฺติญา กุสลาทโย นาม ฐมา. น ปเนตสํ การโก อตฺตา นิตฺติญา. ตสฺส หิ การกสฺส เวทกสฺส อตฺตโน อภาเว กุสลากุสลานํ ฐมานํ อภาโว สียา. เตสฺมาภาเว ตทายตฺตวตฺตโน เตสํ วิปากานมภาโว โหติ. ตสฺมา กุสลาทีนํ ฐมานํ เทสฺนา นิตฺติกาติ. อตฺตว จฺเจ- นนํ นิตฺติกา. สาทฺธิกาวยํ เทสฺนา. ยถิ การกสฺสาภาวา กุสลาทีนมภาโว สียา, ตสฺส ปริกปิตสฺส อตฺตโนปิ อภาโว สียา. กิ การกนฺติ เจ. ตสฺส อตฺตโน อณฺณสฺส การกสฺสาภาวโต. การกาภาเวปิ กตฺตา อตฺตา อตฺถิติ เจ. ตถา กุสลาทีนมฺปิ อสตีปิ กตฺตริ อตฺถิตา อุป-คนตพฺพา. กุโตยํ ตว ตตฺถานุโรธ. อธิ วิโรธติ. อถาปิ ยถา ปน โลเก การกาภาเวปิ ปถวี-อาปเตชอุตฺตาทโย ปฏิจฺจ องฺกุราทีนํ อภินิพฺพตฺติ ทิสฺสติ, ตถา เอเตสฺมปิ กุสลาทีนํ ฐมานํ เหตุปจฺจยสามคฺคิยา อภินิพฺพตฺติ โหตีติ เวทิตพฺพา.

“ถามว่า : พระผู้มีพระภาคทรงแสดงกุศลธรรมเป็นต้นไว้ แต่มิได้ทรงแสดงอรรถาผู้ทำกุศลเป็นต้นนั้น เมื่อไม่มีอรรถาผู้ทำกรรมผู้ส่วยผลกรรม กุศลและอกุศลก็ไมควรจะมีได้ เมื่อไม่มีกุศลและอกุศล วิบากของกุศลและอกุศลที่เป็นไปเนื่องด้วยกุศลและอกุศลก็ไมควรจะมีได้ ดังนั้น การแสดงกุศลธรรมเป็นต้นก็หาประโยชน์มิได้หรือไร

ตอบว่า : การแสดงธรรมนี้มีประโยชน์โดยแท้ เพราะถ้ากุศลเป็นต้นไมควรจะมีได้ เนื่องจากไม่มีผู้ทำกรรม อรรถาที่เดียรถีย์ดำรงขึ้นก็ไมควรจะมีได้ เพราะไม่มีอรรถาอื่นที่ทำอรรถานั้น

ถามว่า : เมื่อไม่มีผู้ทำกรรม อรรถาผู้ทำกรรมจะมีได้ไหม

ตอบว่า : แม้ไม่มีผู้ทำกรรม กุศลกรรมเป็นต้นก็ปรากฏได้[โดยไม่มีอตัตาผู้ทำกรรม] ความชอบด้วยเหตุผลของท่านผู้ถามย่อมไม่มี มีแต่ความผิดในเรื่องนี้ นอกจากนั้น แม้ไม่มีผู้ทำกรรมในโลก หน่อเป็นต้นก็เกิดได้โดยอาศัยธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ และฤดูกาล เป็นต้น หน่อโต กุศลธรรมเป็นต้นก็เกิดได้ด้วยความพร้อมเพรียงแห่งเหตุปัจจัย ฉะนั้น

อถาปิ เจตถ ตสฺส ปญฺญา ยปริกฺขิตํ นิจฺโจ ฐโว กุสลาทํ กตฺตา อตฺตา ปรมตฺถโต อตฺถิติ เจ. ตมฺปปริกฺขิตสฺสาม ตาว. โส ปน ตาว อตฺตา การโก เวทโก ก็ สเจตโน วา, อุทาหุ อเจตโน วาติ. ภิณฺเจตถ- ยทิ อเจตโน สียา, ปากการตรฺปาสาณสทิสฺ สียา. ตสฺส การก- เวทกตฺตาภาโว สียา. ยทิ สเจตโน, โส เจตนา ย อญฺเอย วา สียา, อนญฺเอย วา. อถาณญฺเอย, เจตนา ย นาสะ อตฺตโนปิ นาสะ สียา. ก็ การณนฺติ เจ. เจตนา ย อนญฺเจตฺตา.

“ถามว่า : อตัตาผู้ทำกุศลเป็นต้นที่เที่ยงแท้ยั่งยืนซึ่งเดียรฉัตรนั้นดำรงด้วยปัญญา [ใคร่ครวญ] มีจริงโดยปรมาตฺถหรือไม่

ตอบว่า : ขอสอบสวนเรื่องนั้นก่อนว่า อตัตาดังกล่าวซึ่งเป็นผู้ทำกรรมผู้เสวยผล กรรม มีเจตนาหรือไม่ ถ้าอตัตาไม่มีเจตนา ก็เหมือนกับกำแพง ต้นไม้ และแท่งหิน จะทำกรรมหรือเสวยผลกรรมไม่ได้ ถ้าอตัตามีเจตนา ก็เป็นสภาพอื่นจากเจตนา หรือคือเจตนา ถ้าอตัตา คือเจตนา เมื่อเจตนาพินาศ อตัตาก็พินาศ เพราะเป็นสภาพเดียวกับเจตนา”

โทษในการเชื่อว่าอตัตา คือเจตนา

อถาปิ ภวโต อธิปฺปาโย เอวํ สียา, อตฺตโน ปน นาสะ น ภวติ นิจฺจตฺตา. เจตนา ย- ยะว นาสะ ภวตฺติ. วุจฺเจ- อตฺตโน อนาสะ สติ เจตนา ยปิ นาสะ น ภวติ. ก็ การณนฺติ เจ. เจตนา ย อนญฺเจตฺตา. เจตนา ยตฺตานํ อนญฺเจตฺเต สติ เจตนา ยะว นาสะ ภวติ, น อตฺตโนติ อยฺยตฺตเมตฺ. อถ เจตนา ยะว วินาสะ วิเสสการณํ นตฺถิ, อตฺตาว นสฺสตุ. ติฏฺฐตุ เจตนา. อถ เจตนา ย นาสะ อตฺตโน นาสะ น ภวตฺติ เจ. เจตนา ย อตฺตา อญฺเอย สียา. อถ อญฺเอยสฺส อตฺตสฺส นาสะ สติ สยํ นาสะ น ภวติ, เอวํจ สติ “เจตนา ย อนญฺเอย อตฺตา”ติ ทว ปฏฺวิณฺหา หีนา. อถาปิ เจตนา ยตฺตานํ อนญฺเจตฺเต สติ อตฺตโน อนาสะ เจตนา ยปิ อนาสะ ภวตุ. อถ น ภวติ, ปฏฺวิณฺหา หีนา. อถ วุตฺตปฺปการโต วิปริตํ วา สียา, อตฺตา นสฺสตุ. เจตนา ติฏฺฐตุ.

อถ ปน เอวํ น ภวตํติ เจ. อนนฺณตฺตปฏฺขํ ปริจฺจช. อถ ปน น ปริจฺจชสฺส, ปฏฺญญาหิโน ภวสฺส.

“ถามว่า : อตฺตาไม่พินาศ เพราะมีสภาพเที่ยง แต่เจตนาพินาศไปได้ [จะถูกต้องไหม]

ตอบว่า : ถ้าอตฺตาไม่พินาศ เจตนาก็ไม่พินาศเช่นกัน เพราะอตฺตามีสภาพเดียวกับเจตนา เมื่อมีสภาพเดียวกับเจตนาแล้ว เจตนาอย่างเดียวกันพินาศไปได้ แต่อตฺตาไม่พินาศ ชื่อนี้ไม่ชอบด้วยเหตุผล ถ้าเหตุเฉพาะที่ทำให้เจตนาพินาศไม่มีอตฺตาก็ควรพินาศไป แต่เจตนาไม่พินาศ

ถามว่า : เจตนาพินาศไปได้ แต่อตฺตาไม่พินาศไป [จะถูกต้องไหม]

ตอบว่า : หากเป็นตามนี้ อตฺตาก็ควรต่างจากเจตนา

ถามว่า : อตฺตาอื่นจากอตฺตาเดิมพินาศได้ แต่อตฺตาเดิมไม่พินาศ [จะถูกต้องไหม]

ตอบว่า : หากเป็นตามนี้ คำรับรองว่าอตฺตา คือเจตนา ก็ผิด ถ้าเจตนา คืออตฺตา ทั้ง [ถือว่า]อตฺตาและเจตนา ก็ไม่พินาศไป แต่ไม่เป็นเช่นนั้น คำรับรอง[ที่กล่าวไว้ก่อนว่าอตฺตาไม่พินาศ]ก็ผิด

ถามว่า : ถ้ามีความเห็นตรงกันข้ามกับที่กล่าวมาแล้ว [เจตนาพินาศได้ แต่อตฺตาไม่พินาศ] อตฺตาก็ควรพินาศไป แต่เจตนาไม่พินาศ ถ้าท่านผู้ถามไม่มีความเห็นเช่นนั้น ก็จงสละฝ่ายที่เห็นว่าอตฺตา คือเจตนา แต่ถ้ายังไม่ยอมสละ ก็จะมีผิดจากคำรับรอง[ที่กล่าวว่า เจตนาพินาศได้ แต่อตฺตาไม่พินาศ]

ถามว่า : อตฺตานี้ไม่ใช่เจตนา แต่เป็นสภาพต่างกัน [จะถูกต้องไหม]

ตอบว่า : ความต่างกันในเรื่องนี้มี ๒ ประการ คือ ความต่างกันที่กระทำขึ้นโดยลักษณะ และความต่างกันที่กระทำขึ้นโดยสถานที่อื่น ท่านผู้ถามระบุความต่างกันที่กระทำขึ้นโดยลักษณะ หรือระบุความต่างกันที่กระทำขึ้นโดยสถานที่อื่น”

โทษในการเชื่อว่าอตฺตาต่างจากเจตนาโดยลักษณะ

อถายํ ภวโต อธิปฺปาโย สฺยิยา “นายํ มม อตฺตา เจตนาย อนนฺณํ, อนนฺณเยว”ติ.

ตตร วุจฺเจ- อธิ ปน อณฺณตฺตํ ทฺวิธํ โหติ ลกฺขณกตมณฺณตฺตมฺยจ เทสนฺตรกตมณฺณตฺตมฺยจาทิ.
 ตตฺถ กิํ ทฺวํ เจตนตฺตานํ ลกฺขณกตมณฺณตฺตํ วเทสิ, อุทาทุ เทสนฺตรกตมณฺณตฺตมฺยจ. อหํ
 ลกฺขณกตมณฺณตฺตํ วทามิติ. ยถา हि รูปฺรสนคฺคณฺหาทึนเมกเทเส วตฺตมานานมฺปิ ลกฺขณโต อณฺณตฺตํ
 โหติ, เอวํ เจตนตฺตานเมกเทเส วตฺตมานานมฺปิ ลกฺขณโต อณฺณตฺตํ โหติ. ตสฺมา ลกฺขณกต-
 มณฺณตฺตํ วทามิติ. ตตร วุจฺเจ- ยถา हि ชาตเวทสฺส พฺยหฺมาเน อามกสํขมฺญฺ อามกวงฺณ-
 วินาเส รสาทึนํ วินาโส ภวติ, ตเถว เจตนาย วินาเส อตฺตโนปิ วินาโส สียา. กิํ การณฺนติ เจ.
 รูปฺรสนาทึนํ วีย เอกเทสฺสตาติ.

“ถ้าถามโดยระบุความต่างกันที่กระทำขึ้นโดยลักษณะว่า รูป รส และกลิ่นเป็นต้น
 แม้เป็นไปในที่แห่งเดียวกัน ก็มีสภาพต่างกันโดยลักษณะ ฉะนั้นใด เจตนาและอตฺตาแม้เป็น
 ไปในที่แห่งเดียวกันก็มีลักษณะต่างกัน ฉะนั้น ก็พึงตอบว่า เมื่อไปไม่ถูกไฟเผาอยู่ ครั้นสี่เขี้ยว
 พินาศไป รสเป็นต้นก็พินาศไปด้วย ในทำนองเดียวกันนี้ เมื่อเจตนาพินาศ อตฺตาก็พินาศ
 เช่นกัน เพราะมีที่ที่เกิดเดียวกันเหมือนรูปและรสเป็นต้น”

อเถวํ ภวโต มติ สียา “เอกเทสฺสตาติ สติปิ อตฺตโน ปน นาโส น ภวติ, เจตนายเยว
 วินาโส ภวตี”ติ. อตร วุจฺเจ- อตฺตโน อนาเส เจตนายปิ อนาโสว โหติ. กิํ การณฺนติ เจ. รูป-
 รสนาทึนํ วีย อวินิฟูโภคโต. อถ สมานเ เอกเทสฺสตาติ อวินิฟูโภคภาเวปิ เกน เหตุนา เจตนาย
 เอว นาโส ภวติ, น ปน อตฺตโน. อถ วิเสสการณํ นตฺถิ, ตว ลหฺริยา อตฺตาว นสฺสตุ, ติจฺจุจตุ
 เจตนา. อถ เจตนาย นาเส อตฺตโน นาโส น ภวติ, อุภินันฺ เอกเทสฺสตา นตฺถิ. เอวญฺจ สติ โก
 โทโสติ เจ, ยํ ปน ตยา วุตฺตํ, ยถา รูปฺรสนคฺคณฺหาทึนํ เอกเทเส วตฺตมานานมฺปิ ลกฺขณโต
 อณฺณตฺตํ, ตถา เจตนตฺตานเมกเทเส วตฺตมานานมฺปิ ลกฺขณโต อณฺณตฺตมฺยจ. ตมยฺยตฺตมฺยจ ตว
 ปฏิญฺญา หีนา. อถ รูปฺรสนาทึนํ วีย สมานเ เอกเทสฺสตาติ ยถิ อตฺตโน อนาเส เจตนายปิ
 อนาโส น ภวติ, ปฏิญฺญาหีนํ อสึ. อถ วุตฺตปฺปการโต วิปริตํ วา สียา, ตว อตฺตา นสฺสตุ,
 เจตนา ติจฺจุจตุ. อเถวํ น ภวตีติ เจ, เอกเทสฺสตาติ นตฺถิ.

“ถามว่า : แม้มีที่ที่เกิดเดียวกัน แต่เจตนาเท่านั้นพินาศไป อตฺตาไม่พินาศ [จะถูกต้อง
 ไหม]

ตอบว่า : เมื่ออตฺตาไม่พินาศ เจตนาก็ไม่พินาศเช่นกัน เพราะเกิดร่วมกันเหมือน

รูปและรสเป็นต้น ถ้ามีการเกิดร่วมกันในที่เกิดเดียวกัน เหตุใดเจตนาอย่างเดียวกันจึงพินาศไปได้ แต่อัตตาไม่พินาศ ถ้าไม่มีเหตุเฉพาะ ตามความเห็นของท่านผู้ถาม อัตตาก็ควรพินาศไป แต่เจตนาไม่พินาศ

ถามว่า : เมื่อเจตนาพินาศไปได้ แต่อัตตาไม่พินาศ ทั้งสองอย่างมิได้อยู่ในที่แห่งเดียวกัน หากเป็นตามนี้จะมีโทษอะไร

ตอบว่า : คำรับรองของท่านผู้ถามว่า ‘รูป รส และกลิ่นเป็นต้น แม้เป็นไปในที่แห่งเดียวกัน ก็มีสภาพต่างกันโดยลักษณะ ฉันทใด เจตนาและอัตตาแม้เป็นไปในที่แห่งเดียวกัน ก็มีลักษณะต่างกัน ฉันทนั้น’ ย่อมไม่สมควร

ถามว่า : แม้รูปและรสเป็นต้นมีในที่แห่งเดียวกัน ถ้าอัตตาไม่พินาศ แต่เจตนาพินาศไป [จะมีโทษอย่างไร]

ตอบว่า : ท่านผู้ถามผิดคำรับรอง[ที่กล่าวไว้ก่อนว่าอัตตาคือเจตนา]

ถามว่า : ถ้ามีความเห็นตรงกันข้ามกับที่กล่าวมาแล้ว [เจตนาพินาศได้ แต่อัตตาไม่พินาศ] อัตตาก็ควรพินาศไป แต่เจตนาไม่พินาศ ถ้าท่านผู้ถามไม่มีความเห็นเช่นนั้น การเกิดในที่แห่งเดียวกันย่อมไม่มี”

โทษในการเชื่อว่าอัตตาต่างจากเจตนาโดยสถานที่

อถ เทสนนฺตรกตมณฺณตตํ วเทสิ, เจตนนฺตตานํ อณฺณตเต สติ ฆฏฺฏปฏฺฐสกฺกฺเคหาทีนํ วีย อณฺณตตํ สียา. เจตนาย วินา อนณฺณตา เต อตฺตา น ฆณฺเณ วินา ปโฆ วีย อณฺโณ สียา. อณฺโณ จ หิ ฆโฆ อณฺโณ จ ปโฆติ. น. เอวณฺจ สติ โก โทโสติ เจ. “อเจตโน อตฺตา”ติ ปุพฺเพ วุตฺตโทสโต น ปริมุจฺจติติ. ตสฺมา ปรมตฺถโต น โกจิ กตฺตา วา เวทโก วา อตฺตา อตฺถิติ ทฎฺฐพฺพนฺติ.

“ถ้าถามระบุดความต่างกันโดยสถานที่อื่นว่า เมื่อเจตนาและอัตตาต่างกัน ก็ควรเป็นสภาพต่างกันเหมือนความต่างกันของหม้อ ผ้า เกรียน และเรือน เป็นต้น อัตตาที่ไม่ใช่เจตนาเป็นสภาพที่นอกเหนือไปจากเจตนา เหมือนหม้อที่ไม่ใช่ผ้า เพราะหม้อและผ้าเป็น

วัตถุต่างชนิดกัน ควรตอบว่า ไม่ฟังกล่าวเช่นนั้น เพราะไม่พ้นไปจากโทษที่ได้กล่าวไว้แล้วว่า ‘อัตตาไม่มีเจตนา’

ด้วยเหตุดังกล่าว จึงไม่มีอัตตาอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นผู้ทำกรรมหรือเสวยผลกรรม นอกจากสภาวะปรมาตม์เท่านั้น”

การแสดงธรรมโดยประกอบใช้สมมุติบัญญัติ

ยทิ เอวํ อถ กสฺมา ภควตา-

๗๗๙.	“อสุมา โลกา ปรี โลกํ โส จ กโรติ เวเทติ	โส จ สนฺธาวตี นโร สุขทุกขํ สยํกตฺน”ติ จ. ^{๓๘}
๗๘๐.	“สตโต สํสารมาปฺนโน อตฺถิ มาตา อตฺถิ ปิตา	ทุกขมสฺส มหฺพภยํ อตฺถิ สตโตปปาติโก”ติ จ. ^{๓๙}
๗๘๑.	“ภารา หเว ปญฺจกฺขนฺธา ภาราทานํ ทุกฺขํ โลเก	ภารหาโร จ ปุคฺคโล ภารนิกฺเขปนํ สุขนฺ”ติ จ. ^{๔๐}
๗๘๒.	“ยญฺหิ กโรติ ปุริโส ตญฺหิ ตสฺส สกํ โหติ	กาเยน วาจา อุทฺ เจตสา ตญฺจ อาทาย คจฺฉตี”ติ จ. ^{๔๑}
๗๘๓.	“เอกสฺเสเกน กปฺเปน ลียา ปพฺพตสโม ราสี	ปุคฺคสฺสสญฺจิสญฺจโย อิติ วุตฺตํ มเหสีนา”ติ จ. ^{๔๒}
๗๘๔.	“อสฺสทฺโร อกตญฺญ จ หตาวกาโส วนฺตาโส	สนฺธิจฺเฉโท จ โย นโร ส เว อุตฺตมโปริโส”ติ จ. ^{๔๓}

วุตฺตนฺติ.

“หากเป็นตามนี้ เหตุใดพระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

‘นรชนนั้นย่อมเล่นไปจากโลกนี้สู่โลกอื่น เขาย่อมกระทำความกรรม เสวยสุขและทุกข์
ที่ตนได้กระทำไว้

สัตว์เกิดในสงสารแล้ว เขาได้รับทุกข์ภัยอันใหญ่หลวง มีมารดา มีบิดา มีสัตว์ผู้เกิดอยู่

ชั้น ๕ เป็นภาระโดยแท้ ส่วนบุคคลเป็นผู้นำภาระไป การรับเอาภาระเป็นทุกข์ในโลก การปลงภาระเป็นสุข

บุรุษทำกรรมใดทางกาย วาจา ใจ กรรมนั้นเป็นสมบัติของเขา เขาย่อมรับเอากรรมนั้นไป

พระพุทธเจ้าผู้แสวงหาคุณอันใหญ่หลวงตรัสว่า กองกระดูกของบุคคลหนึ่งในกับหนึ่ง เทียบเท่ากองภูเขา

ผู้ไม่เชื่อง่ายตามคำของคนอื่น รู้แจ้งพระนิพพานที่ไม่กระทำโดยปัจจัย หมดการเวียนว่ายตายเกิด หมดโอกาสที่จะเกิดใหม่ และหมดกิเลสที่ทำให้หวัง บุคคลนั้นเรียกว่าผู้ประเสริฐ”

สจฺจํ เอวํ วุตฺตํ ภควตา. ตณฺจ โข สมฺมุตฺตวเสน. น ปรมตฺถโต. นนุ ภควตา อิทมปิ วุตฺตํ-

๗๘๕.	“กํ ญํ สตฺโตติ ปจฺเจสิ สฺสทฺธสงฺขารปฺปญฺชโย	มาร ภิญฺจิกตํ ญํ เต นยิธ สตฺตฺพลพฺภทํ”ติ จ. ^{๔๔}
๗๘๖.	“ยถาปิ อญฺคสมฺภารา เอวํ ขนฺธเรสุ สนฺเตสุ	โหติ สทฺโท รโถ อิติ โหติ สตฺโตติ สมฺมุตฺติ”ติ จ. ^{๔๕}

“ตอบว่า : ถูกต้องแล้ว พระผู้มีพระภาคตรัสไว้อย่างนั้น แต่เป็นการตรัสโดยเนื่องด้วยสมมุติบัญญัติ มิได้ตรัสไว้โดยสภาวะธรรม ดังพระพุทธทวจนะว่า

‘ตุกรมาร ท่านเชื่ออะไรว่าเป็นสัตว์เล่า ความเชื่อของท่านเป็นความเห็นผิด สิ่งนี้เป็นเพียงกองสังขารล้วนๆ ไม่มีสัตว์ในโลกนี้

อุปมาดังคำว่า รถ ย่อมมีด้วยหมู่แห่งองค์ประกอบ ฉันทใด เมื่อชนนั้นมีอยู่ จึงมีสมมุติว่าสัตว์ ฉันทันนั้น”

ตสฺมา น วจนมตฺตเมวาวลฺมพิตพฺพํ. น จ ทพฺพหฺมฺพหฺคาหิณา จ ภวิตพฺพํ. ครุกล-
มฺปเสวิตฺวา สุตฺตปทานํ อธิปฺปาโย ชานิตพฺโพ. สุตฺตปเทสฺส อภิโยโค กาทพฺโพ. เทว สจฺจจฺานิ
ภควตา วุตฺตานิ “สมมุตฺตสจฺจํ ปรมตฺตสจฺจจฺณจา”ติ. ตสฺมา เทวปิ สมมุตฺตปรมตฺตสจฺจจฺานิ
อสงฺกรโต ฌาตพฺพานิ. เอวํ อสงฺกรโต ฌตฺวา โกจิ การโก วา เวทโก วา นิจฺโจ ฐโว อตฺตา
ปรมตฺตโต นตฺถิติติ อุปปริกฺขิตฺวา ปจฺจยสามคฺคิยา ธมฺมานํ ปวตฺตี สลลฺกฺเขตฺวา ปณฺทิตฺเตน
กุลปฺตฺเตน อตฺตกาเมเนน ทฺวักขสฺสนตฺกิริยาเยน ปฏิปชฺชิตพฺพนฺติ.

“ด้วยเหตุดังกล่าว จึงไม่ควรยึดถือเพียงถ้อยคำ และอย่ายึดมั่นด้วยความมกมายพึง
เข้าหาสกุลครูผู้ชี้แนะแล้วเรียนรู้คำอธิบายของบทในพระบาลี พึงกระทำความชวนชวายให้
เข้าใจบทในพระบาลี พระผู้มีพระภาคตรัสสัจจะ ๒ ประเภทไว้ คือ สมมุติสัจจะ และปรมัตถ-
สัจจะ จึงควรศึกษาสัจจะทั้งสองประเภทนั้นโดยไม่คละกัน เมื่อเข้าใจโดยไม่คละกันอย่างนี้แล้ว
พิจารณาว่า อตฺตาอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นผู้ทำกรรมหรือเสวยผลกรรมและเป็นสภาพ
เที่ยงแท้ยั่งยืน ไม่มีจริงโดยสภาวะปรมัตถ์ ได้กำหนดรู้ความเป็นไปแห่งธรรมทั้งหลาย ด้วย
การประชุมกันของเหตุปัจจัยแล้ว กุลบุตรผู้มีปัญญาปรารภนาประโยชน์พึงปฏิบัติเพื่อกระทำ
ที่สุดแห่งทุกข์เกิด”

คําลงท้ายปริจเฉท

๗๘๗. โย อิมํ คนฺถํ อจฺจนตํ จินฺเตติ สตตมฺปิ โส
กเมเน ปรมมา ปญฺญา ตสฺส คจฺฉนฺติ เวปุลฺลํ.

“ภิกษุใดย่อมดำริคัมภีร์นี้อยู่เสมอปัญญาอันประเสริฐของภิกษุนั้นย่อมไพบูลย์ตาม
ลำดับ”

๗๘๘. อติมตฺติกรมาธินีหํ
วิมตฺติวินาสกรํ ปิยํกุรํ
ปจฺติ สฺสณฺติ โย สทา อิมํ
วิกสฺติ ตสฺส มตฺธี ภิกฺขุโน.

“ภิกษุใดย่อมสาธยายหรือฟังคัมภีร์เสมอ ซึ่งก่อให้เกิดปัญญา อันกำจัดความเร่าร้อน
แห่งจิต ที่ทำลายความสงสัย อันน่าเจริญใจ ปัญญาของเธอย่อมเบิกบานในพระศาสนา”

อิติ อภิธัมมาวตาร การกปฏิเวธนิเทศ นาม
ไตรสโม ปริจเฉท.

จบ ปริจเฉทที่ ๑๓ ชื่อว่า การกปฏิเวธนิเทศ ในคัมภีร์อภิธัมมวาท
โดยประการฉะนี้





อปโป สฺสุขํ ชลลวํ วีย โภ ตินคเค

ทุกฺขํ ตุ สาครชลํ วีย สพฺพโลเก

สํกปฺปนา ตทปิ โหติ สภาวโต หิ

สพฺพํ ติโลก’มปิ เกวลทุกฺข’เมว.

เตลภาหคาถา. คาถา. ๕๒

ท่านผู้เจริญ ความสุขมีเพียงเล็กน้อยดังหยาดน้ำค้างบนยอดหญ้า แต่ความ
ทุกข์ในโลกทั้งมวลเหมือนน้ำในสาคร ความจริงความสุขนั้นเกิ
โลกสามทั้งหมดล้วนเป็นทุกข์โดยแท้



ปริเฉทที่ ๑๔

รูปาวจรสมาธิภาวนานิเทศ

(คำอธิบายการเจริญรูปาวจรสมาธิ)

คำปฎิญา

๗๘๘. ภาวนานยมหิ หิตานยิ

มานยณฺจ สุกตํ สุขานยิ

พฺยากรโหมิ ปรมํ อิตฺ ปริ

ตํ สุณฺนาถ มจฺจุตถวณฺณน

“แต่นี้ไปข้าพเจ้าขอบูชาพระสุคตผู้นำสุข จะกล่าวภาวนานัยที่นำประโยชน์แก่อกุล
อย่างยิ่ง เชิญท่านสดับเรื่องที่มีคำอธิบายข้อความอันไพเราะนั้นเถิด”

ศีลเป็นพื้นฐานของการปฏิบัติธรรม

๗๘๙. อุตฺตริ ตํ มนุสฺसानิ

ธมฺมโต ญาณทสฺสนิ

ปตฺตกาเมน กาทพฺพิ

อาทิตฺ สีสฺโสธฺน

“ภิกษุผู้หวังจะบรรลุญาณทัตตะ [มหัคคตธรรมและโลกุตตรธรรม] อันยิ่งกว่าธรรม
[กุศลกรรมบถ]ของมนุษย์ พึงชำระศีลให้หมดจดก่อน”

๗๙๐. สงฺกสฺสรสฺมาจาเร

ทสฺสึเล สีสฺวชฺชิตะ

นตฺถิ ฌานํ กุโต มคฺโค

ตสฺมา สีสํ วิโสธเย

“ฌานย่อมไม่มีในผู้ทุศีลปราศจากศีล ซึ่งมีความประพฤติน่าเกลือบแคลง มรรค
จะมีได้อย่างไร ดังนั้น จึงควรชำระศีลก่อน”

๗๙๒.	สีล จาริตตวาทิต- ตํ ปนาจนิทุมกขณ- กตตพพํ อตถกาเมน สีลญจ นาม ภิกขุ	วเสน ทูวิธํ มตํ มกมฺมาสมนินฺทิตํ. วิเวกสุขมิจฺจตา อลงฺกาโร อนุตฺตรโร.

“ศีลมี ๒ ประเภทโดยจำแนกเป็นจาริตตศีล (ศีลที่ควรประพฤติ คือ สิกขาบทที่ทรงห้ามไว้ในคัมภีร์อุกฺกโตวิภังค์) และวาริตตศีล (ศีลที่ควรงดเว้น คือ ศีลที่ทรงอนุญาตไว้ในคัมภีร์ขันธกะ) ภิกษุผู้หวังประโยชน์ปรารถนาสุขในวิเวก พึงประพฤติศีลให้ไม่ขาด ไม่ทะลุ ไม่ต่างพร้อย และผู้รู้ดำเนินไม่ได้ ขึ้นชื่อว่าศีลเป็นเครื่องประดับอันยอดเยี่ยมของภิกษุทั้งหลาย”

[วิเวก มี ๓ ประการ คือ

- กายวิเวก ความสงัดแห่งกาย หมายถึง การหลีกเร้นจากหมู่คณะ
- จิตตวิเวก ความสงัดแห่งจิต หมายถึง ความไม่มีแห่งนิวรณ์กิเลสด้วยมหัคคตจิตและ

โลกุตตรจิต

- อุปวิเวก ความสงัดจากอุปวิ คือ กิเลส ๑๐ และชั้น ๕ อันเป็นที่ตั้งแห่งสุข โสมนัส และทุกข์ หมายถึง พระนิพพาน]

๗๙๔.	รตนํ สรณํ เขมํ จินฺตามณิ ปณฺโฑ จ	ตาณํ เลณํ ปฺรายนํ สีลํ ยานมนฺตฺตรํ.

“ศีลเป็นรัตนะ ที่พึง แดนเกษม ที่พำนัก ค้ำครอง หลบภัย ประดุจแก้วจินตามณี ที่งามตระการ เป็นยานอันยอดเยี่ยม”

๗๙๕.	สีตลํ สลิลํ สีลํ คุณานํ มุลฺลุตฺตญจ	กิเลสมลโหวนํ โทसानํ พลฺลมาติ จ.

“ศีลเป็นน้ำเย็นชำระล้างมลทินกิเลส เป็นมูลเหตุของคุณธรรมทั้งหลาย และกำจัดกำลังของโทษ [กิเลส]”

๗๙๖.	ติทิวาโรหณญเจตํ มคฺโค เขโม จ นิพฺพาน-	โสปานํ ปรมุตฺตมํ นฺครสฺส ปเวสเน.

“ศีลเป็นบันไดอันยอดเยี่ยมสูงสุดเพื่อไปสู่สวรรค์ เป็นทางเกษมในการเข้าไปสู่มหานคร
คือพระนิพพาน”

๗๙๗. ตสฺมา สุปริสุทฺธํ ตํ สीलํ ทูวิธลฺกฺขณํ
 กตฺตพฺพํ อตฺตกาเมน ปิยสีเลน ภิกฺขุณา.

“ดังนั้น ภิกษุผู้มีศีลเป็นที่รัก ผู้ปรารถนาประโยชน์ พึงประพฤติศีลทั้งสองประเภท
นั้นให้บริสุทธิ์ดี”

ปัลลิว ๑๐

๗๙๘. กาทพฺโพ ปน สीलสฺมี ปริสุทฺธเ จิตฺตนิธ
 ปัลลิวสสุปฺจเนโท ปัลลิวธา ทสาหุ จ.
๗๙๙. “อาวาโส จ กุลํ ลาโภ คโณ กมฺมญฺจ ปญฺจมนํ
 อทฺธานํ ญาติ อาพาโธ คนฺโถ อิทฺธิเต เต ทสา”ติ.^{๔๖}

“ภิกษุผู้ดำรงอยู่ในศีลอันบริสุทธิ์นี้แล้ว พึงตัดปัลลิว (ความห่วงใยกังวล)
ปัลลิวมี ๑๐ ประการ ดังสาธกกล่าวว่า
‘ปัลลิวเหล่านั้นมี ๑๐ ประการ คือ ที่อยู่ ตระกูล บัณฑิต หมู่คณะ การงาน การ
เดินทาง ญาติ โรค การเรียนคัมภีร์ และฤทธิ์”

๘๐๐. ปัลลิวสสุปฺจเนทํ กตฺวา ทสฺวิธสฺสปี
 อุปสงฺกมิตพฺโพ โส กมฺมฏฺฐานสฺส ทายโก.

“เมื่อตัดปัลลิวทั้ง ๑๐ ประการแล้ว พึงเข้าไปหาภัลยาณมิตรผู้สอนกรรมฐานนั้น
เถิด”

[กรรมฐาน มี ๒ อย่าง คือ

- สัพพัตถกรรมฐาน กรรมฐานที่เหมาะสมแก่คนทั้งหมด มี ๓ อย่าง คือ เมตตภาวนา
มรณานุสสติภาวนา และอสุภภาวนา (ในคัมภีร์อรรถกถาบางฉบับกล่าวถึงพุทธานุสสติภาวนาอีกด้วย)
- ปาริหาริยกรรมฐาน กรรมฐานที่พึงเจริญตามสมควรแก่จริต คือ กรรมฐาน ๔๐^{๔๗}]

๙. วิมุตติสัมปทาภา ฟูตเรื่องความถึงพร้อมด้วยความหลุดพ้นคืออรหัตตผล

๑๐. วิมุตติญาณทัสสนสัมปทาภา ฟูตเรื่องความถึงพร้อมด้วยปัจจุเวกขณะญาณ ๑๙ ที่เกี่ยวกับอรหัตตผลและนิพพาน^{๔๙}]

จริต ๖

๘๐๔. จริตํ ปนินํ ราก- โทสโมหวเสน จ
สทุธาพุทฺธิวิตกฺกานํ วเสน ฉพุทฺธิ มตํ.

“จริตดังกล่าวมี ๖ ประเภท คือ รากจริต โทสจริต โมหจริต สัทธิจริต พุทธิจริต และวิตกจริต”

จริต ๖๔

๘๐๕. โวมิสฺสกกนยา เตสํ จตุสฺสฏฺฐิ ภาวนติ เต
เตหิ อตฺถเณ น จตฺถิติ น มยา อิธ ทสฺสีตา.

“จริตเหล่านั้นมี ๖๔ ประเภทโดยนัยคละกัน แต่ไม่มีประโยชน์ใน[การกล่าวถึง]จริตเหล่านั้น ข้าพเจ้าจึงไม่แสดงไว้ในที่นี้”

[จริตมี ๖๔ อย่าง คือ

- รากาทิกจริต (กลุ่มธรรม ๓ อย่างมีรากะเป็นต้น) ๗ อย่าง อันได้แก่ รากจริต โทสจริต โมหจริต รากโทสจริต รากโมหจริต โทสโมหจริต และรากโทสโมหจริต

- สัทธิาทิกจริต (กลุ่มธรรม ๓ อย่างมีศรัทธาเป็นต้น) ๗ อย่าง อันได้แก่ ศรัทธาจริต พุทธิจริต วิตกจริต ศรัทธาพุทธิจริต ศรัทธาวิตกจริต พุทธิวิตกจริต และศรัทธาพุทธิวิตกจริต

- มิสสกจริต (จริตผสม) ๔๙ อย่าง คือ ในจริตทั้ง ๓ มีรากจริตเป็นต้น มีจำนวน ๗ ในจริตทั้ง ๓ มีศรัทธาจริตเป็นต้น มีจำนวน ๗ ในเอกมูล ๒๑ (ตั้งรากจริตเป็นหลักแล้วระคนด้วยศรัทธาจริตเป็นต้น เช่น รากศรัทธาจริต รากพุทธิจริต รากวิตกจริต รากศรัทธาพุทธิจริต รากศรัทธาวิตกจริต รากพุทธิวิตกจริต และรากศรัทธาพุทธิวิตกจริต) ทวิมูล ๒๑ (ตั้งรากจริตและโทสจริตเป็นหลักแล้วระคนด้วยศรัทธาจริตเป็นต้น เช่น รากโทสศรัทธาจริต รากโทสพุทธิจริต รากโทสวิตกจริต รากโทส-

ศรัทธาพุทธิจริต รากโทสศรัทธาวิตกจริต รากโทสพุทธิวิตกจริต และรากโทสศรัทธาพุทธิวิตกจริต) และติมูล ๗ (ตั้งรากจริต โทสจริต และโมหจริตเป็นหลักแล้วระคนด้วยศรัทธาจริตเป็นต้น เช่น ราก-โทสโมหศรัทธาจริต รากโทสโมหพุทธิจริต รากโทสโมหวิตกจริต รากโทสโมหศรัทธาพุทธิจริต ราก-โทสโมหศรัทธาวิตกจริต รากโทสโมหพุทธิวิตกจริต และรากโทสโมหศรัทธาพุทธิวิตกจริต) มีจำนวน ๔๙ โดยประเภทที่ปะปนกัน

ทิวฐิ ๑ อย่าง เป็นทิวฐิจริต เป็นความเห็นของอาจารย์บางท่าน]

กรรมฐานที่เหมาะสมแก่จริต

๘๐๖. อสุภา จ ทเสเวตถ ตถา กายคตาสติ
เอกาทส อิเม ราก- จริตสุสานุกุลตา.

“ในเรื่องนี้ กรรมฐาน ๑๑ อย่าง คือ อสุภา ๑๐ และกายคตาสติ เหมาะสมแก่ผู้มีรากจริต”

๘๐๗. จตสฺโส อปฺปมณฺญาโย สวณฺณกสิณา อิเม
อญฺเฆว จ สทา โทส- จริตสุสานุกุลตา.

“กรรมฐาน ๘ อย่างเหล่านี้ คือ อปัมณญา [๔] และวัณณกสิณ [๔ คือ นีลกสิณ ปิตกสิณ โลหิตกสิณ โอทาทกสิณ] เหมาะสมแก่ผู้มีโทสจริต”

๘๐๘. ตํ โมหจริตสฺเสตถ วิตกฺกจริตสฺส จ
อนุกูลนฺติ นิทฺธิญฺจ อานาปานํ ปเนกํ.

“อานาปานะเพียงอย่างเดียวในอนุสสติกรรมฐานพระศาสดาตรัสว่าเหมาะสมแก่ผู้มีโมหจริตและวิตกจริต”

๘๐๙. ปุริมาณุสฺสติดิกกํ สทฺธาจริตเทหิโน
มรณฺุปสมายุตฺตา สติมาหารนิสฺสิตา.

๘๑๐. สณฺเณ ธาตุวตฺถานํ พุทฺธิปฺปกติชนตฺุโน
อิเม ปน จ จตฺตาโร อนุกูลาติ ทิปฺปตา.

“อนุสสติ ๖ ประเภทแรก [พุทธานุสสติ ัมมานุสสติ สังฆานุสสติ สีลานุสสติ จาคานุสสติ และเทวตานุสสติ] เหมาะสมแก่บุคคลผู้มีศรัทธาจริต ธรรมฐาน ๔ ประเภท คือ การหมั่นระลึกถึงความตาย (มรณานุสสติ) การหมั่นระลึกถึงความสงบ (อุปสมานุสสติ) สัญญาที่อาศัยอาหาร[โดยพิจารณาอาหารว่าน่าเกลียด] (อาหาเรปภิกุลสัญญา) และธาตุวัตถาน (การกำหนดรู้ธาตุทั้ง ๔) เหมาะสมแก่ผู้มีพุทธิจริต”

๘๑๑. จตุตตารูป จ อารูปปา เสธานี กสิณานิ จ
อนุกูลา อิมะ สัพพะ- จริตานิ วณฺณิตา.

“ธรรมฐานเหล่านี้ คือ อรูปธรรมฐาน ๔ และกสิณที่เหลือ [ปฐวีกสิณ อาโปกสิณ เตโชกสิณ วาโยกสิณ อาโลกกสิณ และอากาศกสิณ] เหมาะสมแก่ผู้มีจิตทั้งหมด [คือ ย่อมเหมาะสมกับบุคคลทั่วไป ไม่ว่าจิตใด]”

๘๑๒. อิทํ สัพพะ ปเนกนต- วิปจฺจนิกภาวโต
อติสปปายโต วุตต- มิตติ เฌยฺยํ วิภาวินา.

“บัณฑิตพึงทราบว่คำทั้งหมดนี้กล่าวไว้โดยความเป็นปฏิบัติกันโดยตรง และเป็นสภาพเหมาะสมอย่างยิ่ง”

กรรมฐาน ๔๐

๘๑๓. กมฺมภูจฺจานานิ สพฺพานิ จตฺตาลีสาติ นิทฺทิสะ
กสิณานิ ทส เจว อสุภานุสฺสตี ทส.
๘๑๔. จตฺตโส อปฺปมณฺญาโย จตฺตารอ จ อรูปิโน
จตฺตวตฺถานํ สมนฺยา จาหารตา อิติ.

“บัณฑิตพึงแสดงว่า ธรรมฐานมี ๔๐ อย่าง คือ กสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ อนุสสติ ๑๐ อัปมัณญา ๔ อรูปกรรมฐาน ๔ จตฺตวตฺถาน ๑ อาหาเรปภิกุลสัญญา ๑”

กรรมฐาน ๑๐ ทำให้เกิดอุปจารสมาธิเท่านั้น

๘๑๕. กมฺมภูจฺจานสฺส เอเตสฺส อุปจารวหา กติ
อานาปานสตี กาย- คตํ หิตฺวา ปนฺนุจฺปิ.

๘๑๖. เสสานุสสติโย สมญา ววตถานนติ เต ทส
 อุปจรรวหา วุตตา เสสา เต อปปนาวหา.

“ถามว่า : ในกรรมฐานเหล่านี้ กรรมฐานที่ได้ถึงอุปจารสมาธิ มีกี่ประเภท

ตอบว่า : กรรมฐานที่ได้ถึงอุปจารสมาธินั้น มี ๑๐ คือ อนุสสติกรรมฐาน ๘ เว้น
 อานาปานสติและกายคตาสติ อาหาเรปฏิกูลสัญญา และจตุธาตววัตถาน
 กรรมฐาน [๓๐] ที่เหลือ ย่อมสำเร็จได้ถึงอัปปนาสมาธิ”

[ในบาทที่ ๒ ฉบับมหาจุฬาย และฉบับมูลนิธิภูมิพลฯ มีรูปตามฉบับฉันทะสังคายนาวา
 เตรส แต่ควรมีรูปว่า เต ทส จึงจะถูกต้อง ฉบับเทวนาครีมีรูปว่า ววตถานนติเม ทส มีความหมาย
 เหมือนกัน]

กรรมฐาน ๑๑ ทำให้เกิดรูปฌาน

๘๑๗. อปฺปนายาวเหเสวตถ กสิณานิ ทสาปิ จ
 อานปานสติ เจว จตุกฺขณานิกา อิเม.

“ในกรรมฐานที่ถึงอัปปนาสมาธินั้น กสิณ ๑๐ และอานาปานสติ ย่อมทำให้เกิดรูป-
 ฌาน ๔ [ตามจตุกกนัย หรือรูปฌาน ๕ ตามปัญจกนัย]”

กรรมฐาน ๑๑ ทำให้เกิดปฐมฌาน

๘๑๘. อสุภานิ ทส เจตถ ตถา กายคตาสติ
 เอกาทส อิเม ธมฺมา ปจฺมชฺฌานิกา สियํ.

“กรรมฐาน ๑๑ เหล่านี้ คือ อสุภะ ๑๐ และกายคตาสติ ย่อมทำให้ปฐมฌานเกิด
 ขึ้นได้”

กรรมฐานที่ทำให้เกิดรูปฌานเบื้องต้น ๓ และฌานที่ ๔

๘๑๙. อาทิพฺรหฺมวิหาราติ ติกฺขณานวหา ตโย
 จตุตถาปิ จ อารูปา จตุตฺถชฺฌานิกา มตา.

“กรรมฐาน ๓ คือ พรหมวิหารข้างต้น [เมตตา กรุณา และมุทิตา] ย่อมทำให้เกิดรูปฌานเบื้องต้น ๓ [ตามจตุกกนัย]

พรหมวิหารที่ ๔ [อุเบกขาพรหมวิหาร] และอรูปกรรมฐาน ย่อมทำให้เกิดฌานที่ ๔”

[อุเบกขาพรหมวิหารย่อมให้ได้แต่รูปจตุตถฌานตามจตุกกนัย สำหรับอรูปกรรมฐาน ๔ ย่อมทำให้ผู้เจริญได้รูปฌาน ๔ โดยเฉพาะๆ]

๘๒๐. วเสนารมณณคานัน ทูวิโธ สมตักโกโม
โคจราตักโกมารูเป รูเป ฌานนุคตักโกโม.

“การล่องพินมี ๒ อย่างโดยประเภทแห่งอารมณ์และองค์ฌาน
การล่องพินอารมณ์มีในรูปกรรมฐาน
การล่องพินองค์ฌานมีในรูปกรรมฐาน”

กรรมฐานที่ควรขยายมี ๑๐

๘๒๑. ทเสว กสิณานตถ วทุเขตตพพานิ โหนติ หิ
น จ วทุตณินยา เสสา ภวนติ อสุภาทโย.

“ในบรรดากรรมฐานเหล่านี้ กสิณ ๑๐ เป็นกรรมฐานที่ควรขยาย
กรรมฐานอื่นมีอสุภะเป็นต้น ไม่ควรขยาย”

กรรมฐาน ๒๒ ทำให้เกิดปฏิกาคณิมิต

๘๒๒. ทเสว กสิณานตถ อสุภานิ ทสาปิ จ
อานาปานสติ เจว ตถา กายคตาสติ.
๘๒๓. ปฏิกาคณิมิตตานิ โหนติ อารมณณานิ หิ
เสสา เนว ปฏิกาค- นิมิตตารมณณา สियุ.

“กรรมฐาน ๒๒ เหล่านี้ คือ กสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ อานาปานสติ ๑ กายคตาสติ ๑ มีอารมณ์เป็นปฏิกาคณิมิต

กรรมฐาน [๑๘] อันไม่มีอารมณ์เป็นปฏิกาคณิมิต”

กรรมฐานที่เกิดในภูมิต่างๆ

๘๒๔. อสุภานิ ทสหาร- สมญา กายคตาสติ
เทเวสุ นปฺปวตฺตนฺติ ทฺวาทเสตานิ สพุพฺพา.

“กรรมฐาน ๑๒ เหล่านี้ คือ อสุภะ ๑๐ อาหาเรปฏิกูลสัญญา และกายคตาสติ ย่อมเจริญไม่ได้ในเทวโลก [๖ ชั้น]”

๘๒๕. ตานิ ทฺวาทส เจตานิ อานาปานสติปิ จ
เตรเสว ปเนตานิ พหุหมฺโลเก น วิชฺชเร.

“กรรมฐาน ๑๓ เหล่านี้ คือ กรรมฐาน ๑๒ เหล่านั้น และอานาปานสติ ย่อมไม่มีในรูปภูมิ”

๘๒๖. จเปตฺวา จตุรารูเป นตฺถิ กิณฺณิ อรูปิสุ
มนุสฺสโลเก สพุพานิ ปวตฺตนฺติ น สํสโย.

“กรรมฐานอย่างใดอย่างหนึ่งนอกจากอรูปรกรรมฐาน ๔ ย่อมไม่มีในรูปภูมิ กรรมฐานทั้งหมดย่อมเจริญในมนุษย์โลกได้ โดยไม่ต้องสงสัย”

กรรมฐานที่พึงกำหนดด้วยการเพ่งดูหรือสาธยาย

๘๒๗. จตฺตถฺถํ กสิณํ หิตฺวา กสิณา อสุภานิ จ
ทิกฺขเจเนว คเหตพฺพา อิเม เอกฺกนวิสติ.

“กรรมฐาน ๑๙ อย่างเหล่านี้ คือ กสิณ [๙] ยกเว้นกสิณที่ ๔ [วโยกสิณ] และอสุภะ [๑๐] พึงกำหนดด้วยการเพ่งดู”

๘๒๘. สติยมฺปิ จ กายมฺหิ ทิกฺขเจเน ตจฺปญฺจํ
เสสเมตฺถ สุตฺเตเนว คเหตพฺพนฺติ ทิปฺปิตํ.”

“ตจฺปญฺจกะ (กลุ่มอวัยวะ ๕ อย่าง คือ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง) ในกายคตาสติ พึง

กำหนดด้วยการเพ่งดู

กรรมฐานอื่นในกายคตาสตินี้ พึงกำหนดด้วยการท่องด้วยวาจา”

๘๒๘. อานาปานสติ เอตถ ผุฏฺเฐน ปริทีปิตา
วาโยกสิณเมเวตถ ทิฏฺฐผุฏฺเฐน คยฺหติ.

“อานาปานสติ พึงกำหนดด้วยการกระทบ

วาโยกสิณ พึงกำหนดด้วยการเพ่งดูและกระทบ”

๘๓๐. สุตฺเตเนว คเหตพฺพา เสสา อฏฺฐารสาปี จ
อุเปกฺขา อปฺปมณฺเฑา จ อรูปา เจว ปณฺจิเม.

๘๓๑. อาทิตฺว คเหตพฺพา น โหนฺตฺติ ปกาสิตา
ปณฺจตฺติสวเสสานิ คเหตพฺพานิ อาทิตฺ.

“กรรมฐานอื่น ๑๘ อย่าง พึงกำหนดด้วยการท่องด้วยวาจาเท่านั้น

กรรมฐาน ๕ อย่างเหล่านี้ คือ อุเบกขาพรหมวิหาร และอรูปกรรมฐาน [๔] ไม่
พึงกำหนดในเบื้องต้น

กรรมฐานที่เหลือ ๓๕ อย่าง พึงกำหนดแต่ต้น”

[ผู้ที่เริ่มต้นปฏิบัติธรรมต้องเจริญกรรมฐานตั้งแต่ปฐมฌานไปถึงจตุตถฌาน จึงจะเจริญอรูป-
กรรมฐานต่อไปได้ จะเริ่มเจริญอรูปกรรมฐานทันทีไม่ได้ ส่วนอุเบกขาพรหมวิหารก็เป็นไปในทำนอง
เดียวกัน คือ ต้องเจริญเมตตา กรุณา และมูหิตามาก่อน]

กรรมฐานที่ก่อให้เกิดฌานต่างๆ

๘๓๒. กมฺมฏฺฐาเนสุ หะเตสุ อาภาสกสิณํ วินา
กสิณา นว โหนฺเต จ อรูปานิ ตฺว ปจฺจยา.

“ในกรรมฐานเหล่านี้ กสิณ ๙ ยกเว้นอาภาสกสิณ เป็นปัจจัยแก่อรูปฌาน”

๘๓๓. ทสapi กสิณา โหนฺติ อภิญฺฌานํ ตฺว ปจฺจยา
ตโย พุรฺหมวิหารapi จตุกฺกสฺส ภวนฺติ ตฺว.

“กลินทั้ง ๑๐ เป็นปัจจัยแก่อภิญญา
พรหมวิหารทั้ง ๓ ก็เป็นปัจจัยแก่พรหมวิหารที่ ๔”

๘๓๔. เหฏฺฐิมิ เหฏฺฐิมารูปํ อุรูปฺปริมสฺส หิ
 ตถา จตุตฺถมารูปํ นิโรธสฺสาติ ทิปิตํ.

“อรูปรกรรมฐานเบื้องต้นๆ เป็นปัจจัยแก่อรูปรกรรมฐานเบื้องสูงๆ
อรูปรกรรมฐานที่ ๔ เป็นปัจจัยแก่อนิโรธสมาบัติ”

๘๓๕. สพฺพานิ จ ปเนตานิ จตุตถาสีสฺวิทฺธา นิ ตู
 วิปสฺสนาภาวสมฺปตฺติ- สุขานํ ปจฺจยา สิญฺ.

“อนึ่ง กรรมฐานทั้ง ๔๐ อย่างนี้ เป็นปัจจัยแก่วิปัสสนา สมบัติในภาพ และความสุข
[ในปัจจุบัน]”

ข้อปฏิบัติของผู้สอนกรรมฐาน

๘๓๖. กมฺมญฺ्ञานํ คเหตฺวาน อาจริยสฺส สนฺติเก
 วสนฺตสฺส กเถตพฺพํ อาคตฺสสาตตฺกฺขณ.

“อาจารย์พึงบอกกรรมฐานแก่ภิกษุผู้เรียนเอากรรมฐานแล้วอยู่ในสำนักของตน ใน
ขณะที่เธอเข้ามาพบทุกครั้ง”

ข้อปฏิบัติของผู้เรียนกรรมฐาน

๘๓๗. อุกฺคเหตฺวา ปณฺณตฺร คนฺตูกามสฺส ภิกฺขุโน
 นาติสงฺเขปวิตถารํ กเถตพฺพํ ตู เตนปิ.

“อาจารย์นั้นพึงบอกกรรมฐานแก่ภิกษุผู้ปรารถนาจะเรียนกรรมฐานแล้วไปอยู่ที่อื่น
โดยไม่ย่อหรือพิสดารนัก”

๘๓๘. กมฺมญฺ्ञานํ คเหตฺวาน สมฺมญฺ्ञานํ มโนภาโน
 อญฺ्ञาสฺส ทิโสเสหิ นิจฺจํ ปน วิวชฺชิต.

๘๓๙. อนุรูป วิหารสมัย วิหารตพพ์ ตู คามโต
นาติทุเร นจาสนุเน สีเว ปณจกสยเต.

“เมื่อภิกษุเรียนอากรรมฐานอันเป็นเครื่องย่ำยีกามราคะแล้ว พึงอยู่ในวิหารที่ร่มเย็น
เหมาะสมซึ่งเว้นจากโทษ ๑๘ อย่างเสมอ อันประกอบด้วยองค์ ๕ ไม่ใกล้ไม่ไกลจากหมู่บ้าน”

[โทษของเสนาสนะ ๑๘ ประการ คือ

๑. วัดกว้างขวางใหญ่โตมาก (มหันต์)
๒. วัดที่เพิ่งสร้างขึ้นใหม่ (นวตต)
๓. วัดที่ชำรุดทรุดโทรมเก่าแก่ (ชิดฺถนตต)
๔. วัดใกล้กับหนทาง (ปนฺณนิสฺสิตตต)
๕. วัดใกล้กับสระน้ำ บ่อน้ำ (โสณฺที)
๖. วัดใกล้กับสวนผักต่างๆ (ปนฺณณ)
๗. วัดใกล้กับสวนดอกไม้ (ปุปฺผ)
๘. วัดใกล้กับสวนผลไม้ (ผล)
๙. วัดเป็นสโมสรม (ปตฺถนียตา)
๑๐. วัดใกล้กับเมือง (นครสนฺนิสฺสิตตา)
๑๑. วัดใกล้กับป่าฝืน (ทารุสนฺนิสฺสิตตา)
๑๒. วัดใกล้กับนา (เขตฺตสนฺนิสฺสิตตา)
๑๓. วัดของบุคคลที่ไม่ถูกกันกับตน (วิสภาคานํ ปุคฺคลานํ อตฺถิตา)
๑๔. วัดใกล้กับท่าเรือ (ปนฺณฺณสนฺนิสฺสิตตา)
๑๕. วัดในชนบทซึ่งชนเหล่านั้นไม่เป็นผู้เลื่อมใสในพระศาสนา (ปจฺจนตสนฺนิสฺสิตตา)
๑๖. วัดในระหว่างพรมแดนแวดล้อมไปด้วยราชภัย (รชฺชสึมสนฺนิสฺสิตตา)
๑๗. วัดที่ไม่สบาย ซึ่งเนื่องมาจากยักขภัยและโจรภัย (อสฺสฺปายตา)
๑๘. วัดที่ไม่มีกัลยาณมิตรคือครูอาจารย์ที่ประกอบด้วยองค์คุณ ๗ ประการดังที่กล่าวมาแล้ว

(กฺลฺยาณมิตฺตานํ อลาโภ)^{๕๐}

องค์ของเสนาสนะ ๕ ประการ คือ

๘๔๕. ปฏิจันเน ปนฺจจาเน ปพฺภาเร วา คุหฺนฺตเร
 สํหริมฺ วั กาทพฺพํ ตํ ตตฺตฺรฏฺฏจกเมว วา.

“อนึ่ง ภิกษุผู้ตัดปิลิโพธแล้ว อยู่ในสถานที่เจียบสงัดตามสบายในภายหลัง[จากฉันภัตตาหารแล้ว] เป็นผู้มียัญญาปรารภนาบรรลुकสิณฌาน พึงทำดวงกสิณที่น่าพึงใจด้วยดินสีอรุณเนื้อละเอียด เว้นดินที่มีสีเขียว สีเหลือง สีขาว และสีแดง พึงกระทำกสิณที่เคลื่อนที่ได้หรือกสิณถาวรที่ตั้งอยู่ในที่นั้นๆ ในเสนาสนะที่เจียบสงัด หรือในสถานที่ภายนอกเช่นนั้นซึ่งมิดชิด ในเงื้อมเขา หรือภายในถ้ำ”

๘๔๖. สํหริมฺ กโรนฺเตน ทณฺฑเกสุ จตุสฺสวปี
 จมฺมํ วา กฏฺฐารํ วา ทุสฺสสฺสพฺตมปี วา ตถา.
 ๘๔๗. พนฺธิตุวา ตถา กาทพฺพํ มตฺตติกาย ปมาณโต
 ภูมียํ ปตฺถริตุวา จ โอโลเกตพฺพเมว ตํ.

“ภิกษุผู้จะทำกสิณเคลื่อนที่ พึงผูกแผ่นหนัง เสือลำแพน หรือผืนผ้าเข้าที่ไม้ ๔ ท่อน ใช้ดินเหนียวทำดวงกสิณในแผ่นหนังเป็นต้นเหล่านั้น แล้วกางเฟ่งดูดวงกสิณที่พื้นดิน”

๘๔๘. ตตฺตฺรฏฺฏจํ ภูมียํ วัฏฺฐํ อาโกฏฺฐิตฺวาน ชาณฺฎเก
 วลฺลีสีหิ ตํ วินนฺธิตุวา กาทพฺพํ กณฺณิกํ สมํ.

“เมื่อจะทำกสิณติดตั้ง ควรวางวงกลมไว้ที่พื้นดินแล้วตอกหลัก แล้วใช้เถาวัลย์ตรึงแผ่นหนังเป็นต้นนั้น กระทำให้เสมอเหมือนกลีบบัว”

ขนาดของดวงกสิณ

๘๔๙. วิตุถารโต ปมาเณน วิทตฺถิจตฺตฺรชฺจุลํ
 วัฏฺฐํ วตฺตติ ตํ กาทํ วิวัฏฺฐํ ปน อิจฺจตา.

“ภิกษุผู้ปรารภนาพระนิพพาน ควรทำดวงกสิณนั้นให้เป็นวงกลม มีขนาดกว้าง ๑ คืบ ๔ นิ้ว”

๘๕๐. เภริตลสมํ สาธุ กตฺวา กสิณมณฺฑลํ
 สมฺมุชฺชิตฺวาน ตํ จานํ นหฺตฺวา อาคมม ปณฺฑิตโต.

“ภิกษุผู้มีปัญญากระทำดวงกสิณให้เรียบเหมือนหน้ากลองดีแล้ว บัดกวาดสถานที่วางดวงกสิณแล้ว ไปอาบน้ำกลับมา”

๘๕๑.	หตถปาสปฺปมาณสฺมี	ตมฺหา กสิณมณฑล
	ปเทเส ตฺถ สุปฺปณฺตเต	อาสนสฺมี สุตฺตเต.
๘๕๒.	อุจฺเจ ตตฺถ นิสิตฺวา	วิทฺถิจฺจฺตฺรํคฺเค
	อุจฺจํ กายํ ปณฺธาย	กตฺวา ปริมุขํ สตี.

“เธอนั่งบนอาสนะที่ปูลาดไว้ดีแล้ว สูง ๑ คืบ ๔ นิ้ว ห่างจากดวงกสิณนั้นราวหนึ่งหัตถปาส (สองศอกกับหนึ่งคืบ) แล้วตั้งกายตรง ดำรงสติไว้เฉพาะ[อารมณ์กรรมฐาน]”

การปรารภความเพียร

๘๕๓.	กาเมสฺวาทีนํ ทิสฺวา	เนกขมมํ ทฏฺฐํ เขมโต
	ปรมํ ปิตฺติปาโมชฺชํ	ชเนตฺวา รตนตฺตये.
๘๕๔.	“ภาติ อสฺสมหํ อทฺธา	อิมาย ปฏฺธิปตฺติยา
	ปวิเวกสฺสสฺสา”ติ	กตฺวา อุสฺสาหมุตฺตมํ.

“เธอเห็นโทษในกามทั้งหลาย และเห็นกุศลธรรมว่าเป็นทางเกษม ก่อให้เกิดความปิติและปราโมทย์ยิ่งในพระรัตนตรัยได้กระทำความเพียรอันสูงสุดว่า ข้าพเจ้าจะเป็นผู้มีส่วนแห่งสุขที่เกิดจากวิเวกด้วยข้อปฏิบัตินี้”

วิธีเพ่งกสิณ

๘๕๕.	อาภาเรน สเมเนว	อุมฺมิลิตฺวาน โลจนํ
	นิमितฺตํ คณฺหตา สาธุ	ภาเวตฺพพํ ปุณฺนปฺปณํ

“เธอพึงลืมนึกด้วยอาการพอดี [ไม่เบิกตาให้โตหรือหรี่ตาเล็กลงเกินไป] ถือเอานิมิตเจริญไปเรื่อยๆ ด้วยดี”

๘๕๖.	น วณฺโณ เปกฺขิตฺตพฺโพ โส	ทฏฺฐพฺพํ น จ ลกฺขณํ
	วณฺณํ ปน อมฺฤจฺติวา	อุสฺสทสฺส วเสน หิ.

๘๕๗. จิตต์ ปรณตติธมมสมี จเปเตวคคมานโส
“ปถวี ปถวิจุ”จวํ วตฺวา ภาเวยฺย ปณฺทิตฺโต.

“ภิกษุผู้มีปัญญาไม่ควรเพ่งสืออย่างเดียว [เหมือนเพ่งวันนกสิด] และไม่ควรเพ่งลักษณะ[แข็งของปฐวีธาตุ] แต่ควรตั้งจิตไว้ในบัญญัติ [วงกสิดสือธม] ด้วยความมีมาก[ของปฐวีธาตุ] พึงบริกรรมในใจเจริญกรรมฐานอย่างนี้ว่า ปฐวี ปฐวี (ดินๆ)”

[บัญญัติว่า ปฐวี (ดิน) มีได้เพราะสสัมภารปฐวีธาตุ (ปฐวีธาตุพร้อมทั้งที่ตั้ง) มีมากกว่าธาตุอื่น นอกจากนั้น ในเวลาเจริญกสิด ไม่ควรเพ่งดูสือธม หรือเพ่งดูลักษณะแข็งของปฐวีธาตุ แต่ควรตั้งจิตไว้ในบัญญัติคือสสัมภารปฐวีธาตุอันเป็นที่ตั้งแห่งสือธม แล้วบริกรรมในใจหรือบริกรรมออกเสียงว่า ปฐวี ปฐวี]

๘๕๘. ปถวี เมทนี ภูมิจ วสุธา จ วสุณฺธรา
เอวํ ปถวินาเมสุ เอกํ วตฺตุมปิ วฏฺฏติ.

“การกล่าวชื่ออย่างหนึ่งในชื่อของปฐวีอย่างนี้ว่า ปฐวี เมทนี ภูมิจ วสุธา วสุณฺธราย่อมควร”

๘๕๙. อุมฺมิลิตฺวา นิมีลิตฺวา อาวชฺเชยฺย ปฺนปฺปนํ
ยวฺกุคฺคหนิมิตฺตํ ตํ นุปฺปชฺชติ จ ตาว โส.

“เธอพึงลืมนตาบ้าง หลับตาบ้าง นึกถึงอยู่เสมอๆ จนกระทั่งอุคคหนิมิตบังเกิดขึ้น”

อุคคหนิมิต

๘๖๐. เอวํ ภาวยโต ตสฺส ปฺน เอกคฺคเจตฺโส
ยทา ปน นิมีเลตฺวา อาวชฺชนตสฺส โยคิโน.

๘๖๑. ยถา อุมฺมิลิตฺเต กาเล ตถาปาถํ ตํ ยาติ เจ
ตทฺกุคฺคหนิมิตฺตํ ต- มุปฺปนฺนติ ปวฺจจติ.

“ครั้นเธอผู้มีใจตั้งมั่นได้เจริญกรรมฐานอยู่อย่างนี้ เมื่อใด ดวงกสิดมาปรากฏแก่เธอผู้หลับตานึกถึงอยู่เหมือนเห็นในขณะลืมนตา เมื่อนั้น กล่าวได้ว่าอุคคหนิมิตเกิดขึ้นแล้ว”

๘๖๒. นิमितเต ปน สมฺมาเต ตโต ปฏฺติ โยคินา
 นิสิตฺตพฺพํ โน เจวํ ตสฺมี จาเน วิชานตา.

“เมื่ออุคคหนิมิตเกิดขึ้นแล้ว แต่นั้นนักปฏิบัติผู้มีปัญญาไม่ควรนั่งอยู่ในสถานที่นั้น”

๘๖๓. อตฺตโน วสนฺนฺจํ ปวิสิตฺวาน อิมฺตา
 เตน ตตฺถ นิสินฺเนน ภาเวตพฺพํ ยถาสฺขํ.

“นักปฏิบัติที่ผู้มีปัญญา ควรเข้าไปสู่ที่พักของตน นั่งเจริญกรรมฐานตามสบาย ณ ที่นั้น”

๘๖๔. ปปญฺจปฺริหารตุํ ปาทานํ ปน โหวเน
 ตสฺสเกตฺตลิกา เทว จ อิจฺฉิตพฺพา อุปาหนา.

“นักปฏิบัติควรสวมรองเท้าชั้นเดียวหรือสองชั้น เพื่อหลีกเลี่ยงความเย็นช้ำในการล้างเท้า”

[ขณะที่นักปฏิบัติเจริญกรรมฐานอยู่ อาจมีสรีริกจต้องเข้าห้องน้ำ เมื่อเธอกลับมาก็ต้องล้างเท้าก่อนขึ้นกุฏิ เพราะถ้าไม่ล้างเท้าก่อนขึ้นกุฏิก็ต้องอาบตีในการทำให้เสนาสนะสกปรก หากเธอล้างเท้าก่อนขึ้นกุฏิทุกครั้งจะส่งผลให้การปฏิบัติธรรมเนิ่นช้า ดังนั้น เธอจึงควรสวมรองเท้าชั้นเดียวเดินไปห้องน้ำ แต่ไม่ควรสวมรองเท้าหลายชั้นเพราะจะทำให้เกิดเสียงดังรบกวนการปฏิบัติ เนื่องจากเสียงดังเป็นอุปสรรคในการบรรลุธรรม]

๘๖๕. สมาธิตรฺุณํ ตสฺส อสฺปปาเยน เกนจิ
 สเจ นสฺสติ ตํ จานํ คนฺตฺวาวาทาย ตํ ปน.

๘๖๖. ปิเจ สฺขนิสินฺเนน ภาเวตพฺพํ ปุณฺณํ
 สมฺนฺนาหริตพฺพญจ กเร ตกฺกาหตฺมปิ จ.

“ถ้าสมาธิที่ยังอ่อนของเธอเสื่อมไป เพราะความไม่สะดวกอย่างใดอย่างหนึ่ง เธอควรไปสู่สถานที่เดิมแล้วถือเอานิมิต [ต่อมา]นั่งตามสบายบนตั่ง เจริญกรรมฐานไปเรื่อยๆ กระทำให้พิจารณาดีและดำริด้วยวิตก”

๘๖๗. นิมิตตํ ปน ตํ หิตฺวา จิตฺตํ ธาวยํ เจ พหิ
นิวาเรตฺวา นิมิตฺตสฺมี จเปตพฺพํ ตู มาณสํ.

“ถ้าจิตละนิมิตนั้นแล้วซัดส่ายไปสู่อารมณ์ภายนอก เธอพึงห้ามจิตแล้วตั้งไว้ในนิมิต
เกิด”

ปฏิกาคณิมิต

๘๖๘. ยตฺถ ยตฺถ นิสิตฺติวา ตมิจฺจติ ตโปธโน
ตตฺถ ตตฺถ ทิวารตฺตี ตสฺสพฺภจาทิ เจตโส.

“ผู้มีตบะเป็นทรัพย์นั่งอยู่ในที่ใดๆ แล้ว ย่อมปรารภนาจะนึกถึงอุคคหนิมิต อุคคห-
นิมิตนั้นย่อมปรากฏแก่จิตของเธอตลอดทิวาราตรีในที่นั้นๆ”

๘๖๙. เอวํ ตสฺส กโรนตสฺส อนุปฺพเพน โยคิโน
วิกฺขมภนฺติ จ สพฺพานิ ปณฺจ นีวรณานิ.

“เมื่อเธอกระทำอยู่อย่างนี้ แม้นิ वर्ณ ๕ ทั้งหมดย่อมสงบไปตามลำดับ”

๘๗๐. สมายิยติ จิตฺตมฺปิ อุปจารสมายิยา
ปฏิกาคณิมิตฺตมฺปิ อุปฺปชฺชติ จ โยคิโน.

“จิตของเธอย่อมตั้งมั่นด้วยอุปจารสมาธิ แม้ปฏิกาคณิมิตย่อมปรากฏ”

ความต่างกันระหว่างอุคคหนิมิตกับปฏิกาคณิมิต

๘๗๑. โก ปนายํ วิเสโส หิ อิมสฺส ปุริมสฺส วา
ถวิกา นีหตาทาส- มณฺฑลํ วีย มชฺชิตํ.

๘๗๒. เมฆโต วีย นิกฺขนตํ สมฺปฺพุณฺณจฺจุทฺถมณฺฑลํ
ปฏิกาคณิมิตฺตํ ตํ พลาภา วีย โดยเท.

๘๗๓. ตทฺถอุคคหนิมิตฺตํ ตํ ปทาเลตฺตวาว นิคฺคตํ
ตโตธิกตํ สุกฺกํ หุตฺวาปฏิกาคณิมิตฺตํ ตสฺส ตํ.

“ถามว่า : ความต่างกันระหว่างอุคคหนิมิตที่กล่าวไว้ก่อนกับปฏิภาคนิมิตนี้ คืออะไร

ตอบว่า : ปฏิภาคนิมิตเหมือนวงกระจกเกลี้ยงเงาที่นำออกจากถุงใส่ ดุจพระจันทร์
เพ็ญที่ลอยพ้นจากก้อนเมฆ เหมือนนกกกระยางไถ่กลีบเมฆ เหมือนกับข้าแรกอุคคหนิมิต
ออกมา มีสภาพผุดผ่องยิ่งกว่าอุคคหนิมิต ย่อมปรากฏแก่นักปฏิบัติ”

ลักษณะของปฏิภาคนิมิต

๘๗๔. ตนุสณฺฐานวนฺตญจ วณฺณวนฺตํ น เจว ตํ
อุปฺภจการมตฺตํ ตํ ปณฺณชฺ ภาวนามยํ.

“ปฏิภาคนิมิตไม่มีสัณฐานและสีสรร เป็นเพียงอาการปรากฏที่เกิดจากปัญญา สำเร็จ
ด้วยการภาวนา”

[ปฏิภาคนิมิตนั้นเป็นรูปารมณแทนอุคคหนิมิตที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจสมาธิของนักปฏิบัติ และ
ไม่มีสภาวะปรมาตฺถรองรับอยู่แต่อย่างใดอีกด้วย เพียงแต่มีสภาพเป็นบัญญัติ]

อุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิ

๘๗๕. ปฏิภาเค สมฺปฺปนฺเน นิมิตฺเต ภาวนามเย
โหนติ วิกุขมฺภิตาเนว ปณฺจ นีวรณานิป.
๘๗๖. กิเลสํ สมนิสินฺหา ยุตฺตโยคสฺส ภิกฺขุโน
จิตฺตํ สมฺมาหิตํเยว อุปจารสมาธินา.

“เมื่อปฏิภาคนิมิตอันเกิดจากภาวนาได้เกิดขึ้นแล้ว แม้นิเวรณ ๕ ย่อมถูกข่มไว้ได้
กิเลสทั้งหลายสงบนิ่งไป จิตของภิกษุผู้บำเพ็ญเพียรย่อมตั้งมั่นดีด้วยอุปจารสมาธิ”

๘๗๗. อากาเรหิ ปน ทฺวี่หิ สมฺมาธิยติ มานสํ
อุปจารกฺขณํ ตสฺส ปฏฺฐิลาเภ สมฺมาธิโน.

“จิตย่อมตั้งมั่นในขณะทั้ง ๒ คือ ขณะบรรลุปุพฺพจารสมาธิ และขณะบรรลุปุพฺพนา-
สมาธิ”

๘๗๘. นีวารณปปหาเนน อุปจารกฺขณฺ เต
 อังคานิ ปาตุภาเวเน ปฏิลลภกฺขณฺ ปน.

“จิตย่อมตั้งมั่นด้วยการละนิวรณ์ได้ในอุปจารสมาธิและด้วยการปรากฏแห่งองค์-
 ฌานในขณะบรรลุปปนาสมาธิ”

ความต่างกันของสมาธิทั้งสอง

๘๗๙. ทฺวินฺนํ ปน สมานินํ กิ นานาภรณํ ปน
 อังคานิ ฅามชาตานิ อุปจารกฺขณฺ น จ.
 ๘๘๐. อปฺปนาย ปนงฺคานิ ฅามชาตานิ ชายเร
 ตสฺมา ตํ อปฺปนาจิตฺตํ ทิวสมฺปิ ปวตฺตติ.

“ถามว่า : สมาธิทั้งสองต่างกันอย่างไร

ตอบว่า : องค์ฌานในขณะบรรลุปปนาสมาธิ ยังไม่มีกำลัง แต่ในอัปปนาสมาธิ
 มีกำลังมาก ดังนั้น อัปปนาจิตจึงดำเนินไปได้ตลอดวัน”

ควรรักษาปฏิภาคนิมิต

๘๘๑. ปลลฺลเกเน จ เตเนว วฑฺฒเตตฺวา ตํ นิมิตฺตํ
 อปฺปนํ อธิคฺนฺตุํ โส สกฺโกติ ยทิ สุนฺทรํ.

“ถ้านักปฏิบัติเจริญปฏิภาคนิมิตแล้วบรรลุปปนาสมาธิได้ด้วยการนั่งคู้บัลลังก์[ที่เริ่ม
 บรรลุปปฏิภาคนิมิต]นั้น ก็เป็นการดี”

๘๘๒. โน เจ สกฺโกติ โส เตเน ตํ นิมิตฺตํ ตฺย โยคินา
 จกฺกวตฺตติยคฺพโภาว รตนํ วีย ทฺลลภํ.
 ๘๘๓. สตตํ อปฺปมตฺเตเน รกฺขิตพฺพํ สติมตา
 นิมิตฺตํ รกฺขโต ลทฺถํ ปริหานิ น วิชฺชติ.

“ถ้าเธอไม่อาจจะบรรลุปปนาสมาธิได้ ก็ควรมีสติไม่ประมาทอยู่เสมอ พึงรักษาปฏิ-

ภาคินิมิตนั้นเหมือนนครรค์ของพระเจ้าจักรพรรดิและรัตนที่หายาก เมื่อเธอรักษานิมิตที่ได้รับแล้ว การเสื่อมจากนิมิตย่อมไม่มี”

๘๘๔. อารกฺขณ อสนฺตมฺหิ ลทฺธํ ลทฺธํ วินสฺสติ
 รกฺขิตพฺพํ หิ ตสฺมา ตํ ตตฺตฺรายํ รกฺขณาวิริ.

“หากเธอไม่รักษานิมิตไว้ นิมิตที่ได้แล้วย่อมเสื่อมไปเสมอ ดังนั้นจึงควรรักษาไว้ มีวิธีรักษาดังต่อไปนี้”

วิธีรักษาปฏิกาคินิมิต

๘๘๕. อาวาโส โคจโร ภสฺสํ บุคฺคโล โภชนํ อุตฺตุ
 อิริยาปโถติ สตฺเตเต อสฺปฺปาเย วิวชฺชเย.

“พึงเว้นจากอัสปายะอันเป็นสิ่งที่ไม่ควรแก่การเจริญสมาธิ ๗ อย่างนี้ คือ ที่อยู่ โคจร (ที่เกี่ยวพันอันตราย) ถ้อยคำ บุคคล อาหาร ฤดูกาล และอิริยาบถ”

๘๘๖. สปฺปาเย สตฺต เสเวยย เอวฺมฺหิ ปฏฺธิปชฺชโต
 น จิเรเนว กาเลน โหติ ภิกฺขุสฺส อปฺปนา.

“พึงเสพแต่สัปปายะอันเป็นสิ่งที่สมควรแก่การเจริญสมาธิ ๗ อย่าง เมื่อภิกษุปฏิบัติ อยู่อย่างนี้ อัสปนาสมาธิย่อมเกิดได้เร็ว”

อัปฺปนาโกสฺล ๑๐ ประการ

๘๘๗. ยสฺสอปฺปนา น โหเตว เอวฺมฺปิ ปฏฺธิปชฺชโต
 อปฺปนาย จ โกสฺลลํ สมฺมา สมฺปาทเย พุโธ.

“อัปฺปนาย่อมไม่เกิดแก่ภิกษุใดผู้ปฏิบัติอยู่อย่างนี้ ภิกษุนั้นพึงทำความเป็นผู้ฉลาด ในการยังอัปฺปนาให้ถึงพร้อม”

[เมื่อภิกษุเว้นจากอัสปายะ ๗ อย่าง แล้วเสพสัปปายะ ๗ อย่าง ถ้าหากว่าอัปฺปนายังมิได้ เกิดขึ้นแล้วไซ้ร้ พึงบำเพ็ญอัปฺปนาโกสฺล ๑๐ ประการให้เกิดขึ้นในกระแสจิตของตนอย่างบริบูรณ์]

๘๘๘. อปฺปนาย หิ โกสฺสฺส- มํทํ ทสฺสวํ อธิ
 คนฺถวิตฺถารภีเตน มยา วิสฺสชฺชิตฺตุนฺติ จ.

“ความเป็นผู้ฉลาดในอัปปนา ๑๐ ประการนี้ ข้าพเจ้าเกรงว่าคัมภีร์จะพิสดาร จึงไม่กล่าวไว้”

[ความเป็นผู้ฉลาดในอัปปนา (อัปปนาโกศล) ๑๐ ประการ คือ

๑. ทำวตฺถุให้สะอาด คือ ชำระวตฺถุภายใน เช่น การปลงผม การตัดเล็บ และชำระวตฺถุภายนอก เช่น การซักจีวร (วตฺถุวิสทกิริย)

๒. ปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน คือ ปรับศรัทธาให้เสมอกับปัญญา และปรับวิริยะให้เสมอกับสมาธิ (อินทรียสมตฺตปฏฺฐาปน) สำหรับสตินั้นต้องกระทำให้มากยิ่งขึ้นกว่าอินทรีย์อื่นในการทำงานนั้นๆ จึงจะควร

๓. ฉลาดในนิมิต คือ รู้จักรักษานิมิตที่ได้รับด้วยการภาวนาให้ตั้งอยู่ยาวนาน และทำให้สมาธิเจริญขึ้น (นิมิตตกุสฺส)

๔. ยกจิตในกาลอันควร คือ ยกจิตที่หลุดเหวี่ยงเนื่องจากปัสสัทธิ สมาธิ และอุเบกขาให้สดชื่นมีกำลังด้วยการเจริญโพชฌงค์ ๓ อันได้แก่ ฐมมวิจยะ วิริยะ และปีติ (จิตฺตปคฺคห)

๕. ช่มจิตในกาลอันควร คือ ช่มจิตที่ซัดส่ายฟุ้งซ่านเนื่องจากฐมมวิจยะ วิริยะ และปีติ ด้วยการเจริญโพชฌงค์ ๓ อันได้แก่ ปัสสัทธิ สมาธิ และอุเบกขา (จิตฺตนิคฺคห)

๖. ยังจิตใจให้ร่าเริง คือ เชิดชูจิตที่ไม่เบิกบานด้วยการพิจารณาสังเวควตฺถุ ๘ อันได้แก่ ชาติ ชรา พยาธิ มรณะ ทุกข์ในอบาย ทุกข์ที่มีวิภวภูมิจนเป็นเหตุในอดีต ทุกข์ที่มีวิภวภูมิจนเป็นเหตุในอนาคต ทุกข์ที่มีการแสวงหาอาหารเป็นเหตุในปัจจุบัน หรือเชิดชูจิตด้วยการระลึกถึงคุณของพระรัตนตรัย (จิตฺตสมฺปหึส)

๗. วางเฉยในจิต คือ เวลาใดจิตใจไม่มีการทอดถอย ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่เบื้อหนายในการเจริญกรรมฐาน เวลานั้นควรระครองจิตไว้ให้เพ่งเฉยอยู่ โดยไม่ต้องยกจิต ช่มจิต และทำจิตให้ร่าเริงแต่อย่างใด ๆ ทั้งสิ้น (จิตฺตอชฺฌเปกฺข)

๘. หลีกเลี้ยงบุคคลผู้ไม่มีสมาธิ (อสมฺมาหิตปฺปคฺคฺลปฺริวชฺชน)

๙. คบหากับบุคคลผู้มีสมาธิ (สมฺมาหิตปฺปคฺคฺลเสวน)

๑๐. น้อมจิตไปในสมาธินั้น (ตทฺธิมุตฺต)^{๕๒}]

๘๘๙. เอวณฺหิ สมฺปาทยโต อปฺปนาโกสลลํ ปน
 ปฏฺลิทฺเธ นิมิตฺตสฺมี อปฺปนา สมฺปวตฺตติ.

“โดยแท้จริงแล้ว เมื่อเธอทำความเป็นผู้ฉลาดในอัปนาให้ถึงพร้อมอยู่เช่นนี้ อัปนาสมาธิย่อมเป็นไปด้วยดีในปฏิภาคนิมิตที่ได้รับแล้ว”

ไม่ควรละความเพียร

๘๙๐. เอวณฺหิ ปฏฺธิปฺนฺนสฺส สเจ สา นปฺวตฺตติ
 ตถาปิ น ชहे โยคํ วายเมเถว ปณฺชติโต.

“ถ้าเธอปฏิบัติแล้วอย่างนี้ อัปนาสมาธิยังไม่เกิดขึ้น ถึงอย่างนั้น เธอผู้มีปัญญา ควรพยายามต่อไป อย่าละความเพียร”

หิตฺวา หิ สมฺมาวายามํ วิเสสํ นาม มาณโว
อริคฺคฺเณ ปริตฺตมฺปิ จानเมตํ น วิชฺชติ.

“บุคคลละความเพียรชอบแล้วอาจบรรลุคุณธรรมพิเศษแม้เล็กน้อยได้ ข้อนี้มิใช่ฐานะที่มีได้”

[คาถาข้างต้นพบในอภิธัมมวาทานิสสัยใหม่ (หน้า ๔๙๐) และฉบับมูลนิธิภูมิพโล (หน้า ๓๗๑) แต่ไม่พบในฉบับมหาจุฬาฯ และฉบับเทวนาครี คาดว่าเป็นคาถาเดิมของอภิธัมมวาท เพราะฎีกาใหม่ได้อ้างถึงคาถานี้ไว้]

ควรปรับวิริยะกับสมาธิ

๘๙๑. จิตฺตปฺวตฺตติอาการํ ตสฺมา สลฺลภฺขยํ พุโร
 สมตํ วิริยสฺเสว โยชเยถ ปฺนปฺปนํ

“ดังนั้นเธอผู้มีปัญญาควรกำหนดอาการเป็นไปของจิต[ที่หุดหู่หรือฟุ้งซ่าน]แล้ว ควรประกอบวิริยะให้สม่ำเสมอ[กับสมาธิ]เป็นนิตย์”

๘๙๒. อีสกมฺปิ ลยํ ยนฺตํ ปคฺคณฺหเถว มานสํ
 อจฺจารทฺธํ นิเสเชตฺวา สมเมว ปวตฺตये.

“พึงยกจิตที่ย่อหย่อนแม้เพียงเล็กน้อย พึงห้ามความเพียรที่ปรารภเกินไป แล้วทำจิตให้เป็นไปพอดี”

๘๙๓. ลีนตุพุทธภาเวหิ โมจยิตฺวาน มานสํ
ปฏิบัติภาวนิตฺตภา- มุขํ ตํ ปฏิปาทเย.

“พึงเปลี่ยนจิตจากความหดหู่และความฟุ้งซ่าน ทำจิตให้ดำเนินไปมุ่งหน้าสู่ภาวนิตฺต”

การบรรลุปฐมฌาน

๘๙๔. เอวํ นิमितฺตานิมุขํ ปฏิปาทยโต ปน
อิทาเนวปฺปนา ตสฺส สา สมฺชณฺณิสฺสตีติ จ.
๘๙๕. ภาวํคํ ปน ปจฺจิทฺตํ ปถวิกฺกิสฺสํ ตถา
ตโฆวารมฺมณํ กตฺวา มโนทฺวารมฺหิ โยคิโน.
๘๙๖. ชายเตวชฺชนํ จิตฺตํ ตเตรฺวารมฺมณํ ตโต
ชวณานิ จ ชายนฺเต ตสฺส จตฺตาริ ปญฺจ วา.

“เมื่อเธอทำจิตให้ดำเนินไปมุ่งหน้าสู่ภาวนิตฺตอย่างนี้ อารมณ์จิตย่อมเกิดแก่เธอทางมโนทวารรับอารมณ์เป็นภาวนิตฺตคือปฐวิกฺกิสฺสํนั้น โดยตัดกระแสภวังค์ด้วยอาการว่าอุปปนาสมาธิจักสำเร็จ ณ บัดนี้ ต่อจากนั้น ชวนจิต ๔ หรือ ๕ ดวง ย่อมเกิดแก่เธอในอารมณ์นั่นเอง”

[ชวนจิต ๔ ดวง คือ อุปจาระ อนุโลม โคตรฏ และอุปปนาชวณะ ย่อมเกิดแก่ติกขบุคคล คือ ผู้รู้เร็ว

ชวนจิต ๕ ดวง คือ บริกรรม อุปจาระ อนุโลม โคตรฏ และอุปปนาชวณะ ย่อมเกิดแก่มณฑบุคคล คือ ผู้รู้ช้า]

๘๙๗. อวสาเน ปเนกํ ตุ รูปาวจริกํ ภเว
ตกุกาทย ปนญฺเณหิ ภวนฺติ พฺลวตฺตฺรา.

“ในที่สุด[แห่งกามาวจรกุศลชวณะ] ชวนจิตดวงหนึ่งเป็นรูปาวจรชวณะ องค์ฌาน ๕ อันมีวิตกเป็นต้นก็มีกำลังยิ่งกว่ากามาวจรจิตอื่น”

การได้ชื่อว่าปริกรรมเป็นต้น

๘๘๘.	อปฺปนาเจตฺโส ตานิ	ปริกมฺโมปจารโต
	วุจฺจนฺติ ปริกมฺมานิ	อุปจารานิ จาติปิ.
๘๘๙.	อปฺปนายนฺุโลมตฺตา	อนฺุโลมานิ เอว จ
	ยํ ตํ สพฺพพฺนฺติมํ เอตถ	โคตรฎฺฐติ ปวฺจุจฺติ.

“กามาวจรชวณะเหล่านั้นได้ชื่อว่า ปริกรรม เพราะปรุงแต่งอัปปนา ชื่อว่า อุปจาระ เพราะดำเนินไปใกล้อัปปนา ชื่อว่า อนฺุโลม เพราะคล้อยตามอัปปนา ชวนจิตดวงสุดท้ายในจิตเหล่านั้นได้ชื่อว่า โคตรฎฐ”

[ชวนจิตดวงที่ ๑ ในกามาวจรชวณะทั้ง ๔ ดวงได้ชื่อว่า ปริกรรม อุปจาระ และอนฺุโลม แม้ชวนจิตดวงที่ ๒ และที่ ๓ ก็ได้ชื่อทั้งสามอย่างนั้น กามาวจรชวนจิตดวงที่ ๓ ที่เกิดแก่ติกขบุคคลหรือกามาวจรชวนจิตดวงที่ ๔ ที่เกิดแก่มันทบุคคล ได้ชื่อว่า โคตรฎฐ]

๘๙๐.	คฺหิตาคฺคหณฺเนตฺถ	ปริกมฺมปฺปนาทิกํ
	ทฺหิตฺยํ อุปจารํ ตํ	ตฺติยํ อนฺุโลมกํ.
๘๙๑.	จตฺตฺถํ โคตรฎฺฐํ ทิฎฺฐํ	ปณฺจมํ อปฺปนํ นโม
	ปจฺมํ อุปจารํ วา	ทฺหิตฺยํ อนฺุโลมกํ.
๘๙๒.	ตฺติยํ โคตรฎฺฐํ ทิฎฺฐํ	จตฺตฺถํ อปฺปนํ นโม
	จตฺตฺถํ ปณฺจมํ วาติ	อปฺเปติ น ตโต ปรี.

“โดยการไม่ถือเอาชื่อซ้ำกันในชวนจิตเหล่านี้ ชวนจิตดวงที่ ๑ ชื่อว่า ปริกรรม ดวงที่ ๒ ชื่อว่า อุปจาระ ดวงที่ ๓ ชื่อว่า อนฺุโลม ดวงที่ ๔ ชื่อว่า โคตรฎฐ ดวงที่ ๕ ชื่อว่า อัปปนา

อีกนัยหนึ่ง ดวงที่ ๑ ชื่อว่า อุปจาระ ดวงที่ ๒ ชื่อว่า อนุโลม ดวงที่ ๓ ชื่อว่า โคตรภู ดวงที่ ๔ ชื่อว่า อัปปนา

ชวนจิตดวงที่ ๔ หรือที่ ๕ ย่อมถึงอัปปนาได้ ชวนจิตถัดจากนั้นไปไม่ถึงอัปปนา”

[ฌานวิถีของมณฑบุคคลมี ๕ ขณะ คือ บริกรรม อุปจาระ อนุโลม โคตรภู และฌาน ส่วน ฌานวิถีของตีกบุคคลมี ๔ ขณะ คือ อุปจาระ อนุโลม โคตรภู และฌาน ชวนจิตเหล่านี้ คือ บริกรรม อุปจาระ อนุโลม และโคตรภู เป็นกามาวจรชวนจิตที่เป็นมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ หรือมหากิริยา- ญาณสัมปยุตตจิต ๔]

จิตดวงที่ ๖ และที่ ๗ ไม่เป็นชวนะ

๙๐๓. ฌญฺเจ วา สตุตเม วาปี อุปปนา เนว ชายติ
 อาสนนตฺตา ภาวคฺคสฺส ชวนํ ปติ ตาวเท.

“อัปปนาย่อมไม่เกิดในชวนจิตดวงที่ ๖ และที่ ๗ ชวนจิตย่อมตกไปในขณะนั้น เพราะใกล้ภวังค์”

๙๐๔. ปุริมาเสวนํ ลทฺธา ฌญฺจํ วา สตุตมมฺปิ วา
 อปฺเปตฺติ ปเนตฺถาห โคทตฺโต อาภิธมฺมิโก.

“ในเรื่องนี้ พระโคตมตะผู้ทรงพระอภิธรรมกล่าวว่า ชวนจิตดวงที่ ๖ และที่ ๗ เมื่อ ได้รับอาเสวนปัจจัยจากจิตดวงก่อนแล้ว ย่อมถึงอัปปนาได้”

[ฉบับมหาจุฬาย และฉบับมูลนิธิภูมิพลฯ มีรูปในบาทที่ ๑ ว่า ปุริเมหาเสวนํ ลทฺธา ตาม ฉบับฉฐัฐสังคายนา ในที่นี้ใช้ตามฉบับเทวนาครีซึ่งมี ๘ พยางค์ตามฉันทลักษณ์]

๙๐๕. ธาวนฺโต หิ ยถา โกจิ นโร ฉินฺนตฺตฺตามุโข
 จาตุกามา ปริยนฺเต จาตุํ สกโกติ เนว โส.

๙๐๖. เอวเมว ปนจฺฉญฺเจ สตุตเม วาปี มานโส
 น สกโกตฺติติ อปฺเปตฺตุ เวทิตพฺพํ วิภาวินา.

“บุรุษคนใดคนหนึ่งผู้วิ่งตรงไปสู่เหว แม้ต้องการจะหยุดก็หยุดที่ขอบเหวไม่ได้ ฉะนั้นใด
จิตย่อมถึงอัปนาไม่ได้ในขณะจิตดวงที่ ๖ หรือที่ ๗ ฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบอย่างนี้”

๙๐๗. เอกจิตตฤคณาเยว โหตายํ อปฺปนา ปน
ตโต ภาวคฺคาปาทว โหตีติ ปรีตีปิตํ.

“ท่านแสดงไว้ในคัมภีร์อรรถกถาว่า อัปนาขณะนี้มีขณะจิตเดียวเท่านั้น ถัดจาก
นั้นไปก็ตกภวังค์”

๙๐๘. ตโต ภาวคํ ฉินฺทิตฺวา ปจฺจเวกฺขณเหตุกํ
อวชฺชนํ ตโต ฌาน- ปจฺจเวกฺขณฌานสํ.

“ต่อจากนั้น อาวชชนจิตอันเป็นเหตุแห่งการพิจารณาย่อมตัดกระแสภวังค์แล้วเกิด
ขึ้น หลังจากนั้นจิตที่พิจารณา[องค์]ฌานย่อมเกิดขึ้น”

[ปัจจเวกษณวิธีที่มีมหาวาราวชชนจิต ๑ ครั้ง มหากุศลหรือมหากิริยาขณะ ๗ ครั้ง ก็เกิด
ขึ้นหลายๆ รอบทำการพิจารณาองค์ฌานทั้ง ๕ โดยเฉพาะๆ ว่าเป็นวิตก วิจารณ์ ปิติ สุข และเอกัคคตา
เสมือนผู้ที่ตื่นจากหลับ แล้วพิจารณาความฝันของตนว่าได้ฝันเรื่องอะไรบ้าง]

นิวรรณ์ ๕

๙๐๙. กามจฺจนฺโท จ พยาปาโท ถินมิทฺถญฺจ อุทฺธโต
กุกฺกัจจํ วิจิกิจฺจา จ ปหีนา ปณฺจิเม ปน.

“นิวรรณ์ ๕ เหล่านี้ คือ กามฉันทะ พยาบาท ถินมิทระ อุทธัจจกุกกัจจะ และ
วิจิกิจจา ย่อมถูกละไปได้”

[นิวรรณ์ธรรมต่างๆ ย่อมสงบลงเป็นอย่างดี ไม่มีโอกาสจะปรากฏขึ้นมาเป็นปรัญฐานได้]

๙๑๐. วิตกฺเคน วิจาเรน ปีติยา จ สุขเณ จ
เอกคฺคตตาย สยฺยตฺตํ ฌานํ ปณฺจงฺคิกํ อิทํ.

“ปฐมฌานนี้มีองค์ ๕ ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ ปิติ สุข และเอกัคคตา”

สมาธิเป็นปฏิบัติต่อกามฉันทะ

๙๑๑. นานาวิสัยลุ่มหลุสส กามฉันทะ ปน
อิโต จิตฺต ภาวนิตฺตสส วเน มกฺกโก วีย.
๙๑๒. เอกสฺมี วิสเยเยว สมาธาเนว เจตฺโส
“สมาธิ กามฉันทะ ปฏิปทฺ”ติ วุจฺจติ.

“ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์เปฏโปกเทศว่า สมาธิเป็นปฏิบัติต่อกามฉันทะ เพราะเป็น การดำรงจิตที่ลุ่มหลุสในอารมณ์ต่างๆ ด้วยอำนาจของกามฉันทะไว้ในอารมณ์เดียว เหมือนลิง ที่วิ่งไปข้างโน้นข้างนี้ในป่า”

[ในอรรถกถาพระวินัยกล่าวถึงองค์ฌานว่าเป็นปฏิบัติต่อนิเวศน์ กล่าวคือ

๑. สมาธิเป็นปฏิบัติต่อกามฉันทะ
๒. ปิติเป็นปฏิบัติต่อพยาบาท
๓. วิตกเป็นปฏิบัติต่อถีนมิทธะ
๔. สุขเป็นปฏิบัติต่ออุทธัจจกุกกุจจะ
๕. วิจาร์เป็นปฏิบัติต่อวิจิกิจฉา

พระอรรถกถาจารย์อ้างสาธกจากคัมภีร์เปฏโปกเทศว่า

ตถา หิ “สมาธิ กามฉันทะ ปฏิปทฺ, ปิติ พยาบาทสส, วิตกโก ถีนมิทธสส, สุขํ อุทธัจจ-
กุกกุจสส, วิจาร์ วิจิกิจฉายา”ติ เปฏฺเก วุตฺต.^{๕๓}

“โดยแท้จริงแล้ว ในคัมภีร์เปฏโปกเทศกล่าวว่า ‘สมาธิเป็นปฏิบัติต่อกามฉันทะ ปิติ
ต่อพยาบาท วิตกต่อถีนมิทธะ สุขต่ออุทธัจจกุกกุจจะ และวิจาร์ต่อวิจิกิจฉา’”

อย่างไรก็ตาม ข้อความข้างต้นไม่พบในคัมภีร์เปฏโปกเทศทุกฉบับในปัจจุบัน]

ปิติเป็นปฏิบัติต่อพยาบาท

๙๑๓. ปาโมชฺฆาวโต เจว สีตลตฺตสวาทโต
“พยาบาทสส ตโต ปิติ ปฏิปทฺ”ติ ภาสิตา.

“ท่านกล่าวว่า ปิติเป็นปฏิบัติต่อพยาบาท เพราะมีสภาพปราโมทย์และสงบเย็น”

มีสภาพสงบเย็น มีความงาม ๓ ประการ ประกอบด้วยลักษณะ ๑๐ เป็นอันนักปฏิบัตินั้นได้บรรลุแล้ว เธอผู้ปรารถนาความตั้งมั่นแห่งฌานนั้นโดยประการทั้งปวง พึงชำระปถิโพธแล้วเข้าฌาน เมื่อเธอเข้าฌานอยู่[เสมอ] ฌานของเธอก็จะตั้งอยู่ได้นาน”

[ความงาม ๓ ประการของปฐมฌาน คือ

๑. ความงามในเบื้องต้น หมายถึง ความบริสุทธิ์แห่งปฏิปทา
๒. ความงามในท่ามกลาง หมายถึง การเจริญอุเบกขา (ตัตถมชฌัตตุเบกขา)
๓. ความงามในที่สุด หมายถึง ความร่าเริงใจ

ลักษณะ ๑๐ ประการของปฐมฌาน คือ

๑-๓. ความงามในเบื้องต้น ๓ ประการ คือ ความหมดจดจากนิวรณ์ธรรม การบรรลุอัปนาสมาธิ และความตั้งมั่นด้วยการบรรลุอัปนาสมาธิ

๔-๖. ความงามในท่ามกลาง ๓ ประการ คือ ความวางเฉยในฌานจิต เพราะไม่ต้องชำระจิตให้หมดจดอีก ความวางเฉยในจิตที่บรรลุอัปนา เพราะเป็นจิตตั้งมั่นดีแล้ว และความวางเฉยในจิตที่มีอารมณ์เดียว

๗-๑๐. ความงามในที่สุด ๔ ประการ คือ ความสม่ำเสมอทั้งสมาธิกับวิริยะและปัญญา กับศรัทธา (สมาธิเป็นธรรมหลักในสมถภาวนา ปัญญาเป็นธรรมหลักในวิปัสสนา การที่ธรรมทั้งสองไม่ยิ่งหย่อนกว่ากันแล้วดำเนินไปโดยสม่ำเสมอ คือ ความสม่ำเสมอทั้งสมาธิและปัญญา) ความร่าเริงโดยมีอินทรีย์คือศรัทธาเป็นต้นมีวิมุตติรสเหมือนกัน ความร่าเริงโดยมีวิริยะที่เหมาะสมกับอินทรีย์และความร่าเริงโดยสภาวะของเสพกำลังแห่งอุปปาทขณะและจิตขณะของฌาน

แม้ฌานอื่นๆ ก็มีความงาม ๓ ประการและประกอบด้วยลักษณะ ๑๐ เช่นกัน^{๕๔}]

วิธีขยายปฏิภาคนิมิต

๙๒๐.	จิตตภาวนาเวปุลลํ	ปตฺถยนฺเตน ภิกฺขุณา
	ปฏิภาคนิมิตตํ ตํ	วฑฺฒเตตพฺพํ ยถากุณมํ.

“ภิกษุผู้ปรารถนาความไพบูรณ์แห่งสมาธิภาวนา พึงขยายปฏิภาคนิมิตนั้นตามลำดับ”

[การขยายปฏิภาคนิมิตนั้นเป็นการขยายปฏิภาคนิมิตที่มีอยู่เดิมนั้นออกไปทีละ ๑ นิ้ว ๒ นิ้ว ๔ นิ้ว ๘ นิ้ว ๑ ศอก ๒ ศอก จนถึงรอบบริเวณสถานที่แล้วก็ค่อยๆ ขยายให้กว้างใหญ่ออกไปจนถึง หมู่บ้าน ตำบล จังหวัด ประเทศ เป็นต้น]

๙๒๑.	วทุตมนาภูมิโย เทว	อุปจารณจ อปปนา
	อุปจารมปิ วา ปตฺวา	วทุเตตฺตํ ตณฺจ วตฺตติ.
๙๒๒.	อปฺปนํ ปน ปตฺวา วา	ตตฺรารํ วทุตฺตนาทุกโม
	กสิตพฺพํ ยถาจาณํ	ปริจฺฉินฺทติ กสฺสโก.
๙๒๓.	โยคินา เอวเมวมปิ	องฺคฺลทวํจุลาทีนา
	ปริจฺฉินฺทชฺช ปริจฺฉินฺทชฺช	วทุเตตฺตพฺพํ ยถิจฺจนํ.

“ฐานะแห่งการขยายมี ๒ อย่าง คือ อุปจารภูมิ และอัปปนาภูมิ เมื่อบรรลุอุปจารสมาธิหรือบรรลุอัปนาสมาธิ ก็ควรขยายปฏิภาคนิมิตได้ มีลำดับการขยายดังนี้ คือ ชาวนาย่อมกำหนดสถานที่ซึ่งควรใด ฉันทใด นักปฏิบัติก็ควรกำหนดแล้วขยายตามปรารถนาด้วยขนาดมีหนึ่งนิ้ว สองนิ้ว เป็นต้น ฉะนั้น”

วสีภาวะ ๕ อย่าง

๙๒๔.	ปตฺเตปิ ปจฺเม ฌาเน	อาภาเรหิปี ปณฺจหิ
	สุจฺฉิณฺณวสีนา เตเน	ภวิตพฺพํ ตปสฺสสินา.

“เธอผู้มีตบะพึงสังวสีภาวะ (ความชำนาญ) ไว้ดีด้วยอาการทั้ง ๕ ในปฐมฌานที่บรรลุแล้ว”

๙๒๕.	อวชฺชนํ สมาปตฺติ	อธิจฺ्ञาเนสุ ตีสุ จ
	วฺฏฺฏาณปจฺจเวกฺขาสู	วสีตา ปณฺจ ภาสีตา.

“พระผู้มีพระภาคตรัสความชำนาญไว้ ๕ อย่าง ในการพิจารณา[องค์ฌานของมโนทวาราวชชนะ] การเข้าฌาน การกำหนดเวลาเข้าฌาน การกำหนดเวลาออกจากฌาน และ

การพิจารณา[องค์ฌานของชวนะ]

๙๒๖. อวชชิตวา อธิจฺจิตฺวา สมาปชช ปุณฺณปุณฺ
วฺภูจฺจิตฺวา ปจฺจเวกฺขิตฺวา วสิตา ปณฺจ สาธเย.

“นักปฏิบัติพิจารณาองค์ฌาน เข้าฌาน ตั้งฌานไว้ ออกจากฌาน และทบทวนองค์
ฌาน พึงทำความชำนาญทั้ง ๕ ให้สำเร็จ”

โทษในความไม่ชำนาญในฌาน

๙๒๗. ปจฺเม อวสึปปตฺเต ทฺตุยํ โย ปนิจฺฉติ
อุภโต ภฺภูโจ ภเว โยคิ ปจฺมา ทฺตุยาปิ จ.

“เมื่อปฐมฌานยังไม่ชำนาญ นักปฏิบัติได้ยอมปรารถนาทุติยฌาน เธอย่อมเสื่อม
จากฌานทั้งสอง คือ ปฐมฌาน และทุติยฌาน”

ฌานที่เสื่อมไป

๙๒๘. กามสฺสหคตา สมฺมณา มนฺกการา จรฺนติ เจ
ปมาทโยคิโน ฌานํ โหติ ตํ หานภาคิยํ.

“ถ้าสัญญาและมนสิการที่ประกอบด้วยกามคุณย่อมเป็นไป ฌานของนักปฏิบัติผู้
ประมาทนั้นย่อมเสื่อมไป”

ฌานที่ตั้งอยู่

๙๒๙. สติ สนฺติภฺภูจฺเต ตสฺมี สนฺตา ตทฺนุธมฺมตา
มนฺทสฺส โยคิโน ฌานํ โหติ ตํ จิตฺภาคิยํ.

“สติที่คล้อยตามปฐมฌานนั้นเป็นสภาพปรากฏตั้งอยู่ในปฐมฌาน ฌานของนักปฏิบัติ
ผู้ไม่พากเพียรมากนักย่อมตั้งอยู่”

ฌานที่เจริญขึ้น

๙๓๐. อตกกุสหิตา สมฺมา มณุกการา จรฺนติ เจ
 อปฺปมตฺตสฺส ตํ ฌานํ วิเสสภากิยํ สียา.

“ถ้าสัญญาและมนสิการที่ไม่ประกอบด้วยวิตก ย่อมเป็นไปแก่นักปฏิบัติผู้ไม่ประมาท
อยู่ ฌานนั้นพึงเจริญขึ้น”

ฌานที่เป็นเหตุให้บรรลุธรรม

๙๓๑. นิพฺพิทาสํยุตา สมฺมา มณุกการา จรฺนติ เจ
 นิพฺเพธภากิยํ ฌานํ โหตีติ ปรีทีปิตํ.

“ถ้าสัญญาและมนสิการเป็นไปพร้อมกับวิปัสสนา ฌานนั้นย่อมเป็นเหตุให้บรรลุธรรม”

[ฌานมี ๔ ประเภท คือ

๑. หานภากิยฌาน ฌานที่ถึงความเสื่อม
๒. ฐิติภากิยฌาน ฌานที่ถึงความตั้งอยู่
๓. วิเสสภากิยฌาน ฌานที่ถึงความเจริญ
๔. นิพเพธภากิยฌาน ฌานที่เป็นเหตุให้บรรลุธรรมคือมรรค ผล และนิพพาน^๕]

การบรรลุทุติยฌาน

๙๓๒. ตสฺมา ปณฺจสุ เอเตสุ สุจिณฺณวสีนา ปน
 ปจฺมา ปคุณโต ฌานา วุฏฺฏาย วิธินา ตโต.

๙๓๓. ยสฺมา อयํ สมาปตฺติ อาสนนฺนากุสลาริกา
 อูลตฺตา ตกฺกจารานํ ตโตยํ องฺคทฺพพฺพลา.

๙๓๔. อิติ อาทินวํ ทิสฺวา ปจฺเม ปน โยคินา
 ทฺตียํ สนฺตโต ฌานํ จินฺตยิตฺวาน อิมฺตา.

๙๓๕. นิกนฺตี ปรียาทาย ฌานสฺมี ปจฺเม ปฺน
 ทฺตียาธิคมตฺถาย กาทพฺโพ ภาวนกฺกโม.

“ดังนั้น นักปฏิบัติผู้มีปัญญาได้สั่งสมความชำนาญในสภาวะทั้ง ๕ แล้ว ออกจากปฐมฌานที่คล่องแคล่วตามวิธี[ที่กล่าวมาแล้ว] เห็นโทษในปฐมฌานว่า สมาบัตินี้อยู่ใกล้ข้าศึกคือนิวรณ์ และมีองค์ทรามกว่าทุติยฌาน เพราะวิตกและวิจารณ์เป็นสภาพหยาบ จึงดำริว่าทุติยฌานเป็นธรรมละเอียด คลายความพอใจในปฐมฌานแล้ว พึงเจริญภาวนาตามลำดับเพื่อการบรรลุมุขทุติยฌานต่อไปอีก”

[วิตกมีลักษณะดำริอารมณ์ หากดำริตามคุณอารมณ์ที่น่าเพลิดเพลินจะเป็นเหตุให้เสื่อมจากฌาน ดังนั้น วิตกจึงมีสภาพหยาบ ส่วนวิจารณ์เป็นสหายของวิตก จึงมีสภาพหยาบเช่นกัน]

๙๓๖.	อถสฺส ปจฺมชฺฌานา	วุฏฺฐาย วิธินา ยทา
	สทสฺส สมฺปชานสฺส	ฌานงฺคํ ปจฺจเวกฺขโต.
๙๓๗.	ญฺลโต ตกฺกจารา หิ	อุปติฏฺฐนฺติ โยคิโน
	เสสฺสมงฺคตฺตยํ ตสฺส	สนฺตเมวोปติฏฺฐติ.
๙๓๘.	ญฺลจฺจนํ ปหานาย	ตทา ตสฺส จ โยคิโน
	สนฺตงฺคปฏฺฐิลาภาย	นิमितฺตํ ตํ ตเทว จ.
๙๓๙.	“ปถวี ปถวี”จฺเจวํ	กโรโต มนสา ปฺน
	อิทานิ มุขทุติยชฺฌาน-	มฺุปฺปชฺชิสฺสตี ตํ อิติ.
๙๔๐.	ภวงฺคํ ปน ปจฺฉิซฺซ	ปถวีกสิณํ ปน
	ตเทวอารมฺมณํ กตฺวา	มโนทวารมฺหิ โยคิโน.
๙๔๑.	ชยดาวชฺชนํ จิตฺตํ	ตสฺมี อารมฺมเณ ตโต
	ชวณานิ หิ ชายนฺเต	ตสฺส จตฺตาริ ปญฺจ วา.

“ลำดับนั้น เมื่อนักปฏิบัตินั้นผู้มีสติสัมปชัญญะออกจากปฐมฌานตามวิธี[ที่กล่าวมาแล้ว]พิจารณาองค์ฌานอยู่ วิตกและวิจารณ์ย่อมปรากฏว่าเป็นสภาพหยาบ ส่วนองค์ฌาน ๓ ที่เหลือ [ปีติ สุข และเอกัคคตา] ปรากฏว่าละเอียด

เมื่อเธอกระทำภาวนาภาวนิสมิตไฉนใจบริกรรมว่า ปฐวี ปฐวี เพื่อละองค์ฌานหยาบ

และบรรลุลองค์มานละเอียต อ้าวชชนจิตทางมโนทวารย่อมเกิดแก่เธอโดยรับเอาปฐวีกสิณ นั้นเป็นอารมณ์ ตัดกระแสวังก์โดยอาการว่า ทุติยมานจักเกิดขึ้น ณ บัดนี้ ต่อจากนั้น ชวนจิต ๔ หรือ ๕ ดวงย่อมเกิดแก่เธอในอารมณ์นั้น”

[ข้อความข้างต้นกล่าวตามจตุกกนัยโดยหมายถึงติกขบุคคล ตามนัยนี้ปฐมมานเมือง ๕ ทุติยมานเมือง ๓ ตติยมานเมือง ๒ จตุตถมานเมือง ๒ ส่วนในปัญจกนัยที่เกี่ยวกับมันทบุคคล ปฐมมานเมือง ๕ ทุติยมานเมือง ๔ ตติยมานเมือง ๓ จตุตถมานเมือง ๒ ปัญจมานเมือง ๒]

๙๔๒. อวสาเน ปเนกมุปี เตสํ ชวนเจตสํ
รูปาวจริกํ โหติ ทุติยชฺชมานมานสํ.

“ทุติยมานจิตดวงเดียวในที่สุดของชวนจิตเหล่านั้น เป็นรูปาวจรชวณะ”

๙๔๓. สมุปสาทนมชฺชตฺตํ ปิตฺติยา จ สุขเณ จ
เอกคฺคตตาย สยฺยตฺตํ ฌานํ โหติ ติวฺงคิกํ.

“มานดังกล่าวประกอบด้วยศรัทธา เกิดภายในตน เมือง ๓ ประกอบด้วยปีติ สุข และเอกัคคตา”

๙๔๔. เหฏฺฐา วุตฺตนเยเนว เสสํ สมุปลกฺขเย
เอวํ ทฺวงฺคหีนํ ตุ ตีหิ องฺเคหิ สยฺยตํ.

๙๔๕. ฌานํ ติวฺริทกฺลยาณํ ทสฺสทฺทณฺสยฺยตํ
ทุติยาริคตํ โหติ ภิกฺขุณา ภาวนามยํ.

“บัณฑิตพึงทราบข้อความอื่นตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว ทุติยมานที่ละองค์ ๒ ประกอบด้วยองค์มาน ๓ มีความงาม ๓ ประการ เพียบพร้อมด้วยลักษณะ ๑๐ สำเร็จด้วยการภาวนา ภิกษุได้บรรลุแล้วโดยประการฉะนี้”

[นัยที่กล่าวไว้แล้ว คือ ปีติ สุข และเอกัคคตามีกำลังมากกว่าวิตกและวิจารณ์, กามาวจรชวณจิตในทุติยมานวิธิตั้งชื่อว่า บริกรรม อุปจาระ อนุโลม และโคตรภู, ชวนจิตดวงที่ ๕ เป็นอัปปนาชวณะ, อัปปนามานไม่เกิดในชวนจิตดวงที่ ๖ และที่ ๗, การตกวังก์ต่อจากอัปปนาชวณะ การเกิดอ้าวชชน-

จิตในฌานปัจจุเวกษณวิถิ และการเกิดปัจจุเวกษณชวนจิต]

การบรรลุตติยฌาน

๙๔๖.	หุติยาริคเต ฌาเน สัจฉิณฺณวสีนา หุตฺวา	อาภาเรหิ จ ปณฺจหิ หุติเยปิ สติมฺตา.
๙๔๗.	ตสฺมา ปคฺชนโต ฌานา อาสนนฺตกุกการาริ	วุฏฺฏาย หุติยา ปฺน สมาปตฺติ อัย อิติ.
๙๔๘.	ปีติยา ปิยโต ตสฺส ปีติยา ปน ญฺลตฺตา	เจตโส อูปฺปลาปนํ ตโตยํ องฺคหุพฺพลา.
๙๔๙.	ตตฺถ อาทึนํ ทิสฺวา นิกนฺตี ปริยาทาย	ตติเย สนฺตโต ปน ฌานสฺมี หุติเย ปฺน.
๙๕๐.	ตติยาริคมตฺถาย อถสฺส หุติยชฺฌานา	กาตพฺโพ ภาวนกฺกโม วุฏฺฏาย จ ยทา ปน.
๙๕๑.	สตสฺส สมฺปชานสฺส ญฺลโต ปิตฺตปฏฺฐาติ	ฌานงฺคํ ปจฺจุเวกฺขโต สุขาทิ สนฺตโต ปน.
๙๕๒.	ญฺลนฺตํ ปหานาย สนฺตงฺคปฏฺฐิลาภาย	ตทา ตสฺส จ โยคิโน นิมิตฺตํ ตฺว ทเวว จ.
๙๕๓.	“ปถวี ปถวี”จฺเจวํ อิทานิ ตติยํ ฌาน-	กโรโต มนสา ปฺน มฺปฺปชฺชิสฺสตี ตํ อิติ.
๙๕๔.	ภวํคมนุสฺสจฺฉิขช ตเววารมฺมณํ กตฺวา	ปถวีกสิณํ ปน มโนทวารมฺหิ โยคิโน.
๙๕๕.	ชยตาวชฺชนํ จิตฺตํ ชวนานิ จ ชายนฺเต	ตสฺมี อารมฺมณฺเต ตโต ตสฺส จตฺตาริ ปณฺจ วา.

“เมื่อเธอบรรลุทุติยฌานแล้วควรสังสมความชำนาญด้วยดีโดยอาการทั้ง ๕ (วสีภาวะ) แม้ในทุติยฌาน แล้วออกจากทุติยฌานที่คล่องแคล่วนั้น เห็นโทษในฌานว่าทุติยฌานสมาบัตินี้มีวิตกและวิจารณ์เป็นโทษใกล้ มืดมัวมากกว่าตติยฌาน เพราะปิตติมีสภาพหยาบ เนื่องจากทำให้จิตของผู้เกิดปิตติกระเพื่อม ทั้งเห็นตติยฌานว่าละเอียดกว่า จึงคลายความพอใจในทุติยฌาน พึงเจริญภาวนาตามลำดับเพื่อการบรรลุตติยฌานต่อไปอีก

ลำดับนั้น เมื่อเธอผู้มีสติสัมปชัญญะออกจากทุติยฌานแล้วพิจารณาองค์ฌานอยู่ ปิตีย่อมปรากฏโดยความเป็นองค์หยาบ สุขเป็นต้นย่อมปรากฏว่าละเอียด เธอกระทำปฏิกาคณิมิตไว้ในใจปริกรรมว่า ปฐวี ปฐวี เพื่อละองค์ฌานหยาบและบรรลุองค์ฌานละเอียด อาวัชชนจิตทางมโนทวารย่อมเกิดแก่เธอโดยรับเอาปฐวีกสิณนั้นเป็นอารมณ์ ตัดกระแสภวังค์โดยอาการว่า ตติยฌานจักเกิดขึ้น ณ บัดนี้ ต่อจากนั้น ขวนจิต ๔ หรือ ๕ ดวงย่อมเกิดแก่เธอในอารมณ์นั้น”

[ปิตติมีลักษณะอึดใจด้วยความพอใจในอารมณ์ ทำให้จิตกระเพื่อม อาจไปเพลิดเพลिनกามคุณอารมณ์ได้ จึงมีสภาพหยาบ]

๙๕๖.	อวสาเน ปเนกํ ตุ	เตสํ ขวนเจตสํ
	รูปาวจริกํ โหติ	ตติยขุฌานมานสํ.

“ตติยฌานจิตดวงเดียวในที่สุดของขวนจิตเหล่านั้น เป็นรูปาวจรขวนะ”

๙๕๗.	สตียา สมฺปชฌเณน	สมฺปนฺนํ ตุ สุขเณ จ
	เอกคัคคตยา สยฺยตฺตํ	ทฺวํคํ ตติยํ มตํ.

“ตติยฌานนั้นถึงพร้อมด้วยสติและสัมปชัญญะ มืดมัว ๒ ประกอบด้วยสุขและเอกัคคตา”

๙๕๘.	เหฏฺฐา วุตฺตนเยเนว	เสสํ สมฺปलगฺขเย
	เอวเมกํคหิํ ตุ	ทฺวีหิ อํคฺเคหิ สยฺยตฺ.

๙๕๙.	ฌานํ ติวริทฺถกฺขณํ	ทสฺสทฺทกฺขณสยฺยตํ
	ตติยาริคตํ โหติ	ภิกฺขุณา ภาวนามยํ.

“บัณฑิตพึงทราบข้อความอื่นตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว ตติยฌานที่ละองค์ฌาน ๑ ประกอบด้วยองค์ฌาน ๒ มีความงาม ๓ ประการ เพียบพร้อมด้วยลักษณะ ๑๐ สำเร็จด้วยการภาวนา ภิกษุได้บรรลุแล้วโดยประการฉะนี้”

การบรรลุจตุตถฌาน

๙๖๐.	ตติยาริทธิเต ฌาเน สุจิณฺณวสีนา หุตฺวา	อาภาเรหิ จ ปณฺจหิ ตสฺมี ปน สติมตา.
๙๖๑.	ตสฺมา ปคุณโต ฌานา อาสนนปฺปิตฺโทสา หิ	วุฏฺฏาย ตติยา ปฺน สมาปตฺติ อยนฺติ จ.
๙๖๒.	ยเทวเจตถ อาโภโค เอวํ สุขสฺส ญฺลตฺตา	สุขมิจฺเจว เจตโส โหตายํ องฺคพุพฺพลา.
๙๖๓.	อิติ อาทินนํ ทิสฺวา จตุตฺถํ สนฺตโต ทิสฺวา	ฌานสฺมี ตติเย ปฺน เจตสา ปน โยคินา.
๙๖๔.	นิกนฺตี ปริยาทาย จตุตฺถาริทธิคมตฺถาย	ฌานสฺมี ตติเย ปฺน กาตพฺโป ภาวนกฺกโม.
๙๖๕.	อถสฺส ตติยขุฌานา สทสฺส สมฺปชานสฺส	วุฏฺฏาย หิ ยทา ปน ฌานงฺคํ ปจฺจเวกฺขโต.
๙๖๖.	ญฺลโต ตสฺสปฺญฺจาติ อุเปกฺขา สนฺตโต ตสฺส	สุขํ ตํ มานสํ ตโต จิตฺตสฺสเอกคฺคตาปิ จ.
๙๖๗.	ญฺลงฺคสฺส ปหานาย ตเทว จ นิमितฺตญฺหิ	สนฺตงฺคสฺสอุปฺลทฺธิยา “ปถวี ปถวี”ติ จ.
๙๖๘ .	กโรโต มนสา เอว จตุตฺถํ ปนฺทํ ฌานํ	ปฺนปฺนญฺจ โยคิโน อุปฺปชฺชิสฺสตี ตํ อิติ.
๙๖๙.	ภวงฺคํ ปนฺปจฺฉิขฺช ตเทวารมฺมณํ กตฺวา	ปถวีกสิณํ ตถา มโนทวารมฺหิ โยคิโน.

๙๗๐. ชายดาวชชน จิตต์ ตสฺมี อารมฺมเถ ตโต
 ชวนานิ จ ชายนฺเต ตสฺส จตฺตารี ปญฺจ วา.

“เมื่อเธอผู้มีสติบรรลุดติยฌานแล้ว ควรสังสมความชำนาญด้วยดีโดยอาการทั้ง ๕ ในตติยฌาน แล้วออกจากตติยฌานที่คล่องแคล่วนั้น เห็นโทษในฌานว่าตติยฌานสมาบัตินี้มีองค์ฌานอ่อนกำลังกว่าจตุตถฌาน เพราะสุขมีสภาพหายาบ ด้วยการใส่ใจว่าฌานสมาบัตินี้มีปิตีเป็นโทษใกล้ และมีสุขอย่างเดียวในฌานนี้ จึงเห็นจตุตถฌานว่าละเอียดกว่า เธอคลายความพอใจในตติยฌานแล้ว พึงเจริญภาวนาตามลำดับเพื่อการบรรลुจตุตถฌานต่อไปอีก

ลำดับนั้น เมื่อเธอผู้มีสติสัมปชัญญะออกจากตติยฌานแล้วพิจารณาองค์ฌานอยู่ สุขย่อมปรากฏโดยความเป็นองค์หายาบ อุเบกขาและความมีอารมณ์เดียวแห่งจิต (เอกัคคตา) ย่อมปรากฏว่าละเอียด เธอกระทำภาวนาภาวนิตไว้ในใจปริกรรมว่า ปฐวี ปฐวี เพื่อละองค์ฌานหายาบและบรรลุองค์ฌานละเอียด อาวรัชชนจิตทางมโนทวารย่อมเกิดแก่เธอโดยรับเอาปฐวีกสิณนั้นเป็นอารมณ์ ตัดกระแสภวังค์โดยอาการว่า จตุตถฌานจักเกิดขึ้น ณ บัดนี้ ต่อจากนั้น ชวนจิต ๔ หรือ ๕ ดวงย่อมเกิดแก่เธอในอารมณ์นั้น”

[สุข คือ โสมนัสเวทนาที่มีลักษณะเสวยอารมณ์ที่น่าพอใจ จึงมีสภาพกระเพื่อมไม่มั่นคง ทั้งเป็นเหตุใกล้ให้เกิดราคะ จึงมีสภาพหายาบ]

๙๗๑. อวसानะ ปนํเก ตุ เตสํ ชวนเจตสํ
 รูปาวจริกํ โหติ จตุตฺถชฺฌานมานสํ.

“จตุตถฌานจิตดวงเดียวในที่สุดของชวนจิตเหล่านั้น เป็นรูปาวจรชวนะ”

๙๗๒. เอกงฺควิปฺปหิํ ตุ ทวีหิ องฺเคหิ โยคโต
 จตฺตถํ ปนินํ ฌานํ ทฺวงฺคนฺติ ปวฺจจติ.

“จตุตถฌานนี้ที่ละองค์ฌาน ๑ ชื่อว่ามีองค์ฌาน ๒ เพราะประกอบด้วยองค์ฌาน ๒”

๙๗๓. เอวํ ทิวริทฺถยาณํ ทสฺสทฺทฺทฺทฺทฺทฺ
 จตฺตถาริคํ โหติ ภิกฺขุณา ภาวนามยํ.

“จตุตถฌานที่มีความงาม ๓ ประการ เพียบพร้อมด้วยลักษณะ ๑๐ สำเร็จด้วยการ
ภาวนา ภิกษุได้บรรลุแล้วโดยประการดังนี้”

๙๗๔.	ยสฺมา สุขุมเปกฺขาย	น โหตาเสวนํ ปน
	อุเปกฺขาสหคตาเนว	ชวณานิ ชวนฺติ จ.
๙๗๕.	อุเปกฺขาสหคตํ ตสฺมา	จตุตฺถํ สมฺมทิตํ
	อยเมตถ วิเสโส หิ	เสสํ วุตฺตนยํ ปน.

“สุขเวทนาไม่เป็นอาเสวนปัจจัยแก่อุเบกขาเวทนา ชวนจิตที่ประกอบกับอุเบกขา
เท่านั้นย่อมเล่นไป ดังนั้นจึงกล่าวว่าจตุตถฌานประกอบกับอุเบกขา
ทั้งหมดนี้เป็นความพิเศษในเรื่องนี้ ข้อความอื่นมีนัยที่กล่าวมาแล้ว”

[สุขเวทนาไม่เป็นอาเสวนปัจจัยแก่อุเบกขาเวทนา ทั้งจตุตถฌานก็เกิดจากภาวนาที่คลาย
ความพอใจในสุข จตุตถฌานจึงประกอบด้วยอุเบกขาเวทนาเท่านั้น]

ฌานตามจตุกกนัยและปัญจกนัย

๙๗๖.	ยํ จตุกกนเย ฌานํ	ทฺทียํ ตํ ทฺวิธา ปน
	กตฺวาน ปญฺจนเย	ทฺทียํ ตตฺติยํ กตํ.

“ทุตติยฌานตามจตุกกนัย เมื่อจำแนกเป็น ๒ ประการ จึงเป็นทุตติยฌานและตติยฌาน
ตามปัญจกนัย”

๙๗๗.	ตตฺติยํ ตํ จตุตฺถญฺจ	จตุตฺถํ ปญฺจมํ อธิ
	ปจฺมํ ปจฺมเยว	อยเมตถ วิเสสตา.

“ตติยฌานและจตุตถฌาน[ตามจตุกกนัย] เป็นจตุตถฌานและปัญจฌานตามปัญจก-
นัย

ปฐมฌานก็ยังเป็นปฐมฌานเช่นกัน
ทั้งหมดนี้เป็นความต่างกันในเรื่องนี้”

๙๗๘. เอวเมตตาวตาว วุตตะ นาตีสงเขปโต มยา
 นาตีวิตถารโต จาย รูปาวจรภาวนา.

“ด้วยถ้อยคำดังนี้ ข้าพเจ้าได้แสดงรูปาวจรภาวนาโดยไม่สังเขปและพิสดารนัก
 อย่างนี้”

คําลงท้ายปริจเฉท

๙๗๙. สมุทฺธรวรรตวโจโน กัมม ชนํ เหนว รณชยติ
 อตินิสิตวิสหพฺพุธิป- ปสาทชนเวทนีโยยํ.

“คัมภีร์ที่มีถ้อยคำอันประเสริฐไพเราะยิ่งนัก ซึ่งชนผู้มีปรีชาคมกล้าสะอาดผ่องใส
 ควรรู้เห็นนี้ จะไม่ยังใครให้ยินดีหรือ”

อิติ อภิธัมมวาทาเร รูปาวจรสมาธิภาวนานิทเทโส นาม
 จุฑทสโม ปริจฺเฉโท.

จบปริจเฉทที่ ๑๔ ชื่อว่า รูปาวจรสมาธิภาวนานิทเทศ ในคัมภีร์อภิธัมมวาท
 โดยประการฉะนี้



ปริเฉทที่ ๑๕

อรุปาวจรสมาธิภาวนานิทเทศ

(คำอธิบายอรุปาวจรสมาธิภาวนา)

คำปฎิญา

๙๘๐.	รูปารูปมตีเตน	รูปารูปาทิเวทินา
	ยานิ จารูปปญญานิ	สสุเปนีริตานิ ตุ.
๙๘๑.	เตสํ ทานิ ปวกุขามิ	ภาวนานยมุตตมํ
	โยคาวจรภิกขุณํ	หิตตถาย สมาสโต.

“พระศาสดาผู้ทรงหลุดพ้นจากรูปภพและอรุปภพแล้ว ทรงหยั่งรู้รูปภูมิและอรุปภูมิ เป็นต้น ตรัสอรุปาวจรกุศลไว้โดยสภาวะ บัดนี้ ข้าพเจ้าจะกล่าววิธีเจริญกุศลนั้นโดยย่อ เพื่อประโยชน์แก่กุลแก่ภิกษุผู้ปรารถนาความเพียร”

อาภาสนัญญาตนณาน

๙๘๒.	“รูปเป โข วิชฺชมานสมิ	ทณฺหาทานาทโย สยํ
	อเนกาปิ ปนาพาธา	จกฺขุโรคาทโย” อิติ.
๙๘๓.	รูปเป อาทีนํ ทิสฺวา	รูปเป นิพฺพิณฺฑมานโส
	ตสฺสชาติกฺกมนตถาย	อรุปํ ปฏฺธิปชฺชติ.

“เธอเห็นโทษในรูปอย่างนี้ว่า เมื่อมีรูปก็มีโทษ คือ การจับท่อนไม้ เป็นต้น และมีโรคนานัปการ คือ โรคตา เป็นต้น จึงมีใจเบื่อหน่ายในรูป ย่อมเจริญอรุปาวจรภาวนาเพื่อล่วงพ้นรูป”

๙๘๔. ตมฺหา กสิณรูปาปิ โส นิพพิชช วิสารโท
 อปฺกมิตฺกาโม จ สุกฺราภิหโต สา.

“เธอผู้มีปัญญาเปื้อน่ายปรรณนาจะพ้นไปจากวงกสิณนั้น เหมือนดังสุนัขที่ถูก
 หมูป่าขวิดแล้ว”

[สุนัขที่เคยถูกหมูป่าขวิด เมื่อมองเห็นหมอน้ำแต่ไกลย่อมจะตกใจสำคัญว่าเป็นหมูป่าแล้ว
 วิ่งหนีไป ฉนั้นใด ผู้ที่ปราศจากความพอใจในรูปกายย่อมไม่ยินดีในกสิณคือปฏิกากนิมิตที่คล้ายกับรูปกาย
 ฉนั้นนั้น]

๙๘๕. จตุตฺเถ ปน ฌานสฺมี หุตฺวา จินฺณวสี วสี
 จตุตฺถฌานโต ธีมา วุฏฺฐาย วิธินา ปฺน.

“เธอผู้มีปรีชาได้สั่งสมความชำนาญแล้ว มีความชำนาญในจตุตถฌาน ออกจาก
 จตุตถฌานตามวิธี[ที่กล่าวไว้แล้ว]อีก”

๙๘๖. กโรติ ปนิตํ จิตฺตํ รูปมารมณํ ยโต
 อาสนุนโสมนสฺสญจ ญฺลสฺนตฺวิโมกฺขโต.
 ๙๘๗. อิติ อาทีนํ ทิสฺวา จตุตฺเถ ตตฺถ สพฺพโส
 นิกนฺตี ปริยาทาย ปจฺมารูปญฺจ สนฺตโต.

“เธอเห็นโทษว่าจตุตถฌานจิตนี้ย่อมรับเอารูปเป็นอารมณ์ และอยู่ใกล้โสมนัส จึง
 หยาบกว่าอรุปฌานที่ละเอียด แล้วคลายความพอใจในจตุตถฌานโดยสิ้นเชิง”

๙๘๘. จกฺกฺวาพปริยนฺตํ ยตฺตํ วา ปนิจฺฉติ
 ตตฺตํ ปตฺถริตฺวาน ญฺญโสภาสญฺจ เตน ตํ.
 ๙๘๙. อากาโส อิติ วานฺนโต อากาโส อิติ วา ปฺน
 มนฺสา หิ กโรนฺโตว อุกฺขมาณฺเณติ ปวฺจจติ.

“เธอแผ่กสิณไปจนจรดขอบจักรวาลหรือตลอดเท่าที่ตนต้องการ มนสิการอยู่ว่า
 ‘อากาศ’ หรือ ‘อากาศไม่มีที่สุด’ ในสถานที่ซึ่งถูกกระทบโดยวงกสิณนั้น ย่อมได้ชื่อว่าเพิก

กสิณ”

๙๙๐. อุคฺขมาณฺเฑโต หิ กสิณํ น สํเวสุเลติ ตํ ปน
 น จุฑฺธรติ โส โยคี ปุวํ วีย กปาลโต.
๙๙๑. เกวลํ ปน ตํ เนว อวชฺชติ น เปกฺขติ
 นาวชฺชนฺโตนเปกฺชนฺโต อุคฺขมาณฺเฑติ หิ นามโส.

“นักปฏิบัติเมื่อจะเพิกกสิณ มิได้ม้วนหรือยกกสิณเหมือนยกขนนกจากกระเบื้อง เพียงแต่ไม่ใคร่ครวญนึกถึงกสิณดังกล่าวเท่านั้น เมื่อไม่ใคร่ครวญนึกถึงก็ชื่อว่า เพิกกสิณ”

๙๙๒. กสิณฺอุคฺขมาณฺเฑมา กาสํ นิमितฺตํ ปน ตํว โส
 อากาโส อิติ จิตฺเตน อวชฺชติ ปุณฺนปฺปนํ.

“เธอย่อมไม่ใคร่ครวญด้วยจิตนึกถึงนิมิตคืออากาศที่ได้จากการเพิกกสิณว่า อากาศ อยู่เสมอๆ”

๙๙๓. อวชฺชโต หิ ตสฺสเสว กโรโต ตกฺกาหตฺมปิ จ
 ปญฺจ นีวรณา ตสฺส วิกฺขมฺภนฺติ หิ สพฺพโส.

“เมื่อเธอไม่ใคร่ครวญนึกถึงอย่างมั่นคงเช่นนั้น นีวรณ ๕ ของเธอย่อมสงบไปโดยสิ้นเชิง”

๙๙๔. อาเสวติ จ ภาเวติ ตํ นิमितฺตํ ปุณฺนปฺปนํ
 กโรโต ปน ตสฺสเสว สนฺตจิตฺตสฺส โยคิโน.

๙๙๕. ตตฺตฺรากาเส ปนาปฺเปติ ปจฺมารูปฺमानสํ
 อิทาปิ ปุริเม ภาเค ตีณิ จตฺตารี วา ปน.

๙๙๖. ชวนานิ อุเปกฺขาย สมฺปยุตฺตานิ โหนฺติ หิ
 จตฺตุถํ ปญฺจมํ วาปิ โหติ อารูปฺमानสํ.

“เธอย่อมช่องเสพและเจริญนิมิตนั้นเสมอๆ เมื่อเธอผู้มีจิตสงบกระทำอยู่อย่างนี้ อรูปาวจรจิตดวงที่ ๑ ย่อมถึงอัปปนาในอากาศนั้น ชวนจิต ๓ หรือ ๔ ดวงที่ประกอบด้วย อุเบกขา ย่อมมีในเบื้องต้นของอรูปาวจรจิตดวงที่ ๑ ชวนจิตดวงที่ ๔ หรือที่ ๕ เป็นอรูปา-

วจรจิต”

วิญญานัญญาตนณาน

๙๙๗.	ปุณ ภาเวตูกาเมน สัจฉิณฺณวสีนา หุตฺวา	ทุตฺติยารูปปมาณส์ ปจฺมารูปปมาณเส.
๙๙๘.	อาสนนฺรูปาวจรชฺ- ทุตฺติยารูปปจิตฺตํ	ณานปจฺจตฺติกนฺติ จ น จ สนฺตมิทนฺติ จ.
๙๙๙.	เอวมาทีนํ ทิสฺวา นิกนฺตี ปริยาทาย	ปจฺมารูปปมาณเส ทุตฺติยํ สนฺตโต ปน.
๑๐๐๐.	ตมาทาสํ ผริตฺวาน ตณฺจ วิญฺญาณมิจฺเจวํ	ปวตฺตมานสํ ปน กตฺตพฺพํ มนสา พหุ.

“เธอได้สั่งสมความชำนาญไว้ดีแล้วในรูปาวจรจิตดวงที่ ๑ ปรารภนาจะเจริญรูปาวจรจิตดวงที่ ๒ เห็นโทษในรูปาวจรจิตดวงที่ ๑ อย่างนี้ว่า จิตดวงนี้อยู่ใกล้โทษคือรูปาวจรณาน และไม่ละเอียดเหมือนรูปาวจรจิตดวงที่ ๒ จึงคลายความพอใจแล้วกำหนดรู้อาภาสานัญญาตนจิตที่แผ่ไปสู่อากาศอยู่เสมอว่า ‘วิญญานญ’”

๑๐๐๑.	อวชฺชนณฺจ กตฺตพฺพํ “อนนฺตน”ติ “อนนฺตน”ติ	ตถา ตกฺกาหตฺมปิ จ กาทพฺพํ มนสา นิธ.

“เธอพึงใคร่ครวญนี้ถึงอย่างมั่นคง ในณานนี้ไม่ควรกำหนดว่า ‘อนันตัง อนันตัง’ (ไม่มีที่สิ้นสุด)”

๑๐๐๒.	ตสฺมี ปน นิมิตฺตสฺมี อุปจาเรน ตํ จิตฺตํ	วิจาเรนตสฺส มานสํ สมาธิยติ โยคิโน.

“เมื่อเธอยังจิตให้ดำเนินไปในนิมิตนั้นอยู่ จิตย่อมตั้งมั่นด้วยอุปจารสมาธิ”

๑๐๐๓.	อาเสวติ จ ภาเวติ ตสฺส เจวํ กโรนฺตสฺส	ตํ นิมิตฺตํ ปุณฺนปฺปนํ สติสมฺปนฺนเจตโส.

๑๐๐๔. อากาศผุสวิณฺณานเณ ทุตติยารูปमानส์
 อปเปติ อปปนา ยสฺมี นโย วุตตนโยว โส.

“เธอย่อมช้องเสพและเจริญนิมิตนั้นเสมอ เมื่อเธอมีจิตถึงพร้อมด้วยสติกำหนดอยู่
 อย่างนี้ อรูปาวจรจิตดวงที่ ๒ ย่อมถึงอัปนาในวิณฺณานที่แผ่ไปสู่อากาศ นัยของอัปนา
 เหมือนนัยที่ได้กล่าวไว้แล้วนั่นเอง”

๑๐๐๕. อากาโสมนฺนโตติ เอวมากาสเมว ตํ
 ผริตฺวา ปวตฺตวิณฺณานํ “วิณฺณานณฺจ”ติ วุจฺจติ.

“วิณฺณานที่แผ่ไปสู่อากาศอย่างนี้ว่า ‘อากาศไม่มีที่สุด’ ย่อมได้ชื่อว่า วิณฺณานณฺจจะ”

๑๐๐๖. มนฺกการวเสนาปิ อนนตํ ปริทีปิตํ
 “วิณฺณานนฺต”มิจฺเจว วตฺตพฺพํ ปนินํ สียา.

“ความไม่มีที่สุด[ของอากาศ] แสดงไว้ด้วยการกำหนด[ว่าอากาศไม่มีที่สุด] จึงควร
 เรียกจิตดวงนี้ว่า วิณฺณานนฺตตะ (วิณฺณานไม่มีที่สุด)”

[เมื่อควรกล่าวว่า วิณฺณานนฺต ให้แปลง น เป็นนิคคหิต และแปลง นฺต เป็น จ เมื่อแปลง
 นิคคหิตเป็น ญ แล้วก็มีรูปว่า วิณฺณานณฺจ ดังศัพท์นิตยปกรณ (สุตตมาลา) กล่าวว่า

นสฺส นิคฺคหิตํ ตยานเมโก โจ.^{๕๖}

“แปลง น เป็นนิคคหิต และแปลง ตย เป็น จ หนึ่งตัว”]

อาภิณฺญจัญญายตนฌาน

๑๐๐๗. อถ ภาเวตฺถกาเมน ตติยารูปमानส์
 สฺสฺสจฺจนฺวสินา หุตฺวา ทุตติยารูปमानเส.

๑๐๐๘. อาสนนฺนปจมารูป- จิตฺตปจฺจตฺถิกนฺติ จ
 ตติยารูปจิตฺตํ น จ สนฺตมิทฺตนิ จ.

๑๐๐๙. เอวมาทีนํ ทิสฺวา ทุตติยารูปमानเส
 นิกันตี ปริยาทาย ตติยํ สนฺตโต ปน.

“เธอย่อมชองเสพและเจริญนิมิตนั้นเสมอ เมื่อเธอมีจิตถึงพร้อมด้วยสติกำหนดอยู่
อย่างนี้ อรูปาวจรจิตดวงที่ ๓ ของเธอย่อมถึงอัปปนาในนัตถิภาวะบัญญัติคือความไม่มีแห่ง
วิญญานที่แผ่ไปสู่อากาศที่ได้จากการเพิกกสณโดยรอบ นัยของอัปปนาก็เหมือนนัยที่ได้กล่าว
ไว้แล้วนั่นเอง”

๑๐๑๗.	อากาศคตวิญญานัม	หุติยารูปจกขุชา
	ปสฺสณโต วิหริตฺวาน	“นตฺถิ นตฺถิ”ติอาทินา.
๑๐๑๘.	ปริกมมมณกกาเร	ตสฺมี อนฺตรหิตฺเต ปน
	ตสฺสาปคมมตฺตํ	ปสฺสณโต วสฺตี จ โส.

“เมื่อเธอเห็นวิญญานอันเป็นไปในอากาศด้วยจักขุคืออรูปาวจรจิตที่ ๒ ครั้นปฐมมา-
รูปวิญญานที่กำหนดรู้โดยบริกรรมว่า ‘ไม่มีฯ’ อันตรธานไป เธอย่อมเห็นแต่ความว่างเปล่า
แห่งปฐมมารูปวิญญานอยู่”

๑๐๑๙.	สนฺนิปาตํ ยถา โกจิ	ทิสฺวา สํมสฺส กตฺถจิ
	คเต สํเม ตฺถ ตํ จานํ	สฺสณฺณเมวานุปสฺสติ.

“อุปมาว่าบุรุษคนหนึ่งเห็นพระสงฆ์ที่มาประชุมกันในที่แห่งหนึ่ง เมื่อพระสงฆ์ไปแล้ว
ย่อมเห็นที่นั้นว่างเปล่าไปฉะนั้น”

[บุรุษคนหนึ่งเห็นพระสงฆ์มาประชุมกัน ต่อมาเขามีธุระออกไปภายนอกแล้วกลับมาพบว่า
พระสงฆ์ได้ประชุมกันแล้วกลับไป ไม่มีพระสงฆ์อยู่ ขณะนั้นเขาพบเพียงความว่างเปล่า ฉันทใด นักปฏิบัติ
ได้รับเอาปฐมมารูปวิญญานเป็นอารมณ์ด้วยวิญญานัญญาตนมานานแล้ว เมื่อเจริญภาวนาต่อไปว่า ‘ไม่มีฯ’
ในขณะนั้นปฐมมารูปวิญญานหายไป เขาย่อมพบแต่ความว่างเปล่าของปฐมมารูปวิญญาน ฉันทนั้น
ในขณะนั้นจึงดำริว่าอากิญจัญญายตนมานานเกิดขึ้นรับเอาความไม่มีแห่งปฐมมารูปวิญญานเป็นอารมณ์]

แนวสัณญานาสัณญายตนนาน

๑๐๒๐.	ปุณฺ ภาเวตฺถกาเมน	จตุตฺถารูปปมานสํ
	สุจิญฺณวลีนา หุตฺวา	ตติยารูปปมานเส.

๑๐๒๑. อาสนนทติยารูป- จิตตปัจจุตติกนฺติ จ
 จตุตถารูปจิตตํ น จ สนฺตมิตฺตํ จ.
๑๐๒๒. เอวมาทึนฺวํ ทิสฺวา ตติยารูปปมานเส
 “นิกนฺตี ปริยาทาย จตุตถํ สนฺตโต ปน.
๑๐๒๓. เอวํ มนสิ กตฺวาน ปุณฺ ตตฺเถว ธีมตา
 อภาวามมณฺ กตฺวา สมฺปตฺตมิตํ มโน.
๑๐๒๔. “สนฺตํ สนฺตมิตํ จิตฺต”- มิจฺเจวํ ตํ ปุณฺปฺปุณฺ
 โหติ อวชฺชิตพฺพญจ กาทพฺพํ มนสาปิ จ.

“เธอได้สั่งสมความชำนาญไว้ดีแล้วในรูปาวจรจิตดวงที่ ๓ แล้วปรารถนาจะเจริญรูปาวจรจิตดวงที่ ๔ ได้เห็นโทษในรูปาวจรจิตดวงที่ ๓ ว่า จิตนี้อยู่ใกล้โทษคือรูปาวจรจิตดวงที่ ๒ และไม่ละเอียดเหมือนรูปาวจรจิตดวงที่ ๔ จึงคลายความพอใจแล้วมโนการรูปาวจรจิตดวงที่ ๔ ว่าละเอียด แล้วใคร่ครวญกำหนดรู้รูปาวจรจิตดวงที่ ๓ ที่ดำเนินไปรับเอาความไม่มีเป็นอารมณ์โดยปริกรรมอยู่เสมอว่า ‘จิตนี้สงบ’”

๑๐๒๕. ตสฺมี นิมิตฺเต ตสฺเสวํ วิจาเรนฺตสฺส มานสํ
 สติ ติญฺจติ ภิชฺชโยปิ สมายิยติ มานสํ.

“เมื่อเธอยังจิตให้ดำเนินไปในนิมิตนั้นอยู่ สติย่อมเจริญมากขึ้น จิตย่อมตั้งมั่น[ด้วยอุปจารสมาธิ]”

๑๐๒๖. อาเสวติ จ ภาเวติ ตํ นิมิตฺตํ ปุณฺปฺปุณฺ
 ตสฺส เจวํ กโรนฺตสฺส สติสมฺปนฺนเจตโส.
๑๐๒๗. ตติยารูปสงฺขาต- ขนฺธेषฺ จ จตุสฺสปี
 จตุตถารูปวิมฺภวณฺํ ตํ ปนาปเปติ โยคิโน.

“เธอย่อมช้องเสพและเจริญนิมิตนั้นเสมอ เมื่อเธอมีจิตถึงพร้อมด้วยสติกำหนดอยู่อย่างนี้ รูปาวจรจิตดวงที่ ๔ ของเธอย่อมถึงอัปปนาในขั้นที่ทั้ง ๔ คือรูปาวจรจิตดวงที่ ๓”

๑๐๒๘. อปฺปนาย นโยเปตถ เหฏฺฐา วุตฺตณฺยุโปโม
 อปิเจตถ วิเสสํ เวทิตพฺโพ วิภาวียนา.

“นัยของอัปปนาในรูปฌานที่ ๔ นี้ เช่นกับนัยที่ได้กล่าวไว้แล้ว แต่บัณฑิตพึงทราบความแตกต่างดังต่อไปนี้”

๑๐๒๙. “โอโห สนฺตา วตายนฺ”ติ สฺมาปตฺติ ปทิสฺสติ
 ยา ปนาภาวมตฺตมฺปิ กตฺวา จสฺสติ โคจฺรํ.

๑๐๓๐. สนฺตารมฺมณตาเยว “สนฺตายนฺ”ติ วิปสฺสติ
 สนฺโต เจ มนฺกกาโร กถญฺจ สมตฺติกฺกโม.

๑๐๓๑. อนาปชฺชิตุกามตฺตา โหเตว สมตฺติกฺกโม
 “สฺมาปชฺชามหเมต”- มิจฺจาโกโค น วิชฺชติ.

“ถามว่า : สมาบัติที่รับเอาภาวบัญญัติเป็นอารมณ์แล้วตั้งอยู่ได้ ย่อมปรากฏแก่ผู้บรรลุว่า โอหนอ สมาบัตินี้สงบยิ่ง เธอย่อมกำหนดว่าสมาบัตินี้สงบ เพราะมีอารมณ์สงบ ถ้าเธอกำหนดว่าสงบ การล่องพ้นรูปฌานที่ ๓ จะมีได้อย่างไร

ตอบว่า : การล่องพ้นย่อมมีได้ด้วยการไม่ปรารถนาจะเข้าฌานดังกล่าวนั้น เธอปราศจากความใส่ใจว่า เราจะเข้ารูปฌานที่ ๓ นี้”

๑๐๓๒. สนฺโต ตํ กโรนฺโต หิ มนสา สุขุมํ ปรี
 อสณฺณํ ปนาทุพฺพลฺยํ ปาปฺณาติ มหคฺคตํ.

“โดยแท้จริงแล้ว เมื่อเธอกำหนดรู้รูปฌานที่ ๓ นั้นว่าเป็นธรรมสงบ ย่อมบรรลุมหัคคตจิตซึ่งมีกำลังปราศจากสัญญา”

[เมื่อพระราชาทอดพระเนตรหัตถกรรมที่วิจิตรงดงาม ทรงชมเชยว่าน่าอัศจรรย์ แต่ไม่ทรงปรารถนาจะสละราชสมบัติแล้วไปทำอาชีพหัตถกรรม เพราะราชสมบัติเลอเลิศกว่า ฉันท ไฉนนักปฏิบัติ แม้จะชมเชยรูปฌานที่ ๓ ว่าเป็นธรรมสงบ ก็ไม่ปรารถนาจะเข้าฌานดังกล่าว เพราะรูปฌานที่ ๔ เป็นฌานเลอเลิศกว่า การกำหนดรู้รูปฌานที่ ๓ ว่าเป็นธรรมสงบนี้ทำให้ล่องพ้นรูปฌานนั้นแล้วบรรลุรูป-

ฉานที่ ๔ ที่สงบยิ่งกว่านั้น

ฉบับมหาจุฬาย และฉบับมูลนิธิภูมิพล มีรูปในบาทที่ ๓ ว่า อสณฺณํ ปน ทุพฺพลํ ปาปฺณาติ มหคฺคตํ ตามนั้ยนั้แปลว่า “ย่อมบรรลุมหัคคจิตซึ่งไม่มีกำลังปราศจากสัญญา” ในที่นี้ใช้ตามนิสสัยของอภิธัมมมาตารที่มีรูปว่า อสณฺณํ ปนาทุพฺพลํ ปาปฺณาติ มหคฺคตํ ส่วนฉบับเทวนาครีมีรูปว่า อสณฺณํ อปฺปนาปตฺตํ ปาปฺณาติ มหคฺคตํ (ย่อมบรรลุมหัคคจิตซึ่งถึงอัปนาปราศจากสัญญา)]

๑๐๓๓.	เนวสณฺณํ จ นาสณฺณํ	ยาย สณฺณาย โหติ โส
	น เกวลํ ตุ สณฺณาว	เอทิสี อถ โข ปน.
๑๐๓๔.	เอวเมว ภาวนเตตฺถ	สุขฺมา เวทนาทโย
	ปตฺตมกฺขณเตเลน	มคฺคสฺมี อุตฺเทน จ.
๑๐๓๕.	สาเวตฺพุโ อยํ อตฺโถ	จตุตฺถารูปโปชน
	ปฏฺฐสณฺณาย กิจฺจสฺส	เนวกฺกรณโต อยํ.
๑๐๓๖.	“เนวสณฺณา”ติ นิทฺธิฏฺฐา	จตุตฺถารูปสสมฺภาว
	“ปฏฺฐสณฺณาย กิจฺจํ สา	กาตุํ สกฺโกติ เนว จ.
๑๐๓๗.	ยถา ทหนกิจฺจํ ตุ	เตโชธาตุํ สุขฺโขทเก
	สา สงฺขาราวเสสฺตฺตา	สุขฺมตฺเตน วิชฺชติ
	ตสฺมา ปน จ สา สณฺณา	“นาสณฺณา”ติ ปวฺจฺจติ.

“เธอเป็นผู้ไม่มีสัญญา[หายาบ]และมีสัญญา[ละเอียด]ด้วยสัญญาใด ไม่เพียงสัญญานั้นเป็นสภาพละเอียดอย่างเดียว แต่ธรรมทั้งหลายมีเวทนาเป็นต้นในรูปฉานที่ ๔ นี้ก็มีสภาพละเอียดเช่นกัน ข้อความในการอธิบายรูปฉานที่ ๔ นี้ พึงแสดงด้วยน้ำมันทาบาตรและน้ำในทางเดิน”

รูปฉานนี้ทรงแสดงว่า เนวสัญญา (ไม่มีสัญญาหายาบ) เพราะไม่ทำหน้าที่ของสัญญาที่ชัดเจน ความจริงสัญญาที่เกิดจากจตุตถฉานนั้นย่อมไม่อาจทำหน้าที่ของสัญญาที่ชัดเจนได้ เปรียบดังเตโชธาตุในน้ำเย็นสบายย่อมไม่อาจทำหน้าที่เผาไหม้ได้ สัญญาดังกล่าวมีอยู่ด้วยความเป็นสภาพละเอียดอันเหลือจากสังขาร[หายาบ]

[สามเณรใช้น้ำมันทาบาตร เมื่อถึงเวลาฉันภัตตาหารเช้า พระเถระบอกให้นำบาตรมา เธอเรียนว่าในบาตรมีน้ำมัน พระเถระคิดว่ามีน้ำมันมากจึงพูดว่าเอาน้ำมันใส่ขวดไว้ แต่สามเณรกลับเรียนว่าไม่มีน้ำมัน อรูปฌานที่ ๔ ก็มีอุปไมยฉันนั้น แม้ฌานนี้จะมีสัญญาละเอียดก็ไม่พอจะหมายรู้อารมณ์ หรือเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาญาณได้ ท่านจึงกล่าวว่าฌานนี้ไม่มีสัญญาหยาบและมีสัญญาละเอียด

อุปมาอีกอย่างหนึ่งคือ อาจารย์และสามเณรออกเดินทางไปในอกวัด สามเณรที่เดินอยู่ข้างหน้าเห็นน้ำที่พอจะทำให้รองเท้าเปียก จึงกล่าวว่ามีน้ำอยู่ข้างหน้า นิมนต์ถอยรองเท้า ฝ่ายอาจารย์คิดว่ามีน้ำมาก จึงพูดว่าถ้ามีน้ำก็เอาผ้าอาบน้ำฝนมาเพื่อจะสร่งน้ำ สามเณรจึงพูดว่าไม่มีน้ำ โดยหมายความว่าไม่มีน้ำที่พอจะสร่งได้

อนึ่ง หน้าที่ของสัญญาที่ชัดเจน คือ การหมายรู้อารมณ์ และเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาญาณ]

๑๐๓๘.	เอตา हि รูปमाकासं อติกุหมิตฺวา กมโต	วิญญานํ ตทภาวกํ จตฺสฺโส โหนฺติ อาห จ.
๑๐๓๙.	“อารมฺมณาติกุหมโต องฺคาคติกุหมเมตาสํ	จตฺสฺโสปิ ภวนฺติมา น อิจฺฉนฺติ วิภาวิโน.
๑๐๔๐.	สฺยุถนํตตรา โหนฺติ อุปมา ตตฺถ วิญญेยฺยา	ปจฺฉิมา ปจฺฉิมา อธิ ปาสาทลสาฎิกา”ติ. ^{๕๗}

“โดยแท้จริงแล้ว อรูปสมบัติเหล่านี้มี ๔ ประการด้วยการล่องพ้นรูป [วงกลืน] อากาศ [กลืนดูขมาภูิมากาศ] วิญญาน [ปฐมารูปวิญญาน] และความไม่มีแห่งวิญญานนั้น ตามลำดับ สมจริงดังคำกล่าวว่า

‘อรูปสมบัติเหล่านี้ย่อมมีด้วยการล่องพ้นอารมณ์ บัณฑิตย่อมไม่ปรารถนาการ ล่องพ้นองค์ฌานของอรูปสมบัติเหล่านั้น[เหมือนในรูปสมบัติ]

ในบรรดาอรูปสมบัติเหล่านี้ สมบัติอย่างหลังๆ ประณีตกว่าสมบัติอย่างแรกๆ ฟังทราบอุปมาในข้อนี้ว่าเหมือนพื้นและพรมในปราสาท”

[อรูปสมบัติทั้ง ๔ เหล่านี้ แม้มีองค์ฌานเหมือนกันคืออุเบกขาและเอกัคคตา ก็มีสภาพต่างกัน โดยสมบัติอย่างหลังๆ ประณีตกว่าสมบัติอย่างแรกๆ ด้วยอำนาจของภาวนาที่มีกำลังมากขึ้น อุปมา

เหมือนพื้นปราสาทชั้นสูง ย่อมจะประดับตกแต่งไว้ดีกว่าพื้นปราสาทชั้นล่าง และเหมือนพรมในปราสาทชั้นสูง ย่อมจะประณีตกว่าพรมในปราสาทชั้นล่าง]

๑๐๔๑. สงเขเปน มยารูป- สมบัติดินโย อัย
ทสฺสิตโต ทสฺสิตโต สุทฺธ- ทสฺสินา ปิยทสฺสินา.

“ข้าพเจ้าได้แสดงนัยแห่งอุปสมบัติไว้โดยย่อ ซึ่งพระศาสดาผู้รู้เห็นธรรมอันหมดจด มีพระรูปกายนำพิศทรงแสดงไว้แล้ว”

คําลงท้ายปริจเฉท

๑๐๔๒. รูปารูปขุณฺณสมฺมาปตฺติวิธํ
ชานาติมํ สารตรํ โย ปน ภิกฺขุ
รูปารูปขุณฺณสมฺมาปตฺติสฺส ทกฺโข
รูปารูปํ ยาทิ ภวํ โส อภิภุชฺช.

“ภิกษุใดย่อมเข้าใจวิธีเข้าสมาบัติในรูปฌานและอรุณฌานที่มีแก่นสารนี้ ภิกษุนั้นเป็นผู้ฉลาดในสมาบัติแห่งรูปฌานและอรุณฌาน ย่อมครอบงำรูปภพและอรุณภพไปได้”

อิตติ อภิธัมมวาทาเร อรูปาวจรสมภาวนานิทฺเทโส นาม
ปณฺนรสมํ ปริจฺเฉโท.

จบ ปริจเฉทที่ ๑๕ ชื่อว่า อรูปาวจรสมภาวนานิทเทศ ในคัมภีร์อภิธัมมวาท
โดยประการฉะนี้



ปริเฉทที่ ๑๖

อภิธานศัพท์

(คำอธิบายอภิธาน)

คำปฏิญาณ

๑๐๔๓. อิตโต ปริ กริสฺสามิ ปณฺณาสุทฺธิกรํ ปริ
ปณฺจนฺนํ อภิธานํ มุขมตฺตนิทฺสสนํ

“แต่นี้ไปข้าพเจ้าจะแสดงนัยตัวอย่างของอภิธาน ๕ ซึ่งทำให้ปัญญามั่นคงยิ่งขึ้น”

คำเชิญชวน

๑๐๔๔. รูปรูปสฺมาปตฺตี นิพฺพตฺเตตฺวา ปนฺนุจปี
โลกิกาปิ อภิธานาย ภาเวตฺตพฺพา วิภาวึนา.

“ผู้มีปัญญาพึงเจริญรูปสมบัติและอรูปสมบัติทั้ง ๘ แล้ว ทำให้เกิดอภิธานทางโลก”

๑๐๔๕. จตฺตถฺขณานมตฺเตปี สฺจุจฺฉินฺนวสึนา สตา
อนฺุโยคฺมภิธานาสฺ กาตุํ วตฺตติ โยคิโน.

“นักปฏิบัติผู้มีสติ เมื่อสังสมความชำนาญในจตุตถฌานแล้ว ควรกระทำความเพียรในอภิธานต่อไป”

อภิธานเป็นเครื่องประดับ

๑๐๔๖. อภิธาน นาม ภิกฺขุณฺโณ สามีญฺหานํ อนฺุตฺตโร
อลงฺกาโร หิ ตาณฺหติ สตฺถณฺติ จ ปวฺจจติ.

“โดยแท้จริงแล้ว อภิญญาเป็นเครื่องประดับอันยอดเยี่ยมของเหล่าภิกษุผู้ทรง
อภิญญา ย่อมเรียกว่าเครื่องคุ้มครองและศาสตราวุธ”

ประโยชน์ของอภิญญา

๑๐๔๗. นิพพุตติตาสวภิญญาสุ โยคาวจรภิกษุณา
สมาธิภาวนา หิสฺส ตทา นิฏฺฐกฺคตา ลียา.

“เมื่อภิกษุผู้เพียรเจริญภาวนาทำอภิญญาให้เกิดแล้ว สมาธิภาวนาของเธอชื่อว่า
สำเร็จในกาลนั้น”

อภิญญา ๕

๑๐๔๘. ทิพฺพานิ จกฺขุโสทานิ อิทธิจิตฺตวิชานนํ
ปฺพเพนิวาสธมฺมณฺติ ปญฺจาภิญญา อีมา ลียุ.

“อภิญญา มี ๕ อย่างเหล่านี้ คือ ทิพยจักขุ (ตาทิพย์) ทิพโสตา (หูทิพย์) อิทธิ (ฤทธิ์)
ปรจิตตวิชานนะ (รู้ใจคนอื่น) และปัพเพนิวาสานุสสติ (ระลึกชาติก่อน)”

การฝึกจิตเพื่อบรรลุอภิญญา

๑๐๔๙. กสิณานุโลมตาทีหิ จตุทฺทสนเยหิ จ
ทเมตพฺพมภิญญาโย ปตฺตูกาเมน มานสํ.

“ผู้ปรารถนาจะบรรลุอภิญญา พึงฝึกจิตโดยนัยทั้ง ๑๔ ประการมีการเข้าฌานตาม
ลำดับกสิณเป็นต้น”

[นัย ๑๔ ประการ คือ

๑. การเข้าฌานไปตามลำดับกสิณตั้งแต่ปฐมวิกสิณจนถึงโธทาทกสิณรวมกสิณ ๘ อย่าง เว้น
อากาศกสิณและอาโลกกสิณ (กสิณานุโลม)
๒. การเข้าฌานถอยหลังไปตามลำดับกสิณตั้งแต่โธทาทกสิณจนถึงปฐมวิกสิณ (กสิณปฏิโลม)
๓. การเข้าฌานไปตามลำดับและถอยหลังไปตามลำดับตั้งแต่ปฐมวิกสิณจนถึงโธทาทกสิณ และ

ตั้งแต่โศกาทกสถิตจนถึงปฐมวิภังค (กสิณานุโลมปฏิโลม)

๔. การเข้าฌานไปตามลำดับจากต้นไปถึงปลาย คือ ตั้งแต่ปฐมฌานจนถึงเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน (ฌานานุโลม)

๕. การเข้าฌานไปตามลำดับจากปลายไปถึงต้น คือ ตั้งแต่เนวสัญญานาสัญญายตนฌานจนถึงปฐมฌาน (ฌานปฏิโลม)

๖. การเข้าฌานไปตามลำดับและถอยหลังไปตามลำดับตั้งแต่ปฐมฌานจนถึงเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน และตั้งแต่เนวสัญญานาสัญญายตนฌานจนถึงปฐมฌาน (ฌานานุโลมปฏิโลม)

๗. การข้ามลำดับฌาน คือ การเข้าปฐมฌานในปฐมวิภังคแล้วเข้าตติยฌานในปฐมวิภังคนั่นเอง เมื่อออกจากตติยฌานแล้วเพิกกสิณเข้าอาภาสานุญายตนฌาน ต่อจากนั้นเข้าอภิกขุญายตนฌาน (ฌานุกุกนุติ)

๘. การข้ามลำดับกสิณ คือ การเข้าปฐมฌานในปฐมวิภังคแล้วเข้าฌานนั้นในเตโชกสิณ (กสิณุกุกนุติ)

๙. การข้ามลำดับฌานและลำดับกสิณ คือ การเข้าปฐมฌานในปฐมวิภังคแล้วเข้าตติยฌานในเตโชกสิณ (ฌานกสิณุกุกนุติ)

๑๐. การเปลี่ยนองค์ฌาน คือ การเข้าปฐมฌานในปฐมวิภังคแล้วเข้ารูปฌานอื่น โดยการล่ององค์ฌานไปตามลำดับ (องคฺสงฺกนุติ)

๑๑. การเปลี่ยนอารมณ์ คือ การเข้าปฐมฌานในปฐมวิภังคแล้วเข้าฌานในกสิณอื่นไปตามลำดับ (อารมณ์สงฺกนุติ)

๑๒. การเปลี่ยนองค์ฌานและอารมณ์ คือ การเข้าฌานและการเพ่งอารมณ์กรรมฐานไม่ให้ซ้ากันไปตามลำดับแห่งฌานและลำดับแห่งกสิณ เช่น เข้าปฐมฌานในปฐมวิภังคแล้วเข้าตติยฌานในอาโปกสิณ (องฺคารมฺมสงฺกนุติ)

๑๓. การกำหนดองค์ฌาน โดยนัยว่าปฐมฌานมีองค์ฌาน ๕ ตติยฌานมีองค์ฌาน ๓ เป็นต้น ไปตามลำดับแห่งสมบัติ ๘ (องฺควตฺถาน)

๑๔. การกำหนดกสถิตอารมณ์ โดยนัยว่าอารมณ์นี้คือปฐมวิภังค อารมณ์นี้คืออาโปกสิณ เป็นต้น (อารมณ์วตฺถาน)^{๔๘}

อิทธิวิธญาณ

๑๐๕๐. ทนฺเต สมหิเต สุกฺเฐ ปรีโยทาเต อนนฺคเณ
 นุปฺเภลเส มุกฺกุตฺเต กมฺมนีเย จิตฺตฺวาเล.
๑๐๕๑. อิติ อฏฺฐจฺกสมฺปนฺเน จิตฺเต อิทธิวิธาย จ
 อภินิหรติ เจ จิตฺตํ สิชฺชมติทฺธิวิภูพฺพนํ.

“เมื่อจิตที่ฝึกแล้วถึงพร้อมด้วยองค์ ๘ คือ ตั้งมั่น[ด้วยจตุตถฌานสมาธิ] บริสุทธิ์ [จากนิวรณ์] ผุดผ่อง ไม่มีกิเลส ไม่มีเครื่องเศร้าหมอง อ่อนโยน ควรแก่กิริยา ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหว ถ้าเธอน้อมจิตไปเพื่อการแสดงฤทธิ์ การแสดงฤทธิ์ย่อมสำเร็จ”

๑๐๕๒. อภิญญาปาทกฺขณานํ สมากปฺชช ตโต ปน
 วุฏฺฐาย หิ สตํ วาปี สหสฺสํ วา ยทิจฺฉติ.
๑๐๕๓. “สตํ โหมิ สตํ โหมิจฺ”- เจวํ กตฺวาน มานสํ
 อภิญญาปาทกฺขณานํ สมากปฺชช ตโต ปน.
๑๐๕๔. วุฏฺฐาย ปุณฺณิฏฺฐาติ สหาธิฏฺฐาณเจตฺสา
 สตํ โหติ หิ โส โยคํ สหสฺสชาติสฺวयํ นโย.

“เธอเข้าฌานที่เป็นบาทแห่งอภิญญาแล้วออกจากฌานนั้น ถ้าปรารถนาจะเนรมิต เป็น ๑๐๐ หรือ ๑,๐๐๐ คน ก็ตั้งใจไว้ว่า ‘ขอจงเป็น ๑๐๐ คนๆ’ ครั้นเข้าฌานที่เป็นบาทของ อภิญญาแล้วออกจากฌานนั้นอีก เธอก็จะกลายเป็น ๑๐๐ คนได้พร้อมกับจิตที่อธิษฐาน แม้ การเนรมิตเป็น ๑,๐๐๐ คนเป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน [เป็นอธิษฐานาธิธิ]”

๑๐๕๕. ปาทกฺขณานจิตฺตํ ตุ นิमितฺตารมฺมณํ สียา
 ปริกมฺมมนาเนตฺถ สตารมฺมณิกานิ ตุ.

“ฌานจิตที่เป็นบาทมีอารมณ์เป็น[ปฏิภาค]นิमित
 จิตที่คิดปริกรรมมีอารมณ์เป็นคน ๑๐๐ คน”

๑๐๕๖. ตทาธิฏฺฐาณจิตฺตมฺปิ สตารมฺมณเมว ตํ
 ปุพฺเพ วุตฺตปฺปนาจิตฺตํ วีย โคตฺรภฺนนฺตรํ.

“จิตที่อธิฐานในกาลนั้น มีอารมณ์เป็นคน ๑๐๐ คน อธิฐานจิตดังกล่าวอยู่ชิดกับ
โคตรภูเหมือนอัปนาจิตที่กล่าวไว้แล้ว”

๑๐๕๗. ตเมกั ชายเต ตตถ จตุตถชฎานิกั มโน
ปริกมวิเสโส เสสั ปุพฺพสมั อิธ.

อิทธิวิธญาณ

“อัปนาจิตที่ประกอบด้วยจตุตถฌานย่อมเกิดครั้งเดียวต่อจากโคตรภู มีเพียงการ
บริกรรมเป็นพิเศษในเรื่องนี้ ข้อความที่เหลือเหมือนกับข้างต้น”

จบ อิทธิวิธญาณ

ทิพโสตญาณ

๑๐๕๘. ทิพฺพโสตมิกั ตตถ ภาเวตพฺพ กถั สียา
อภิธยาปาทกชฎานั สมาปชฺช ตโต ปุณ.
๑๐๕๙. วุฏฺฐาย ปริกมฺเมน กามาวจรเจตสา
สทฺโท อวชฺชิตพฺโพน มหนฺโต สุขโมปิ จ.

“ถามว่า : ในอภิธยาเหล่านั้น ฟังเจริญทิพโสได้อย่างไร

ตอบว่า : ฟังเข้าฌานที่เป็นบาทแห่งอภิธยา (ปาทกฌาน) แล้วออกจากฌานนั้น
อีกแล้วฟังนี้ถึงเสียงที่หายาบและละเอียดด้วยกามาวจรจิตที่เป็นบริกรรม”

๑๐๖๐. ตสฺสวํ ปน สทฺทสฺส นิमित्तํ มนสิ กุพฺพโต
ทิพฺพโสตมิกานิสฺส อุปฺปชฺชิสฺสติ ตํ อิติ.
๑๐๖๑. สทฺทสฺสวณฺตรํ สทฺทํ กตฺวา อารมฺมณํ ตโต
อุปฺปชฺชิตฺวา นิสฺสํ ติ อิติ.
๑๐๖๒. ชวนานิ หิ ชายนเต ตสฺส จตฺตาริ ปณฺจ วา
ปริมาเนตถ จิตฺเตสุ ตีณิ จตฺตาริ วา ปน.

๑๐๖๓. ปริกขโมปะจารานุ- โลมโคตรภูนามกา
 จตุตถํ ปญจมํ วาปี อปปนาจิตตมิริตํ.

“เมื่อเธอกระทำนิมิตแห่งเสียงนั้นไว้ในใจอยู่ ต่อมามนโทวารวาชชนจิตเกิดขึ้นแล้ว
ดับไปโดยรับอารมณ์เป็นเสียงอย่างใดอย่างหนึ่งว่า ทิพโสตนนั้นจักเกิดขึ้น ณ บัดนี้ ชวนจิต ๔
หรือ ๕ ดวงย่อมเกิดขึ้นแก่เธอ ในชวนจิตเหล่านี้ ชวนจิต ๓ หรือ ๔ ดวงแรกมีชื่อว่า
ปริกรรม อุปจาระ อนุโลม และโคตรภู ส่วนชวนจิตดวงที่ ๔ หรือที่ ๕ กล่าวว่าอปปนา-
จิต”

๑๐๖๔. สหชาตํ ตุ ยํ ฌาณํ อปปนามานเสน หิ
 ตํ ฌาณํ ทิพพโสตนติ วทนติ สุตโกวิทา.

“ฌาณที่เกิดขึ้นร่วมกับอปปนาจิต ท่านผู้เชี่ยวชาญชาฎาปริยัติกล่าวว่า ทิพโสตน”

๑๐๖๕. ถามชาตํ กโรเนเตน ตํ ฌาณํ เตน โยคินา
 “เอตถนุตรคตํ สทฺทํ สุณามิ”ติ จ เจตสา.

๑๐๖๖. องคุลํ ทวงฺคุลํ ภียโย วิทตฺถิ รตนํ ตถา
 คาโม เทโส ตโต ยาว จกฺกฺวาพา ตโต ปรี.

๑๐๖๗. อิจฺเจวํ ตุ ปริจฺฉิซฺช วทฺเตตพฺพํ ยถากุมํ
 เอโส อธิคตาภิญฺโณ ปาทการมฺมเณน ตุ.

๑๐๖๘. มุญฺโฆกาสคเต สทฺเท สพฺเพ ปน สุณาติ โส
 สุณฺนโต ปาฏิเยกฺกมฺปิ สลฺลภฺเขตฺตํ ปโหติ โส.

ทิพพโสตฌาณํ

“เมื่อเธอจะทำฌาณนั้นให้มีกำลัง ดำริว่าเราจะฟังเสียงในระหว่างนี้ แล้วขยาย
อารมณ์ของปาทกฆาน[ที่เกี่ยวกับวาโยกสิณหรืออากาศสิณ]ไปตามลำดับอย่างนี้คือ หนึ่งนิ้ว
สองนิ้ว ศอกหนึ่ง หมู่บ้านหนึ่ง ดินแดนหนึ่ง ต่อไปจนถึงจักรวาลหนึ่ง เธอบรรลุอุภยฌาณ
นี้แล้ว ย่อมได้ยินเสียงที่เป็นไปในสถานที่ซึ่งอารมณ์แห่งปาทกฆานกระทบ เมื่อฟังอยู่ย่อม

กำหนดเสียงแต่ละเสียงได้”

จบ ทิพโสตญาณ

เจโตปริยญาณ

๑๐๖๙. กถํ ปนุปปาเทตพฺพํ เจโตปริยมานสํ
 ทิพฺพจกฺขุเสเนว อิทํ ฌาณํ ปนฺชฺฌติ.

“ถามว่า : ภิกษุพึงเจริญเจโตปริยญาณได้อย่างไร

ตอบว่า : ญาณนี้ย่อมสำเร็จโดยเนื่องด้วยทิพยจักขุ[ที่เพ่งอาโลกกสิณ]นั่นเอง”

๑๐๗๐. อาโลกํ ปน วฑฺฒเตตฺวา ตสฺมา ทิพฺเพน จกฺขุนา
 หทยํ ปน นิสุสาย วตฺตมานํ ตํ โลหิตํ.

๑๐๗๑. ทิสฺวา ปรสุส วิณฺเฌยฺยํ โหติ จิตฺตํ ตํ ภิกฺขุนา
 โสมนสฺสุเต จิตฺเต โลหิตํ โลหิตํ สียา.

๑๐๗๒. โทมนสฺสุเต จิตฺเต วตฺตมาเน ตํ กาทฺกํ
 อุเปกฺขาสหิเต จิตฺเต ติลเตลูปมํ สียา.

“ดังนั้น ภิกษุพึงขยายอาโลกกสิณแล้วตรวจดูสีเลือดที่อาศัยหัวใจ ก็จะรู้จิตของผู้
อื่น เมื่อจิตประกอบด้วยโสมนัส เลือดจะมีสีแดง เมื่อประกอบด้วยโทมนัส มีสีดำ เมื่อประกอบ
ด้วยอุเบกขา มีสีเหมือนน้ำมันงา”

[ผู้ใดมีจิตใจหนักไปในทางตัณหาราคะมาก โลหิตที่อยู่ภายในหัวใจนั้นก็สีแดงจัด ถ้ามีโทสะ
มากก็มีสีดำ โมหะมากก็มีสีเหมือนน้ำล้างเนื้อ วิตกมากก็มีสีเหมือนน้ำต้มถั่วแขก ศรัทธามากก็มีสีเหลือง
ปัญญามากก็มีสีเหมือนขาวใสสะอาดบริสุทธิ์]

๑๐๗๓. ตสฺมา ปรสุส สตฺตสฺส ทิสฺวา หทยโลหิตํ
 เจโตปริยฌาณํ ตํ กาทพฺพํ ฌามตํ คตํ.

“ดังนั้น เธอเห็นสีเลือดในหัวใจของคนอื่นแล้ว พึงกระทำเจโตปริยญาณให้มีกำลัง”

๑๐๗๔. เอวํ ฅามคเต ตสฺมี ยถานุกมโต ปน
 จิตตเมว วิชานาติ วินา โลหิตทสฺสนํ

“เมื่อเจโตปริยญาณมีกำลังตามลำดับอย่างนี้แล้ว เธอย่อมรู้จักได้โดยปราศจากการ
ดูสีเลือด”

๑๐๗๕. กามาวจรจิตตมฺจ รูปารูปेषุ มานสํ
 สพฺพเมว วิชานาติ สราคาทิปปเภทํ.

เจโตปริยญาณํ

“เธอย่อมรู้จักที่จำแนกเป็นสราคจิต (จิตที่มีราคะ) เป็นต้นซึ่งเป็นกามาวจรจิต รูปา-
วจรจิต และอรูปาวจรจิตทั้งหมด”

จบ เจโตปริยญาณ

[ในที่นี้มิได้แสดงถึงโลกุตตรจิตไว้ เพราะท่านกล่าวเรื่องอภิญาโดยเนื่องด้วยปุณฺชน อนึ่ง
ปุณฺชนและพระเสกขบุคคลผู้ยังไม่บรรลुरुูปมานจะกำหนดรู้รูปาวจรจิตของผู้อื่นไม่ได้ ในที่นี้กล่าวถึง
กำหนดรู้รูปาวจรจิตไว้โดยหมายถึงผู้บรรลุสมบัติ ๘ แล้ว]

ปุพฺเพนิวาสานุสสติญาณ

๑๐๗๖. ปุพฺเพนิวาสฉาณน กตฺตพฺพา ตทฺทสฺสตี
 ตํ สมฺปาเทตฺกาเมน อาทิกมฺมิกภิกฺขุณา
 ฉานานิ ปน จตฺตาริ สมาปชฺชานุปุพฺพโต.

๑๐๗๗. อภิญญาปาทกฺขณานา วฏฺฏจาย หิ ตโต ปุณ
 ภิกฺขุณา วชฺชิตพฺพา นิสฺสชฺชา สพฺพปจฺฉินา.

“ภิกษุพึงกระทำการระลึกถึงชาติก่อนด้วยปุพฺเพนิวาสานุสสติญาณ เมื่อเธอเริ่มเจริญ
ภาวนาปรารภนาจะให้สำเร็จญาณดังกล่าวพึงเข้ามาน ๔ ตามลำดับ [โดยการเพ่งกสิณ ๓
คือ เตโชกสิณ โอทาทกสิณ หรืออาโลกกสิณอย่างใดอย่างหนึ่ง] แล้วออกจากฅานที่เป็นบาท
แห่งอภิญา แล้วพึงนึกถึงการนั่งครั้งหลังสุดแห่งอิริยาบถทั้งหมด”

๑๐๗๘. ตโต ปภุติ สพพมปิ ปฏิโลมกุกมา ปน
 สพพมาวชชิตพพํ ตํ ทิวเส รตติยํ กตํ.

“ต่อจากนั้น ฟังนึกถึงเรื่องทั้งหมดย้อนลำดับไป โดยนึกถึงเรื่องดังกล่าวที่ทำได้ใน
 เวลากลางวันและกลางคืนทั้งหมด”

๑๐๗๙. ปฏิโลมกุกเมเนว ทุตติเย ตติเยปิ จ
 ทิวเส ปกขมาเสสุ ตถา สัจจนเรสุปิ.
 ๑๐๘๐. ยาว อสมี ภเว สนฺธิ ตาว เตน จ ภิกฺขุณา
 กตมาวชชิตพพํ ตํ ปุริมสมี ภเวปิ จ.
 ๑๐๘๑. จุตฺติกฺขณฺปิ นิพฺพตฺตํ นามรูปญจ สาธุกํ
 เอวมาวชชิตเต ตสฺมี นามรูปเ ยทา ปน.
 ๑๐๘๒. ตเทวารมฺมณํ กตฺวา นามรูปํ จุตฺติกฺขณ
 มโนทฺวาเร มนฺกกาโร อุปฺปชฺชติ ตทา ปน.
 ๑๐๘๓. อวชฺชเน นิรุตฺตสฺมี ตเทวารมฺมณํ ปน
 กตฺวา ชวนจิตฺตานิ โหนฺติ จตฺตาริ ปรฺยจ วา
 ปุพฺเพ วุตฺตนเยเนว เสสํ เญยฺยํ วิภาวินา.

“เธอฟังนึกถึงเรื่องที่ทำไว้ในวันที่ ๒ วันที่ ๓ ปักข์ เดือน ปี จนถึงปฏิสนธิขณะใน
 ภาพนี้ ทั้งนึกถึงรูปนามที่เกิดขึ้นในจุติขณะของภพที่ผ่านมา โดยย้อนลำดับไป

เมื่อเธอนึกถึงรูปนามนั้นอย่างนี้ มโนทวาราวชชิตย่อมเกิดขึ้นรับอารมณ์คือรูป
 นามในจุติขณะ ครั้นจิตดังกล่าวดับไปแล้วชวนจิต ๔ หรือ ๕ ดวงย่อมเกิดขึ้นรับเอารูปนาม
 เป็นอารมณ์ บัณฑิตพึงทราบข้อความอื่นตามนัยที่ได้กล่าวมาแล้ว”

[ญาณที่รู้ตั้งแต่เวลานั่งครั้งสุดท้ายเรื่อยไปจนถึงขณะปฏิสนธิ ชื่อว่า ปริกัมมสมาธิญาณ (ญาณ
 ที่เกิดจากปริกรรมสมาธิ) ไม่จัดเป็นปุพเพนิวาสานุสสติญาณ เพราะยังไม่รับอารมณ์ที่เป็นธรรมซึ่งเคย
 อยู่ในภพก่อน ต่อเมื่อเกิดอัปภินาจิต คือ อภิญญาจิต ที่รับเอารูปนามของจุติจิตในภพก่อนเป็นอารมณ์

จึงจัดเป็นปูพเพนิวาसानุสสติญาณ]

๑๐๘๔. ปริกขมาทินามานิ ปริมานิ ภวณฺติ ตํ
 ปจฺฉิมํ อปฺปนาจิตฺตํ รูปาวจริกํ ภเว.

“ชวนจิตดวงแรกๆ ได้ชื่อว่า บริกรรม เป็นต้น ส่วนจิตดวงสุดท้ายเป็นอัปปนาจิตที่เป็นรูปาวจร”

[illegible]

“สถิติที่ประกอบกับญาณที่ประกอบด้วยอัปพนาคิตนั้น พระศาสดาตรัสเรียกว่า ปุพเพนิวาसानสติ”

จบ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ

ทิพยจักขุญาณ

๑๐๘๖.	รูป ปัสสิตุกาเมน กสิณารมณณํ ฌานํ	ภิกขุณา ทิพพลภขุณา อภิญญาปาทกํ ปน.
๑๐๘๗.	อภินีหารกขมํ กตฺวา โอทาทกสิณํ วาปี	เตโชกสิณเมว วา อาโลกกสิณมปิ วา.
๑๐๘๘.	อิเมสุ กตปุญฺเณหิ อาโลกกสิณํ เอตถ	กสิณेषุ จ ตีสุปิ เสฏฺฐจฺนติ ปริทีปิตํ.

“ภิกษุผู้ปรารถนาจะเห็นรูปด้วยทิพยจักขุ พึงกระทำฌานที่มีกสิณเป็นอารมณ์ให้น้อมไปสู่ทิพยจักขุได้ ผู้ได้สังสมกุศลไว้ในกสิณทั้ง ๓ อย่างนี้ คือ เตโชกสิณ โอทาทกสิณ และ อาโลกกสิณ พึงกระทำกสิณดังกล่าวให้เป็นเหตุเกิด[ของทิพยจักขุญาณ]

พระอรรคณาจารย์แสดงว่า อาโลกสถินเป็นกสถินดีเลิศในกสถินเหล่านี้”

[อาจโลกสถินมีสภาพแผ่แสงสว่างไปโดยปกติจึงจัดว่าเป็นกสถินดีเลิศในการทำพิพจักษญาณ]

๑๐๘๙. ตสฺมา ตมิตฺรํ วาปี อุปฺปาเตตฺวา ยถากุมํ
 อุปจารภูมียํเยว จตฺวา ตํ ปน ปณฺหิโต.
๑๐๙๐. วฑฺฒเตตฺวาน จเปตฺพุพฺผิ น อุปฺปาเทยฺย อปฺปนํ
 อุปฺปาเทติ สเจ โหติ ปาทกฺขุณฺณนิสฺสิตํ.

“ดังนั้น ผู้มีปัญญาพึงเจริญอาโลกกสิณหรือกสิณ[สองอย่าง]อื่นตามลำดับแล้วตั้งอยู่ในอุปจารภูมิ แล้วขยายกสิณไปทั่วไว้ ไม่ควรทำอัปนาให้เกิด ถ้าทำอัปนาให้เกิด กสิณก็จะ เป็นอารมณ์ของปาทกณฺณ

[อุปจารภูมิ คือ บริกรรมจิตที่ทำให้เกิดแสงสว่างได้ตลอดเวลา]

๑๐๙๑. ฌานสฺส วฑฺฒิตฺตสฺสนโต- คตํ รูปํ ตํ โยคินา
 ปสฺสิตพุพฺผิ ภเว รูปํ ปสฺสโต ปน ตสฺส ตํ.
๑๐๙๒. ปริกฺขมสฺส วาโร หิ อติกฺกมฺติ ตาวเท
 อาโลโกปิ ตโต ตสฺส ขิปปมนฺตรธายติ.
๑๐๙๓. ตสฺมี อนฺตรหิตฺเต รูป- คตมฺปิ จ น ทิสฺสติ
 เตนาถ ปาทกฺขุณฺณํ ปวิสิตฺวา ตโต ปฺน.
๑๐๙๔. วุฏฺฐาย ปน อาโลโก ผริตฺพุทฺโธ ภิกฺขุณา
 เอวํ อนุกฺกเมเนว อาโลโก ฌามวา ลียา.

“นักปฏิบัติพึงเพ่งดูรูปภายในฌานที่ได้เจริญแล้ว [ไม่ควรเพ่งดูรูปภายนอกด้วยตาเนื้อ] เมื่อเธอเพ่งดูรูปอยู่ วาระแห่งบริกรรมย่อมล่วงพ้นไปในขณะนั้น ดังนั้น แม้แสงสว่างก็จะหายไปทันที เมื่อแสงสว่างหายไป รูปก็ไม่ปรากฏ

หากเป็นตามนี้ เธอพึงเข้าปาทกณฺณแล้วออกจากปาทกณฺณแผ่แสงสว่างไป แสงสว่างจึงมีกำลังตามลำดับอย่างนี้”

[บริกรรม หมายถึง อุปจารณานที่รับเอาอารมณ์คืออาโลกกสิณ เตชกสิณ หรือโอทาทกสิณ

ความจริงในขณะที่เห็นรูปอุปจารณาจะเกิดขึ้นไม่ได้ ท่านจึงกล่าวว่า “วาระแห่งบริกรรมย่อมล่วงพ้นไป” และเมื่อบริกรรมมีกำลังน้อยลง แสงสว่างก็จะหายไป]

๑๐๙๕. “อาโลโก เอตถ โหตุ”ติ ยตฺตํ จานเมว โส
ปริจฺฉินฺทติ ตตฺเถว อาโลโก ปน ติฏฺฐติ.

“เธอย่อม[อธิฐาน]กำหนดสถานที่เพียงใดว่า แสงสว่างจะมีในที่นี้ แสงสว่างย่อมตั้งอยู่ในสถานที่นั้นได้”

๑๐๙๖. ทิวสมฺปิ นิสิตฺติวาท ปสฺสโต โหติ ทสฺสนํ
ติณฺณุกาย คโต มคฺคํ ปุริเสตถ นิตฺสสนํ

“เมื่อเธอนั่งดูอยู่ตลอดวัน ย่อมเห็นรูปได้ตลอดวัน บุรุษผู้เดินทางด้วยคบไฟเป็นตัวอย่างในเรื่องนี้”

[บุรุษคนหนึ่งถือคบไฟเดินทางในเวลากลางคืน เมื่อคบไฟดับไปเขาไม่อาจเห็นทางเดินได้ จึงต้องจุดคบไฟใหม่แล้วเดินทางโดยมีคบไฟที่สว่างกว่าเดิม เขาเดินไปพลาจจุดคบไฟไปพลาจเช่นนี้จนกระทั่งสว่างจึงทิ้งคบไฟเดินทาง ฉันทใด เมื่อนักปฏิบัติเห็นรูปภายในแสงสว่างแล้ว แสงสว่างย่อมหายไป เพราะบริกรรมมีกำลังน้อยลง ครั้นแสงสว่างหายไปรูปที่เห็นก็พลอยหายไปด้วย เธอจึงควรเข้าปาทก-ณาน้ำแล้วซ้าแล้วแผ่แสงสว่างไป พอแสงสว่างมีกำลังมากก็อธิฐานกำหนดว่าแสงสว่างจะมีในที่นี้ เธอจะสามารถเห็นรูปภายในแสงสว่างดังกล่าวได้ตลอดวัน โดยเห็นรูปที่ตาเฝ้ามองไม่เห็น เช่น สิ่งที่อยู่ในท้อง สีสเลื้อยภายในหัวใจ ขณะนั้นจัดว่าทิพยจักขุได้บังเกิดขึ้นแล้ว]

๑๐๙๗. อุปฺปาทนทุกฺโกมฺปิสุส ตตฺตรายํ ทิพฺพจกฺขุโน
วุตฺตปฺปการูปํ ตํ กตฺวา อารมฺมณํ ปน.

๑๐๙๘. มโนทฺวาเร มนฺทกาเร ชาเต ยานิ ตเทว จ
รูปํ อารมฺมณํ กตฺวา ชายนฺติ ชวนานิ ทิ.

๑๐๙๙. กามาวจรจิตฺตานิ ตานิ จตฺตาริ ปญฺจ วา
เหฏฺฐา วุตฺตนเยเนว เสสํ เณยฺยํ วิภาวินา.

“ลำดับแห่งการเกิดทิพยจักขุญาณพึงทราบดังนี้ คือ เมื่อมโนทวาราวชชนจิตเกิดขึ้นรับอารมณ์คือรูปดังกล่าวนั้นแล้ว ชวนจิตย่อมเกิดขึ้นรับเอารูปเป็นอารมณ์ ชวนจิตเหล่านั้นที่มี ๔ หรือ ๕ ดวง เป็นกามาวจรจิต บัณฑิตพึงทราบข้อความอื่นตามนัยที่ได้กล่าวมาแล้ว”

๑๑๐๐. อดุทธสาธกจิตต์ จตุตถชฎานิกัมม
 ตัจจิตตสยัตถ์ ญาณ ทิพพจกขุณฺติ วุจฺจติ.

“จิตที่ให้สำเร็จประโยชน์ [คือการเห็นรูป] เป็นจิตประกอบด้วยจตุตถฌาน ญาณที่ประกอบกับจิตนั้นได้ชื่อว่า ทิพยจักขุ”

๑๑๐๑. อนาคตัสฌานสฺส ยถากัมมุปคสฺส จ
 ปริกมมํ วิสุํ นตฺถิ อิชฺฌนฺติ ทิพพจกขุณา.

“อนาคตังสฌานและยถากัมมุปคฌาน ไม่มีบริกรรมโดยเฉพาะ ฌานทั้งสองย่อมสำเร็จด้วยทิพยจักขุ”

[อนาคตังสฌาน คือ ฌานที่รู้เรื่องในอนาคต ยถากัมมุปคฌาน คือ ฌานที่รู้เห็นสัตว์ผู้เป็นไปตามกรรม เมื่อนักปฏิบัติเพ่งดูเหล่าสัตว์ด้วยทิพยจักขุแล้วย่อมสามารถรู้เห็นกรรมที่ได้กระทำไว้ พร้อมทั้งรู้เห็นเรื่องในอนาคตของพวกเขาได้ ดังนั้น เมื่อบรรลุทิพยจักขุญาณก็จัดว่าบรรลุอนาคตังสฌานและยถากัมมุปคฌาน ฌานทั้งสองอย่างนี้เป็นองค์ประกอบอย่างหนึ่งของทิพยจักขุญาณ]

๑๑๐๒. จตุปปาตฌานมฺปิ ทิพพจกขุณฺติ วา ปน
 อดุทธโต เอกเมเวทํ พยุชฺเชน ปน นานตา.

ทิพพจกขุญาณ

“ฌานทั้งสองนี้คือจตุปปาตฌานและทิพยจักขุญาณ เหมือนกันโดยองค์ธรรม ต่างกันเพียงรูปคำเท่านั้น”

จบ ทิพยจักขุญาณ

[จตุปปาตฌาน คือ ฌานที่รู้เห็นจตุและปฏิสนธิของเหล่าสัตว์ นั่นก็คือทิพยจักขุญาณที่เห็น

รูปารมณซึ่งอยู่ใกล้จติและปฏิสนธิ ญาณทั้งสองจึงเป็นญาณเดียวกัน แต่เรียกชื่อต่างกัน ความจริงญาณที่รู้เห็นรูปารมณที่อยู่ใกล้จติและปฏิสนธิ จัดเป็นทิพยจักขุญาณและจุตูปปาตญาณ ส่วนญาณที่รู้เห็นรูปารมณที่อยู่ไกลหรือถูกปิดบังไว้เป็นต้น จัดเป็นทิพยจักขุญาณอย่างเดียว]

คำลงท้ายปริจเฉท

๑๑๐๓. โยธ สุณาทิ กโรติ จ จิตฺเต

คนฺถมิมี ปรมํ ปน ภิกฺขุ

โส อภิธมฺมมฺหณฺณวปาริ

ยาติ อเนน ตเรน ตริตฺวา.

“ภิกษุใดสดับและทรงจำคัมภีร์อันยอดเยี่ยมนี้ในพระศาสนา เธอย่อมข้ามไปสู่ฝั่งมรรคผลคือพระอภิธรรมด้วยสำเกานี้ได้”

อิตติ อภิธมฺมวาทาเร อภิญฺญาณิทฺเตโส นาม

โสฬสโม ปริจฺเฉโท.

จบ ปริจเฉทที่ ๑๖ ชื่อว่า อภิญญานิทเทศ ในคัมภีร์อภิธัมมวาท

โดยประการฉะนี้



ปริเฉทที่ ๑๗

อภิญญารัมมณินิเทศ

(คำอธิบายอารมณ์ของอภิญญา)

คำปฏิกุญญา

๑๑๐๔. อนาคตัสฌาณญจ ยถากัมมุปกมปิ จ
ปณจ อิทธิวิธาทินี สตตะกัณญา อีมา ปน.

“อภิญญา ๕ มีอิทธิวิธญาณเป็นต้น พร้อมทั้งอนาคตัสฌาณและยถากัมมุปกญาณ
รวมเป็นอภิญญา ๗ อย่างเหล่านี้ [ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้ว]”

๑๑๐๕. เอตาสํ ปน สตตุนนํ อภิญญานมิโต ปรี
ปวกุขามิ समाเสน อารมมณวินิจจยํ.

“แต่นี้ไปข้าพเจ้าจักกล่าววินิจจยอารมณ์ของอภิญญา ๗ อย่างเหล่านี้โดยสังเขป”

๑๑๐๖. อารมมณตติกา วุตตะยา เย จตตะโร มหะสิธา
สตตุนนเมตถ ฌาณานํ สมปวัตตี สุณาถ เม.

“พระศาสดาตรัสอารัมมณติกะไว้ ๔ กลุ่ม เชิญสดับความเป็นไปแห่งญาณทั้ง ๗
ในอารัมมณติกะเถิด”

[อารัมมณติกะ ๔ กลุ่ม คือ

- ปรีตตารัมมณติกะ กลุ่มธรรม ๓ บทที่ขึ้นต้นด้วยปรีตตารัมมณธรรม คือ ปรีตตารัมมณธรรม (ธรรมมีอารมณ์เป็นกามาวจร) มหัคคตารัมมณธรรม (ธรรมมีอารมณ์เป็นมหัคคตะ) และ
อัปปมาณารัมมณธรรม (ธรรมมีอารมณ์เป็นอัปปมาณะ)

- มัคคตารัมมณติกะ กลุ่มธรรม ๓ บทที่ขึ้นต้นด้วยมัคคตารัมมณธรรม คือ มัคคา-

รัมมณธรรม (ธรรมมีอารมณ์เป็นมรรค) มัคคเหตุกธรรม (ธรรมมีเหตุคือมรรค) และมัคคาธิปติธรรม (ธรรมมีอารมณ์เป็นปัจจุปัจจัยคือมรรค)

- อตัตตารัมมณติกะ กลุ่มธรรม ๓ บทที่ขึ้นต้นด้วยอตัตตารัมมณธรรม คือ อตัตตารัมมณธรรม (ธรรมมีอารมณ์เป็นอดีต) อนาคตารัมมณธรรม (ธรรมมีอารมณ์เป็นอนาคต) และปัจจุปัณนารัมมณธรรม (ธรรมมีอารมณ์เป็นปัจจุบัน)

- อัชฉัตตารัมมณติกะ กลุ่มธรรม ๓ บทที่ขึ้นต้นด้วยอัชฉัตตารัมมณธรรม คือ อัชฉัตตารัมมณธรรม (ธรรมมีอารมณ์เป็นธรรมภายใน) พหิททารัมมณธรรม (ธรรมมีอารมณ์เป็นธรรมภายนอก) และอัชฉัตตพหิททารัมมณธรรม (ธรรมมีอารมณ์เป็นธรรมภายในและธรรมภายนอก)]

อารมณ์ ๗ ของอิทธิวิธญาณ

๑๑๐๗.	ตตถ อิทธิวิธญาณํ	ปริตตาทิสฺส สตฺตสฺส
	อารมฺมณวิภาเคสุ	ปวตฺตติ กถํ ปน.
๑๑๐๘.	กาเยนาทิสฺสมาเนน	คนฺตุกาโม ยทา ภาเว
	จิตฺตสนฺนิสฺสิตํ กตฺวา	กายํ จิตฺตวเสน ตํ.
๑๑๐๙.	มหคฺคเต จ จิตฺตสฺมี	สมาโรเปติ โส ททา
	กายารมฺมณโต ญาณํ	ปริตฺตารมฺมณํ สียา.

“ถามว่า : อิทธิวิธญาณย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๗ อย่างมีกามาวจรเป็นต้นได้อย่างไร

ตอบว่า : เมื่อใด นักปฏิบัติปรารถนาจะทำกายให้อาศัยจิตแล้วไปด้วยกายที่ใครๆ เห็นไม่ได้ เธอย่อมทำกายให้ผันแปรไปด้วยอำนาจแห่ง[มหัคคต]จิต คือยกขึ้นไว้ในมหัคคตจิต เมื่อนั้น [อิทธิวิธ]ญาณพึงมีอารมณ์เป็นกามาวจร เพราะมีสีกายเป็นอารมณ์”

[อารมณ์ ๗ อย่าง คือ อารมณ์ที่เป็นกามาวจร มหัคคตะ อดีต อนาคต ปัจจุบัน ธรรมภายใน และธรรมภายนอก]

๑๑๑๐.	ทิสฺสมาเนน กาเยน	คนฺตุกาโม ยทา ภาเว
	กายสนฺนิสฺสิตํ กตฺวา	จิตฺตํ กายวเสน ตํ.

๑๑๑๑. ปาทกษุณฺณจิตฺตํ ตํ กาเย โรเปติ โส ตทา
 ฌานารมฺมณโต ฌาณํ ตํ มหคฺคตโคจรํ.

“เมื่อใด นักปฏิบัติปรารภนาจะทําคิดให้อาศัยกายแล้วไปด้วยกายที่ใครๆ เห็นได้
 เธอย่อมทําคิดให้ผันแปรด้วยอำนาจแห่งกาย คือยกฌานจิตที่เป็นบาทนั้นไว้ในกาย เมื่อนั้น
 [อิทธิวิธ]ญาณพึงมีอารมณ์เป็นมหคคตะ เพราะมีฌานเป็นอารมณ์”

๑๑๑๒. อนาคตมตฺตัตถจ กโรติ วิสยํ ยทา
 อตฺตитарมฺมณํ โหติ ตทานาคตโคจรํ.

“เมื่อใด ญาณย่อมกระทำอดีตธรรมหรืออนาคตธรรมให้เป็นอารมณ์ เมื่อนั้น ก็เป็น
 ญาณที่มีอดีตธรรมเป็นอารมณ์ หรือมีอนาคตธรรมเป็นอารมณ์”

๑๑๑๓. กาเยน ทิสฺสมานเนน คมเน ปน ภิกฺขุโน
 ปจฺจุปปนฺโน ภาเว ตสฺส โคจโรติ วินิทฺติเส.

“บัณฑิตพึงแสดงว่า เมื่อภิกษุไปด้วยกายที่ใครๆ เห็นได้ ญาณของเขามีอารมณ์
 เป็นปัจจุบัน”

๑๑๑๔. กายํ จิตฺตวเสนาปิ จิตฺตํ กายวเสน วา
 ปริณามนกาลสฺมี อชฺฌตฺตารมฺมณํ สียา.

“อิทธิวิธญาณพึงมีธรรมภายในเป็นอารมณ์ ในเวลาทํากายให้ผันแปรด้วยอำนาจ
 แห่งจิต หรือทําคิดให้ผันแปรด้วยอำนาจแห่งกาย”

๑๑๑๕. พหิทฺฐารมฺมณํ โหติ พหิทฺฐารูปทสฺสเน
 เอวมิทธิวิธํ ฌาณํ สมปวตฺตติ สตฺตสฺสุ.

“ส่วนในเวลาแสดงรูปภายนอก [เช่น ช้าง ม้า เป็นต้น] จัดเป็นญาณที่มีธรรม
 ภายนอกเป็นอารมณ์ อิทธิวิธญาณย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๗ อย่างนี้”

อารมณ์ ๔ ของทิพโสตญาณ

๑๑๑๖. ปจฺจุปปนฺเนน ปริตฺเต จ พหิทฺฐชฺฌตฺติเกสุปิ
 จตุสฺสเวเตสุ ธมฺเมสุ ทิพฺพโสตํ ปวตฺตติ.

“ทิพโสตญาณย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๔ อย่างนี้ คือ ปัจจุบัน กามาวจร ธรรม
ภายนอก และธรรมภายใน”

๑๑๑๗. ปัจจุบัน ปนโน ปริตโต จ สทโท อารมมณํ ยโต
ปริตตารมมณํ ปัจจุบัน- ปนนารมมณตํ คตํ.

“เมื่อใด เสียงที่เป็นปัจจุบันและกามาวจรเป็นอารมณ์[ของทิพโสต] เมื่อนั้น ทิพโสต
เป็นญาณที่มีปัจจุบันและกามาวจรเป็นอารมณ์”

๑๑๑๘. อตตโน กุจฺฉิสททสฺส สวเนปิ ปรสฺส จ
อชฺชตตารมมณญเญว พหิทฺธารมมณมปิ จ.

“ทิพโสตญาณมีธรรมภายในเป็นอารมณ์ ในขณะที่ได้ยินเสียงในท้องของตน และมี
ธรรมภายนอกเป็นอารมณ์ ในขณะที่ฟังเสียงของผู้อื่น”

อารมณ์ ๘ ของเจโตปริยญาณ

๑๑๑๙. เจโตปริยญาณมปิ ปริตฺตาทิสฺส อฏฺฐสฺส
อารมมณวิภาเคสฺส ปวตฺตติ กถํ ปน.

“แม้เจโตปริยญาณย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๘ อย่างมีกามาวจรเป็นต้น ข้อนั้น
อย่างไร”

๑๑๒๐. ปริตฺตารมมณํ โหติ ปริตฺตानํ ปชานเน
ชานเน มชฺฌิमानํ ตุ ตํ มหคฺคตโคจรํ.

“เจโตปริยญาณมีอารมณ์เป็นกามาวจร ในขณะที่รู้กามาวจรจิต และมีอารมณ์เป็น
มหัคคตะในขณะที่รู้จิตปานกลาง [รูปาวจรจิต และอรูปาวจรจิต]”

๑๑๒๑. ชานเน ปน มคฺคสฺส ผลสฺสาปิ ปชานเน
ตทา ปนสฺส ญาณสฺส อปฺปมาโณว โคจโร.

“ในเวลาารู้มรรคจิตและผลจิต เมื่อนั้น อารมณ์ของญาณดังกล่าวเป็นโลกุตตระ”

๑๑๒๒. ตํ มคฺคารมมณํ โหติ มคฺคจิตฺตสฺส ชานเน
 ปรียาเยเนเวตสฺส มคฺคารมมณตา มตา.

“เจโตปรียาณมมีมรรคเป็นอารมณ์เมื่อรู้มรรคจิต ความมีมรรคเป็นอารมณ์ของ
 ญาณนั้น พึงทราบโดยปริยาย”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า ในคัมภีร์มหาอรรถกถากล่าวว่า เจโตปรียาณรู้จิตเป็นอารมณ์ ไม่รู้
 นามชั้นอื่นที่เป็นเจตสิก ดังนั้น การกล่าวว่าเจโตปรียาณรับเอามรรคที่จัดเป็นเจตสิกเป็นอารมณ์ จึง
 เป็นการกล่าวโดยปริยาย อย่างไรก็ตาม ท่านผู้แต่งอรรถกถาประมวลความอ้างพระบาลี^{๕๙}ว่า กุสลา
 ขนฺธา อิทธิวิธญาณสฺส เจโตปรียาณสฺส ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณสฺส ยถากัมมูปคญาณสฺส อนาคตส-
 ญาณสฺส อารมฺมณปจฺเจยน ปจฺจโย (ชั้นทั้งหลายที่เป็นกุศล เป็นปัจจัยแก่อิทธิวิธญาณ เจโตปรียาณ
 ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณ ยถากัมมูปคญาณ อนาคตสญาณ โดยความเป็นอารมณ์ปัจจัย) เจโตปรียา-
 ณญาณจึงรับเอานามชั้น ๓ เป็นอารมณ์ได้ ดังนั้น ญาณนี้จึงรับเอามรรคเป็นอารมณ์ได้โดยตรง]

๑๑๒๓. อตีเต สตฺตทิวสพฺ- ฆนฺตเร จ ยทา ปน
 อนาคเต ตถา สตฺต- ทิวสพฺฆนฺตเรปิ จ.
 ๑๑๒๔. ปเรสํ ปน จิตฺตสฺส ชานเน สมุทฺติรํ
 อตีตารมฺมณญฺเจว ตทानาคตโคจรํ.

“เมื่อใดญาณนั้นรู้จิตของผู้อื่นภายใน ๗ วันที่ล่วงไปแล้วและยังไม่มาถึง เมื่อนั้น ย่อม
 มีอารมณ์เป็นอดีตและอนาคต”

๑๑๒๕. กถญฺจ ปน ตํ ปจฺจุปฺ- ปนฺนโคจรํ คตํ
 ปจฺจุปฺปนํ ติธา วุตฺตํ ขณฺสนฺตติอทุทโต.

“ถามว่า : เจโตปรียาณมีอารมณ์เป็นปัจจุบันได้อย่างไร
 ตอบว่า : ปัจจุบันมี ๓ อย่างโดยจำแนกเป็นขณะปัจจุบัน (ปัจจุบันโดยขณะ) สันตติ-
 ปัจจุบัน (ปัจจุบันโดยการสืบต่อ) และอัทธาปัจจุบัน (ปัจจุบันโดยระยะเวลา)”

๑๑๒๖. ตตฺถ ติกฺขณสมฺปตฺตํ ปจฺจุปฺปนฺนขณาทิกํ
 เอกเทวสนฺตติวาร- ปรียาปนฺนมิทํ ปน.

ดอกหนึ่งย่อมกระทบขั้วของดอกไม้ดอกหนึ่ง ฉันทใด เมื่อเธอใคร่ครวญจิตของมหาชนแล้ว
ย่อมรู้จักจิตของคนอื่นด้วยจิต[ของตน]ได้ที่เดียว ฉันทนั้น”

๑๑๓๑. เยนาวชชติ จิตฺเตน เยน ชานาติ เจตสา
 เตสํ ทฺวีนํ สหฺญานา- ภาวโต ตํ น ยฺชชติ.

“มตินั้นไม่สมควร เพราะจิตทั้งสองประเภทคือ[อาวัชชน]จิตที่ใช้ใคร่ครวญและ[ชวน]จิตที่รู้มีได้ อยู่ในอารมณ์เดียวกัน”

๑๑๓๒. ชวนาวชชนานํ ตํ นานารมฺมณปตฺติโต
 อนิฏฺเฐ ปน หิ จาเน อยฺยตฺตุนฺติ ปกาสิตํ.

“ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาว่า มตินั้นไม่สมควร เพราะชวนจิตและอาวัชชนจิตย่อมจะมีอารมณ์ต่างกันในฐานะอื่น[จากมรรควิถีและผลวิถี]”

[บางคนอ้างว่า เมื่อใคร่ครวญจิตของคนอื่นแล้วย่อมสามารถรู้จิตดวงหนึ่งของคนอื่นได้ด้วยจิตดวงหนึ่งของตน เหมือนเมื่อโยนดอกไม้ขึ้นไป ขั้วของดอกไม้ดอกหนึ่งย่อมจะกระทบขั้วของดอกไม้ดอกหนึ่ง แต่พระอรรถกถาจารย์ได้ปฏิเสธมตินั้นไว้ในคัมภีร์อรรถกถาว่า อาวัชชนจิตและชวนจิตเป็นจิตที่มีอารมณ์เหมือนกันในวิถีอื่นนอกจากมรรควิถีและผลวิถี แต่ตามมติข้างต้นอาวัชชนจิตที่พิจารณา ย่อมรับอารมณ์อย่างหนึ่ง ส่วนชวนจิตที่ทำหน้าที่รู้ย่อมรับอารมณ์อีกอย่างหนึ่ง จิตทั้งสองประเภทมีอารมณ์ไม่เหมือนกัน เจโตปริยญาณจึงไม่ควรรับอารมณ์ที่เป็นขณะปัจจุบัน]

๑๑๓๓. ตสฺมา สนฺตติอฺทธาน- ปจฺจุปฺปนฺนานเมว ตํ
 วเสน ปจฺจุปฺปนํ ตํ โหติ อารมฺมณํ อิทํ.

“ดังนั้น เจโตปริยญาณจึงมีอารมณ์เป็นปัจจุบันโดยเนื่องด้วยสันตติปัจจุบันและอัธยาปัจจุบัน”

๑๑๓๔. ปจฺจุปฺปนฺนํปิ อฺทธานํ อิทํ ชวนวารโต
 ทีเปตพฺพนฺติ นิทฺทิจฺจํ ตตฺตํ ทัปนฺนํ.

“[ในอรรถกถาสังยุตต์]กล่าวว่า อัธยาปัจจุบันควรแสดงโดยวาระแห่งชวนจิต มีนัย

ในการแสดงดังต่อไปนี้”

๑๑๓๕.	ยथा ปรสุส จิตฺตณฺหิ	ฉาตุมาวชชติทุธิมา
	อาวชชนมโน ตสฺส	ปัจจุปปนฺนขณฺวหํ.
๑๑๓๖.	อารมณํ ตทา กตฺวา	เตน สทฺธิํ นิรุชฺฌติ
	ชวนานิ หิ ชายนฺเต	ตสฺส จตฺตาริ ปณฺจ วา.

“กล่าวโดยพิสดารว่า เมื่อใด ท่านผู้มีฤทธิ์นี้จะรู้จักจิตของผู้อื่น เมื่อนั้น อาวัชชนจิตของเธอย่อมรับเอาอารมณ์ที่เป็นขณะปัจจุบันแล้วดับไปพร้อมกับจิตนั้น เธอเกิดชวนจิต ๔ หรือ ๕ ดวง”

๑๑๓๗.	เอเตสํ ปจฺฉิมํ จิตฺตํ	อิทธิจิตฺตมฺภีริตํ
	กามาวจรจิตฺตานิ	เสสํ นีติ วิเนหิตฺเส.

“บันทึกตียงแสดงว่า ชวนจิตดวงสุดท้ายในจิตเหล่านี้เรียกว่า อิทธิจิต ชวนจิตที่เหลือเป็นกามาวจรจิต”

๑๑๓๘.	เอเตสํ ปน สพฺเพสํ	นิรุทฺธํ ตฺถ ตทฺเว จ
	จิตฺตํ อารมณํ โหติ	ตสฺมา สพฺพานิ ตานิปิ.
๑๑๓๙.	เอการมฺมณตํ ยนฺติ	น นานารมฺมณานิ หิ
	อทุธาวสา ภเว ปจฺจุป-	ปนฺนารมฺมณโต ปน.

“จิต[ของผู้อื่น]ที่ดับไปแล้วนั้นเป็นอารมณ์ของชวนจิตทุกดวง ดังนั้น จิตดังกล่าวจึงมีอารมณ์เดียวกัน ความมีอารมณ์ต่างกันย่อมไม่มีโดยเนื่องด้วยระยะเวลา”

๑๑๔๐.	เอการมฺมณภาเวปิ	อิทธิมานสเมว จ
	ปฺรสุส จิตฺตํ ชานาติ	เนตฺรานิ ยถา ปน.
๑๑๔๑.	จกฺขุทฺวาเร ตฺถ วิญฺญาณํ	รูปํ ปสฺสตี เนตฺรํ
	เอวเมว จ ตํ อิทธิ-	จิตฺตเมว จ ชานาติ.

“แม้ชวนจิตเหล่านั้นมีอารมณ์เดียวกันโดยความเป็นอารมณ์ปัจจุบัน อิทธิจิต
อย่างเดียวย่อมรู้จักจิตของผู้อื่นได้ จิตอื่นไม่รู้ อุปมาว่าจักขุวิญญาณจิตเท่านั้นย่อมเห็นรูป จิต
อื่นไม่เห็น ฉันทิ อิทธิจิตอย่างเดียวย่อมรู้จักจิตของผู้อื่นได้ ฉันทิ”

๑๑๔๒. ปริจิตตารมณตฺตา พหิทฺธารมณํ สียา
เจโตปริยญาณมฺปิ อภฺจเสว ปวตฺตติ.

“เจโตปริยญาณมีอารมณ์เป็นธรรมภายนอก เพราะมีจิตของผู้อื่นเป็นอารมณ์
โดยประการดังนี้ แม้เจโตปริยญาณย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๘ อย่าง”

อารมณ์ ๘ ของปุพเพนิวาสานุสสติญาณ

๑๑๔๓. ปุพฺเพนิวาสญาณมฺปิ ปริตฺตาทิสฺส อภฺจสฺส
อารมฺมณวิภาเคสฺส ปวตฺตติ กถํ ปน.

“แม้ปุพเพนิวาสานุสสติญาณย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๘ อย่างมีกามาวจรเป็นต้น
ข้อนั้นอย่างไร”

๑๑๔๔. กามาวจรชนฺธานํ สมฺนุสฺสรเณ ปน
ปริตฺตตารมณํเยว โหตีติ ปริทีปเย.

“บัณฑิตพึงแสดงว่า ญาณดังกล่าวมีอารมณ์เป็นกามาวจร ในขณะที่ระลึกถึงขั้นที่เป็น
กามาวจร”

๑๑๔๕. รูปาวจริการูป- ชนฺธานุสฺสรเณ ปน
ภวตีติ หิ ฌาตพฺพํ ตํ มหคฺคตโคจรํ.

“ญาณนั้นมีอารมณ์เป็นมหัคคตะในขณะที่ระลึกถึงขั้นที่เป็นรูปาวจรและอรูปาวจร”

๑๑๔๖. อตีเต อตฺตนา มคฺคํ ภาวิตํ ตุ ผลมฺปิ วา
สมฺนุสฺสรโต เอวป- ปมาณารมณํ สียา.

“เมื่อตามระลึกถึงมรรคหรือผลที่ตนได้อบรมไว้ในอดีต ญาณดังกล่าวมีอารมณ์

เป็นโลกุตตระ”

๑๑๔๗. อสมนุสฺสโร มคฺคํ มคฺคารมฺมณเมว ตํ
อติตารมมณฺเวยว โหติ เอกนตโต อิทํ.

“เมื่อตามระลึกถึงมรรค[ที่ตนหรือผู้อื่นอบรมไว้ในอดีต] ญาณนั้นมีมรรคเป็นอารมณ์
จึงมีอารมณ์เป็นอดีตอย่างเดียวโดยแท้”

๑๑๔๘. เจโตปริยญาณมุขิ ยถากัมมุปคฺคมิ จ
อตีตารมมณา โหนติ กิณจาปิ อถ โข ปน.

๑๑๔๙. เจโตปริยญาณสูตร สัตตททิวาสพจนตรัง
อติตัม จิตฺตเมวสฺส อารมณณมทีริตํ.

๑๑๕๐. อตีเต เจตนามตฺตํ ยถากมฺมุปคฺสสฺปิ
 ปุพฺพเพนิวาสธมฺมสฺส นตฺถิ กิณฺจิ อโศจํ.

“แม่เจโตปริยญาณและยถากัมมุปคญาณจะมีอารมณ์เป็นอดีต แต่เจโตปริยญาณได้รับเอาอารมณ์คือจิตที่เป็นอดีตภายใน ๗ วัน ส่วนยถากัมมุปคญาณรับเอาอารมณ์คือเจตนาในอดีตเท่านั้น ปุพเพนิวาสานุสสติญาณไม่มีสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่เป็นอารมณ์ไม่ได้”

๑๑๕๑.	อชฌัตตารมมณํ อตฺต-	ขณฺฐานุสฺสรณํ สียา
	พหิทฺธารมมณํ อณฺณ-	ขณฺฐานุสฺสรณํ ภเว.

“ญาณดังกล่าวมีอารมณ์เป็นธรรมภายในเวลาละลึกถึงขั้นของตน มีอารมณ์เป็น
ธรรมภายนอกเมื่อละลึกถึงขั้นของผู้อื่น”

๑๑๕๒. สรณ นามโคตตสฺส ตํ นวตตพฺพโจจรี
 ปฺพุเพนิวาสธมฺปิ อภฺภูเสว ปวตตติ.

“ภูฏานนั้นมีอารมณฺ์เป็นบัญญัติ ในเวลาระลึกถึงชื่อและโคตร
โดยประการดังนี้ แม้บุพเพนิวาสานสสติญาณย่อมเป็นไปในอารมณฺ์ ๘ อย่าง”

อารมณั ๔ ของทิจยจักษุญาณ

๑๑๕๓. ปจจุปปนเน ปริตเต จ พหิทฺธมฺตติเกสุปี
 จตุเสวเตสุ ฐมฺเมสุ ทิจฺพจกฺขุ ปวตฺตติ.

“ทิจยจักษุญาณย่อมเป็นไปในอารมณั ๔ อย่างนี้ คือ ปัจจุบัน กามาวจร ธรรมภายใน และธรรมภายนอก”

๑๑๕๔. ทิจฺพโสฺตสมํ ทิจฺพ- จกฺขุ อารมฺมณฺกฺกเม
 รูปํ สทฺโทติ ทุวินฺนํ ตํ อยเมว วิเสสตา.

“ทิจยจักษุญาณก็คล้ายกับทิจโสฺตญาณในเรื่องอารมณั ญาณทั้งสองต่างกันโดยรูปและเสียงเท่านั้น”

อารมณั ๘ ของอนาคตังสญาณ

๑๑๕๕. อนาคตํสญาณมฺปิ ปริตฺตาทีสุ อภฺจสุ
 อารมฺมณฺวิภาเคสุ ปวตฺตติ กถํ ปน.

“เมื่ออนาคตังสญาณย่อมเป็นไปในอารมณั ๘ อย่างมีกามาวจรเป็นต้น ช้อนั้นอย่างไร”

๑๑๕๖. นิพฺพตฺติสฺสตี ยํ กามา- วจเรติ ปชานโต
 ปริตฺตารมฺมณํ โหติ รูปารูเปสฺวนาคเต.

๑๑๕๗. นิพฺพตฺติสฺสตี ยถจาปี สียา มหคฺคตโคจโร
 ภาเวสฺสตี อโย มคฺคํ ผลํ สจฺฉนิกริสฺสตี.

๑๑๕๘. เอวํ ปชานเน อปป- มาณารมฺมณตํ ภเว
 มคฺคํ ภาเวสฺสตีจฺเจว ชานเน มคฺคโคจโร.

“เมื่อนักปฏิบัติรู้ว่าบุคคลนี้จักไปเกิดในกามาวจรภูมิ ญาณนั้นมีอารมณัเป็นกามาวจร เมื่อรู้ว่าจักไปเกิดในรูปาวจรภูมิหรืออรูปาวจรภูมิในอนาคต มีอารมณัเป็นมหัคคตะ เมื่อรู้ว่าบุคคลนี้จักอบรมมรรคหรือหยั่งรู้ผล มีอารมณัเป็นโลกุตตระ เมื่อรู้ว่าเขาจักอบรมมรรค

มีอารมณ์เป็นมรรค”

๑๑๕๙.	เอกนฺเตน อิทํ ญาณํ	โหตานุคตโคจรํ
	เจโตปริยํ ตํ กิญฺจาปิ	โหตานุคตโคจรํ.
๑๑๖๐.	อถ โข ปน ตํ สุตต-	ทิวสพฺพนฺตรํ ปน
	จิตฺตเมว จ ชานาติ	น หิ ตํ อญฺญโคจรํ.

“อนาคตังสญาณนี้มีอารมณ์เป็นอนาคตแน่นอน แม้เจโตปริยญาณมีอารมณ์เป็นอนาคตก็รู้จักได้ภายใน ๗ วันเท่านั้น โดยแท้จริงแล้ว ญาณนั้นไม่มีอารมณ์อื่น[จากจิตที่เกิดภายใน ๗ วัน]ได้”

๑๑๖๑.	อนาคตํสญาณสฺส	อนาคตํสโคจรํ
	“อหํ เทโว ภวิสสามิจฺ”-	เจวมชฺฌตฺตโคจรํ.

“อารมณ์ของตนที่เป็นอนาคต เป็นอารมณ์ของอนาคตังสญาณ ญาณนั้นมีอารมณ์เป็นธรรมภายในเมื่อรู้ว่า เราจักไปเกิดเป็นเทวดา”

๑๑๖๒.	“ติสฺโส ผุสฺโส อมฺพุรายํ	นิพฺพุตติสฺสตินาคเต”
	อิจฺเจวํ ชานเน ตสฺส	พหิทฺถารมฺมณํ ลียา.

“ญาณนั้นมีอารมณ์เป็นธรรมภายนอกเมื่อรู้ว่า คนผู้นี้ คือ นายติสสะหรือนายผุสสะ จักไปเกิดในภพโน้นในอนาคต”

๑๑๖๓.	ชานเน นามโคตฺตตสฺส	ยสฺส กสฺสจฺฉินาคเต
	ปฺพุเพนิวาสญาณํ	ตํ นวตฺตพฺพโคจรํ.

“ญาณนั้นมีอารมณ์เป็นบัญญัติเหมือนปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ในเวลารู้ชื่อและโคตรของบุคคลใดบุคคลหนึ่งในอนาคต”

[ฎีกาใหม่กล่าวว่า ปุพเพนิวาสานุสสติญาณและอนาคตังสญาณมีสภาพคล้ายกับสัพพัญญูญาณ โดยญาณแรกรับอารมณ์ คือ ชันท์ที่เป็นอดีตและธรรมที่เนื่องด้วยชันท์ ๕ ทั้งหมด ส่วนญาณหลังรับอารมณ์คือชันท์ที่เป็นอนาคตและธรรมที่เนื่องด้วยชันท์ ๕ นั้นทั้งหมด อย่างไรก็ตาม ญาณทั้งสอง

อารมณ์ ๕ ของยถากัมมุปคณฺฑ

“ข้าพเจ้าได้แสดงลำดับอารมณ์ของอภิญญาทั้ง ๗ ไว้ บัณฑิตพึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นี้”

คำลงท้ายปริจเฉท

๑๑๖๙. วิวิธตุณณูปเทหิ สมฺปนฺนํ

มธุรตุณณินีหํ คนฺถํ

โสตุชนสฺส หทยปิตฺกํ

สุณฺเวย โกจิ มนุชฺช สเจตโน.

“ผู้ใดจักไม่ตั้งใจฟังปรกณนี้ที่ถึงพร้อมด้วยกลุ่มอรรถและกลุ่มศัพท์นานัปการ ซึ่ง
นำเนื้อความอันไพเราะมาให้ และก่อให้เกิดความปิติโสมนัสแก่ผู้ฟังหรือ”

[กลุ่มอรรถ มี ๖ ประการ คือ

- สังฆาสนา อรรถแสดงโดยสังเขป เช่น อุปาติยมาโน โข ภิกขุ พทฺโธ มารสฺส. อนฺูปา-
ติยมาโน มุตฺโต ปาปิมีโต^{๖๑} (ดูกรภิกษุ ผู้ยึดมั่นย่อมถูกมารครอบงำ ส่วนผู้ไม่ยึดมั่นย่อมพ้นจากมาร
ได้)

- ปกาสนา อรรถแสดงไว้ก่อน, อรรถที่เป็นหัวข้อ เช่น สพฺพํ ภิกฺขเว อาทิตฺตํ^{๖๒} (ดูกร
ภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งปวงถูกเผาอยู่)

- วิวรณา อรรถอธิบาย เช่น รูปํ โข ภิกขุ อุปาติยมาโน พทฺโธ มารสฺส. อนฺูปาติยมาโน
มุตฺโต ปาปิมีโต. เวทนํ...สณฺณํ...สงฺขาร...วิญฺญาณํ อุปาติยมาโน พทฺโธ มารสฺส. อนฺูปาติยมาโน
มุตฺโต ปาปิมีโต^{๖๓} (ดูกรภิกษุ ผู้ยึดมั่นรูปย่อมถูกมารครอบงำ ส่วนผู้ไม่ยึดมั่นย่อมพ้นจากมารได้ ผู้
ยึดมั่นเวทนา...สัญญา...สังขาร...วิญญาณย่อมถูกมารครอบงำ ส่วนผู้ไม่ยึดมั่นย่อมพ้นจากมารได้), ภิณฺจ
ภิกฺขเว สพฺพํ อาทิตฺตํ. จกฺขุ ภิกฺขเว อาทิตฺตํ. รูปา อาทิตฺตา^{๖๔} (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งปวงถูก
เผาอยู่คืออะไร จักถูกเผาอยู่ รูปถูกเผาอยู่)

- วิภชา อรรถจำแนก เช่น กตมณฺจ ภิกฺขเว รูปํ. จตฺตารอ จ มหาภูตา จตฺนณฺจ
มหาภูตานํ อุปาทายรูปํ. อิหํ วุจฺจติ ภิกฺขเว รูปํ^{๖๕} (ดูกรภิกษุทั้งหลาย รูปมีอะไรบ้าง คือมหาภูตรูป ๔
และอุปาทายรูปที่อาศัยมหาภูตรูปนั้น ทั้งหมดนี้เรียกว่า รูป), เกณ อาทิตฺตํ. ราคคฺคินา โทสคฺคินา
โมหคฺคินา ชาตียา ขราย มรณฺเณ โสเกหิ ปริเทเวหิ ทุกฺขเหหิ โทสนสฺสเหหิ อุปายาสเหหิ อาทิตฺตํ^{๖๖} (ธรรม
ทั้งปวงถูกอะไรเผาอยู่ ถูกไฟคือราคะ ไฟคือโทสะ ไฟคือโมหะ ความเกิด ความแก่ ความตาย ความ
โศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความโทมนัส และความคับแค้นใจเผาอยู่)

- อุตตานิภัมมะ อรรถขยายให้ชัดเจนด้วยการอธิบายเพิ่มโดยละเอียดหรือแสดงอุปมาเช่น กตมํ ตํ รูปํ อุปาทา. จกฺขายตณํ โสตายตณํ...กพฺพิการโ อาหาโร^{๖๗} (อุปาทายรูปนั้นคืออะไร คือ จักขายตณะ โสตายตณะ...กพพิการอาหาร)

- ปัญญัตติ อรรถแสดงโดยประการต่างๆ เพื่อยังผู้สดับให้รำเรงยินดีด้วยพระธรรมเทศนา หมายถึง สุตฺรหนึ่งๆ ในพระสุตฺรแต่ละสุตฺร หรือเนื้อหาตอนหนึ่งๆ ในพระวินัยและพระอภิธรรม

กลุ่มศัพท์ มี ๖ ประการ คือ

- อักษร พยางค์หนึ่งๆ เช่น ทุ, ส, น, โส ในคาถาเป็นต้นว่า พุชฺชชีวิตมชีวมห^{๖๘} (พวกเราไม่ให้ของที่มืออยู่ จึงเป็นอยู่ลำบาก เมื่อไทยธรรมมีอยู่ พวกเรามีได้ทำที่พึงแก้ตน)

- บท ศัพท์ที่มีวิภัตติอยู่ท้าย เช่น บทว่า สีเล ในคาถาว่า สีเล ปติฏฺฐาย นโร สพลโย^{๖๙} (ภิกษุผู้เป็นคนฉลาด มีความเพียร มีปัญญาหยั่งเห็น ตั้งอยู่ในศีลแล้วอบรมจิตและปัญญา อยู่โน้น พึงถางชฎนี้ได้) เป็นต้น

- พยัญชนะ พากย์ เช่น จตฺตารโमे ภิกฺขเว สติปฏฺจจํ ภาวิตา พหุสํกิตา เอกนฺต- นิพฺพุทฺทาย วิราคาย นิโรธาย อุปสมาย อภิญฺจาย สมฺโพธาย นิพฺพานาย สํวตฺตณฺติ^{๗๐} (ดูกรภิกษุทั้งหลาย สติปัฏฐานสี่นี้เมื่อเจริญกระทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย คลายกำหนด ดับ กิเลส สงบระงับ รู้ยิ่ง รู้แจ้ง และพ้นไปจากตัณหา)

- อาการ การจำแนกพากย์ เช่น กตเม จตฺตารโ. อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ กาเย กายานุ- ปสฺสี วิหริตฺวา อาตปฺปี สมฺปชาโน สติมา วิเนยฺย โลเก อภิขฺฌาโมทนสฺส^{๗๑} (สติปัฏฐานสี่คืออะไร ดูกร ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในศาสนานี้ตามรู้ในกองรูปว่าเป็นกองรูป มีความเพียรเผากิเลส มีปัญญาหยั่งเห็น มี สติ ข่มอภิขฌาและโทมนัสในโลกอยู่)

- นิรุติ รูปวิเคราะห์ เช่น สงฺขตํ อภิสงฺขโรนฺตฺติ โข ภิกฺขเว ตสฺมา สงฺขาราคิ- รุจฺจนฺติ^{๗๒} (ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะปรุงแต่งผลจึงเรียกว่า สังขาร)

- นิเทศ การแสดงรูปวิเคราะห์โดยนัยต่างๆ เช่น สุขยตฺติ สุขา. พุชฺชยตฺติ พุชฺชา. น พุชฺชา จ น สุขา จาติ อทุกขมสุขา^{๗๓} (เวทนาอันเป็นสุข ชื่อว่า สุขเวทนา เวทนาอันเป็นทุกข์ ชื่อว่า ทุกขเวทนา เวทนาที่มีไม่สุขและทุกข์ ชื่อว่า อทุกขมสุขเวทนา), นิพฺพานํ มคฺคคติ, นิพฺพานตฺถิกเกหิ วา มคฺคยิตฺติ, กิเลส มาเรณฺโต คจฺจนฺตฺติ วา มคฺโค^{๗๔} (มรรค คือ สภาวะแสวงหาพระนิพพาน หรือสภาวะ ที่ผู้ปรารถนาพระนิพพานแสวงหา หรือสภาวะกำจัดกิเลสไป)

ข้อความทั้งหมดนี้ นำมาจากเนตติปกรณ์ (หน้า ๑๒), เนตติอรรถกถา (หน้า ๓๕), สารัตถ-
ทีปนี (เล่ม ๑ หน้า ๔๐๘-๑๒) และสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา หน้า ๔๘๐-๘๙)]

อิติ อภิธัมมวาทาเร อภิญญารมฺมณนิทุเทโส นาม

สตฺตฺรสมฺ ปฺริจฺเณโท.

จบ ปรีจเนทที่ ๑๗ ชื่อว่า อภิญญารัมมณนิเทศ ในคัมภีร์อภิธัมมวาทาร
โดยประการฉะนี้



ปริเฉทที่ ๑๘

ทฤษฎีสัทนิเทศ

(คำอธิบายทฤษฎีสัทนิเทศ)

คำปณิญา

๑๑๗๐. สมาริ ปณ สากัญญ์ ภาเวตวา ตทนนตร
ภาเวตพพา ยโต ปณณา ภิกขุณา เตน ธิมตา.
๑๑๗๑. ตโตหิ ทานิ วกขามิ ปณณาภาวนมุตตม
สมาเสเนว ภิกขุณิ ปริ ปิติสชาวห.

“ภิกษุผู้มีปัญญาเมื่อเจริญสมาธิและอธิษฐานแล้วพึงเจริญปัญญาต่อจากนั้น ดังนั้น ข้าพเจ้าจักกล่าวการเจริญปัญญาอันสูงสุดซึ่งนำความปิติโสมนัสมาแก่ภิกษุทั้งหลายอย่างยิ่ง โดยย่อ ณ บัดนี้”

อุเทศของปัญญา

๑๑๗๒. กา ปณณา ปณ โก จตุโธ กิมสสา ลกขณาทิก
กติธา सा गर् तेन ภาเวตพพาติ วุจเจเต.

“ปัญญาคืออะไร มีความหมายอย่างไร ลักษณะเป็นต้นของปัญญาคืออะไร ปัญญา มีกี่ประเภท ภิกษุพึงเจริญปัญญาอย่างไร ขอเฉลยดังต่อไปนี้”

องค์กรและความหมายของปัญญา

๑๑๗๓. ปณณา วิปัสสนาปณณา ปุณณจิตตสมายูตา
ปชานาตีติ ปณณา सा चानना वा पकारโต.

“ปัญญา คือ วิปัสสนาปัญญาที่ประกอบด้วยกุศลจิต

สภาวะรู้โดยประการต่างๆ ชื่อว่า ปัญญา
อีกนัยหนึ่ง ความรู้โดยประการต่างๆ ชื่อว่า ปัญญา”

[คำว่า ปัญญา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- สภาวะรู้โดยประการต่างๆ = ปกาเรน ชานาตีติ ปัญญา (ลง อ ปัจจัยในกัตตุสภาระ)
- ความรู้โดยประการต่างๆ = ปกาเรน ชานนา ปัญญา (ลง อ ปัจจัยในภาวสภาระ)]

ความต่างกันของสัญญา วิญญาน และปัญญา

๑๑๗๔.	สัญญาวิญญานปัญหานํ	โก วิเสโส กิมนฺตรํ
	สัญญาวิญญานปัญหานํ	ชานนตฺเต สเมปิ จ.
๑๑๗๕.	ยา สยฺชานนมตฺตํ	สยฺชา นีลาทิโต ปน
	ลกฺขณปฏฺวิธํ ตํ	กาตุํ สกฺโกติ เหนว สว.
๑๑๗๖.	วิญญานํ ปน ชานาติ	นีลปีตาทิโคจรํ
	สกฺโกติปิ อนิจฺจาติ-	ลกฺขณํ ปฏฺวิชฺฌิตุํ.
๑๑๗๗.	อุสฺสกกิตฺวา น สกฺโกติ	มคฺคํ ปาเปตฺตเมว ตํ
	ปญฺชา วุตฺตณฺยํ กาตุํ	สกฺโกติ ติวิธมปิ ตํ.

“ถามว่า : สัญญา วิญญาน และปัญญา ต่างกันอย่างไร

ตอบว่า : แม้สัญญา วิญญาน และปัญญาจะรู้[อารมณ์]เหมือนกัน แต่สัญญาเป็นเพียงการหมายรู้ว่าเป็นสีเขียวเป็นต้น ไม่อาจแทงตลอดไตรลักษณ์ได้ วิญญานย่อมนำอารมณ์มีสีเขียวและสีเหลืองเป็นต้น ทั้งแทงตลอดไตรลักษณ์มีความไม่เที่ยงเป็นต้นได้ แต่ไม่อาจชวนชวายเป็นให้บรรลุมรรคได้ ส่วนปัญญาทำหน้าที่ทั้งสามอย่างนั้นได้”

ลักษณะเป็นต้นของปัญญา

๑๑๗๘.	อิเมสํ ปน ตินฺนณมปิ	วิเสโส สมฺทีริโต
	สพฺเพสํ ปน ธมฺมานํ	สภาวะปฏฺวิธณํ
๑๑๗๙.	ลกฺขณํ ปน ปญฺชาย	ลกฺขณณฺญหิ ทิปิตํ
	สมฺโมहनฺนการสฺส	วิทฺธํสนรสา มตา.

“พระศาสดาทรงแสดงว่า ปัญญาของบุคคลนั้นชื่อว่า จินตามยะ (ปัญญาเกิดจาก

ความดำริ) เพราะเกิดจากความดำริของตน”

๑๑๘๔. ปรโต ปน สุตวาน ลทฺธา ปญฺญา อโย อธิ
 สุเตเนว จ นิปฺพนฺนา ปญฺญา สุตมยา มตา.

“ส่วนปัญญาที่ได้รับโดยฟังจากผู้อื่น เกิดจากการฟังนั่นเอง จึงได้ชื่อว่า สุตมยะ (ปัญญาเกิดจากการฟัง)”

๑๑๘๕. ยถา วาปี ตถา เจตฺถ ภาวนา ย วเสน ตู
 นิปฺพนฺนา อปฺปนาปตฺตา ปญฺญา สา ภาวนามยา.

“ปัญญาที่บรรลุอัปปนา เกิดจากอำนาจของภาวนาโดยสดับหรือไม่สดับก็ตาม ชื่อว่า ภาวนามยะ (ปัญญาเกิดจากการอบรมจิต)”

[คำว่า “บรรลุอัปปนา” หมายถึง ปัญญาอย่างสูงสุดที่เกิดขึ้นในขณะที่บรรลุมรรค แต่วิปัสสนา ปัญญาที่ยังไม่บรรลุอัปปนาก็จัดเป็นภาวนามยปัญญาเช่นกัน ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

อปฺปนาปตฺตาติ อิทํ สีขาปตฺตํ ภาวนามโย ทสฺเสตฺถ วุตฺตํ. น ปน อปฺปนาปตฺตา ว ภาวนา-
มยาติ.

“คำว่า อปฺปนาปตฺตา (บรรลุอัปปนา) นี้ กล่าวไว้เพื่อแสดงภาวนามยปัญญาที่ถึงความ
ยิ่งยวด หาใช่แสดงว่าปัญญาที่บรรลุอัปปนาอย่างเดียวจึงเป็นภาวนามยปัญญา”

การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาประการหนึ่งที่เรียกว่า อุกกัฏฐนัย คือ การกล่าว
ถึงสิ่งสูงสุด เช่นคำว่า อภิรูปสฺส กณฺหา ทาทพฺพา (พึงให้สาวน้อยแก่หนุ่มรูปงาม) ในข้อนี้เป็นที่รู้ได้
ว่าหญิงสาวที่ให้แก่ชายหนุ่มก็เป็นหญิงรูปงามเพราะมีคำกล่าวว่า หนุ่มรูปงาม]

๑๑๘๖. ปฏิสมฺภิทาจตุกฺกสฺส วเสน จตฺธา ลียา
 อตฺถธมฺมนิรุตฺตีสฺส ฌาณํ ฌาเณสฺส ตีสฺสปี.

“ปัญญามี ๔ อย่างโดยเนื้อด้วยปฏิสัมภิตา ๔ คือ ความรู้ในอรรถ ในธรรม ใน
นิรุตติ และในญาณทั้งสาม”

[ปฏิสัมภิตาญาณ คือ ปัญญาอันแตกฉานในผลเป็นต้น มี ๔ อย่าง คือ

- อรรถปฏิสัมพันธ์ ปัญหาอันแตกฉานในผล คือ ผลทั้งหมดที่เกิดจากเหตุ วิบาก กิริยา นิพพาน และอรรถแห่งพระบาลี

- ธรรมปฏิสัมพันธ์ ปัญหาอันแตกฉานในเหตุ คือ เหตุทั้งหมดที่ก่อให้เกิดผล กุศล อกุศล อริยมรรค และพระบาลี

- นิรุติปฏิสัมพันธ์ ปัญหาอันแตกฉานในนิรุติ คือ ภาษาบาลี

- ปฏิภาณปฏิสัมพันธ์ ปัญหาอันแตกฉานในญาณทั้งสามข้างต้น]

๑๑๘๗. ยัม กิณฺณจิ ปจฺจุยฺยุปฺพนํ วิปาคา จ กิริยา ตถา
นิพฺพานํ ภาสิตตฺโถ จ ปณฺเฑเต อตฺถสณฺนิติตา.

“ธรรม ๕ อย่างนี้ คือ ผลที่เกิดจากเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง วิบาก กิริยา นิพพาน และอรรถแห่งพระบาลี ชื่อว่า อรรถ (ผล)”

[ผลทั้ง ๕ อย่างนี้จำแนกโดยย่อเป็นผล ๓ อย่าง คือ

- ผลที่บุคคลทำให้เกิดขึ้น (นิพพุตเตตัพพผล) คือ ผลทั้งหมดที่เกิดจากเหตุ วิบาก และ กิริยา

- ผลที่พึงบรรลु (ปตฺตัพพผล) คือ พระนิพพาน เพราะเป็นผลที่พระพุทธเจ้า พระปัจเจก-
พุทธเจ้า และพระอริยบุคคลพึงบรรลุ

- ผลที่พึงแนะนำ (ฉาเปตัพพผล) คือ อรรถแห่งพระบาลี เพราะเป็นข้อความที่พระพุทธเจ้า
พึงแนะนำให้ผู้อื่นรู้ตาม]

๑๑๘๘. ผลนิพฺพุตตฺโถ เหตุ อริยมคฺโค จ ภาสิตํ
กุสลากุสละณฺเฑติ ปณฺเฑเต ธมฺมสณฺนิติตา.

“ธรรม ๕ อย่างนี้ คือ เหตุที่ก่อให้เกิดผล กุศล อกุศล อริยมรรค และพระบาลี
ชื่อว่า ธรรม (เหตุ)”

[เหตุทั้ง ๕ อย่างนี้จำแนกโดยย่อเป็นเหตุ ๓ อย่าง คือ

- เหตุทำให้เกิดผล (นิพพุตตกเหตุ) คือ เหตุทั้งหมดที่ก่อให้เกิดผล กุศล และอกุศล

- เหตุให้บรรล (สมปปากเหตุ) คือ อริยมรรค เพราะทำให้บรรลพระนิพพาน
- เหตุให้รู้ (ฉาปากเหตุ) คือ พระบาลี เพราะทำให้รู้ความหมาย]

๑๑๘๙. ตสฺมี อุตเถ จ ธมฺเม จ ยา สภาวนิรุตฺติ ตู
 นิรุตฺตํ จ นิตฺติญฺจา นิรุตฺติกุสเลน สา.

“ภาษาที่ไม่เปลี่ยนแปลงตามปกติมีอยู่ในผลและเหตุเหล่านั้น พระศาสดาผู้ทรงฉลาดในนิรุตติทรงแสดงว่าชื่อนิรุตติ”

[คำว่า **นิรุตติ** มาจากศัพท์ว่า นิ + อุตฺติ แปลตามศัพท์ว่า “ภาษาที่นำออกกล่าว” หมายถึงมูลภาษาที่ชาวมคธใช้สื่อสารพูดจาในสมัยพุทธกาล ในคัมภีร์อรรถกถา^{๔๕} กล่าวว่าภาษาของคน ๔ จำพวก คือ พระพุทธเจ้า พรหม คนต้นกบ และคนที่ไม่เคยได้ยินภาษาใดๆ ภาษาดังกล่าวไม่เปลี่ยนแปลงตามกาลเวลาเหมือนภาษาทั่วไป แม้โลกวิบัติไปก็ตั้งอยู่ในพรหมโลก ต่อมาจึงเป็นภาษาของคนต้นกบที่มาจากพรหมโลก ดังข้อความในทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค อคคัณฺณสูตร^{๔๖}

ความจริงภาษามคธเป็นภาษาที่ละเอียดลึกซึ้ง แม้คนทั่วไปที่ศึกษาภาษานี้มาเป็นเวลานานก็ยากจะเชี่ยวชาญได้ มิต้องกล่าวถึงคนที่ไม่เคยศึกษามาก่อน ดังนั้น ข้อความในคัมภีร์อรรถกถาที่กล่าวว่าคนที่ไม่เคยได้ยินภาษาใดๆ ก็รู้มูลภาษาได้ คงหมายถึงการเปล่งภาษามคธตามธรรมชาติเพียงเล็กน้อยและไม่ถูกต้องนัก อย่างไรก็ตาม นักวิชาการตะวันตกกล่าวว่า บุคคลเช่นนั้นไม่อาจพูดภาษาใดๆ ได้เลย และอ้างว่าคนหูหนวกพูดไม่ได้ เพราะไม่ได้ยินเสียงพูด

นิรุตติปฏิสัมภิทาญาณเป็นปัญญาอันแตกฉานในภาษามคธ เช่น เมื่อได้ยินว่า ผสฺโส เวทนา ย่อมรู้ว่าถูกต้อง หากได้ยินว่า ผสฺสา เวทโน ย่อมรู้ว่าผิด ญาณประเภทนี้รับเอาสัททวารมณฺเฑที่ในปัจจุบันเป็นอารมณ์^{๔๗}]

๑๑๙๐. ฌาณํ อารมฺมณํ กตฺวา ติวํ ปจฺจเวกฺขโต
 เตสุ ฌาเณสุ ยํ ฌาณํ ปฏิภาณนฺติ ตํ มตํ.

“เมื่อบุคคลพิจารณารับเอาอารมณ์ที่เป็นญาณทั้งสาม ญาณที่เป็นไปในญาณเหล่านั้นชื่อว่า ปฏิภาณ”

[ปฏิภาณปฏิสัมภิตาญาณเป็นปัญญาอันแตกฉานในญาณ คือ อรรถ ธรรม และนิรุตติ โดยเข้าใจอารมณ์ หน้าที่ ลักษณะ รสะ ปัจจุปปุสฐาน และปทัฏฐานเป็นต้นอย่างนี้ว่า ญาณประเภทนี้รับอารมณ์อย่างนี้แล้วเกิดขึ้นทำหน้าที่เช่นนี้ ญาณประเภทนี้มีลักษณะ รสะ ปัจจุปปุสฐาน และปทัฏฐานเช่นนี้^{๗๘}]

เหตุในการบรรลุปฏิสัมภิตาญาณ

๑๑๙๑.	ปริยตฺติปริปุจฺจาหิ	สวนาธิคเมหิ จ
	ปุพฺพโยเคน คจฺฉนฺติ	ปะภทํ ปฏิสมฺภิตา.

“ปฏิสัมภิตาญาณย่อมถึงความแตกฉานด้วยปริยัตติ (การเรียนพระพุทฺธพจน์) ปริปุจฺจา (การไต่ถาม) สวณะ (การฟัง) อธิคมะ (การบรรลุมรรค) และปุพฺพโยคะ (การเจริญวิปัสสนาจนใกล้ถึงอนุโลมและโคตรภูในพระศาสนาของพระพุทฺธเจ้าองค์ก่อน)”

วิธีเจริญปัญญา

กถํ ภเวตฺตพฺพาติ เอตถ-

๑๑๙๒.	ชนฺธาทีสุ หิ ธมฺเมสุ	ภูมิจฺเจเตสุ โยคินา
	อุคฺคหาทิวเสเนตถ	กตฺวา ปริจยํ ปณ.
๑๑๙๓.	สีลํ จิตฺตวิสุทฺธิญจ	สมฺปาเทตฺวา ตโต ปรี
	ทิจฺจุสฺสทฺธาปโย ปญฺจ	สมฺปาเทนฺเตน สุทฺธิยา.
๑๑๙๔.	ตาย ปณฺณาย ยุตฺเตน	ภีเตน ชนนาทิตโต
	ภเวตฺตพฺพา ภวาทวํ	ปะตฺถยฺนฺเตน ภิกฺขุณา.

“ถามว่า : พึงเจริญปัญญาอย่างไร

ตอบว่า : ในเรื่องนี้ ภิกษุผู้พากเพียรปฏิบัติพึงกระทำการสั่งสม[ความเข้าใจ]ด้วยการศึกษาเป็นต้นในธรรมมีขั้นเป็นต้นแล้ว ยังศีลวิสุทฺธิและจิตตวิสุทฺธิให้ถึงพร้อม ต่อจากนั้นเธอผู้ก่อปรด้วยปัญญาล้วการเกิดเป็นต้นและปรารถนาไม่เกิดอีกพึงเจริญปัญญา โดยทำวิสุทฺธิทั้ง ๕ ให้สำเร็จ”

[ผู้เภาใหม่อธิบายว่า ชันธ์เป็นต้นเรียกว่า ภูมิจือ อารมณฺของวิปัสสนา ศีลวิสุตฺธิและจิตต-
วิสุตฺธิเรียกว่า มูล คือ พื้นฐานของวิปัสสนา ส่วนวิสุตฺธิทั้ง ๕ เรียกว่า สรรีระ คือ ตัววิปัสสนา]

ชันธ์ ๕

๑๑๕๕. รูปญจ เวทนา สญญา สงฺขารจ เจว สพฺพโส
วิญญานญเจติ ปญฺเจเต ชนฺธา สมฺพุทฺทเทสิตา.

“พระสัมพุทฺธเจ้าทรงแสดงชันธ์ ๕ เหล่านี้ไว้โดยประการทั้งปวง คือ รูป เวทนา
สญญา สงฺขาร และวิญญาน”

๑๑๕๖. ตตฺถ ยํ กิณฺณจํ รูปํ ตํ อตฺตํ นาคตาทิกํ
อชฺฌตฺตํ วา พหิทฺธา วา สุขุโมพาริกมฺปิ วา.
๑๑๕๗. หีนํ วาปิ ปณฺีตํ วา ยํ ทูเร ยญจ สนฺติเก
สพฺพํ ตเมกโต กตฺวา รูปกฺขนฺโธติ วุจฺจติ.

“รูปชันธ์ คือ รูปอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นอดีตหรืออนาคตเป็นต้น เป็นภายในหรือ
ภายนอก หยาบหรือละเอียด ทราวมหรือประณีต ไกลหรือใกล้”

๑๑๕๘. อิตเรสุปิ ยํ กิณฺณจํ ตํ เวทยิตลฺกฺขณํ
สพฺพํ ตเมกโต กตฺวา เวทนามกฺขนฺธตา กตา.

“เวทนาชันธ์ คือ สภาวะอย่างใดอย่างหนึ่งที่มีลักษณะเสวยอารมณ์”

๑๑๕๙. จิตฺตชฺชํ ปน ยํ กิณฺณจํ ตํ สมนฺชานนลฺกฺขณํ
สพฺพํ ตเมกโต กตฺวา สมนฺชานกฺขนฺโธติ วุจฺจติ.

“สญญาชันธ์ คือ สภาวะอย่างใดอย่างหนึ่งที่เกิดในจิต มีลักษณะหมายรู้”

๑๒๐๐. ยํ กิณฺณจํ จิตฺตสมฺภูตํ อภิสงฺขารลฺกฺขณํ
สพฺพํ ตเมกโต กตฺวา สงฺขารกฺขนฺธตา กตา.

“สงฺขารชันธ์ คือ สภาวะอย่างใดอย่างหนึ่งที่เกิดในจิต มีลักษณะปรุงแต่ง”

๑๒๐๑. ตตฺถ จิตฺตํ ตํ ยํ กิณฺณํ ตํ วิชานนลกฺขณํ
สพฺพํ ตเมกโต กตฺวา วิณฺญาณกฺขณฺธตา กตฺวา.

“วิณฺญาณฉັນท์ คือ จิตตวงใดตวงหนึ่งที่มีลักษณะรู้อารมณ์ ”

การกำหนดรูปนาม

๑๒๐๒. จตฺตาโร จ มหาภูตา อุปาทา จตฺวีสตี
อภฺภูจวีสตีธา เจตํ รุปํ รูปนฺติ คณฺหตี.

“นักปฏิบัติย่อมกำหนดรูป ๒๘ อย่าง คือ มหาภูตรูป ๔ อุปาทายรูป ๒๔ ว่าเป็นรูป”

๑๒๐๓. เอกาสีตียา จิตฺเตน สยฺยตฺตา เวทนาทโย
เวทนาสมฺมตฺตสํขาร- วิณฺญาณกฺขณฺธสมฺมิตฺตา.

“สภาวะธรรมมีเวทนาเป็นต้นที่ประกอบกับ[โลกีย]จิต ๘๑ ดวง ชื่อว่า เวทนาฉັນท์
สัญญาฉันท์ สังขารฉันท์ และวิณฺญาณฉันท์”

๑๒๐๔. จตฺตาโรรูปิโน ชนฺธะ นามนฺติ ปริคณฺหตี
รูปกฺขณฺโธ ภาเว รุปํ นามกฺขณฺธา อรูปิโน.

“นักปฏิบัติย่อมกำหนดอรูปฉันท์ ๔ ว่าเป็นนาม รูปฉันท์เป็นรูปธรรม นามฉันท์เป็น
นามธรรม”

ลักษณะของรูปนาม

๑๒๐๕. รูปปนลกฺขณํ รุปํ นามํ นมนลกฺขณํ
อิตฺติ สงฺเขปโต นาม- รุปํ โส ปริคณฺหตี.

“เธอย่อมกำหนดแยกรูปกับนามโดยสังเขปว่า รูปมีลักษณะแปรปรวน นามมีลักษณะ
นิ่งไม่[สู่อารมณ์]”

๑๒๐๖. ฆาเลนฺโต วีย ตาลสฺส กนฺทํ ตํ ยมกํ ทฺวิธา
วตฺถเปติ นามญฺจ รูปญฺจาทิ ทฺวิธา ปน.

“เธอย่อมกำหนดแยกออกเป็นสองส่วนว่าเป็นรูปและนาม เหมือนดั่งผ้าเหง้าตาล
คู่ออกเป็นสองส่วนฉะนั้น”

ไม่มีสิ่งอื่นนอกจากรูปนาม

๑๒๐๗. นามโต รูปโต อณฺโณ สโตโต วา บุคฺคโลปิ วา

อตฺตา วา โกจิ นตฺถิติ นิฏฺฐํ คจฺจนฺติ สพฺพทา.

“เธอเชื่อมั่นว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งที่เป็นสัตว์ บุคคล หรืออัตตา ที่นอกจากรูปและนาม
หาไม่มี”

๑๒๐๘. เอวํ ววตฺถเปตฺวา โส นามรูปํ สภาวโต

สตฺตสมฺโมหฆาตตํ พหุสฺสุตฺตวเสนฺธิ.

๑๒๐๙. นามรูปมตฺตตฺตเยว นตฺถิ โกจิธํ บุคฺคโล

เอวเมตฺถ ปณฺทิตฺโต โปโส ววตฺถเปติ ตํ ปน.

“ครั้นเธอกำหนดแยกรูปและนามโดยสภาวะอย่างนี้แล้ว เธอผู้มีปัญญาในพระศาสนา
นี้ย่อมกำหนดแยกรูปและนามว่า มีเพียงรูปนามเท่านั้นในเรื่องนี้ ไม่มีบุคคลใดบุคคลหนึ่งใน
รูปนามนี้ โดยคล้อยตามพระสูตรเป็นอันมากเพื่อละความหลงในบุคคล”

วุตฺตํ เหตุ-

๑๒๑๐. “ยถาปิ อํคสมฺภารา โหติ สทฺโท รโถ อิติ

เอวํ ขนฺธเรสุ สนฺเตสุ โหติ สตฺโตติ สมฺมุติ”^{๗๙}

“สมจริงดังคำกล่าวว่า

‘อุปมาดังคำว่า รถ ย่อมมีตัวประกอบประกอบรวม ฉะนั้นใด เมื่อขันธมีอยู่ จึงมีสมมุติ
ว่าสัตว์ ฉะนั้น’”

๑๒๑๑. ยถาปิ ทารฺขุนฺตมฺปิ นิชฺชีวณฺจ นิรีหํ

ทารฺรชฺชชฺชสฺมาโยเค ตํ คจฺจนฺติปิ ติฏฺฐจฺติ.

๑๒๑๒. ตเถทํ นามรูปมฺปิ นิชฺชีวณฺจ นิรีหํ

อณฺณมณฺณสฺมาโยเค ตํ คจฺจนฺติปิ ติฏฺฐจฺติ.

“หุณยนต์”ที่ไม่ที่ปราศจากชีวิตไม่มีความขวนขวาย เมื่อไม่กับเชือกประกอบร่วมกัน หุณยนต์จึงเดินหรือยืนได้ ฉันทไต แม้รูปนามนี้ก็ปราศจากชีวิตไม่มีความขวนขวาย เมื่อประกอบร่วมกันจึงเดินหรือยืนได้ ฉันทันัน”

เตนาหุ โปราณา-

๑๒๑๓. “นามณจ รูปณจ อิธติ สจจโต
น เหตุถ สตุโต มนุโซ จ วิชชติ
สฺสณณํ อิํ ญนตมิวากิสงขตํ
ทุกขสฺส ปุณฺโซ ตินกฏจสาทิสฺ”ติ.^{๔๐}

“ตั้งโบราณจารย์กล่าวว่า
‘รูปนามมีอยู่จริงในเรื่องนี้ สัตว์หรือบุคคลไม่มีในรูปนามเหล่านี้ รูปนามที่มีปัจจัย
ปรุงแต่งนี้เป็นของว่างเปล่าเหมือนหุณยนต์ เป็นเพียงกองทุกข์ เปรียบตั้งหญ้าและไม้ฉะนั้น”

๑๒๑๔. อณฺณมณฺณูปนิสฺสาย ทณฺฑเกสฺส จิตฺเตสุ หิ
เอกสฺมี ปตฺมานเ ตุ ตเถว ปตฺติตโร.

“อุปมาว่าเมื่อท่อนไม้ค้ำกันอยู่ ถ้าท่อนหนึ่งล้มไป ท่อนไม้อื่นย่อมล้มไปเช่นกัน”

เตนาหุ โปราณา-

๑๒๑๕. “ยมกํ นามรูปณจ อุโม อณฺโณณณนิสฺสิตา
เอกสฺมี ภิชฺชมานสฺมี อุโม ภิชฺชนติ ปจฺจยา”ติ.^{๔๑}

“ตั้งโบราณจารย์กล่าวว่า
‘รูปนามเป็นสภาพคู่กัน ทั้งสองอย่างอาศัยกัน และเป็นปัจจัยแก่กันและกัน เมื่อ
อย่างหนึ่งพินาศก็พินาศไปทั้งคู่”

๑๒๑๖. อุภินฺนํ นามรูปานํ นามํ นิตฺเตชเมตถ ตํ
สเกเนว หิ เตเชน น สกโกติ ปวตฺตติตุ.

๑๒๑๗. น พยาหริติ โน เสติ น ตินฺนจติ น คจฺฉติ
น เกเทติ น จิเรติ น ญชฺชติ น ชาหติ.

“อุปมาว่าคนอาศัยเรือไปในมหรณพ ฉันทใด หมุ่นามย่อมอาศัยรูปเป็นไปได้นั้น เรืออาศัยคนไปมหรณพ ฉันทใด หมุ่นูปย่อมอาศัยนามเป็นไปได้นั้นนั้น”

การเกิดขึ้นของทิฏฐิวิสุทธิตี

๑๒๒๔. สดตสณฺณํ วิโนเทตฺวา นามรูปสฺส สพฺพธา
ยาถาวทสฺสนํ เอตํ “ทิฏฐิวิสุทธิตี” วุจฺจติ.

“การเห็นรูปนามตามความเป็นจริงโดยบรรเทาความสำคัญว่าเป็นสัตว์ บุคคล เรียกว่า ทิฏฐิวิสุทธิตี”

๑๒๒๕. ปริมุจฺจิตฺตกาโม จ ทุกฺขโต ชาตฺวาปิโต
อนุตทวํ วิวชฺเชตฺวา ภาวเย ปน ปณฺทิตฺโต.

“ผู้มีปัญญาปรารถนาพ้นทุกข์มีชาติเป็นต้น พึงเว้นธรรมทรมสองประการ [สัสสต-ทิฏฐิและอุจเฉททิฏฐิ] แล้วเจริญทิฏฐิวิสุทธิตีนี้เกิด”

คําลงท้ายปริจเฉท

๑๒๒๖. ทิฏฺฐิวิสุทฺธิมิมํ ปริสุทฺธํ
สุญฺญตฺรํ ตุ กโรติ นโร โย
ทิฏฺฐิจิตฺตานิ มลานิ อเสสํ
นาสมฺมุเปนฺติ หิ ตสฺส นรสฺส.

“นรชนใดชำระทิฏฐิวิสุทธิตีให้บริสุทธิ์ได้ดียิ่ง มลทินคือทิฏฐิของเธอย่อมวิบัติไปโดยสิ้นเชิง”

อิตติ อภิธมฺมาวตารे ทิฏฺฐิวิสุทฺธินิทฺเทโส นาม
อภฺจาสโม ปริจฺเฉโท.

จบ ปริจเฉทที่ ๑๘ ชื่อว่า ทิฏฐิวิสุทธินิเทศ ในคัมภีร์อภิธัมมawatาร
โดยประการฉะนี้



ทุกข์ อนิจฺจมสฺสํ วต อตฺตภาวํ

มา สํกิลฺลสย น วิชฺชติ ชาตุ นิจฺโจ

อมฺโห น วิชฺชติ หิ อปฺปมปีห สारํ

सारं समाจรท ฐมฺมมลं ปมาทํ.

เตลภฺญาหคาคา. คาถา ๕๕

ท่านผู้เจริญ ท่านอย่าทำสรีระที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์และไม่งามให้เศร้าหมอง
ด้วยกามวิตกเป็นต้นเลย สิ่งคงที่ถาวรย่อมไม่มีแก่นสารแม้เล็กน้อยในสรีระนี้
หาไม่มี เชิญท่านทั้งหลายประพาศธรรมอันมีแก่นสาร ความประมาทย่อมไม่
เหมาะสมเลย



ปริจเฉทที่ ๑๙

กัณฑ์ชาวตรณวิสุทธินิเทศ

(คำอธิบายกัณฑ์ชาวตรณวิสุทธิ)

กัณฑ์ชาวตรณวิสุทธิ

๑๒๒๗.	เอตสฺส นาม รูปสฺส	ชานิตฺวา เหตุปัจจย
	กัณฺหา ตีสุ ปนทฺธาสุ	วิตฺติตฺวา จิตฺ ปน.
๑๒๒๘.	กัณฺหาวตรณํ นาม	ณฺณํ ตํ สมุทฺทิตํ
	ตํ สมุปาเทตฺถกาเมน	อตฺถกาเมน ภิกฺขุณา.
๑๒๒๙.	นามรูปสฺส โก เหตุ	โก นุ วา ปจฺจโย ภเว
	อวชฺชิตฺวา ตมิจฺเจวํ	รูปกายสฺส ตาวเท.
๑๒๓๐.	เกสา โลมา นขา ทนฺตา	ตโจ มํสํ นหารู จ
	อฏฺฐิมิณฺฑชณฺณจ วฏฺกณฺณจ	หทยํ ยกนฺมปิ จ.
๑๒๓๑.	อิจฺเจวมาทิปาตฺตีส-	โกฏฺฐาสปจฺจยสฺส หิ
	ปริคฺคณฺหติ กายสฺส	มนฺสา เหตุปัจจย.

“ญาณที่ข้ามความสงสัยในกาลทั้ง ๓ เพราะกำหนดรู้เหตุปัจจัยของรูปนามนั้นได้
พระพุทธองค์ตรัสว่า กัณฑ์ชาวตรณวิสุทธิ

ภิกษุผู้รักตนปรารถนาจะยังญาณนั้นให้ถึงพร้อม ย่อมไม่ควรครวญเหตุปัจจัยของรูปนามว่า อะไรเป็นเหตุปัจจัยของรูปนาม ครั้นแล้วได้กำหนดรู้เหตุปัจจัยของกายอันได้แก่รูปกาย ที่มีอาการ ๓๒ คือ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต หัวใจ ตับ ตับอ่อน เป็นต้น”

๑๒๓๒. อวิชชา ตณฺหุปาทานํ กมฺมํ เหตุ จตุพฺพิโธ
เอตสฺส รูปกายสฺส อาหาโร ปจฺจโย มโต.

“เหตุของรูปกายคือธรรม ๔ อย่างอันได้แก่ อวิชชา ตณฺหา อุปาทาน และกรรม ส่วนปัจจัยของรูปกายคืออาหาร”

๑๒๓๓. ชนโก เหตุ อกฺขาโต ปจฺจโย อนุपालโก
เหตุวฺงฺกุรฺสฺส พิชฺชํ ตํ ปจฺจยา ปถวาทโย.

“เหตุ คือ ธรรมที่ทำให้เกิด[รูปนาม] ปัจจัย คือ ธรรมอุปถัมภ์[รูปนามที่เกิดขึ้นแล้ว] เหมือนเมล็ดเป็นเหตุเกิดของหน่อ ส่วนดินเป็นต้นเป็นปัจจัยอุปถัมภ์”

๑๒๓๔. อิติเม ปณฺจ ธมฺมา हि เหตุปจฺจยตํ คตา
อวิชฺชาทโย ตโย ตตฺถ มาตาว อุปนิสฺสยา.

๑๒๓๕. ชนํ ปน กมฺมํ ตํ ปุตุตสฺส हि ปิตา วีย
ธาคี วีย กุมารสฺส อาหาโร ธารโก ภเว.

“โดยประการดังนี้ ธรรมทั้ง ๕ ดังกล่าว [อวิชชา ตณฺหา อุปาทาน กรรม และอาหาร] เป็นเหตุปัจจัย

อวิชชาเป็นต้น ๓ อย่างเป็นที่อาศัยเหมือนมารดาเป็นที่อาศัยของบุตร กรรมทำให้เกิดเหมือนบิดาให้เกิดบุตร ส่วนอาหารทรงไว้เหมือนพี่เลี้ยงดูแลเด็ก”

การกำหนดเหตุปัจจัยของนาม

๑๒๓๖. อิจฺเจวํ รูปกายสฺส โส ปจฺจยปริคฺคหํ
กตฺวา ปุณฺปิ “จกฺขุญฺจ รูปมาโลกเมว จ.
๑๒๓๗. ปฏิจฺจ จกฺขุวิญฺญาณํ โหติ” อิจฺเจวมาทินา
นเยน นามกายสฺส ปจฺจยํ ปริคฺคหนฺติ.

“นักปฏิบัตินั้นกำหนดรู้เหตุปัจจัยของรูปกายดังนี้แล้ว ย่อมกำหนดรู้เหตุปัจจัยของนามกายโดยนัยว่า จักขุวิญญานย่อมเกิดขึ้นอาศัยจักขุประสาท รูปารมณฺ์ และแสงสว่าง

เป็นต้น”

๑๒๓๘.	โส เอวํ นามรูปสฺส	วุตฺตํ ทิสฺวาน ปจฺจยา
	ยถา เอตฺรหิํ ทุ	อติเตปิ ตเถวิทํ.
๑๒๓๙.	ปจฺจยา จ ปวตฺติตฺถ	ตเถวานาคเตปิ จ
	ปวตฺติสฺสติ อทฺธาสู	ติเสวํ อนุปสฺสติ.

“ครั้นเธอเห็นความเป็นไปของรูปนามเพราะเหตุปัจจัยในปัจจุบันเช่นนั้นแล้ว ย่อมพิจารณาเห็นในกาลทั้ง ๓ อย่างนี้ว่า รูปนามในปัจจุบัน อดีต และอนาคต ย่อมเป็นไปตามเหตุปัจจัย”

๑๒๔๐.	ตสฺเสวํ ปสฺสโต ยา सा	ปุพฺพนฺเต ปณฺจธาตุตา
	อปรนฺเต ลียา กงฺขา	ปณฺจธา สมุทฺติริตา.
๑๒๔๑.	ปจฺจุปฺนเนปิ อทฺธาน	ฉพฺพิธา ปริกิตฺติตา
	สพฺพา จานวเสสาว	โยคิโน सा ปหียยติ.

“เมื่อเธอเห็นอยู่อย่างนี้ย่อมละความสงสัยทั้งหมดในส่วนเบื้องต้น ๕ อย่าง ส่วนเบื้องปลาย ๕ อย่าง และความสงสัยในปัจจุบันกาล ๖ อย่าง”

[ความสงสัย ๑๖ อย่าง คือ

๑. เราเกิดมาก่อนในอดีตกาลหรือ
๒. เราไม่เคยเกิดมาก่อนในอดีตกาลหรือ
๓. เราได้เป็นอะไรในอดีตกาลหรือ
๔. เราได้เป็นอย่างไรในอดีตกาลหรือ
๕. เราได้เป็นอะไรแล้วเป็นอะไรอีกในอดีตกาลหรือ
๖. เราจักเกิดในอนาคตกาลหรือ
๗. เราจักไม่เกิดในอนาคตกาลหรือ
๘. เราจักเป็นอะไรในอนาคตกาลหรือ
๙. เราจักเป็นอย่างไรในอนาคตกาลหรือ

๑๐. เราจักเป็นอะไรแล้วเป็นอะไรอีกในอนาคตกาลหรือ
 ๑๑. เรามีอยู่หรือ
 ๑๒. เราไม่มีอยู่หรือ
 ๑๓. เราเป็นอะไรอยู่หรือ
 ๑๔. เราเป็นอย่างไรอยู่หรือ
 ๑๕. สัตว์ผู้นี้มาแต่ไหนหรือ
 ๑๖. สัตว์นั้นจักไปสู่ภพไหนหรือ]

การกำหนดเหตุปัจจัยของรูปนามด้วยกรรมและวิบาก

๑๒๔๒. เอโก กมฺมวิปากานํ วเสนาปิ จ ปณฺหิตโต
 เอตสฺส นามรูปสฺส ปจฺจยํ ปรีคณฺหติ.

“ผู้มีปัญญาบางท่านย่อมกำหนดรู้ปัจจัยของรูปนามนี้โดยเนื่องด้วยกรรมและวิบาก”

[ผู้กล่าวใหม่อธิบายว่า กรรม คือ กรรมวัฏ (วนเวียนกรรม) วิบาก คือ วิปากวัฏ (วนเวียนวิบาก) แม้กิเลสวัฏ (วนเวียนกิเลส) ก็นับเข้าในกรรมวัฏ เพราะกิเลสเกิดร่วมกับกรรม]

๑๒๔๓. กมฺมํ จตฺตพฺพิธํ ทิฏฺฐ- ธมฺมเวทนียํ ตถา
 อุปฺปชฺชาปฺราปฺริยา- โหสิกมฺมวสา ปน.

“กรรมมี ๔ อย่างโดยจำแนกเป็นทิวฏฐธรรมเวทนียกรรม อุปฺปชฺชเวทนียกรรม อปฺราปฺริยเวทนียกรรม และอโหสิกรรม”

ตตฺถ เอกชนวีนํ อตฺตสฺส จิตฺเตสฺส กุสลา วา อกุสลา วา ปจฺมชฺชนเจตนา ทิฏฺฐธมฺม-
 เวทนียกมฺมํ นาม. ตํ อิมสฺมีเยว อตฺตภาเว วิปากํ เทติ. ตถา อสฺสโกณฺฑํ ปน “อโหสิกมฺมํ นา-
 โหสิ กมฺมวิปากโก, น ภวิสฺสตี กมฺมวิปากโก, นตฺถิ กมฺมวิปากโก”^{๔๓} อิมสฺส ติกสฺส วเสน อโหสิ
 กมฺมํ นาม โหติ. อตฺถสาทิกา ปน สตฺตมชฺชนเจตนา อุปฺปชฺชเวทนียกมฺมํ นาม. ตมนนฺตเร
 อตฺตภาเว วิปากํ เทติ. ตถา อสฺสโกณฺฑํ วุตฺตนเยน อโหสิกมฺมํ นาม โหติ. อุภินฺนมนฺตเร ปณฺจ
 ชชนเจตนา อปฺราปฺริยเวทนียกมฺมํ นาม. ตมนาคเต ยทา โอกาสํ ลภติ, ตทา วิปากํ เทติ.

สตี สัสารปวตติยา อโหสิกรรม นาม น โหติ.

“**ทิฏฐธรรมเวทนียกรรม** (กรรมให้ผลในภพนี้) คือ เจตนาในชวนจิตดวงแรกของชวนจิต ๗ ขณะในชวนวิถีหนึ่ง ซึ่งเป็นกุศลหรืออกุศล กรรมนี้ย่อมให้ผลในอัตภาพนี้เท่านั้น เมื่อให้ผลไม่ได้ก็เป็นอโหสิกรรมโดยคล้อยตามติกะ (กลุ่มธรรม ๓ บท) นี้ คือ กรรมมีแล้ว กรรมจักมี กรรมมีอยู่ แต่ผลของกรรมนั้นไม่มี

อุปัชชเวทนียกรรม (กรรมให้ผลในภพที่สองถัดจากภพนี้) คือ เจตนาในชวนจิตดวงที่ ๗ อันก่อให้เกิดผล[คือการให้ทานหรือการฆ่าสัตว์เป็นต้น] กรรมนี้ย่อมให้ผลในอัตภาพถัดไป เมื่อให้ผลไม่ได้ก็เป็นอโหสิกรรมตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว

อปราปรียเวทนียกรรม (กรรมให้ผลในภพที่สามเป็นต้นไป) คือ เจตนาในชวนจิต ๕ ดวงระหว่างชวนเจตนาทั้งสอง กรรมนี้ย่อมให้ผลในอนาคตเมื่อได้รับโอกาส หากมีความเป็นไปของสงสารอยู่ก็ไม่ใช่เป็นอโหสิกรรม”

๑๒๔๔. อปร จตุพพิธิ กัมม ครุกัม พหุลมปิ จ
 อาสนนญจ กฏตุตา จ กम्मนุติ สมุทริตัม.

“อีกนัยหนึ่ง กรรมมี ๔ อย่าง คือ ครุกกรรม (กรรมหนัก) อาจิณณกรรม (กรรมที่ทำเสมอ) อาสนนกรรม (กรรมที่ทำหรือระลึกได้ในขณะใกล้เสียชีวิต) และกฏตุตากรรม (กรรมสามัญทั่วไปที่นอกจากกรรม ๓ อย่างแรก)”

[คัมภีร์นี้ใช้ พหุล ศัพท์แทน อาจิณณ เพื่อรักษาคณะฉันทิ จึ่งหมายถึงอาจิณณกรรม การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาอย่างหนึ่ง เรียกว่า ปเหพี คือ คำปริศนา ประเภทสมานสัททา คือ การอำพรางชื่อจริงด้วยคำอื่นที่มีอรรถเหมือนกัน มีตัวอย่างว่า

ตัม เม พุทโธ วียากาสี ชลชุตตรนามโก
 ภิกขุสัสมะ นิสิติตวา อิมะ คาถา อภาสธ.^{๔๔}

“พระพุทธเจ้าพระนามว่า ปทุมุตตระ ทรงพยากรณ์ชื่อนั้นแก่เรา พระองค์ประทับนั่งท่ามกลางหมู่ภิกษุแล้วตรัสคาถาเหล่านี้”

ชื่อจริงที่ต้องการกล่าวถึงในที่นี้คือ ปทุมุตตร (ปทุม + อุตตร) แต่ใช้ ชลชุตตร (ชลช +

อุตฺตร) แทน โดย ชลช เป็นคำไวพจน์ของ ปทุม

ตสฺส สิสฺโส มหาปณฺโณ ปุปฺพนาโม พหุสฺสุโต

สาสนํ อนุรทฺชนโต ชมฺพุทฺธิเป ปติฏฺฐิโต.^{๔๕}

“ศิษย์ของพระตัสสะนั้นมีปัญญามาก ชื่อว่าพระสุมณะ เป็นพหูสูตร ตามสืบทรงพระศาสนา ฟานักอยู่ในชมพูทวีป”

คำว่า ปุปฺพ (ดอกไม้) ใช้แทน สุมณ (ดอกมะลิ) จึงเป็นสมานสัททพเพฬ ดังคำอธิบายใน สารัตถทีปนี^{๔๖}

ปุปฺพนาโมติ สุมณฺตเถโร.^{๔๖}

“คำว่า ปุปฺพนาโม (ผู้มีชื่อของดอกไม้) หมายถึง พระสุมณะเถระ”]

๑๒๔๕. อญฺญํ จตุพฺพิธํ กมฺมํ ชนกํ อุปถมฺภกํ

ตถูปปีฬกํ กมฺม- มุปฺษาทกเมว จ.

“อีกนัยหนึ่ง กรรมมี ๔ อย่าง คือ ชนกรรม (กรรมให้ผลใหม่) อุปถัมภกรรม (กรรมอุปถัมภ์) อุปปีฬกรรม (กรรมบีบคั้น) และอุปฆาตกรรม (กรรมตัดรอน)”

ตถฺย ชนกํ นาม กุสฺลํ วา อกุสฺลํ วา กมฺมํ ปฏฺฐิสฺสณฺธิยมฺปิ ปวตฺเตปิ รุปารูปวิปากก-
ชนธฺ ชเนติ. อุปตถมฺภกํ ปน วิปากํ ชนธฺ น สกโกติ. อญฺเณน กมฺเมเน ทินฺนํ นาย ปฏฺฐิสฺสณฺธิยา
ชนิเต วิปากเ อุปปชฺชนกสฺสทฺทุกฺขํ อุปตถมฺภเกติ. อทฺธานํ ปวตฺเตติ. อุปปีฬกํ ปน อญฺเณน
กมฺเมเน ทินฺนํ นาย ปฏฺฐิสฺสณฺธิยา ชนิเต วิปากเ อุปปชฺชนกสฺสทฺทุกฺขํ ปีเพติ พารติ. อทฺธานํ ปวตฺติตุํ
น เทติ. อุปฆาตกํ ปน สยํ กุสฺลมฺปิ อกุสฺลมฺปิ สมนํ อญฺญํ ทฺวพฺพลกมฺมํ ฆาเตตฺวา ตสฺส
วิปากํ ปฏฺฐิพาหิตฺวา อตฺตโน วิปากสฺส โอภาสํ กโรติ. เอวํ ปน กมฺเมเน โอภาเส กเต ตวิปาก-
มุปฺปนํ นาม โหติ. อิติ อิมํ ทฺวาทสฺวิธํ กมฺมํ กมฺมวฏฺฏเฐ ปกฺขิปปิตฺวา เอวเมโก กมฺมวิปาก-
วเสน นามรูปสฺส ปจฺจยปริคฺคหํ กโรติ.

“ชนกรรม (กรรมให้ผลใหม่) คือ กรรมที่เป็นกุศลหรืออกุศลซึ่งก่อให้เกิดวิปาก-
ชนธที่ป็นรูปนามในปฏิสสนิกาลและปวัตติกาล

อุปถัมภกรรม (กรรมอุปถัมภ์) คือ กรรมที่ก่อให้เกิดผลไม่ได้ แต่ทำหน้าที่อุปถัมภ์

สุขทุกข์ที่เกิดขึ้นแล้วให้อยู่นานเมื่อกรรมอื่นให้ปฏิสนธิและก่อให้เกิดผลแล้ว

อุปปีฬกรรม (กรรมบีบคั้น) คือ กรรมบีบคั้นสุขทุกข์ที่เกิดขึ้นแล้วไม่ให้อยู่นานในเมื่อกรรมอื่นให้ปฏิสนธิและก่อให้เกิดผลแล้ว

อุปฆาตกรรม (กรรมตัดรอน) คือ กรรมที่เป็นกุศลหรืออกุศลซึ่งตัดรอนกรรมอื่นที่อ่อนกำลังแล้วกำจัดผลของกรรมนั้นให้โอกาสแก่ผลของตน เมื่อกรรมให้โอกาสอย่างนี้ ผลของอุปฆาตกรรมย่อมเกิดขึ้น

โดยประการดังนี้ ผู้มีปัญญางานย่อมกำหนดรู้ปัจจัยของรูปนามโดยคล้อยตามกรรมและวิบาก โดยนัยกรรม ๑๒ อย่างเข้าในกรรมวิภูอย่างนี้”

อิตติ เอว กมฺมวิปากวณฺณวเสน นามรูปสฺส ปวตฺตํ ทิสฺวา “ยถา อิํ เอตฺรหิ, เอว-
มตฺเตปิ อทฺธานํ กมฺมวิปากวเสน ปจฺจยโต ปวตฺตติตถ, อนาคเตปิ ปวตฺตติสฺสตี”ติ อิตติ กมฺมณฺ-
เจว วิปากโก จาติ กมฺมวิปากวเสน โลโก ปวตฺตติตีติ ตํ สมฺนุปสฺสตี. ตสฺสเสว สมฺนุปสฺสโต สพฺพพา-
โสฬสฺสวิธา กงฺขา ปหิยุยติ.

“เธอเห็นความเป็นไปของรูปนามโดยคล้อยตามกรรมวิภูและวิปากวิภูเช่นนี้แล้ว
ย่อมเข้าใจว่ารูปนามในปัจจุบันย่อมเป็นไปเพราะปัจจัยโดยเนื่องด้วยกรรมและวิบาก ฉะนั้น
รูปนามในอดีตและอนาคตย่อมเป็นไปเพราะปัจจัยโดยเนื่องด้วยกรรมและวิบาก ฉะนั้น

โดยประการดังนี้ เธอพิจารณาเห็นรูปนามว่า สัตว์โลกย่อมเป็นไปโดยคล้อยตาม
กรรมและวิบาก เมื่อเธอรู้เห็นอย่างนี้แล้วย่อมละความสงสัย ๑๖ อย่างทั้งหมดได้”

๑๒๔๖. เหตุผลสฺส สมฺพนฺธ- วเสนว ปวตฺตติ
เกวลํ นามรูปนฺติ สมฺมา สมฺนุปสฺสตี.

“เธอย่อมพิจารณาเห็นโดยชอบว่า รูปนามล้วนๆ ย่อมเป็นไปโดยมีเหตุและผล
เกี่ยวเนื่องกัน”

๑๒๔๗. เอว การณโต อุกฺกํ การณํ น จ ปสฺสตี
ปากปวตฺตติโต อุกฺกํ น ปากปฏิวาทกํ.

“เธอไม่เห็นผู้ทำนอกเหนือไปจากการกระทำ ทั้งไม่เห็นผู้ส่วยผลนอกเหนือไปจาก

ความเป็นไปแห่งผลเช่นนี้”

เตนาคู โปราณา-

๑๒๔๘.	“กมฺมสฺส การโก นตฺถิ สุทฺธธมฺมา ปวตฺตนฺติ	วิปากสฺส จ เวทโก เอเวตํ สมฺมทสฺสนํ
๑๒๔๙.	เอวํ กมฺเม วิปากे จ พีชํรูกฺขาतिकานํ	วตฺตมาเน สเหตุเก ปฺปพฺพา โภกฺกิ น นายติ.
๑๒๕๐.	อนาคเตปิ สํสาเร เอตมตฺตมณฺเวยาย	อปฺปวตฺติ น ทิสฺสติ ตติยิยา อสยํวสี.
๑๒๕๑.	สตฺตสณฺณํ คเหตุวาน ทฺวาสนฺนิจิฏฺฐิ คณฺหนฺติ	สสฺสตุจฺเณทสฺสิโน อณฺณมณฺเวยวิโรธิโน.
๑๒๕๒.	ทิจฺฉิพนฺธนพฺพธา เต ตณฺหาโสเตน วฺยฺหนฺตา	ตณฺหาโสเตน วฺยฺหเร น เต ทุกฺขา ปมฺจุจเร.
๑๒๕๓.	เอวเมตํ อภิญฺเวยาย คมฺภีรํ นิปฺณํ สฺสณฺณํ	ภิกฺขุ พุทฺธสฺส สาวโก ปจฺจยํ ปฏฺวิวิชฺชติ.
๑๒๕๔.	กมฺมํ นตฺถิ วิปากมฺหิ อณฺณมณฺเวยํ อุโก สฺสณฺณา	ปาโก กมฺเม น วิชฺชติ น จ กมฺมํ วินา ผลํ.
๑๒๕๕.	ยถา น สุริเย อคฺคิ น เตสํ พหิ โส อตฺถิ	น มณฺธิเมหิ น โคมเย สมฺภาเรหิ จ ชายติ.
๑๒๕๖.	ตถา น อนฺโต กมฺมสฺส พหิทฺธาปิ น กมฺมสฺส	วิปากโก อฺปฺลพฺภติ น กมฺมํ ตตฺถ วิชฺชติ.
๑๒๕๗.	ผลเณ สฺสณฺณํ ตํ กมฺมํ กมฺมณฺจ โช อฺปาทาย	ผลํ กมฺเม น วิชฺชติ ตโต นิพฺพตฺตเต ผลํ.

๑๒๕๘. น เหตุถ เทโว พุรหมา วา สัสนาสสตุถิ การโก
สทุธธมมา ปวตตุนติ เหตุสมการปจยา”ติ.^{๘๗}

ตั้งโบราณจารย์กล่าวว่า

“ความเห็นอย่างนี้ว่า ‘ผู้ทำกรรมไม่มี ผู้ส่วยผลกรรมไม่มี สภาวธรรมล้วนๆ ย่อม
เป็นไป’ ชื่อว่า ความเห็นชอบ

เมื่อกรรมและวิบากพร้อมทั้งเหตุปัจจัยดำเนินไปอยู่อย่างนี้ ส่วนเบื้องต้นย่อมไม่
ปรากฏเหมือนส่วนเบื้องต้นของเมล็ดพืชกับต้นไม้เป็นต้น [เมล็ดพืชเกิดจากต้นไม้ ต้นไม้ก็
เกิดจากเมล็ดพืช ไข่เกิดจากแม่ไก่ แม่ไก่ก็เกิดจากไข่ สิ่งเหล่านี้เป็นเหตุผลของกันและกัน
ฉันใด กรรมและวิบากก็เช่นเดียวกัน กรรมเกิดจากวิบาก วิบากก็เกิดจากกรรม ทั้งสองอย่าง
เป็นเหตุผลของกันและกัน ส่วนเบื้องต้นของกรรมและวิบากจึงไม่ปรากฏ]

เมื่อสังสารวัฏปรากฏในอนาคตกาล กรรมและวิบากย่อมไม่หมดสิ้นไป เหล่าเดียรัจฉาน
ผู้ไม่อยู่ในอำนาจของตน เมื่อไม่รู้ข้อความนี้แล้วเข้าใจว่ายังยืนหรือขาดสูญ มีความเห็น
ขัดแย้งกัน ย่อมยึดเอาสัตตัตถสัญญาเชื่อมั่นมิฉนาคาทิฏฐิ ๖๒ [ตลอดกาลที่เหล่าสัตว์ยังเวียนตาย
เวียนเกิดในสังสารวัฏคือการดำเนินไปไม่ขาดตอนของขันธ อายตนะ และธาตุ วิบากย่อม
เกิดจากกรรม ทั้งกรรมย่อมเกิดจากวิบาก ผู้ที่ยังละสังโยชนไม่ได้ย่อมจะเกิดกรรมและวิบาก
ที่เป็นเหตุและผลของกันและกันไปเรื่อยๆ ชาติแล้วชาติเล่า ดังนั้น กรรมและวิบากจึงไม่
หมดสิ้นไปเมื่อสังสารวัฏยังปรากฏอยู่ (ฎีกาใหม่)]

พวกเขาถูกผูกด้วยเครื่องผูกคือทิฏฐิ ย่อมถูกระแสดัณหาพัดพาไป เมื่อถูกระแสดัณหาพัดพาไปย่อมไม่พ้นจากทุกข์

ภิกษุผู้เป็นสาวกของพระพุทธเจ้าย่อมแทงตลอดปัจจัยอันละเอียดลึกซึ้งปราศจาก
อึดติดตัวตน

กรรมไม่มีในวิบาก วิบากก็ไม่มีในกรรม ทั้งสองอย่างว่างจากกันและกัน วิบาก
ย่อมมีโดยปราศจากกรรมไม่ได้

อุปมาว่าไฟไม่มีอยู่ในดวงอาทิตย์ แก้ว[สุริยากานต์] และมูลโค ทั้งไม่มีอยู่ใน
ภายนอกวัตถุเหล่านั้น แต่เกิดจากเหตุดังกล่าว ฉันใด วิบากก็ไม่มีอยู่ภายในกรรม ทั้งไม่มี

อยู่ภายนอกกรรม กรรมก็ไม่มีในวิบาก ฉะนั้น [แม้กรรมและวิบากจะเป็นคนละอย่างกัน วิบากก็เกิดโดยอาศัยกรรมได้ เหมือนไฟที่เกิดขึ้นโดยอาศัยเหตุปัจจัยร่วมกัน คือ แสงแดด แก้วสุริยกานต์ (แก้วรวมแสง) และเชื้อไฟ]

กรรมปราศจากผล[อยู่ภายใน] ผลไม่มีอยู่ในกรรม แต่เมื่อผลอาศัยกรรมแล้วจึงเกิดจากกรรมได้

โดยแท้จริงแล้ว เทพหรือพรหมผู้สร้างสังสารวัฏย่อมไม่มีในสภาวะธรรมนี้ สภาวะธรรมล้วนๆ ที่มีกลุ่มเหตุเป็นปัจจัยย่อมดำเนินไป”

การเกิดขึ้นของกังขาวิตรณวิสุทธิ

๑๒๕๙.	เอว นานปุปกาเรหิ	นามรูปสส ปจยํ
	ปริคคเหตฺวา อทฺธาสุ	ตริตฺวา กงฺขมฺภูจิติ.
๑๒๖๐.	กงฺขาวิตรณํ นาม	ญาณํ ตํ สมฺภูทิตํ
	ธมฺมภูจิติ ยถาภูตํ	ตํ สมฺมาทสฺสนนฺติปิ.

“ญาณที่กำหนดรู้ปัจจัยของรูปนามด้วยประการต่างๆ อย่างนี้ ข้ามความสงสัยในกาลทั้ง ๓ นั้น พระศาสดาตรัสเรียกว่า กังขาวิตรณญาณ บ้าง ธัมมัญญิตินญาณ บ้าง ยถาภูตญาณ บ้าง สัมมาทสฺสนญาณ บ้าง”

[กังขาวิตรณญาณ	คือ ญาณข้ามความสงสัย
ธัมมัญญิตินญาณ	คือ ญาณที่ดำเนินไปในเหตุซึ่งเป็นที่ตั้งของผล
ยถาภูตญาณ	คือ ญาณที่รู้เห็นตามความเป็นจริง
สัมมาทสฺสนญาณ	คือ ญาณรู้เห็นโดยชอบ]

คำลงท้ายปริจเฉท

๑๒๖๑.	อิมินา ปน ภาณเนน	สํยุตโต พุทฺธสํสาเน
	โหติ ลทฺธปติฏฺโง	โสตาปนโน หิ จูฬโก.

“ผู้ก่อปรด้วยกังขาวิตรณญาณนี้เป็นเช่นกับได้รับที่ตั้งในพระพุทธานุสา ได้ชื่อว่า

พระจุฬโสดาบัน”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า พระจุฬโสดาบัน คือ พระโสดาบันระดับล่าง หมายความว่า บุคคลนั้น
แม้ยังไม่ได้บรรลุอริยมรรคอันที่ตั้งในพระศาสนา ก็เหมือนได้บรรลุอริยมรรคแล้ว เพราะดำรงอยู่ใน
ปฏิบัติอันเป็นเหตุบรรลุอริยมรรค จึงได้ชื่อว่า พระจุฬโสดาบัน เพราะจะไปสู่สุคติภูมิแน่นอนเหมือน
พระโสดาบัน เนื่องจากถึงพร้อมด้วยศีล สมาธิ และปัญญาที่เป็นโลกียะ]

๑๒๖๒. ตสฺมา สปญฺโฆ ปน อตฺถกาโม

โย นามรูปสฺส เหตุปจฺจยานิ

ปริคฺคหํ สาธุ กโรติ อีโร

ชิปฺปํ ส นิพฺพานปฺปํ อูปติ.

“ดังนั้น อริชนผู้มีปัญญาปรารถนาประโยชน์จึงควรกำหนดรู้เหตุปัจจัยของรูปนาม
เธอย่อมบรรลุอมตนครโดยพลัน”

อิติ อภิธมฺมาวตฺตาทเร กงฺขาวิตรณวิสุทธินิเทศ นาม

เอภฺนวิสฺสติโม ปริจฺเฉทो.

จบ ปริจเฉทที่ ๑๙ ชื่อว่า กังขาวิตรณวิสุทธินิเทศ ในคัมภีร์อภิธัมมวาทาร

โดยประการฉะนี้





เทเห สภาวรหิตะ ปริกบุปสิทุเ

อตตา น วิชชติ หิ วิชช'มวันตลิกเข

ภาเวถ ภาวนรตา วิคตบุปมาทา

สพฺพาสวปฺพนนาย อนตฺตสมฺณ.

เตลภฺภาหคฺคาถา. คาคา ๖๓

อัตรานันหามีไมในร่างกายที่ไร้สภาวะตัวตน ซึ่งปรากฏด้วยจินตนาการ
เหมือนดั่งสายฟ้าแลบบนท้องฟ้า ท่านทั้งหลายพึงยินดีในภาวนา ปราศจากความ
ประมาท เจริญอนัตตสัญญา (ความสำคัญว่าไม่มีอัตรานัน) เพื่อกำจัดอาสวะทั้งปวง
เถิด



ปริจเฉทที่ ๒๐

มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ

(คำอธิบายมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ)

การกำหนดรู้ความเกิดดับโดยสังเขป

๑๒๖๓. กลาปสมมุสเสนเนว โยโค กรณโย ลียา
มคคามคเค ตุ ฌาณํ ต- มธินตุํ ปนิจจตา.

“ผู้ปรารถนาบรรลุนิพพานที่รู้เห็นทางและสิ่งที่มีไ้ทางนั้น พึงเจริญความเพียรด้วย
การพิจารณาโดยความเป็นกลุ่ม”

๑๒๖๔. ปจฺจุปปนฺนสฺส ธมฺมสฺส นิพฺพตฺติ อุกฺโข มโต
วโย วิปริณาโมติ ตสฺสเสว สมฺมทิริตา.

๑๒๖๕. อนุปฺปสฺสนาปี ฌาณนฺติ วรณาณฺน เทสิตํ
โส ปนฺวํ ปชานาติ โยคาวจรมานโว.

๑๒๖๖. อิมสฺส นามรูปสฺส ปุพฺเพ อุปฺปตฺติโต ปน
นิจโย ราสี วา นตฺถิ ตถา อุปฺปชฺชโตปี จ.

๑๒๖๗. ราสีโต นิจยา วาปี นตฺถิ อากมฺมณฺติ จ
ตถา นินฺรุชฺฌมานสฺส น ทิสากมฺมณฺติ จ.

๑๒๖๘. นินฺรุทฺธสฺสาปี เอกสฺมี จาเน นตฺถิ จโยติ จ
เอตฺถ วิญฺญปมา วุตฺตา เอตสฺสตฺถสฺส ทิปเน.

“ความเกิดขึ้นแห่งธรรมที่เป็นปัจจุบัน ชื่อว่า อุทฺยะ ความแปรปรวน ชื่อว่า วยะ

การหยั่งเห็นความเกิดขึ้นและความดับไป ชื่อว่า ญาณ พระพุทธเจ้าผู้ทรงปรีชาอันเลิศได้ทรงแสดงไว้

นักปฏิบัตินั้นย่อมรู้แจ้งอย่างนี้ว่า กองหรือหมู่ของรูปนามย่อมไม่มีก่อนจะเกิดขึ้น รูปนามที่เกิดอยู่มิได้มาจากกองหรือหมู่ รูปนามที่ดับไปอยู่มิได้ไปสู่ทิศทั้งหลาย แม้รูปนามที่ดับไปแล้วก็ได้รวมเป็นกองในที่แห่งหนึ่ง การอุปมาด้วยเสียงพิน กล่าวกวไว้เพื่อแสดงข้อความนั้นในเรื่องนี้”

[เสียงพินอาศัยพิน ไม่ติด และการติด ย่อมเกิดขึ้นแล้วดับไป ฉะนั้น รูปนามที่ไม่เคยเกิด ก็เกิดขึ้นโดยอาศัยเหตุปัจจัย ฉะนั้น”]

การกำหนดรู้ความเกิดดับโดยพิสดาร

๑๒๖๙.	อุทพุพพมณกุการ-	เมวํ สงฺเขปโต ปน
	กตฺวา ตสฺเสว ฅาณสฺส	วิภงฺกสฺส วเสน ตฺว.
๑๒๗๐.	“อวิชฺชาสมุทฺยา รูป-	สมุทโย”ติ หิ อาทินา ^{๘๙}
	นเยเนกฺกขณฺธสฺส	อุทพุพพยทสฺสเน.
๑๒๗๑.	ทส ทสชาติ กตฺวาน	วุตฺตา ปณฺณาสลฺกฺขณา
	เตสํ ปน วเสนาปี	ธมฺเม สมฺนุปสฺสตี.
๑๒๗๒.	เอวํ รูปฺทโย โหติ	เอวมสฺส วโย อิติ
	อุเทติ เอวํ รูปฺมปี	เอวํ รูปํ ตฺว เวติ จ.

“เธอกำหนดรู้ความเกิดดับโดยสังเขปดังนี้แล้ว ย่อมหยั่งเห็นธรรมทั้งหลายว่า ‘ความเกิดขึ้นของรูปย่อมมีอย่างนี้ [รูปเกิดขึ้นเพราะการเกิดของอวิชชา ตัณหา กรรม และอาหาร] ความดับไปของรูปย่อมมีอย่างนี้ [รูปดับไปเพราะความดับของอวิชชา ตัณหา กรรม และอาหาร] รูป[ที่เกิดจากกรรม จิต อุตุ และอาหาร]ย่อมเกิดขึ้นอย่างนี้ รูป[ที่เกิดจากกรรม จิต อุตุ และอาหาร]ย่อมดับไปอย่างนี้’ โดยจำแนกเป็นลักษณะ ๕๐ อย่างซึ่งแยกเป็นชั้นร้อยละ ๑๐ อย่างด้วยการกำหนดรู้ความเกิดดับของชั้นหนึ่งๆ ว่า ความเกิดขึ้นของรูป ย่อมมีเพราะ

ความเกิดขึ้นของอวิชา เป็นต้น ซึ่งพระศาสดาตรัสไว้ในคำอธิบายของอุทยัพพญาณ”

[ลักษณะการเกิดขึ้นและดับไปของรูปนามมี ๕๐ อย่าง ดังนี้

(ก) ลักษณะการเกิดขึ้นและดับไปของรูปมี ๑๐ อย่าง คือ

- รูปในปัจจุบันเกิดขึ้นเพราะการเกิดของอวิชาในภพก่อน (อวิชาสมุทยา รูปสมุทโย)
- รูปในปัจจุบันเกิดขึ้นเพราะการเกิดของตัณหาในภพก่อน (ตณฺหาสมุทยา รูปสมุทโย)
- รูปในปัจจุบันเกิดขึ้นเพราะการเกิดของกรรมคือกุศลกรรมและอกุศลกรรมในภพก่อน

(กมุสมุทยา รูปสมุทโย)

- รูปในปัจจุบันเกิดขึ้นเพราะการเกิดของอาหารคือคำข้าว (อาหารสมุทยา รูปสมุทโย)
- สังขตลักษณะคือการเกิดขึ้นของรูป (นิพพุตติลกฺขณํ)
- รูปในอนาคตดับไปเพราะการดับของอวิชา (อวิชานิโรธา รูปนิโรโธ)
- รูปในอนาคตดับไปเพราะการดับของตัณหา (ตณฺหานิโรธา รูปนิโรโธ)
- รูปในอนาคตดับไปเพราะการดับของกรรมคือกุศลกรรมและอกุศลกรรม (กมุมนิโรธา

รูปนิโรโธ)

- รูปที่ยังไม่เกิดได้ดับไปโดยไม่เกิดขึ้นเพราะการดับกล่าวคือความไม่มีอาหารคือคำข้าว

(อาหารนิโรธา รูปนิโรโธ)

- สังขตลักษณะคือความแปรปรวนพินาศไปของรูป (วิปริณามลกฺขณํ)

(ข) ลักษณะการเกิดขึ้นและดับไปของเวทนามี ๑๐ อย่าง คือ

- เวทนาในปัจจุบันเกิดขึ้นเพราะการเกิดของอวิชาในภพก่อน (อวิชาสมุทยา เวทนาสมุทโย)
- เวทนาในปัจจุบันเกิดขึ้นเพราะการเกิดของตัณหาในภพก่อน (ตณฺหาสมุทยา เวทนาสมุทโย)
- เวทนาในปัจจุบันเกิดขึ้นเพราะการเกิดของกรรมคือกุศลกรรมและอกุศลกรรมในภพ

ก่อน (กมุสมุทยา เวทนาสมุทโย)

- เวทนาในปัจจุบันเกิดขึ้นเพราะการเกิดของอาหารคือคำข้าว (อาหารสมุทยา เวทนาสมุทโย)

สมุทโย)

- สังขตลักษณะคือการเกิดขึ้นของเวทนา (นิพพุตติลักษณะ)
- เวทนาในอนาคตดับไปเพราะการดับของอวิชชา (อวิชชานิโรธา เวทนานิโรโธ)
- เวทนาในอนาคตดับไปเพราะการดับของตัณหา (ตัณหานิโรธา เวทนานิโรโธ)
- เวทนาในอนาคตดับไปเพราะการดับของกรรมคือกุศลกรรมและอกุศลกรรม (กัมม-
นิโรธา เวทนานิโรโธ)
- เวทนาที่ยังไม่เกิดได้ดับไปโดยไม่เกิดขึ้นเพราะการดับกล่าวคือความไม่มีอาหารคือ
คำข้าว (อาหารนิโรธา เวทนานิโรโธ)
- สังขตลักษณะคือความแปรปรวนพินาศไปของเวทนา (วิปริณามลักษณะ)
- (ค) ลักษณะการเกิดขึ้นและดับไปของสัญญา มี ๑๐ อย่าง คือ
 - สัญญาในปัจจุบันเกิดขึ้นเพราะการเกิดของอวิชชาในภพก่อน (อวิชชาสมุทฺทยา สมฺมา-
สมุทโย)
 - สัญญาในปัจจุบันเกิดขึ้นเพราะการเกิดของตัณหาในภพก่อน (ตัณหาสมุทฺทยา สมฺมา-
สมุทโย)
 - สัญญาในปัจจุบันเกิดขึ้นเพราะการเกิดของกรรมคือกุศลกรรมและอกุศลกรรมในภพ
ก่อน (กัมมสมุทฺทยา สมฺมาสมุทโย)
 - สัญญาในปัจจุบันเกิดขึ้นเพราะการเกิดของอาหารคือคำข้าว (อาหารสมุทฺทยา สมฺมา-
สมุทโย)
 - สังขตลักษณะคือการเกิดขึ้นของสัญญา (นิพพุตติลักษณะ)
 - สัญญาในอนาคตดับไปเพราะการดับของอวิชชา (อวิชชานิโรธา สมฺมานิโรโธ)
 - สัญญาในอนาคตดับไปเพราะการดับของตัณหา (ตัณหานิโรธา สมฺมานิโรโธ)
 - สัญญาในอนาคตดับไปเพราะการดับของกรรมคือกุศลกรรมและอกุศลกรรม (กัมม-
นิโรธา สมฺมานิโรโธ)
 - สัญญาที่ยังไม่เกิดได้ดับไปโดยไม่เกิดขึ้นเพราะการดับกล่าวคือความไม่มีอาหารคือ
คำข้าว (อาหารนิโรธา สมฺมานิโรโธ)
 - สังขตลักษณะคือความแปรปรวนพินาศไปของสัญญา (วิปริณามลักษณะ)
- (ฆ) ลักษณะการเกิดขึ้นและดับไปของสังขาร มี ๑๐ อย่าง คือ

- สังขารในปัจจุบันเกิดขึ้นเพราะการเกิดของอวิชชาในภพก่อน (อวิชชาสมุทยา สังขาร-สมุทโย)
 - สังขารในปัจจุบันเกิดขึ้นเพราะการเกิดของตัณหาในภพก่อน (ตณฺหาสมุทยา สังขาร-สมุทโย)
 - สังขารในปัจจุบันเกิดขึ้นเพราะการเกิดของกรรมคือกุศลกรรมและอกุศลกรรมในภพก่อน (กมฺมสมุทยา สังขารสมุทโย)
 - สังขารในปัจจุบันเกิดขึ้นเพราะการเกิดของอาหารคือค้ำข้าว (อาหารสมุทยา สังขาร-สมุทโย)
 - สังขตลักษณะคือการเกิดขึ้นของสังขาร (นิพฺพตฺติลกฺขณํ)
 - สังขารในอนาคตดับไปเพราะการดับของอวิชชา (อวิชฺชานิโรธา สังขารนิโรโธ)
 - สังขารในอนาคตดับไปเพราะการดับของตัณหา (ตณฺหานิโรธา สังขารนิโรโธ)
 - สังขารในอนาคตดับไปเพราะการดับของกรรมคือกุศลกรรมและอกุศลกรรม (กมฺม-นิโรธา สังขารนิโรโธ)
 - สังขารที่ยังไม่เกิดได้ดับไปโดยไม่เกิดขึ้นเพราะการดับกล่าวคือความไม่มีอาหารคือค้ำข้าว (อาหารนิโรธา สังขารนิโรโธ)
 - สังขตลักษณะคือความแปรปรวนพินาศไปของสังขาร (วิปริณามลกฺขณํ)
- (ง) ลักษณะการเกิดขึ้นและดับไปของวิมฺยูณมี ๑๐ อย่าง คือ
- วิมฺยูณในปัจจุบันเกิดขึ้นเพราะการเกิดของอวิชชาในภพก่อน (อวิชฺชาสมุทยา วิมฺยูณ-สมุทโย)
 - วิมฺยูณในปัจจุบันเกิดขึ้นเพราะการเกิดของตัณหาในภพก่อน (ตณฺหาสมุทยา วิมฺยูณ-สมุทโย)
 - วิมฺยูณในปัจจุบันเกิดขึ้นเพราะการเกิดของกรรมคือกุศลกรรมและอกุศลกรรมในภพก่อน (กมฺมสมุทยา วิมฺยูณสมุทโย)
 - วิมฺยูณในปัจจุบันเกิดขึ้นเพราะการเกิดของอาหารคือค้ำข้าว (อาหารสมุทยา วิมฺยูณ-สมุทโย)
 - สังขตลักษณะคือการเกิดขึ้นของวิมฺยูณ (นิพฺพตฺติลกฺขณํ)

- วิญญาณในอนาคตดับไปเพราะการดับของอวิชชา (อวิชชานิโรธา วิญญาณนิโรธ)
- วิญญาณในอนาคตดับไปเพราะการดับของตัณหา (ตัณหานิโรธา วิญญาณนิโรธ)
- วิญญาณในอนาคตดับไปเพราะการดับของกรรมคือกุศลกรรมและอกุศลกรรม (กัมม-
นิโรธา วิญญาณนิโรธ)
- วิญญาณที่ยังไม่เกิดได้ดับไปโดยไม่เกิดขึ้นเพราะการดับกล่าวคือความไม่มีอาหารคือ
คำข้าว (อาหารนิโรธา วิญญาณนิโรธ)
- สังขตลักษณะคือความแปรปรวนพินาศไปของวิญญาณ (วิปริณามลฺกขณ)

ในคาถา ๑๒๗๐ บาทที่ ๒ คำว่า สมุทโยติ หิ อาทินา ถ้ามีรูปสมาสว่า สมุทโยเตยวมาทินา (สมุทโย + อิติ + เอว + อาทินา) น่าจะตรงตามหลักภาษาที่ใช้โดยทั่วไป เพราะ อาทิ ศัพท์ที่ประกอบ
ใช้ในกรณีอย่างนี้นิยมเชื่อมสมาสกับบทหน้า ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

๑๒๗๓. เอวํ ปจฺจยโตเปตฺถ ขณโต อุทฺยพฺพยํ
 ปสฺสโต สพฺพธมฺมา จ ปากฺกา โหนติ ตสฺส เต.

“เมื่อเธอเห็นความเกิดขึ้นและดับไปโดยปัจจัยและขณะในชั้นนี้ ธรรมทั้งหมด
ย่อมปรากฏชัดแก่เธอ”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า คำว่า “ธรรมทั้งหมด” หมายถึง สัจจะ ๔ ปฏิจจสมุปบาท นัย ๔ อย่าง
มีเอกัตตนัยเป็นต้น และไตรลักษณ์]

๑๒๗๔. อุทฺเท ทณฺฑรชฺชิว อารคฺเคริว สาสโป
 วิชฺชุปฺปาทาว ธมฺมา เต ปริตฺตญฺจายิโน สิญฺ.

“ธรรม[คือรูปนาม]เหล่านั้นตั้งอยู่ได้เพียงชั่วขณะ เป็นเช่นกับรอยไม้ที่ขีดบนผิวน้ำ
เมล็ดพันธุ์ฝักกาดบนปลายเหล็กแหลม และสายฟ้าแลบ”

๑๒๗๕. กทลฺลฺสฺปิ นาลาต- จกฺกมายุปฺมา อิเม
 อसारา ปน นิสฺสารา หุตฺวา ขายนฺติ โยคิโน.

“ธรรมเหล่านี้ย่อมประจักษ์แก่นักปฏิบัติว่าไร้แก่นสาร เหมือนดังต้นกล้วย ความผัน

วงไฟ และมายา”

๑๒๗๖. เอวเมตตาวตา เตน อุทยพพยทสสนัน
 ลกฺขณานิ จ ปญฺญาส ปฏฺวิฑฺฒ จิตฺ ปน.
๑๒๗๗. ฌาณํ อธิคตํ โหติ ตรุณํ ปจฺมํ ปน
 ยสฺส จาธึคมา โยคิ โหตารทฺธวิปสฺสโก.

“โดยประการดังนี้ เธอชื่อว่าบรรลุนิยามแรกที่ยังเห็นความเกิดดับโดยแทงตลอด
ลักษณะ ๕๐ อย่าง ซึ่งยังไม่แก่ล้านัก อันทำให้นักปฏิบัติผู้บรรลุนิยามได้ชื่อว่า ผู้ปรารภวิปัสสนา”

[คำว่า ผู้ปรารภวิปัสสนา (อารทฺธวิปสฺสโก) คือ ผู้บรรลุนิยามญาณขั้นที่ ๔ เป็นต้นไป แม้
โพชฌงค์ก็เริ่มเกิดตั้งแต่วิปัสสนาญาณขั้นนี้ และมีกำลังแก่กล้าตั้งแต่วิปัสสนาญาณที่ ๕ เป็นต้นไปที่เป็น
วิปัสสนาญาณระดับสูง ดังสารกในคัมภีร์อรรถกถาของทีฆนิกายและมัชฌิมนิกายว่า

เอตถ หิ สมฺพุชฺชติ อารทฺธวิปสฺสโกโต ปญฺญา ยโศวจโรติ สมฺโพธิ.^{๕๐}

“พระโยศาวจรย่อมหยั่งรู้ตั้งแต่เริ่มปรารภวิปัสสนา จึงชื่อว่า สัมโพธิ”

คัมภีร์ฎีกาของทีฆนิกายและมัชฌิมนิกายอธิบายข้อความข้างต้นว่า

อุทฺทวยฌาณูปตฺติโต ปญฺญา สมฺโพธิปฺปฏิปทา ยํ จิตฺ นาม โหติตี อหา อารทฺธวิปสฺสโกโต
ปญฺญา ยโศวจโรติ สมฺโพธิตี.^{๕๑}

“พระโยศาวจรชื่อว่าตั้งอยู่ในปฏิปทาหยั่งรู้ตั้งแต่การอุปบัติแห่งปัญญาที่รู้เห็นความเกิดขึ้นและ
ดับไป ฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า อารทฺธวิปสฺสโกโต ปญฺญา ยโศวจโรติ สมฺโพธิ (พระโยศาว
จรย่อมหยั่งรู้ตั้งแต่เริ่มปรารภวิปัสสนา จึงชื่อว่า สัมโพธิ)”]

วิปัสสนูปกิเลส ๑๐

๑๒๗๘. วิปสฺสนาย เหนตาย กรุณายถ โยคิโน
 วิปสฺสกาสฺส ชายนฺเต อุปฺเกสสา ทเสวิเม.

“ลำดับนั้น อุปกิเลส ๑๐ อย่างเหล่านี้ย่อมเกิดแก่นักปฏิบัติผู้เจริญวิปัสสนาด้วย
วิปัสสนาอย่างอ่อนนี้”

๑๒๗๙. โอภาโส ปิติ ปัสสทุธิ ฌาณํ สทุธา สติ สุขํ
 อุเบกขา วีริยํ นิกนฺตํติ อุปฺเภลสา ทเสวิเม.

“อุปฺภิเลสํตํกล่าวว คือ แสงสว่าง ปิติ ปัสสัทธิ (ความสงบ) ฌาณ ศรัทธา สติ สุข
 อุเบกขา ความเพียร และนิกันฺติ (ความชอบใจ)”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า ศรัทธา คือ ความผ่องใสยิ่งนักของจิตและเจตสิกโดยปราศจากกิเลสเครื่อง
 เสร้าหมอง โดยองค์ธรรมได้แก่ศรัทธาเจตสิก มิใช่หมายถึงความเชื่อในพระรัตนตรัย กรรม และผล-
 กรรม]

ผู้ไม่เกิดวิปัสสนูปกิเลส

๑๒๘๐. สมฺปตฺตปฺภีเวรฺสส โสตาปนฺนาทิโนปิจ
 ตถา วิปฺปฺภีปนฺนสฺส อุปฺเภลสา น ชายเร.

“อุปฺภิเลสย่อมไม่เกิดแก่พระโสดาบันเป็นต้นผู้บรรลุปภีเวรแล้ว ทั้งไม่เกิดแก่ผู้
 ปฏิบัติผิด”

ผู้เกิดวิปัสสนูปกิเลส

๑๒๘๑. สมฺมาว ปฺภีปนฺนสฺส ยุตฺตโยคสฺส ภิกฺขุโน
 สทา วิปฺสฺสกสฺเสว อุปฺปชฺชนฺติ กิรฺสสุ เต.

“อุปฺภิเลสํตํกล่าวย่อมเกิดแก่ภิกษุผู้ปฏิบัติชอบเพียรเจริญวิปัสสนาอยู่เสมอเท่านั้น”

แสงสว่าง

๑๒๘๒. วิปฺสฺสนาย โอภาโส โอภาโสติ ปวฺจุจฺติ
 ตสฺมี ปน สมฺปฺปนฺเน โยคาวจรภิกฺขุ โส.
 ๑๒๘๓. มคฺคปฺปตฺโต ผลปฺปตฺโต อหฺมสฺมีติ คณฺหติ
 อมคฺคํเยว มคฺโคติ ตสฺเสวํ ปน คณฺหโต.
 ๑๒๘๔. เอวํ วิปฺสฺสนาวีถิ โอภฺกนฺตา นาม โหติ सा
 โอภาสเมว โส ภิกฺขุ อสฺสาเทนฺโต นิสฺสีทติ.

ปติ

๑๒๘๖.	วิปัสสนาย ปสฺสทฐิ	ปสฺสทฐิตี ปุจฺจติ
	โยคิโน กายจิตฺตานิ	ปสฺสทฐาเนว โหนฺติ หิ.
๑๒๘๗.	ลหฺุณี จ มุฑฺเฑเนว	กมฺมณฺเฑนาเนว โหนฺติ หิ
	ปสฺสทฐาทีหิ โส ภิกขุ	อนคฺคหิตมานโส.

๑๒๘๘. อมานุสี รติ นาม อนุโกติ อนุตตร
 ยํ สนุธาย จ คาถาโย ภาสิตา หิ มहेสินา.
๑๒๘๙. “สุณฺณาคารํ ปวิญฺจสฺส สนฺตจิตฺตสฺส ภิกฺขุโน
 อมานุสี รติ โหติ สมฺมา ธมฺมํ วิปสฺสโต.”^{๙๒}
๑๒๙๐. ยโต ยโต สมฺมสฺติ ขนฺธานํ อุทฺยพฺพยํ
 ลภตี ปิตฺติปาโมชฺชํ อมตํ ตํ วิชานตฺนุ”ติ.”^{๙๓}

“ปัสสัทธิที่ประกอบกับวิปัสสนาจิต ได้ชื่อว่า ปัสสัทธิ โดยแท้จริงแล้ว กายและจิตของนักปฏิบัติย่อมสงบระงับทีเดียว ทั้งมีสภาพเบา อ่อน และควรแก่กิริยา ภิกษุที่มีใจเชิดชูด้วยปัสสัทธิเป็นต้นนั้นย่อมได้รับความยินดีที่ยอดเยี่ยมนิไมซ์ของมนุษย์ ซึ่งพระศาสดาตรัสไว้เป็นคาถาว่า

‘ภิกษุไปสู่ที่สงัด มีใจสงบ หยั่งเห็นพระธรรมโดยชอบ ย่อมบังเกิดความยินดีที่นิไมซ์ของมนุษย์ทั่วไป เมื่อเธอหยั่งเห็นความเกิดขึ้นและดับไปแห่งขันธ์แล้ว ย่อมได้ความปิติปราโมทย์ซึ่งเป็นสิ่งอมตะสำหรับท่านผู้รู้ทั้งหลาย”

อุปกิเลส ๗ มีญาณเป็นต้น

๑๒๙๑. ฌาณาทโย อุปฺเภลสสา เฌยฺยา วุตฺตนเยนิธ
 เอเต ทส อุปฺเภลสสา วชฺชนียาว โยคินา.

“โปรดทราบอุปกิเลสอื่นมีญาณเป็นต้น ตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว [คือ ญาณเป็นต้นที่ประกอบกับวิปัสสนาจิต] นักปฏิบัติพึงหลีกเลี่ยงอุปกิเลสทั้ง ๑๐ อย่างนี้”

คำอธิบายของอุปกิเลส

๑๒๙๒. เอตฺถโกสสาทโย ธมฺมา อุปฺเภลสสฺส วตฺถุโต
 อุปฺเภลสชาติ นินฺทิตฺถุจฺจา อุปฺเภลสนิกฺกนฺติ ตฺสุ.

“ในบรรดาอุปกิเลสเหล่านี้ ธรรมคือแสงสว่างเป็นต้นกล่าวว่า เป็นอุปกิเลส เพราะเป็นที่ตั้งของอุปกิเลส ส่วนนิกันติเป็นอุปกิเลส[โดยตรง]”

[วิปัสสนูปกิเลส ๙ อย่างมีแสงสว่างเป็นต้นเป็นอารมณ์ที่ตั้งของอุปกิเลสคือเครื่องเศร้าหมอง ๓ ประการอันได้แก่ ตัณหา มานะ และทิฏฐิ จึงชื่อว่า อุปกิเลส โดยอ้อม ส่วนนิกัณติเป็นตัณหาที่ทำให้วิปัสสนาเศร้าหมอง จึงชื่อว่า อุปกิเลส โดยตรง และชื่อว่า อุปกิเลสวัตถุ (ที่ตั้งของอุปกิเลส) เพราะเป็นอารมณ์ที่ตั้งของตัณหาเป็นต้น ๓ ประการ]

การเสื่อมไปของภาวนา

๑๒๙๓. ตํ ตมาวชฺชมานสฺส ภาวนา ปรีหายติ
อปฺปตฺเต ปตฺตสณฺณิ จ โหติ อปฺปสฺสุโต นโร.

“เมื่อนักปฏิบัติยินดีแสงสว่างเป็นต้นนั้นๆ ภาวนาย่อมเสื่อมไป คนที่มีการสดับน้อย ย่อมสำคัญว่าได้บรรลุธรรมแล้วในธรรมที่ยังมิได้บรรลุ”

[ฉบับฉန္ธุสัจจคายนาและฉบับไทยของมูลนิธิภูมิพลฯ มีรูปว่า อสฺสเต ปตฺตสณฺณิ (ย่อมสำคัญในรูปนามที่ไม่ใช่สัตว์ว่าเป็นสัตว์) แต่รูปนี้ไม่สอดคล้องกับฎีกาเก่าที่มีรูปว่า อปฺปตฺเต ปตฺตสณฺณิ (ย่อมสำคัญว่าได้บรรลุธรรมแล้วในธรรมที่ยังมิได้บรรลุ) ในที่นี้จึงใช้ตามฎีกาเก่าซึ่งตรงกับฉบับเทวนาครี]

มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ

๑๒๙๔. สพฺโพภาสาทโย ธมฺเม น มคฺโคติ วิจารยํ
มคฺโค วิปสฺสนาญาณํ อิจฺเจวํ ปน ปณฺหิโต.

๑๒๙๕. วุตถเปติ มคฺคญจ อมคฺคญเจว เจตสา
ตสฺส เจวํ อयํ มคฺโค นายํ มคฺโคติ โยคิโน.

๑๒๙๖. มคฺคามคฺคญจ วิญญาย จิตฺตญาณมิตํ ปน
มคฺคามคฺคญจ ญาณนฺติ ญฺริมาณเณ เทสิตํ.

“นักปฏิบัติผู้มีปัญญา เมื่อพิจารณาว่าธรรมทั้งหมดมีแสงสว่างเป็นต้นมิใช่ทางวิปัสสนาญาณเป็นทาง ย่อมกำหนดทางและสิ่งที่มีใช่ทางด้วยใจ ญาณของเธอที่รู้ทางและสิ่งที่มีใช่ทางว่า นี่คือนิพพาน นี่มิใช่ทาง ชื่อว่า มัคคามัคคญาณ พระศาสดาผู้มีพระญาณอุจฺพลี

ทรงแสดงไว้”

คำลงท้ายปริจเฉท

๑๒๙๗. มคฺคามคฺคญาณทสฺสเนสฺส โกวิทา
 สาราसारเวทโน สมาหิตาหิตา
 มคฺคามคฺคญาณทสฺสหนฺติ ตํ อิทํ
 พุทฺธา พุทฺธสาวกา วทนต์ วาทโน.

“พระพุทธรเจ้าและพุทธสาวกผู้มีวาทะประเสริฐฉลาดในมคฺคามคฺคญาณทัศนะ รู้เห็น
 สาระและสิ่งที่มีใช้สาระ มีใจตั้งมั่นด้วยสมาธิ ย่อมเรียกญาณนั้นว่า มคฺคามคฺคญาณทัศนะ”

อิติ อภิธัมมวาทาเร มคฺคามคฺคญาณทสฺสทิสฺสวาทินิทฺเตโส นาม
 วีสติโม ปริจฺเฉโท.

จบ ปริจเฉทที่ ๒๐ ชื่อว่า มคฺคามคฺคญาณทสฺสทิสฺสวาทินิทฺเตโส ในคัมภีร์อภิธัมมวาทาร
 โดยประการฉะนี้



ปริจเฉทที่ ๒๑

ปฏิบัติพยานหลักฐานที่สนับสนุนสิทธิพิเศษ

(คำอธิบายปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ)

ปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิ

๑๒๙๘. อภฺจฌาณวเสนเนว สิทาปตฺตา วิปสฺสนา
นวมํ ปฏิปทาภาณ- ทสฺสนนฺติ ปวฺจุจติ.

“วิปัสสนาอันถึงที่สุดด้วยอำนาจของญาณ ๘ [ตั้งแต่อุทกัพพญาณถึงสังขารูเพกขา-
ญาณ] และญาณที่ ๙ [สัจจานุโลมญาณ] เรียกว่า ปฏิปทาญาณทัศนะ”

๑๒๙๙. อภุจ ฌาณานิ นามेतถ เวทิตพฺพานิ วิมฺยุณา
อุปฺเภสวินิมุตฺตํ ฌาณํ สุวิสทํ ปน.

๑๓๐๐. อุทยพพะเย จ มงฺเค จ ภาเย อาทีนเว ตถา
นิพพิทาปัสสนาญาณ ญาณ มุจฺจิตฺกมฺยตา.

๑๓๐๑. ปฏิสงขรา จ สงขารเ อุเปกฺขาฉาณมฺหฺมฺ
อิมานิ อฏฺฐ ฅาณานิ นวมฺ สจฺจานຸໂລມกຸ.

๑๓๐๒. สัจจานุโลมญาณนฺติ อนุนโลมํ ปวฺจจติ
 ตํ สมฺปาเทตูกาเมน โยคาวจรภิกขุणा.

๑๓๐๓. อุทยพพะยาณํ ตํ อาทิ กตฺวา ปนญฺจสุ
 เอเตสุ ปน ญาเณสุ โยโค กรณียะ ปน.

“ผู้มีปัญญาโปรดทราบญาณ ๘ ในเรื่องนี้ คือ ญาณ ๘ เหล่านี้อันได้แก่ อุทัพ-

พยญาณที่รู้เห็นความเกิดดับอันหมดจดพ้นจากอุปกิเลสแล้ว ภาวนาที่รู้เห็นความดับ ภาวนาที่รู้เห็นที่น่ากลัว อาทิ ภาวนาที่รู้เห็นว่ามีโทษ นิพพิทาญาณที่รู้เห็นที่น่าเบื่อหน่าย มุจจิตุกัมมตาญาณที่เป็นความต้องการจะพ้นไป ปฏิสังขยาญาณที่พิจารณาซ้ำอีก และสังขารุเปกขาญาณที่วางเฉยในสังขาร พร้อมทั้งญาณที่ ๘ คืออนุโลมญาณอันชื่อว่า สัจจอนุโลมญาณ (ญาณคล้อยตามสัจจะ)

ภิกษุผู้ปรารถนาความเพียรปรารถนาจะยังสัจจอนุโลมญาณให้สำเร็จ พึงเจริญความเพียรในญาณทั้ง ๘ เหล่านี้ตั้งแต่อุทยัพพญาณเป็นต้นไป”

วิธีปฏิบัติตามลำดับ

๑๓๐๔.	ยถานุภุมโต ตสฺส อนิจฺจาทิวเสเนว	เตสุ ฌาเณสุ อภฺยจฺสุ โยคํ กตฺวา จิตฺตสฺส หิ.
๑๓๐๕.	อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตาทิ อภฺยจฺหนํ ปน ฌาณานํ	สงฺขารเ อนุปสฺสโต วเสน ปน โยคิโน
๑๓๐๖.	วิปสฺสนา สีขาปตฺตา สจฺจานุโลมญาณนฺติ	โหติ วุฏฺฐานคามินิ อยเมว ปวฺจจติ.

“เมื่อนักปฏิบัติบำเพ็ญเพียรในญาณทั้ง ๘ นั้นตามลำดับโดยเนื่องด้วยอนิจจลักษณะเป็นต้นแล้ว รู้เห็นสังขารทั้งหลายว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา วุฏฐานคามินีวิปัสสนา อันแก่กล้าย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจของญาณทั้ง ๘ วุฏฐานคามินีวิปัสสนานี้ได้ชื่อว่า สัจจอนุโลมญาณ”

[วุฏฐานคามินิ คือ วิปัสสนาเป็นเครื่องบรรลุมรรค หมายถึง สังขารุเปกขาญาณเบื้องปลาย และอนุโลมญาณที่เกิดก่อนมรรคจิต]

การเกิดมรรคจิต

๑๓๐๗.	สงฺขารุเปกฺขาณาณํ ตํ อิทานิ ตสฺส มคฺโค จ	อาเสวนตสฺส โยคิโน สมฺบุปฺปชิสฺสตีติ หิ.

๑๓๐๘. สงฺขารูปฺเพกฺขา สงฺขารเ อนิจฺจา ทุกฺขาติ วา ตถา
สมฺมสึตฺวา ภวํคํ ตุ ปุณฺ โวตฺรเตว สา.

“เมื่อนักปฏิบัติเจริญสังขารูปเพกขญาณอยู่ ญาณนั้นยังเห็นสังขารทั้งหลายว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ หรือเป็นอนัตตาโดยอาการว่า มรรคจักเกิดในบัดนี้ แล้วลงสู่ภวังค์อีก”

๑๓๐๙. ภวํคานนฺตรํ สงฺขารุ- เปกฺขา กตฺนเณน ตุ
อนิจฺจา ทิวเสเนว สงฺขารเ ปน โคจฺร.

๑๓๑๐. กุรุมาณํ มโนทฺวาเร ชายตาวชฺชนํ ตโต
ภวํคาวณฺณํ กตฺวา ชาตสฺसानนฺตรํ ปน.

๑๓๑๑. สงฺขารเ โคจฺรํ กตฺวา ปจฺมํ ชวณฺมานสํ
อุปฺปชฺชตฺติ ตํ จิตฺตํ ปริกมฺมนฺติ วุจฺจติ.

“ถัดจากภวังค์ไป มโนทวาราวชชนจิตย่อมเกิดขึ้นรับอารมณ์เป็นสังขารโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยงเป็นต้น ตามนัยที่กล่าวแล้วในสังขารูปเพกขญาณ แต่นั้นถัดจากมโนทวาราวชชนจิตที่เกิดขึ้นตัดกระแสภวังค์ ชวนจิตดวงแรกย่อมเกิดขึ้นรับสังขารเป็นอารมณ์ จิตดังกล่าวชื่อว่า บริกรรม (จิตปรุงแต่งมรรคอัปปนา, จิตทำให้เกิดมรรคอัปปนา)”

๑๓๑๒. ตทฺนนฺตรเมวณฺณํ สงฺขารารมฺมณํ ปุณ
หุติยํ ชวณํ โหติ อุปจารนฺติ ตํ มตํ.

“ชวนจิตดวงที่ ๒ ที่มีสังขารเป็นอารมณ์ย่อมเกิดขึ้นต่อจากนั้น ชวนจิตดังกล่าวชื่อว่า อุปจาระ (จิตอยู่ใกล้มรรคอัปปนา)”

๑๓๑๓. ตทฺนนฺตรํ ตํ โหติ ตถา สงฺขารโคจฺรํ
ตติยํ ชวณจิตฺตํ อนฺุโลมนฺติ สมฺภวติ.

๑๓๑๔. ปุริมาณํ ปนฺภูจฺจนํ ญาณานํ อนฺุโลมโต
โพธิปฏฺธิยธฺมฺมานํ อุทฺธมฺมจฺจ อนฺุโลมโต.

“ชวนจิตดวงที่ ๓ ที่มีสังขารนั้นเป็นอารมณ์ย่อมเกิดขึ้นถัดจากนั้น ชวนจิตดังกล่าว

ชื่อว่า อนุโลม (จิตเคลื่อนตามเพื่อการบรรลุมรรคอัปปนา) เพราะเคลื่อนตามญาณทั้ง ๘ ข้างต้นและเคลื่อนตามโพธิปักขิยธรรมในญาณขั้นสูง”

[ชวนจิตที่เป็นปริกรรม อุปจาระ และอนุโลมในมรรควิธี เป็นอนุโลมญาณ ชวนจิตเหล่านั้น คือการมาจรชวนจิตที่ประกอบกับปัญญาในขณะที่ใกล้จะบรรลุมรรค เนื่องจากจิตเหล่านั้นมีกำลังมาก จึงได้ชื่อเฉพาะว่า ปริกรรม อุปจาระ และอนุโลม]

๑๓๑๕.	เตเนว ตํ หิ สัจจานุ-	โลมญาณํ ปวฺจจติ
	อิทํ หิ ปน สัจจานุ-	โลมญาณํ มหะสินา.
๑๓๑๖.	“วุฏฺฐจฺณคามินียา หิ	ปรีโยสานนฺ”ติ ภาสิตํ
	เญยฺยํ สพฺพปกาเรน	ปรีโยสานนติ โคตรกฺ.

“ดังนั้น อนุโลมญาณจึงได้ชื่อว่า สัจจานุโลมญาณ (ญาณเคลื่อนตามสัจจะ) อนึ่ง พระศาสดาตรัสสัจจานุโลมญาณนี้ว่าเป็นที่สุดของวุฏฺฐจฺณคามินีวิปัสสนา โปรดทราบโคตรกฺ-ญาณว่าเป็นญาณสุดท้าย[ของภาวะปุถุชน]โดยประการทั้งปวง”

[อนุโลมญาณ คือ ญาณที่ปรากฏในมหากุศลจิตที่ประกอบกับปัญญา ๔ ดวงซึ่งได้ชื่อว่า ปริกรรม อุปจาระ และอนุโลม แปลตามศัพท์ว่า “ญาณเคลื่อนตาม” กล่าวคือ เคลื่อนตามวิปัสสนาญาณ ขั้นต่ำ ๘ อย่างมีอุทยัพพญาณเป็นต้น และเคลื่อนตามโพธิปักขิยธรรมที่จะบรรลุในมรรคต่อไป อนุโลม-ญาณนี้รับเอาสังขารที่มีในภูมิ ๓ เป็นอารมณ์ ในบางแห่งเรียกว่า สัจจานุโลมญาณ บ้าง]

คําลงท้ายปริจเฉท

๑๓๑๗.	อิตินะเกหิ นาเมหิ	กิตติตา ยา มหะสินา
	วุฏฺฐจฺณคามินี สนฺตา	ปรีสุทฺธา วิปสฺสุนา.
๑๓๑๘.	วุฏฺฐาตุกาโม สํสาร-	ทุกฺขปงฺกา มหพฺยา
	กเรยฺย สตตํ ตตฺถ	โยคํ ปณฺหิตชาติโก.

“พระศาสดาตรัสวุฏฺฐจฺณคามินีวิปัสสนาอันเป็นธรรมสงบหมดจดไว้หลายชื่ออย่างนี้

ผู้มีปัญญาปรารถนาจะหลุดพ้นจากเปลือกตมคือทุกข์ในสงสารอันน่าสะพรึงกลัว พึงบำเพ็ญ
เพียรในวิปัสสนาดังกล่าวเป็นนิตย์เถิด”

อติ อภิธัมมวาทาเร ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ นาม
เอกวิสติโม ปริจเฉโท.

จบ ปริเฉทที่ ๒๑ ชื่อว่า ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ ในคัมภีร์อภิธัมมวาทาร
โดยประการฉะนี้





กายสส โภ วิริจิตสส ยถานุกุล

ฉายา วิภาติ รุจิรามลทปฺปณฺณํ ตุ

กตฺวา ตเถว ปรมํ กุสลํ ปฺรตฺถ

สมฺภูสิตา อิว ภวานฺติ ผเลนฺ เตन.

เตลภฺภาหคาคา. คาคา ๗๕

ท่านผู้เจริญ เงามของร่างกายที่ประดับตกแต่งแล้ว ย่อมงามในกระจกเงาอัน
ใสไร้ฝ้า ฉันใด บุคคลเมื่อบำเพ็ญปรมัตถประโยชน์แล้ว ย่อมได้รับการประดับ
ตกแต่งในโลกหน้าด้วยผลบุญนั้น ฉันนั้น



ปริจเฉทที่ ๒๒

ญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ

(คำอธิบายญาณทัสสนวิสุทธิ)

โคตรภูญาณเป็นอัปโพहारิกญาณ

๑๓๑๙.	อิโต ปรี ตู ภิกขุสฺส	โหติ โคตรภูมานสํ
	อาวชชนียจानตฺตา	มคฺคจิตฺตสฺส ตํ ปน.
๑๓๒๐.	น จปปฏิปทาญาณ-	ทสฺสนํ วา ตเถว จ
	ญาณทสฺสนสฺสํ วา	ภชเต น กุทาจนํ

“โคตรภูจิตย่อมเกิดแก่ภิกษุต่อจากอนุโลมญาณ จิตดังกล่าวไม่นับว่าเป็นปฏิปทา-
ญาณทัสสนวิสุทธิหรือญาณทัสสนวิสุทธิ เพราะตั้งอยู่ในฐานะเป็นอาวัชชนะของมรรคจิต”

๑๓๒๑.	อุภินฺนมนฺตรา เอตํ	อพฺโพहारิกเมว ตํ
	วิปสฺสนาย โสตสฺมี	ปตฺติตตฺตา วิปสฺสนา.

“จิตนั้นเป็นอัปโพहारิกญาณ (ญาณที่ไม่เรียกว่าเป็นวิสุทธิ) ระหว่างญาณทั้งสอง
[อนุโลมญาณและมรรคญาณ] ได้ชื่อว่า วิปัสสนา เพราะตกไปในกระแสของวิปัสสนา”

[โคตรภูญาณอยู่ระหว่างปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิและญาณทัสสนวิสุทธิ โดยเหตุที่ญาณนี้
มิได้พิจารณาเห็นสังขารโดยความเป็นไตรลักษณ์ จึงไม่ชื่อว่าปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ และแม้จะ
รู้พระนิพพานเป็นอารมณ์ก็ละกิเลสไม่ได้ จึงไม่ชื่อว่าญาณทัสสนวิสุทธิ ดังนั้นจึงเรียกว่า อัปโพहारิกญาณ
คือ ญาณที่ไม่เรียกว่าเป็นวิสุทธิ แต่เนื่องจากตกไปในกระแสวิปัสสนาอันเป็นที่สุดของวิภูฐานคามินี-
วิปัสสนา จึงได้ชื่อว่า วิปัสสนา]

๑๓๒๒. โปญฺชนิกโคตฺตํ วั อภิฏฺย ปวตฺตตีโต
โคตฺตํ วุจฺจติ นิพฺพานํ ตโต ภวตี โคตรภู.

“ชื่อว่า โคตรภู เพราะเป็นไปครอบงำโคตรของปุณฺชน หรือเพราะเกิดจากพระนิพพาน
ที่ชื่อว่า โคตร [อันเป็นอาร์มมณปัจจัย]”

[คำว่า โคตรภู มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- จิตครอบงำโคตรของปุณฺชน = โคตฺตํ อภิฏฺย ปวตฺตตีติ โคตรภู (ภู ชาติลงในอรรถว่า
ครอบงำ, คำว่า โคตฺต หมายถึ โคตรของปุณฺชน)

- จิตเกิดจากพระนิพพาน = โคตฺตโต ภวตีติ โคตรภู (ภู ชาติลงในอรรถว่า เกิด, คำว่า
โคตฺต แปลว่า พระนิพพาน)]

มรรคญาณที่ ๑

๑๓๒๓. ญาณํ จตุสฺส มคฺเคสฺส ญาณทสฺสนสุทฺธิกํ
ตตฺถ ตํ ปจฺมํ มคฺคํ สมฺปาเทตฺถ ปนิจฺจตา.

๑๓๒๔. อญฺญํ ภิกฺขุจิปิ กาทพฺพํ ภิกฺขุณา เตน นตฺถิ ตํ
ยญฺหิ เตน จ กาทพฺพํ สียา ตํ กตเมว ตู.

“ญาณในมรรคทั้ง ๔ ชื่อว่า ญาณทสฺสนวิสุทฺธิ ภิกษุผู้ปรารถนาจะให้สำเร็จปฐม-
มรรคในญาณทั้ง ๔ นั้น ไม่มีกิจอื่นที่ควรบำเพ็ญ เพราะได้กระทำกิจที่ควรบำเพ็ญไว้แล้ว”

๑๓๒๕. อนฺุโลมวาทสํญฺหิ สฺสุรํ ติกฺขํ วิปสฺสนํ
อุปฺปาเทนฺเตน ตํ สพฺพํ กตเมว จ โยคินา.

“ตังจะเห็นได้ว่านักปฏิบัติได้ทำกิจทั้งหมดแล้วโดยแท้ ด้วยการเจริญวิปัสสนาที่
องอาจมีกำลังซึ่งมีอนุโลมญาณเป็นที่สุด”

๑๓๒๖. ตสฺसानุโลมญาณสฺส อนฺเต ตู อนิมิตฺตํ
วิสฺขารํ นิโรธญจ นิพฺพานํ อมตํ ปทํ.

๑๓๒๗. โคจรัม คุรุมานัน ตัม นิพพานารมมณเ ปน
 ปจมาวชชนญเจว ปจมาโกคตาปิ จ.
๑๓๒๘. มคฺคสฺसानนุตราทีหิ ปจฺจเยหิ ปนจฺฉหิ
 ตสฺส ปจฺจยภาวญฺจ สาธยนฺตํ ตโต ปน.
๑๓๒๙. วิปสฺสนาย มุทุธมฺหิ สีขาปตฺตาย ตาย ตํ
 อุปฺปชฺชติ อนาวตฺตํ- รมมณํ ตสฺส โคตรภู.

“โคตรภูญาณย่อมเกิดขึ้นในที่สุดแห่งอนุโลมญาณ รับอารมณฺ์คือพระนิพพานอันเป็นสภาพดับสังขาร ไม่มีนิमित ไม่มีสังขาร เป็นเช่นกับอวิชชนจิตเบื้องต้นและการใส่ใจครั้งแรกในอารมณฺ์คือพระนิพพาน ทั้งให้สำเร็จความเป็นปัจฉัยแก่มรรคด้วยปัจฉัย ๖ อย่าง มีอนันตรปัจฉัยเป็นต้น เป็นยอดของวิปัสสนาอันแก่กล้าแล้ว โดยกระทำอารมณฺ์[คือสังขาร] ให้ไม่เวียนกลับมาอีกแก่นักปฏิบัตินั้น”

[ปัจฉัย ๖ อย่าง คือ อนันตรปัจฉัย สมนันตรปัจฉัย อุปนิสสยปัจฉัย อาเสวนปัจฉัย นัตถิ-
 ปัจฉัย และวิคตปัจฉัย]

๑๓๓๐. เอเกนาวชฺชเนเนว เอกิสฺสาเยว วีธียา
 นานารมมณตา จานุ- โลมโคตรภูเจตสฺ.

“อนุโลมจิตและโคตรภูจิตในวิถิจิตเดียวกันโดยมีอวิชชนจิตดวงเดียวกัน อาจมีอารมณฺ์ต่างกันได้”

[อนุโลมจิตรู้อารมณฺ์ที่มีในภุมิทั้ง ๓ ส่วนโคตรภูจิตรู้พระนิพพานเป็นอารมณฺ์ จิตทั้งสองแม้มีอารมณฺ์ต่างกันก็เกิดในวิถิจิตเดียวกันได้]

๑๓๓๑. จตฺวา อวชฺชนญฺจาเน ตมนาวชฺชนมฺปิ จ
 มคฺคสฺส ปน ตํ สมฺมํ ทตฺวา วีย นิรุชฺฌติ.

“โคตรภูจิตนั้นแม้จะมีได้เป็นอวิชชนจิตที่ตั้งอยู่ในฐานะเป็นอวิชชนจิต เหมือน

ให้สัญญาณแก่มรรคแล้วดับไป”

๑๓๓๒. มคฺโคปิ เตน ตํ ทินฺนํ อมฺฤจิตฺตวาว สณฺณิตํ
 ตํ ญาณมนุพฺพนฺโต ชายเต ตทนนฺตรํ.

“แม้มรรคก็มิละสัญญาณที่โคตรภูให้ไว้ ย่อมเกิดติดตามโคตรภูญาณต่อจากนั้น”

๑๓๓๓. กทาจิปี อนิพฺพิทุ- ปุพฺพํ มคฺโค ปเนสฺสิ หิ
 โลกํ โทสณฺจ โมหณฺจ วิทฺธํสนฺโตว ชายติ.

“มรรคนี้ย่อมเกิดขึ้นกำจัดความโลภ โกรธ หลง ที่ไม่เคยกำจัดได้มาก่อนในกาลใด ๆ”

๑๓๓๔. น เกวลมยํ มคฺโค โทสนาสนเมว จ
 กโรติ อถ ไซปาย- ทวารานิปี ปีเรติ จ.

“มรรคดังกล่าวมิได้เพียงกำจัดโทษเท่านั้น แต่ยังปิดประตูอบายอีกด้วย”

๑๓๓๕. อนามตฺตคฺคสฺสาร- วฏฺฏทุกฺขมโหธี
 อปารมติโฆรณฺจ โสเสติ จ อเสสโต.

“มรรคยังทะเลทุกข์คือสังสารที่ไม่ปรากฏเบื้องต้น ไม่เห็นฝั่ง และนำสะพานกลว ให้เหือดแห้งไปโดยสิ้นเชิง”

๑๓๓๖. มิจฺฉามคฺคํ ปนฺณจฺจํ ชายมาโน จ อฺชฺชมติ
 สพฺพเวรภยาเนตฺถ นิจฺจํ วูปสเมติ จ.

“เมื่อมรรคเกิดอยู่ย่อมยังอริยมรรคมืองค์ ๘ ให้เกิดขึ้น กำจัดมิฉฉามรรค ทั้งระงับเวรภัยทั้งหมดในสังสารได้ตลอดกาลเป็นนิรันดร์”

[ฉบับฉฺฐสํกคายนาและฉบับภุมิพโลษ มีรูปในบาทที่ ๒ ว่า ชายมาโน จ อฺชฺชมติ ฉบับเทวนาครีมีรูปว่า ชายมาโนว อฺชฺชมติ ส่วนนิสสัยพมามีรูปว่า ฉายมาโน อฺปฺปชฺชติ ตามนัยนี้แปลว่า มรรคย่อมเกิดขึ้นกำจัดมิฉฉามรรคมืองค์ ๘]

๑๓๓๗. พุทฺธสโรสพฺพุตฺตํ อุปเนติ นยํ ปน
อานิสฺเส อเนกปิ ปวตฺตยติ โยคิโน.

“มรรคย่อมนำบุคคลไปสู่ความเป็นพุทธชินรอส ก่อให้เกิดผลานิสงส์มหาศาลแก่นักปฏิบัติ”

๑๓๓๘. ทายเกณานิสรํสาณํ อเนกสมเนน จ
อาทิมคฺเคน สยฺยุตฺตํ ญาณนฺติ ญาณทสฺสนํ
ปจฺจมคฺคญาณํ

“ญาณที่ประกอบด้วยมรรคแรกซึ่งให้อานิสงส์มากเป็นเอกนี้ ชื่อว่า ญาณทัตตะ”

จบ มรรคญาณที่ ๑

การเกิดผลจิต

๑๓๓๙. ตสฺสฺเสวานนฺตรํ ตสฺส วิปากา เทวปิ ตีณิ วา
ผลจิตฺตานิ ชายนฺเต น ชายนฺเต ตโต ปรี.

“ต่อจากมรรคญาณแรกนั้น ผลจิตอันเป็นวิปากของปฐมมรรค ๒ หรือ ๓ ดวง ย่อมเกิดขึ้น และไม่เกิดมากกว่านั้น”

๑๓๔๐. เกจิ เอกญฺจ เทว ตีณิ จตฺตารีติ วทนฺติ ตู
น ปเนตํ คเหตุพฺพํ อชานิตฺวา วทนฺติ เต.

“บางคนอ้างว่า ผลจิตเกิดได้ ๑ ดวง ๒ ดวง ๓ ดวง และ ๔ ดวง ความเห็นนั้นไม่พึงเชื่อถือ เพราะท่านเหล่านั้นพูดด้วยความไม่รู้”

๑๓๔๑. เอกสฺสาเสวนํ นตฺถิ ตสฺมา เทว อนฺุโลมกา
เตหิ อาเสวนํ ลทฺธา ตติยํ โหติ โคตฺตรภฺ.

๑๓๔๒. จตฺตุถํ มคฺคจิตฺตํ ตู ตสฺมา ตีณิ ผลานิ หิ
อนฺุโลมา ตโย โหนฺติ จตฺตุถํ โหติ โคตฺตรภฺ.

๑๓๔๓. ปญจมํ มคฺคจิตฺตณฺจ ผลานิ เทว ตโต ปน
 สตฺตจิตฺตปรมาว เอกาวชฺชนวீถิ หิ.

“อาเสวนปัจจัยย่อมไม่มีแก่จิตดวงหนึ่ง ดังนั้นจึงเกิดอนุโลมจิต ๒ ดวง [อุปจาระอนุโลม] จิตดวงที่ ๓ เป็นโคตรภู เพราะได้รับอาเสวนปัจจัยจากอนุโลมจิตเหล่านั้น จิตดวงที่ ๔ เป็นมรรคจิต จึงมีผลจิต ๓ ดวง[สำหรับติกขบุคคล] [แต่สำหรับมันทบุคคล]มีอนุโลมจิต ๓ ดวง [ปริกรรม อุปจาระ อนุโลม] จิตดวงที่ ๔ เป็นโคตรภู และจิตดวงที่ ๕ เป็นมรรคจิต จึงมีผลจิต ๒ ดวง เพราะวิถีจิตที่มีอาวัชชนะเดียวกันย่อมมีชวนจิต ๗ ดวงเป็นอย่างมาก”

พระโสดาบัน

๑๓๔๔. เอตฺตาวตา ปเนโส หิ โสตาปนโนติ วุจฺจติ
 ผลสฺส ปรีโยसानเ ภาวโคตฺตรณํ สียา.

“นักปฏิบัตินั้นชื่อว่า พระโสดาบัน ด้วยการเกิดผลจิตต่อจากมรรคจิต การหยั่งลงสู่ภวังค์พึงมีได้ในที่สุดแห่งผลจิต”

[พระโสดาบันจะเกิดในกามภูมิได้ ๗ ครั้งเป็นอย่างมาก แล้วจะปรินิพพานไม่เกิดอีก แต่ถ้าไปเกิดในพรหมโลกก็ไม่มีกำหนดการเกิดขึ้น เพราะในพรหมโลกมีแต่ฌานสุข ไม่มีกามสุขเหมือนในกามภูมิ]

ปัจจเวกขณญาณ

๑๓๔๕. ตโต ภาวํคํ ฉินฺทิตฺวา มคฺคเปกฺขนเหตุกํ
 อุปฺปชฺชติ มโนทฺวาเร อาวชฺชนมโน ปน.

“ต่อจากนั้น มโนทวาราวชชนจิตอันมีเหตุคือการพิจารณามรรค ย่อมเกิดขึ้นตัดกระแสนภวังค์”

๑๓๔๖. ตสฺมี นีรฺุทฺเธ มคฺคสฺส ปจฺจเวกฺขนสมฺภวตีตา
 ชวนานิ หิ ชายนฺเต สตฺเตว ปฏิปาฏิยา.

“เมื่อจิตตั้งกล่าวดับไปแล้ว ชวนจิต ๗ ดวงที่หมายรู้กันว่าเป็นการพิจารณามรรค
ย่อมเกิดขึ้นตามลำดับ”

๑๓๔๗. เอเสว จ นโย เญยโย ผลาทินมปิ เปกฺขเน
ปจฺจเวกฺขณญาณานิ ภวนฺตฺถุณวีสติ.

“โปรดทราบนัยนี้ในการพิจารณาผลเป็นต้น จึงมีปัจเจกขณญาณ ๑๙ อย่าง”

[คำว่า เป็นต้น หมายถึง การพิจารณากิเลสที่ละแล้ว กิเลสที่ยังเหลืออยู่ และพระนิพพาน]

๑๓๔๘. มคฺโค ผลํ ปหีนา จ กิเลสา อวสิฏฺฐกา
นิพฺพานญฺเจติ ปญฺเจเต ปจฺจเวกฺขณญฺมียो.

“ธรรมที่เป็นภูมิแห่งการพิจารณา มี ๕ อย่างเหล่านี้ คือ มรรค ผล กิเลสที่ละแล้ว
กิเลสที่ยังเหลืออยู่ และพระนิพพาน”

มรรคญาณที่ ๒

๑๓๔๙. เอวํ โส ปจฺจเวกฺขิตฺวา โสตาปนโนปปตฺติยา
โยคมารภเต ธีโร ทุตฺติยา ย จ ญฺมียา.
๑๓๕๐. ขนฺธปญฺจกสงฺขาตํ ตํ สงฺขารคตํ ปุณ
อนิจฺจํ ทฺถุขมนตฺตาติ ฌาเณน ปริมชฺชติ.

“พระโสดาบันผู้มีปัญญานั้นพิจารณาดังนี้แล้ว ย่อมปรารภความเพียรเพื่อบรรลุภูมิ
ที่ ๒ เธอกำหนดรู้กองสังขารที่เรียกว่า ขันธ์ ๕ อีกครั้งหนึ่ง ด้วยญาณที่รู้เห็นว่า ไม่เที่ยง เป็น
ทุกข์ และเป็นอนัตตา [ตรุณอุทยัพพญาณ]”

๑๓๕๑. ตโต วิปสฺสนาวิธิ- โมคหาติ จ ดาวเท
ตสฺส เสวํ ปฏิปนฺนสฺส เหมจฺจา วุตฺตนเยน ตฺ.
๑๓๕๒. ตโต สงฺขารุเปกฺขาย อวสาเน ตเถว จ
เอกาวชฺชนวารสฺมี โคตรภุสฺส อนนฺตรํ.

“ปัจจุเวกชนญาณมี ๕ อย่างตามนัยที่กล่าวแล้ว พระสททาคามีผู้มีปัญญานั้น พิจารณาดังนี้แล้ว ย่อมปรารภความเพียรเพื่อบรรลุภูมิที่ ๓ และเพื่อละกามราคะพร้อมทั้ง พยาบาท เธอกำหนดรู้กองสังขารที่เรียกว่า ชั้น ๕ อีกครั้งหนึ่ง ด้วยญาณที่รู้เห็นว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา”

๑๓๕๙.	ตโต วิปัสสนาวิธิ-	โมคหาติ จ ดาวเท
	ตสเสว ปฏิปนฺนสส	เหฏฺฐา วุตฺตนเยน ตุ.
๑๓๖๐.	ตโต สงฺขารูปะกาย	อวสานะ ตเถว จ
	เอกาวชชนวิถิมหิ	โคตรภุสฺส อนนฺตร.
๑๓๖๑.	พฺยาปาทกามราคานํ	มูลฆาตํ ตุ สาธยํ
	ตสฺसानาคามีมคฺโคยํ	ชายเต ตติโย ปน.

ตติยมคฺคญาณํ

“เมื่อนั้น เธอหยังลงสู่วิปัสสนาวิถิในขณะนั้น เมื่อเธอปฏิบัติตามนัยที่กล่าวไว้แบบนี้ ในกาลถัดจากโงทานที่เปรียบตั้งโคตรภูในวาระที่มีอวัชชนะเดียวกันในที่สุดแห่งสังขารูปะกาย ญาณ อนาคามีมรรคอันเป็นมรรคที่ ๓ นี้ ซึ่งถอนรากเหง้าของกามราคะและพยาบาท ย่อม เกิดขึ้นแก่เธอ”

จบ มรรคญาณที่ ๓

พระอนาคามี

๑๓๖๒.	อิมสฺสาปิ จ ญาณสฺส	เหฏฺฐา วุตฺตนเยนิธ
	ปวตฺติ ผลจิตฺตานํ	เวทิตพฺพา วิภาวินา.

“ในเรื่องนี้บัณฑิตพึงทราบความเป็นไปแห่งผลจิต ๒ หรือ ๓ ดวงของญาณนี้ ตาม นัยที่กล่าวไว้แล้ว”

๑๓๖๓.	เอตฺตาวตา ปเนโสปี	โหตินาคามี นามยํ
	ตตเถว ปรินิพฺพายี	อนาวตฺติสภาวโต.

“นักปฏิบัตินั้นชื่อว่า พระอนาคามี ด้วยการเกิดผลจิตต่อจากมรรคจิต เป็นผู้ปรินิพพานในสุทธาวาสภูมิ [สำหรับฆานลาภีบุคคล หรือในเวฬุผลาภูมิสำหรับสุกขวิปัสสกบุคคล] เพราะไม่มีสภาพเวียนมา[สู่กามภูมิ]”

มรรคญาณที่ ๕

๑๓๖๔.	เหฏฐา วุตตนเยเนว	ปญฺจธา ปจฺจเวกฺขณํ
	เอวํ โส ปจฺจเวกฺขิตฺวา	อนาคามิริยสาวโก.
๑๓๖๕.	โยคมารมเต ธีโร	จตุตฺถาย จ ภูมิยา
	ปตฺติยา รุปราคาทิ-	ปหานาย จ ปณฺธิโต.
๑๓๖๖.	ตเถว สงฺขารคตํ	อนิจฺจาทิวเสน โส
	ปรีวตฺตติ ฌาเณน	ตเถว ปริมชฺชติ.

“ปัจจเวกขณญาณมี ๕ อย่างตามนัยที่กล่าวแล้ว พระอริยสาวกผู้เป็นพระอนาคามีผู้มีปัญญาพิจารณาดังนี้แล้ว ย่อมปรารภความเพียรเพื่อบรรลุมรรคญาณที่ ๕ และเพื่อละรูปราคะและอรุปราคะ เธอทบทวนกำหนดรู้กองสังขารด้วยญาณที่รู้เห็นว่า ไม่เที่ยง เป็นต้น”

๑๓๖๗.	ตโต วิปัสสนาวิถิ-	โมคาหติ จ ดาวเท
	ตสฺสเสวํ ปฏิปนฺนสฺส	เหฏฐา วุตตนเยน ตุ.
๑๓๖๘.	ตโต สงฺขารูปะกฺขาย	อวसानะ ตเถว จ
	เอกาวชฺชนวารสฺมี	โคตรภุสฺส อนนฺตรํ.
๑๓๖๙.	ตสฺสสารหตฺตมคฺโคยํ	ชายนเต ตุ ตโต ปรี
	รูปราคาทิโทสานํ	วิทฺธํสายน กโร ปน.

จตุตถมคฺคญาณํ

“เมื่อนั้น เธอหยังลงสู่วิปัสสนาวิถิในขณะนั้น เมื่อเธอปฏิบัติตามนัยที่กล่าวไว้อย่างนี้ ในกาลถัดจากโวกานที่เปรียบดังโคตรภูในวาระที่มีอวิชชนะเดียวกันในที่สุดแห่งสังขาร-

เปกขาญาณ อรหัตตมรรคอันละโทษมีรูปราคะเป็นต้นนี้ย่อมเกิดขึ้นแก่เธอ”

จบ มรรคญาณที่ ๔

พระอรหันต์

๑๓๗๐. อิมสฺสาปิ จ ญาณสฺส เหฏฺฐา วุตฺตนเยนิธ
ปวตฺติ ผลจิตฺตานํ เวทิตพฺพา วิภาวินา.

“ในเรื่องนี้บัณฑิตพึงทราบความเป็นไปแห่งผลจิต ๒ หรือ ๓ ดวงของญาณนี้ ตาม
นัยที่กล่าวไว้แล้ว”

๑๓๗๑. เอตฺตาวตา ปเนโส หิ อรหา นาม อฏฺฐโม
อริโย ปุคฺคโล โหติ มหาชีณาสโว อโย.
๑๓๗๒. อนุปฺปตฺตสทฺตโก จ ชีณสํโยชนํ มุนิ
สทฺเวกสฺส โลกสฺส ทกฺขิณฺเอย โอนฺตฺตโร.

“นักปฏิบัตินั้นเป็นพระอริยบุคคลที่ ๘ ชื่อว่า พระอรหันต์ ด้วยการเกิดผลจิตต่อจาก
มรรคจิต เป็นผู้สิ้นอาสวะอันยิ่งใหญ่ เป็นผู้บรรลुประโยชน์ตน เป็นพระมุนีหมดสิ้นสังโยชน์
เป็นผู้ยอดเยี่ยมควรรับทักษิณาของโลกพร้อมทั้งเทวดา”

๑๓๗๓. เอตฺตาวตา จตฺสโสปี ญาณทสฺสนสุทฺธิโย
หิตฺตถาย จ ภิกฺขุณํ สงฺเขเปเนว ทสฺสีตา.

“ด้วยถ้อยคำดังนี้ ข้าพเจ้าได้แสดงญาณทัสสนวิสุทธิทั้ง ๔ โดยสังเขปเพื่อประโยชน์
เกื้อกูลแก่ภิกษุทั้งหลาย”

คําลงท้ายปริจเฉท

๑๓๗๔. สทฺเธน สมฺมา ปน ภาวนียา
อริยาย ปญฺญาย จ ภาวนาย
วิสุทฺธิกาเมน ตโปธเนน
ภากฺขยํ ปตฺถยตา พุเธน.

“ผู้มีศรัทธาปรารถนาความหมดจด มีตบะเป็นทรัพย์ ต้องการความสิ้นภพ มีปัญญา
ฟังเจริญวิสุทธิทั้งหลายด้วยปัญญาภาวนาอันประเสริฐ”

อิติ อภิธัมมมาตาระ ฌาณทสฺสนวิสุตฺติทุทฺเทโส นาม

พาฬิสติโม ปริจฺเฉโท.

จบ ปริจเฉทที่ ๒๒ ชื่อว่า ฌาณทสฺสนวิสุตฺติทุทฺเทโส ในคัมภีร์อภิธัมมมาตาร
โดยประการฉะนี้



ปริจเฉทที่ ๒๓

กิเลสพหวนกถา

(เรื่องการละกิเลส)

คำปฐกัญญา

๑๓๗๕. เอเตสุ เยน เย ธมฺมา ปหาตพฺพา ภวนฺติ हि
เตสํ ทานิ กริสฺสามิ ปกาสณฺนิโต ปรี.

“แต่นี้ไปข้าพเจ้าจะแสดงกิเลสธรรมที่พึงละได้ด้วยมรรคญาณ ในบรรดามรรคญาณ
ทั้ง ๔ เหล่านี้”

กิเลสธรรมที่พึงละได้ด้วยมรรคญาณ

อิมेषุ ปน จตุสสุ มคฺคฉาณฺเนสฺสุ เย ธมฺมา เยน ฉาณฺเนน ปหาตพฺพา, เตสํ ปหฺนเมว
เวทิตพฺพ. เอตานิ हि ยถาโยคํ สํโยชนกิลฺเลสํ จิตฺตโลภธมฺมมัจฺฉริยวิปลาสคณฺถาคติอาสว-
โอฆโยคนีวรณปรามาสอุปาทานานุสยมลกฺขณมุปปกฺขลจิตฺตูปาทสงฺฆาตานํ ปหฺน-
กรานิ.

“โปรดทราบการละกิเลสธรรมที่พึงละได้ด้วยมรรคญาณ ในบรรดามรรคญาณทั้ง
๔ เหล่านี้ว่า มรรคญาณดังกล่าวละกิเลสธรรมที่เรียกว่า สังโยชน กิเลส มัจฉัตตะ โลภธรรม
มัจฉริยะ วิปลาส คันถะ อคติ อาสวะ โอฆะ โยคะ นิวรณ์ ปรามาส อุปาทาน อนุสย มลทิน
อกุศลกรรมบถ และอกุศลจิตตูปาท ตามสมควร”

ตตฺถ สํโยชนานีติ ทส สํโยชนานิ. เสยฺยถิทํ. รูปราคารูปราคมานุทฺตรจฺจาวิชฺชาติ
อิม ปณฺจ อุทฺธมฺภากิยสํโยชนานิ นาม. สกฺกายทฺธิจฺจิ วิจิกิฉฺชา สิลฺพพตฺตปรามาโส กามราโค

ปฏินิเทศิ อิมะ ปณฺจ อโธภาคิยสังโยชนานิ นาม.

“สังโยชน์ คือ สังโยชน์ ๑๐ กล่าวคือ สังโยชน์ ๕ เหล่านี้ คือ รูปราคะ อรูปราคะ มาณะ อุทธัจจะ และอวิชชา ชื่อว่า อุทฺธัมภาคิยสังโยชน์ (สังโยชน์เบื้องสูง)

สังโยชน์ ๕ เหล่านี้ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามราคะ และ ปฏิฆะ ชื่อว่า โอรัมภาคิยสังโยชน์ (สังโยชน์เบื้องต่ำ)”

[คำว่า อุทฺธัมภาคิย มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สังโยชน์ที่มีในภุมิเบื้องสูง กล่าวคือ ทำให้เกิดในภุมิชั้นสูงคือรูปภุมิและอรูปภุมิ = อุทฺธัม-
ภาเคสุ ภาวา อุทฺธัมภาคิยา (อุทฺธัมภาค + อีย ปัจจัยในภวตฺตทิต)
- สังโยชน์ที่คล้อยตามภุมิเบื้องสูง = อุทฺธัมภาคานํ หิตา อุทฺธัมภาคิยา (อุทฺธัมภาค + อีย
ปัจจัยในหิตตฺตทิต)
- สังโยชน์ที่พึงละด้วยอหัตตมรรคเบื้องสูง = อุทฺธัมภาเคน ปหาตพฺพา อุทฺธัมภาคิยา
(อุทฺธัมภาค + อีย ปัจจัยในปหาตฺตพพตฺตทิต)

คำว่า อโธภาคิย มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- สังโยชน์ที่มีในภุมิเบื้องต่ำ กล่าวคือ ทำให้เกิดในภุมิชั้นต่ำคือกามภุมิ = อโธภาเคสุ ภาวา
อโธภาคิยา (อโธภาค + อีย ปัจจัยในภวตฺตทิต)
- สังโยชน์ที่คล้อยตามภุมิเบื้องต่ำ = อโธภาคานํ หิตา อโธภาคิยา (อโธภาค + อีย ปัจจัย
ในหิตตฺตทิต)
- สังโยชน์ที่พึงละด้วยมรรคเบื้องต่ำ ๓ = อโธภาเคน ปหาตพฺพา อโธภาคิยา (อโธภาค +
อีย ปัจจัยในปหาตฺตพพตฺตทิต)

อโธภาคิยสังโยชน์มีอีกชื่อหนึ่งว่า โอรัมภาคิยสังโยชน์ คือ สังโยชน์ที่มีในภุมิคือฝั่งนี้ เพราะ
ทำให้เกิดในกามภุมิอันเหมือนฝั่งนี้ โดยมีรูปวิเคราะหฺว่า โอรัมภาเค ภาวา โอรัมภาคิยา (โอรัมภาค +
อีย ปัจจัยในภวตฺตทิต]

กิลเลสาติ ทส กิลเลสา. เสยฺยติ. โลโห โทโส โมโห มาโน ทิฏฺฐิ วิจิกิจฉา ถินํ อุทฺธจฺจํ
อหิริกํ อนินฺตปฺปนฺติ.

“กิเลส คือ กิเลส ๑๐ อันได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ วิจิกิฉา ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ และอโนตตปปะ”

มิจฺฉตฺตาติ ทส มิจฺฉตฺตา. เสยฺยถิทํ. มิจฺฉาทิฏฺฐิ มิจฺฉาสงกปโป มิจฺฉาวาจา มิจฺฉากมฺมนโต มิจฺฉาอาชีโว มิจฺฉาวายาโม มิจฺฉาสติ มิจฺฉาสมาธิ มิจฺฉาฌาณํ มิจฺฉาวิมุตฺตตีติ.

“มิจฺฉัตตะ คือ มิจฺฉัตตะ ๑๐ อันได้แก่ มิจฺฉาทิฏฺฐิ มิจฺฉาสังกัปปะ มิจฺฉาวาจา มิจฺฉากัมมันตะ มิจฺฉาอาชีวะ มิจฺฉาวายามะ มิจฺฉาสติ มิจฺฉาสมาธิ มิจฺฉาฌาณ และมิจฺฉาวิมุตติ”

[คำว่า มิจฺฉตฺต ตັตฺถเป็น มิจฺฉา + อตฺต แปลว่า “สภาวะผิด” ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า
อภินเวสาทิวเสน มิจฺฉา วิปริตํ ปวตฺตนโต มิจฺฉาสภาวติ มิจฺฉตฺตา.

“มิจฺฉัตตะ คือ สภาวะผิด เพราะเป็นไปผิดด้วยอำนาจของการยึดถือเป็นต้น”

มิจฺฉาสังกัปปะ มิจฺฉาวายามะ และมิจฺฉาสมาธิ คือ วิตก วิริยะ และเอกัคคตาเจตสิกที่เป็นไปผิด

มิจฺฉาวาจาเป็นต้น ๓ อย่าง คือ เจตนาในการกล่าวเป็นต้นที่เป็นไปผิด

มิจฺฉาสติ คือ อุกุศลจิตอุปาทา

มิจฺฉาฌาณ คือ โมหะที่เป็นไปผิด]

โลกธมฺมาติ อฏฺฐ โลกธมฺมา ลาภो อลาโภ ยโส อยโส นิหทา ปสฺสา สุขํ ทุกฺขนฺติ. อิท ปน การญฺญาเรน ลาภาทิวตฺถุสฺส อนฺนยสฺส, อลาภาทิวตฺถุสฺส ปฏฺิขมฺสฺส เจตํ โลกธมฺมคฺคหณฺน คหณํ กตฺตนฺติ เวทิตพฺพํ.

“โลกธรรม คือ โลกธรรม ๘ อันได้แก่ ได้ลาภ เสื่อมลาภ ได้ยศ เสื่อมยศ นิหทา สรรเสริญ สุข และทุกข์

ในที่นี้ประสงค์ความพอใจที่มีการได้ลาภเป็นเหตุและความไม่พอใจที่มีการเสื่อมลาภเป็นเหตุ ด้วยคำว่า โลกธรรม โดยการัญญาเรน (สำนวนที่กล่าวถึงเหตุ แต่มุ่งให้หมายถึงผล)”

[การได้ลาภเป็นต้นเป็นเหตุให้เกิดความพอใจคือโลภะ ส่วนการเสื่อมลาภเป็นต้นเป็นเหตุ

ให้เกิดความไม่พอใจคือโทสะ คำว่า โลกธรรม จึงเป็นสำนวนที่กล่าวถึงเหตุคือการได้ลาภหรือเสื่อมลาภเป็นต้น แต่เจตนาหมายถึงผลคือโลภะหรือโทสะ]

มจฺจนฺตริยานีติ ปญจ มจฺจนฺตริยานิ อาวาสมจฺจนฺตริยํ กุลมจฺจนฺตริยํ ลาภมจฺจนฺตริยํ ธมฺม-
มจฺจนฺตริยํ วณฺณมจฺจนฺตริยํ. อิมานิ อาวาสาทีสุ อยฺเมสํ สาธารณภาวํ อสหนากาเรน ปวตฺตานิ
มจฺจนฺตริยานิ.

“มัจจริยะะ คือ มัจจริยะะ ๕ อันได้แก่ อาวาสมัจจริยะะ (ตระหนี่ที่อยู่) กุลมัจจริยะะ (ตระหนี่ตระกูล) ลาภมัจจริยะะ (ตระหนี่ลาภ) ธัมมมัจจริยะะ (ตระหนี่ธรรมคืออาคมอันหมายถึงปริยัติธรรมและอริยมรรคคืออรหัตตผล) และวณฺณมัจจริยะะ (ตระหนี่ผิวพรรณและคุณความดี) มัจจริยะะเหล่านี้เป็นไปด้วยอาการทนไม่ได้เมื่อที่อยู่เป็นต้นเกี่ยวเนื่องกับบุคคลอื่น”

วิปฺลลาสาติ อนิจฺจทุกฺขอนตฺตอสุภะสุเยว วตฺถุสุ “นิจํ สุขํ อตฺตา สุขํ”ติ เอวํ
ปวตฺตา สมฺมยาวิปฺลลาโส จิตฺตวิปฺลลาโส ทิฏฺฐิวิปฺลลาโสติ อิมะ ตโย วิปฺลลาสา.

“วิปัลลาส คือ วิปัลลาส ๓ อันได้แก่ สัมมยาวิปัลลาส จิตตวิปัลลาส และทิฏฐิ-
วิปัลลาส ที่เข้าใจสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง สิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นสุข สิ่งที่ไม่ใช่อัตตาว่าเป็นอัตตา
และสิ่งที่ไม่งามว่างาม”

คนฺถาติ จตฺตาโร คนฺถา อภิชฺฌมากายคนฺถโถ พยาปาโท สีลพฺพตฺปรามาโส อิทฺธจฺจา-
ภินิเวโส กายคนฺถโถติ.

“คันถะ คือ คันถะ ๔ อันได้แก่ อภิชฌมากายคันถะ พยาบาท สีลพพตปรามาส
และอิทังสัจจาภินิเวส”

อคตฺตีติ คนฺทโทสโมหยาณิ. อาสวาติ จตฺตาโร อาสวา กามราคะวราคะมิจฺฉาทิฏฺฐิ-
อวิชฺชาสโวติ. โสมโยคานีติปิ เตสเมวาวิจฺจนํ นีวรณานิติ กามจฺจนฺทาทโย. ปรามาโสติ มิจฺฉา-
ทิฏฺฐิยา อวิชฺจนํ.

“อคติ คือ นันทาคติ โทสาคติ โมหาคติ และภยาคติ

อาสวะ คือ อาสวะ ๔ อันได้แก่ กามราคะ ภวราคะ มิจฉาทิฏฐิ และอวิชชาสวะ

โอฆะและโยคะ เป็นคำไวพจน์ของอาสวะเหล่านั้น [กาโมฆะ ภโวฆะ ทิฏฐิฆุฆะ และ
อวิชโชฆะ, กามโยคะ ภวโยคะ ทิฏฐิโยคะ และอวิชาโยคะ]

นิวรณ คือ กามฉันทะ เป็นต้น [กามฉันทนิวรณ พยาปาตนิวรณ ถินมิทตนิวรณ
อุทธัจจกุกกุจจนิวรณ และวิจิกิจฉานนิวรณ]

ปรัมมาส เป็นคำไวพจน์ของมิจฉาทิฏฐิ

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า อคติ (ความลำเอียง) คือ การทำสิ่งที่ไม่ควรทำ หรือไม่ทำสิ่งที่ดีควรทำ
ด้วยอำนาจของฉันทะ เป็นต้น ฉันทะเป็นต้นนั้นจึงเป็นเหตุเกิดของอคติทั้งหลาย ท่านเรียกว่าฉันทาคติ
เป็นต้นโดยการอุปจาระ คือ ส่วนหนึ่งที่กล่าวถึงเหตุอันได้แก่ฉันทะเป็นต้น แต่มุ่งให้หมายถึงผลคือการ
ทำสิ่งที่ไม่ควรทำ หรือไม่ทำสิ่งที่ดีควรทำ]

อุปาทานาติ จตตาริ อุปาทานานิ กามุปาทานาทีนิตติ. อนุสยาติ สตต อนุสยา กาม-
ราคานุสโย ปฏิชฌมานทิฏฐิวิจิกิจฉานภวราคาวิชชานุสโยติ. มลาติ ตโย มลา โลโก โทโส โมโหติ.

“**อุปาทาน** คือ อุปาทาน ๔ อันได้แก่ กามุปาทาน เป็นต้น [กามุปาทาน ทิฏฐุ-
ปาทาน สลัปปตูปาทาน และอัตตวาตูปาทาน]

อนุสัย คือ อนุสัย ๗ อันได้แก่ กามราคานุสัย ปฏิชฌานุสัย มานานุสัย ทิฏฐิฐานุสัย
วิจิกิจฉานุสัย ภวราคานุสัย และอวิชชานุสัย

มลทิน คือ มลทิน ๓ อันได้แก่ โลภะ โทสะ และโมหะ”

อกุสลกมมปถาติ ทส อกุสลกมมปถา. เสยฺยธิตํ. ปาณาติปาโต อทินนาทานํ กามะสุ-
มิจฉาจาโร มุสาวาโท ปิสุณวาจา ผรุสวาจา สัมผัปปลาโป อภิชฌมา พยาปาโท มิจฉาทิฏฐีติ
ทส.

“**อกุศลกรรมมถ** คือ อกุศลกรรมมถ ๑๐ อันได้แก่ ปาณาติบาต อทินนาทาน
กามะสุมิจฉาจาร มุสาวาท ปิสุณวาจา ผรุสวาจา สัมผัปปลาปะ อภิชฌมา พยาบาท และมิจฉา-
ทิฏฐิ”

อกุสลจิตตูปปาทาติ โลกมุลา นิ อญฺจ, โทสมุลา นิ เทว, โมหมุลา นิ เทวติ อิม เทว-

ทสาคติ.

“อกุศลจิตตูปบาท คือ อกุศลจิต ๑๒ ดวงอันได้แก่ โลภมูลจิต ๘ โทสมูลจิต ๒ โมหะมูลจิต ๒”

การกำจัดกิเลสของมรรคญาณ

เอเตสํ สโยชนาทินํ เอตานิ ยถาสมฺภวํ ปหานกรานิ. กถํ. สโยชนเนสฺสุ ตาว สกฺกาเย-
ทิกฺขวิจิกิจฺจาสีลพฺพตปฺปารามสา อปายคมฺนียา กามราคะปฏิกฺขาทิ เอเต ปจฺจมมคฺคญาณวชฺชมา.
เสสา กามราคะปฏิกฺขา โอปาริกา ตฺตยิมคฺคญาณวชฺชมา. สฺซุมา ตตฺติยมคฺคญาณวชฺชมา. รุปราคะ-
ทโย ปญฺจปี จตฺตถมคฺคญาณวชฺชมา เอว.

“มรรคญาณเหล่านี้กำจัดสังโยชน์เป็นต้นได้ตามสมควร

ถามว่า : กำจัดอย่างไร

ตอบว่า : ลำดับแรก ในสังโยชน์ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจา สีลพพตปารามาส และกาม-
ราคะพร้อมทั้งปฏิฆะที่ทำให้ไปสู่อบาย พึงกำจัดด้วยมรรคญาณแรก

กามราคะและปฏิฆะอื่นที่ยาบ พึงกำจัดด้วยมรรคญาณที่ ๒

กามราคะและปฏิฆะละเอียด พึงกำจัดด้วยมรรคญาณที่ ๓

รูปราคะเป็นต้นทั้ง ๕ [รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา] พึงกำจัด
ด้วยมรรคญาณที่ ๔”

กิเลสสุ ทิกฺขวิจิกิจฺจา ปจฺจมมคฺคญาณวชฺชมา. โทโส ตตฺติยมคฺคญาณวชฺชโม. โลภโมห-
มานธินอุทฺทจฺจโอหิริกาโนตฺตปฺปานิ จตฺตถมคฺคญาณวชฺชมานิ.

“ในกิเลส ทิฏฐิและวิจิกิจา พึงกำจัดด้วยมรรคญาณแรก

โทสะพึงกำจัดด้วยมรรคญาณที่ ๓

โลภะ โมหะ มานะ ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ และอนัตตตัปปะ พึงกำจัดด้วยมรรคญาณ
ที่ ๔”

มิจฺจนตฺเตสฺสุ มิจฺฉาทิกฺขสิ มุสฺสวาโท มิจฺฉากมฺมมฺโตะ มิจฺฉาอาชีโวติ อิมะ ปจฺจมมคฺค-
ญาณวชฺชมา. มิจฺฉาสงฺกปโป ปิสฺสนฺวาจา ผรุสฺสวาจาติ อิมะ ตตฺติยมคฺคญาณวชฺชมา. เจตนาเยว

เจตถ มิจฺฉาวาจาติ เวทิตพฺพา. สมุပ္ปลาปมิจฺฉาวายามสติสมาธิวิมุตติญาณานิ จตุตฺถมคฺค-
ญาณวชฺฌมานิ.

“ในมิจฉัตตะ มิจฉาทิฏฐิ มุสาวาท มิจฉากัมมันตะ และมิจฉาอาชีวะ พึงกำจัดด้วย
มรรคญาณแรก

มิจฉาสังกัปปะ ปิสุณวาจา ผรุสวาจา พึงกำจัดด้วยมรรคญาณที่ ๓

อนึ่ง เจตณานั้นเองเป็นมิจฉาวาจาในเรื่องนี้

สัมผัปปลาปะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสติ มิจฉาสมาธิ มิจฉาวิมุตติ และมิจฉาญาณ
พึงกำจัดด้วยมรรคญาณที่ ๔”

โลกธมฺเมสุ ปฏฺวิโฆ ตติยมคฺคญาณวชฺโฆ. อนุนโย จตุตฺถมคฺคญาณวชฺโฆ. ยเส
ปสฺสาย จ อนุนโย จตุตฺถมคฺคญาณวชฺโฆติ เอเก.

“ในโลกธรรม ความไม่พอใจพึงกำจัดด้วยมรรคญาณที่ ๓

ความพอใจพึงกำจัดด้วยมรรคญาณที่ ๔

อาจารย์บางท่านกล่าวว่า “ความพอใจในยศและสรรเสริญพึงกำจัดด้วยมรรคญาณ
ที่ ๔”

มจฺฉริยานิ ปจฺมมคฺคญาณวชฺฌมานิ เอว.

“มัจฉริยะพึงกำจัดด้วยมรรคญาณแรก”

วิปฺลลาเสสุ ปน อนิจฺเจ นิจฺจํ อนตฺตนิ อตฺตาติ จ สญฺญาจิตฺตทิกฺขวิปฺลลาสา, ทุกฺเข
สุขํ อสุเก สฺสภฺนติ ทิกฺขวิปฺลลาโส จาติ อิเม ปจฺมมคฺคญาณวชฺฌมา. อสุเก สฺสภฺนติ สญฺญาจิตฺต-
วิปฺลลาสา ตติยมคฺคญาณวชฺฌมา. ทุกฺเข สฺสภฺนติ จตุตฺถมคฺคญาณวชฺฌมา.

“ในวิปลาส วิปลาสเหล่านี้ คือ สัญญาวิปลาส จิตตวิปลาส และทิกขวิปลาส
ที่สำคัญผิดในสภาพไม่เที่ยงว่าเที่ยง สภาพไม่ใช่อัตตาว่าเป็นอัตตา พร้อมทั้งทิกขวิปลาส
ที่สำคัญผิดว่าทุกข์เป็นสุข สภาพไม่งามว่างาม พึงกำจัดด้วยมรรคญาณแรก

สัญญาวิปลาส และจิตตวิปลาสที่สำคัญผิดในสภาพไม่งามว่างาม พึงกำจัดด้วย
มรรคญาณที่ ๓

สัญญาวิปลาส และจิตวิปลาสที่สำคัญผิดว่าทุกข์เป็นสุข พึงกำจัดด้วยมรรค-
ญาณที่ ๔”

คนเฒ่า สีสัพพตปราชินที่สัจจาภินิเวสกายคนเถา ปจम्मคฺคญาณวชฺฌา. พยาบาท-
กายคนเถา ตติยมคฺคญาณวชฺฌา. อภิขฌากายคนเถา จตุตถมคฺคญาณวชฺฌา.

“ในคั่นกะ กายคั่นกะคือสีลพตปราชินและอิทังสัจจาภินิเวส พึงกำจัดด้วยมรรค
ญาณแรก

พยาบาทกายคั่นกะพึงกำจัดด้วยมรรคญาณที่ ๓

อภิขฌากายคั่นกะพึงกำจัดด้วยมรรคญาณที่ ๔”

อคติโย ปจम्मคฺคญาณวชฺฌา.

“อคติพึงกำจัดด้วยมรรคญาณแรก”

อาสเวสุ ทิฏฐาสุ ปจมญาณวชฺฌา. กามาสุ ตติยญาณวชฺฌา. อิตเร เทว จตุตถ-
ญาณวชฺฌา. โष्ฌโยเคสุปิ เอสเว นโย.

“ในอาสวะ ทิฏฐาสวะพึงกำจัดด้วยมรรคญาณแรก

กามาสวะพึงกำจัดด้วยมรรคญาณที่ ๓

อาสวะอื่นทั้งสองอย่างพึงกำจัดด้วยมรรคญาณที่ ๔

แม้โอสวะและโยคะก็มีนัยเดียวกัน”

นีวรณฺสุ วิจิกิจฺจนีวรณฺ ปจมญาณวชฺฌา. กามจฺจนฺโท พยาปาโท กุกฺกุจฺจนฺติ ตีณิ
ตติยญาณวชฺฌานิ. ถินมิทฺถอุทฺทจฺจานิ จตุตถญาณวชฺฌานิ.

“ในนิวรณ วิจิกิจจานิวรณพึงกำจัดด้วยมรรคญาณแรก

กามฉันทะ พยาบาท และกุกกุจจะ พึงกำจัดด้วยมรรคญาณที่ ๓

ถินมิทระและอุททจจะ พึงกำจัดด้วยมรรคญาณที่ ๔”

ปราชาส ปจมญาณวชฺฌา.

“ปราชาสพึงกำจัดด้วยมรรคญาณแรก”

อุปาทานesu สัพพะเสมปิ โลภิยธมฺมานํ วตฺถุกามวเสน “กามา”ติ อาคตตฺตา รูปารูปesu
ราโคปิ กามุปาทานเ ปตติ. ตสฺมา ตถจ กามุปาทานํ จตฺตถกฺขณวชฺฌํ. เสสานิ ปจฺมกฺขณ-
วชฺฌานิ.

“ในอุปาทาน แม้ราคะในรูปฉนและอรุพฉนยอมนั้บเข้าในกามุปาทาน เพราะ
โลภิยธรรมทั้งหมตตรัสเรียกว่า กาม โดยเนื่งด้วยวตฺถุกาม ดังนั้น กามุปาทานจึงละได้ด้วย
มรรคญาณที่ ๔ อุปาทานอื่นพึงละด้วยมรรคญาณแรก”

อนุสเยสุ ทิฏฺฐิวิจิกิจฺจนุสยา ปจฺมกฺขณวชฺฌา กามราคปฏิกฺขานุสยา ตติยกฺขณ-
วชฺฌา. มานภวราคารวิชฺขานุสยา จตฺตถกฺขณวชฺฌา.

“ในอนุสย ทิฏฐานุสยและวิจิกิจฺจนุสยพึงกำจัดด้วยมรรคญาณแรก

กามราคะและปฏิกฺขานุสยพึงกำจัดด้วยมรรคญาณที่ ๓

มานะ ภวราคะ และอวิชฺขานุสย พึ่งกำจัดด้วยมรรคญาณที่ ๔”

มเลสฺ โทสมลํ ตติยกฺขณวชฺฌํ. อิตฺราณี จตฺตถกฺขณวชฺฌาเนว.

“ในมลทิน มลทินคือโทสะ พึ่งกำจัดด้วยมรรคญาณที่ ๓

มลทินอื่น [โลภะและโมหะ] พึ่งกำจัดด้วยมรรคญาณที่ ๔”

อกุสลกมฺมปเถสุ ปาณาติปาโต อทินฺนาทานํ มิจฺฉาจารो มุสาวาโท มิจฺฉาทิฏฺฐิ-
ติเม ปจฺมกฺขณวชฺฌา. ปิสุณวจา ผรุสวจา พยาปาโทติ ตติยกฺขณวชฺฌา. สมฺมปฺปลาโป
อภิชฺฌา จตฺตถกฺขณวชฺฌา.

“ในอกุศลกรรมบถ ปาณาติปาต อทินนาทาน กาเมสุมิจฺฉาจาร มุสาวาท และมิจฉา-
ทิฏฐิ พึ่งกำจัดด้วยมรรคญาณแรก

ปิสุณวจา ผรุสวจา และพยาบาท พึ่งกำจัดด้วยมรรคญาณที่ ๓

“สัมผัปปลาปะและอภิชฌา พึ่งกำจัดด้วยมรรคญาณที่ ๔”

อกุสลจิตฺตูปปาเทสุ จตฺตาโร ทิฏฺฐิตจจิตฺตูปปาทา, วิจิกิจฺจนสมฺปยุตฺโต จาติ ปญจ
ปจฺมกฺขณวชฺฌา. เทว ปฏิกฺขสมฺปยุตฺตา ตติยกฺขณวชฺฌา. เสสา จตฺตถกฺขณวชฺฌาติ.

“ในอกุศลจิตตูปบาท จิตตูปบาททั้ง ๕ ที่ประกอบกับทวิญญู ๔ และที่ประกอบกับ
วิจิกิจญา ๑ พึงกำจัดด้วยมรรคญาณแรก

จิตตูปบาทที่ประกอบกับปฏิกะ ๒ พึงกำจัดด้วยมรรคญาณที่ ๓

จิตตูปบาทที่เหลือพึงกำจัดด้วยมรรคญาณที่ ๔ ดังนี้แล”

ยญจ เยน วชฺฌมํ, ตํ เตน ปหาตพฺพํ นาม. เตน วุตฺตํ “เอเตสํ สโยชนาทินํ ฐมฺมานํ
เอตานิ ยถาโยคํ ปหานกรานี”ติ.

“กิเลสที่พึงกำจัดด้วยมรรคญาณ ชื่อว่าถูกละด้วยมรรคญาณนั้น ฉะนั้น ข้าพเจ้าจึง
กล่าวว่า “มรรคญาณเหล่านี้กำจัดสังโยชน์เป็นต้นได้ตามสมควร”

๑๓๗๖. เอเตสุ ฌาเณสุ จ เยน เยน

โย โย หิ ฐมฺโม สมุเปติ ฌาตํ

โส โส อเสเสน จ เตน เตน

สนฺทสฺสีโต สารุ มยา ปเนว.

กิเลสปหานกุกมกถาย.

“กิเลสธรรมใดๆ ย่อมถึงความพินาศด้วยมรรคญาณใดๆ ในญาณเหล่านี้ ข้าพเจ้า
ได้แสดงกิเลสเหล่านั้นๆ พร้อมด้วยมรรคญาณเหล่านั้นๆ ไว้เป็นอย่างดีโดยประการทั้งปวง

ทั้งหมดนี้เป็นเรื่องการละกิเลส”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า กิเลสที่ยังไม่เกิดย่อมจะเกิดได้เสมอตามโอกาสอันเหมาะสมเมื่อยังไม่ถูก
มรรคกำจัด การที่มรรคละกิเลส ก็คือการห้ามกิเลสที่อาจเกิด ไม่ให้เกิดขึ้นนั่นเอง อีกนัยหนึ่ง คือ
การทำให้กิเลสที่อาจเกิด ไม่ได้โอกาสที่จะเกิดขึ้น ดังนั้น มรรคจึงมิได้ละกิเลสอดีตที่ดับไปแล้ว ทั้งไม่ได้
ละกิเลสปัจจุบันที่กำลังเกิดอยู่ แต่ละกิเลสอนาคตที่อาจเกิดเมื่อได้รับโอกาส ส่วนคัมภีร์วิสุทธิมรรค^๔
กล่าวว่า มรรคละกิเลสอดีตและกิเลสอนาคตไม่ได้ เพราะไม่มีกิเลสที่จะพึงละ ทั้งละกิเลสปัจจุบันไม่ได้
เพราะขณะที่เกิดกิเลสก็เกิดมรรคจิตไม่ได้ เนื่องจากจิตทั้งสองประเภทเกิดพร้อมกันไม่ได้ ความจริงมรรค
ละกิเลสที่อาจเกิดในเมื่อได้รับโอกาสที่เรียกว่า ภูมิลาภรูปันนะ (ปัจจุบันที่ได้อารมณ์คือขั้น ๕)]

มรรคกิจ ๔

๑๓๗๗.	ปริณญาติินิ กิจจานิ	ยานิ วุตตานิ สตถุนา
	สจฺจาสมเย ตานิ	ปวกฺขามิ อิตฺ ปริ.

“แต่นี้ไปข้าพเจ้าจักกล่าวกิจคือปริณญา (การกำหนดรู้) เป็นต้นในขณะที่ตรัสรู้สัจจะอันพระศาสดาทรงแสดงไว้”

มรรคกิจเกิดในขณะเดียวกัน

๑๓๗๘.	เอเกกสฺส ปเนเตสฺสุ	ฌาณสฺเสกฺกฺขณฺเณ สียา
	ปริณญา จ ปหานญจ	สจฺฉิกิริยา จ ภาวนา.
๑๓๗๙.	ปริณญาติินิ เอตานิ	กิจฺจาเนกฺกฺขณฺเณ ปน
	ยถาสภาวโต ตานิ	ชานิตฺพฺพานิ วิญญฺนา.

“มรรคญาณแต่ละญาณในญาณเหล่านี้พึงมีกิจคือ ปริณญา (การกำหนดรู้) ปหานะ (การละ) สัจฉิกิริยา (การทำให้แจ้ง) และภาวนา (การอบรม) ในขณะเดียวกัน ผู้มีปัญญาพึงทราบปริณญากิจเป็นต้นนั้นในขณะเดียวกันตามสมควรแก่สภาวะ”

๑๓๘๐.	ปทีโป หิ ยถา โลเก	อပ္ปพฺพาจริมฺ อธิ
	จตฺตาริ ปน กิจฺจานิ	กโรเตกฺกฺขณฺเณ ปน.
๑๓๘๑.	อาโลกญจ วิทฺเสติ	นาเสติ ติมิรมฺปิ จ
	ปริยาทียติ เตลลฺลจ	วฏฺฐี ฌาเปติ เอกโต.
๑๓๘๒.	เอวํ ตํ มคฺคฌาณมฺปิ	อပ္ปพฺพาจริมฺ ปน
	จตฺตาริปี จ กิจฺจานิ	กโรเตกฺกฺขณฺเณ ปน.

“อุปมาว่าประทีปในโลกย่อมทำกิจ ๔ อย่างในขณะเดียวกันไม่ก่อนไม่หลัง คือ ให้แสงสว่าง กำจัดความมืด ทำน้ำมันให้สิ้นไป และเผาไฟ พร้อมกันไป ฉะนั้น แม้มรรคญาณก็กระทำกิจ ๔ อย่างในขณะเดียวกันไม่ก่อนไม่หลัง ฉะนั้น”

๑๓๘๓.	ปริณณากิสมเยเนว	ทุกขํ อภิสเมติ โส
	ปหานากิสมเยเนว	ตถา สมุททยมปิ จ.
๑๓๘๔.	ภาวนาวิธินาเยว	มคฺคํ อภิสเมติ ตํ
	อารมฺมณฺณกริยาเยว	นิโรธํ สจฺจนิกโรติ โส.

“มรรคนั้นย่อมหยั่งรู้ทุกข์ด้วยการรู้คือการกำหนด หยั่งรู้สมุทัยด้วยการรู้ที่เป็นการละ หยั่งรู้มรรคด้วยการอบรม และหยั่งรู้นิโรธด้วยการรับเอาเป็นอารมณ์”

วุตตมปิ เจตํ “มคฺคสมฺภวํ สุตํ ฌานํ ทุกฺขเขเปตํ ฌานํ ทุกฺขสมุทฺทเยเปตํ ฌานํ ทุกฺขนิโรธเปตํ ฌานํ ทุกฺขนิโรธคามินิยา ปฏิปทายเปตํ ฌานนํ”ติ.^{๔๕} ตตฺถ ยถา ปทีโป วฏฺฐี ฌาเปติ, เหวํ มคฺคฌานํ ทุกฺขํ ปริชานาติ. ยถา อนฺธการํ นาเสติ, เหวํ สมุทฺทํ ปชหติ. ยถา อาโลกํ วิทฺเสติ, เหวํ สหชาตาทีปจฺยตยา สมนาสกฺกปฺปาติมคฺคํ ภาเวติ. ยถา เตลํ ปริยาทียติ, เหวํ กิเลสปริยาทาเนน นิโรธํ สจฺจนิกโรตีติ เวทิตพฺพํ.

“สมจริงดังพระพุทธวาทว่า

‘ญาณของผู้เพียบพร้อมด้วยมรรค เป็นความรู้ในทุกข์ ความรู้ในเหตุเกิดทุกข์ ความรู้ในความดับทุกข์ และความรู้ในปฏิปทาแห่งความดับทุกข์’

ในการอุปมานั้น มรรคญาณย่อมกำหนดรู้ทุกข์เหมือนประทีปเผาไล่ ละสมุทัยเหมือนกำจัดความมืด เจริญมรรคคือสัมผัสกับปะเป็นต้นโดยความเป็นสหชาตปัจจัยเป็นต้นเหมือนให้แสงสว่าง และทำให้แจ้งนิโรธสักด้วยการยังกิเลสให้หมดไปเหมือนการเผาน้ำมันให้สิ้นไป”

[มรรคญาณหยั่งรู้นิโรธสักโดยรับเอาเป็นอารมณ์โดยตรง และหยั่งรู้สักจะทั้ง ๔ ด้วยความไม่หลงในสักจะเหล่านั้น]

๑๓๘๕.	อุคฺคจฺจนฺโต ยถาทิจฺโจ	อปฺพุพาจริมํ ปน
	จตฺตาริ ปน กิจฺจานิ	กโรเตกฺกฺขณ อธิ.
๑๓๘๖.	โอภาเสติ จ รูปานิ	นาเสติ ติมิรมปิ จ
	อาโลกญฺจ วิทฺเสติ	สีตญฺจ ปฏิหณฺนติ.

“ดวงอาทิตย์อุทัยขึ้นในโลกนี้ย่อมกระทำกิจ ๔ อย่างในขณะเดียวกันไม่ก่อนไม่หลัง คือ ส่องสว่างให้เห็นรูป กำจัดความมืด ให้แสงสว่าง และระงับความเย็น ฉันทไถ [มรรคญาณก็ฉันทนั้น]”

๑๓๘๗.	ยถา จ มหตี นาวา	อปฺพุพาจริมํ ปน
	จตุตตาริ ปน กิจฺจานิ	กโรเตกกุชเณ ปน.
๑๓๘๘.	ชหตี โอริมํ ตีรํ	โสตํ ฉินฺหติ สา ปน
	ตถา วหติ ภณฺฑญฺจ	ตีรมปฺเปติ ปาริมํ.

“เรือสำเภาย่อมทำกิจ ๔ อย่างในขณะเดียวกันไม่ก่อนไม่หลัง คือ ละฝั่งนี้ไป ฝ่ากระแสน้ำ ขนของ และทำให้ถึงฝั่งโน้น ฉันทไถ [มรรคญาณก็ฉันทนั้น]”

๑๓๘๙.	นาวาโยริมตีรสฺส	ยถา ปชหนํ ปน
	ตเถว มคฺคณฺณสฺส	ทุกฺขสฺส ปรีชานนํ
๑๓๙๐.	ยถา ฉินฺหติ ตํ โสตํ	ตณฺหํ ชหติ ตํ ตถา
	ยถา วหติ ตํ ภณฺฑํ	สหชาตาทินา ปน.
๑๓๙๑.	ตเถว ปจฺจยตฺเตน	มคฺคํ ภาเวติ นาม โส
	ยถา ปารํ ปน เอวํ	นิโรธารมมณฺเฬ ภเว.

“การกำหนดรู้ทุกข์ของมรรคญาณ เปรียบตั้งเรือละฝั่งนี้ไป มรรคญาณย่อมละตัณหาดุจเรือตัดกระแสน้ำ ย่อมเจริญมรรคโดยความเป็นสหชาตปัจจัยเป็นต้น เหมือนเรือขนของไป และมีนิโรธเป็นอารมณ์เหมือนการให้ถึงฝั่ง”

๑๓๙๒.	โลกุตฺตเรน นิหฺติญฺจา	ยา โลกุตฺตรภาวนา
	สา สงฺเขปนเยเนวํ	มยา สาธุ ปกาสิตา.

“ข้าพเจ้าได้แสดงโลกุตตรภาวนาโดยนัยสังเขปอย่างนี้ ซึ่งพระศาสดาผู้ข้ามพ้นโลกทรงแสดงไว้”

๑๓๙๓.	โก หิ นาม นโร โลกเ	โลกุตฺตรสฺสขาวหํ
	ภาวนํ ปน ปญฺญาย	น จ ภาเวยฺย ปณฺฑิโต.

“ชนผู้มีปัญญาคนใดในโลกจะไม่พึงเจริญปัญญาภาวนาที่นำโลกุตตรสุขมาให้หรือ
หนอ”

คำลงท้ายปริจเฉท

๑๓๙๔. อิมํ วิทิตฺวา หิตภาวนํ วนํ
อุเปติ โย เว สุขสํหิตํ หิตํ
วิธฺวย จิตฺตสฺส อนุตฺตมํ ตมํ
อุเปติ จาวิคฺคหมฺพทํ ปทํ.

“ภิกษุได้เข้าใจปัญญาภาวนานี้ที่เจริญประโยชน์ แล้วเข้าไปสู่ป่าที่เหมาะสมอยู่สบาย
ภิกษุนั้นย่อมกำจัดความมีตนแห่งจิตที่มีกำลังได้แล้ว บรรลุแดนเกษมอันปราศจากการวิวาท
และความหวั่นไหว”

อิติ อภิธัมมมาวตาทเร ฌาณทสฺสนวิสุทฺธินิตฺเทโส นาม
เตวีสติโม ปริจฺเฉโท.

จบ ปริจเฉทที่ ๒๓ ชื่อว่า ฌาณทสฺสนวิสุทฺธินิตฺเตส ในคัมภีร์อภิธัมมมาวตาร
โดยประการฉะนี้



ปริจเฉทที่ ๒๔

ปัจจัยนิเทศ

(คำอธิบายปัจจัย)

คำปณิญา

๑๓๙๕. เยสํ ปจฺจยธมฺมานํ วสา สปปจฺจยา อิเม
ธมฺมา เต ปจฺจเย จาหํ ทสฺสยิสฺสามิโต ปรี.

“ธรรมเหล่านี้ชื่อว่าปัจจัย โดยเนื่องด้วยธรรมที่เป็นปัจจัยเหล่านี้ได้ ข้าพเจ้าจักแสดง
ธรรมที่เป็นปัจจัยเหล่านั้น ณ บัดนี้”

ปัจจัย ๒๔ อย่าง

กตเม ปจฺจยาติ. วุจฺเจเต- เหตุารมฺมณฺธิปตฺติอนนฺตรสมนฺตรสหชาตอณฺณมณฺณ-
นิสฺสยฺปนินิสฺสยฺปุเรชาตปจฺจนาชาตาเสวนกมฺมิวิปากาหารินฺทฺริยณามมคฺคสมฺปยุตฺตวิปฺปยุตฺต-
อตุณฺนิตฺถิวิคิตาวิคตวเสน จตุวีสตีวธา โหนติ.

“ถามว่า : ปัจจัยคืออะไร

ตอบว่า : ปัจจัยมี ๒๔ อย่าง คือ เหตุปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นเหตุ) อารัมมณปัจจัย
(ปัจจัยที่เป็นอารมณ์) อธิปัตปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นอธิปัต) อนันตรปัจจัย (ปัจจัยที่ทำให้เกิดธรรม
ต่อเนื่องไป) สมันตรปัจจัย (ปัจจัยที่ทำให้เกิดธรรมต่อเนื่องไปด้วยดี) สหชาตปัจจัย (ปัจจัย
ที่เกิดร่วมกัน) อัญญมัญญปัจจัย (ปัจจัยของกันและกัน) นิสสยปัจจัย (ปัจจัยเป็นที่อาศัย) อุป-
นิสสยปัจจัย (ปัจจัยเป็นที่อาศัยซึ่งมีกำลัง) ปุเรชาตปัจจัย (ปัจจัยที่เกิดขึ้นก่อน) ปจฺจนาชาต-
ปัจจัย (ปัจจัยที่เกิดภายหลัง) อาเสวนปัจจัย (ปัจจัยที่ช้องเสพอยู่เนื่องๆ) กรรมปัจจัย (ปัจจัย
ที่เป็นกรรม) วิปากปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นวิปาก) อาหารปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นอาหาร) อินทริย-

ปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นอินทรีย์) ฌานปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นฌาน) มรรคปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นมรรค) สัมปยุตตปัจจัย (ปัจจัยที่มาประกอบ) วิปยุตตปัจจัย (ปัจจัยที่มีได้มาประกอบ) อัถติปัจจัย (ปัจจัยที่มีอยู่) นัตติปัจจัย (ปัจจัยที่ไม่มี) วิตตปัจจัย (ปัจจัยที่ปราศจาก) อวิตตปัจจัย (ปัจจัยที่ไม่ปราศจาก)”

ตตถ เหตุปัจจโยติ โลโก โทโส โมโห อโลโก อโทโส อโมโหติ อิมะ น ฐมา เหตุ-
ปัจจยา. อารมมณปัจจโยติ สหฺพโลกียโลกุตฺตรํ ยํ ยํ ฐมํ อารพฺภ เย เย ฐมา อุปฺปชฺชนฺติ
จิตฺตเจตสิกฯ ฐมา, เต เต ฐมา เตสํ เตสํ ฐมานํ อารมมณปัจจเยน ปัจจโย.

“เหตุปัจจัย คือ ธรรม ๖ อย่างอันได้แก่ โลกะ โทสะ โมหะ อโลกะ อโทสะ และ
อโมหะ

อรัสมณปัจจัย คือ ธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกเหล่าใดย่อมเกิดขึ้นปรารภธรรมใด ๆ
ที่เป็นโลกียะและโลกุตตระทั้งหมด ธรรมเหล่านั้น[ที่เป็นโลกียะและโลกุตตระ]เป็นปัจจัยแก่
ธรรม[จิตและเจตสิก]นั้นๆ โดยความเป็นอรัสมณปัจจัย”

อธิปติปัจจโยติ เอตถ สหชาตาทิปติอารมมณาทิปติวเสน ทฺวโธ. ตตถ สหชาตาทิ-
ปติ ฌนฺทจิตฺตวิริยวิมฺบวเสน จตฺตพฺพิโธ. อารมมณาทิปติ ปน โทมนสฺสวิจิกิจฺจุทฺถจฺจกิริยาพฺยา-
กตาทุสฺสวิปากะ จ อนินฺนุจสมฺมตญฺจ รูปิ จเปตฺวา อวเสสํ. อนนฺตรปัจจโยติ อนนฺตรนิรฺุทฺธา
จิตฺตเจตสิกฯ ฐมา. ตถา สมฺนนฺตรปัจจโยปิ.

“อธิปติปัจจัย มี ๒ อย่างโดยจำแนกเป็นสหชาตาทิปติและอรัสมณาทิปติ

(ก) สหชาตาทิปติ มี ๔ อย่างโดยจำแนกเป็นฉันทะ วิริยะ จิตตะ และวิมังสา

(ข) อรัสมณาทิปติ หมายถึง ธรรมที่เหลือจากโทมนัส วิจิกิจฉา อุทฺธจจะ กิริยา-
พยากฤต อุกุศลวิบาก และรูปที่สมมุติว่าไม่น่าชอบใจ

อนันตรปัจจัย คือ ธรรมอันได้แก่จิตและเจตสิกที่ดับไปโดยไม่มีธรรมอื่นมาคั่น
สมนันตรปัจจัยก็เช่นเดียวกัน”

[ฎีกาใหม่กล่าวว่า อรัสมณาทิปติตามมติของคัมภีร์อภิธัมมวาท คือ นิพันนรูป ๑๘ ที่
น่าชอบใจ, จิต ๕๘ ดวง เว้นโทสมูลจิต ๒ โมหมูลจิต ๒ อุกุศลวิปากจิต ๗ กิริยาจิต ๒๐, เจตสิก ๔๗

ดวง เว้นโทสะ อิสสา มัจฉริยะ กุกกุจจะ วิจิกิจฉา และนิพพาน ส่วนปฏิฐานอรรถกถา^๖ กล่าวว่า คือ
นิพัตถนรูป ๑๘ ที่น่าชอบใจ, จิต ๘๔ ดวง เว้นโทสมูลจิต ๒ โมหมูลจิต ๒ ทุกขสหคตกายวิญญาณ-
จิต ๑, เจตสิก ๔๗ ดวง เว้นโทสะ อิสสา มัจฉริยะ กุกกุจจะ วิจิกิจฉา (ที่เป็นเตกาลิกะ) และนิพพาน
ที่เป็นกาลวิมุตติ]

สหชาติปัจจุโยติ จิตฺตเจตสิกกา, มหาภูตา เจว หทยวตฺถุ จ. ตถา อณฺณมณฺณ-
ปัจจุโยปิ. นิสฺสยปัจจุโยติ วตฺถุรูปานิ เจว มหาภูตา, จิตฺตเจตสิกกา จ. อุปนิสฺสยปัจจุโยติ
อารมฺมณานนฺตรปฏฺฐนนิสฺสยวเสน ติวโร. ตตฺถ อารมฺมณฺณูปนิสฺสโย อารมฺมณานิปฺติเยว.
อนนฺตรูปนิสฺสโย ปน อนนฺตรปัจจุโยว. ปฏฺฐนนิสฺสโย ปน กายิกสุขทุกฺขอุตฺตโปชนเสนาสน-
ปคฺคลา สทฺธาสิลลสฺสจจากปณฺณาราคโทสโมหาทโย จ.

“สหชาติปัจจัย คือ จิต เจตสิก มหาภูตรูป และหทัยวตฺถุ

อณฺณมณฺณปัจจัยก็เช่นเดียวกัน

นิสฺสยปัจจัย คือ วตฺถุรูป มหาภูตรูป พร้อมทั้งจิตและเจตสิก

อุปนิสฺสยปัจจัย มี ๓ อย่างโดยจำแนกเป็นอารมฺมณฺณูปนิสฺสยปัจจัย อนนฺตรูปนิสฺสย-
ปัจจัย และปฏฺฐนนิสฺสยปัจจัย

(ก) อารมฺมณฺณูปนิสฺสยปัจจัย คือ อารมฺมณานิปฺติปัจจัย

(ข) อนนฺตรูปนิสฺสยปัจจัย คือ อนนฺตรปัจจัย

(ค) ปฏฺฐนนิสฺสยปัจจัย คือ สุขและทุกข์ทางกาย อุตฺตโปชน สেনาสน บุคคล
พร้อมทั้งศรัทธา ศีล การสดับ การบริจาค ปัญญา ราคะ โทสะ และโมหะเป็นต้น”

ฎีกาใหม่อธิบายว่า อารมฺมณฺณูปนิสฺสยปัจจัย และอารมฺมณานิปฺติปัจจัย ต่างกันที่อารมฺมณฺณูป-
นิสฺสยปัจจัยเป็นอุปการะโดยความเป็นเหตุที่มีกำลัง ส่วนอารมฺมณานิปฺติปัจจัยเป็นอุปการะโดยความเป็น
อธิบดี

อนนฺตรปัจจัย และอนนฺตรูปนิสฺสยปัจจัย ต่างกันที่อนนฺตรปัจจัยเป็นอุปการะแก้จิตตฺตฺตฺตฺตฺต
ที่เกิดต่อจากตน ส่วนอนนฺตรูปนิสฺสยปัจจัยเป็นอุปการะแก้จิตตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
ปฏฺฐนนิสฺสยปัจจัยเป็นเครื่องอุปถัมภ์ปัจจัยุบันโดยเป็นสภาพมีกำลังล้วนๆ ไม่ระคนกับ

อารัมมณปัจจัยและอนันตรปัจจัย]

ปุเรชาตปัจจัยติ วตถารมมณวเสน ทูวิโธ. ตตถ วตถุปุเรชาโต นาม วตถुरुปานิ.
อารัมมณปุเรชาโต นาม ปจจุปปนรรูปาทีเนว. ปจจนาชาตปัจจัยติ จิตตเจตสิกกา จ. อาเสวน-
ปัจจัยติ จเปตฺวา อาวชฺชนทฺวํ โลกียกุสลากุสลกิริยาพฺยากตา ธมฺมาว.

**“ปุเรชาตปัจจัย มี ๒ อย่างโดยจำแนกเป็นวัตถุปุเรชาตปัจจัยและอารัมมณปุเรชาต-
ปัจจัย**

(ก)วัตถุปุเรชาตปัจจัย คือ วัตถุรูป

(ข)อารัมมณปุเรชาตปัจจัย คือ อารัมมณมีรูปเป็นต้นที่เป็นปัจจุบันเท่านั้น

ปัจจนาชาตปัจจัย คือ จิตและเจตสิก

**อาเสวนปัจจัย คือ ธรรมที่เป็น[โลกีย]กุศล อกุศล และกิริยาพยากฤต เว้น
อาวัชชนจิตทั้ง ๒ [คือ โลกียชวนะ ๔๗]”**

กมฺมปัจจัยติ สหชาตนาณกฺขณิกวเสน ทูวิโธ. ตตถ สหชาตา โลกียโลกุตฺตรา เอว.
นาณกฺขณิกา ปน สาสวกุสลากุสเลตฺตนา. อนาสวกุสเลตฺตนา อนนฺตรเมว อตฺตโน วิปากสฺส
ปัจจัย โหติ. วิปากปัจจัยติ วิปากจิตตเจตสิกกา. อาหารปัจจัยติ กพฺพีการาหารผสฺสเจตฺตนา-
วิญญานวเสน จตฺตูปิโธ.

**“กรรมปัจจัย มี ๒ อย่างโดยจำแนกเป็นสหชาตกรรมปัจจัยและนानาขณิกกรรม-
ปัจจัย**

(ก) สหชาตกรรมปัจจัย คือ เจตนาที่เป็นโลกียะและโลกุตตระ

(ข) นานาขณิกกรรมปัจจัย คือ กุศลเจตนาและอกุศลเจตนาอันเป็นอารมณ์ของ
อาสวะ[ที่ก่อให้เกิดปฏิสันธิ]ส่วนกุศลเจตนาที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ [โลกุตตรกุศลเจตนา]
เป็นปัจจัยแก่วิปากของตนในลำดับถัดไป

วิปากปัจจัย คือ จิตและเจตสิกที่เป็นวิปาก

**อาหารปัจจัย มี ๔ อย่างโดยจำแนกเป็นกพพีการาหาร ผัสสาหาร เจตนาหาร และ
วิญญานาหาร”**

อินทริยปัจจุยติ รูปสตุตถกมนชีวิตสุขทุกขโสมนัสสโทมนัสสุเปกขาสทฐาวิริยสติ-
สมาธิปณณวอนณณวตถสสุสามิตินทริยอณณินทริยอณณวตาวิณทริยานีติ วิสตินทริยานิ. เตสุ
อิตถินทริยปฺริสินทริยานิ วชเชตฺวา วิสตินทริยานิ โหนติ. ฌานปัจจุยติ วิตถกวิจาร์ปิติสฺข-
จิตฺเตกคคตาวเสน ปณจวิโร. มคคปัจจุยติ ทิฏฐิสงกปฺปวายามสติสมาธิวาทกมฺมุตตาชีว-
มิจฉาทิฏฐิจวเสน นววิโร.

“อินทริยปัจจัย มี ๒๒ อย่าง คือ [อินทริย์]รูป ๗ อย่าง [ปราทินทริย์ ๕ อันได้แก่
จักขุนทริย์เป็นต้น อิตถินทริย์ ปฺริสินทริย์] จิต ชีวิต สุข ทุกข์ โสมนัส โทมนัส อุเบกขา
ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา อนัญญาตัญญูสามิตินทริย์ อัญญินทริย์ อัญญาตาวินทริย์
ส่วนอินทริย์ ๒๐ เว้นอิตถินทริย์และปฺริสินทริย์ เป็นอินทริยปัจจัย

ฌานปัจจัย คือ ฌาน ๕ อย่างโดยจำแนกเป็นวิตก วิจาร์ ปิตี สุข และเอกคคตา
แห่งจิต

มรรคปัจจัย คือ มรรค ๘ อย่างโดยจำแนกเป็นทิฏฐิ สังกัปปะ วายามะ สติ สมาธิ
วาทา กัมมันตะ อาชีวะ และมิจฉาทิฏฐิ”

สมปยุตฺตปัจจุยติ จิตฺตเจตสิกาว. วิปยุตฺตปัจจุยติ วตฺถุปฺปเรชาตานิ เจว ปจฺฉา-
ชาตา จิตฺตเจตสิกาว จ. อตฺถิปจฺจุยติ ชีวิตินทฺริยกพฺพิการอาหารอารมฺมณฺปุเรชาตานิ เจว
นิสฺสยปจฺเจ วุตฺตธมฺมาปิ จ. นตฺถิปจฺจุยติ อนนฺตรปจฺจุยว. ตถา วิคตปจฺจุย จ. อวิกต-
ปจฺจุยติ อตฺถิปจฺจุยว. เอวมิเม จตฺตวิสฺสติ ปจฺจุยว นาม.

“สัมปยุตตปัจจัย คือ จิตและเจตสิกนั่นเอง

วิปยุตตปัจจัย คือ วัตถุรูปที่เกิดขึ้นก่อน พร้อมทั้งจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นในภายหลัง

อตถิปปัจจัย คือ ชีวิตินทริย์ กพพิการอาหาร อารมณ์ที่เกิดขึ้นก่อน และธรรมที่ได้กล่าว
ไว้ในนิสสยปัจจัย

นตถิปปัจจัย คือ อนนตรปัจจัยนั่นเอง

วิกตปัจจัย ก็เช่นเดียวกัน

อวิกตปัจจัย เหมือนอตถิปปัจจัย

โดยประการดังนี้ จึงมีปัจจัย ๒๔ อย่าง”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า ธรรมที่ได้กล่าวไว้ในนิสสัยปัจจัย คือ สหชาตตติ และปุเรชาตตติ พระพุทธองค์ตรัสปัจฉาชาตตติไว้โดยความเป็นปัจจัยในปัญหาวาระ จิตและเจตสิกที่เกิดในภายหลังจึงควรนับเข้าในอตฺถิปัจจัย ดังนั้น อตฺถิปัจจัยจึงมี ๕ อย่าง คือ สหชาตตติ ปุเรชาตตติ ปัจฉาชาตตติ รูปอาหารตติ และรูปชีวิตินทริยตติ ถ้าจำแนกปุเรชาตตติเป็น ๒ อย่าง คือ อารัมมณปุเรชาตตติ และวัตถุปุเรชาตตติ ก็รวมเป็นอตฺถิปัจจัย ๖ อย่าง

โดยเหตุที่อตฺถิปัจจัยเป็นธรรมที่เป็นอุปการะด้วยการคำนึงในขณะที่ปรากฏด้วยสภาวะปัจจุบัน ส่วนพระนิพพานเป็นธรรมที่ปรากฏเสมอ ไม่ใช่ธรรมที่ปรากฏหรือไม่ปรากฏในบางครั้ง ดังนั้นจึงไม่ควรเป็นอตฺถิปัจจัย]

การเป็นปัจจัยของรูปและนาม

เอตถ ปน กติหากาเรหิ รุปํ รูปสฺส ปจฺจโย โหตีติ. ยถารหํ สหชาตอณฺณมณฺณ-
นิสฺสยาหารินทฺริยอตฺถิอวิคตวเสน สตฺตธา ปจฺจโย โหติ.

“ถามว่า : รูปเป็นปัจจัยแก่รูปอย่างไร

ตอบว่า : รูปเป็นปัจจัยแก่รูป ๗ อย่างด้วยอำนาจของสหชาตปัจจัย อัญญมัญญ-
ปัจจัย นิสสัยปัจจัย อาหารปัจจัย อินทริยปัจจัย อตฺถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย”

รูปํ อรูปสฺส ยถารหํ อารมฺมณาริพิตฺติสหชาตอณฺณมณฺณนิสฺสยูปนิสฺสยปุเรชาตินทฺริย-
วิปฺปยุตฺตอตฺถิอวิคตวเสน เอกาทสฺหิ อากาเรหิ ปจฺจโย โหติ.

“รูปเป็นปัจจัยแก่นาม ๑๑ อย่างด้วยอำนาจของอารัมมณปัจจัย อริพิตฺติปัจจัย สห-
ชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสัยปัจจัย อุปนิสสัยปัจจัย ปุเรชาตปัจจัย อินทริยปัจจัย
วิปฺปยุตฺตปัจจัย อตฺถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย”

รูปํ รูปารูปสฺสชาติ นตฺถิ.

“รูปที่เป็นปัจจัยแก่รูปและนาม ห้ามไม่”

๑๓๙๖. สตฺตธา รูปํ รูปสฺส
ปจฺจโย นามธมฺมสฺส

ภวเตกาทสฺสเหติ ตํ
มิสฺสกกสฺส น กิณฺจิ ตฺ.

“รูปเป็นปัจจัยแก่รูป ๗ อย่าง เป็นปัจจัยแก่นาม ๑๑ อย่าง แต่ไม่เป็นปัจจัยแก่
รูปนามที่เกิดร่วมกันแต่อย่างใด”

อรูปี อรูปสฺส ยถารหํ เหาตมมณฺธิปติอนนฺตรสมนฺตรสหชาตอณฺณมณฺณนิสฺสยูป-
นิสฺสยาเสวนกมฺมวิปาการินฺทริยฌานมคฺคสมฺปยุตฺตอตฺถิวิคิตวเสน เอกวิสติธา
ปจฺจโย โหติ.

“นามเป็นปัจจัยแก่นาม ๒๑ อย่างตามสมควร ด้วยอำนาจของเหตุปัจจัย อารัมมณ-
ปัจจัย อธิปติปัจจัย อนันตรปัจจัย สมันตรปัจจัย สหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสย-
ปัจจัย อุปนิสสยปัจจัย อาเสวนปัจจัย กรรมปัจจัย วิปากปัจจัย อาหารปัจจัย อินทริยปัจจัย
ฌานปัจจัย มรรคปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย อัตถิปัจจัย นัตถิปัจจัย วิคตปัจจัย อวิคตปัจจัย”

อรูปี รูปสฺส ยถารหํ เหาตปิติสหชาตอณฺณมณฺณนิสฺสยปจฺจนาชาตกมฺมวิปาการิ-
นฺทริยฌานมคฺคิปปยุตฺตอตฺถิวิคิตวเสน ปนฺนรสฺธา ปจฺจโย โหติ.

“นามเป็นปัจจัยแก่รูป ๑๕ อย่างตามสมควร ด้วยอำนาจของเหตุปัจจัย อธิปติ-
ปัจจัย สหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย ปจฺจนาชาตปัจจัย กรรมปัจจัย วิปาก-
ปัจจัย อาหารปัจจัย อินทริยปัจจัย ฌานปัจจัย มรรคปัจจัย วิปปยุตตปัจจัย อัตถิปัจจัย และ
อวิคตปัจจัย”

อรูปี รูปารูปสฺส ยถารหํ เหาตปิติสหชาตอณฺณมณฺณนิสฺสยกมฺมวิปาการินฺทริย-
ฌานมคฺคอตฺถิวิคิตวเสน เทรสฺธา ปจฺจโย โหติ.

“นามเป็นปัจจัยแก่รูปและนาม ๑๓ อย่างตามสมควร ด้วยอำนาจของเหตุปัจจัย
อธิปติปัจจัย สหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย กรรมปัจจัย วิปากปัจจัย อาหาร-
ปัจจัย อินทริยปัจจัย ฌานปัจจัย มรรคปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย”

๑๓๙๗.	เอกวิสติธา นามํ	ปจฺจโย ภาวตตฺตโน
	ติปญฺจหิ ตํ รูปสฺส	อฺภินฺนํ เทรสฺธา ปน.

“นามเป็นปัจจัยแก่นาม ๒๑ อย่าง เป็นปัจจัยแก่รูป ๑๕ อย่าง และเป็นปัจจัยแก่รูป
และนาม ๑๓ อย่าง”

รูปารูปิ อรูปสฺส ยถารหํ สหชาตอณฺณมณฺณนิสฺสยิณฺทริยอตฺถิอวิคตวเสน ฌธา
ปจฺจโย โหติ.

“รูปและนามเป็นปัจจัยแก่นาม ๖ อย่างตามสมควร ด้วยอำนาจของสหชาตปัจจัย
อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย อินทริยปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย”

รูปารูปิ รูปสฺส ยถารหํ สหชาตนิสฺสยอตฺถิอวิคตวเสน จตุธา ปจฺจโย โหติ.

“รูปและนามเป็นปัจจัยแก่รูป ๔ อย่างตามสมควร ด้วยอำนาจของสหชาตปัจจัย
นิสสยปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย”

รูปารูปิ รูปสฺสชาติ นตฺถิ.

“รูปและนามที่เป็นปัจจัยแก่รูป หามีไม่”

๑๓๙๘.	อุโปปี รูปธมฺมสฺส	จตุธา โหนฺติ ปจฺจยา
	จพฺพิธา นามธมฺมสฺส	มิสฺสกกสฺส น กิณฺจิ ตฺ.

“รูปและนามทั้งสองเป็นปัจจัยแก่รูปธรรม ๔ อย่าง เป็นปัจจัยแก่นามธรรม ๖ อย่าง
แต่ไม่เป็นปัจจัยแก่รูปนามที่เกิดร่วมกันแต่อย่างใด”

จำแนกปัจจัย ๒๔ เป็นรูปและนาม

เอเตสุ ปน ปจฺจเยสุ กติ รูปา, กติ อรูปา, กติ มิสฺสกาติ. ปุเรชาตปจฺจโย เอโก รูป-
ธมฺโมว. เหตุอนนฺตรสมนฺตรปจฺจชาตาเสวนกมฺมวิปากณฺณมคฺคสมฺปยุตฺตตฺถิวิคตานิ วเสน
ทฺวาทส ปจฺจยา อรูปธมฺมาว. เสสา ปน เอกาทส ปจฺจยา รูปารูปมิสฺสกาติ เวทิตพฺพา.

“ถามว่า : ในบรรดาปัจจัยเหล่านี้ ปัจจัยไหนเป็นรูป ปัจจัยไหนเป็นนาม ปัจจัย
ไหนเป็นรูปนามเกิดร่วมกัน

ตอบว่า : ปุเรชาตปัจจัยเป็นรูปอย่างเดียว

ปัจจัย ๑๒ อย่างด้วยอำนาจของเหตุปัจจัย อนันตรปัจจัย สมันตรปัจจัย ปจฺจ-
ชาตปัจจัย อาเสวนปัจจัย กรรมปัจจัย วิปากปัจจัย ฌานปัจจัย มรรคปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย

นัตถิปัจจย และวิคตปัจจย เป็นนามอย่างเดียว

ปัจจย ๑๑ อย่างอื่นเป็นปัจจยผสมรูปนาม”

จำแนกปัจจย ๒๔ โดยกาล

ปุณ กาลวเสน เหตุสหชาตอณฺณมณฺณนิสฺสยปุเรชาตปจฺจนาชาตวิปาการินฺทฺริย-
ณฺณมคฺคสมฺปยุตฺตวิปยุตฺตอตฺถิวิคิตานํ วเสน ปนฺนรส ปจฺจยา ปจฺจุปปนฺนาว โหณฺติ.
อนนฺตรสมนฺนตราเสวนนตฺถิวิคิตปจฺจยา อตีตา. กมฺมปจฺจโย อตีโต วา โหติ ปจฺจุปปนฺโน
วา. อารมฺมณฺธิปติอุปนนิสฺสยปจฺจยา ปน ติกาลิกา โหณฺติ กาลวินิมุตฺตา จ.

“เมื่อจำแนกโดยกาล ปัจจย ๑๕ อย่างด้วยอำนาจของเหตุปัจจย สหชาตปัจจย
อณฺณมณฺณปัจจย นิสฺสยปัจจย ปุเรชาตปัจจย ปจฺจนาชาตปัจจย วิปากปัจจย อาหารปัจจย
อินทฺริยปัจจย ญาณปัจจย มรรคปัจจย สัมปยุตฺตปัจจย วิปยุตฺตปัจจย อตฺถิปัจจย และ
วิคิตปัจจย เป็นปัจจุบันอย่างเดียว

ปัจจยทั้งหลาย คือ อนนฺตรปัจจย สมนฺนตรปัจจย อาเสวนปัจจย นัตถิปัจจย และ
วิคิตปัจจย เป็นอดีตอย่างเดียว กรรมปัจจยเป็นอดีตหรือปัจจุบัน

อารมฺมณฺปัจจย อธิปติปัจจย และอุปนนิสฺสยปัจจย มีในกาลทั้ง ๓ และพ้นจากกาล”

๑๓๙๙.	ปจฺจุปปนฺนาว โหณฺเตตฺถ	ปจฺจยา ทส ปณฺจ จ
	อตีตา เอว ปณฺเฑโก	เทวกาลิโกว ทสฺสีโต
	ตโย ติกาลิกา เจว	วินิมุตฺตาปิ กาลโต.

“ในบรรดาปัจจยเหล่านี้ ปัจจย ๑๕ อย่างเป็นปัจจุบัน

ปัจจย ๕ อย่างเป็นอดีต

ปัจจยเดียวมีในกาล ๒

ปัจจย ๓ อย่างมีในกาล ๓ และพ้นจากกาล”

สพฺเพ ปนิเม จตุวีสติ ปจฺจยา ยถารหํ อารมฺมณฺปนนิสฺสยกมฺมอตฺถิปจฺจยานํ วเสน
จตุสฺส ปจฺจเยสฺส สงฺคหํ คจฺจนตฺติติ เวทติพฺพา.

“โปรดทราบว่ปัจฉัย ๒๔ อย่างทั้งหมดนี้ย่อรวมเข้าในปัจฉัย ๔ อย่างโดย
จำแนกเป็นอาร์มณปัจฉัย อุปนิสสยปัจฉัย กรรมปัจฉัย และอัตถิปัจฉัย ตามสมควร”

อติ อภิธัมมาวตาร ปจฺจนินทเทโส นาม

จตุรัสติโม ปริจฺเณโท.

จบ ปริจเณที่ ๒๔ ชื่อว่า ปจฺจนินเทศ ในคัมภีร์อภิธัมมาวตาร
โดยประการฉะนี้



นิคมนกทา

(คำลงท้าย)

๑๔๐๐. อภิธมฺมาวตารอยํ วโร ปรมคมภีโร
อิจฺจตา นิปุณํ พุทฺธิ ภิกขุณา ปน โสตพฺโพ.

“คัมภีร์อภิรัชฌมาวตารอันดีเลิศมีเนื้อความลึกซึ้งอย่างย่งนี้ ภิกษุผู้ปรารถนาความรู้
อันละเอียดพึงสดับโดยแท้”

๑๔๐๑. สุมติมติวิจารณ์โพธิโน
วิมตติวิโมหวินาสนโน อัย
กุมตติมตติมหัตโมนาโส
ปฏุมตติภาสกโร มโต มยา.

“ข้าพเจ้าได้กล่าวคำภีร์นี้อันแสดงความเป็นไปแห่งปรีชาของพระศาสดาผู้ทรง
พระปรีชาดี ที่กำจัดความหลงของผู้มีความเห็นผิด ทั้งกำจัดความมืดมนคือความเห็นผิดของ
ผู้มีความเห็นชั่ว”

๑๔๐๒. ยโต สุมติโน มโต นามโต
 อายาจิตสมมานโต มานโต
 ตโต หิ รจิโต สทา ไตสทา
 มยา หิตวิภาวนา ภาวนา.

“ภิกษุผู้มีนามว่า สุมติ ได้วิงวอนขอบน้อมด้วยความเคารพ ดังนั้น ข้าพเจ้าจึง
ประพันธ์คัมภีร์นี้ที่อิสรชนเคารพเป็นนิตย อันสัทบุรุษสรรเสริญ และให้ความยินดีปรีดาเสมอ
เพราะแสดงข้อความอันเป็นประโยชน์เกื้อกูล”

๑๔๐๓. อตฺถโต คณฺถโต จาปิ ยุตฺติโต จาปิ เอตฺถ จ
 อยฺยตฺตํ วา วิรุทฺธํ วา ยทิ ทิสฺสติ กิณฺจปิ.
๑๔๐๔. ปุพฺพปาปํ วิโลเกตฺวา วิจาเรตฺวา ปุณฺณปุณฺ
 ธมฺมา สงฺคเหตฺพุพฺ คเหตฺพุพฺ น โทสโต.

“ถ้าความไม่สมควรหรือความขัดแย้งอย่างใดอย่างหนึ่งปรากฏในคัมภีร์นี้โดยศัพท์ โดยอรรถ หรือโดยความเหมาะสม วีรชนผู้ทรงปัญญาพึงตรวจดูข้างหน้าและข้างหลัง ใคร่ครวญ อย่างถี่ถ้วนแล้วถ้อยเอาเถิด อย่าถ้อยเอาว่าเป็นความบกพร่อง”

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า ความไม่สมควร คือ ความไม่สอดคล้องกับคัมภีร์อรรถกถา ส่วนความ ขัดแย้ง คือ ความไม่สอดคล้องกับพระบาลี]

๑๔๐๕. ติวิธา พฺยปฺปถานญฺหิ คติโย ทฺพพิธาปิ เจ.
 ตสฺมา อุปปริกฺขิตฺวา เวทิตฺพุพฺ วิภาวินา.

“ผู้มีปัญญาพึงใคร่ครวญถ้อยเอา เพราะครรลองแห่งถ้อยคำมี ๓ ประการและรู้ได้ยาก”

[ครรลองแห่งถ้อยคำ มี ๓ ประการ คือ

๑. คำที่ถึงพร้อมด้วยศัพท์ แต่ไม่ถึงพร้อมด้วยอรรถ (สทฺทสมฺปนฺน นอตฺถสมฺปนฺน)
๒. คำที่ถึงพร้อมด้วยอรรถ แต่ไม่ถึงพร้อมด้วยศัพท์ (อตฺถสมฺปนฺน นสทฺทสมฺปนฺน)
๓. คำที่ถึงพร้อมด้วยศัพท์และอรรถทั้งสองอย่าง (อุภยสมฺปนฺน)]

๑๔๐๖. นิกายนฺตรลทฺธิหิ อสมฺมิสฺโส อนากุโล
 มหาวิหารวาสินํ วาจนามคฺคินิสฺสโต.
๑๔๐๗. มธฺรฺกฺขรสํยุตฺโต อตฺถโก ยสฺมา ปกาสิโต
 ตสฺมา หิตตฺถกาเมน กาตฺพุโพ เอตฺถ อาทโร.

“ข้าพเจ้าได้แสดงเนื้อความที่ไม่ระคนคละกันกับความเห็นในนิกายอื่น อันอาศัย

ซึ่งอุปาสกชื่ออัทธนาสให้สร้างไว้ ณ เมืองท่ากาเวรีที่น้ำร้อนรมยงามด้วยสวนนานาชนิด
 คลาคล่ำด้วยกลุ่มบุรุษสตรี เพียบพร้อมด้วยสกุลอันหมดจดไม่เจือกัน มีความเจริญรุ่งเรือง
 กอปรด้วยองค์ประกอบของเมืองมีกำแพงและคูเมืองเป็นต้นทั้งหมด มีน้ำใสเย็นสะอาดดี
 บริบูรณ์ด้วยรัตนนานัปการ เนืองแน่นด้วยตลาดหลากหลาย ได้ประพันธ์คัมภีร์นี้โดยมีพระ
 สมมติผู้เจริญสติในการขัดเกลากิเลสและความอ่อนโยน ผู้งามด้วยคุณธรรมมีศีลเป็นต้นได้วิงวอน
 ดีแล้ว”

[ในอังคุตตรนิกาย สัตตกนิบาต (อง. สตุตก. ๒๓.๖๗.๘๗-๘๘) กล่าวถึงองค์ประกอบของ
 เมือง ๗ อย่าง คือ

๑. มีเสาระเนียดมั่นคง
๒. มีคูขุดลึกและกว้าง
๓. มีทางเดินตามคูได้รอบ
๔. มีการสะสมอาวุธไว้มาก
๕. ตั้งกองทัพไว้มาก
๖. มีทหารยามฉลาดสามารถดี
๗. มีกำแพงสูงและกว้าง]

๑๔๑๕. เทวา กาเลน วสุสนฺตุ วสุสํ วสุสวลาหกา
 ปาลยนฺตุ มหีปาลา ธมฺมโต สกลํ มหี.

“ขอให้เทพวลาหจงบันดาลฝนตามกาล ขอให้ผู้ปกครองประเทศจงคุ้มครองประชา-
 ราชภูริเกิด”

๑๔๑๖. ยาว ติฏฺฐติ โลกสฺมี หิมวา ปพฺพตฺตโม
 ดาว ติฏฺฐตุ สทฺธมฺโม ธมฺมราชสฺส สตุฏฺโณติ.

“ขอพระสัทธิธรรมของพระศาสดาผู้ทรงเป็นธรรมราชา จงดามมั่นตราบเท่าที่ภูเข
หิมพานต์อันสูงสุดดำรงอยู่ในโลกเกิด”

อัครปุณนิวสเนน อาจริเยน ภาทนต์พุทธทตฺเตน สีลาจารสมปนฺเนน กโต

อภิชมฺมาวตาโร นามาย.

จบ คัมภีร์อภิชมฺมาวตารนี้

อันประพันธ์โดยอาจารย์พระพุทธทตฺตะ ผู้พำนักอยู่ในเมืองอัครปุระ

ผู้เพียบพร้อมด้วยศีลาจารวัตร

อภิชมฺมาวตาโร นิฉฺฉิต.

จบ คัมภีร์อภิชมฺมาวตาร



[ในคำว่า ภาทนต์พุทฺทตเตน (พระพุทฺทตตะ) ภาทนต์ ศัพท์มีอรรถเหมือน ภาทนต์ แปลว่า “ท่านผู้เจริญ, พระ” สำเร็จรูปมาจาก ภา ธาตุ (เสวย = เสพ) + อนต ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ใน โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๗ สูตร ๗๖) ว่า ภาติ กลยาณธมฺมนติ ภาทนต์ (ภทนต์ คือ ผู้ชอง เสพความดี) ตามนัยนี้มีศัพท์เดิมว่า ภาทนต์ แม้สันสกฤตก็มีรูปว่า ภาทนต์ หมายถึง นักบวช, คนดี, ผู้ควรบูชา แต่มีรากศัพท์ต่างจากบาลี กล่าวคือ มาจาก ภาติ ธาตุ (กลยาณ = ดี, งาม) + ฌช ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ในพจนานุกรมสันสกฤตชื่อศัพทกัลปทรมะ (เล่ม ๓ หน้า ๔๗๘) ว่า ภาทนต์ อิติ ภาทนต์ (ภทนต์ คือ คนดี, นักบวช)

ในวรรณกรรมบาลีบางแห่งมีรูปว่า ภาทนต์ (ท่านผู้เจริญ) นำหน้าชื่อแทน ภาทนต์ คำนี้มีรากศัพท์มาจากคำว่า ภาท เต (ความเจริญจะมีแก่ท่าน) → ภาทนต์เต → ภาทนต์ ดังคัมภีร์นिरुद्धิตีปิเนกกล่าวว่

ตถา ภาทนต์เต ภาทนต์ตาติ เทว “ตฺยหํ ภาทํ โหตุ, ตุมหากํ ภาทํ โหตุ”ติ อตฺเถ สิทธิธามนฺตานิปาตาว.^{๔๗}

“ศัพท์ทั้งสอง คือ ภาทนต์เต ภาทนต์ตา เป็นนิบาตร้องเรียกเช่นเดียวกัน ซึ่งปรากฏในความหมายว่า ตฺยหํ ภาทํ โหตุ (ความเจริญจะมีแก่ท่าน), ตุมหากํ ภาทํ โหตุ (ความเจริญจะมีแก่ท่านทั้งหลาย)”

คัมภีร์ไวยากรณ์บางคัมภีร์กล่าวว่า ภาทนต์ เป็นศัพท์เดิม ต่อมาแปลงรูปเป็น ภาทนต์ บางคัมภีร์ก็กล่าวว่า ภาทนต์ เป็นศัพท์เดิม แล้วแปลงรูปเป็น ภาทนต์ กล่าวคือ ปทฺฐสัทธิปริการณ (สูตร ๑๑๑) กล่าวถึงการแปลง ภาทนต์ เป็น ภาทนต์ และ ภาทนต์ เมื่อมี ค (สิ อาลปนะ) และ โย วิภัตติอยู่ท้าย ได้รูปว่า ภาทนต์ (ท่านผู้เจริญ), ภาทนต์ (ท่านผู้เจริญ), ภาทนต์ (ท่านผู้เจริญทั้งหลาย) และโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๑๔๖) กล่าวว่า ภาทนต์ มาจาก ภาทนต์ ช้อน ท เป็น ทฺท จึงได้รูปเป็น ภาทนต์ มตินี้กล่าวตามรูปสันสกฤตว่า ภาทนต์

ส่วนสัททนิติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๔๘๗) กล่าวว่า ให้แปลง ภาทนต์ เป็น ภาทนต์ เมื่อมี ค อยู่ท้าย เช่น ภาทนต์ (ท่านผู้เจริญ) มตินี้ถือว่า ภาทนต์ เป็นศัพท์เดิม แปลว่า “ผู้มีความเจริญอยู่ใกล้ตัว” ประกอบรูปศัพท์มาจาก ภาท + อนต มีรูปวิเคราะห์เป็นสมาสว่า ภาทํ อนตฺเต เอตฺสสชาติ ภาทนต์ (ภทนต์ คือ ผู้มีความเจริญอยู่ใกล้ตัว) แม้อรรถกถาของเถรคณาภิกล่าวถึงรูปเดิมว่า ภาทนต์ แต่ให้ ลบ ทฺ จึงมีรูปว่า ภาทนต์ ดังข้อความว่า

ภทนต์ติ ภทท์ อนุเต เอตสฺสาติ ภทฺทนต์ติ เอกสฺส เอกสฺส ทการสฺส โลปี กตฺวา วุจฺจติ.^{๙๘}

“ในคำว่า ภทนต์ (ท่านผู้เจริญ) คำว่า ภทฺทนต์ ซึ่งเป็นไปในความหมายว่า ผู้มีความเจริญ
อยู่ใกล้ตัว กล่าวไว้โดยกระทำการลบ ท อักษรตัวหนึ่ง”]



นิคมน์

๑. เขฟางคนคเระ รมเม	ท่ามะโติ สมณญิตะ
อาราเม นิวสนตส	มหาเถรสส ธีมโต.
๒. สสตุติ'มนุคมค-	มหาปณติตลณนโน
ปาเยสิ โย สลิสฺसान	ฉาณชรี'มนคฺชีย.
๓. คนธสाराภิวเสน	ธมมนุเตวาสิภิกุชุนา
หิตจิตฺเตนํ สตถ	กตํ ยาติ สมตตต.

๔. สีสลาภิธมมสุวิสุทฺธคุโณชมธารี
ไปราณิกา สกปรตฺถหิตาภิรามมา
เถรสาภา ปวรสาสน'มานยีส
ยาวชชกาล'มนุรกฺขีย ทิตฺติการา.

๕. เอวมปิ สยามวิชิตะ ชินสาสนสส
วุฑฺธิ วิรูปหิมภิลาสมนโน ยตตโต
สิสฺสทวิชาน'มิห นิสฺสยรฺกฺขตุลโย
อาเจรเกสริ มุณินุทวจากินุโต.

๖. คนธาสารยตินา อุปการกณญ-
สิสฺสเสน ตสฺส มติชรีสุปายินา เว
สนดาวโพธวิมานสหาสนาย
พยาชยา กตา มุติททา สวโจปณิตา.

คนธสाराภิวโส

คําลงท้าย

๑-๓. พระมหาเถระผู้ทรงปัญญา ฟานักอยู่ ณ วัดท่ามะโอ นครลำปางที่นารัณมัย ดำรงสมณศักดิ์ว่า อัครมหาบัณฑิต โดยอาศัยความสามารถของท่าน ยังศิษย์ให้ดื่มน้ำนมคือ ปรีชาอันทรงค่า พระคันธสाराภิงค์ศิษย์ของท่านแต่งคัมภีร์แปลนี้ด้วยจิตเกื้อกูล บรรลุความสำเร็จ

๔. พระเถระผู้ประเสริฐในปางก่อนผู้ทรงคุณธรรมอันบริสุทธิ์ดีมีศีลธรรมเป็นต้น ผู้รณมัยในประโยชน์เกื้อกูลของตนและผู้อื่น ได้สืบทอดบวรพระพุทธศาสนากระทำการรักษา เผยแพร่ตราบจนถึงปัจจุบัน ฉันท

๕. แม้อาจารย์ผู้ประเสริฐที่สำรวมตนแล้วก็มีใจหวังความเจริญรุ่งเรืองแห่งศาสนา ของพระชินเจ้าในสยามประเทศ ฉันทนั้น ท่านเปรียบตั้งต้นไม้ที่อาศัยของมวลสฤณาคือศิษย์ใน พระศาสนา นี้ เป็นผู้ผลิตเพลนยิ่งในพระดำรัสของพระจอมมุนี

๕. พระคันธสाराภิงค์ ศิษย์ของท่าน ผู้ดื่มน้ำนมคือปัญญาด้วยดี รู้อุปการคุณ ของท่านแล้ว แต่งคัมภีร์แปลอันประเทืองปัญญาไพเราะโดยภาษาของตน เพื่อความรู้ของ สัตบุรุษและเพื่อยังจิตของกวีให้ชื่นชม

พระคันธสाराภิงค์

เชิงอรรถคำนำ

๑ สืฬพฏฺฐกถา สุทฺธา	มหินฺเตน มติมฺตา
สงฺคีตติตฺตยมารูพฺหิ	สมฺมาสมฺพุทฺธเทสิตฺ.
สาริปฺพุตาทิกิตีตํ จ	กถามคฺคํ สเมกฺขิย
กตา สืฬพภาสาย	สืฬเพสฺส ปวตฺตติ.

(มหาวิส. ๓๗.๓๓๘-๓๙)

“พระมหินทเถระผู้ทรงปัญญาได้ประพันธ์อรรถกถาสิงหลอันปริสุทธ^๑ ด้วยภาษาสิงหล โดยรวบรวมพระดำรัสที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดง และพระสารีบุตรเป็นต้นกล่าวไว้ อรรถกถาสิงหลซึ่งได้รับสังคายนา ๓ ครั้งปรากฏอยู่ในลังกาทวิป”

๒ ตตฺถาหํ ปาณฺวตฺถาย	ภิกฺขุณฺ ปิณฺณกุตฺตเม
อภิธมฺมาวตารนฺตุ	มธฺวํ มติวทฺธมนฺ.
ตาพฺปิ โมหกวาณฺณสฺส	วิฆาณฺณมนฺตฺตริ
ภิกฺขุณฺ ปวิสฺนฺตานํ	อภิธมฺมมหาปฺร.
สุทฺตฺตริ ตรนฺตานํ	อภิธมฺมโหทธิ
สุทฺตฺตริ ตรนฺตานํ	ตฺรวํ มกรากฺร.
อาภิธมฺมิกภิกฺขุณฺ	หตฺถสวามนฺตฺตริ
ปวฺกฺขามิ สฺมาเสนา	ตํ สุณฺหาถ สฺมาหิตา.

(อภิธมฺมาวตาร. คาถา ๔-๗)

^๓ อภิ. อ. ๘๖

^๔ อภิธมฺมาวตาร. คาถา ๑๐

^๕ อภิ. อ. ๔๗๓

^๖ อภิ. ฐ. ๓๕.๕๖๘.๑๖๑

^๗ อภิ. อ. ๑.๔๗๓

^๘ วิสุทฺธิ. ๒.๙๗

^๙ อภิธัมมวาท. คาทา. ๖๒

^{๑๐} นีติ. สุตต. หน้า ๕๑๘

^{๑๑} ชื่อว่า อภิธัมมัตถวิภาวีนี พบในฉบับสิงหล ฉบับพม่าพบชื่อว่า อภิธัมมัตถวิภาวีนี บ้าง อภิธัมมัตถวิภาวีนี บ้าง ส่วนฉบับฉฏฐสังคีติใช้ชื่อว่า อภิธัมมัตถวิภาวีนี ตามฉบับสิงหล ในที่นั้นขอชี้แจงว่าชื่อทั้งสองดังกล่าวไม่ผิดหลักภาษา กล่าวคือ คำว่า อภิธัมมัตถวิภาวีนี ประกอบรูปศัพท์มาจาก อภิธัมม ศัพท์ + อตถ ศัพท์ + วิ อุปสรรค + ภู ธาตุ + เณ ปัจจัย + ณี ปัจจัย + อินี อิตถิปัจจัย รูปบุลงลิงค์ของคำว่า วิภาวีนี คือ วิภาวี จึงลง อินี ปัจจัยทำย บทกัตที่มิ ณี ปัจจัยอยู่ท้ายด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๒๔๐) ว่า ปติภิกขุราชีการนเดหิ อินี (ลง อินี ปัจจัยทำย ปติ, ภิกขุ, ราช และศัพท์อันเป็น อี การันต์และศัพท์อื่นๆ อันเป็นไปในอิตถิลิงค์) ดังคำว่า ปิยปัสสี (ชายผู้ชมเชยคนรัก), ปิยปัสสินี (นางผู้ชมเชยคนรัก)

ส่วนคำว่า อภิธัมมัตถวิภาวีนี ประกอบรูปศัพท์มาจาก อภิธัมม ศัพท์ + อตถ ศัพท์ + วิ อุปสรรค + ภู ธาตุ + เณ ปัจจัย + ยุ ปัจจัย + อี อิตถิปัจจัย โดยทั่วไปบทที่ลง ยุ ปัจจัยแล้วใช้เป็นรูปบุลงลิงค์ เมื่อจะเปลี่ยนเป็นอิตถิลิงค์อาจลง อา หรือ อี อิตถิปัจจัย ดังคำว่า ทิปนา, ทิปนี ไม่นิยมลง อินี ปัจจัยทำยบทดังกล่าว

แม้บททั้งสองจะไม่ผิดหลักภาษา แต่รูปว่า อภิธัมมัตถวิภาวีนี น่าจะเป็นต้นฉบับเดิม เพราะพบในฉบับสิงหลซึ่งเป็นภาษาของผู้แต่ง นอกจากนี้ เมื่อเทียบเคียงกับคำว่า อภิธัมมัตถวิภาวีนี ที่ไม่ประกอบรูปศัพท์เป็น อภิธัมมัตถวิภาวีนี รูปว่า อภิธัมมัตถวิภาวีนี จึงสมควรกว่า

^{๑๒} อภิธัมมวาท. คาทา. ๑

^{๑๓} อภิธัมมวาท. คาทา. ๒-๗

^{๑๔} อภิธัมมวาท. คาทา. ๑๙๒

^{๑๕} อภิธัมมวาท. คาทา. ๗๖๐

^{๑๖} อภิธัมมวาท. คาทา ๗๖๗

^{๑๗} อภิธัมมวาท. คาทา ๑๒๖๙-๗๒

^{๑๘} อภิธัมมวาท. นิคมนกถา

เชิงอรรถประวัติผู้แต่ง

๑ อัครปรีทวิสเนน อาจริเยน ภาทนต์พุทธทตฺเตน สีลาจารสมฺปนฺเนน กโต อภิธมฺมา-
วตาโร นามายํ. (อภิธมฺมาวตาร. นิคมนกถา)

“จบคัมภีร์อภิธัมมวาทารนี้อันประพันธ์โดยอาจารย์พระพุทฺธทตฺตะ ผู้พำนักอยู่ใน
เมืองอัครปุระ ผู้เพียบพร้อมด้วยศีลาจารวัตร”

๒ มหาวิหารวาสิณ	วาทนามคฺคณิสฺสิตํ
วสาละการภูเตน	ภูตานุกฺคหการินา
เถเรน พุทฺธทตฺเตน	รจิตํ ยํ มโนรมํ.

(อภิธมฺมตฺถวิภาสีน. คาถา ฆ, ง)

“พระพุทฺธทตฺตะเถระผู้เป็นเครื่องประดับวงศ์ ผู้กระทำการอนุเคราะห์
มวลชน ได้ประพันธ์คัมภีร์อันน่าชื่นชมโดยอาศัยแนวคำสอนของพระเถระ
ผู้อยู่ในนิคายมหายาน”

๓ โย พุทฺธโฆสจฺริยาสาณ
วิญญูปฺปสฺสเถเนปิ สุปฺปสฺสโต
โส พุทฺธทตฺตจฺริยาภิธาน
มหากวี เถรียวสทีโป.

(วินยสารตฺถสนฺทีปนี. คาถา ฌ)

“พระพุทฺธโฆสอาจารย์ผู้อันวิญญูชนยกย่องได้สรรเสริญพระเถระรูป
ใดไว้ พระเถระรูปนั้นมีนามว่า พระพุทฺธทตฺตอาจารย์ เป็นกวีผู้ยิ่งใหญ่
เป็นดุษฎีประทีปส่องวงศ์แห่งเถรวาท”

๔ พุทฺธทตฺตสฺส ปน สหายวาณิชาปิ พุทฺธทตฺโต อตฺถิติ วทิสฺสุ. ตํ สุตฺวา พุทฺธทตฺโต
พหิ นิภฺขมิตฺวา เถโร ปสฺสิตฺวา อติวิย ตฺถุจฺโจ ปุจฺฉนํ ตวํ อาวุโส กิณฺหาโมสฺสีติ. โส อาห พุทฺธ-

โฆโสติ. กหํ คโตสตีติ. ลงกาทีปํ อหํ คโตมฺหิ ฆนฺเตติ. กิमतถาย คโตสตีติ. พุทฺธสาสนํ สีหพ-
ภาสาย จปีตํ ตํ ปริวตฺเตตฺวา มาตฺรภาสาย จเปตฺตํ คโตมฺหีติ. ๕เปยฺย อหํ อปฺปายุกเก น จิริ-
ชีวามิ. ตสฺมา น สกฺโกมิ สาสนํ กาคฺตุํ. ตฺวเวยฺว สาธุ กโรหีติ อาห. (พุทฺธโฆสฺสปตฺติ. หน้า ๑๓-
๑๔)

“แม้พ่อคำที่รู้จักพระพุทธทตฺตเถระก็กล่าวว่า ‘พระพุทธทตฺตะพักอยู่’ พระพุทธทตฺต-
เถระได้ยินคำนั้นแล้วออกมาภายนอก เห็นพระพุทธโฆสอาจารย์ก็ยินดียิ่ง แล้วถามว่า ‘ท่าน
ผู้มีอายุ ท่านมีนามใด’ พระพุทธโฆสจารย์ตอบว่า ‘กระผมชื่อว่า พระพุทธโฆส’ พระพุทธ-
ทตฺตเถระถามว่า ‘ท่านจะไปทีใด’ พระพุทธโฆสจารย์ตอบว่า ‘กระผมจะไปลังกาทวีป’ พระ
พุทธทตฺตเถระถามว่า ‘ท่านไปเพื่อประโยชน์อะไร’ พระพุทธโฆสจารย์ตอบว่า ‘กระผมไปเพื่อ
ปริวรรตพระพุทธศาสนาที่ตั้งไว้ด้วยภาษาสิงหลมาเป็นภาษามคธ’...พระพุทธทตฺตเถระกล่าวว่า
‘กระผมมีอายุเหลือน้อย มีชีวิตอยู่อีกไม่นาน จึงไม่อาจเผยแพร่พระศาสนาได้ ท่านจงกระทำ
ให้ดีเถิด’”

“อชฺเชสฺสนํ คเหตฺวาน (ได้รับการเชิญชวน) ในคาถาว่า

วิภชฺชวาทิเสฏฺฐจํ	เถรียานํ ยสฺสสินํ
มหาวิหารวาสินํ	วสฺชสฺส วิภาวิน.
ภทฺตสงฺฆมฺปาลสฺส	สุจิสฺสฺสเลขฺวตฺติโน
วินยาคารยฺยตฺตสฺส	ยฺยตฺตสฺส ปฏฺธิปตฺติยํ.
ขนฺธุโสรัจฺเจตฺตาทิ-	คฺคณฺฏสิตฺเตตฺโส
อชฺเชสฺสนํ คเหตฺวาน	กโรนฺเตน อิมํ มยา.
สทฺธมฺมจฺฉิตฺติกาเมน	โย ปตฺโต ปุณฺณสณฺจโย
ตสฺส เตเชน สพฺเพปิ	สุขเมวณฺตุ ปาณิน.

(วิสุทฺธิ. ๒.๔๐๒)

“กระแสนบุญได้ที่ข้าพเจ้าผู้หวังความตั้งมั่นแห่งพระสัทธรรมได้จรณา
คัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ ได้รับแล้ว โดยรับการเชิญชวนจากท่านพระสังฆ-
ปาละผู้ทรงปัญญาเกิดในวงศ์แห่งภิกษุคณะมหาวิหาร ซึ่งเป็นฝ่ายเถรวาท

มีชื่อเสียง มีวาทีจําแนกธรรมอันดีเลิศ [ท่าน]มีความประพฤติสะอาด
ขัดเกลากิเลส กอปรด้วยวินัยและมรรยาท พากเพียรในการปฏิบัติ มีใจ
ประดับด้วยคุณธรรมคือความอดทน ความสงบเสงี่ยม และเมตตาเป็นต้น
ขอสัตว์ทั้งปวงจงถึงความสุขด้วยเดชแห่งกระแสนุญนั้น”

๖. สกุกจจ สาทร์ ยาจิโต (ได้รับวิงวอนโดยเคารพด้วยดี) ในคาถาว่า

ขนฺติสารจฺจโสสีลฺย-	พุทฺธิสทฺธาทยาทโย
ปติฏฺฐจิตา คุณฺหา ยสฺมี	รตนานีว สาคเร.
วินยาจารย์ตุเตน	เตน สกุกจจ สาทร์
ยาจิโต สัมปาเลน	เถเรน ถิริเจตสา.

(อุตุตรวินิจนย. คาถา. ๙๖๖)

“คุณธรรมทั้งหลายมีความอดทน ความร้นรมย์ในการงานดี ความ
มีศีลหมดจด ความรู้ ศรัทธา และกรุณา เป็นต้น ดำรงมั่นแล้วในเถระ
โต ดุจรัตนในสาคร พระเถระนั้นนามว่า พระสังฆปาละ ผู้กอปรด้วยวินัย
และมรรยาท ผู้มีใจตั้งมั่น ได้วิงวอนโดยเคารพด้วยดี”

๗. อหฺยจ ชินาลงฺการทนต์ธาตุโพธิวิสคฺนเถเยว พนฺธามิ.

(พุทธโฆสอุปฺตติ. หน้า ๑๓)

“อนึ่ง ข้าพเจ้าได้ประพันธ์คัมภีร์ชินาลังการ ทนต์ธาตุวงศ์ และโพธิวงศ์”

“วิสฺสุจภาณวรมณฺหิตคณฺธิปฺณโท
มณฺเฑตุ สาสนกรณฺทคโต ยตี โส
โย พุทฺธรทฺธิมหาจริยาสเภา
สมฺปิณฺหิตโต วิวิธกิตฺติสิรินฺธเรน.

(ชินาลงฺการ. คาถา ๒๗๘)

“คัมภีร์ที่มีหมวดของบทอันไพเราะประดับด้วยภาณวาร ๒๘ (๑
ภาณวารมีคาถา ๒๕๐ บท นับเป็นพยางค์ได้ ๘,๐๐๐ พยางค์) อันอาจารย์
พุทธทศตะผู้ประเสริฐทรงสริเกียรติานาประการได้ประมวลไว้จนดำเนิน

ไปในผอบแห่งพระศาสนา ประดับเหล่าภิกษุเถิด”

อนึ่ง ในคำลงท้ายของคัมภีร์โพธิวงศัมได้กล่าวถึงผู้แต่งโพธิวงศัม แต่ในคัมภีร์โพธิวงศัม ฉบับพิมพ์ ซึ่งปริวรรตจากอักษรสิงหล มีคำนำภาษาบาลีของผู้ชำระ คือ พระชนินทะ วัดตองปกอก จังหวัดมอญล่าย กล่าวตามคำนำฉบับสิงหลว่า ท่านผู้แต่งคัมภีร์ คือ พระอุปติสสเถระ แต่งตามคำอาราธนาของพระท้าวฐานาคเถระ

“ในคำลงท้ายของอรรถกถาพุทธวงศ์ มีข้อความที่พระเถระรุ่นหลังกล่าวเพิ่มเติมว่า

ครูหิ คีตนาเมน	พุทธทตโตติ วิสสุโต
เถโร กตวา อฏฺฐกถํ	มธุรตถวิลาสินี.
โปตถกํ จปยิตฺวเมมํ	ปรมฺปเร หิตาวหํ
อจิรภูจิตภาเวน	อโห มจฺจุสํ คโต.
	(พุทธว. อ. ๕๓๕)

“พระเถระผู้ปรากฏโดยชื่อที่ครูตั้งว่า พระพุทธทตตะ ได้รจนาคัมภีร์อรรถกถามธุรตถวิลาสินี จารึกคัมภีร์ที่อำนาวยประโยชน์เกื้อกูลต่อๆ มา นี้แล้ว ได้ลู่อิงอำนาจของมัจจุมารโดยการดำรงอยู่ไม่นานหนอ”

ในคัมภีร์พุทธโฆสอุปัติติ (หน้า ๑๔) กล่าวว่า พระพุทธทตตะเถระเดินทางกลับอินเดียแล้วมีชีวิตอยู่ไม่กี่วันก็มรณภาพ ข้อความนี้ขัดแย้งกับเรื่องที่ท่านแต่งอรรถกถาสังเขปหลายฉบับโดยอาศัยอรรถกถาประมวลความของพระพุทธโฆสอาจารย์

แม้ข้อความในคัมภีร์เดียวกัน (หน้า ๑๘) ที่กล่าวว่า พระพุทธโฆสอาจารย์แต่งคัมภีร์วิสุทธิมรรคเพื่ออธิบายคาถาว่า สีเล ปตฺถุจาย นโร สบญโย เป็นต้น โดยมีได้ศึกษาเพิ่มเติมจากคัมภีร์ใดๆ ก็ไม่สมควร เพราะพบข้อความที่กล่าวถึงคัมภีร์อรรถกถาต่างๆ คือ อรรถกถาพระวินัย, อรรถกถาของมัชฌิมนิกาย, อรรถกถาของสังยุตตนิกาย และอรรถกถาของอังคุตตรนิกาย พร้อมด้วยมติของภิกษุผู้ทรงจำนิกายต่างๆ คือ มติของทีฆภาณกะ, มติของมัชฌิมาภณกะ, มติของสังยุตตภาณกะ และมติของอังคุตตรภาณกะ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค นั้น จึงทราบได้ว่าท่านผู้แต่งต้องศึกษาค้นคว้าจากคัมภีร์อรรถกถาที่อยู่ในรูปของภาษาสิงหลแล้วแต่งคัมภีร์วิสุทธิมรรค

นอกจากนี้ ยังมีข้อความในคัมภีร์ (หน้า ๑๘-๒๐) กล่าวอีกว่า พระพุทธโฆสจารย์ใช้เวลาแต่งคัมภีร์วิสุทธิมรรคเพียงคืนเดียวถึงสามฉบับ และมีเนื้อหาเหมือนกันทั้งหมด ข้อความนี้ไม่เป็นที่ยอมรับของบัณฑิตทั้งหลาย เพราะท่านแต่งคัมภีร์อรรถกถาพระวินัยชื่อว่า สมันตปาสาทิกา ซึ่งมีจำนวน ๑,๖๖๐ หน้า (ตามฉบับมหาจุฬาฯ) โดยใช้เวลา ๑ ปีตามคําลงท้ายของคัมภีร์นั้น ในขณะที่คัมภีร์วิสุทธิมรรคมีจำนวน ๘๑๖ หน้า (ตามฉบับมหาจุฬาฯ) จึงสันนิษฐานว่าท่านคงใช้เวลาแต่งคัมภีร์วิสุทธิมรรคราว ๕-๖ เดือนเป็นอย่างน้อย

“๑๐ หัง เตน สมเยน ชฎิลो อุกคตูปโน
อนตลิกขมฺหิ จรโณ ปญจาภิญญาสุ ปารคฺค.
(พุทธว. อ. ๑๘๔, อภ. อ. ๑.๖๐)

“ในสมัยนั้น เราเป็นชฎิลมีตบะกล้า เทียวไปในนภากาศ เป็นผู้ถึง
ฝั่งแห่งอภิญญา ๕”

“๑๑ นรนาริคณากิณฺเณ อสงฺกิณฺณกุลากุเล
ผีเต สพฺพคสมฺปนฺเน สุปสนฺนสีโตเก.
นानารตนสมฺปฺปณฺเณ วิวิธาปนสงฺกเก
กาเวรปฏฺฐเน รมฺเม นานาราโมปโสภิตะ.
เกลาสสิขราการ- ปาสาทปฏฺฐิมณฺฑิตะ
การิตะ กณฺหาเสน ทสฺสนีเย มโนรมะ.
วิหาเร วิวิธาการ- จารุปาการโคปุเร
ตตฺถ ปาจิณฺปาสาเท มยา นิวสตา สทา.
อสฺสเลขมสาขเลเย สีสาทิคฺคุณโสภินา
อยํ สุมฺตินา สาธุ ยาจิตน กโต สทา.
(อภิธมฺมาวตาร. คาทา ๑๔๑๐-๔)

“๑๒ อจฺจุตจฺจุตวิกฺกนฺเต กลมฺพกุลนนฺทเน
มหีสมนุสาสนฺเต อารทฺโธ จ สมာปิตो.
(วินยวินิจฺจน. คาทา ๓๑๗/๙)

“เมื่อพระเจ้าอัสจุตวิกรมผู้มั่นคง ผู้เป็นที่ชื่นชมของสกุลกัลัมพะ
ทรงปกครองประชาราษฎร์อยู่ คัมภีร์นี้ได้แต่งสำเร็จแล้ว”

เชิงอรรถอภิธานमतาร

^๑อภิ. วิ. ๓๕.๗๑๔-๑๖.๓๕๖

^๒นิตติ. สุตต. ๙๖๔

^๓อภิ. วิ. ๓๕.๕๗.๓๑

^๔อภิ. วิ. ๓๕.๗๑๔-๑๖.๓๕๖

^๕อญ. นวก. ๒๓.๖๘.๓๗๙

^๖ม. มุ. ๑๒.๒๕๕.๔๐๕, อภิ. วิ. ๑.๑๑๘

^๗อภิ. ป. ๔๐.๔๕-๖.๒๙๒

^๘อภิ. วิ. ๒.๑๖๗

^๙อภิ. ป. ๔๐.๑.๑

^{๑๐}อภิ. วิ. ๓.๓๙๕-๙๖

^{๑๑}ฎีกาใหม่, อภิ. วิ. ๒.๑๕๕, มุขฎีกา. ๒.๑๐๕

^{๑๒}ฐ. ปฎิ. ๓๑.๑๑๑.๑๒๔, ๑๑๓.๑๒๖, อภิ. วิ. ๑.๓๖๕

^{๑๓}วิ. มหา. ๔.๑๕.๑๔, ส. มหา. ๑๙.๑๐๘๑.๓๖๘, ฐ. ปฎิ. ๓๑.๓๐.๓๕๙

^{๑๔}อภิ. วิ. ๑.๓๖๖

^{๑๕}อภิ. วิ. ๑.๓๗๐

^{๑๖}อภิ. วิ. ๑.๓๗๙

^{๑๗}ส. ส. ๑๕.๑๑๖.๙๙, ฐ. วิ. ๒๕.๓๖๑.๙๐

^{๑๘}ฐ. ส. ๒๕.๕๔๗.๔๔๑

^{๑๙}อภิ. วิ. ๔๐.๑๑๗๖.๒๗๓

^{๒๐}อภิ. ป. ๔๒.๙.๒๙๖

^{๒๑}อภิ. ป. ๔๒.๙.๒๙๖

^{๒๒}อภิ. วิ. ๓๕.๖๕๒.๑๙๙

ឆ្នាំ ១៦.២០.២៦

ឆ្នាំ ១០.៦៤.៣១-២, ៦៧.៣៣, ៧. ៧. ១២.២៨១.២៤២, ៧. ៧. ១៣.៣៣៧.៣១៨,

ឆ្នាំ ១៩.១៧២.១៦៤

ឆ្នាំ ១៧. ១៧. ២៧.៧៧-៧៧.១៧៧-៧៧

ឆ្នាំ ១៧. ១៧. ១៧.៣១៤, ៣៣០.២៣១, ២៣៧

ឆ្នាំ ១៧. ១៧. ១៧.៣១៤, ៣៣០.២៣១, ២៣៧

ឆ្នាំ ១៧. ១៧. ១៧.៣១៤, ៣៣០.២៣១, ២៣៧

ឆ្នាំ ១៧. ១៧. ១៧.៣១៤, ៣៣០.២៣១, ២៣៧

ឆ្នាំ ១៧. ១៧. ២៧.៧៧.៣៤

ឆ្នាំ ១៧. ១៧. ១៧.៣១៤.២៤៤

ឆ្នាំ ១៧. ១៧. ១៧.១៦២.១៧៤

ឆ្នាំ ១៧. ១៧. ២៧.៧៧.២៣១

ឆ្នាំ ១៧. ១៧. ៣៤.១៧៧.៣៣១

ឆ្នាំ ១៧. ១៧. ៣៤.១៧៧.៣៣១

ឆ្នាំ ១៧. ១៧. ៣៤.១៧៧.៣៣១

ឆ្នាំ ១៧. ១៧. ៣៤.១៧៧.៣៣១

ឆ្នាំ ១៧. ១៧. ៣៤.៣៣.៤២

ឆ្នាំ ១៧. ១៧. ៣៤.៣៣.៤២

ឆ្នាំ ១៧. ១៧. ៣៤.៣៣.៤២

ឆ្នាំ ១៧. ១៧. ៣៤.៣៣.៤២

ឆ្នាំ ១៧. ១៧. ៣៤.៣៣.៤២

ឆ្នាំ ១៧. ១៧. ៣៤.៣៣.៤២

ឆ្នាំ ១៧. ១៧. ៣៤.៣៣.៤២

ឆ្នាំ ១៧. ១៧. ៣៤.៣៣.៤២

ឆ្នាំ ១៧. ១៧. ៣៤.៣៣.៤២

ឆ្នាំ ១៧. ១៧. ៣៤.៣៣.៤២

- ^{๔๘} วจ. สุตตก. ๒๓.๓๗.๒๙, วิสุทฺธิ. ๑.๑๐๕
- ^{๔๙} ม. ฆ. ๑๒.๒๕๒.๒๑๕
- ^{๕๐} วิสุทฺธิ. ๑. ๑๒๘
- ^{๕๑} วจ. ทสก. ๒๔.๑๑.๑๓, วิสุทฺธิ. ๑.๑๓๒-๓๓
- ^{๕๒} วิสุทฺธิ. ๑.๑๓๙-๔๐
- ^{๕๓} วิ. ๒. ๑.๑๓๙
- ^{๕๔} วิสุทฺธิ. ๑.๑๕๙
- ^{๕๕} วิสุทฺธิ. ๑. ๙๔
- ^{๕๖} นีติ. สุตต. สุตตว ๑๐๕
- ^{๕๗} วจ. ๒. ๑.๒๖๖
- ^{๕๘} วิสุทฺธิ. ๒.๒
- ^{๕๙} วจ. ๒. ๔๐.๔๐๔.๑๒๔
- ^{๖๐} ที. ๒. ๒.๒-๓
- ^{๖๑} ส. ๒. ๑๗.๖๓.๖๑
- ^{๖๒} ส. สฬา. ๑๘.๒๘.๑๗
- ^{๖๓} ส. ๒. ๑๗.๖๓.๖๑
- ^{๖๔} ส. สฬา. ๑๘.๒๘.๑๗
- ^{๖๕} ส. ๒. ๑๗. ๕๖.๔๘
- ^{๖๖} ส. สฬา. ๑๘.๒๘.๑๗
- ^{๖๗} วจ. ๒. ๓๔.๕๙๕.๑๘๑
- ^{๖๘} เปต. ๒๖.๘๐๔.๒๕๕
- ^{๖๙} ส. ส. ๑๕.๒๓, ๑๖.๑๙๒, ๑๙๘
- ^{๗๐} ส. มหา. ๑๙.๓๙๘.๑๕๖
- ^{๗๑} ที. มหา. ๑๐.๓๗๓.๒๔๘, ม. ฆ. ๑๒.๑๐๗.๗๗
- ^{๗๒} ส. ๒. ๑๗.๗๙.๗๑
- ^{๗๓} วจ. ๒. ๑.๘๙

๗๕ สง.ค.ท. ฎ. ๑๘๕

๗๕ ปฏิส. อ. ๑.๖-๗, วิสฺสุทฺติ. ๒.๔๑๕

๓๖ ที่. ปา. ๑๑.๑๑๑.๖๘

๗๗ ประมวล. อ. ๑.๖, วิสุทฺธิ. ๒.๘๐

๗๘ ฎีกาใหม่, อภ. อ. ๒.๔๑๒, ๔๑๕, วิสุทธิ. อ. ๒. ๘๐, วิสุทธิ. ฎ. ๒.๘๑-๘๓

ଶ୍ରୀ. ଶ୍ରୀ. ୧୯.୧୭୧.୧୬୩

๘๐ วิสุทธิ. ๒.๒๕๙

^{๘๑}วิสุทธิ. ๒.๒๕๙

๘๒ วิสุทธิ. ๒.๒๖๒

ଶ୍ରୀ. ପ୍ରମି. ୩୦.୧୩୫.୧୫୩

ସଂ. ପ୍ର. ନମ୍ବର. ୧୯୮୩. ୧୯୮୩

ଶ୍ରୀ. ପ. ଶ.ଶ.ଶ

សំ សាវត្ថុ. ១.១៨៦

វិស្វកម្ម. ២០២៤

^{๘๘}วิสุทธิ. ๒.๓๐๑

செ. பி. என்.சி.என்.

^১শ্রী. প. ২.৫০১, ধ. প. ১.৮০৬

୧୯୩୩. ୩. ୨. ୧୦୦, ୩. ୩. ୧. ୧୯୩୩

^{୧୭}ପ୍ର. ୩. ୨୫.ନମୋ.୯୮

ଶ୍ରୀ. ପି. ଇଡ଼ି.ନଗର.୯୭

๙๕ วิสุทธิ. ๒.๓๗๑

⁂ ു. ു. ൩൨.൨൦൩.൨൦൦൦, ൨൦. ൨. ൩൨.൨൦൦൦.൨൦൦൦

ଏଠା ପ୍ରା. ପ. ଗ. ଗ. ୧୭୧

๙๗ นิรุตติที่ปนี. สูตร ๑๓๐

ଶେ. ଗେ. ପ. ୧. ୧୯୯୯

ดัชนีค้นคำ

กรรมฐาน	๓๑๗	กิเลสสาม	๘
กรรมฐานที่เหมาะสมแก่จิต	๓๑๖	กุศล	๕
กรรมปัจจัย	๔๖๘	ขั้นที่ ๕	๔๐๒
กรุณา	๖๔	ขณะปัจจุบัน	๓๘๔
กัณหาวิตรณวิสุทธิ	๔๐๙	คติ ๕	๑๑๕, ๒๐๗
กามาวจร	๙-๑๐	คันถะ	๔๕๔
กามาวจรกิริยาจิต	๓๖	คันถารมณ	๑๔๒
กามาวจรกุศลจิต	๗	ความเป็นอุปการะของเหตุ ๖	๒๐๒
กามาวจรวิปากจิต	๒๑	ความหมายของปัจจัย	๒๐๐
กายกัมมัฏฐาน	๖๐	ความหมายของเหตุ	๒๐๐
กายทุกขจิตวิริติ	๖๕	โคจรรูป	๒๓๖
กายประสาท	๒๓๓	โคตรภูญาณ	๔๓๙
กายปัสสัทธิ	๕๙	ฌานประสาท	๒๓๓
กายปาคุญญตา	๖๑	จิต ๖	๓๑๕
กายมฤตา	๖๐	จิต ๖๔	๓๑๕
กายวิมุตติ	๒๔๓	จักขุวิมุตตาน	๒๗
กายชุกตา	๖๑	จักขุ	๒๒๗
การเกิดขึ้นของรูป	๒๖๙	จำแนกปัจจัย ๒๔ เป็นรูปและนาม ๔๗๒	
การเกิดอวิชชจนจิตเป็นต้น	๑๘๘	จำแนกปัจจัย ๒๔ โดยกาล	๔๗๓
การกำหนดรูปนาม	๔๐๓	จิต	๓-๔
กำเนิด ๔	๒๐๗	จิตตกัมมัฏฐาน	๖๐
กิริยาจิต	๓๖	จิตตปาคุญญตา	๖๑

จิตตปัสสัทธิ	๕๙	นิวรรณ์ ๕	๓๓๘
จิตตมุกุตา	๖๐	นิรุตติปฏิสัมภิทาณฺณ	๔๐๐
จิตตชุกตา	๖๑	นิสสยปัจจย	๔๖๗
จิตเตกัคคตา	๕๔	เนวสัณฺณานาสัณฺณายตนณาน	๓๕๙
เจตนา	๕๒	บัญญัติ	๒๙๓
เจตสิก	๔๕	บุคคล ๑๑ จำพวก	๑๑๗
เจตสิก ๕๒ ดวง	๘๙	บุคคล ๒๐ ตามปฏิสนธิ	๑๑๖
เจโตปริยญาณ	๓๗๑	บุญกิริยาวัตถุ	๑๐
ฉันทะ	๖๒	บุรุษ	๒๘๗
ชนกกรรม	๔๑๔	ปฏิภาคนิมิต	๓๒๙
ชวนปฏิบัติทมนสิการ	๖๔	ปสาทรูป	๒๓๔
ชารูป	๒๔๙	ปฏิบัติทาณฺณทสสนวิสุทฺธิ	๔๓๓
ชีวหาประสาท	๒๓๓	ปฏิสนธิจิต ๑๙ ดวง	๑๙๒
ชีวิต	๕๖	ปฏิสัมภิทาณฺณ	๓๙๘
ชีวิตรูป	๒๔๑	ประภคฺติ	๒๘๗
ฌานปัจจย	๔๖๙	ปรามาส	๔๕๕
ตทารัมมณจิต ๑๑ ดวง	๑๙๓	ปริตตารมณ	๑๔๕
ตชชาบัญญัติ	๒๙๕	ปรีโพร ๑๐	๓๑๓
ตตรมชฌัตตตา	๖๒	ปัจจเวกขณญาณ	๔๔๔
ทิพยจักขุญาณ	๓๗๔	ปัจจุบันนารมณ	๑๔๖
ทิพโสตญาณ	๓๖๙	ปัจฉาชาตปัจจย	๔๖๘
โทสมูลจิต	๑๙	ปัญญา	๕๕, ๓๙๕-๙๗
ธาตุ ๔	๒๒๕	ปัญญาจักขุ ๕ ประเภท	๒๒๘
นัตถิปัจจย	๔๖๙	ปณฺจโวการ	๑๙๒
นามบัญญัติ	๒๙๔	ปีติ	๕๓
นิพพาน	๒๗๗	ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ	๓๗๒
นิวรรณ์	๔๕๕	ปริสินทริย	๒๓๙

ปุเรชาตปัจจัย	๔๖๘	รูปกลาปในปวัตติกาล	๒๗๓
ผัสสะ	๕๑	รูปาวจรกิริยาจิต	๔๐
พระสททาคามี	๔๔๖	รูปาวจรกุศลจิต	๑๓
พระโสตาบัน	๔๔๔	รูปาวจรวิปากจิต	๓๐
พระอนาคามี	๔๔๗	รูปารมณ	๑๔๑
พระอรหันต์	๔๔๙	ลหุตารูปเพนตัน	๒๔๖
ภพ ๓	๑๑๕, ๒๐๗	ลักษณะของรูปนาม	๔๐๓
ภูมิ ๓๐	๑๑๖	โลกธรรม	๔๕๓
มนสิการ	๖๓	โลกุตตรจิต	๑๖
มหาภูตรูป ๔	๒๒๔	โลกุตตรวิปากจิต	๓๒
มลทิน	๔๕๕	โลภมูลจิต	๑๘
มรรคญาณที่ ๑	๔๔๐	วจีวิญญูติ	๒๔๔
มรรคญาณที่ ๒	๔๔๕	วสีภาวะ ๕ อย่าง	๓๔๒
มรรคญาณที่ ๓	๔๔๖	วัตถูกาม	๘
มรรคญาณที่ ๔	๔๔๘	วิคตปัจจัย	๔๖๙
มรรคปัจจัย	๔๖๙	วิจารณ์	๕๓
มัจฉริยะ	๔๕๔	วิชขมานบัญญัติ	๒๙๗
มคค์คามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ	๔๓๑	วิชขมานเนอวิชขมานบัญญัติ	๒๙๗
มิฉัตตะ	๔๕๓	วิชขมานเนวิชขมานบัญญัติ	๒๙๘
มุทิตา	๖๕	วิญญาณัญจายตนฌาน	๓๕๖
โมหมูลจิต	๒๐	วิญญาณัญฐิติ	๒๐๘
โยคะ	๔๕๕	วิตก	๕๒
รสารมณ	๑๔๒	วิธีปฏิบัติปาทกมนสิการ	๖๔
รูป	๒๒๓	วิปยุตตปัจจัย	๔๖๙
รูป ๒ ประเภท	๒๒๔	วิปากจิต	๒๑
รูปกลาปในปฏิสนธิกาล	๒๗๐	วิปากปัจจัย	๔๖๘

วิปัลลาส	๔๕๔	อิโมกซ์	๖๒
วิปัสสนูปกิเลส ๑๐	๔๒๗	อนันตรปัจจัย	๔๖๖
วิริยะ	๕๕	อนิจจตารูป	๒๕๐
ศรัทธา	๕๔	อนุสัย	๔๕๕
สติ	๕๕	อโหสะ	๕๗
สมนันตรปัจจัย	๔๖๖	อรุปวจรกิริยาจิต	๔๐
สหชาติปัจจัย	๔๖๗	อรุปวจรกุศลจิต	๑๔
สัมภารจักขุ	๒๒๙	อรุปวจรวิปากจิต	๓๐
สัญญา	๕๒	อโลกะ	๕๗
สัตตาวาส	๒๐๘	อวิชขมานบัญญัติ	๒๙๗
สัททารมณ	๑๔๒	อวิชขมานเนวิชขมานบัญญัติ	๒๙๘
สันตติปัจจุบัน	๓๘๔	อวิชขมานเนอวิชขมานบัญญัติ	๒๙๘
สันตติรูป	๒๔๘	อวินิพโกคเจตสิก ๘	๙๐
สัมปยุตตปัจจัย	๔๖๙	องค์คุณของผู้สอนกรรมฐาน	๓๑๔
สัมปโยคณัย	๕๙๑	อัตถิปัจจัย	๔๖๙
โสตประสาธ	๒๓๒	อัทธาปัจจุบัน	๓๘๔
โสมนัสสเวทนา	๕๑	อัญญมัญญปัจจัย	๔๖๗
หทัยวัตถุ	๒๔๑	อัปนาโกศล ๑๐ ประการ	๓๓๒
หิริ	๕๘	อัปนาสมาธิ	๓๓๐
เหตุ ๖ อย่าง	๒๐๐	อัพยาगतจิต	๒๑
เหตุปัจจัย	๔๖๖	อรรถบัญญัติ	๒๙๔
อกุศลกรรมบถ	๔๕๕	อากาศธาตุ	๒๔๖
อกุศลวิปากจิต	๓๔	อากาศาณัญญาตณณาน	๓๕๓
อคติ	๔๕๔	อากิณญัญญาตณณาน	๓๕๗
อธิปตี ๔ อย่าง	๒๐๔	อารมณ ๕	๑๔๕
อธิปติปัจจัย	๔๖๖	อารมณ ๖	๑๔๑

อารมณ์ของกามาวจรปฏิสนธิ	๑๙๓	อุปนิธำบัญญัติ	๒๙๘
อารมณ์ ๘ ของเจโตปริยญาณ	๓๘๒	อุพนิสสยปัจจัย	๔๖๗
อารมณ์ ๔ ของทักขิยจักขุญาณ	๓๘๙	อุปปิพการกรรม	๔๑๕
อารมณ์ ๔ ของทักขิโสตญาณ	๓๘๑	อุปาทาน	๔๕๕
อารมณ์ ๓ ของปฏิสนธิจิต	๑๙๓	อุปาทาบัญญัติ	๒๙๕-๙๖
อารมณ์ ๘ ของปุพเพนิวาสานุสสติ- ญาณ	๓๘๗	อุปาทายรูป ๒๔	๒๒๔
อารมณ์ ๕ ของยถากัมมุปคญาณ	๓๙๑	โอชะ	๔๕๕
อารมณ์ ๘ ของอนาคตังสญาณ	๓๘๙	โอดตัมปะ	๕๘
อารมณ์ ๗ ของอิทธิวิธญาณ	๓๘๐	โอรัมภาคิยสังโยชน์	๔๕๒
อารมณ์หนึ่งๆ ย่อมมาปรากฏในทวาร ทั้งสอง	๑๘๗		
อารมณ์มณปฏิปาทกมนสิการ	๖๓		
อารมณ์มณปัจจัย	๔๖๖		
อาหารปัจจัย	๔๖๘		
อาหารรูป	๒๔๒		
อาเสวนปัจจัย	๔๖๘		
อิตถินทรี	๒๓๘		
อิทธิวิธญาณ	๓๖๘		
อินทริยปัจจัย	๔๖๙		
อุคคหนิमित	๓๒๗		
อุทรมภาคิยสังโยชน์	๔๕๒		
อุปัจจัยรูป	๒๔๘		
อุปัจจัยสมาธิ	๓๓๐		
อุพฆาตกรรม	๔๑๕		
อุปลัมภกรรม	๔๑๔		

บรรณานุกรม

กัจจายนะ, พระ. กัจจายนพยาकरणะ. ลำปาง: วัดท่ามะโอ, ๒๕๓๐.

ไชยวัฒน์ กบิลกาญจน์. อภิธัมมาวตาร. กรุงเทพฯ: มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ, ๒๕๓๖.

ญาณธชะ, พระ. นිරูตติที่ปนี. ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๓.

_____. ปรมัตถที่ปนี. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฎกัต, ๒๕๐๐.

ดารานาถะ. ศัพทสโตมมทานิธิ. พาราณสี: โรงพิมพ์เจ้าขัมภา, ๒๕๑๑.

ประชุม เรื่องวารี. พระอภิธัมมาวตาร. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๔๓.

พุทธปปิยะ, พระ. ปทฐปสิทธิ. กรุงเทพฯ: วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ คณะ ๒๕, ๒๕๔๗.

มหาสิริเชยยตุ, พระยา. ปิฎกัตต่อตะไม [ประวัติพระไตรปิฎก]. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์หงสาวดี, ๒๕๐๒.

มังคละ, พระ. พุทธโฆสูปัตติปาฐนีสยะ. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ปยีจิมิตเซวปิฎกัต, ๒๕๕๑.

มุนินทาภิงค์, พระ. อภิธัมมาวตารอัฐกถานิสสัยใหม่. ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๕.

โมคคัลลาน, พระ. โมคคัลลานพยาकरणะ. ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๒๕.

สุมังคละ, พระ. อภิธัมมัตถวิกาสินี. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๔๑.

อภิธัมมาวตารปุราณฎีกา. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๔๑.

อัคคังสะ, พระ. สัททนีตีปกรณ, ๓ เล่ม. กรุงเทพฯ: มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ, ๒๕๒๑-๒๕๒๓.

อุปติสสะ, พระ. โพธิวงศ์. มองลำไย: โรงพิมพ์เมียนมาร์ไต่, ๒๔๙๙.

รายนามผู้บริจาค

จัดพิมพ์คัมภีร์ อภิธัมมมาตาร ฉบับแปลและอธิบาย

รายนามผู้บริจาค ๗๐,๐๐๐ บาท

๑. คุณสุรัตน์ - คุณช่อพิภพ โอสถานุเคราะห์

รายนามผู้บริจาค ๒๐,๐๐๐ บาท

๑. วัดหลวงพ่อดธรรมกายาราม โดยพระราชญาณวิสิฐ
๒. คุณมัทนา เหลืองนาคทองดี
๓. คุณสรินนา - คุณสุภกิจ อรรถกิจโกศล

รายนามผู้บริจาค ๑๒,๐๐๐ บาท

๑. อาจารย์มยุรี เจริญ

รายนามผู้บริจาค ๑๐,๐๐๐ บาท

๑. น.พ.ทัศนวัต สมบุญธรรม
๒. คุณสุนันทา สมบุญธรรม
๓. คุณศุภมาส สุทธิสัมพันธ์
๔. คุณเนาวนุช - คุณธารทอง ไตรนรพงศ์
๕. คุณวดี - คุณสิน เกตุสวัสดิ์
๖. คุณชุติมา - คุณเชิดศักดิ์ เสนิงค์ ณ อยุธยา

รายนามผู้บริจาค ๘,๕๐๐ บาท

๑. คุณสุรัชย์ มานะนาวิ และครอบครัว

รายนามผู้บริจาค ๕,๒๐๐ บาท

๑. คุณอังคาร - คุณสมศรี พิษิตมหามณฑล

รายนามผู้บริจาค ๕,๐๐๐ บาท

๑. คุณกิงกาญจน์ อารักษ์พุทธนันท์
๒. อาจารย์กิตติยา สัมพันธ์ และลูกศิษย์

๓. คุณขี้เซียง แซ่ฉั่ว และครอบครัว	๔. คุณประชิด เพชรไทย
๕. พ.ต.ประเทือง อินทร์อำ	๖. คุณประไพพิศ - คุณกวี ไตวิจิตร
๗. คุณสถิต - คุณละเอียต ทองทรง	

รายนามผู้บริจาค ๓,๖๔๐ บาท

๑. คุณยุพิน จิระไชยเชื้อนขันธ

รายนามผู้บริจาค ๓,๖๐๐ บาท

๑. คุณขจรศักดิ์ - คุณสุวิมล วงศ์ศักดิ์ทวีคุณ

รายนามผู้บริจาค ๓,๕๐๐ บาท

๑. น.พ.ศิริ ดำรงค์ศักดิ์

รายนามผู้บริจาค ๓,๔๐๐ บาท

๑. มูลนิธิพุทธาภิวัตน์

รายนามผู้บริจาค ๓,๐๐๐ บาท

๑. คุณจิตรวภา โชติกประสงค์	๒. คุณธนเดช - คุณบุญส่ง อ่อนสุวรรณ
	และบุตรีดา

รายนามผู้บริจาค ๒,๖๐๐ บาท

๑. คุณวิโรจน์ รุ่งทรัพย์ทวีคุณ และครอบครัว

รายนามผู้บริจาค ๒,๒๐๐ บาท

๑. คุณสุนทร อรรถกิจโกศล และครอบครัว

รายนามผู้บริจาค ๒,๐๐๐ บาท

๑. คุณดวงพร - คุณวรพจน์ จาตกานนท์	๒. คุณปานทิพย์ คารทรงธรรม
๓. คุณบุญยัง เภาะยับ และครอบครัว	๔. คุณวีรชัย - คุณมณีรัตน์ ชูประภาวรรณ
๕. คุณศรีอารี วีระประดิษฐ์ศิลป์	๖. คุณอรรถกร ทองทรง
๗. คุณอัจฉริยา เกตุทัต	๘. คุณนภาพร อัจฉฤทธิ์

รายนามผู้บริจาค ๑,๘๐๐ บาท

๑. คุณสุดา เจริญกุล

รายนามผู้บริจาค ๑,๗๐๐ บาท

๑. คุณณัฐธิดา กสิกิจวรกุล

รายนามผู้บริจาค ๑,๖๕๐ บาท

๑. คุณณัฐยศ - คุณกัญญชนก ชัยเจริญสวัสดิ์ และครอบครัว

รายนามผู้บริจาค ๑,๒๐๐ บาท

๑. คุณชีวเถียง แซ่แป้ และครอบครัวสุขพัฒนาภิรมย์

รายนามผู้บริจาค ๑,๑๑๑ บาท

๑. คุณครุณี โตสมภาค - คุณสมชาย เจริญสินคำ - ด.ญ.ชมาลัักษณ์ โตสมภาค

รายนามผู้บริจาค ๑,๑๐๐ บาท

๑. คุณนิภาพร บุรณจารุกร และครอบครัว
๒. ผู้ประสงค์ไม่ออกนาม

รายนามผู้บริจาค ๑,๐๐๐ บาท

๑. คุณกัลยาณี สุริภูมิ และครอบครัว	๒. คุณดาวัลย์ แผ่อารยะ
๓. คุณนรินทร์ - คุณมาริษา ควรรทองธรรม และครอบครัว	
๔. คุณปัทมา ตั้งศิริ และครอบครัว	๕. คุณปิยะ รุ่งทรัพย์ทวีคุณ
๖. คุณเพ็ญแข อรรถกิจโกศล	๗. ร้านอาหารสีเทา บางเสร่ ชลบุรี
๘. คุณลีอรัตน์ - คุณนัยนา โคมนสวัสดิชัย และครอบครัว	
๙. คุณลัดดา นิลรัตนชัยกุล	๑๐. คุณวรรณษา ปารมภ์
๑๑. คุณวิโรจน์ - คุณฤดีทิพย์ ควรรทองธรรม และครอบครัว	
๑๒. คุณวิรัชสิริ ทุ่มมณี และคณะ	๑๓. คุณวีระวิทย์ จาตกานนท์
๑๔. คุณศิริพร ตั้งจิรวงษ์	๑๕. คุณสมบูรณ์ - คุณอร วัฒนวิรัช
๑๖. คุณสอางค์ ควรรทองธรรม	๑๗. คุณอรสา ทองไข่มุก

๑๘. คุณสืปไชย- คุณวรลักษณ์ และ ด.ญ.แพรวพรรณ กังวาลชีรธาดา
 ๑๙. คุณสุนิสา ควาทรงธรรม ๒๐. คุณหยง ปารมภ์
 ๒๐. คุณอารียา ชัยเนตร ๒๒. พล.ต.ต.อุทัย กุณฑลบุตร
 ๒๓. คุณมณญ์ อาจารย์นงนารถ เดชนรงค์ ๒๔. พระมหาอภิโชค สุขโต
 ๒๕. คุณสุเมธ จานประดับ, คุณยุพา จานประดับ, คุณสาด์นิธิ จานประดับ

รายนามผู้บริจาค ๙๐๐ บาท

๑. คุณณัฐวสา ชัยเจริญสวัสดิ์

รายนามผู้บริจาค ๘๐๐ บาท

๑. คุณณัฐภา กสิกิจวรกุล และครอบครัว ๒. คุณสุพจน์ กสิกิจวรกุล

รายนามผู้บริจาค ๗๐๐ บาท

๑. คุณประไพ เทิดปฐพีพงศ์

รายนามผู้บริจาค ๖๕๐ บาท

๑. คุณอังสนา นัตถบุญเกษม

รายนามผู้บริจาค ๕๐๐ บาท

๑. คุณจตุรวิทย์ - คุณสมหมาย - ด.ญ.จิตติมนต์ ทองทรง
 ๒. คุณจันทรา อัมพันพงศ์ และครอบครัว ๓. คุณศิริวรรณ กฤษณะสมิต
 ๔. คุณจิตตรา หรั่งโพธิ์ และครอบครัว ๕. คุณจิตรา แก้วสุจิต และครอบครัว
 ๖. คุณจุฑามาศ กระจ่างศิลป์ ๗. คุณเชียมเจ็ง แซ่โจ้ว
 ๘. คุณดวงภาค นิมมากุลวิรัตน์ และครอบครัว ๙. คุณดุสิต - คุณบุญสม ภูมรินทร์
 ๑๐. คุณทิพวรรณ ศรีนวล และครอบครัว ๑๑. คุณณัฐณัฐลักษณ์ กองแก้ว และครอบครัว
 ๑๒. คุณพรทิพา ควาทรงธรรม ๑๓. คุณพงษ์ศักดิ์ - คุณปิยวรรณ ปิยาภิชาติ
 ๑๔. คุณเพชร ช่างไม้ ๑๕. คุณภัทรพร บุญมานนท์
 ๑๖. คุณผะอบ โนมยา ๑๗. คุณยุวดี มงคลพร
 ๑๘. คุณรัชฎา - คุณพีระศักดิ์ พาณิชยไตรภพ ๑๙. คุณรัตนา เจริญศักดิ์วรกุล และครอบครัว

๒๐. คุณวันทีศิกา - ด.ญ.อัญญพร ชัยศักดิ์ศิริ	๒๑. คุณสมจิต ประกอบกิจ
๒๒. คุณสุกานดา เวชสุวรรณมณี และ คุณจงจินต์ นำเจริญลาภ	
๒๓. คุณสุนันท์ ดุลยพิสิฐพงศ์	๒๔. คุณสุนีย์รัตน์ ผดุงเกียรติสกุล และครอบครัว
๒๕. คุณสุภาวดี อิงศรีสว่าง	๒๖. คุณอนุณี อธิกมบรรเดซ
๒๗. คุณอรรรรณ ศรีทอง และครอบครัว	๒๘. คุณนฤมล ม่วงกล้า
๒๙. คุณวรรณประภา กุณฑลบุตร	๓๐. คุณวิศนี พนโสมกุล
๓๑. คุณจรัสวรรณ กาญจโนภาส	๓๒. คุณจงกลนี วิทย์สหมณี

รายนามผู้บริจาค ๔๐๐ บาท

๑. คุณบังอร อาภาแจ่มใส	๒. น.พ.สวัสดิ์ หิตะนันท์

รายนามผู้บริจาค ๓๐๐ บาท

๑. คุณเพิ่มศักดิ์ อาภาแจ่มใส	๒. คุณสัญญา จันทรร และครอบครัว
๓. คุณสุธิดา โลจนะศุภฤกษ์	

รายนามผู้บริจาค ๒๕๐ บาท

๑. คุณสุมล - คุณวีรดา ทองประชาญ, น.ธ.สุวีรา - คุณรวีวรรณ ทองประชาญ

รายนามผู้บริจาค ๒๔๐ บาท

๑. คุณชัชวาล อรรถกิจโกศล	๒. คุณจิตติพร อรรถกิจโกศล

รายนามผู้บริจาค ๒๐๐ บาท

๑. คุณกองทรัพย์ แสนลิ้นฟ้า	๒. คุณจินดา เปื่อนพิพัฒน์
๓. คุณณัฐชนนัทพร ฤกษ์วิสาห์	๔. คุณประวิทย์ เกตุไพบูลย์
๕. คุณเมทิกา แก้วพิจิตร	๖. คุณเมี่ยวเค็ง แซ่เฮ้ง
๗. คุณวาสนา จิระไชยเชื่อนขันธ	๘. คุณวิชัย จิระไชยเชื่อนขันธ
๙. คุณวิระพล เพ็ชรกิจ	๑๐. คุณสินีนารถ จิระไชยเชื่อนขันธ

รายนามผู้บริจาค ๑๐๐ บาท

๑. คุณเฉลิมพล อาภาแจ่มใส	๒. คุณชัชชนก วงศ์ช่างไม้

๓. คุณถิรารุติ ทองทรง	๔. คุณนิตยา นวสินจรัสกุล
๕. คุณปกรณ์ จริยะเขื่อนขันธุ์	๖. คุณปติตตา แก้วพิจิตร
๗. คุณพิมพ์า เลหาสิทธิกุล	๘. คุณขวัญใจ พูลอนันต์
๙. คุณวิไลลักษณ์ มั่งมี	๑๐. คุณประसान ชื่นชศิลป์
๑๑. คุณสมปอง เส็งสำเภา	๑๒. คุณพจนา วาณิชเสนี
๑๓. คุณสิริวรรณ งามล้วน	๑๔. คุณจิตรา ศรีทัศน์ย์
๒๐. คุณวิไลลักษณ์ มั่งมี	๒๑. คุณประसान ชื่นชศิลป์
๒๒. คุณสมปอง เส็งสำเภา	๒๓. คุณพจนา วาณิชเสนี
๒๔. คุณสิริวรรณ งามล้วน	๒๕. คุณจิตรา ศรีทัศน์ย์

รายนามผู้บริจาค ๖๐ บาท

๑. คุณภคิน แก้วพิจิตร

รวมยอดบริจาคทั้งสิ้น

๓๔๙,๕๕๑ บาท

ค่าพิมพ์ ๒,๒๐๐ เล่ม

๓๔๙,๕๕๑ บาท

